

T.C
NEVŞEHİR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

“RAHMAN ABDURREHİM’İN ‘UYGURLARDA ŞAMANİZM’ ADLI
ESERİNİN HALKBİLİMİ AÇISINDAN İNCELENMESİ”

Hazırlayan
Tugba GÖNEL

Danışman
Yrd. Doç. Dr. Adem ÖGER

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı
Yüksek Lisans Tezi

Temmuz 2011
NEVŞEHİR

KABUL VE ONAY

Yrd.Doç.Dr. Adem ÖGER danışmanlığında Tugba GÖNEL tarafından hazırlanan “Rahman Abdurrehim’ in Uygurlarda Şamanizm Adlı Eserinin Halkbilimi Açısından İncelenmesi” adlı bu çalışma jürimiz tarafından Nevşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalında **Yüksek Lisans** tezi olarak kabul edilmiştir.

19 /07 /2011

JÜRİ:

Danışman Jüri : Yrd.Doç.Dr. Adem ÖGER

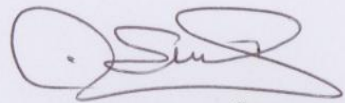
Jüri Üyesi :Prof. Dr. Filiz KILIÇ

Jüri Üyesi : Yrd.Doç.Dr. İbrahim Ethem ÖZKAN

ONAY:

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim Kurulunun 19.07.2011 tarih ve 2011/143.... sayılı kararı ile onaylanmıştır.

19 /07 /2011

Prof.Dr. Şevki ÖZGENER
Müdür V.

ÖNSÖZ

Türkiye Türklerine en uzak coğrafyada bulunan Türk boylarından biri olan Uygurlar, gerek sosyo-kültürel hayatları gerekse sözlü kültür ürünleri bakımından Türkiye Türklerine oldukça yakındır. Yerleşik hayata geçen ilk Türk boyu olmaları, çeşitli dinleri kabul etmiş olmaları ve yaşadıkları coğrafyanın İpek Yolu üzerinde bulunması gibi nedenlerle Uygur Türkleri Türk kültür tarihinin gelişiminde büyük rol oynamışlardır. Uygurlar, bu zengin yazılı kültür dairesi içerisinde toplumsal değişikliklere paralel olarak eski Türk inanç ve düşünce sisteminin yanı sıra Budizm, Maniheizm, Nasturilik ve İslamiyet gibi çeşitli dinleri kabul etmişlerdir. Eski Türk inanç sisteminin merkezinde yer alan Şamanizm, Uygur Türklerinin geleneklerinde, adetlerinde ve günlük yaşamlarında hâlâ etkisini devam ettirmektedir. Bu gelenekler ve ritüeller Uygur Türklerinin hayata, tabiata, kültüre, ahlaka, dine ve insana bakış açılarını ortaya koyması bakımından önemlidir. Bu çalışmanın şeklinin belirlenmesinde, Türkiye’de, Uygur Türklerinin Şamanizm inancı üzerinde ayrıntılı bir çalışmanın yapılmamış olması etkili olmuştur.

“Rahman Abdurehim’in Uygurlarda Şamanizm Adlı Eserinin Halkbilimi Açısından İncelenmesi” adlı bu çalışma dört bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında, Uygur Türkleri hakkında kısaca bilgi verilerek çalışmanın konusu, amacı ve yöntemi ortaya konulmuştur.

“Uygur Türklerinin Dini Tarihi” adlı 1. Bölüm’de, Uygur Türklerinin geçmişten günümüze kadar kabul ettiği dinler ve bu dinlerin Uygur Türklerinin sosyal yaşamına tesiri hakkında genel bir değerlendirme yapılmıştır.

Çalışmamızın *“Uygur Türklerinde Şamanizm İnancı”* adlı 2. Bölüm’ünde, iptidai dinler ve bunların özellikleri; Şaman ve Şamanizm, Uygur Türklerinde Şamanizme ait inanç ve uygulamalar; Uygurların evren tasarımına bağlı Tanrı anlayışları ve kültler; Uygurların büyü ve sihir temelinde geliştirdikleri geleneksel inanç ve uygulamaları, renklere ve sayılara yüklenen anlamlar bir bütünlük içinde incelenmiştir.

3. Bölüm *“Rahman Abdurehim’in Uygurlarda Şamanizm Adlı Eserinin Türkiye Türkçesine Aktarımı”* adını taşımaktadır ki bu bölümde Rahman Abdurehim’in Uygur Türkçesi ile kaleme aldığı *“Uygurlarda Şamanizm”* adlı eserin Türkiye Türkçesine aktarımı yapılmıştır.

4. Bölüm “*Rahman Abdurehim’in Uygurlarda Şamanizm Adlı Eserinin Transkripsiyonu*” adını taşımakta olup, bu bölümde eserin transkripsiyonu yapılmıştır.

“*Sonuç*” kısmında çalışmamızın bütün bölümlerinde ulaştığımız tespitler ana hatlarıyla değerlendirilmiştir.

Çalışmamızın sonunda yer alan “*Kaynakça*” kısmında, çalışma boyunca faydalandığımız kaynaklar, yazarların soyadlarına göre alfabetik olarak verilmiştir.

Bu çalışmanın hazırlanmasında beni yönlendiren, her aşamasında yol gösteren ve Uygur Türkçesiyle yazılmış olan kaynakların teminini sağlayan danışmanım ve değerli Hocam Yrd. Doç. Dr. Adem ÖGER’e teşekkür ederim.

Yardımlarını her an yanımda hissettiğim değerli Hocam Doç. Dr. Bayram DURBİLMEZ’e teşekkürü bir borç bilirim. Manevi açıdan hep yanımda olan sevgi ve hoşgörülerini hep hissettiğim sevgili aileme ve arkadaşlarıma şükranlarımı sunarım.

Tugba GÖNEL

Nevşehir 2011

ÖZET

RAHMAN ABDUREHİM'İN “UYGURLARDA ŞAMANİZM” ADLI ESERİNİN HALKBİLİMİ AÇISINDAN İNCELENMESİ

“Rahman Abdurehim’in ‘Uygurlarda Şamanizm’ Adlı Eserinin Halkbilimi Açısından İncelemesi” adlı çalışmamızın konusunu, Uygur Türkleri arasında Şamanizm inancına bağlı uygulamalar oluşturmaktadır. Çalışmada, Şamanizm inancının özellikleri, etki alanları, Türk kültür ve inanç dünyasındaki yeri ve önemi ele alınarak, Doğu Türkistan’da yaşayan Uygur Türklerinde Şamanizm inancı, Şamanların bu inanç içindeki yeri, ritüellere yansımaları ve Şamanizm inancının Uygur Türklerinin sosyo-kültürel hayatındaki işlevi incelenmiştir.

Çalışmamızın amacı, en eski Türk boylarından biri olan Uygur Türklerinin dini inanışlarının ve bunların sosyal hayata yansımalarının ele alınması, özelde Uygur Türklerinin genelde ise Türklerin yüzyıllardır güncelleyerek ve geliştirerek günümüze taşıdıkları toplumsal belleğinin ve bunların dışavurumlarının incelenmesi, Şamanizm inancının Uygur Türklerinin sosyo-kültürel hayatındaki yeri ve önemini ortaya koymaktır. Ayrıca Uygur Türkleri arasında Şamanizmin etkisi ve izleri üzerine yapılmış bu çalışmayla, hem Doğu Türkistan’da Şamanizm üzerine hazırlanmış bir eseri Türkiye Türkçesine kazandırmak hem de Türk inanç ve düşünce sistemi üzerine yapılacak çalışmalara yeni bir boyut getirmektir.

Bu çalışmada temelde metin merkezli bir yöntem kullanılmakla birlikte bağlam merkezli kuramlardan işlevsel teori metotları da kullanılmıştır. Bir başka ifadeyle 20 bölümden oluşan “Uygurlarda Şamanizm” adlı eser transkribe edilmiş ve bu metinler Türkiye Türkçesine aktarılmıştır. Daha sonra metinlerin muhtevası esas alınmak suretiyle bahsi geçen inanç ve uygulamaların Uygur Türklerinin sosyo-kültürel yaşamlarındaki işlevi üzerinde durulmuştur. Çalışmanın Giriş kısmında, Uygur Türkleri hakkında kısaca bilgi verilmiştir.

Türkler tarih boyunca farklı coğrafyalarda hayat sürmüş ve çeşitli inanç sistemlerini benimsemişlerdir. Günümüzde farklı coğrafyalarda ve kültürel yapı içinde varlığını sürdüren Türk boylarının birçok ortak yönünün bulunduğu çalışmamızda bir kez daha tespit edilmiştir. Ayrıca yüzyıllar önceye ait bir inanış olan Şamanizmin, Uygur Türklerinin tarihsel süreç içerisinde çeşitli dinleri kabul etmelerine rağmen, bu dinlerin içerisinde kaynaşarak bu Şamanistik ritüellerin birçoğunun devam ettirildiğini, günümüzde ise Şamanizm inancına dayanan

birçok uygulamanın İslam dini ile birleştirilerek genelde tüm Türk toplulukları, özelde Uygur Türkleri bağlamında devam ettiğini tespit ettik.

Anahtar Kelimeler: Uygur Türkleri, Şamanizm, İlkel Dinler, Halkbilimi.

ABSTRACT**A FOLKLORISTIC STUDY ON RAHMAN ABDUREHIM'S BOOK
"SHAMANISM AMONG THE UIGHURS"**

This study titled "A Folkloristic Study on Rahman Abdurehim's Book *Shamanism among the Uighurs*" deals with the shamanistic beliefs and practices among the Uighur Turks from a folkloristic point of view within the framework of the book *Shamanism among the Uighurs* by Rahman Abdurehim. Moreover, it deals with the shamanism among the Uighur Turks living in the East Turkestan, the views of people on shamans, the form of its reflection on the rituals, the function of the shamanistic beliefs in the socio-cultural life of the Uighur Turks, and discusses the characteristics of the shamanism, its spheres of influence and its place and importance in the world of Turkish culture and belief system.

The objectives of this study is to deal with the religious beliefs and their reflection on the social life of the Uighur Turks, which is one of the most ancient Turkish tribes, to study the collective memory and its expression that the Uighur Turks in particular and the Turks in general have passed down for centuries by updating and developing them. It also presents the importance of shamanism on the socio-cultural life of the Uighur Turks. In addition, this study, which studies the influence and traces of shamanism among the Uighur Turks, aims to translate and provide us with a translation of a work on shamanism written in the East Turkestan so that it will bring a new dimension to the prospective studies to be conducted on the Turkish belief and thought system.

This study has followed text oriented and functional study methods. In other words, a book titled *Shamanism among the Uighur Turks* published in the East Turkestan was found and obtained. First, a text oriented study was carried out on this book that consists of 20 parts. Second, the whole book was transcribed and translated into Turkey Turkish. Afterwards, based on the content of the work, an emphasis was placed on the function of the relevant beliefs and practices in the socio-cultural life of the Uighur Turks.

The introduction of the study provides us with a brief information on the Uighur Turks, which constitute the sample group of the thesis.

The Turks have inhabited various parts of the world throughout the history and adopted varied belief systems. This study reconfirms the fact that the Turkish

tribes which have been spread around the world, living in different places and cultures have several things in common. Moreover, it was found out that, even though the Uighur Turks have adopted and practiced various religions throughout the history, shamanism, which dates back to centuries has continued to exist in an amalgamated form with these religions. Furthermore, many shamanistics rituals under the guise of Islam were found to be still practiced by all of the Turkish communities in general and the Uighur Turks in particular.

Key Words: Uighur Turks, Shamanism, Primitive Religions, Folklore Studies

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	II
Özet	III
Abstract	V
İçindekiler	VII
Kısaltmalar	IX
GİRİŞ: UYGUR TÜRKLERİ HAKKINDA BİLGİ	1
A. Uygur Türkleri ve Doğu Türkistan (Sinciang Uygur Özerk Bölgesi).....	3
1. Uygur Adı	3
2. Uygur Türklerinin Tarihi	3
3. Doğu Türkistan'ın Demografik Yapısı ve Coğrafi Özellikleri.....	7
B. Araştırmanın Konusu, Amacı ve Yöntemi Hakkında	9
1. BÖLÜM: UYGUR TÜRKLERİNİN DİNİ TARİHİ	11
1.1. Zerdüştlük	11
1.2. Maniheizm	12
1.3. Budizm	13
1.4. Nasturilik.....	14
1.5. İslamiyet.....	15
2. BÖLÜM: UYGUR TÜRKLERİNDE ŞAMANİZM İNANCI	18
2.1. Din.....	18
2.1.1. İptidai Din ve Toplum.....	18
2.1.2. Totemizm	20
2.1.3. Animizm.....	23
2.1.4. Natürizm.....	25
2.2. Şamanizm.....	26
2.2.1. Şamanizmin Felsefesi	30
2.2.2. Şaman-Kam.....	36
2.2.2.1. Şamanın Seçilmesi ve Eğitimi	38
2.2.2.2. Şamanın Kıyafeti ve Eşyaları.....	40
2.2.2.3. Şamanın Davulu.....	42
2.2.2.4. Şamanın Ayinleri	44
2.2.2.5. Şamanın Dua ve İlahileri.....	50
2.2.2.6. Kadın Şaman	56
2.2.3. Şamanizmde Tanrılar	58
2.2.3.1. Gökyüzüne Mensup Tanrılar ve Ruhlar.....	58
2.2.3.1.1. Ülgen.....	58
2.2.3.1.2. Yayık.....	59
2.2.3.1.3. Suyla.....	59
2.2.3.1.4. Karlık.....	60
2.2.3.1.5. Utkucu.....	60
2.2.3.1.6. Yıldırım Tanrısı.....	60
2.2.3.1.7. Töz-Ongon.....	60
2.2.3.2. Yer-Su (Orta Dünya) Tanrıları ve Ruhları.....	61
2.2.3.2.1. Yo Kan.....	61
2.2.3.2.2. Talay Kan.....	61
2.2.3.2.3. Umay.....	62
2.2.3.3. Yer Altına Mensup Tanrılar ve Ruhlar.....	63
2.2.3.3.1. Erlik.....	63
2.3. Kültler	66

2.3.1. Dağ, Taş ve Kaya Kültü.....	66
2.3.2. Ateş Kültü	68
2.3.3. Su (Pınar, Irmak, Göl) Kültü.....	69
2.3.4. Ağaç ve Orman Kültü	70
2.3.5. Atalar Kültü	71
2.4. Falcılık ve Kehanet	72
2.4.1. Kendinden Geçerek Fala Bakma (Cinlere Bakma).....	72
2.4.2. Yüzünü Kapatıp Fala Bakma	73
2.4.3. Ateş veya Kemik ile Fala Bakma	73
2.4.4. Taş veya Koyun Gübresini Sayarak Fala Bakma.....	73
2.4.5. Ebced Hesabıyla Fala Bakma.....	74
2.4.6. "Kur'an" ile Fala Bakma	76
2.5. Sembolik Sayılar	76
2.6. Sembolik Renkler.....	80
2.6.1. Mavi	81
2.6.2. Beyaz.....	82
2.6.3. Kızıl (Kırmızı).....	82
2.6.4. Siyah	83
3.BÖLÜM: RAHMAN ABDUREHİM'İN "UYGURLARDA ŞAMANİZM" ADLI ESERİNİN TÜRKİYE TÜRKÇESİNE AKTARIMI.....	84
4. BÖLÜM: RAHMAN ABDUREHİM'İN "UYGURLARDA ŞAMANİZM" ADLI ESERİNİN TRANSKRİPSİYON METNİ.....	253
SONUÇ.....	426
KAYNAKÇA.....	430
ÖZGEÇMİŞ.....	433

Kısaltmalar:

bk.: Bakınız

C. : Cilt

çev. : Yabancı dilden çeviren

s. : Sayfa

S. : Sayı

TDK: Türk Dil Kurumu

TTK: Türk Tarih Kurumu

GİRİŞ: UYGUR TÜRKLERİ HAKKINDA BİLGİ

A. UYGUR TÜRKLERİ VE DOĞU TÜRKİSTAN (SİNCİANG UYGUR ÖZERK BÖLGESİ)

1.Uygur Adı

Orhun kitabelerinde, ilk defa, 717 yılındaki ayaklanmalar münasebetiyle zikredilen Uygurlar Çin kaynaklarında adlarının türlü şekilleri ile anılmışlardır: Hoei-ho, Vei-ho, Huei-hı, Wei-wu vb. Uygur adının manası 974'te tamamlanan Çince Kiu Wu Tai adlı eserde "Şahin sürati ile dolaşan ve hücum eden" diye açıklanmaktadır. Diğer taraftan kelimenin etimolojik olarak "uy (takip etmek)+gur" tarzında (Sal+gur gibi) meydana geldiği ileri sürülmüş ise de o tarihlerde Türkçe "takip etmek" manasındaki fiil kökünün "ud+" olduğu belirtilerek, Uygur adının "Oy (oymak, baskı yapmak)+gur şeklinde açıklanabileceği bildirilmektedir. (Kafesoğlu 2007, 130)

Uygur adının siyasî bir addan ziyade, kabile ve bölge adı olarak kullanıldığı yolunda görüşler de vardır. Göktürk lehçesinde yazılan kitabelerden ve Çin kaynaklarından öğrendiğimize göre, Uygurların tarih sahnesine çıktıkları ilk yurdun, Selenge nehrinin doğu kısımları olduğu anlaşılmaktadır. (Azizi 1998, 10)

Elimizde bulunan Karabalgasun yazıtının Çince yazılar yüzünde Uygurların dokuz aileden meydana gelmiş oldukları zikredilmiştir, (Emet 2004, 5) fakat bu "dokuz aile"nin adı tek tek sayılmamıştır. Çin kaynaklarının yardımıyla Uygurları meydana getiren dokuz aileyi şu şekilde belirtebiliriz: 1) Yüe-lo-ko (Yaglakar), 2) Hu-to-ko (Uturkar), 3) Tolo- wu/Hou (Kürebir), 4) Mo-Ko-si-k'i (Bakasıkır), 5) A-vu-ti (Ebirçeg), 6) Ko-sa (Kasar), 7) Hu-Wu-su, 8) Yüe-wu-ku (Yagmurkar), 9) Hi-Ye-Vu (Aymur/Eymür). Bunların liderliği ise Yaglakar ailesinin elinde bulunuyordu.

Eski Türklerin anayurdu Turan'da Padişah olan Alp Er Tunga (Afrasyab) havası güzel olan Kaşgar'ı kendisi için daimî ikametgâh olarak seçmiştir. (Esed 2000, 178)

2. Uygur Türklerinin Tarihi

Türk tarihinin en eski devleti Hun İmparatorluğu (M.Ö. 318-M.S. 216) dur. Uygurların kökeninin Töleslere, Töleslerin ise Hunlara dayanmaktadır. Hun İmparatorluğunun parçalanmasından sonra pek çok Türk boyu, varlıklarını devam ettirebilmek için birer federasyon (Boylar Birliği) oluşturmuşlardır. Töles boyları bunun en ünlülerinden biridir. Pek çok Türk boylarından oluşan bu Töles Boylar Birliği,

Hunların evlatları olarak varlıklarını başarıyla korumuşlardır. (Saray 1998, 31) Bu boyların en büyük başarısı ise Göktürk ve Uygur hakanlıklarını kurmuş olmasıdır.

Hunlardan sonra Türk boylarını bir araya getirerek Türk adı ile Göktürk Hakanlığı'nı (552-744) Bumin Han kurmuştur. Uygurların bu Göktürk Devleti bünyesinde yer aldıklarını biliyoruz. Kaynaklara göre Uygur boyları, o zamanlar Selenge, Orhun ve Tola nehirleri kıyılarında, yani Göktürk Devleti'nin ortasında yaşamışlardır. Ne var ki, bir müddet sonra Uygur boylarının ülke yönetiminden kaynaklanan sebeplerden dolayı Göktürk Kağanlığı'na karşı isyan ettiğini görüyoruz. Fakat Göktürk idarecilerin bu ihtilafı geçici de olsa hallettiğini ve Uygur boylarının devletin bir parçası olarak devam ettiğini devrin kaynakları ifade etmektedir. (Saray 1998, 31)

VII. asrın ilk çeyreğinden sonra zayıflamaya başlayan Göktürk Hakanlığı yalnız Çin'e karşı değil, idaresi altındaki bazı Türk boylarına da sözünü geçiremez hale gelmişti. Türk Hakanlığına isyan eden Boylar Birliği (Töles) içinde Uygurlar başta geliyordu. (Saray 1998, 33)

745 yıllarda Göktürk Devleti'ni yıkan Uygurlar, merkezi Ötüken' de olan bir devlet kurdular. (745–840) (Abudukelimi 2006, 9) Devletin başkenti Ordu-Balık idi. Devletin kurucusu Kutluk Bilge Kül, 747 yılında ölünce yerine oğlu Moyun-çur (747–759) kağan oldu. Moyun-cur tarafından babası adına dikilmiş olan "Şine-Usu" yazıtında "...gök, yer emretti, Gök (Tanrı) tutuverdi" (Günay; Güngör 1997, 131) ifadelerinden de anlaşılacağı üzere bu dönemde Uygurlar Gök Tanrı'ya inanıyorlardı.

Babasının ölümü üzerine 759 yılında tahta geçen Böğü Kağan (759–779) da dikkatini Çin üzerine çevirmiştir. Tibetlerin hücumuna uğrayan Çin'i kurtarmak için Puku Huei-en'in daveti üzerine Lo-yang şehrine giren Böğü Kağan dört Mani rahibi de beraberinde getirmiş, büyük bir ihtimalle Soğdlu olan bu rahiplerden Mani dinini öğrenmiştir. (Günay; Güngör, 131) Uygur kabileleri özellikle Orhon, Toğla, Selenga nehri vadilerinde toplanmıştır. Bu devirdeki Uygurlardan 744 yılından 840 yılına kadar egemenliğini sürdüren Orhon-Uygur Hanedanının tarihte önemli bir yeri olduğu bilinmektedir.

840 senesine gelindiğinde başkent Karabalgasun Kırgız Ordusu tarafından kuşatılmış, son Uygur Kağanı "Wu-Cheih" öldürülmüş ve Uygur Devleti'ne son verilmiştir. Ancak Kırgızlardan kurtulan Uygurlar, Tibet ve An-hsi bölgesine göç etmişlerdir. Bu bölgenin merkezi Kansu şehri idi. Bu nedenle burada devlet kuran

Uygurlar Kansu Uygurları veya Sarı Uygurlar denilmektedir. (Güngör 2002, 20) Kansu şehri özellikle Çin ile bugünkü Doğu Türkistan arasındaki ticaret yolu üzerinde bulunuyordu. Uygurlar bu bölgeye gelmeden önce burası Tibetlilerin eline geçmişti. Buraya yerleşen Uygurların askerî bakımdan çok zayıf oldukları kaydedilmektedir. (Güngör 2002, 271) Mani dininin resmi din olarak kabul edildiği Ötüken Uygur Devleti, diğer bir Türk devleti olan Kırgızlar tarafından 840 yılında yıkılınca Uygurlar, kitleler halinde yurtlarını terk ederek, Çin sınırlarına ve daha ziyade zengin ticaret merkezlerinin bulunduğu İç Asya'ya, Beşbalık, Turfan, Kuça vb. sahasına göçtüler.

Ötüken Uygur Devleti'nin yıkılmasından sonra İç Asya'ya dağılmış olan Uygurlardan bir bölümü Tanrı dağları, Beşbalık, Turfan taraflarına yerleşerek Mengli Kağan başkanlığında bir devlet kurdular (856). Tibetlilerin hücumuna karşı, nüfuzu altında tutmak istediği bu bölgede kendisine bir dost arayan Çin, bu Uygur Devleti'ni hemen tanıdı. Siyasî nüfuzu gittikçe artan ve İç Asya'nın ticaret yolları üzerinde bulunması sebebiyle ekonomik yönden gelişen Uygur Devleti aynı zamanda Mani dininin bölgede yayılmasında da oldukça etkili olmuştur. Turfan, Kaşgar, Beşbalık, Kuça, Hami (Kumul) şehirlerini ellerinde bulunduran bu Uygur Devleti, başkent olarak Hoço şehrini seçmiş, hükümdarları da "İdi-kut" unvanını alarak mukaddes şahsiyetler veçhesine bürünmüşlerdir. (Güngör 2002, 271) Bu devlette, Manihaizm yanında Budizm de oldukça yayılmıştır.

751 yılındaki Talas Savaşı'ndan sonra Uygur Türkleri İslâmiyet'i de tanımaya başlamışlardır. Müslüman Uygurların da katılması ile kurulan Karahanlı Devleti'nde (840–1212) Karluk, Basmil, Çiğil, Türkeş, Yağma ve farklı dilden Soğdu gibi tarımla uğraşan halklar ve göçebe hayatı sürdüren çobanlar yer almışlardır. (Azizi 1998, 10)

300 yılı aşkın bir süre egemen olan Karahanlı Hanedanı hem Çin ve Uygur hem de Türkçe konuşan halkların tarihinde belirtildiği üzere sosyal düzenin gelişimi, kültürel düzenin yüceliği yönünden, Orhon nehri vadisindeki eski Uygur Hakanlığından ve Kara Kon-çou Uygur Hakanlığından da güçlü ve kuvvetli bir egemenliğe sahip olmuştur. Karahanlılar, siyasal, sosyal, ekonomik ve kültürel alanlarda o devirde büyük üstünlük sağlamışlardır. (Azizi 1998, 12)

1032'de Karahanlı Hanı Yusuf Kadir Han vefat ettikten sonra, onun yerine oğulları Arslan Han Süleyman ile Buğra Han Muhammed çifte hükümdar olarak Karahanlı Devleti'nin başına geçmişlerdir. 1034 yılında Karahanlı Devleti'ni idare eden bu iki kardeş, ülkeyi iki idari bölgeye ayırdılar. Arslan Han doğu, Buğra Han ise batı

bölgesinin idarecisi oldu. Böylece Karahanlı Devleti fiilen ikiye bölünmüş oldu. (Saray 1998, 53)

1211 yılı Nayman Hanı Küçlük'ü Doğu Karahanlıları mağlup etti. (Hacı 1995, 490) Cengiz Han (1155–1227) 1215 yılında Mancuriya ve Pekin'i ele geçirdi ve Küçlük'ü Kaşgar'da mağlup etti. Kaçan Küçlük, Cengiz Han tarafından Hoten'de öldürüldü. (Tyler 2003, 51)

Uygur hükümdarı İdikut'un kritik bir anda Cengiz Han'ın hâkimiyetini kabul etmesinin Moğol-Uygur yakınlaşmasında önemli bir rol oynadığını bilmekteyiz. Daha önce Kansu bölgesinde yaşayan Sarı Uygurlar ile Moğol Kabileleri arasında Budizm'den dolayı bir yakınlık olmuştur. Uygur Budist rahipleri Moğollara Uygurca'yı öğretmiştir. Buna benzer bir gelişme de Turfan Uygurları arasında olmuştur ki, bu iki gelişme Uygur dili ve alfabesinin Moğollar arasında hızla yayılmasını sağlamıştır. (Ligeti 1986, 117–122)

Çağataylılar döneminde Doğu Türkistan halkının en mutlu devirlerinden biri, Tuğluk Timur Han (1347–1363) zamanı olmuştur. Tuğluk Timur Han'ın Müslüman olmasında Sofî Şeyh Cemaleddin ve Şeyhin oğlu Erşiddin (Mevlana Raşiddin) büyük katkı sağlamıştır. (Hacı 1995, 171)

1456 yılında Duglat Sansız Mirza'nın (1457–1465) oğlu Ebu Bekir Mirza, Doğu Türkistan tahtının varisi Emir Muhammed Haydar'ın yardımıyla zafer kazanarak bağımsızlığını ilan etti. Kaşgar ve Hoten'deki Moğol emirlerini kovarak onların topraklarını kendi devletine birleştiren Ebu Bekir Mirza, Yarkent'i başkent yaptı. Başkent'in Yarkent olmasından dolayı hanlık, Yarkent Hanlığı olarak adlandırıldı. (Abudukelimi 2006, 15)

Çin askerlerinin Doğu Türkistan bölgesine girdiği 1757'den, yani Çin'in Türkistan'ı ilk istilasından Yakup Bey'in iktidara geldiği 1865'e kadar 110 yıllık zaman, Uygur tarihinde birinci Çin istilası olarak bilinmektedir. (Kurban 2002, 7)

Doğu Türkistan üzerindeki Mancu Sülalesinin hâkimiyeti 1911 yılına kadar devam etti. Bu tarihte Çin'deki Mançu sülalesi yıkılarak cumhuriyet rejimi kuruldu ve bu rejim de bölgeyi kâğıt üzerinde elinde tuttu. Bu zaman zarfında mahallî idareciler merkezin zayıflığı sebebiyle tamamen bağımsız hareket ediyorlardı. 1930'lara gelindiğinde, yerli idarecilerin halk üzerindeki baskıları artmış ve halkı bezdirmişti. Bunun bir sonucu olarak yer-yer ayaklanmalar patlak vermeye başladı.

12 Kasım 1933'te Kaşgar'da "Şarkî Türkistan İslâm Cumhuriyeti" ilân edildi ve hükümet kuruldu. Ocak 1934'te Çöçek ve Altay sınırından giren Sovyetler Birliği Kızıl Ordu'su Urumçi'den geçerek Kaşgar'a doğru ilerledi ve Stalin'in arzusu ile bu hükümet sona erdi. Eylül 1944'te çıkan ayaklanma sonuç verdi ve İli, Altay, Tarbağatay vilâyetleri kurtarılarak 12 Kasım 1944'te "Şarkî Türkistan Cumhuriyeti" ilân edildi. Doğu Türkistan'ın bağımsız bir ülke olmasını hiçbir şekilde istemeyen Stalin Çinlilerle gizli işbirliği yaparak, bu "Cumhuriyet"i de yok etti. Böylece Doğu Türkistan 1950 yılından itibaren resmen Çin idaresi altına girmiş oldu. O tarihten günümüze dek Çin'e karşı bağımsızlık mücadelesi devam etmektedir. Son olaylarla doruk noktasına çıkmıştır ve yer yer ayaklanmalar olduğu gözlenmektedir. (Abudukelimi 2006, 17–19)

3. Doğu Türkistan'ın Demografik Yapısı ve Coğrafi Özellikleri

Doğu Türkistan 1 Ekim 1955'te Şincan Uygur Özerk Bölgesi diye adlandırılmıştır. İdari yapı olarak 14 il, 88 ilçe, 11 büyük şehre ayrılmıştır. Ayrıca 1950 yılından sonra, Şincan'ın güvenliğini korumak amacıyla Çin'den gönderilen, büyük arazileri elinde bulunduran Çinli silahlı, tarımla uğraşan üretim ordusunun geniş alanlarda 174 tane tarım alanı ve ekonomik kuruluşları vardır.

Şincan Uygur Özerk bölgesinde 2004 yılındaki nüfus sayımı (Çin devlet istatistiğinin verileri)'ne göre, 19.630000 kişi bulunmaktadır. Milliyetlere göre dağılım şöyledir: Uygurlar %45.73 (8.976.700), Çinliler %39.75 (7.802.500), Kazaklar %7.04 (1.380.160), Tonganlar (Çinli Müslüman) %4.46 (876.300), Kırgızlar %0.87 (170.120), Moğollar %0.86 (169.600), Tacikler 43.500 kişi, Şiveler 40.800 kişi, Mançular 24.100 kişi, Özbekler 14.200 kişi, Ruslar 11.300 kişi, Dagurlar 6.700 kişi, Tatarlar 4.700 kişi, diğer azınlıklar ise 109.900 dir.

Çin'in Kansu eyaletinde 12.000 kadarıyla Sarı Uygur (Budist Uygurlar) yaşamaktadır.

Yurt dışında da Uygurlar bulunmaktadır. Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Suudi Arabistan, Türkiye, Almanya, Kanada, ABD, Norveç, İngiltere ve Hollanda gibi ülkelerde kesin olası sayıları bilinmemekle beraber Uygur yaşamaktadır.

Günümüzdeki Doğu Türkistan matematik konumu itibariyle, baş meridyene göre yaklaşık 73°-96° doğu boylamları ile 35°-49° kuzey enlemleri arasında yer alan çok geniş toprakları ihtiva eder. (Abudukelimi 2006, 17–19)

Doğu Türkistan, kuzeybatısından Kazakistan, kuzeyinden Altay Cumhuriyeti, kuzeydoğusundan Moğolistan, doğusundan Çin, güneyinden Çin'e bağlı Tibet Özerk

Bölgesi, güneybatısından Keşmir ve Pakistan, batısından Tacikistan ve Kırgızistan ile çevrilidir.

Doğu Türkistan'ın toplam yüzölçümü 1. 663.900 Km² yi bulur. Bu yüz ölçümü ile Doğu Türkistan, Türk Dünyası'nın Kazakistan'dan sonra ikinci büyük ülkesidir. (Özey 1997, 221)

Şincan Uygur Özerk bölgesindeki Uygurlar Uygur Türkçesi konuşurlar. Yazısı Arap alfabesindedir. Uygur okullarda dersler Çince ve Uygurca okutulur. Uygur Özerk bölgesindeki Uygur Müslümanlar Ehli Sünnet'in Hanefî mezhebindedirler. (Abudukelimi 2006, 19)

B. ARAŞTIRMANIN KONUSU, AMACI VE YÖNTEMİ HAKKINDA

İnsanlığın en eski inanç sistemlerinden biri olan Şamanizm, milattan önceki yıllardan bu yana Türklerin ve çevresindeki toplulukların İç Asya ve Orta Asya’da yaşadıkları bölgelerde uyguladıkları ve Şaman ya da Kam adı verilen din adamları aracılığıyla gerçekleştirilen bir inanç ve uygulamalar bütünüdür.

Tanrılar, ruhlar ve insanlar arasında aracılık yapan din adamlarına Şaman adı verilmektedir. Şaman inanç ve düşünce sisteminin ne zaman ortaya çıktığı ve ne gibi değişiklikler geçirdiği kesin olarak bilinmemekle birlikte, bu konuda çeşitli düşünceler ileri sürülmektedir. Şamanlar; gelecekte haber verme, büyü yapma ve ruhlarla ilişki kurarak hastalıkları iyileştirme gibi işlevleri üstlenmişlerdir.

“Rahman Abdurehim’in ‘Uygurlarda Şamanizm’ Adlı Eserinin Halkbilimi Açısından İncelemesi” adlı çalışmamızın konusunu Uygur Türkleri arasındaki Şamanistik inanç ve uygulamalar oluşturmakta olup, bu inanç ve uygulamaların Rahman Abdurehim’in Uygurlarda Şamanizm adlı eseri çerçevesinde halkbilimi açısından incelenmesi oluşturmaktadır. Çalışmada, Şamanizm inancının özellikleri, etki alanları, Türk kültür ve inanç dünyasındaki yeri ve önemi ele alınarak, Doğu Türkistan’da yaşayan Uygur Türklerinde Şamanizm inancı, Şamanların halk nezdindeki yeri, ritüellere yansımaları ve Şamanistik inançların Uygur sosyo-kültürel hayatındaki işlevi incelenmiştir. Bu konuda ülkemizde hazırlanmış tez ya da kitap bulunmazken Alimcan İneyet’in 2009 yılında yayımladığı Bugünkü Uygurlarda Şamanlık ve Bir Şaman Duası: Azâim Koşığı”, adlı makale müstakil olarak Uygur Türklerinde Şamanizm inancını ihtiva eden tek makaledir. Bu makalede çalışmamızın 3. bölümünde Türkiye Türkçesine aktardığımız eser kaynak alınmış, bir şaman duası mahiyetinde olan “Azayim Koşığı” üzerinde durulmuştur. Bu çalışmanın malzemesini Şamanizm hususunu ele alan ve kaynakçada belirttiğimiz eserler oluşturmakla birlikte özelde Uygur Türklerini esas aldığımız çalışmamızın kaynağı Rahman Abdurehim’in Uygurlarda Şamanizm adlı Uygur Türkçesi ile yazılmış olan eseridir.

Çalışmamızın amacı, en eski Türk boylarından biri olan Uygur Türklerinin dini inanışlarının ve bunların sosyal hayata yansımalarının ele alınması, özelde Uygur Türklerinin genelde ise Türklerin yüzyıllardır güncelleyerek ve geliştirerek günümüze taşıdıkları toplumsal belleğinin ve bunların dışavurumlarının incelenmesi, Şamanizm inancının Uygur Türklerinin sosyo-kültürel hayatındaki yeri ve önemini ortaya koymaktır. Ayrıca Uygur Türkleri arasında Şamanizmin etkisi ve izleri üzerine yapılmış

bu çalışmayla, hem Doğu Türkistan'da Şamanizm üzerine hazırlanmış bir eseri Türkiye Türkçesine kazandırmak hem de Türk inanç ve düşünce sistemi üzerine yapılacak çalışmalara yeni bir boyut getirmektir.

Çalışmamız dört aşama halinde ortaya çıkmıştır. Birinci aşama, Uygur alfabesinin ve Uygur Türkçesi gramer özelliklerinin öğrenilmesi aşamasıdır ki bu aşamada Rıdvan Öztürk'ün "*Yeni Uygur Türkçesi Grameri*"¹ ile "*Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil*"² adlı kitaplarından faydalanılmıştır. İkinci aşama, *Uygurlarda Şamanizm*³ adlı eserin transkribe edilmesi ve Türkiye Türkçesine aktarılmasıdır. Kelimelerin anlamlarının bulunması ve aktarımında, Rusçadan dilimize çevrilen "*Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*"⁴ ve "*Uygur Tiliniñ İzahlıq Luğiti*"⁵ adlı Uygurcadan Uygurcaya sözlükten yararlanılmıştır.

Üçüncü aşama ise, Şamanizm üzerine hazırlanan kitapların, makalelerin ve tezlerin incelenmesi aşamasıdır. Tez için kaynaklık edebilecek makaleler araştırılırken Milli Folklor Dergisi, Turkish Studies, Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi içinde yer alan makaleler taranmıştır. Şamanizm konusuyla ilgili tezler araştırılırken de Yök Ulusal Tez Merkezi arşivinden yararlanılmıştır. Dördüncü aşama, transkribe edilerek Türkiye Türkçesine aktarılan eserin, Şamanizm hakkındaki bilgiler ile karşılaştırılması, bu ritüel ve uygulamaların Uygurların yaşamındaki işlevsel boyutunun halkbilimi açısından incelenmesidir. Bu aşamada; gerekli incelemeler yapılarak ulaşılan sonuçlar hem ilgili bölümlerde hem de çalışmamızın sonuç kısmında verilmiştir.

¹ Rıdvan Öztürk; *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*, TDK Yayınları, Ankara 1994.

² Rıdvan Öztürk; *Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil*, TDK Yayınları, Ankara 1997.

³ Rahman Abdurehim; *Uygurlarda Şamanizm*, Milletler Neşriyat, Pekin 2006.

⁴ Necip Necipoviç; *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara 1995.

⁵ "*Uygur Tiliniñ İzahlıq Luğiti*", Şıncañ Xelq Neşriyatı, Urumçi 1999.

1. BÖLÜM: UYGUR TÜRKLERİNİN DİNİ TARİHİ

1.1. Zerdüştlük

İran dinleri içerisinde, tek tanrı inancına yer vermesi bakımından, en dikkat çekicisi Zerdüştlük'tir. Bu din, adını kurucusu Zerdüş'ten (M.Ö. 628–551) alır. Bu dine, dayandığı tek tanrı Ahura-Mazdah'a nisbeten "Mazdeizm" de denilir. Batı'da Zerdüştlük, "Zoroastrisme" olarak adlandırılmaktadır. (Tümer; Küçük 1997, 118)

Zerdüş'ten tarafından eski İran dininin reforma edilmesi suretiyle kurulmuş ve İran'ın Hz. Ömer tarafından fethi döneminde İran'ın resmî dini hüviyetini almış bulunan Zerdüştlüğün millî bir din olduğu göz önüne alınırsa, kültürel geçiş alanında Zerdüştlüğün Türklerin arasında taraftar bulmasını yakın temas ve sirayet yoluyla yayılmaya hamletmek gerekecektir. Aslında müesses bir din olan Zerdüştlüğün, bu şekilde Türklerin arasında yayılmış olmasının, millî bir dinin, şartlar uygun olduğunda evrenselliğe yönelmesini göstermek bakımından din tarihi içerisinde ayrı bir önemi bulunmaktadır. (Güngör 2002, 272)

Günümüzdeki Çinli bilim adamları arkeolojik kazılar sonucu elde edilen bilgilere göre, Zerdüştlüğün M.Ö.4.yüzyıllarda Doğu Türkistan bölgesine girdiği görüşünde hemfikirdiler. İran Ahamen Şahları döneminde (M.Ö.550–331) Sakalar, Baktriyalılar, Soğdlular vb. Ahura Mazda'ya taptıkları bilinmektedir. Dolayısıyla İpek Yolu'nda etkin faaliyetlerde bulunan Soğdlular Ateşperest idiler. Bunların etkisiyle Doğu Türkistan'da yaşayan bazı Türklerin Zerdüş'ten dinine girdikleri düşünülmektedir. (Abudukelimi 2006, 40)

Uygur bölgesine yayılan en eski dinlerden biri olan Zerdüştlük, 10.yüzyıldan sonra yok olmuştur. Yok olmasındaki başlıca nedenler arasında, İslâmiyet'in bölgeye hâkim olması ve Zerdüştlüğün kendinden kaynaklanan bazı özellikleri sayabiliriz. Zerdüştlükler, Manihaistlerin aksine, misyonerlik yapmıyor, kutsal kitaplarını başka dillere çevirmiyordu. Dolayısıyla bu dinde dinini yayma sorumluluğu yoktu. Dinin kendine özgü çok katı yasaları ve cezaları vardı. Dine girenlerin uygulaması gereken kurallar kişiye çok ağır geliyordu. Bununla beraber, Zerdüştlük siyasî yönden, Uygur bölgesindeki yöneticilerin himayesi altına girememiş; ekonomik yönden, Budizm ve İslâmiyet gibi, ibadet yerleri ve camilerin vakıf mallarına sahip olamamıştır. Böylece, halk arasında az bir kısım insanın benimsemesinden sonra, kendiliğinden yok olarak silinmiştir.(Abudukelimi 2006, 40)

1.2. Maniheizm

Manihaizm, M.S.3.yüzyılda Mani tarafından kurulmuş olan gnostik bir dini gelenektir. Maniciliğin temel öğretisi olan gnostik düalizmin eski Zerdüş inançlarının yanı sıra, Hint öğretilerinde kök bulduğu ortaya çıkarılmıştır. Böylece Manicilik köktenci düalizm, Doğu Pagan inançları ve doğacı dinlerden kaynaklanan, Zerdüş'ten yola çıkarak düzenlenmiş ve İncil kalıbına dökülmüş bir gnostik Asya inancı olarak tanımlanmıştır. (Abudukelimi 2006, 48)

Uygurlar 762 tarihinde yani Böğü Kağan zamanında Maniheizmi resmi din olarak kabul etmiştir. Mani mezhebi Suriye'de doğmuş, İran'da inkişaf etmiş ve bütün Orta Asya ve Çin'de de yayılmıştır. Uygurların Moçak dedikleri aslen İranlı olan Mani rahipleri Uygur başkentine giderek Uygur Kağanı Böğü'ye Mani dinini kabul ettirmişlerdir. Bundan sonra Karabalgasun şehrinde bir Mani mabedi yapılmıştır. Ayrıca Uygur Kağanı önemli meseleleri daima Mani rahipleri ile müşavere etmeye başlamıştır. (Ögel 1984, 349–350)

Mani dini prensipleri bakımından Türklerin daima hareketli olan içtimai düzenleri ve faal geçen günlük hayatları ile taban tabana zıt bir mahiyet taşımakta idi. Manihaizm'e göre akşam yemeğinden başka yemek yemek yasaktı. Bu dini kabul edenler, daima sebze yiyorlar ve katıyen süt içmiyorlardı. Hâlbuki süt ve et Türklerin ana gıdaları idi. Koyun ve at sürüleri peşinden giden, kışın kışlaklara inip yazın yaylaklara çıkan ve tabiatın her türlü zorluklarına karşı koymaya mecbur olan Uygurların bu din ve dünya görüşü ile anlaşabilmeleri çok zordu. Bu sebeple bu dinin Uygur başkentinde kağan ve maiyeti ile küçük bir münevver zümresinden başka Uygur kitlelerine yayılmış olması az muhtemeldi. Nitekim Maniheizmin Uygurlar tarafından kabul edilişinden iki asır sonra gelen Çin seyyahları, Turfan'daki Uygurların bile hala göçebe hayatı yaşadıklarını kaydetmektedirler. (Ögel 1984, 349–350)

Mani dininin resmi din olarak kabul edildiği Ötüken Uygur Devleti, diğer bir Türk devleti olan Kırgızlar tarafından 840 yılında yıkılınca Uygurlar, kitleler halinde yurtlarını terk ederek, Çin sınırlarına ve daha ziyade zengin ticaret merkezlerinin bulunduğu İç Asya'ya, Beşbalık, Turfan, Kuça vb. sahasına göç etmişlerdir. Bütün bu olaylar gösteriyor ki, Mani dini Orta Asya'da Uygur devletlerinin siyasî desteği ile ve yine Uygurlar vasıtasıyla yayılmış, onların siyasî güçleri azaldıkça da Mani dini Orta Asya'daki etkisini kaybederek yerini Budizm'e terk etmiştir. (Güngör 2002, 274)

1.3. Budizm

Budizm, misyonerli din sınıfında değerlendirilmesi gereken dinlerdendir. Budizm'in kurucusu Buda, M.Ö 560'lı yıllarda şimdiki Nepal'de doğdu. Esas adı Siddhartaha, soyadı da Goma'dır. Siddhartaha'nın babası Kuzey Hindistan'daki Kapilavastu prensliğinin reisi idi. Siddhartaha, çok lüks bir hayat içinde yaşayan, oldukça yakışıklı birisi idi. On altı yaşında iken komşu prensliklerden Yaşodara adlı bir prenses ile evlendi. Bu evlilikten Rahula adını verdikleri bir oğulları oldu.

Siddhartaha doğduğu zaman, babası, çevredeki kâhinleri çağırması ve onlardan çocuğun geleceği hakkında kehanetler istemişti: Bütün kâhinler, çocuğun sıra dışı birisi olduğunu ve hayatında iki zıtlığın bulunacağını; eğer kral olursa Hindistan'ı birleştireceğini ve dünya fatihi olacağını ya da bunları terk edip dünyayı kurtaracak bir "buda" olacağını söylemişler. Babası Siddhartaha'nın Budalıktan uzaklaşıp kral olması yönünde eğitim verilmesini istedi. Bir gün Siddhartaha saraydan kaçtı... Gerçeği bulmak için değişik kimselerden ders aldı, vaaz dinledi; ama aramakla gerçeğe ulaşamayacağını anladı. Bir ormanda yaşayıp zühd hayatını seçti. Sadece ıslanmış pirinç yedi. Aç susuz kaldı. Bundan da zevk almadı. Ama hayatın orta yol olması gerektiğini anladı. (Ünal 2008, 80–81)

Otuz beş yaşındayken bir gün 1 Temmuz dolunayında bodi (yabani incir) ağacı altında düşünceye dalmış iken, zihni "aydınlandı" ve "Buda" oldu.

Buda hakikate ulaşmanın yollarını seksen yaşında zehirli bir mantar yemeğinden zehirlenerek ölmesine kadar (M.Ö 480'ler), kırk kırk beş yıl boyunca her yerde, her türlü şartta anlattı. (Ünal 2008, 81)

Temelini tek Tanrı inancının oluşturduğu Gök Tanrı Dini'ne mensup olan Hunların IV. Yüzyılda bazı boyları Budizm'i kabul etmişlerdir. Bilhassa Doğu Hunları, Çin kültürü içinde erimemek amacı ile Budizm'i benimsemiş ve yaymaya çalışmışlardır. Bu hususta en çok gayret gösterenler, Çinlilerin "Chü-ch'ü" dediği Hunlar ve çoğunluğunu Türk olarak bildiğimiz Tabgaçlar olmuştur. Hunların Budizm ile temasa geçtiği ilk çevrelerden birinin Hoten olduğu bilinmektedir. Çinlilerin "Anyang-Hou" diye andığı Hun beyi "Chü-ch'ü", Hotan'da "Gomati" manastırında yetişmiştir. Budist abideler inşa eden Hun beyleri ve sanatkârlar, eserlerini hem Çin'in hem de Altay kavimlerinin kültür mirası ile zenginleştirip derin dinî hislerini ifade eden yeni bir "Budist sanat" üslûbunu da meydana getirmişlerdir. (Güngör 2002, 269)

Hunların doğudaki boyları Budizm'i siyasî nedenlerle ve özellikle de Çin'in kültürel etkisine karşı kendi kültürlerini korumak için kabul etmişlerdir. (Tanyu 1980, 17-18)

Budizmin Türklerin arasında yayılmasında rol oynayan unsurlardan birinin de Soğdlular olduğu anlaşılmaktadır. Türkler, Soğdluları sefaret ve diplomatik faaliyetlerde kullanmışlardır. Bu arada onlar, Soğdlu Budistlerden de ister istemez etkilenmişlerdir. Budizm'in, Göktürklerin egemenliği altındaki topraklara girmesinin bir diğer sebebi, ticaret yollarının gelişmiş olmasıdır. (Abudukelimi 2006, 44) Doğu Göktürk kağanlarından Mukan (552-572) ve oğlu Topa (572-581), Batı Göktürk Hakanlığı'ndan Tong-Yabgu (618-630) kağanları dönemlerinde Budizm himaye görmüştür. Kısa bir Budizm dönemi geçiren Göktürkler, Çin kültürüne gösterdikleri tepkiyi, Çin'deki dinlere karşı da göstermişlerdir. (Güngör 2002, 269)

Uygurların bir devlet olarak ortaya çıktıkları 745 senesinden önceki yaşayışlarına baktığımız zaman, bunların Orhun ve Selenga nehirleri kıyılarından Aral gölü kıyısına kadar yayıldıklarını görmekteyiz. Konar-göçer oldukları için bir yerde oturmayıp, daima hareket halinde olan Uygurlar, kendilerinden önce soydaşları Hunlar ve Göktürklerin kültürel mirası üzerine kurulmuş, o mirasa sahip çıkmışlardır. Uygur Kağanı Böğü'nün 763'te Mani dinine girmesinden çok daha önceleri Göktürkler döneminden itibaren Uygurlarda Budizm'in tesirlerinin görülmüştür. (Abudukelimi 2006, 45)

Budizmi, VII. yüzyıldan itibaren eski parlaklığını kaybetmeye başlamış ve Orta Asya'da Türklerin arasında, X.yüzyıldan itibaren İslâmiyet'in hızla yayılması karşısında silinme yolunu tutmuştur. Budist Uygurlar da, 932 senesinden başlayarak, en son 1513 senesinde Kumul (Hami) fethi oluncaya kadar peş peşe Budizm'den vazgeçerek İslâm'a girmişlerdir. (Abudukelimi 2006, 47)

1.4. Nasturilik

VI. yüzyılın sonu ve VII. yüzyılın başlarında Hristiyan dininin Nasturî mezhebi Doğu Türkistan bölgesine kadar gelmiştir. 184 Nasturîlik (Nastoryanizm, Nesturi Kilisesi) Hristiyanlıkta İsa Mesih'in şahsıyla ilgili tartışmalarda, İsa'da iki ayrı şahsiyetin, yani ilahi ve insani şahsiyetlerin, yan yana birbirine karışmaksızın varlığını sürdürdüğü görüşüne dayalı Diyo fizit akideyi savunan İstanbul patriği Nestoryus taraftarlarının oluşturduğu akımdır. Nestoryus ve onu izleyenlerin akidesi, Efes Konsili'nde alınan, İsa'nın tek kişilikli ve iki tabiatlı olduğu görüşüyle reddedilmiştir.

Bu konsil sonrası özellikle Suriye bölgesinde ve İran sınırlarında yaşayan Nesturîler ayrı bir kilise hareketi başlatmışlar ve sonraki dönemlerde Urfa (Edessa), Nesturîliğin merkezi haline gelmiştir. 6.yüzyıldan itibaren ise Nesturîlik Arabistan, Hindistan ve Çin'e yayılmaya başlamıştır. (Abudukelimi 2006, 53–54)

Çin'e yayılan Nesturîlik, daha önceleri yayılan Budizm ve Manihaizm gibi, önce Uygur bölgesine yayılmış, sonra Çin'e taşınmıştır. İlk dönemlerde Hıristiyan misyonerliği yapanlar genellikle Süryaniler olmuş, doğuda bu dinin Uygurlar arasına yayılmasını sağlayanlar ise, ticarete yetenekli olan Soğdu tüccarlar olmuştur. Dolayısıyla Nesturîliğin, İpek Yolu'nda yürümüş olan kervanlar, misyonerler vasıtasıyla, Uygur şehirlerinden, yani, "Baktriye'nin Belh'ten, Bedeşan, Pamir, Taşkurğan, Hoten'den geçerek, Çin'in başkenti Çang'en'e (günümüzdeki Şi'an) ulaştığı bilinmektedir. Çince kaynaklar "Tang Sülalesi döneminde, Moğol yaylasında yaşayan Uygurlar arasında Manihaizm'in yayıldığı; fakat Kaşgar ve Yedisu civarında yaşayan Uygurların Hıristiyanlığa inandığını" söylemiştir. Bilindiği gibi, Uygurlar İslâmiyet'ten başka dinlerin hiçbirine kitle halinde girmemiştir. (Abudukelimi 2006, 56)

Orta Asya'da İslâmî fetihler, Hıristiyanlığın gittikçe zayıflamasına neden olmuştur. Dönem Nesturîleri çevre kültürlerin ve özellikle de o zamana kadar oluşmuş olan İslâm kültürünün etkisi altında kalmışlardır. (Güngör 2002, 276)

Timur'un Hıristiyanların çoğunlukta oldukları bölgeleri fethi, söz konusu bölgelerdeki Nesturî varlığını ciddi biçimde etkilemiş, 14.yüzyılın ortasından sonra, Nesturîlik tüm Uygur bölgesinde eski gücünü kaybetmiştir. 1349 yılından sonra Nesturîliğin yeniden düzenlenen, toplam 25 metropolitliğinin adı geçen listesinde Kaşgar adı artık silinmiştir. Böylece Eski Kaşgar bölgesi sürekli İslâmiyet etkisi altında mevcudluğunu kurumuştur. 14.yüzyılın sonlarında Turfan bölgesinin de "Darul-İslâm" haline gelmesiyle bütün Uygur bölgesine İslâmiyet tek hâkim din olmuştur. (Abudukelimi 2006, 56)

1.5. İslamiyet

Batı Türk Hakanlığının yıkılması ve yerine güçlü bir devletin kurulamamasından yararlanan Çinliler Türkistan'ı hâkimiyet altına almak için harekete geçmiştir. Çeşitli sebepler ileri sürerek harekete geçen Çin ordusuna karşılık Zeyd Bin Salih komutasındaki Müslüman ordusu, Karlukların da yardımı ile Temmuz 751 tarihinde kesin bir zafer kazanmıştır. Bu savaşın Türkistan tarihindeki önemi çok büyük olmuştur. Çünkü İslâm ve Çin medeniyetlerinden hangisinin Türkistan'da hâkim olacağı meselesi

halledilmiştir. Pamir çevresi ve Tanrı Dağları (Tien-Şan) silsilesine kadar olan sahalar Arapların idaresi altına girmiş ve halkı da Müslüman olmuştur. (Erdem 2003, 47)

Türkistan, Talas Savaşı'ndan sonra yaklaşık bir asır kadar Horasan'ın idaresine memur valiler tarafından yöneltilmiştir. Türkler, Göktürkler devletinden sonra iki asır kadar, kendi yabguları idaresinde yarı özerk bir şekilde varlıklarını sürdürmüşlerdir. Arapların fiili idareleri altında iken yerli halk arasından çıkan Samanoğulları (847–999), yarı müstakil bir şekilde bu bölgede hâkimiyet elde etmişlerdir. Bunların Türk olduğu veya İran'dan gelip Belh'e yerleşen İranlılardan olduğu şeklinde farklı görüşler ileri sürülmüştür. Ancak halkın ve ordunun çoğunluğu Türklerden olmuştur. Samanoğulları zamanında Türkistan bölgesinde Türklerin nüfuzu artmış ve zamanla Müslüman Türk hâkimiyeti şekline dönüşmüştür. (Erdem 2003, 47)

Uygurlar arasında İslâmiyet ile ilgili haberlerin duyurulması 713 yılından başlamıştır. Fakat Uygurların İslâmiyet'i kitleler halinde kabulü ise, Karahanlılar Sultanı Satuk Buğra Han'ın İslâmiyet'i kabul etmesiyle gerçekleşmeye başlamıştır. (Abudukelimi 2006, 64)

Koyu Budist olarak bilinen Karahanlılar Hanedanlığı halkları arasında İslâm dininin yayılması, dinsel inanç alanında büyük bir yenilik getirmekle kalmayıp, örf, adet ve ideolojik yapıda da etkisini göstererek bir takım temel değişikliklerin oluşmasına neden olmuştur. Bununla birlikte İslâm dini aracılığıyla Uygurların ve aynı topraklar üzerinde yaşayan Türkçe konuşan halkların, Horasan ve Ortadoğu illeri ve halklarıyla olan kültürel ve ekonomik ilişkileri geliştirmiştir. Doğu'da ve batıda yaşayan uluslar aynı dili konuşmakla kalmayıp aynı dine, yani İslâm dinine inandıkları için bu olay, kabileler, uluslar ve halkların dillerinin daha da yakınlaşıp gelişmesinde, ortak kültürel iletişimde ve birleriyle yardımlaşmayı güçlendirmelerinde belli derecede olumlu rol oynamıştır. (Azizi 1998, 15)

932 senesinde Sultan Satuk Buğra Han'ın İslâm'ı resmî devlet dini olarak ilân etmesiyle, başkent Kaşgar ve onun çevresindeki halklar eski dinleri olan Budizm, Gök Tanrı inancı ve Mani dinini terk ederek Müslüman olmaya başlamıştır. (Hacı 1995, 488)

Sultan Satuk Buğra Han 956 senesinde vefat ettikten sonra, büyük oğlu Baytaş (Müslüman olduktan sonra adını Musa bin Abdulkerim olarak değiştirmiştir.) (956–971) babasının tahtına varis olmuştur. Onun zamanında İslâm bölgede hızlı bir şekilde

yayılmış olup, o da devletini İslâm dini esaslarına göre yönetmiştir. (Abudukelimi 2006, 67)

Udun Devleti doğuda Çerçen, batıda Yarkent ile sınırlıydı. Halkı Budist idi. Komşusu Kaşgar'da İslâmiyet yayıldıktan sonra, Budistler Müslümanlara düşman oldu. 958 yılında Udun Hanı kendisi baş olarak Kaşgar'a doğru ilerledi... Müslümanlar ile Budistler arasında çok çetin savaşlar oldu. 1006 yılı Hasan Buğra Han'ın oğlu Yusuf Kadir Han (1004–1032) Udun Devleti Hanını öldürüp, devleti tamamen fethedene kadar çok sayıda Müslüman şehit oldu. Udun (Hoten) halkı bu tarihten itibaren Müslüman olmaya başladı. Müslümanlığı kabul etmeye yanaşmayan bazı Budist rahipler Tibet'e kaçtı. XI. yüzyılın ortasından sonra Udun' da Budizm'in yerine İslâmiyet hâkim olmuştur. (Hacı 1995, 55)

Zamanla Kuça, Turfan, Kumul halkları da İslamiyet'i seçmiş; böylece, Doğu Türkistan'ın tüm şehirleri İslâm ile şereflenmiştir. (Abudukelimi 2006, 72)

713 yılından sonra İslâmiyet ile yavaş yavaş tanışmaya başlayan Uygurların hayatında İslâmiyet'in etkisi, bilhassa Karahanlılar döneminde çok belirgin olarak ortaya çıkmıştır. İslâmî idare ile eski Türk Devlet Teşkilatını birleştirerek kendine has bir teşkilat oluşturan Karahanlılar, Türk kültür tarihinde yeni bir çağır açmışlardır. Hunlardan ve Göktürklerden beri varlığı bilinen merkezi teşkilat ile 10'lu, 100'lü ve 10.000'li teşkilata İslâmiyet ile birlikte naiplik, kadılık, ordu kadılığı ve muhtesiplik gibi İslâmî unvanları devlet teşkilatına sokmaya muvaffak olmuştur. (Saray 1998, 61)

Uygurların İslâm'a girişi ile birlikte eğitim ve kültürel hayatında da yeni değişikliklerin olduğunu görüyoruz. Uygur Türklerinin İslâm öncesinde kullandıkları kendi alfabeleri ve eğitim sistemleri Karahanlılar zamanında oldukça değişmiştir. Birbirine çok yakın olan Göktürk ve Uygur alfabeleri bırakılmış, İslâm'a giriş ile birlikte *Kur'an-ı Kerim*'in yazıldığı Arap alfabesi kullanılmaya başlamıştır. Karahanlılar, yalnızca Arap alfabesini kullanmakla kalmamış, İslâmî eğitim müesseselerini de kabul etmiştir. Hem dinî ilimlerin ve hem de diğer ilimlerin okutulduğu mektep ve medrese sistemine geçilmiştir ki, bu sistem Doğu Türkistan'da 20. yüzyıla kadar devam etmiştir. (Abudukelimi 2006, 79)

2. BÖLÜM: UYGUR TÜRKLERİNİN ŞAMANİZM İNANCI

2.1. Din

İlk insanın yaratılmasından itibaren insan fitratındaki inanma ihtiyacı, yaşamın kaynağının merak edilmesi ve sitematikleşmiş dünya düzeni arzusu “din” mefhumunu kaçınılmaz kılmıştır. İnsanlık tarihindeki toplumsal değişikliklere paralel olarak insanların inanç ve din bağlamında da birtakım çeşitlenmeler meydana gelmiş, farklı dinler oluşmuştur.

Din bir inançtır; fakat her inanç din değildir. İkisinin arasındaki fark kutsallık kavramında bellidir. Dinî inançlarda varlıklar hakkında kutsal olan ve olmayan diye ayırım yapılmıştır. Kutsal olana dokunmak, karşı gelmek yasaklanmıştır. Tazim etmek, saygılı davranmak suretiyle onları memnun etmeye çalışmak lazımdır (Kafesoğlu 1980, 7). Her nerede cemiyet varsa, hatta en iptidai ve en küçük bir halde dahi olsa orada birtakım emirlerin, men edilecek şeyler ile mukaddeslerin bulunduğu görülmüştür. Denilebilir ki mücerret “cemiyet” tasavvuru, birtakım manevi hadlerin ve rabitaların mevcudiyetini tazammun eder. İşte din dediğimiz müessesenin en geniş manada ilk safhası budur (Yörükkan 2009, 13).

Uzun bir iç dönüşüm süreci sonunda özerk bir yapı halinde benliğini bulan her bölge, kendine özgü bir “form” gösterir ve insanlığın daha sonraki tarihine bu biçimiyle geçer. Ama hiçbir din bütünüyle “yeni” değildir, hiçbir dinsel mesaj geçmişi tamamiyle geçersiz kılamaz; olup biten, daha çok, anısı yitmiş çağlardan gelen bir dinsel geleneğin yeniden yoğrulup yenilenmesi, yeniden değerlendirilmesi ve öğelerinin yeni ilkelere göre bütünleştirilmesidir (Eliade 2006, 30).

Siyasi hayatta her hamle, dini hayatta bir merhaleyi ve dini hayatta her hamle siyasi hayatta inkılâbı zaruri kılar. Din, demokrasi hayatının icabatına, zamanın şartlarına ve ihtiyaçlarına fark edilmeksizin uyar. Birçok eski unsur kendiliğinden sahneden çekilir ve hayatiyeti haiz olanlar yeni fikirlerle nurlanır (Yörükkan 2009, 19).

2.1.1. İptidai Din ve Toplum

Kutsallık anlayışına dayanan bir inancın tam iman sistemi halini alabilmesi için üç şart tespit edilmiştir:

- a. İtikat (imanın esasları)
- b. Amel (tapınmalar, özel törenler vb.)
- c. Cemaat (itikat ve amelin bir kitle tarafından kabul ve icrası)

Bu şartları gerçekleştiren din sistemleri biri iptidai (veya halk dinleri), diğeri yüksek (veya semavi dinler) olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. İptidai dinlerle yüksek dinler arasındaki en mühim fark “Tanrı” hususudur (Kafesoğlu 1980, 7).

Bir topluluğu ya da halkı ilkel olarak niteleyen başlıca özellikler şunlardır:

- a. Doğaya sıkı sıkıya bağlılık,
- b. Doğaya egemen olmak için kullanılan araç-gereçlerin ve tekniğin ikelliği ve yetersizliği,
- c. Yazının bilinmemesi,
- d. Terbiye ve eğitimde geleneğin önemli rol oynaması,
- e. Politik örgütlenmenin akrabalığa dayanması,
- f. Kolektif düşünce tarzı (Örnek 1995, 8).

İkel düşünce tarzı ve ilkel zihniyet üzerine Fransız sosyologları durmuştur. E. Durkheim ilkel düşünce tarzını kolektif olarak nitelemiştir. Durkheim ve arkadaşları mantığın ilk şeklini ilkel toplumlarda yaşayan insan zihninde görmüşler ve mantıklı düşüncenin toplumların gelişmesine bağlı olduğunu ileri sürmüşlerdir. L. Levy-Bruhl’a göre ilkelerin düşünce tarzı sadece kolektif olmayıp aynı prelojik (mantık öncesi) tir, iştirak kanununda⁶ temellenmektedir, nedensellik zaman ve mekan anlayışları farklıdır ve mistik bir görüşe bağlanmaktadır (Örnek 1995, 17-20).

İkel ya da az gelişmiş düşüncenin özelliklerini ana hatlarıyla şu şekilde belirtebiliriz:

- a. Genellikle kritikten yoksundur.
- b. Bir meselenin ayrıntıları üzerinde gereği kadar durmaz.
- c. Somutlaştırma ve kişileştirme eğilimindedir.
- d. Neden-sonuç bağlantısı çoğu kez çağrışıma dayanır.
- e. Özneldir.
- f. Maddeyi ve özü ayırmaz.

Şunu da eklemek gerekir ki bu düşünce tarzında, söz konusu toplumun ya da halkın çevreden, coğrafyadan, dinden, ırktan, toplumsal kurumlardan kısaca temsil ettiği kültürden ve bu kültürün seviyesinden ileri gelen birtakım kaymalar, sapmalar ve dereceler vardır. Ancak bu nüansların ve kaymaların dışında ana çizgi hep aynıdır (Örnek 1995, 23).

⁶ Bu kanuna göre; ilkel düşünce içinde objeler, varlıklar, olaylar aynı zamanda kendileri ve kendilerinden başka türlü olabilirler. Bizim için güçlü olan iştirak kanunu ile idare edilen zihniyet için güçlü olmayabilir.

Cemiyeti fertler vücuda getirir diyen ruhiyatçılar, dini, ferdin ruhunda korku veya muhabbet veyahut rüya hadiselerinin sevki ile doğmuş bir hadise olarak telakki ederler. Şu halde en iptidai din “Animizm” ile başlar. Bilakis “Fert cemiyetin mahsulüdür” diyen içtimaiyatçılar, dini, fertte bir nevi cebir icra ederek kendisini yaşatan harici bir varlık olmak üzere vaz ederler. Bu halde ilk din, iptidai klan hayatını ifade eden “Totemizm”dir. Filozoflar ve kalem mütehassısları, dini âlemdeki nizam ve intizam ihtiyacından veya ilahi mevzuattan; tabiatçılar tabi hadiselerin dehşet ve temasından doğmuş olarak görürler. Burada fert ve cemiyet evvelden mevcuttur ve din sonradan yaratılmış bir şeydir.

Menşe meselesinin bu izah tarzları içinde, birinin başlangıç ve diğerlerinin devir devir birer tekâmül sonucu olarak ortaya çıktığı fikri ve bu sıranın her zaman ve her yerde böyle olduğu kanaati bulunmaktadır.

Bu fikre göre evvela Totemizm veya diğer bir sistem vaz ediliyor, sonra birtakım tekâmül merhaleleri tasavvur edilerek önce Animizm, sonra yeni bir devir olan Natürizm, daha sonra da Semavi Natürizm ve Şamanizm diye bir devirler silsilesi tertip ediliyor. Ne var ki böyle bir sıralamanın bütün milletlerin hayatına intibak ettiğini iddia etmek müdafaası müşkül bir iştir (Yörükân 2009, 13-14). Çalışmamızın ana teması olan Şamanizm hususuna geçmeden önce, Şamanizm ile diğer iptidai tasavvurları mukayese etmek amacıyla Totemizm, Animizm ve Natürizm inançları hakkında kısaca bilgi vermenin yararlı olacağı kanaatindeyiz.

2.1.2 Totemizm

Totemcilik, klan hayatı yaşayan iptidai cemiyetlerdeki dini, hukuki ve siyasi hayat tarzıdır (Yörükân 2009, 20). Bu hayat tarzını, dini unsurlar bağlamında anlamak için klan, totem ve mana gibi bazı mefhumları kısaca gözden geçirmek gerekmektedir.

Klan, aynı soydan bir insan zümresidir ki bunlar bir totem ismi ile anılırlar. Aralarındaki akrabalık; ana, baba ve kardeş yakınlığı şeklinde değil; bir totemde birleşmiş olmak suretiyle teessüs etmiştir. Bir klanın fertleri kendilerini totem ile akraba olarak kabul ettikleri gibi, her biri kendini diğer bir ferdin ve benimsediği totemin akrabası olarak da addeder (Yörükân 2009, 20).

Totem, suni veya tabi mevcutlardan daha ziyade hayvan veya nebat cinsinden olmak üzere klanın fertleri ile derin münasebeti bulunduğu inanan ve ekseriya klanın cediti olarak kabul edilen ve onunla kendilerinin aynı olduğuna inanan bir şeydir. O suretle ki bir hayvan nevi totem olduğu takdirde, klan efradı onu kendinden ve

kendilerini de ondan addeder. Totem bir mabut gibi olmaktan ziyade, cemiyetin bir timsali gibidir ve bundan dolayı mukaddestir (Yörükkan 2009, 20).

Mana, insanda ve hayvanda, taş ve ağaç parçalarında aynı zamanda bulunabilen maddi kuvvetten farklı sırrî ve münteşir bir kuvvettir. Totem ile klan efradı arasındaki münasebeti temin eden ve totemi mukaddes bir timsal mahiyetine çıkaran şeydir (Yörükkan 2009, 20).

Genellikle totemizmden bir grubun ya da bir klanın, bir hayvan, bir bitki türüne ya da bir nesneye mistik, majik ve akrabalık duyguları ile bağlanması; bu bağlanıştan doğan görevler, kaçınmalar, ritler ve törenler anlaşılmaktadır. Totemizm terimi “totam” kelimesinden türetilmiştir. Kelimenin aslı Kuzey Amerika’daki Algonkinlerin konuştukları dilden gelmektedir; bu dildeki söylenişi “totam”, “ototeman”, “todaim”dir. Totam bu dilde akrabalık, aile işareti anlamına geldiği gibi, bir kimsenin koruyucu ruhu da demektir. İlk olarak 1791 yılında John Long adlı bir İngiliz tarafından kullanılmış daha sonra da bilim diline geçmiştir (Örnek 1995, 39).

Totemizmin başlıca özellikleri şöyle sıralanabilir:

- a. Totem ile grup arasındaki duygusal akrabalık bağı, başka bir söyleyişle aynı atadan gelmiş olma inancı,
- b. Totemin adını, işaretini taşıma,
- c. Aynı totem çevresinde toplananların birbirleriyle evlenme yasağı (dıştan evlenme),
- d. Totem hayvanını ya da bitkisini yeme yasağı,
- e. Totemin grup üyelerine yardımcı olduğu, onları çeşitli tehlikelerden koruduğu inancı (Örnek 1995, 38).

Totemler daha çok hayvanlardan olur. Kimi zaman da söz konusu hayvan yerine onun bir parçası (kuyruğu, dili, pençesi, tüyü vb.) totem yerine geçer. Hayvan totemleri en çok avcılıkla geçinen ilkel toplumlarda görülür. Hayvanlardan sonra ikinci sırayı bitki totemleri almaktadır. Daha seyrek rastlanmakla beraber çeşitli nesnelere ile fırtına, ebemkuşağı vb. gibi meteorolojik olaylar da totem olurlar. Ayrıca çeşitli nesnelere de totemler vardır (Örnek 1995, 39).

Totem inancı Uygurların Şamanizm tasavvurunda çok önemli yeri olan bir inanç türüdür. Nitekim totemizm ataların kendi (yaşam) kaynakları hakkındaki arayışlarının en eski biçimidir. İlkel toplum şartlarında eski Uygurlar yaşamlarının kaynağını sosyo-üretim sistemlerine etki eden hayvan, ağaç ve kuşlarla ilişkilendirmiştir. Onlardaki bu inanç tasavvuru, onların yaşamın kaynağını düşünmeye başladıklarının dışı vurumu

mahiyetindedir. Çünkü tabiat inancı döneminde ilkel insanlar, sadece insan ile doğa arasındaki sebep sonuç ilişkisini, doğadaki nesnelere doğal kanunlarını, doğa olaylarını ilkel düşünce biçimiyle gizemleştirip kutsallaştırmış ise de totem düşüncesi şekillendikten sonra bir nebze daha sistemleşen totem inancı ve insan arasındaki uzaklık-yakınlık ilişkisini kapsayan kandaşlık (kan yolu ile bağlılık) düşüncesi meydana gelmiştir.

Tarihi kaynaklar ve günümüze kadar devam eden inanç gelenekleri temelinde Uygurların şaman dininde “totem” olarak kabul ettikleri nesnelere; totem hayvanlar, totem ağaçlar ve totem kuşlar olarak üç gruba ayrılmaktadır. Bazı efsane ve rivayetler, tarihi bilgiler ve günümüzde etkisi devam eden adetlere bakıldığında Uygurların atalarının kurt, kaplan, gibi (hayvanları) totem olarak kabul ettiği söylenebilir. Çalışmamızın bir sonraki bölümünde bahsi geçen bu hayvanlar, ayrıntılı şekilde açıklanmış olup bu bölümde genel hatlarıyla ele alınmıştır.

Totemizm döneminde Uygurlar gök kurdu ataları olarak görse de sınıfsal toplum döneminde gök kurt “Gök Tanrısının elçisi”, “Gök Tanrı’nın yeryüzüne indirdiği koruyucu ilah” olarak nitelendirilmişlerdir. Şimdiki bazı Uygurlarda kurdun aşık kemiğinin “uğur getirir, kaza-beladan korur” diye yanlarında taşıma, hatta muska yerine boyunlara takma, kurdun kemiğini çocukların yastıkları altına “kara basmasın” diye koyma adetlerine rastlanmaktadır.

Uygurların kaplanı totem kabul ettiğine dair kesin kaynaklar olmasa da, Kaşgarlı Mahmud’un “Divan-ı Lüğâti’t-Türk”ündeki bazı bilgilerde Uygurlar arasında “tona” denilen bir hayvanın totem kabul edildiği veya soylarının adı olduğuna dair bazı bilgiler mevcuttur. Uygur hakanları arasında kendini “Aslan Tigin”, “Aslanhan” şeklinde adlandıran hakanlar da bulunmaktadır. Bu tür adlar hakanların soy atası tasavvuru ile ilişkilidir. Şimdiki Uygurlarda kaplan türündeki yırtıcı hayvanlara tapınmayı ideolojik kaynak alan geçmişteki adetlerin izlerine rastlanmamaktadır. Bu durum Uygurların yayla yaşamından üretim ekonomisine hayli zaman önce geçmeleri ile yakından alakalıdır.

Uygurların ataları arasında ağacı “ata” (totem) kabul edip tapınan soylar bulunmaktadır. “İdikut Koçu Hanlığı Tuhfe Bengü Taşı”nda şöyle bir rivayet yer almaktadır: “... Uygurların yurdunda Helin adlı bir dağ bulunup oradaki iki nehrin kaynağı işte bu dağdır. Bu dağların biri Tohuşu nehri, diğeri Şolinge nehri şeklinde adlandırılmaktadır. Bir gün gökyüzünden bir ağaca ışık düşer. İki nehrin arasında

yaşayan halk bunu izler. Bu ağacın karnı tıpkı insan karnı gibi çıkmaya başlar. Bu ışığın ağaca düşmesinden dokuz ay on gün sonra, bahsi geçen ağacın karnı yarıılır. Ondan beş çocuk çıkar. Bunların en küçüğü erkek Böğü Hakan'dır, hakanın boyu uzundur, halkını güçlendirmeyi başarır. Sonra aksakal olur.”

Uygurların kuşları “ata” objesi kabul ederek tapınması, soylarını gökte uçan kuşlarla ilişkilendirmesi, kuşları “totem” nesnesi kabul etmesi, onların ilkel toplum şartlarında tıpkı kuşlar gibi gökte uçup onları kontrol altına alma arzusunu yansıtmaktadır. Tarihi kaynaklarda da Uygurlar arasında kuşları totem kabul eden soylarının fazla olması bu fikri ispatlamaktadır.

Şimdiki Uygur şamanlar ruh göçürme, peri oynatma gibi perihonluk faaliyetlerinde şahin veya ala doğanın tüyünü hastanın ağrıyan yerlerine sürmek suretiyle hastayı tedavi ederler. Bu uygulamanın temelindeki düşünce “doğanın, şahinin tüylerinin hasta vücudundaki kötü ruhları kovup çıkardığıdır”.

2.1.3 Animizm

Animizm teorisi ilk olarak İngiliz etnologu Edward B. Tylor tarafından ortaya atılmıştır. Tylor'a göre, insanlık ruh inancına rüya aracılığıyla varmıştır: İnsan rüyasında çeşitli olayları yaşamakta, uzak ve değişik yerlere gitmekte, tanımadığı kimselerle karşılaşmakta, bunlarla birlikte avlanmakta, dostluk kurmakta ya da savaşmaktadır. Oysa rüyayı gören kimse, bütün bunlar olup biterken kulübesinde yatmaktadır. O halde uyuyan kimseyi kendi başına buyruk, istediği gibi hareket edebilen bir “şey” terk etmektedir. Bu ise uyuyanın biraz uçucu, biraz flu olan benzerinden başka bir şey değildir; yani ruhudur. Aynı durum ölüm için de söz konusudur. Ölen birinin hiçbir yaşama belirtisi göstermeden yatmasının nedeni o kimseye canlılık veren “şey”in, yani ruhun bedeni terk etmesidir. Ancak ruh rüyada, insanı belli bir süre, ölümden ise tamamen terk etmektedir. İlkel insan, rüya ve ölümün dışında vizyon, kendinden geçme, ateşli hastalıklar gibi ruhsal ve fizyolojik yaşantılarla da ruh kavramına varmış, bunu bedenden ayrı ve canlı bir ilke olarak tasarlamışlardır (Örnek 1995, 25-26).

Tylor'un bu varsayımına katılan İngiliz düşünürü Spencer de ruh düşüncesinin oluşması yolunda “cadı kuramı”nı ileri sürmüştür. Tylor ve Spencer'e göre insanın ölümünden sonra bedenden büsbütün ayrılan ruhlar ilkel inanca göre, bağımsızca insanlar arasında gezip dolaşmaya başlamışlardır. Gezip dolaşmakla da yetinmemişler, yaşayan insanların bedenlerine de girip çıkmışlardır, bundan ötürüdür ki yaşayan

insanların başına gelen tüm iyilik ve kötülüklerin nedeni bu ruhlardır. Tylor ve Spencer din düşüncesinin oluşmasını da bu inanca bağlamaktadırlar. Çünkü insanlar kötülüklerden korunmak ve iyiliklere kavuşmak için bu ruhlara duaya ve kurban kesip adak vaat etmeye başlamışlardır. Dua, kurban ve adak, dinin temel öğeleridir. Ruh (La. Animia) bedenden kurtulunca tin (La. Spiritus)'e dönüşmüş, giderek put ve tanrı olmuştur. Ruhu tine dönüştüren ölüm olduğu içindir ki ilk dinsel inançlar ata ruhlarında gerçekleşmiştir. İlk kurban, ölüm yeri olan mezarlarda kesilmiş ve atalara tapılmaya başlanmıştır. Bu ruhlar ya da tinler, canlı insanlara girebildikleri gibi taş, toprağa, ağaca, bitkiye de girmektedirler; demek ki her şey canlıdır, eş deyişle ruhludur. Atalara tapınmadan sonra doğa tapımı da böylelikle başlamıştır (Tylor 1871, 326-555).

Uygur Şamanlığında ruhlar; ilahlar, ruhlar ve devler olmak üzere üçe ayrılmıştır. İlahlar, yani Tanrılar gökte yaşarlar. Bunlar arasında Gök Tanrı en kudretlisi olup, diğer Tanrılar Gök Tanrı'nın yardımcılarıdır. Ruhlar karakter bakımından iyi ruhlar ve kötü ruhlar diye ikiye ayrılır. Şaman ruhu, hakanların ruhları, kahraman ruhu, kabile ve soy üyelerinin ruhları iyi ruhlar kategorisine aittir. Bunların mensup olduğu aile ve toplumu koruduklarına inanılır. Kabile üyeleri arasında kötü niyetli kişilerin, cezalandırılarak öldürülenlerin, felakete uğrayıp ölenlerin, yabancı veya düşman toplumuna mensup kişilerin ruhları kötü ruhlar kategorisine aittirler. Bunların ruhlarının cin ve albastılara dönüşüp insanlara zarar verdiğine inanılır. Cin ve albastılar da kötü ruhlar grubunda yer almış olup, bunlar karanlıklar dünyasında yaşarlar. Bunlar güçlü olup olmadıklarına göre, “dev”, “albastı” ve “cin” diye üçe ayrılırlar. İnanca göre, “dev” kötü ruhlar arasında en güçlü olanıdır ve yalnız ağaçların dibinde, harabelerde, eski değirmenlerde yaşarlar. Devlerin ihtiyar kişilerin, doğum yapan kadınların ve bebeklerin ruhuna zarar verip onları hasta ettiklerine inanılır. Bunların rüzgârına kapılan insanlar delirir, felç olur veya dili tutulurlar. Uygur Şamanları devleri de Müslüman, kafir, mug (atese tapan) cuhut (Yahudi), tersa (Hıristiyan) diye ayırmışlardır. Müslüman devlerin insanlara pek fazla zarar vermediklerine inanılır. Albastılar devlerden daha zayıf olup, bunlar da insanlara zarar verebilmektedirler. Albastılar daha çok zayıf kişilere, özellikle bebelere, loğusa kadınlara zarar verirler. Albastılar insanlara daha çok beyaz elbiseli, beyaz saçlı ihtiyar nine görünümünde veya beyaz keçi biçiminde gözükür. Cinler kötü ruhlar arasında en zayıf olanıdır. Cinler de “temiz cin” ve “pis cin” diye ikiye ayrılır. Cinler mezarlarda, harabelerde yaşarlar. “Temiz cin” nispeten iyi ruh olup, kişilere pek fazla zararı dokunmaz. Bu cin insanlara beyaz elbiseli erkek görünümünde rastlar.

Şamanlar temiz cinlerin yardımıyla gizli olayları bilirler, olacak olaylardan haber verirler. Şamanlar bu cinlere “maşayih” derler. Bu cinler gecesi hareket ettiklerinden, şamanlar bunları gece çağırırlar ve faaliyetlerini gece vakti yaparlar. “Pis cin” zayıf da olsa insanlara zarar verebilir. Bu cin daha çok beyaz saçlı ihtiyar nine, beyaz keçi ve ateş biçiminde gözüdür. Pis cinler daha çok bebeklere, loğusa kadınlara ve gebe kadınlara zarar vermektedirler. Uygur Şamanlarına göre, dev ve perileri çok güçlü ruhlardır, dolayısıyla bunların sebep olduğu hastalıkları tedavi ederken, Şamanlar çok ciddi olmaktadır (İnayet 2010, 4).

2.1.4. Natürizm

Max Müller'e göre din olarak kabul edilen natürizm, tabiat kuvvetlerine tapmaktan ibarettir. 1856'da Sanskritçeyi (eski Hint alfabesi) çözen ve Vedaları okuyan Müler, dini metinlerdeki Tanrı isimlerinin bir takım tabiat kuvvetlerinin sembollerinden ibaret olduğunu görünce, bu kanaate varmıştır. Müller'e göre tabiat kuvvetlerini izah edemeyen ve korkuya kapılan iptidai insan nihayet olarak ibadet yoluna sapmıştır.

Çeşitli yerlere göre, tapınılan bu kuvvetler değişmiştir. Natürizmde büyük Tanrı, yüceliğinden dolayı semadaki varlıkların sembolleri ile ifade edilmiştir. Aile reisi, bu yüce varlıklar arasında vasıta kabul edilmiştir. Dua ve ilk doğan hayvanın kurban edilmesi, natürizmdeki başlıca ibadetlerdendir. Bu dinde, öncekileri mabet ve rahip görülmemiştir. Aynı zamanda bir ecdat ibadeti de olan natürizmde sonraları mezarlar üzerinde mabetlerin yapıldığı görülmektedir.

Natürizm esasen Animizm'in ters yüz edilmesinden başka bir şey değildir. Biri ruh tasavvurunu esas alır ve bunu tamim ile eşyada ruh tasavvuruna götürür. Diğeri, tabiat vakalarının temasını mebdde ittihaz eder ve bundan ruh tasavvuruna varıldığına zahip olur. Keza eski Türklerde görülen bir ağacı takdis ederek etrafında raks etmek veya bir su kaynağı etrafında ayin yapmak, tabiat hadisesinin takdisi demek olmakla beraber, iptidai Şamanlığın içinde bir harekettir.

Tabiatçılık da insanların hayatlarındaki tahavvüllerle beraber tekâmül ederek nihayet yer, gök tanrıları ve Yer-sular tasavvurunun teşekkülüne hizmet etmiştir ve bu hizmeti ile onun dinler arasındaki vaziyeti dini tekâmülde bir merhale teşkil etmektedir (Yörükan 2009, 50-51).

2.2. Şamanizm

Şamanizm milattan önceki yıllardan bu yana Türklerin ve çevrelerindeki toplulukların İç Asya ve Orta Asya'da yaşadıkları bölgelerde uyguladıkları ve şaman ya da kam adı verilen din adamları aracılığıyla gerçekleştirilen bir inanç ve uygulamalar bütünüdür (Çoruhlu 2000, 15).

Şaman kelimesinin kökenine bakılacak olursa Tunguzca "saman" sözcüğünden gelir. (Eliade, 2006, 22) Avrupa seyyahlarının Tunguzlardan duyduğu şaman kelimesi, sonradan Sibiryaya sihirbazlarına verilen umumi bir ad olarak milletlerarası literatüre yerleşmiştir. Bu kelime ilk defa 17. yüzyılın sonlarına doğru Rus elçisi olarak Çin'e giden E. İsbrand ile yol arkadaşı A.Branş'ın gözlemlerini anlatan seyahatnamede geçer. Bu esere göre; Tunguzlarda şaman ve saman bir nevi "rahip" veya "sihirbaz" demektir. Böylece Rusya'nın şarki Sibiryaya ile doğrudan doğruya münasebete başladığı zamanlardan itibaren Avrupa'da yazılmış olan eserlerde şaman kelimesi ile aslında Tunguz sihirbazlarının kastedildiği anlaşılmaktadır (Buluç 1971, 310).

Şaman kelimesinin kökenine dair ortaya atılan fikirler muhtelifdir. Bazılarına göre, kelimenin aslı Mançuca veya Moğolca; bazılarına göre ise Sanskritçe'dir. Birinci görüşü müdafaa edenlerden Banzarov'a göre, şaman kelimesi Mançuca "saman" kelimesinden gelmektedir. Nitekim bu kelimenin kökünü teşkil eden "sam" gerek Mançuca, gerekse Moğolca birkaç kelimedede mevcuttur. Mesela Mançuca'da "samurambi" "sıçramak, dövünmek" demektir. Moğolca'da sam-oromoy aynı manaya gelir. Mançuca sam- dambi "oyunmak" demektir. Bu görüşe taraftar olduğu anlaşılan Nioradze, bütün bu kelimelerin, bir coşkunluk halini, hareketli, heyecanlı bir vaziyeti ifade ettiğini belirttikten sonra şaman veya samanın "coşmuş, durmadan oynayan, bir oraya bir buraya sıçrayan kişi" manasına geldiğini ileri sürer. İkinci iddianın başlıca temsilcilerinden olan F. Schlegel ile K. Donner ve N. Pompe, şaman kelimesini "dilenci, rahip, Budist derviş" manasına gelen, Sanskritçe sramana veya çramana, Pali dilinde samana ile izah ederler. Kuzey Asya kültürü tarihinde güneyden gelen Budizm'in izlerini bulunduğunu ileri süren Şikogorov'da Tunguzlardaki Şamanlığı Budist tesirine yorarken, Mironov ile birlikte şaman kelimesinin menşeyini Sanskritçe'de aramıştır. Öte yandan Laufer şaman veya saman kelimesinin Budizm'den alındığını kabul etmez. Nitekim Ruben'de Şamanizmin çeşitli çağlarda İç Asya'dan Hindistan'a girdiğini kabulden yanadır. Şamanizm meselesini izaha çalışan A. Ohlmarks şaman kelimesinin Sanskritçe'den geldiği hakkında ortaya atılan iddianın artık bir değer

taşımadığına işaret ettikten sonra, Budizm’de Şamanlığa ait unsurların bulunduğunu ve bunların güneyden ziyade, kuzeye tesirini gösterdiklerini ifade etmiştir (Tunç, 2007, 8).

Tunguzca şaman kelimesinden gelen şamanın diğer dillerdeki versiyonları Asya’nın ortalarında ve kuzeyinde konuşulan öteki dillerde buna karşılık olan terimler şöyledir: Yakutça ojun, Moğolca bögö ve udagan, (Yakutça udayan kadın şaman), Altayca kam-gam, Moğolca kami. Sahalarda “oyun”, Kazak ve Kırgızlarda ise “bakşı-baskı”dır (Tunç, 2007, 8-9).

Uygur Türkleri arasında “şaman” için “perihon” (<peri “cin”- han “okuyucu, okuyan, çağırın”. Örneğin, kıssahan, gazelhan), “bahşı” (“dilenci ve gezginci Budist rahibi”; fa-she 法法 “din üstadı, ruhani”; bakçı/bakıcı1), “dahan” (dua-han “dua ile hasta tedavi eden”; darhan “demirci saman”), “molla”, “büvi” terimi kullanılmaktadır. “Perihon”, “bahşı”, “dahan”, “molla” ve “büvi” denilen bu kişiler bugün daha çok fal bakma, kötü ruhları kovup hasta tedavi etme işleriyle uğraşmaktadırlar. Bunlardan “perihon” ya da “perihonluk” bazı araştırmacılar tarafından “büyücü” veya “büyücülük” anlamında, bazıları tarafından da “Şamanlık” anlamında kullanılmıştır (İnayet 2009, 2) Şamanizmin Uygur Türkleri bağlamındaki tarihine bakıldığında; gerek tarihi kaynaklardan ve gerek bıraktıkları yazıtlardan anlaşıldığı üzere Göktürk hakanlarının ve idareleri altındaki Türk boylarının (doğu ve batı Türkistan’daki şehirli Türklerin bir kısmı müstesna) Şamanist olduğu belirtilmektedir (İnan 1976, 8).

Göktürk Devleti’nin Uygur sülalesinin eline geçtiği tarihe kadar (VII. Yüzyılın yarısına kadar) Orta Asya’nın kuzey bölgelerinde Şamanizm hâkim durumda idi. Batıdan ve güneyden gelen “kitaplı dinler”in tesiri yok denecek kadar azdı; bilakis “kitaplı dinler”in Şamanizm ile beslendikleri ve bu beslenmenin kuvveti nispetinde kuzeye nüfuzlarını sağlayabildikleri şüphesizdir. Göktürklerin elinden egemenliği alan ilk Uygur hakanları da (Kül Bilge ve Moyun Çur) Şamanist idiler. Uygur hakanlarından Böğü Han 763’te Uygurlar arasına Manihaizm mezhebini soktu. Kara Balgasun Yazıtının Çince metnindeki bazı parçalardan⁷ anlaşıldığı üzere ki bu anıt tahminen 50-60 yıl sonra dikilmiştir; Manihaizm’in halk arasına pek de yerleşmediği anlaşılmaktadır.

⁷ Bu metinde dinden bahsedilirken şöyle denmektedir: o (hakan) diyor ki “Siz fazileti nasıl anlayabilirsiniz?” Bunun üzerine derhal umumi valiler, hudut valileri, iç ve dış vezirleri ve kumandanların hepsi bir ağızdan diyorlardı ki: Biz eski günahlarımızdan istiğfar ediyoruz ve hak dinine fedakârlıkla hizmet edeceğiz. Kağanın buyruğu ile bu din artık her bucağa yaydırıldı. Bu dönemde çok mistik ve pek yüksek idi, kavranması pek ağırdı. Onlar tekrar tekrar (hakandan) merhamet etmesini rica ediyorlardı... Daha aşağıda hakan “ışık dinini kabul etmelisiniz” diye ısrar ediyordu.

Bu din, kuzeyden gelen Uygurlar arasında ancak 840'tan sonra, yani Uygurların Doğu Türkistan'a yerleşmelerinden sonra kökleşmiş olacaktır. Bununla birlikte yine Uygurlar arasında Manihaizm, Hıristiyanlık ve Budizm ile yan yana Şamanizmde varlığını sürdürmekteydi. Şamanizmin en önemli ve iptidai kültlerinden biri olan töz yahut ongun kültürünün Uygur Budist rahipleri tarafından tapınaklara kabul edilmiş olduğunu Rubruk bir hikâyesinde dile getirmiştir (İnan 1976, 9-10).

1069-1074 tarihinde Kaşgarlı Mahmud tarafından kaleme alınan Dîvân-ı Lügâti't-Türk'te de Müslüman Türklerin Şamanizm inancının kalıntılarını ihtiva eden kelimelere yer verilmiştir. Şamanizmin tekâmül merhalelerinin Semavî dinlerle kaynaşarak varlığını sürdürdüğünü göstermesi açısından bu kelimelere ve izahlarına çalışmamızda yer vermenin yararlı olacağı kanaatindeyiz.

Abaçı umacı, bununla çocuklar korkutulur, ağır basma, kâbus. I, 136.

Abakı göz değmesin diye bostanlara, bahçelere dikilen korkuluk. I, 136.

Arva afsunlamak, "kam arvaş arvadı = şaman afsunladı (büyü yaptı)." I, 283.

arvaş birlikte afsun söylemek. "Kamlar kamug arvaştı = kamlar anlaşılmayan sözler söylediler." Cin çarpmasına karşı yapılan üfürükler de böyledir. I,236.

Arviş⁸ afsun, "arviş arvadı" büyü afsun yapıldı demektir. I, 249.

Çıvı cinlerden bir bölük. Türkler şuna inanırdı ki: iki bölük birbiriyle çarpıştığı zaman bu iki bölüğün vilâyetlerinde oturan cinler dahi kendi vilâyetlerinin halkını kollamak için çarpışırlar. Cinlerden hangi taraf yenersen onlardan yana çıktığı vilâyet halkı da yener. Geceleyin bu cinlerden hangisi kaçarsa onların bulunduğu vilâyetin hakani da kaçır. Türk askerleri geceleyin cinlerin attıkları oktan korunmak için çadırlarında saklanırlar. Bu, Türkler arasında yaygındır, görenektir. III, 225.

Iduk Idık⁹ kutlu ve mübarek olan her nesne. Bırakılan her hayvana bu ad verilir. Bu hayvana yük vurulmaz, sütü sağılmaz, yünü kırılmaz, sahibinin yaptığı bir adak için saklanır. I, 65.

İrk falcılık, kâhinlik ve bir kimsenin gönlündekini bilmek. I, 42.

İrkla kehânet etmek. "Kam ırkladı = şaman kâhinlik etti, ırka baktı." III, 443.

⁸ Büyüleme anlamına gelen sihrî bir terimdir. Kıpçak grubu Türk boylarında "arbav", Orta Asya Türk lehçelerinde "arbağ" denir.

⁹ Çağdaş Türk lehçelerinde ızık, ıyık, iyik, ıtk. Şamanist Türklerde bir koruyucu ruha, binit olmak üzere salıverilen, binilmeyen, boş bırakılan at. Salıvermek, göndermek manasındaki "id-" kökünden partisiptir, "mübarek, mukaddes" anlamlarını, galiba çok erken, belki Hunlar devrinde almış olsa gerek.

Isırık çocukları perilere ve göz dokunmasına karşı afsunlamak için ilâç yapıldığı zaman söylenir; çocuğun yüzüne tütsü verilerek “ısırık ısırık!” denir ki “ey peri ısırılmış olasin!” demektir. I, 99.

Kam kâhin, şaman. III, 157.

Kaş beyaz veya siyah temiz taş. Bunun beyazını yüzük kaşına korlar. Bununla şimşekten, susuzluktan ve yıldırım düşmesinden korunurlar. Kaş taşı bulunanlara yıldırım isabet etmez. Türklerin inancına göre böyledir. III, 22, 152.

Kovuç cin çarpması eseri. Böyle olan adamın yüzüne soğuk su serperler, sonra “kovuç, kovuç!” denir. Üzerlik ve öd ağacı ile tütsülenir. Bu “kaç, kaç!” demek olsa gerektir. I, 163.

Kovuz Oğuzlar “kovuç” kullanırlar, “yel kovuz bitiği” denir ki cin çarpmasına karşı afsun üfürük, demektir. III, 163.

Kösgük göz değmesinden sakınmak için üzüm bağlarına ve bostanlara dikilen nazarlık (korkuluk) II, 289.

Monçuk atın boynuna takılan değerli taş; aslan tırnağı, muska gibi şeyler. I, 475

Temür (demir). Kırgız, Yabaku, Kıpçak ve daha başka boyların halkı and içtiklerinde yahut sözleştiklerinde, demiri ululamak için kılıcı çıkararak yanlamasına öne korlar. “Bu gök girsin kızıl çıksın” derler ki “sözünde durmasan kılı kanına bulansın, demir senden öcünü alsın” demektir. Çünkü onlar demiri büyük sayarlar. I, 362.

Tiki geceleri işitilen ses. Türkler öyle sanırlar ki ruhlar sağ iken yaşadıkları şehirlerde her sene bir kerre toplanırlar ve halkı ziyaret ederler. Geceleyin bu sesi kim işitirse ölür. Bu Türkler arasında yaygındır. III, 230.

Uçguk¹⁰ uçuk, ingi. I, 98.

Umay¹¹ son, kadın doğurduktan sonra karnından çıkan hokka gibi nesne. Buna çocuğun ana karnında eşi denir. Şu atalar sözünde de gelmiştir: “Umaya tapınsa oğul olur.” Kadınlar onu uğur sayarlar. I, 123.

Us Kerkes kuşu. Bu kuş bir adamın yüzüne karşı ıslık çalarsa uğur sayılmaz; bu ölüm işaretidir. I, 228.

¹⁰ Bu kelime çağdaş Türk lehçelerindeki “uçuk” kelimesinin eski şeklidir. En çok dudaklarda peyda olan içi sulu kabarcıklara denir. Hararetli hastalarda görülür. Bir çok Türk boylarının inanışlarına göre bu uçuk denilen kötü bir ruhun marifetidir. Bu hastalık özel bir törenle tedavi edilerek afsunlanır. Bu hastalığı “uçuklanma”, tedavi eden kocakarlara “uçukçu” denir.

¹¹ Bilindiği gibi Umay eski Türklerin dişi tanrılarından biridir. Mahmud Kaşgarî'nin bu ruh hakkında verdiği bilgi pek fazla İslâmlaştırılmıştır. Bununla beraber “umayka tabınsa oğul olur”, “kadınlar bunu uğur sayarlar” diyerek eski inaniş da işaret etmiştir.

Üngüjin çölde insan öldüren umacı, gulyabani. I, 146.

Ürüng afsuncuya, arbagcıya verilen para. I, 134.

Yârin kürek kemiği. Türklerin şöyle bir atalar sözü vardır: “kürek kemiği karışırsa memleket karışır. III, 21.

Yat¹² taşlarla yağmur ve rüzgâr getirmek için yapılan bir büyücülük. I, 159.

Yel¹³ cin “er yelpindi” denilir, “adama yel (cin) çarptı” demektir. III, 108.

Yelpin cin çarpmış, “oğlan yilpindi” denir ki “oğlan yele, cine çarpıldı” demektir. III, 108.

Yelvi büyü, sihir, büyücüye “yelviçin” denir. III, 33.

Yog ölü gömüldükten sonra üç yahut yedi güne kadar verilen yemek. III,143 (İnan 2006, 129-133).

2.2.1. Şamanizmin Felsefesi

Şamanlığa mensup kimselerin fikrinde dünya bir sürü katlardan ibarettir; fakat bunların kuruluşu hakkında onlar kafalarını fazla yormazlar. Böyle bir düşünüş hiç şüphesiz, yüksek bir yere çıkan dağlıların gözleri önünde kat kat yükselen dağlardan alınmıştır. Bu katlar muayyen şekilde birbirinden ayrılmıştır, çünkü şaman büyü esnasında bir kattan diğerine geçmek için oldukça büyük kuvvet sarfına mecbur kalmaktadır.

Yukarıdaki on yedi kat, ışık âlemi olan semayı ve aşağıdaki yedi kat veya dokuz kat da karanlıklar âlemini meydana getiriler. Sema katları ile aşağıdaki dünyanın katları arasında, insanoğullarının oturduğu yeryüzü vardır, böylece yeryüzü üzerinde yaşayan bütün insanlar ile birlikte zikredilen her iki dünyanın tesiri altındadır.

Kişioğullarını yaratan, koruyan ve muhafaza eden bütün iyi ruhlar, dahiler ve tanrılar ışık dünyasının yukarı katlarında otururlar; çünkü ışık bütün insanların dostudur ve tabiattaki bütün hayat tezahürlerini elinde bulundurur. Alttaki karanlık katlarda ise ifritler, kötü ruh ve tanrılar yaşarlar, bunlar insanlara zarar vermek ve onları mahvetmek isterler ve bütün mücadelesine rağmen neticede onu ebedi karanlığa sürükleyip götürürler.

¹² Havaya tesir etmek için okunan (söylenen) afsun ile kullanılan taşa yada, cada, yat denilmiştir. Türk kavimlerinde çok eski devirlerden beri pek yaygın olan inanca göre Türk Tanrısı Türklerin büyük dedelerine yada denilen sihirli bir taş armağan etmiştir. Bu taşla istenildiği gibi yağmur, kar, dolu yağdırılabildiğine inanmışlardır.

¹³ yel ~ yil genel olarak çağdaş pek çok Türk boylarında şerir ruh anlamına “yel ~ yil” kelimesi kullanılır.

Üzerinde insanların yaşadığı yer, insanlara iyilik yapan bir ruhlar cemiyeti şeklinde şahıslandırılır ve Yer-su adı altında takdis edilir. Yer-su denilince on yedi yüksek hanın hepsi kastedilir. Bu on yedi hanın en kudretlisi Yo Kan'dır. O, arzın merkezinde, yeryüzündeki ağaçların en büyüğü olan çok yüksek bir çamın bulunduğu yerde oturur, bu çamın ucu Ülgen'in evine kadar ulaşır. Yo Kan'ın, So Kan ve Temir Kan adında iki oğlu olup bunlar da yerdeki hanlar zümresine aittir ve insanlar tarafından sunulanları memnuniyetle kabul ederler. Kudretli yer hanlarının dördüncüsü denizlerin hâkimi, ölüleri koruyan Talay Kan'dır, ona Yayık Kan (taşmış suların hanı) da denir. Onun evi on yedi denizin birleştiği yerdedir, kendisi de yeryüzündeki bütün suların hükümdarıdır. Beşinci han Adam Kan'dır. Altıncısı Abakan nehrinin hükümdarı olan Mordu Kan veya Abakan Kan'dır; Teles Gölü'nün doğusunda Abakan nehrinin membasında oturur. Yedincisi Altay halkının hâmisi Altay Kan'dır; Katunya ile semaya kadar yükselen Beluha membalarında oturur. Sekizincisi, Kemçik'in ve Yenisey membalarının zengin sahibi Kırgıs Kan'dır. Dokuzuncu han Yabaş Kan, onuncusu Eder Kan'dır. Diğer yedi han, muhtelif boylar arasında muhtelif adlarla zikredilmektedir.

Gök ve yerin katlarında yaşayan bütün yukarı dünya ilahları, beşeriyeti meydana getiren, yaşatan ve koruyan varlıklar olarak mütalaa edilirler. İnsanlar en fazla yer-su ilahlarına yakın bulunmakta, onların iyiliğinden doğrudan doğruya faydalanmakta ve bu yüzden vasıtasız onlarla irtibat kurarak kurban takdiminde bulunmaya cesaret etmektedirler.

Yeraltı dünyası dokuz kattan ibarettir. Bütün bu katlarda yeraltına mahsus bir güneşten çıkan korkunç bir ışık hüküm sürmektedir. Burada bütün kötü ruhlar, varlıklar yaşarlar. Bu mahlûkların başında Ülgen tarafından yaratılmış olan Erlik Han bulunur. Hiddetli hükümdar Erlik Han aşağı dünyanın beşinci veya dokuzuncu katında, erkânı tarafından çevrilmiş olarak kara bir taht üzerinde oturur.

İnsan doğacağı zaman Ülgen oğluna emir verir, o da babasının emrini yerine getirir ve cedlerin ricası üzerine doğumu Yayıçılardan birine havale eder, bu da Süt-Ak Köl'den hayat kuvveti alarak yeni doğanı dünyaya çıkartır ve yeryüzünde yaşadıkça yardım ederek insanın yanında bulunur. İnsanın doğacağını bilen Erlik ise doğuma engel olmak için bir Körmös gönderir. Körmös doğuma engel olmaya, bunu yapamazsa zorlaştırmaya çalışır, anne bu yüzden sancılar içinde kıvrılır. Doğum başarı ile sona ererse Körmös yani doğanın yanından ayrılmaz ve onu Erlik'in emri gereğince

yeryüzünde hayatının sonuna kadar takip eder. Böylece insanın yanında daimi olarak iki refiki bulunur: sağ omzunda Yayıçı, sol omzunda Körmös (Radloff 1956, 5-19).

İnsan ceset ve candan mürekkeptir. Ceset; et, kemik ve kandan ibarettir. Varlığın büyüme ve nefes alma gibi hayat tezahürü “tın” sözüyle ifade edilir. Tın yalnız insan ve hayvanlarda değil, neşvünema kabiliyeti olan bütün cisimlerde (nebatlarda) de vardır (İnan 1976, 93-101).

Şamanlık dünyasında ebedi bir hakkaniyet yoktur. Ne ışık diyarının ilahları ne de karanlık diyarının ruhları yalnız ahlak esaslarına dayanarak hareket etmezler. Bilakis onları tatlı yemeklerle de kazanmak mümkündür, zengin hediyeler aldıkları takdirde onlar memnuniyetle göz yumarlar.

Kudretli Erlik karanlıkta sürgün kalıp kendi ruhları ile gündüz ışığında görünmedikçe kâinata Tanrı'nın iradesiyle yaratılmış olduğu şekilde daima muntazam bir tabii tertip hüküm sürer ve bu hal her yaratılan gibi bir gün sonu gelecek olan dünyanın yıkılmasına kadar devam eder.

Şamanlığı diğer dinlerden ayıran özellik yaşayan insanla onun çoktan ölmüş cetleri arasında sıkı bir münasebetin bulunduğuna dair inanıştır. Bu bağın kuvvetine olan iman, cetlere daima saygı göstermeyi gerektirmektedir (Radloff 1956, 5-19).

Şamanlık, her oymakta, her boy ve budunda birbirinin aynı değildir. Her Şaman kendisini himaye eden ruhların, ataların, tanrıların ilhamına tâbidir. Diğerlerini taklit etmez. Onun inandığı şeyler ve ayinde yaptığı şekiller, diğerlerinin merasimine uymaz.

Şamanlık, insanların kendi aralarındaki hukuki münasebetle, siyasi emir ve nizamlara müdahale etmez. Bunlar töre ve yasa meselesidir.

Şamanlıkta mebde, mead, ulûhiyet gibi akidelerde muayyen bir hudut, ibadet ve merasim şekillerinde klişe haline getirilmiş muayyen bir çerçeve de mevcut değildir. Onlar insiyakî ve taklidî hareketlerden ziyade, heyet-i umumiyesi içinde kendine has seciyesini hatırlatan vecd ve heyecana tâbi hür hareketler mevcuttur (Yörükân 2009, 52-55).

İncelediğimiz eserde Rahman Abdurehim Şamnizmin Uygurlar bağlamında felsefesi hakkında görüşlerini şu şekilde dile getirmektedir:

Şamanizmin temelinde doğadaki somut varlıkların yüzeysel bir tefekkür ile anlamlandırılması bulunmaktadır. İlkel toplum insanların, bu devirdeki üretim faaliyetleri ve yaşama şekli, kolektif bir yapıda icra edilen avcılığa dayanmakta idi. Onlar, kompleks bir yapıya sahip olan tabiatın, kendisine has kanunlarının farkında

değildi. Her somut nesne, onların nezdinde gizemlilik taşımaktaydı. Doğanın gündelik yaşama kaynaklık eden unsurlarından memnun olmakla birlikte, anlamlandıramadıkları ve onlara korku veren tabiat hadiselerinden çekinmekte idiler. Nitekim zamanla yüzeysel bir tefekkür ile memnun oldukları ve korktukları somut nesnelere üzerinde bilgi sahibi olmaya ve bu nesnelere üzerinde fikir yürütmeye başlamışlardır. Ancak ilkel insanlar, bu basit düşünme gücü ve himayesizlikleri sebebiyle doğa olayları ve tabiat güçleri karşısında kendilerini yetersiz hissetmekte idiler. Her tabiat olayı ve tabii güç onlar nezdinde ilahî güç olarak addedilmekte idi. Dolayısıyla, yavaş yavaş bu tabiat güçlerine baş eğmekte ve onlardan medet ummakta idiler. İlkel hayatta, bahsi geçen bu sebepler somut varlıklara duyulan memnuniyeti açıklayıcı niteliktedir. Sonuç olarak, ilahî olarak addedilen bu nesnelere; ilkel insanların düşük tefekkür gücünün ve sade hayallerinin ürünüdür.

Şamanizm çok Tanrılı dindir. İlkel insanlar, gördükleri her tabiat amilini bir tanrının ilahî kudreti olarak tasavvur etmekte idi. Hatta yaşam için vazgeçilmez olan ışık, su, bitki, dağlar, ağaçlar, hayvanlar... gibi maddeleri ilahî suretlerin vasıfları olarak düşünmekte idiler. Doğa olayları olan yağmur, kar, rüzgâr, kasırga, boran, gök gürültüsü, yıldırım ve şimşek; mevsimlerin değişimi, gece ve gündüzün değişimi... Tanrı ve Tanrılardan kaynaklı olarak onları tasavvurunda yer almakta idi. Gökyüzündeki her bir cisim de “ilahî güç ve kudret”in somutsal dışavurumu olarak düşünülmekte; doğada birbiri ile benzerlik göstermeyen olaylar, kendi bünyesinde, bir Tanrının güç ve kudretini temsil etmekte idi. Şöyle ki, Şamanizmde doğa ile yaşam arasındaki her unsur, karşılaşılan her vasıta ile birlikte bir Tanrının hayalî suretini meydana getirmiştir. Ayrıca her bir Tanrının kendisine özgü olan ve o tanrıyı temsil eden sembolik inanç ritüelleri bulunmaktadır.

Şamanizm doğanın basit bir şekilde tasavvur edilmişidir. Şamanizm, diğer dinler gibi bilinen fevkalade bir şahıs tarafından ortaya çıkarılarak yayılmamıştır. İlkel kolektif yapının, ilkel tasavvurda ve ortak surette şekillendiği bir inanç şeklidir. Bu tasavvurlar sonraki nesillere özel olarak öğretilmemiştir; fakat ilkel düşünceler ve ilkel inanç akidelerinin hâkim olduğu bir ortamda dünyaya gelen her çocuk, eskiden doğa ile karşılaşılan zamanlarda, istikrarlı halde devam ettirilen bu inançları ilkel inanç ortamının etkisi ile kaynaştırmıştır. Çünkü atalar, nesillerine çevredeki her nesneyi ilahî bir suret olarak tanıtmıştır. Onlar da karşılaştıkları her olayda, ilkel inancın gizemli tasvirini aşikâr olarak görmüştür. Demek ki, ilkel toplumlardaki bireylerin vasıtasız

olarak karşılaştığı doğa görüntüsü; duygusal etmenler ve saf tefekkür vasıtası ile doğayı gizemli kılmış, ilahîleştirmiştir. Daha sonraki nesillerde bu ilkel inancın inanç yapısı; derin, köklü, ananevî bir hal almıştır. Şamanizm inancının günümüze kadar devam ederek ulaşmasında, saf inanç tasavvurlarının, toplumun medeniyet seviyesinin ve derin fikrî tefekkürlerin tesiri bulunmaktadır.

Şamanizm hasta tedavi etme özelliğine sahiptir. Şamanizm içerisinde, hasta tedavi etmeyi amaç edinen perihonluk faaliyetleri önemli bir yere sahiptir. Hastalık, ölüm ve türlü tabii afetler Şamanlığı ortaya çıkaran manevî zaruretlerdir. Şöyle ki, Şaman ilkel devirlerde soy, kavim, kabilenin güvenliğini sağlayan ve bunların üyelerinin geçim kaynaklarını da himaye eden özel bir şahıs profiline dönüşmüştür.

Şamanizmi bütünüyle ruhlar dünyası olarak düşünenler bulunmaktadır. Şamanizmde bulunan tedavi etme faaliyetleri (yöntemleri) temel olarak animizm ideolojisinden kaynaklanmaktadır. Şamanlar perihonluk faaliyetlerinde kullanılan nesnelere ruh tasavvuru ile muamele etmektedirler. Şöyle ki; insan fizyolojisindeki normal olmayan durumların sebebinin ruhlar olarak görmekte, tedavi edici perihonluğun tümünde iyi ruhlar ile kötü ruhların mücadelesini baz almaktaydılar. Başka bir deyişle, tedavi edici perihonluğu Şamanizmdeki ebedî ruhların karşıtlığının, yansıması olarak görmektedirler.

Şamanizmde güç mücadelesi fikri bulunmaktadır. Şamanizmde hastalanma ve iyileşme; kazaya, belaya, afete uğrama ve bunlardan kurtulma gibi iyi ruhlar ile kötü ruhların galibiyeti ve mağlubiyeti arasındaki keskin mücadele esas alınmakta, hastalıktan iyileşme ve kazadan beladan kurtulmanın bu mücadelede iyi ruhların galip gelmesi ile oluştuğu düşünülmekte idi. Eski devirlerde kötü ruhlar ile edilen mücadelede galip gelme, kendi soyu için kurban keserek kahramanların ruhuna bağışlama akidesi, inancı; eski insanların zihninde köklü ve derin bir yere sahiptir. Şamanizmde iyi ruhların ebedî mağlubiyeti kabul edilmediği gibi, kötü ruhların ebedî mağlubiyeti de kabul edilmez. Bu iki tip ruh arasındaki mücadele ise ebediyen devam eder, hiçbir zaman kaybolmaz. Ruhlar arasındaki mücadelede uzlaşma da sağlanmaz. İnsan vücudu sıhhati ve sağlamlığı mücadele ile kefaletini öder. Şamanın tedavi edici perihonluğu tam anlamıyla kötü ruhları zorlayarak uzaklaştırma faaliyetinden ibarettir.

Şamanizmin her inanç faaliyeti kolektif bir yapıya sahiptir. Özel inanç merasimlerini Şaman yönetir. Diğerleri Şamanı takip ederek kutsal ilahî nesnelere

etrafında belirli bir düzenle toplanırlar. Bu merasimlere bütün kavim ve kabile üyeleri katılır.

Şamanizmde birlikte icra edilen dinî desturlar yoktur. Şamanizm ilkel devirlerde meydana geldiği için din kasideleri sözlü olarak üretilmiş, şiirlerdir.

Şamanizmde hem sosyal hem de dinî vazife üstlenen din ulemaları bulunmamaktadır. Diğer dinlerde din ulemalarının vazifesi tayin usulü ile belirlenmiştir. Fakat Şamanizmde Şaman, seçilme ve belirlenmeye tabi değildir. “Ruhların terbiyesi”nden geçen şahıs, Şamanlık iktidarına sahip olur. Şamanın yardımcıları bulunsa da onlar sadece Şamana yardımcı olurlar. Ayrıca meslekî bir vazifeleri yoktur.

Şamanizmin peygamberi, dini yaymakla vazifelendirilmiş misyon adamı ve dini yayma girişimleri bulunmamaktadır. Nasıl ki diğer dinlerin peygamberlerinin Tanrıları ile doğrudan iletişimleri varsa, Şamanların da Tanrılar ve ruhlar ile doğrudan iletişimleri vardır. Bu açıdan bakıldığında, Şamanlar peygamberlere benzer bir misyon üstlenirler ve Şamanizmin inanç akidelerinin yayılmasında önemli rol oynarlar.

Şamanizmin kendisine özgü ibadethaneleri bulunmamaktadır, sadece belirli zamanlarda ibadet için kullanılan; nezir-çırağ törenlerinde mukaddes sayılan dağ zirveleri, ormanlık alanlar, geniş bozkırlar (dağ zirvelerinde yer alan ve sembol olarak addedilmiş tepeler) veya kutsal su kenarları bulunmaktadır. Bu ve benzeri bölgeler belirli zamanlarda kullanılmakta, kitlesel halde yapılan nezir-çırağ, dua-tilavet faaliyetleri bu tip alanlarda gerçekleştirilmektedir.

Bahsi geçen bu ibadet alanları, Şamanizmin doğal ibadet alanları olarak addedilebilir. Örneğin; “Hunlar zamanında dağa tapınma ile Gök Tanrı’ya tapınma inancı iç içe geçmiş bir haldedir. Hangay Dağı kurban kesilerek, kesilen kurbanın Gök Tanrı’ya adandığı mukaddes bir dağdır.”

Şamanizmde dinî hükümleri icra etmekle görevli sürekli ve özel teşkilatlar bulunmamaktadır. Din işlerinin idaresi ile görevlendirilmiş hiyerarşik ve kurumsal bir yapı söz konusu değildir.

Şamanizmde, dini akidelerin birbiriyle farklılık gösterdiği tutumlar, fikirler, uygulamalar ve bu durumlara farklı bakış açıları ile açıklama getiren mezhepler bulunmamaktadır. Şamanizmde mükemmelliği öngören dini vecibeler, kurallar bulunmamakla birlikte; Şamanizme inananlar ile soy ve kabile üyelerinin kati surette itaat etmesi gereken dua-tilavetler ve Tanrılara saygıyı ihtiva eden sözlü ve davranışsal perhizler bulunmaktadır.

Şamanizm, niteliksel bağlamda ilkel bir din olsa da, mürekkep halde gerçekleştirilmiş ilkel bilgiye ve tefekkür tarzına sahiptir. Şamanizmde ruh ve ilahlar tasavvurunun, insanın yaratılışının doğadaki somut varlıklara bağlanması, Şamanizmin ilkel ve basit bir felsefî düşünüş temelinde şekillendiğinin göstergesidir.

Şamanizmde dinî akidelerin gerçekleştirilebilmesi için yaş sınırlaması yoktur. Yani, Şamanizmin her türlü dinî faaliyetlerine mevcut tüm toplum üyeleri; büyük-küçük, genç-yaşlı, kadın-erkek farkı gözetilmeksizin katılabilir. Günümüze kadar korunup gelen Şamanizm faaliyetlerinde de bu özellik varlığını sürdürmektedir. Şamanizmde itikadî farzları gerçekleştirmek için yaş sınırı belirlenmemiştir. Fakat diğer suni dinlerde yaş sınırı belirlidir. Örneğin; İslam dininde erkeklere 12, kızlara 9 yaşında bu itikadî vazifeler farz kılınmıştır.

Şamanizmde ilahlar, ruhlarla sembolize edilen çeşitli göstergeler veya nesnelere ile somutlaştırılır; onların “ilahî kudreti” ve ruhlar âlemindeki yeri bu sembollerle ifade edilir. Bu ve benzeri durumlar Şamanların perihonluk faaliyetlerinin mahiyetini oluşturmaktadır.

2.2.2. Şaman-Kam

Şaman (kam) Şamanistlerin inançlarına göre, tanrılar ve ruhlarla insanlar arasında aracılık yapma kudretine malik olan kişidir. (İnan 2006, 75) Kam, sihirbaz demek değildir. Zannolunduğu üzere alelade sihir ve fal gibi şeylerle meşgul olmaz. O yalnız ayin icra ederken bazı sihri hareketlerde bulunur ki buna dini bir tabir olarak “kehanet” denir (Yörükkan 2009, 75). İnsan ufak tefek ruhlara, aileyi koruyan ateş ve iyi yer-su ruhlarına bizzat kendisi de kurbanlar, saçılar sunabilirse de kuvvetli, hele kötü ruhlara doğrudan doğruya başvuramaz. Kötü ruhlar, insanların en büyük düşmanlarıdır. İnsanlara ve hayvan sürülerine hastalık göndermek suretiyle “tolu-toluğ” (kurban) isterler. Bunların ne istediklerini harfi harfine yerine getirmek gerekir. Fani insanlar bunların ne istediklerini bilmezler; bunları ancak kudretini göklerden, atalarının ruhlarından alan şamanlar bilirler (İnan 2006, 75-76).

Kamlar gerek erkek, gerek kadın olsunlar bir kast halinde bulunmazlar. Mensup oldukları halk içinde yaşarlar. Onların diğer fani insanlardan üstünlüğü ancak ayin yaptıkları, tanrılar dünyasına karıştıkları, ekstaz haline geldikleri anlarda olur. Ekstaz hali geçtikten sonra kam da bayağı kişilerden farksız olur (İnan 2006, 79).

Kendisinin tanrılar tarafından tayin edildiğine, ruhların kendisinin hizmetinde bulunduğu inanan kam, hayali geniş, mistik ve yaratılıştan zeki bir adamdır.

Tabiattaki bazı sırlara da vakıftır. Kam (Şaman) olacak adam küçüklüğünden beri çok düşünceli olur; vakit vakit canı sıkılır; tab'an şairdir, irticalen şiirler ilahiler söyler (İnan 2006, 79).

Kamlar, nevrastenik şahsiyetler, karışık adamlardır. Bunlar tahsil görmedikleri halde dinin bütün esrarını, tanrıların hayatlarını ve şecerelerini, onların işlerine müdahale ve hareketlerine tesir etmeyi bilirler (Yörükkan 2009, 76).

Şamanlar deruni vecd halinde iken ruhunun göklere çıktığına ve yeraltına inip cehennemleri gördüğüne inanır.

Mensup olduğu boy ve oymak şamana koruyucu diye bakar. Herkes onun iyi duasını "alkış" almaya çalışır. Hele ayin yaptığı zaman birinin verdiği su veya tütsüden memnun olarak dua ederse bu duanın ruhlar tarafından kabul edileceğine inanırlar (İnan 2006, 79).

Şamanlıkta ruhun uçuşu (göklere yükselmesi, yeraltına inmesi) ile "extase" bir arada ve aynı zamanda vaki olan bir faaliyet belirtisidir. Şaman, evlerinin etrafından ayrılmayan, öfkeli anlarında hayattaki akrabalarına zarar vereceği sanılan ölülerin ruhunu uzaklaştırır, bazılarını yeraltı katlarına kadar kovalar, kurbanları yüksek tanrılara sunmak üzere kat kat göklere çıkar (Kafesoğlu 1980, 29).

Şaman hastanın bedeninden çıkıp gitmiş olan ruhunu arar, bulur, getiri yerine koyar. (hastalığı iyi eder.) böylece insanların ruhu ile de sıkı temas halindedir (Kafesoğlu 1980, 29).

Bazı oymaklar Şamanlarına yıllık maaş bağlarlar; bazı oymaklar ise her ayin ve tören karşılığında ücret verirler. Kamlar pazarlık etmezler ne verilirse razı olurlar. Umumiyetle gerçek kamlar dünyalığa düşkün değillerdir.

Kamın evi Şamanlık kültürüne ait eşya ile süslüdür.

Şaman ekstaz halinde iken ruhlar ona kayıptan haber verir. Bundan dolayı Şaman ekstazdan ayrıldıktan sonra söylediklerini tekrarlayamaz, kendisinin hiçbir şey bilmediğini iddia eder.

Bazı kamlar aynı zamanda kabile oymağın öğütçüsü rolünü de üstlenirler.

Her şamanın özel bir ruhu veya ruhları olduğuna inanılır (İnan 2006, 80-82).

Uygurlardaki şamanın topumdaki rolü, fonksiyonu ve özellikleri yukarıdaki bilgilerle paralel mahiyettedir. Uygurlarda da her şamanın kendine göre bir davulu, dümbeleği, tefi olup, o bunları çaldığı zaman insanlar etrafında oynamaktadır. Bu merasimin asıl amacı, kötü ruhları defetmek, neyi kurban edeceğini bilmek, hastalığı

tedavi etmek, ölüm ve başka belalardan insanları korumak ve gelecekle ilgili haber vermektir. Şamanizme göre, hastalığın asıl sebebi kötü ruhlardır. Şamanlar rüya tabir ederek, fal ve yıldızlara bakarak gelecek hakkında bilgi verirler. Kamların en başta gelen fonksiyonu hastalıkları iyileştirmede kendini göstermektedir (Abudukelimi, 2006, 32).

Bunların dışında, “ot köçürüş”, “muska yapmak”, “kan kılmak” (hayvan kesmek), “kötü ruhları toplamak”, “kastlama sihiri” gibi pek çok cinkeşlik (sihirbazlık) adetleri vardır. Bunların tamamı özel duacılar (dahan, bahşi) tarafından yapılır. Bu adetlerin hepsi Eski Şaman inancındaki ruhların düşüncesinden ortaya çıkmıştır (Abudukelimi, 2006, 33).

Şamanların etkisinin Uygurlar arasında bugüne kadar devam etmesindeki sebeplerden biri; bazılarının Şamanlarda özel ve gizemli bir gücün, kudretin varlığına inanmalarıdır. Genel olarak günümüzdeki Şamanların aşağıdaki iktidarlara sahip olduğuna inanılmaktadır:

1. Şamanların her birinin kendine önderlik eden mazarları ve meşayihleri vardır.
2. Şamanların ruhlar, cinler, devler, periler ile ilişkisi olduğuna inanılır.

Şamanların hasta tedavi etme sürecindeki etkisine şüphesiz inanılır.

3. Şamanların ruhlarının yardımıyla hasta vücudundaki kötü ruhları ve kötü ruhların zararlı etkisini kovup çıkarır. Onlara kastname okur. Bu ruhların insanlar arasında muhabbet ya da gazap-nefret ortaya çıkardığına inanılır.

4. Şamanların her türlü insan veya her türlü iş için fal baktığına inanılır. İnsanlara göre; şamanlar insanın geçmişi, bugünü ve geleceği hakkında, hastalığın sebebi ve tedavisi hakkında, çalınan “eşyaların” nerde olduğu, kimin ne zaman çaldığı hakkında, bundan sonraki her türlü işin, durumun hakkında, insanların gönlündeki arzular düşünceler hakkında gelecekte haber verir.

İnsanların tedavi olma, korunma ve geleceği öğrenme arzusu Şamanları “kutsal iktidara”, “gizemli güce” sahip kılmıştır. İnsanların ideolojisinde Şamanların, kutsal iktidarının bahsi geçen etkiye sahip oluşu, Şamanların onların yaşamındaki psikolojik gücü, Şamanların “koruyucu”, “tedavi edici”, “gelecekte haber verici” görevini günümüze kadar nasıl sürdürdüğünü açıklamaktadır.

2.2.2.1. Şamanın Seçilmesi ve Eğitimi

Sibirya’da ve Kuzeydoğu Asya’da Şamanların başlıca devşirimle yolları şunlardır:

1. Şamanlık "mesleğinin" kalıtsal aktarımı (babadan oğla geçmesi),
2. Kendiliğinden gelen bir iç çağrısı ya da seçilmedir (Eliade 1999, 31).

Klanın isteğiyle de şaman olan bireylere rastlanır (Altay ve Tunguzlarda). Fakat bu istek yukarıda belirtilen yöntemler yanında zayıf kalır. Kısaca seçilme adayın esrime deneyimine bağlıdır; esrime gerçekleşmezse, ölen şamanın yerini almak üzere belirlenen genç elenir (Eliade 1999, 31).

Altay halklarına göre, Şamanlık aileden irsen intikal eden ve bilhassa çocukluk çağında sara nöbetleri ile gelen bir hastalık sayılır (Tunç 2007, 13).

Radloff'a göre Şamanlık nöbetleri ani olarak gelir. Namzet önce kendinde büyük bir yorgunluk hisseder, vücudu kasılıp titrer ve bu hali esnemeler takip eder; göğsü daralır, bir takım acayip sesler çıkararak ağlar, gözleri döner, sonra birdenbire sıçrayıp ayağa kalkar, deli gibi dönmeğe başlar ve nihayet ağzından köpükler saçarak yere yıkılır, vücudu da hissizleşir. Bu ıstıraplı haller bir müddet devam eder. Nihayet günün birinde namzet davulunu alıp çalmağa başlar ve artık sakinleşip kendine gelir (Radloff 1994, 19).

Seçilme yöntemi ne olursa olsun, bir şaman ancak iki yönlü bir eğitim alarak şaman olabilir: Esrime düzeyinde (rüyalar, kendinden geçme ve benzeri), gelenekler düzeyinde (şamanlık teknikleri, ruhların adları ve işlevleri, klanın mitolojisi ve soyağacı, gizli dil vb.) Ruhlar ve eski usta şamanlar tarafından üstlenilen bu çifte eğitim, bir sırta erdirme niteliğindedir (Eliade 1999, 32).

Şaman olacak kişiye geçmiş şaman atalarının ruhundan biri musallat olur; onu şaman kılmaya zorlar. Bu hale Altaylılar "töz basıp yat" (ruh basıyor) derler. Ata ruhu musallat olan adam bundan kurtulmağa çalışır, Şamanlığı kabul etmemekle ısrar ederse deli olur (İnan 2006, 76).

İncelememiz sürecinde Uygur Türkleri bağlamında da Şaman adayının belirlenmesi, seçilmesi ve eğitimi hususlarında benzer özellikler gösterdiğini tespit ettik. İnyet'in de Uygurlarda Şamanizm konusunu ele alıp kaynak olarak bir sonraki bölümde aktardığımız eseri esas aldığı makalesinde görüşleri aynı doğrultudadır (İnyet 2010, 3). Bu seçim ve eğitim süreci şu şekildedir: Ruhlar yetişkin kişiler arasından birini seçerek kırk gün çırak olarak eğitirler ve seçilen kişi ruhlar, ilahlar ve cinlerle ilişki kurabilecek yeteneğe eriştikten sonra evlerine geri götürülür. Aradan geçen kırk gün seçilen kişinin evinden "kaybolduğu" süre olup, bu sürede çırak sadece süte benzer bir sıvıyla beslenir. Bu tür "cinler tarafından kaçırılan" kişiler kimseye karışmazlar,

bunlar ruhsal yönden anormal kişiler olup, davranışları da tuhaf olurlar. Bunlar şaman olduktan sonra ancak kendilerine gelirler. Ruhlar bunlara harabelerde, mezarlıklarda ve eski ağaçların altında Şamanlığı öğretirler. Çıraqlardan kırk günlük süre içerisinde gördüklerini kimseye anlatmamaları, sadece beyaz veya mavi renkli elbise giymeleri, şaman olduktan sonra kendini açığa çıkarmaları ve evinin etrafında bulunan yalnız ağaca beyaz tuğ bağlamaları, Salı, Çarşamba, Cumartesi güneş battıktan sonra faaliyet yapmaları, Şamanlık eğitimi aldıkları yerde belirli zamanlarda kurban sunmaları istenir.

2.2.2.2. Şamanın Kıyafeti ve Eşyaları

Şamanın özel giysisi, kendi başına bir hierophanie (kutsallığın görünürleşmesi) ve dinsel bir kozmografya oluşturur; sadece ortada bir kutsallık bulunduğunu değil, aynı zamanda bazı kozmik simgeleri ve izlenecek meta-psişik yolları da açığa vurur (Eliade 2006, 199).

Şamanın kendisine güç depoladığı malzemelerinden biri üzerinde çeşitli unsurların ve hayvan kalıntılarının bulunduğu şaman elbisesidir. Bu elbise onun esrik yolculuğu sırasında biçim değiştirme yeteneğine sahip olduğuna işaret etmektedir. Şamanlar dinsel törenlerde kendilerine özgü şaman elbisesini giyerler. Giysilerin üzerinde çeşitli şekiller ve resimler bulunur. Bu şekillerin önemine inanılır. Örneğin; şaman giysisinin üzerinde bir kuş resmi varsa Şamanın kuş yardımı ile öteki dünyaya uçabileceğine inanılmaktadır (Çoruhlu 2000, 71).

Şaman giysisi kutsaldır ve birtakım yasakları da vardır. Bu bakımdan herkesin ulaşabileceği, el altında sayılan yerde bulunmaz. Çadırın veya kulübenin özel bir yerde muhafaza edilir. Şamanlarda giysi, davul ve cin figürleri, çocuk ve kadınlar el sürmesin diye özenle korunmaktadır. Aksi halde bunların sihirlerinin, güç ve kudret veren özelliklerinin kaybolacağına inanılır (Ersürel, 2009, 25).

Takım halinde şaman elbisesinde şu parçalar vardır: Cübbe veya hırkaya benzeyen bir üstlük, Serpuş, Şimalde oturan halklarda göğüslük, Eldiven, Yüksek konçlu ayakkabı (Buluç 1970, 314).

Şaman elbiseleri çeşitli Türk topluluklarında hep aynı unsuru içermez. Bazen amaca göre elbisenin üzerine takılan nesnelere değişebilir. Genellikle deriden olan elbise düğmesiz ve önü açık olarak dikilmiştir. Kışın bir gömlek üzerine, yazında çıplak beden üzerine giyilir. Deri kemer ya da kuşak kullanılır. Elbise üzerine çeşitli simgesel anlamları olan motifler ya da şekiller yine değişik şeyleri temsil eden demir ya da bakır nesnelere yer alır. (Şamanın âlemleri, dünyayı ve insanların canını, sonuçta evrenin

yansımaları görmesini sağlayan manevi ayna), güneşi ve ayı temsil eden rozet ya da daire şeklinde kesilmiş nesnelere elbisenin üzerine ilâştirebilir. Güneşi temsil eden yuvarlak delik şeklinde nesne şamanın yeraltına inmek için kullandığı deliğın yerine geçebilir. Şamanın omzunda ayrıca onun zorluklara olan dayanıklılığı ve gücünü simgeleyen bir demir zincir bulunmaktadır. Elbise üzerine takılan demir nesnelere kötü ruhların saldırılarına karşı bir kalkan vazifesi görür. Madeni nesnelere canlı olduğu düşünüldeğü için bunların paslanamayacağına inanılır. Bazı şaman elbiselerinde, tören esnasında yardım alınan hayvan ruhlara işaret eden tavşan, sincap ya da daha başka hayvanların derileri, kuş tüyleri ya da pençeler asılabilir. Kimi zamanda elbisenin kollarına ya da göğüs kısımlarına kol ve kaburga kemiklerini temsil eden ve genellikle tekrar dirilişeye işaret eden şekillerde dikilmektedir. Bunlar bazen kol, bacak ve kaburgaları temsil eden ve genellikle tekrar dirilişeye işaret eden şekillerde dikilmektedir. Bunlar bazen kol, bacak ve kaburgaları temsil eden şeritler ya da çubuklar olabilir (Çoruhlu 2000, 71).

Uygur Şamanları başlarına beyaz veya mavi renkli üç kenarlı kalpak, yani külah, kadın şamanlar ise başlarına beyaz veya siyah örtü örterler. Erkek Şamanlar üzerine beyaz uzun kaftan, kadın şamanlar ise beyaz etek giyerler. 1949 yılından önce şamanların ayinlerde kadın gömleğiy giydikleri bilinmektedir.

Uygur Şamanları ayinleri sırasında, kutsal hançer, kutsal kamçı, kutsal ip, ağaç dalı, kutsal tuğ, kutsal çırağ, kutsal su, kutsal ateş ve kutsal ayna kullanmaktadırlar.

Kutsal Hançer: Şamanların hastanın vücudundaki kötü ruhlar ile karşılaştığında kullandığı savaş aletidir. Şamanların kullandığı kutsal hançerlerin büyüklüğü, küçüklüğü birbirine benzemez. Bazı Şamanların kutsal hançeri 50 cm. uzunluğunda olup sapına veya hançer bıçağının karşı tarafına üç veya dokuz tane demir halka geçirilir; yine bazı hançerlerin uzunluğu 20 cm. ebatında olup bu hançerlerin ağzı iki taraflı olur.

Kutsal Kamçı: Hastanın vücudundaki kötü ruhları kovup çıkarmak için kullanılır. Kamçı geleneksel olarak deriden üç kayış yapılarak üç kat olacak şekilde örülerek hazırlanır. Kamçı sapı, 20-30 cm. civarındadır. Bu kamçı at binerken kullanılan kamçıya benzemektedir.

Kutsal İp: Uygur Şamanların en temel dinî araçlardan biri olup “peri oyununda” tuğ yapılırken kullanılır. Şamanizm tasavvurunda bu beyaz ip gökten yeryüzüne düşen nurun sembolü olup bu “aydınlık” insan ile Ülgen arasındaki elçidir. Kutsal ip iki kat

olup uzunluğu 4-5m. civarındadır. Beyaz keçi yününden yapılan bu ip, işlenerek iplerin birkaç kat yapılmasıyla hazırlanmaktadır.

Kutsal Ağaç Dalı: “Koruyucu Tanrı” olarak görülen meyve ağaçlarının dallarından hazırlanıp Şaman bu dalı “peri oyununun” “tuğ bağlama” aşamasında evin tavanına çekilen “kutsal ipin” ucuna takar. Bu ağaç dalı geleneksel inanca göre budaklı çilek dalından hazırlanır, çilek dalı bulunmazsa başka meyve ağaçlarının dalı da kullanılabilir.

Kutsal Tuğ: Dört renkteki parça kumaş bayrak şeklinde hazırlanır, “peri oyunu” yapılan evin dört tarafına takılır. Tuğların rengi; beyaz, mavi, kıvı, siyah olup dört yönün tanrılarının sembolüdür.

Kutsal (Çırağ) Kandil: 20 cm. uzunluğundaki 40 kamış dalından ucuna pamuk sararak suyla ıslatılıp ateş yakmak suretiyle hazırlanır. Bu kandillerin sayısı 40 olup “çiltin”in (kırk yıldız) sembolü olarak evin dört tarafına ve çekilen tuğun etrafına dikilir.

Kutsal Su: Kâseye konulup önceden hazırlanan su veya süt olup “Han suyu” olarak adlandırılmaktadır. Şaman bunu “peri oyunu” sona erdiğinde hasta vücudunu “temizlemek”te kullanmaktadır.

Kutsal Cam: Sembolik bir ayna olup Şamanlara göre cinler ve albastılar bu camdan korkarlar.

Kutsal Ateş: Bir tutam kamış yakılarak hazırlanan kutsal ateş “peri oyunu” sona erdiğinde hastanın vücudunu “temizlemek” te kullanılmaktadır.

Kutsal def, kutsal hançer, kutsal kamçı, kutsal ip, kutsal cam, kutsal ağaç dalı gibi nesnelere şaman daima yanında taşımaktadır. Kutsal tuğ, kutsal kandil, kutsal su, kutsal ateş ve diğere gibi gerekli nesnelere hastanın ailesi hazırlamaktadır.

2.2.2.3. Şamanın Davulu

Şaman giysileri ve tören sırasında kullanılan kimisi gerçek ve kimisi hayali eşyalar ve unsurlar doğrudan doğruya mitolojik olaylara işaret etmektedir. Bu konuyla ilgili en önemli nesnelere biride şaman davuludur (Çoruhlu 2000, 76). Şaman, cübbesini olduğu gibi davulunu da kendi isteğine uygun olarak değil, hizmetinde bulunduğu ruhun istemleri doğrultusunda yaptırır (Ersürel, 2009, 32). Şamanların davul sahibi olmaları koruyucu ruhların isteğı ile olur. Hiçbir şaman kendi arzu ve isteğıyle davul yaptıramaz yaptırdığı davulu koruyucu ruh veya ruhlar tarafından kabul edilmedikçe kullanamaz (İnan 2006, 94).

Şaman davulu öncelikle şamanın yeraltına iniş ya da gökyüzüne yükselme törenlerinde kullanılmıştır. Bundan başka, çeşitli işler için örneğin tanrıya ya da ruhlara kurban sunma, bir evi kötü ruhlardan temizleme ya da ölünün ruhunu yeraltına, ölümler dünyasına götürme gibi amaçlarla yapılan Şamanlık seanslarında davulun ruhlarla ilişkiye girmek, onları yakalamak ya da içinde ruhları toplamak (Altaylı Türkler ve Yakutlarda), kötü ruhları korkutmak gibi amaçlarla kullanıldığını tespit edebiliyoruz. Ayrıca davul sesinin ritmi ve bu sesin alçalıp yükselmesiyle ayinin gidişatını izleyicilere aktarmak, vecd durumuna geçmeyi kolaylaştırmak gibi amaçlarla da kullanılmıştır (Çoruhlu 2000, 75).

Davulun yapıldığı malzeme de çoğu zaman simgesel anlamlar taşır. Ana maddesi genellikle kutsal sayılan bir ağaçtan alınır; örneğin Türklerde davulun kasnağının yapılacağı ağaç, genellikle kayın ve sedir ağacındandır. Aynı şekilde davulun iç taraftaki sapı da bu ağaçlardan yapılır. Bu ağaç kutsal olan dünya ağacına işaret ettiği için, bu iş için kullanılacak ağacın, insan eli değmemiş ya da herhangi bir hayvanın kirletmediği bir ağaç olması istenir (İnan 1976, 114-115).

Her kamın davulu ölümünden sonra bir ormana götürülerek, parçalanıp, bir ağacın dalına asılır. Kamın ölüsü de bu ağacın dibine gömülür. Kamlar mümkün olduğu kadar obadan ve yollardan uzak bir tepeye, hayvan sürülerinin yaklaşamayacağı bir yere gömülürler. Eski inanışlara göre, her kamın evinde iki davul bulunur. Bunlardan biri ayinlerde kullanılır, ikincisi de bir köşede saklanır (Ersürel, 2009, 35).

Günümüzdeki Uygurların Şamanizm faaliyetlerinde “def”in davul yerine kullanıldığı incelememiz sırasında tespit edilmiştir.

Kutsal Def: Şamanların perihonluk merasimlerinde (peri oyunu) en temel aletlerden biri olup yuvarlak kasnağa eşek derisi germek suretiyle hazırlanır. Defin iç yüzünde çokça demir halka bulunur. Defin çapı geleneğe göre 30 veya 50 cm’dir. Def hasta vücuduna giren kötü ruhları kovup çıkarmak amacıyla “peri oyununda” kullanılır.

Şamanlara göre; def şamanın mevcut cinlerini-ervahlarını çağırarak, kötü ruhları nara atarak bastırmak, ruhlara emir vermek ve hasta vücudundaki kötü ruhları korkutmak için kullanılır. Bu amaçla (peri oyununda) bir, üç veya beş ya da yedi tane def kullanılır.

2.2.2.4. Şamanın Ayinleri

Orta ve Kuzey Asya'da şamanın başlıca işlevi sihirle hastalıkları iyileştirmektedir. Bu bölgenin bütününde hastalıkların nedeni hakkında birkaç görüş varsa da, canın (ruhun) kaçırılması görüşü en ağır basanıdır. Bu tasarıma göre, hastalık canın çalınması veya kaybolması olayına bağlanır ve sağaltımda bir bakıma, onu arayıp bulmak, yakalamak ve hastanın bedenine tekrar girmesini sağlamak işlemlerinden oluşur. Asya'nın bazı bölgelerinde hastalığın nedeni hastanın vücuduna sihirli bir nesnenin girmesi veya hastanın kötü ruhlar tarafından çarpılması da olabilir; bu gibi durumlarda sağaltım da o zararlı nesnenin çıkarılması ve ifritlerin kovulmasından ibaret olur. Bazen hastalığın iki nedeni olabilir; Canın çalınmasıyla birlikte, durumu daha da ağırlaştıran kötü ruhlar tarafından ele geçirilmesi ya da "çarpılma". Bu durumda iyileştirme süreci de hem canın aranmasını hem de ifritlerin (kötü ruhların) kovulmasını kapsamadır (Eliade 2006, 247-249).

Şamanist Türk kavimlerinin ayin ve törenlerini iki kısma ayırmak mümkündür:

1. Muayyen vakitlerde yapılması gereken ayin ve törenler; 2-Tesadüfi olaylar dolayısıyla yapılan özel ayin ve törenler. Muayyen vakitlerde yapılan ayinler, ilkbahar, yaz ve güz mevsimlerinde yapılan ayinlerdir ki bunların çok eski devirlerden beri yapıla gelmekte olduğu aşikârdır (İnan 2006, 97).

Türklerde yapılan ayinlerde iki türlü kurban sunma geleneği vardı: Kanlı kurban, Kansız kurban. Kansız kurbana saç da denir. Süt, kıymız, içki ve diğer yiyecek ve içeceklerin kutlu yerlere serpilmesine saç denir (Eröz 1980, 212).

Şamanizm de yukarıda belirtildiği gibi kurban sunulmadan ayin ve tören yapılmaz. Her ayin için kanlı veya kansız kurban sunulması gerektir. Kanlı kurbanların en önemlisi at kurbanıdır. Attan sonra koyun gelir (İnan 2006, 100).

Uygur Şamanlar daha çok perihonluk törenlerine önderlik etmektedirler. Bu gelenek şu şekildedir:

Büyük bir karanlık odanın içine tuğ bağlanır. Yani yün ip (arğamça)'in bir ucu yerdeki kazığa, diğer ucu ise bacaya bağlanır. İpin bacaya bağlanan ucuna yurun-jurun diye adlandırılan çeşitli renkteki kumaş parçaları (kurak) ve elma, söğüt ağaçları bağlanır. Hasta kişi bu tuğu sıkıca tutup oturur. Üç veya beş kişiden oluşan bahşılar perihonluk elbiselerini giyip (çeşitli renklerden oluşan kumaş parçalarını birleştirerek dikilen elbise) tuğ çevresinde yarı çember şeklini oluştururlar. Üç bahşı tef çalar. Bahşılardan biri perihon başı olarak, elindeki kötü ruhu kovalayan sopa veya bir avuç

söğüt ağacı parçasıyla efsun okumaya baslar. Grubu hastayı tuğ çevresinde def eşliğinde dönmeye davet eder. Baş perihon da semah etmeye baslar. Hastanın semah edecek gücü kalmayıp oturursa baş perihon elindeki “efsun sopası”yla hastaya vurarak sema etmeye zorlar. Bahşılardan şarkıları gittikçe yükselir. Bazen hasta bayılıp düşer. Bayılmak perihonlara göre iyiliğe işarettir. Bu, hastayı çarpan cinlerin mağlup edildiği anlamına gelmektedir. Tuğ bağlamak iyi ruhları çağırmak, kötü ruhları cehenneme kovmak anlamını aksettirmektedir. Perihonluk genellikle aşk derdinden sinir hastalığına yakalanmış kişiler veya aniden ruhunda değişiklik olan kişileri (çoğu zamana kadınlar) tedavi etmeyi amaçlar (İnayet 2009, 2-3).

“Hançer Sürüp” Okuma ve Kuş Tüyü Sürüp Okuma:

Tedavi etme perihonluğundan ayrılmış perihonluk faaliyeti olup bu perihonluk faaliyeti daha basittir. Hastanın belli bir yeri veya her yeri ağrır veya vücudu ağırlaşır şamanın huzuruna gider. Şaman hastanın hastalık alametlerini tespit ettikten sonra, hastaya belli bir yalnız ağaç, eski dam veya pis yerin yanından geçip geçmediğini sorar. Hasta bu durumun nasıl olduğunu anlattıktan sonra şaman bu hastalığın o yerdeki belli devlerin-perilerin veya kötü ruhların zarar vermesinden kaynaklandığını söyler. “Hançer sürüp” veya doğan, şahin, kırlangıç tüyü ile sürülüp okumanın gerekli olduğunu söyler ve bu şekilde “tedavi eder.” “Hançer sürüp” okuma süreci şöyledir: Şaman uzun saplı hançeri (veya sağlam saplı bıçağı) yanına koyar, önce tütsü yakarak iyi ruhlara dua eder, sonra hançeri eline alarak hastanın vücuduna zarar veren kötü ruhları kovup çıkarmak için “Azayim Duasını” okumaya başlar. Şaman her okuma bittiğinde, hançeri önünde yatan hastanın başından ayağına kadar sürer. Her aşamada hançeri bu şekilde üç veya yedi kez sürer. Kötü ruhları kovup çıkarmanın son aşamasında, şaman hançerin ucunu hastanın ağrıyan yerine doğrultarak bir şekilde tıpkı hançeri hastanın vücuduna seri bir şekilde batırır gibi yaparak hastanın durumunu anlatır ve hastanın vücuduna “sürer.” Kuş tüyünü hasta vücuduna sürerek okuma süreci şu şekildedir: Şaman kuş tüyünü sürerek okurken benzer şekilde “Azayim Duasını” okur; fakat hançer yerine kuş tüyünü kullanır. Ayet okurken kuş tüyünü hastaya baştan ayağa sürer. Tedavinin son aşamasında, kuş tüyü ile hastanın vücuduna vurulur.

Ruh Gönderme:

Bazı çocuklar zayıf bir vücut yapısıyla doğar. Bunu Uygurlar “avak” olma şeklinde adlandırır. Bu tip durumlara sıklıkla rastlanır. Bu durumda ya şaman hastanın evine gelir ya ada hasta şamanın huzuruna getirilir. Şaman hastaya baktıktan sonra fal

bakıp hastaya, karnına belli bir devin-perinin zarar verdiğini veya belli bir cin vücuduna girdiğini söyler ve kötü ruhların bir kuklaya, tasviri bir nesneye göçürülmesi gerektiğini söyler. Dolayısıyla hastanın ailesine bir tane “azayim kukla” dikerek belirlenen günde getirilmesini söyler.

Kukla Dikme: Kukla, beyaz bez ile dikilip içine pamuk konularak hazırlanır. Kuklayı hasta ailesinin yaşlı kadınları hazırlar. Geleneğe göre kukla 50 cm. ebatta olur. Kuklanın cinsiyeti hastaya göre belirlenir.

Kukla Aşının Hazırlanması: Hastanın yakınları “cin kuklası” (“azayim kuklası”) hazırlamanın yanı sıra “cin aşısı”, “cin kabı” (“cin kâsesi”) ve “cin kaşığı” hazırlar. “Cin aşısı” bir kez evlenmiş olan evden yedi ölçü un isteyip kazanda tuzsuz olarak kaynatılan suya koymak suretiyle hazırlanır. Bu yiyeceğe gelenekte “umaç” denir.

Kullanılmayan kâseler ve kaşıklar “cin kâsesi”, “cin kaşığı” olarak kullanılır. Belirlenen bir vakitte hasta yakınları şamanın söylediği işleri yaparak şamanın huzuruna gelir. Şaman önce tütsü yakarak ruh çağırma duasını okur, sonra kuklayı hastanın yanına koyup “azayim duasını” okur. Ruh “gönderme” faaliyeti bittikten sonra, çocuk kazan üstünde buğulanır. Sonra çocuğa tuzsuz olarak yapılmış “avak aşısı” içirilir, kalanı; yani kullanılmayan kısmı kâseye konulur. Şamanın tarif ettiği gibi hasta yakınları kuklayı ve hazırlanan yiyeceği o gece dört yolun kavşağındaki ağaca götürüp kuklanın önüne kasedeki yemeği kaşık ile tutturup bırakır ve arkasına bakmadan gelir. Şamanların anlattığına göre kuklayı götüren kişi arkasına bakarsa kuklaya göçürülen kötü ruh yine hastanın vücuduna gelirmiş. Geleneğe göre bu durum gece yapılmalıdır.

Eğer büyük kişilerde “avak” hastalığı görülürse şaman fal bakarak birinin “kastname” (kötü büyü) okutması sebebiyle olduğunu söyler ve yukarıdaki gibi “tedavi eder.” Ancak ruh göçürülen kukla “ruh göçürülen gece” şamanın gösterdiği mezarlıktaki bir ağacın dalına asılır veya ağaca yaslanır. Bu duruma Dolan Uygurları arasında sıklıkla rastlanmaktadır.

Tozlandırma:

Büyümeyen, zayıf çocuklar birden bire zayıflar “avak” olursa şaman “tozlandırma” yöntemi ile “tedavi eder.” Bunun yöntemi şöyledir: Hasta tarafı yedi değirmene gidip değirmen tozunu alarak gelir. Şaman bu tozu “avak”, hasta çocuğun vücuduna her Çarşamba günü bir miktar sürer ve “tozlandırma” büyüsünü okuyarak üfler veya bu tozu hamur yapıp ince şekilde açar, sonra bunu hasta çocuğun vücuduna sürer. Bunu yedi kez yapar. Bu uygulamaya “tozlandırma” adı verilir.

Al Yapma:

Hastanın eli veya ayağı ağrırsa şamanın huzuruna gider. Şaman fala bakarak bunun malum bir kötü ruhun zararından kaynaklandığını söyler ve hastaya “ak can” veya “kara can” (ak can; beyaz tavuk, beyaz koyun, beyaz güvercinlerde; kara can, siyah tavuk, siyah koyun, siyah güvercinlerde bulunur.) bulup getirilmesini söyler. Hasta bunu getirdikten sonra (belli bir zamanda), şaman onu hastanın bacağına veya eline beyaz ipele bağlayarak “ruh göçürme” duasını okur. Her okuduğunda şaman elindeki doğan, şahin veya kırlangıç tüyünü hastaya baştan ayağa sürer. “Tedavi” bittiğinde hasta “can”ı şamanın gösterdiği mezarlığa veya yalnız bir ağacın üstünde boğazlayarak oraya gömer. Bu tür “tedavi” yöntemi genellikle kısır kadınlar, çocuğu olmayan kadınlar için kullanılır.

Kandil Yakıp Okuma:

Bu tür “tedavi” yönteminin süreci şu şekildedir: Hastanın bacağı, eli veya beli (belli bir süre) ağrırsa şamanın huzuruna gider. Şaman fal bakıp malum ruhların zararı sebebiyle oluşan bir ağrı olduğunu söyler. Hasta yakınları şamanın tarif ettiği yedi çift, bir tek çörek ve kamıştan yapılmış yedi tane kandil hazırlar. Şaman hastayı yatırıp üstüne yedi çift bir tek çöreği dizer, onların üzerine yedi tane kandili batırarak yine hasta yakınlarının hazırladığı dört kandili evin dört tarafına koyarak yakar. “Ruh göçürme” duasını okur. Bu “tedavi” dua ile son bulur. Bu adette “kandil yakıp okuma” şeklinde adlandırılır.

Serpme (Saçı) Yapma:

Bu “tedavi” yöntemi yüzü, başı veya bedeninde yara olan insanlar için uygulanır. “Tedavi” süreci şu şekildedir: Önce şaman yanak büyüklüğündeki üç parça hamuru birleştirir, sonra dua ederek közlü ateşe gömer, ateşe üfleyerek büyü okur. Köze gömülen hamurun birazını alıp her tarafa serper. Şaman göre; bu “serpme sihrinin” gücü ile yara iyileşirmiş.

Ayrıca “ateşe göçürme” yöntemi bulunup çocukların karnı ağrıdığında veya aralıksız ağladığında “ateşi çıktığı” düşünülür. Çocuk şamanın huzuruna veya “yeteneği olan” büyüklerin yanına getirilir. O kişi pide, ekmek yanığı veya kepeği avucuna alıp ateşle ısıtarak okuduktan sonra hastanın karnını, sırtını ovar ve yukarıdaki nesnelere bez ararsına alarak ateşte ısıtıp okunan hastanın ağrıyan yerlerine değdirir. Ateş göçürme (şaman ve yetkin kişiler) sürecinde çokça esnemesi hastanın gerçekten de “ateşi

çıkıldığını” ifade eder. “Tedavi” sona erdiğinde ateş göçüren kişi “Gittin gittin; gitmezsen hasıra sarıp ateşe atıyorum.” diye ateş tutan ruhlara “emir” verir.

Ruh Çağırma:

Bu perihonluk çoğunlukla çocuklar için yapılır. Çocuklar hırçınlaşır, birden bire korkmaya başlarsa çocuğun ruhunun korkup gittiği düşünülür, ruh çağırma perihonluğu ile çocuğun “ruhu” geriye döndürülür. Uygurlarda bu perihonluğu çoğunlukla çocuğun ninesi yapar. Perihonluk süreci şu şekilde olur: Anne çocuğu kucağına alıp evde oturur. Çocuğun ninesi çocuğun kıyafetini süpürgenin altına koyup evden dışarı çıkarak çocuğu adıyla çağırır. Sonra eve tekrar girerek çocuğun ruhun gelip gelmediğini sorar. Biri “geriye döndü.” diye cevap verdikten sonra çocuğa kıyafetleri giydirilir. Bu, çıkıp giden ruhu geri döndürmek manasına gelir.

Perihonların, bahşılardan yukarıda bahsedilen uygulamaların dışında yine “ketmen besiş” (çapa basma) yöntemi de bulunmaktadır ki, bu yöntemde göre, bahşı önce ayağını ateşte kızdırılan çapaya bastıktan sonra hastanın beline ve ayaklarına basarak bel ve ayak ağrılarını tedavi eder.

Çocuk Dileme:

Çocuk dileme perihonluğu, şamanın perihonluk faaliyetleri içinde önemli yeri olan faaliyetlerden biri olmakla birlikte şimdiki bazı Uygurlar arasında da etkisini devam ettirmektedir.

Uygur kadınlar çocuk dileycekleri zaman şamanın gösterdiği bir ormandaki ağacın altına eşleriyle birlikte gidip ağacın gövdesini kucaklarlar ya da ağaç altında eşleriyle birlikte bir gece geçirirler. Bu uygulama yapıldığında çocuk sahibi olunacağına inanılır. Hoten Uygurları bu türdeki ağaçları “yalnız oğul ağacı” şeklinde adlandırır. Ayrıca Kumul Uygurlarının kadınları eşlerini yanlarına alarak şamanın gösterdiği “kutsal pınarın” başına gidip çocuk dilerler. Çocuk dileyen kadının eşi pınardan üç parça bulanık su alır. Eğer “kutsal pınardan” bu pay çıkarılırsa erkek çocuk sahibi olunacağına inanılır. Şayet hiçbir şey çıkmazsa hamilelikten ümit kesilir.

Temizleme:

“Temizleme” perihonluğu eski perihonluk yöntemlerinden biri olup tarihi kaynaklarda belirtildiğine göre; eskiden Uygurların atalarında hayvanlar hasta olunca veya uzaktan misafir gelince, iki ayrı yere ateş yakıp hayvanları ve misafirleri ateşten geçirerek “temizleme” âdeti vardı. Günümüzde devam eden perihonluk faaliyetlerinde de ateş ile “temizleme” yöntemi kullanılmaktadır. Bu durum Uygurların Şamanizm

tasavvurunda ateşin en eski “temizleme” aracı olduğunu düşündürmektedir. Ayrıca su ve süt ile “temizleme” yöntemi de mevcuttur. İslamiyet’ten sonra İslam dini inancının tesiriyle muhteva yönünden İslam dini akideleri uygulanıp şekli yönden Şamanizm ritüelleri devam ettirilmiştir. Yani eski dönemlerde yukarıda bahsi geçen hastalık alametleri görüldüğünde, hayvanların ateş arasından geçirilerek “temizlenmesi” geleneği, İslamiyet ile birlikte “Kuran” ile “temizleme” geleneğine dönüşmüştür.

Dolan Uygurları arasında yakın dönemlere kadar soy ve akrabalık ilişkisi temelinde şekillenen “ak kandil” ve “kara kandil” olarak adlandırılan bir toplanma şekli bulunup mensup olan her üye; “ev kandili”, “inek kandili”, “mal kandili” gibi kandil faaliyetlerini gerçekleştirmekle vazifelidir. Bu faaliyetlerin belirli bir yapıma zamanı olmayıp faaliyet zamanını ev sahibi belirler.

Büyü Yapma:

Büyü perihonluğu çoğunlukla karı-koca, kız-erkek arasındaki ilişkilerin bakıldığı bir perihonluk faaliyeti olup bu adette “büyü yapmak” ve “büyü okutmak” şeklinde iki uygulama vardır.

Büyü Yapmak: Bir kadın kocasına “büyü yaptırmak” istediğinde şamanın huzuruna gelip maksadını söyler. Şaman bu kadına meyve ağacı dalından bir kazık hazırlayıp belirttiği vakitte gelmesini söyler. Kadın, şamanın istediği kazığı belirttiği gün alıp gelir. Şaman kazığa “kastname” okuyup kadına verir. Kadın, şamanın tarif ettiği kazığı gibi kazığı evin ortasına veya eşinin altına derin bir şekilde gömer. Şamana göre; erkek eve girerken kazığın gömülü olduğu yerin üstünden geçtiğinde “kastname” etkisini gösterirmiş. Erkek, hanımına “büyü yaptırmak” istediğinde yine benzer şekilde şamanın huzuruna gelir. Şaman, bu erkeğe bir tane kurbağa tutup getirmesini söyler. İhtiyaç sahibi, kurbağayı tutup şamana getirir. Şaman, kurbağa ocaktaki köze gömüp “kastname” okur. Sonra erkek, şamanın tarif ettiği şekilde kurbağayı hanımının geçtiği yola gömer. Kadın gömülen kurbağanın üstünden geçtiğinde “büyü” tesirini gösterirmiş. Ayrıca üçüncü bir şahıs karı-koca veya kız-erkek arasına soğukluk sokmak isterse şamanın huzuruna gidip niyetini söyler. Şaman da karı-kocayı sembolize eden bir çift demir kukla temin eder. Şaman, isteyen kişinin talebi üzerine büyü perihonluğu yaparken önce demir kuklaları birbirine sırtını döncek şekle getirir, ocaktaki ateşe atarak “kastname” okur. Şamana göre; kuklalar ateşte ısınınca “kastnamenin” etkisiyle “büyü” yapılan kişilerin arasına soğukluk girer, birbirlerinden

çabucak tiksiniirler. Bu tip “büyü yapma” şekilleri çok olup her şamanın “büyü yapma” şekli birbirinden farklıdır.

Büyüyü Ortadan Kaldırma: Bu perihonluk “büyü” yapılan kişi, kendisine büyü yapıldığını anladığında yapılır. Nasıl “büyü” yapıldığı açıklandıktan sonra, şaman “büyüyü” geri çevirmek için “kastname” okur.

Özetle, “büyü yapma perihonluğu”; “ısıtıcı” ve “soğutucu” olarak ikiye ayrılır. “Soğukluk” yukarıda açıkladığımız “büyü” faaliyetini ifade eder. “Sıcaklık”; geleneğe göre bir erkeğin kız için veya bir kızın erkek için okuttuğu “büyü” perihonluğudur. Yani bir tarafın diğerini kendisine bağlamak (tabi kılmak) amacıyla şamana “kastname” okutturması mahiyetindedir. Bu amaçla gelen kişilerin talebini yerine getirmek için şaman bir çift demir kuklayı, birbirine yüzünü dönecek şekilde birleştirip ateşe atarak “kastname” okur. Şamana göre bu yapıldığında, erkek ile kız arasına sevecenlik girermiş.

Şamana göre; amacı “büyü yaptırmak” veya “büyüyü ortadan kaldırmak” olsun, bunların hepsi gizli yapılır. “Büyü Perihonluğu”nun “büyüsel gücü” büyü yapılan kişi bunu anlayana kadar geçerlidir. Dolayısıyla “büyü yapılan veya yapan” kişinin hiçbir şekilde bilinmemesi gerekir.

Şamanlar arasında bahsi geçen hançer sallama, hayvan kemikleri, kuş kanatları ile hasta tedavi etme, mezar ziyaretiyle dilek tutma gibi tipik şaman uygulamalarının yanı sıra; hatim duası, sadaka verme gibi İslami uygulamaları fal bakma, hasta tedavi etme gibi Şamanlık amacına yönelik kullanma eğilimleri de bulunmaktadır.

2.2.2.5. Şamanın Dua ve İlahileri

Şaman ayinleri dış görünüşü bakımından bir dereceye kadar muayyen kaidelere tabi olmakla beraber şamanın (kamin) ne okuyacağı, ayine ne gibi istikamet vereceği kendisine bile malum değildir; okuyacağı dualar, ilahiler, afsunlar ruhların ilhamına bağlıdır. Kamlar, seleflerinin okuduklarını ezberlemeye ve tekrarlamaya mevcut değildir. Koruyucu ruhları ne ilham ederlerse öyle hareket eder, öyle dua eder.

Kamların ayin sırasında okuduklarını, bilhassa vecd halinde söylediklerini tespiti imkân yoktur. Ayinden sonra da ne söylediğini tekrarlayamaz. Çünkü o, bütün ayin sırasında koruyucu ruhların iradelerine tabi olmuş, onlar ne ilham ettilerse onu tekrarlamıştır. Bundan dolayıdır ki tespit edilen şaman dua ve ilahilerinden mana çıkarmak çok güçtür (İnan 2006, 120).

Şamanların hastaları sağaltırken okudukları türkü, ilahi ve dualar genellikle Şamanların sağaltma törenlerinde yaptıkları yolculukları; yolculukları sırasında karşılaştıkları engelleri ve tehlikeleri; bunları koruyucu cinleri aracılığıyla nasıl ortadan kaldırdıklarını; tanrıların, şaman atalarının ve koruyucu cinlerin adlarını, olağanüstü durumlarını, niteliklerini vb. içermektedirler (Örnek 1995, 59).

Şamanizmde okunan dualar Türkçedir. Şamanlıkta Türkçe olmayan hiçbir ifade yoktur. Kamların sihri ve remzi ifadeleri, hangi ibadet ve merasimde olursa olsun milli dilleriyledir. Hatta Orta Asya'dan uzak yerlerde görülen Şamanlarda dahi birçok istilahlar ve tabirler Türkçedir (Yörükkan 2009, 83).

Çalışmamızın bir sonraki bölümünde Uygur Şamanların ayinleri sırasında kullandığı ve Uygurlar arasında yaygın olarak bilinen "Azayim Şiiri"ne yer verilmiştir. Ayrıca Alimcan İnyet de bu konu üzerinde makalesinde durmuştur.

Uygur şamanlar bu şiiri insanlarda aniden ortaya çıkan eli ayağı tutmama, bedenin ağırlaşması, suskunluk, dil tutulması, rüzgâr (nefes) değmesi, delilik gibi hastalıklar için okumaktadır.

Bu şiir muhteva olarak; iyi ruhları çağırma, iyi ruhları tavsif etme, kötü ruhları hastanın vücudundan çıkarma ve iyi ruhları kendi yerlerine uğurlama gibi aşamalardan oluşmaktadır. Şiirde birtakım İslami tesirler görülmektedir; ancak şiirin temel ideolojisi Şamanizm inancını yansıtmaktadır. Şiirin okunma düzeni aşağıdaki gibi olup bir sonraki bölümde ayrıntılı olarak üzerinde durulmuştur.

İyi Ruhları Çağırma Süreci:

Dünyanın dört bir yanına okursa, müdhişler, bütün dev, periler toplanıp gelirler. Nesirun malik kali ve fitehi ve kırıp ve beşrihu ve malik kali ve ezim.

Ezemtu Aleykum ya Taht-ı Süleyman'ın ışığıyla, yer gök bimalı ile Hızır-İlyas geldi. Dokuz tuğlu sancak ve doksan bin askerin yardımıyla benim olunuz! Benim bağrım sizinle, iftihar, safran ile tütsü amberler ile sizin hakkınızda üfürdüm. Taht-ı Süleyman'ın hakkı, yetmiş bin pir kâmilin hakkı için yetisiniz! Evde iseniz oturmadan, suda iseniz durmadan, derhal hazır olunuz!

Taht-ı Süleyman'ın hakkı, Hasan-Hüseyin'in hakkı, Azrail hakkı, Kahrı namlılar hakkı, padişahlık hakkı, dünyanın dört köşe sekiz kenarından, mağripten maşrığa kadar, batıdan doğuya kadar, güneyden kuzeye kadar, yüz binlerce askeriyle dolaşanlar, yedi kadı, yedi müftü ile, altın başlı Ayperi ile, gümüş başlı Künperi ile, bütün azamet dev-

padişahların demi ile, Hurilika'nın huri, Zeferan'ın demi ile, Hazreti Ali Sah-i merdan'ın demi ile hazır olunuz!

İyi Ruhları Tavsif Süreci:

Ezemtu aleyküm dev, periler, Rimis Miyan Ermeni Erbaya Sayatun demi ile üfürdüm sizlere.

Güzel ata binenler,

Derdi olmayanlara bakanlar,

Yılan kamçı tutanlar,

Büyük eyerli dev, peri.

Altın imiş terliğiniz,

İnci mercan dişiniz,

Tuzsuz imiş asınız,

Gümüş gözlü dev, peri.

Şirin seker sözünüz,

Çolpan imiş vasfınız,

Okşanmış saçlarınız,

Kalem kaşlı dev, peri.

Esnek kalpak basınızda,

İnci taç yanınızda,

Hocisaç bağı saçınızda,

Ay yüzlü dev, peri.

Yeşil tuğlu askerler,

Kara saçınız basınızda,

Kara saçınız basınızda,

Naz ü nimet asınızda,

Burma saçlı dev, peri.

Bulut üstünde gezenler,

Cins atlara binenler,

Nehir gezip dolaşanlar,

Gevher gözlü dev, peri.

Koşumunuz altından,

Karnınız sedeften,

İpek libaslı dev, peri.

Keten yağı yiyenler,

Çeşitli elbise giyenler,

Dumanı yok ateşliler,

Misk kokulu dev, peri.

Âdemotu, yabani ottan saçınız,

Zümrüt imiş saçınız,

Safran cuttur beşiğiniz,

Sandala bağlı dev, peri.

Sultan mıdır ahababınız?

Yalnız mıdır oynaşınız?

Hanım mıdır oynaşınız?

Ay güneş sıfatlı dev, peri.

Kızıl elbise giyenler,

Pitsan olup gezenler,

Rüzgâr olup uçanlar,

Atmaca başlı dev, peri.

Ahfa mıdır bahtınız,

Doğan imiş kuşunuz,

Esnek imiş yağlığınız,

Büyük kalçalı dev, peri.

İpek midir tuğlarınız,

Perhiz imiş tahtınız,

Saltanat süren dev, peri.

Gümüş imiş gözünüz,

Altın imiş elbiseniz,

Beyaz inci imiş kafesiniz,

Rahat yasayan dev, peri.

Zor imiş yaşamınız,

İhtiyar ata binenler,
 Kâfir huylu dev, peri.
 Sabah sabah olurken,
 İbadete kalkarken,
 Alaca saplı sancaklarınız,
 Persi adlı dev, peri.
 Mezarlarda yasayanlar,
 Ruhlara zorluk çıkaranlar,
 Kırklar ile çare bulanlar,
 Altın başlı dev, peri.
 Keskin ateşli olanlar,
 Muradına erenler,
 Tanrı'ya gafil olanlar,
 Gümüş başlı dev, peri.
 Taht-ı Süleyman'a gidenler,
 Şah-şahistan'da yasayanlar,
 Üç yıllık yolu saatte kat edenler,
 Curculus adlı dev, peri.
 Tuzlu deryayı geçenler,
 Mekke, Medine'ye gidenler,
 İsm-i Azam tılsimatını kesenler,
 Hocan adlı dev, peri.
 İnsanoğluna kızına,
 Sihir büyü yapanlar,
 Gizli sözleri bilenler,
 Kırkım adlı dev, peri.

Yığın, tütsü yaktım, azizler hazır olunuz! Gâipler eğlence ile meclis kurarak hazır olunuz!

On sekiz bin âlemi,
 Sabah asıp gezenler,
 Yeraltı tahtında,
 Cercem adlı dev, peri.
 Bıçağınız polattan,
 Kınlarınız gümüşten,
 Hançerleriniz elmastan,
 Güzel yüzlü dev, peri.
 Gezer yeriniz yüksek dağ,
 Alıp getirdiniz tütsü, yağ,
 Altın eyer, koramsak18,
 Kurak19 giysili dev, peri.
 Oklarınız polattan,
 Mızraklarınız polattan,
 Kılıçlarınız mısrandan,
 Taya binen dev, peri.
 Gökten göğe uçanlar,
 Havada dolaşanlar
 Yüce dağa çıkanlar,
 Ak evli dev, peri.
 Dağdan dağa uçanlar,
 Hikmet söyleyenler,
 Alaca saplı tuğlular,
 Güzel sıfatlı dev, peri.

Kötü Ruhları Hastanın Vücutundan Kovma Süreci:

İnsanoğluna kızına,
 366 parça damarına,
 444 parça kemiğine,

Hastalık salan dev, peri.
 Yedi organ arasına,
 Beden, beşik içine,

Bağırsak, yürek, ciğerine,
 Neşter vuran dev, peri.
 Sinirlerini kurutan,
 Beden, eklemine kızdıran,
 Etlerini acıtan,
 Yüreklerini ısıtan,
 Ulkamçıdır dev, peri.
 Yüzlerini şişirten,
 Aklını çalışmaz eden,
 Basını gözünü ağrıtan,
 Şekik ailesinden dev, peri.
 Cin evladı şeytanlar,
 Ervah ile geldim dev, peri.
 Allahın bendesi,
 Mustafa'nın ümmeti,
 Çehar-yarların hürmeti,
 Göçün, gidin dev, peri.
 Ulu mezarda şehriniz,
 Şehrin pazarın batısında,
 Mekânınız dev, peri.
 Yalnız ağaç altında,
 Eski değirmenin yerinde,
 Ulu köprü altında,
 Felaket vuran dev, peri.
 Ulu yolun üzerinde,
 Göl, kanalın kenarında,
 Kabristanlık başında,
 Mekânınız dev, peri.
 Çöp, kül dökülen yerlerde,
 Hayvan konulan ağıllarda,
 Kan dökülen çukurlarda,
 Felaket vuran dev, peri.
 Dokuz yolun köşesinde,

Ulu suyun kenarında,
 Kabristanlık basında,
 Mekânınız dev, peri.
 Hızır-İlyas medetkar,
 Vasl-ı Azam pirim var,
 Pirim emri bende var,
 Göçün, gidin dev, peri.
 Allahın emrine,
 Hoca Ali Kerimallah'ın fermanına
 inanmazsanız,
 İsm-i Azam demine inanmazsanız,
 Kırılıp gidersiniz dev, peri
 Polat bıçak bende var,
 Elmas oklar bende var,
 Mısran kılıç bende var,
 Vurup keserim dev, peri.
 İmis Miyan Erba iseniz de,
 Göçünüz, esre eden iseniz de,
 Göçünüz, can, kanadınızı kırkarım,
 Göçün, gidin dev, peri.
 Viran imiş yüce dağ,
 Mısran imiş koyu bağ,
 Sizin aslı mekânınız,
 Büyük yol, nehir dev, peri.
 Nereden korku salsanız,
 Nereden hastalık salsanız,
 Onu alıp götürmeyin,
 Büyünüzü yoğururum,
 Ölüm, sür ederim,
 Göçün gidiniz dev, peri.
 Benim adım Ali'dir,
 Ali değil piridir.
 Peri zatın hanıyım,

Göçün, gidin dev, peri.
 Yer yerine yetemez,
 Kılıcın değdiği kişi kurtulmaz,
 Hazır olunuz gayipler,
 Mavi tuğlu Hayurhan,
 Mis kokulu Zeferhan,
 Altın başlı peri zat,
 Buluta binen Buğrahan,
 Tik Tarakı Leskerhan,
 Ceyin adlı Çıparhan,
 Göçün, gidin dev, peri.
 Sabır takat bitmiştir,
 Edepsizlik edenler,
 Süleyman'ın hürmeti,
 Göçün, gidin dev, peri.
 Enbiyaların hürmeti,
 Evliyaların hürmeti,
 Şehistan'ın hürmeti,
 Göçün, gidin dev, peri.
 İnsanoğlundan kızından,
 Felaketinizi almayın,
 Kıyamet günü cehennemde yanıp,
 gidersiniz dev, peri.
 Allahın emrini tutmazsanız,
 Süleyman'ın nuruna inanmazsanız,
 İp boyunuzu yararım,
 Kırılıp gidersiniz dev, peri.
 Sehi kara okurum,
 Vahiy külli okurum,
 Kıssa-ı Süleyman okurum,
 Kabrı burdı okurum,
 Simdi bırakmazsanız,
 Kırılıp gidersiniz dev, peri.

İyi Ruhları Kendi Yerlerine Uğurlama Süreci:

On sekiz bin âlemin dört tarafında okuyup gezenler, bütün dev, periler toplanıp, sevin içinde kendi makamlarına dönsünler!

Ezemtu eleykum ya devler, periler, ak atlılar, yılan kamçılılar, altın elbiseliler, gümüş sandalyeliler, dumansız ateşliler, inci dişliler, Kenhan şehrine gidiniz, dört yol kavşağına babasından kargış alanların yanına gidiniz! Allahın nuru, Süleyman'ın hüküm ışığıyla bütün azayım dev, perilere icazettir. Bu vücuttan vazgeçiniz! İnsanlara zarar vermeden kendi makamınıza dönünüz, izin verdik.

2.2.2.6. Kadın Şaman

Şamanlık paleolitik dönemde özellikle avcılık ekonomik sisteminin gelişmesiyle ortaya çıkmıştır. Kadın Şamanların özellikle ilkel toplayıcılık ve avcılığın ilk dönemlerinde daha etkili olduğu veya Şamanlık kurumunun kadınlarla temsil olunduğu düşünülür. Nitekim avcı ve toplayıcı ekonomide eşitlikçiliğin ağır bastığı bilinen gerçektir. Zamanla yiyecek üreticiliğinde, sosyal tabakalaşma ve mülkiyetin kökenlerinin toplumsal yaşam içinde belirmeye başladığı, ancak bu etmenlerin eşitlikçi toplumsal yapıyı bozacak düzeyde olmadığı da gerçektir. Bu zamanlarda hem aile içi hem de aile dışı ilişkilerde kadınların söz sahibi olduğu bunun da şamanlık kurumunu yönlendirdiği varsayılabilir (Bayat 2010, 26-28).

Devletin oluşmasıyla hiyerarşi, toplumda belirgin konuma yükselir. Merkezi yönetim sistemlerinin uzun ömürlü olmaları, eşitsizliğin toplumun temeline yerleşmesine ve siyasal kültürün en göze çarpan ögesi olmasına neden olmuştur. Devletin oluşumu, ilkel toplumların çözümleri aşamasında görülen sınıfların doğuşu olgusuyla bağlantılı şekilde gerçekleşmiştir ki bu da erkeğin rolünün öne çıkmasına toplumsal düzeyin de beraberinde şamanlık kurumunu yapılandığı erkek şamanların öne çıkmasını sağlamıştır. Başlangıçta cinsiyet üstü bir görünümü ve kadına eşitlikçi tavırlarıyla betimlenen ekonomik sistem, şamanlık kurumunda da izlerini bırakmıştı. Kadın şamanların başlangıçtaki etkin konumu arkeolojik kazılarla da desteklenmiştir. Nitekim ister çeşitli tılsım eşyalarıyla, aynalarla gömülü kadın cesetleri isterse de çeşitli yıldızlarla süslenmiş veya ayı binek olarak kullanılmış, hayvan şekline girmiş, fantastik atların sırtına binmiş kadın figürleri çok büyük ihtimalle şaman veya rahibe kadınlara ait olmuş veya onları canlandırmıştır (Bayat 2010, 37-40).

İlkel topluluklar toplayıcılıktan avcılığa geçitte ilk olarak ekonomik iş bölümünü cinsiyet ve yaş ayrımına bağlı bir şekilde gerçekleştirdiler. Yeni aletlerin: ok kaman,

mızrak, balta, ağ vs. geliştirilmesiyle toplum üyeleri arasında bir görev bölümü oluşturduğu ve ilk ekonomik farklılaşmayı doğurduğu görülür. Analık görevi ve gelecek kuşakların bakımı, ev işleri gibi görevleri kadınlar üstlenirken, erkekler de yiyecek et, balık ve giyecek deri işlerini karşılamaya başlamışlardır. Kadınlar, yaşlılar ve çocuklar ev dışı işlerden besinlerin toplanması, az halde balık avlanması, evin veya yurdun bakımı gibi işleri üstlenmişlerdir. Kadın ve erkek ekonomik iş bölümü, avcılık ve toplayıcılık dışında, toplum dışı ve toplum içi işlerin bölünmesi biçiminde yeni bir boyut kazanmıştır. O halde topluluk üyelerinin hepsinin aynı işi yaptıkları örgütlenmenin yerini, zamanla cinsel farklılaşmaya dayalı kadınların toplayıcılık, erkeklerin ise avcılık yaparak gerçekleştirdikleri ilk doğal iş bölümü ortaya çıktı.

Eşitlikçi sistemin yerini kadınlarla erkeklerin farklı işlerle uğraştıkları ve birbirlerine geçim alanında da gereksinme duydukları takım örgütlenişi dönemi almış oldu. Ancak cinsiyete dayalı iş bölümünde kadınlara ev hanımlığı, analık görevleri verilmekle özel alana sıkıştırılsa da samanlık bu ekonomik geçit döneminde halen etkin şekilde kadın eksenli bir görünüm sergilemekteydi (Bayat 2000, 42-46).

Araştırmacılara göre neolitik dönemde cinsiyete dayalı iş bölümünün derinleşmesiyle oluşan aile, toplumsal yaşamda *ensest* yaşağının pekiştirilmesiyle birlikte ilk olarak aile içi şamanların veya aile şamanlığı müessesesinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu şaman, büyük olasılıkla kadın idi. Türk şamanlığında bazen buna beyaz samanlık kurumu da denilir. Üretim sisteminin ilerlemesiyle insanlık yeni bir döneme geçmiştir. Zamanla dil ortaklığına, yasayış benzerliğine dayalı konar-göçerlik ve tarımsal ekonomik sistemlere geçilmesiyle oluşan büyük aileler, ilk kez tüm toplumun kültürel, ekonomik ve siyasi yapısını etkilemeyi ve toplumu kendi istemleri doğrultusunda değiştirmeyi başarmıştır. İşte bu dönemlerde daha aktif ve daha güçlü şamanlara ihtiyaç duyulmuş, erkek şamanlar sahneye çıkmışlardır. Kadınların konumu büyük oranda erkek egemenli geleneksel aile yapısıyla arka plana itilmiş olsa da bunu kadın şamanlık kurumu hakkında söylemek mümkün değildir. Ancak kadın şamanların daha önemli işleri yavaş yavaş erkek şamanlara bıraktığını da unutmamak lazımdır (Bayat 2000, 47-49).

Sonuç olarak şamanın cinsiyete bakılmaksızın kendi toplumuyla ecdatlar, yaşayan insanlarla ilk insanlar, ölümler ile diriler arasında canlı bir aracı (Bayat 2000, 99) rolünü üstlendiğini söylemek mümkündür.

Uygur Şamanlarının kıyafetlerinde kadın ve erkek şaman ayrımı gözetilmektedir; nitekim şamanlar başlarına beyaz veya mavi renkli üç kenarlı kalpak, yani külâh, kadın şamanlar ise başlarına beyaz veya siyah örtü örterler. Erkek şamanlar üzerine beyaz uzun kaftan, kadın şamanlar ise beyaz etek giyerler. Ancak incelediğimiz eserde ve İnayet'in tespitlerine göre, 1949 yılından önce şamanların ayinlerde kadın gömleği giydikleri (İnayet 2009, 3) belirtilmektedir.

2.2. 3. Şamanizmde Tanrılar

2.2. 3. 1. Gökyüzüne Mensup İlahlar ve Ruhlar

2.2.3.1.1. Ülgen

Altay dünyasında Şamanizm üzerinde inceleme yaparken Şamanizm de tanrılar dünyasına değinen Radloff'a göre tanrılarının en büyüğü Tengere Kayra Kan'dır. Tengere Kayra Kan semanın on yedinci katında oturur ve oradan kâinatı idare eder. Ülgen denilen gök menşeli tanrının da Tengere Kayra Kan'dan sudur yoluyla meydana geldiği Radloff tarafından belirtilmiştir, bu durumu şöyle izah etmiştir: "Kayra Kan'dan sudur yolu ile üç yüksek ilah meydana gelmiştir: Semanın on altıncı katında altın bir dağ üzerinde yaşayan ve orada altın bir taht üzerinde oturan Bay Ülgen; semanın dokuzuncu katında oturan kudretli Kızagan Tengere ve semanın yedinci katında yaşayan akıllı Mergen Tengere; gökle yeri aydınlatan güneş ana (kün ana) burada bulunur" (Tunç, 2007, 38).

M. Eliade de Ülgen'i kesin bir yargıyla yüce gök tanrısı olarak nitelendirmez. Ülgen daha çok atmosfer (hava durumu), ve verimlilik/doğurganlık tanrısı gibi görünüyor, çünkü eşi ve çok sayıda çocuğu vardır; sürülerin çoğalması ve ürünlerin bol olması onun elindedir. Altaylıların asıl yüce tanrısı Tengere Kara Kan olarak tespit ediliyor (Eliade 2006, 231).

Ülgen iyilik tanısı olarak nitelenir, ay ve güneşin ötesinde, yıldızların üstünde yaşar. Onun bulunduğu yere ulaşabilmek için şamanlar bazen yedi ve bazen de dokuz engelle karşılaşır. Altından tahtı olan Ülgen insan şeklinde düşünülmüştür. Ülgen şaman dualarında "ak ayaz" (ak ayas), "ayazkan", "şimşekçi", "yıldırımçı", "yayuçı" (yaratıcı) olarak tasvir edilmiştir (İnan 2006, 32).

Ülgen'in 7 veya 9 oğlu, 9 kızı ve birtakım yardımcı ruhları vardır. Oğullarının adları şöyle sıralanmıştır: Karşıt, Buura Kan, Yaşıl Kan, Burça Kan, Karakuş, Baktı Kan, Er Kanım (İnan 2006, 33).

Bir iyilik ilahı olan Ülgen, ay, güneş ve yıldızlardan yukarıda yaşar, Ülgen'in bulunduğu yere uzanan yoldaki engelleri ancak şaman aşabilir.

Erkek şaman yalnızca engellerden biri olan Altun Kazguk ya da Demir Kazık denilen kutup yıldızına kadar ulaşabilir. Bazı tasavvurlarda onun göğün yedinci, dokuzuncu ya da on altıncı katında oturduğu belirtilmektedir. Altın kapılı sarayı ve altın tahtı bulunan Ülgen, genellikle insan şeklinde tasavvur edilir. Ancak simgesel olarak Ülgen'i ifade eden çeşitli etnografik ve sanatsal özelliği olan nesnelere de bu tanrının tasvirleri olarak ele alınmalıdır. Birçok yerde ezeli ve ebedi olarak kabul edilen Ülgen, insan ve dünyanın yaratılışında başrolü oynar; atmosfer olaylarını düzenler, yıldızları idare eder. Gökkuşağını, insan ve hayvanların başlarını, kirpik ve göbeklerini o yaratmıştır. İnsanların yaşayacağı yerleri de yoktan var eden odur (Çoruhlu 2000, 28).

2.2.3.1.2. Yayık

Ülgen'den sudur olan Yayık bütün vasıtacı ruhlar arasında birinci sırayı alır. İnsanlarla Ülgen arasında iletişim kuran Yayık, insanlar arasında yaşamakla beraber, Ülgen onu insanları fenalıklardan korumak, hayat vermek için insanların arasına göndermiştir.

Şamanın Ülgen'in huzuruna çıkması için mutlaka Yayık'ın yardımı gerekmektedir. Aksi halde çıkamaz. Aynı zamanda şamanın Ülgen'e kurban götürmesi de Yayık vasıtasıyla olur. Yayık'ı temsilen beyaz kumaştan tasvir (put) yapılır. Bu puta beyaz şeritten baş, kulak, el, ayak ve kuyruk konulur. Ayakkabılarına kıvrık şerit dikilir. Yapılan bu putlar (kuklalar) yirmi veya otuz kadar olur. Hepsi beyaz kıldan örülen bir ipe sıralanarak evin arka tarafındaki iki huş (kazın) ağacı arasına gerilir (Anohin 1987, 415).

2.2.3.1.3. Suyla

At gözlü kartal denilen bu ruh, göksel ruhlar sınıfındadır. İnsanları korur ve onların arasında yaşar. Su, ay ve güneşin parçalarından yaratılmıştır. Altaylılara göre bu ruh insanın hayatını değerlendirir ve hayatında gerçekleşecek değişiklikleri haber verir. Bu yüzden iki dili kekeme han adı verilen bu göksel ruha, bu bilgilerin derlendiği yıllara rakı saçısı yapıyorlardı. Ayrıca Yayıkla birlikte kurbanın canını Ülgen'e götüren bu ruh, esrik yolculuğunda şamanı yoldan çevirmek isteyen kötü ruhlardan korur. (Çoruhlu 2000, 31) İnsanların ne yaptığını Şaman'a bildirir. Bundan dolayı da Tildü "iki dilli" anılır. Ona adak olarak rakı serpmek adettir (Radloff 2008, 153-154).

2.2.3.1.4. Karlık

Suyla ile birlikte görülen ve onunkine benzer görevi olan bir ruhtur. İşareti büyük olasılıkla dumandır. (Çoruhlu 2000, 32) Karlık kurban kesme töreninde Şamana eşlik etmektedir. Ayın sırasında Karlık'a çadırın tepesindeki delikten kaşık ile su serpilir (Ersürel 2009, 53).

2.2.3.1.5. Utkucu

Gökte yaşayan Utkucu, şamanın gökteki elçisidir. Ülgen'e sunulacak kurban için Şaman, Yayık ve Karlık gökyüzüne çıktıklarında Ülgen adına Utkucu bunları göğün beşinci katında Altın Kazık'ta (kutup yıldızında) karşılar. Kurbanı alan Utkucu doğruca Ülgen'in huzuruna çıkar ve kurbanı ona sunar. Şamanın beşinci kattan yere inmesi ise ona tahsis edilen kaz vasıtasıyla olur (Tunç, 2007, 30).

2.2.3.1.6. Yıldırım Tanrısı

Bazı şamanistlerin, gökteki bütün olayları Ülgen'e bağlamalarına rağmen, birtakım şamanistler gökle ilgili kimi unsurları da ilah olarak kabul ederler. Yıldırım tanrısı bu gruba dâhildir. Yerdeki kötü ruhları izleyen bu tanrı, kötü ruhların saklandığı varsayılan ağaçlara ateşini gönderir. Böylece üzerine yıldırım düşen bir parça alınıp saklandığı zaman o parçanın bulunduğu yere kötü ruhların ve cinlerin girmemesi sağlanmış olur (İnan 2006, 29-30). Yıldırım Uygurlarda da kutsal sayılmıştır. Uygurlar yıldırım düşerken göğe ok atıyorlardı (İnan 2006, 30).

2.2.3.1.7. Töz –Ongon

Kök Türklerin keçeden ve deriden tözler yaptıkları ve bunları iç yağıyla yağladıktan sonra sııklara astıkları, yılın dört mevsiminde de kurban kestikleri yine Çin kaynaklarında kayıtlıdır (İnan 2006, 41).

Çin yıllarında Hunlar ve Göktürlere ait tözlerin varlığından bahsetmektedir. Erken Altay mezarlarında bulunan muhtemelen bir bayrak direğinin tepesine dikilmiş geyik heykeli bu hususlardaki örneklerden biridir (Esin 1978, 17).

Bu etnografik malumata göre Altaylarda tös-töz, Yakutlarda tangara, Uranlarda eren, Moğol-Buret'lerde ongon denilen putlar-fetişler vardır. Bunlar keçeden, paçavralardan kayın ağacı kabuğundan yapılır. Bir kısmı çocukların oynadıkları bebelere benzerler. Bir kısmı da tilki, tavşan ve başka hayvan derilerinden ibarettir. Bunlar duvarlara yahut sııklara asılır. Bazı aileler bunlara torbalarda saklarlar. Ava veya önemli bir sefere çıkarken bu putlara saçları saçarlar ve ağızlarına yağ sürerler.

Bu putları ifade eden Altaylarca tös-töz ve Moğolca terimleri tarih bakımından önemlidir. Töz-tös bugünkü Şamanist Türklerin lehçelerinde “asıl, kök, menşe” demek olduğu gibi eski Uygur ve Hakaniye Türk lehçelerinde de aynı anlamda kullanılmıştır. Altaylıların bu putlara töz-tös adı vermeleri de bunların atalar ruhu hatırası olarak yapıldığını göstermektedir. Şamanistler bunlar hakkında “bu babamın tözü bu anamın tözü” derler (İnan 2006, 42).

Müslüman Türklerde de eski töz ve Ongon kültürünün izlerine rastlanmaktadır. Doğu Türkistanlı bakışlar hastaları tedavi ederken birçok “kuğurçak” (kokla) kullanırlar (İnan 44-45).

2.2.3.2. Yer-Su (Orta Dünya ve Aşağı Dünya) Tanrıları ve Ruhları

2.2.3.2.1. Yo Kan

Yer-su denince üzerinde yaşanan yer kastedilir ve burada on yedi ruh yaşar. Bu ruhlar, dağ eteklerinde, nehir kaynaklarında otururlar. Yerde yaşayan ruhların en kudretlisi Yo Kan’dır. Yo Kan dünyanın merkezinde, yeryüzünün en büyük ağacı olan çam ağacının bulunduğu yerde oturur. Bu çam ağacı Ülgen’in evine kadar uzanır. Çam ağacındaki oturumu onun kudretini temsilen önemlidir. Yo Kan’ın iki oğlu vardır. So Kan ve Temir Kan adındaki iki oğul insanlar tarafından sunulanları kabul ederler (Radloff 1956, 7).

2.2.3.2.2. Talay Kan

Yo Kan, So Kan ve Temir Kan’dan sonra kudretli yer hanlarının dördüncüsü Talay Kan’dır. Talay Kan denizler hâkimi olmakla beraber ölüleri koruyan ruhtur. Talay Kan’a, Yayık Kan (taşmış suların hanı) da denir. Talay Kan, on yedi denizin birleştiği yerdedir ve yeryüzündeki bütün suların hükümdarıdır (Radloff 1956, 7).

Beşinci han Adam Kan’dır (bu şahsiyet, Kazaklar vasıtasıyla Müslümanlardan geçmiştir). Altıncısı, Abakan nehrinin hükümdarı olan Mordo Kan veya Abakan’dır; Teles gölünün doğusunda Abakan nehrinin membaında oturur ve orada yağmur ilahı olarak takdis edilir. Yedincisi, Altay halkının hamisi Altay Kan’dır; Katunya ile semaya kadar yükselen Beluha membalarında oturur. Sekizincisi, Kemçik’in ve Yenisey membalarının zengin sahibi Kırgıs Kan’dır. Dokuzuncu han Yabaş Kan, onuncusu Edar Kan’dır. Diğer yedi han, muhtelif boylar arasında muhtelif adlar altında zikredilmektedir. Kuzey Altay’da duyulan adlar şunlardı: Yabır Kan, Kayra Kan, Puysa Kan, Parbi Kan, Mansra Kan, Pırçu Kan ve Okçu Kan (Radloff 1956, 7).

2.2.3.2.3. Umay

Eski inançlarda ve bugün Altay dünyasında Umay çocukları ve hayvan yavrularının koruyan dişi tanrıdır (İnan 2006, 34). Bu coğrafyadaki inançlara göre; Umay her zaman çocukla beraberdir. Ancak onun çocuğu terk ettiği zamanlarda olur. Bu ayrılma uzun sürdüğü zaman çocuk hastalanır. Umay'ın çocukla beraber olmasının işareti, çocuğun uykudayken gülmesidir. Ağladığı zaman koruyucu ruhun gittiği düşünülür. Çocuk hastalandığı zaman Umay'ı getirmesi için kam çağırılır (Çoruhlu 2000, 40).

Umay ruhunun bütün görevleri ve sıfatları ayısıt denilen ruhlara verilmiştir. Ayısıt-yaratıcı, bereket ve refah sağlayıcı dişi ruhlar zümresine denir. Ayasıtlar dağınık halde bulunan hayat unsurlarını toplayıp birleştirir ve "kut" yaparlar. Bu "kut" denilen nesneyi ana karnındaki çocuğa üflerler. Böylece çocuğa can verirler (İnan 2006, 36).

Uygur Türklerinin sözlü anlatmalarında yer alan mitolojik kadın kahramanlardan biri Umay Ana'dır. Umay, Türk mitolojik sisteminde yer alan önemli tanrılardan biridir. Türk mitolojisiyle ilgili araştırmalar, "Tanrı" kavramının gökle yerin birliği şeklinde düşünülen ilahî düzenle ve bu düzeni yaratıp yaşatan ulu güçle bağlı olarak ortaya çıktığını göstermektedir. Yer ile göğün aslında bir olduğu, bunların sonradan ayrıldığı ile ilgili mitler Uygur Türklerindeki "Yer ve İlahi Öküz", Kazak Türklerindeki "Gök Nasıl Yükseldi", Salurlardaki "Huda'nın Gök ve Yeri Üfleyerek Yaratması", Tuygunlardaki "Gök ile Yerin Oluşması", Moğollardaki "Gök ile Yerin Oluşması", Mançulardaki "Tanrının Dünyayı Yaratması" başlıklı mitler bu tezi destekler niteliktedir. Altay Yaratılış mitlerinde Ülgen ve Karahan'a yaratma emrini veren Ana da bunu teyit etmektedir.

Uygur Türklerinin "Esmâ Perî" mitinde şöyle denilmektedir: "Gökyüzü meleklerinin padişahı, bütün meleklerden güzelmiş ve gökyüzünün yedinci katında yasarmış. Tabiattaki bütün olaylar, bu meleğin keyfindeki değişimlere göre gerçekleşmiş. Yani, bu melek gözünü açsa, güneş doğup bütün kâinat aydınlanırmış; uyusa, bütün kâinat karanlığa bürünürmüş; ağlasa, yağmur yağarmış; gülse, kar yağarmış; ağzını açsa fırtına çıkarmış; nefes alsa rüzgâr çıkarmış. Kaşını çatsa hava bozulmuş; sinirlense yeryüzü sallanırmış; kaşını oynatsa gök kuşağı meydana gelirmiş. Bundan dolayı ona 'Esmâ Perî' demişler." Buradaki "Esmâ Perî", yani "göklerin perisi" Gök Tanrı'dan başka bir şey değildir. Esmâ Perî ile Mitolojik Ana arasındaki ilişki de gayet açıktır. Eğer yer ile göğün başlangıçta bir olduğu hakkındaki

görüş doğru ise, gök ile yerin ayrılmasıyla, aslında tek olan Ulu Ana veya Mitolojik Ana Gök Tanrı ve Yer-Su Tanrısı olarak ikiye ayrılmış olmalıdır. O zaman Gök Tanrı ve Yer-Su Tanrısının Ulu Ana/Mitolojik Ana (Ana Yayağı) gibi hem yaratıcı hem yok edici, hem hayat verici hem öldürücü, hem verici hem alıcı özelliklerini ortak kökene dayandırabiliriz.

Uygur Türklerinin sözlü anlatmalarında Umay sevgi ilahı, hamile kadınların taptıkları ilah ve küçük çocukları koruyan ilah olarak anlatılmaktadır:

“Âlemin üzeri, yaratıcı Tanrının yasadığı yer olup, nurlu ve parlak bir mekânmiş. Üstteki parlak mekân ile alttaki karanlık yer arasında Umay varmış. O, evlâtlarına toprak ve su veren ‘baht ilahı’ olarak bilinirmiş. ‘Umay İlahe’, aynı zamanda sevgi ilahı, hamile kadınların taptıkları ilah ve küçük çocukları koruyan ilah olarak da kabul edilirmiş.” (İnayet; Öger 2009, 1184-1186).

2.2.3.3. Yer Altına (Aşağı Dünya) Mensup Tanrılar ve Ruhlar

2.2.3.3.1. Erlik

Şamanizmde, yukarı katlarda kişiöğullarını yaratan, koruyan ve muhafaza eden iyi ruhların aksine; yeraltına mensup ifritler, kötü ruh ve tanrılar yaşarlar. Yeraltına mensup ruhlar ise insanlara zarar vermek, onları mahvedip ebedi karanlığa sürmeyi misyon edinirler (Radloff 1956, 3). Bu girişimlerin sahibi bizzat Ülgen tarafından yaratılan Erlik’tir. Erlik, aşağı dünyanın beşinci veya dokuzuncu katında oturur. Erlik’ten daha aşağıda ise günahkârların bulunduğu cehennem vardır (Radloff 1956, 11)

Erlik kişiöğluna her türlü kötülüğü yapar, insanlara ve hayvanlara her türlü hastalığı bulaştırır. Hastalığın oluşmaması için kurbanlar ister. Kurbanın verilmemesi yaşayan insan topluluklarını hastalıklarla karşı karşıya getirir. Bunun yanı sıra öldürdüğü insanları yakalayarak, aşağı dünyaya getirerek kendisine köle yapar (İnan 2006, 39).

Erlik’in çocukları da vardır. Yedi veya dokuz oğlu olduğuna inanılır. Dokuz oğlun adı; Karaş, Mattır, Şingay, Kömürkan, Badış Biy, Yabaş, Temir Kan, Uçar Kan, Kerey Kan. Aynı zamanda Erlik’in dokuz kızı vardır. Adları bilinenler Sekiz Gözlü Kiştey Ana ile Erke Solton’dur. Bu kızların belli başlı işleri yoktur, oyunla vakit geçirirler. Şaman Ülgen’e kurban sunmak üzere yola çıkarken Erlik’in kızları yolunu şaşırtmaya çalışırlar. Şaman bu kızların oyununa gelirse, başka ruhlarca cezalandırılır. Şaman dualarında bu kızlar "utanmaz maskaralar" denir (İnan 2006, 40).

Erlik'in yaşamış olduğu aşağı dñnyaya ait bñtñn kñtñ ruhlarla "kara nemeler" denildiği gibi "yekler" de denir. Yek Uygurca metinlerde şeytan demektir (İnan 2006, 40).

Uygurların şamanizmdeki tanrılar sistemi de diğer eski yerli halklarınkine benzer mñrekkep, çok sayıda Tanrıdan oluşmuştur bu sistem; tabiat tanrıları, totem tanrılar (ata tanrılar) ve ruhlar olarak üç ana tanrı gruba ayrılmaktadır. Nitelikleri yönünden iyilik tanrıları, kñtñlñk tanrıları, hem iyilik hem kñtñlñk tanrıları olarak üç ana tanrı grubuna ayrılabiliriz. Tabiat tanrıları sistemi gökyüzü tanrıları, yeryüzü tanrıları (yer ve yer üstü tanrıları) olarak iki kategoriye ayrılır; yine tabiat tanrıları canlı tanrılar ve cansız tanrılar olarak ikiye ayrılır. Ancak animizm düşüncesinde "cansız" olgusu kabul edilmemektedir. Tabiat Tanrıları sistemi aşağıdaki gibidir:

1. Tabiat Tanrıları

Gök Tanrıları:

- 1) Gök Tanrısı
- 2) Güneş Tanrısı
- 3) Ay Tanrısı
- 4) Yıldız Tanrısı
- 5) Gök Gürültüsü Tanrısı
- 6) şimşek, Yıldırım Tanrısı
- 7) Yağmur Tanrısı
- 8) Yel (Rüzgâr) Tanrısı
- 9) Kar Tanrısı

Uygurların şaman dininde yukarıdaki tanrıların hepsinin Gök Tanrı huzurunda durduğu düşünölmektedir.

Yer Tanrıları (Yeryüzünde yaşayan, yeryüzünden beslenen hayvan, ağaç, kuş Tanrılarını da yer Tanrılarına bağlı aldık.) aşağıdakileri kapsamaktadır:

- 1) Yer tanrısı
- 2) Yön Tanrısı
- 3) Dağ Tanrısı
- 4) Su Tanrısı
- 5) Ateş Tanrısı
- 6) Hayvan Tanrılar (çift mekânı olan hayvan türlerini de kapsamaktadır.)
- 7) Ağaç Tanrısı

8) Kuş Türündeki Tanrılar

Kuş türündeki tanrılar aşağıdakileri kapsamaktadır:

- 1) Avcı Kuşlar (Şahin, Ala doğan)
- 2) Evcil Kuşlar (Tavuk, Gök Güvercin)
- 3) Yabani Kuşlar (Saksagan, Karga, Baykuş, Kırlangıç)

2. Totem Tanrılar: Uygurların efsane ve rivayetleri temelinde Uygurların atalarını kendilerinin “atası” (“totem”) olarak gördüğü hayvan ve ağaçları aşağıdaki gibi açıklayabiliriz:

1. Hayvan Totem- Gök Kurt (Bazı rivayetlerde ana kurt, yine bazı rivayetlerde erkek kurt denmektedir.) Totem hakkındaki ilmî nazariyelere göre, atalarımızın şahin, ala doğan, kuğu, tavuk gibi hayvanları totem simgesi addettiği görülmektedir.

2. Uygur atalarının ağaçları totem kabul ettiğine dair rivayetler hayli fazladır. Fakat bu rivayetlerde hangi tür ağaç olduğu açıkça belirtilmemiştir. İtalyan seyahatçi Marco Polo'nun hatırasında eska (esca) (bir kavak türü) adlı bir ağaçtan söz edilmektedir.

3. Ruhlar: Animizm konusunda da belirttiğimiz üzere, Uygur Şamanlığında ruhlar; ilahlar, ruhlar ve devler olmak üzere üçe ayrılmıştır. İlahlar, yani Tanrılar gökte yaşarlar. Bunlar arasında Gök Tanrı en kudretlisi olup, diğer Tanrılar Gök Tanrı'nın yardımcılarıdır. Ruhlar karakter bakımından iyi ruhlar ve kötü ruhlar diye ikiye ayrılır. Şaman ruhu, hakanların ruhları, kahraman ruhu, kabile ve soy üyelerinin ruhları iyi ruhlar kategorisine aittir. Bunların mensup olduğu aile ve toplumu koruduklarına inanılır. Kabile üyeleri arasında kötü niyetli kişilerin, cezalandırılarak öldürülenlerin, felakete uğrayıp ölenlerin, yabancı veya düşman topluma mensup kişilerin ruhları kötü ruhlar kategorisine aittirler. Bunların ruhlarının cin ve albastılara dönüşüp insanlara zarar verdiğine inanılır. Cin ve albastılar da kötü ruhlar grubunda yer almış olup, bunlar karanlıklar dünyasında yaşarlar. Bunlar güçlü olup olmadıklarına göre, “dev”, “albastı” ve “cin” diye üçe ayrılırlar. İnanca göre, “dev” kötü ruhlar arasında en güçlü olanıdır ve yalnız ağaçların dibinde, harabelerde, eski değirmenlerde yaşarlar. Devlerin ihtiyar kişilerin, doğum yapan kadınların ve bebeklerin ruhuna zarar verip onları hasta ettiklerine inanılır. Bunların rüzgârına kapılan insanlar delirir, felç olur veya dili tutulurlar. Uygur Şamanları devleri de Müslüman, kafir, mug (atese tapan) cuhut (Yahudi), tersa (Hıristiyan) diye ayırmışlardır. Müslüman devlerin insanlara pek fazla zarar vermediklerine inanılır. Albastılar devlerden daha zayıf olup, bunlar da insanlara

zarar verebilmektedirler. Albastılar daha çok zayıf kişilere, özellikle bebeklere, loğusa kadınlara zarar verirler. Albastılar insanlara daha çok beyaz elbiseli, beyaz saçlı ihtiyar nine görünümünde veya beyaz keçi biçiminde gözüdür. Cinler kötü ruhlar arasında en zayıf olanıdır. Cinler de “temiz cin” ve “pis cin” diye ikiye ayrılır. Cinler mezarlarda, harabelerde yaşarlar. “Temiz cin” nispeten iyi ruh olup, kişilere pek fazla zararı dokunmaz. Bu cin insanlara beyaz elbiseli erkek görünümünde rastlar. Şamanlar temiz cinlerin yardımıyla gizli olayları bilirler, olacak olaylardan haber verirler. Şamanlar bu cinlere “maşayih” derler. Bu cinler gecesini hareket ettiklerinden, şamanlar bunları gece çağırırlar ve faaliyetlerini gece vakti yaparlar. “Pis cin” zayıf da olsa insanlara zarar verebilir. Bu cin daha çok beyaz saçlı ihtiyar nine, beyaz keçi ve ateş biçiminde gözüdür. Pis cinler daha çok bebeklere, loğusa kadınlara ve gebe kadınlara zarar vermektedirler. Uygur Şamanlarına göre, dev ve perileri çok güçlü ruhlardır, dolayısıyla bunların sebep olduğu hastalıkları tedavi ederken, Şamanlar çok ciddi olmaktadır. (İnayet 2009, 4)

2.3. Kültler

2.3.1. Dağ, Taş ve Kaya Kültü

Yer-su ruhlarının en önemli mümessili dağlardı. Dağ ile ilgili inançlar Hun ve Göktürk dönemlerine kadar uzanır. Özellikle bu dönem dağlarının en önemli vasfı tanrıya kurban sunumunda kullanılmalarıdır (İnan 2006, 39).

Altay Şamanlarında kutsal dağ inancı köklü ve yaygındır. Altay Şamanlığına mensup Altaylılara göre: Dağ ruhları tamamıyla müstakil bir zümredir. Ülgen ve Erlik’le münasebetleri yoktur. Bu ruhlar insana iyilik yapar, refah ve saadet bahşederler. Saygısızlık karşısında ise ceza verir ve hastalık gönderirler. Öyle ki bu ruhlar hayvanların çoğalması, sağlık, ehemmiyet, kötü ruhlardan korunma bu ruhların tahakkümüyledir (Tanyu 1973, 35).

Uygurlarda da kutsal dağ mevhumu görülmektedir. Abdülkadir İnan Cüveyni’den aldığı alıntı şu bilgileri içermektedir: “Uygurların saadet ve bolluk sağlayan mukaddes dağları vardı. Bu dağa Kuttag denirdi. Bu dağ Çinliler tarafından götürüldükten sonra Uygurlar perişan olmuşlardır” (İnan 2006, 50)

Eski Uygurlar kaya, toprak tabakası gibi nesnelere de çok kutsal sayardı. Arkeolojik incelemelerde eski cesetlerin tüm bedenine veya yüzlerine renkli kaya, toprak parçasının sürülmüş veya gözlerine yumurta büyüklüğündeki iki taşın bastırılarak defnedilmiş olması dikkat çekmektedir. Şimdiki bazı Uygurlar arasında

insan bedenindeki bazı hastalıkların taş ve benzeri nesnelere ile tedavi edildiği geleneklere rastlanmaktadır. Bu tür tedavi aletleri, özel yerlerde saklanmaktadır. Bunun haricinde taş türündeki her tür şekil ve her tür renkli taş evlerdeki duvar gözlerinde saygı duyularak korunmaktadır. Yine renkli taşların ortasına delik açılarak ziynet eşyası yapılarak demir gibi saygı gösterilip asılması âdeti de mevcuttur.

Yada Taşı

Türk kavimlerinde çok eski devirlerden beri yaygın bir inanca göre, büyük gök tanrısı Türklerin cediti almasına “yada” denilen sihirli bir taş armağan edilmiştir ki bununla istediği zaman yağmur, kar, dolu yağdırır, fırtına çıkarırdı. Bu taş her devirde Türk kamlarının ve büyük Türk komutanlarının ellerinde bulunmuş, Şamanistlere göre, zamanımızda da büyük kamların ve yadacıların ellerinde bulunmaktadır (İnan 2006, 160).

Yada Taşı tasavvuru sadece Uygurlar arasında değil; bütün Türk toplulukları arasında yayılmış bir inanıştır. İnanışa göre; “yada taşı” ile yağmur yağdırılır, rüzgâr estirilir veya kar yağdırılmış. “Divân-i Lügati’t-Türk”te şamanın “yada taşı” sihri ile yazın kar yağdırdığı belirtilmiştir.

Gunnar Jarring yada taşı hakkında; “yada taşı sonbaharda gökyüzünden düşmüş. Yonca tarlası, yeşillik veya çimenler düşmüş. Taşı ot ile birlikte öküz yerse öküz her sinirlendiğinde on-on beş kişiye saldırırmış. Bunu gören bazı kişiler öküzden yada taşı çıkarmıştır. Altı şehirde bu öküzü öldürüp yada taşını alan insanların bulunduğu bilinmektedir.” şeklinde izlenimlerini belirtmektedir.

Gumilev’e göre, yada XX. Yüzyıla kadar sığır, at ve domuz karnından, ciğer veyahut başka bölgelerinden alınan çeşitli şekillerdeki küçük taşların üzerine dualar okumak suretiyle yağmur yağdırmak için uygulana gelen bir büyücülük şeklidir.

Çin kaynaklarında ki bilgilere göre, Uygurlar 765’te askeri sonuçları tahmin etsin diye savaşa liderlere getirilen Şamanlardan söz ederler. Bu şamanlar aynı zamanda seferlere de götürülüyorlardı ve avantaj olarak düşünülen kar ve yağmur dualarını da yapıyorlardı. Şüphesiz ki bunu Türklerin meşhur yağmur yağdıran yada taşı yardımıyla yapıyorlardı. 821 yılında Uygurları ziyaret eden Arap gezgini İbn Bahr, tek başına bu taşın sahibi olan yöneticinin bile yağmur, kar, vb... şeyleri olduracağını belirtmiştir (Ersürel, 2009, 65).

2.3.2. Ateş Kültü

Türklerde ateş ile ilgili inançlarda genel olarak, şamanın yaptığı törenlerde ateş mutlaka kullanılan bir semboldür. Ateş genel mahiyetiyle temizlenme aracıdır (Tanyu 1976, 290).

Altaylı Şamanistler arasında anlatılan bir efsanede, önceleri toplayıcılıkla beslenen ilk insanların ateşe ihtiyaçları yokmuş; ancak tanrı onlara et yemelerini buyurunca ateşe ihtiyaç duyulmuş. Tanrı Ülgen biri ak biri kara taşla gelerek ateşin nasıl yakılacağını insanlara öğretmiş. Efsaneye göre o, bir taşın üzerine koyduğu ezilmiş kuru otlara öteki taşla vurarak yanmasını sağlamış (İnan 2006, 68).

Ateş ile arınma eski bir Türk inancıdır. Göktürkler döneminde Bizans elçisi Zemargue, elçi olarak geldiğinde, başına gelebilecek bütün felaketlerden kendisini uzak tutmak niyetiyle onu ateşin etrafında döndürdüler (Tunç, 2007, 47).

Şamanistlerin yaptıkları her törende mutlaka ateş bulunur. Büyük Türk hükümdarlarının belirli günleri vardır. Bu günlerde ateş yakılır. ateşe kurban verilir. Dualar okunurdu. Ateşten çıkan alevlerin renklerine göre yorumlarda bulunulurdu. Bu yorumlara göre alev yeşil olursa kıtlığa, kırmızı ise savaşa, sarı renkte olacaksa salgın hastalık olacağına, siyah olursa hakanın öleceğine inanırlardı (Ersürel, 2009, 60).

Ateş inancı, Uygurların Şaman dinindeki en ilkel inanç şekillerinden biri olsa da (bu inancı) Uygurlar arasında şimdiye kadar varlığını sürdüren ateş inancı ile ilişkili olan bazı geleneklerin ideolojik kaynağı olan Ateşperestlikteki “Ateş Tanrısı” hakkındaki tasavvurlar ve Mani dinindeki “Aydınlık Tanrısı” hakkındaki tasavvurların etkisinden ayrı düşünmek mümkün değildir.

Günümüzdeki Uygur köylerinde ateş inancı ile ilişkili tapınma âdetlerine rastlanmaktadır. Benimsenen ateş inancını ideolojik kaynak alan perihonluk faaliyetlerinin bir kısmında (ateş inancı) sıklıkla karşımıza çıkmaktadır.

Örneğin “ateş çevirme” uygulamasında; beşikteki çocuk hastalandığında çocuğun ninesi bir tutam kamışı yakarak anne ile çocuğun üstünde ateşi çevirir. Anne çocuğu kucaklayıp üç adım veya yedi defa yer değiştirir. Her defasında üç kez ateş döndürülür.

Birisi çocuğu sevdikten sonra çocuk çok ağlarsa anne o kişinin ardından buhur toplayıp yakarak çocuğun beşiğinde üç kez çevirir. Buhur toplarken her yedi adımda bir

yedi buhur toplar. Çocuğun ağlamasının çocuğu okşayan, seven kişinin “ateş”inin çocuğa geçmesinden kaynaklandığı düşünülür.

Tütsünün de arındırıcı bir değeri vardır. Aşağı yukarı aynı şekilde uygulanmakta ve anlamlı bir ayrıntı olarak Türkiye tahtacılarında ve çağdaş Moğollarda silahları, evi vs. temizlemek için ve ölüleri yüceltmek için tütsü çoğu kez özünde arındırıcı efsanevi kökenli bir ağaç olan ardıç ağacının dallarından yapılmıştır (Ersürel, 2009, 60).

Tütsünün Uygurların Şamanizm faaliyetlerinde de “arındırıcı” ve “vasıtacı” rolünü üstlendiğini incelememiz sürecinde tespit ettik.

2.3.3. Su (Pınar, Irmak, Göl) Kültü

Türklerin tabiat inanışında su önemli yer tutmuştur. Orhun Yazıtları'nda su, yer ile birlikte kutsal sayılmıştır.

Eski Uygurların tarihî destanı “Oğuzname”de Oğuz Kağan'ın su tanrısının kızıyla evlenip, doğan oğluna da Deniz adını verdiği söylenmektedir. Uygur halk hikâyelerinden "Yeril taş"ta dışlanan yetim kızın kardeşi sihirli su içtiği için geyiğe dönüştüğü, yetim kızın, su tanrısının yardımıyla düşmanların elinden kurtulduğu yazılmaktadır. Sihirli su içen kimsenin geyik veya kurda dönüşeceği gibi inanışlar halkın “Kutsal Su” inancıyla yakından ilgilidir.

Su inancından dolayı, Uygur Türkleri tarihinde ismi geçen hakan ve kahramanların çoğunun isimlerinin başına su, bulak (pınar), köl (göl) gibi suyu çağrıştıran kelimeler eklenmiştir. Mesela: Köl Erkin, Uygur Kutluk Bilge Köl Kağan, Köl Bilge Kağan, Köl Tekin, Bilge Kıdırhan, Köl Tarkan gibi kişi isimleri, Yetim Bulak (pınar), Oyma Bulak, Şor Bulak, Yan Bulak, Mercan Bulak, Noruz Bulak, Kizilsu, Aksu, Toksu, Yedisu, Onsu, Yaman Su gibi yer adları yukarıda bahsettiğimiz suyla ilgili inançlardan birer yansımadır (Abudukelimi 2006, 27).

Uygurların Şamanizm tasavvurunda dağa tapınma ile suya tapınmanın birbiriyle yakın ilişkili olduğu düşünülmektedir. Çünkü dağ olmasa deniz; su olmazdı, su olmasa yaşam da olmazdı. Dolayısıyla Su Tanrısına tapınma, suyu kutsallaştırma da Uygurların Şamanizm inancında önemli bir yere sahiptir. Ayrıca Doğu Türkistan bölgesindeki kaya resimlerinde ve arkeolojik kazılardaki sanat eserlerinde suyu kutsallaştırma inancı çokça tasvir edilmiş; pınar, göl, deniz ve dalgaların resimleri belirgin şekilde tasvir edilmiştir.

Uygurlardaki bir geleneğe göre; büyük bir kanal, nehir veya su ambarı yarıldığında “tohti”, “durdu” veya “dursun” adlı bir erkek suyun ağız kısmına bastırarak üstüne toprak atarsa açılan yarık sızır su dururmuş. Bu inanç Uygurlar arasında yakın

dönemlere kadar varlığını sürdürmüştür. Nitekim bu, Şamanizm inancındaki insanı “su tanrısına canlı nezir kılma” düşüncesini ideolojik kaynak alan trajedik bir olgudur.

2.3. 4. Ağaç ve Orman Kültü

Geleneksel Türk dini içerisinde, tabiat kuvvetlerine inanç çerçevesinde dağ inanişinin yanı sıra “orman ve ağaç inanişi” da önemli bir yer tutmuştur. Bunda Ötüken dağının ormanlarla kaplı olmasının ve buraların Göktürkler ve Uygurlarca kutsal sayılmasının tesiri büyük olmuştur. Gerçekte orman inanişinin, ormanda yaşayan ve yiyecek derleyip avcılık yaparak geçinen ilkel topluluklara mahsus olduğu; Türklerin de göçebe çoban hayatına oradan geçtikleri öne sürülmüştür. Türkler arasında bozkır kültürünün hâkim olduğunu kabul eden bazı bilim adamları bu görüşe karşı çıkmıştır.

Günümüzde Uygurlar arasında bazı ağaçlara özel önem vererek kutsal sayma inancı hala devam etmektedir. Uygurların inancında, elma kötü ruhlu olmayan sihirli ağaç sayılır. Onun için cinlerin ruhuna değsin diye elma ağacı ve elma kurusunu kullanarak tütsü yaparlar. Bunun için Perihonluk geleneğinde tuğ bağlandığında onun dalına bir elma ağacı asılır. Bahşi'nin (dinî hekim) elinde de elma sopası olur (Abudukelimi, 2006, 27).

Uygurlarda ağaçtan çocuk dileme adeti de bulunmaktadır. Uygurlar yalnız ve yaşlı ağaçların, mezarlıktaki ağaçların ruhu olduğunu düşünerek bu ağaçları kesmezler. Çünkü bu tip ağaçların dalları kesildiğinde kesen kişinin eli ayağının tutmayacağına, ağacın tamamen kesildiğinde ise kesen kişinin öleceğine inanılır. Bu sebeple bu tip ağaçlar, günümüzde de insanlar nezdinde kutsal ağaç olarak görülüp korunmaktadır. Bu tip “gizemli” ağaçlara Kumul, Turfan ve Güney Şincan bölgelerinde hâlâ rastlanmaktadır.

Bazı Uygur şamanlar belli ağaçları kendilerinin koruyucu Tanrısı kabul etmektedir. Dolan Uygurları arasındaki bazı Şamanlar evlerin çevresindeki yalnız ağaçları ve belli mezarlıklardaki ağaçları kendilerinin koruyucu tanrısı olarak görüp, bu ağaçların dalına beyaz tuğ takarlar. Gerektiği zaman o ağaç için hayvan keser, kan akıtırlar. Yaylak-kışlak şeklinde yaşayan Uygurlar şimdi de “meyveli ağaçlar ve insanın gündelik yaşamına en yakın olan meyvesiz ağaçlarda iyi ruhlar olduğuna; fakat insanların yaşam sahasından uzak olan yalnız ağaçların (karakavak, kavak) çoğaldıkça onları kötü ruhların sahiplendiğine” inanmaktadırlar. İnsanlar bu tip ağaçların yanından gece geçerse veya büyük-küçük abdest yaparsa, hakaret ederse, tükürürse ağacın sahibi

olan kötü ruhların insana zarar vereceği, hasta edeceği düşünülmektedir. Uygur Şamanların “tedavi etme” perihonluğunda da buna benzer düşünceler bulunmaktadır.

2.3. 5. Atalar Kültü

Ölmüş atalara tâzim ve onlar için kurbanlar sunma inanç ve âdeti, Geleneksel Türk dini tarihinin en önemli unsurlarından birini oluşturmaktadır. Atalar kültüründe ölen her atanın ruhu ve dolayısıyla da mezarı kült konusu olmamakta, yalnızca saygıdeğer olanlar buna erişmektedir. Atalar kültürü ile ilgili olarak, Türklerde ataların tasvirlerinin yapılıp saklandığına dair kayıtlar bulunmaktadır (Abudukelimi, 2006, 28).

Çin kaynakları, Göktürklerdeki benzeri uygulamaları “tanrıların tasvirleri” şeklinde bildirdikleri gibi, bir kısım araştırmacılar da tözlerin put-fetişler olduklarını ifade etmişlerse de, XIII. yüzyılda Budist Uygurların tapınağında rastlanan tözler hakkında rahip Rubruk'un verdiği bilgi, yabancıların değerlendirmelerinin aksine, Uygurların onları tanrıların tasvirleri olarak değil, fakat ölen yakınlarını temsilen ve onların anısına yaptıklarını ve tapınaklarda sakladıklarını göstermektedirler. Ebu'l Gazî Bahadır Han'ın, tözlerle ilgili olarak, “bir kimsenin yakını öldüğünde onun suretini (kugurcak) yapar ve evinde saklardı” şeklindeki ifadesi de tözlerin ölen yakınları veya ataları temsil ettiğini göstermektedir (Abudukelimi, 2006, 28).

Eski Türklerde mezarlara dikilen balballar atalara saygıyı esas alan bir inanıştan kaynaklanmaktadır (Abudukelimi, 2006, 28).

Atalara tapınma soydaşlık döneminde geniş bir inanç şekli olup şimdiki Uygurlar arasında devam eden atalar ruhuna tapınma daha dardır; ölen aile atası, kardeş, kan yoluyla bağlı oldukları kişiler ve soydaşlarının ruhuna tapınma şekillerindedir.

Eski devirlerde ölenlerin ruhu için yapılan merasimler atalar ruhuna tapınma, soy atasının ruhuna tapınma şeklinde olmakla birlikte o dönemlerde soy atasının ruhuna bağışlanmak için düzenlenen merasimler, bütün soy üyelerinin genel katılımı ve soy yapısının esas alınması suretiyle gerçekleştirilmekteydi. Şimdiki Uygurlar arasında ölülerin ruhuna bağışlanmak için yapılan merasimler sadece doğrudan kan yoluyla bağlı olan aile üyeleri için yapılmaktadır. Bu şekilde aile atasına bağışlanan, onun ruhundan medet uman merasimler sülalenin birkaç derece yakınlarında devam ettirilir. Nesilden nesle geçtikçe aile atası da yenilenir. Yani bir ailede baba ölürse onun çocukları ve torunları ölen kişinin ruhuna hürmet etme ve ondan medet umma mahiyetindeki merasimleri gerçekleştirir. Çünkü genellikle torunlar dede ve ninesini görmektedir; dolayısıyla onlara göre aile atası dede ve ninedir. Bu sebeple onlar geleneksel olarak

nineleri, dedeleri veya babalarının, annelerinin ruhu için merasim düzenler, onların ruhundan medet dilerler. Geleneğe göre; Uygurlar ölünün defnedildiği 3. 7. 20. 40. 100. günlerde ve seneyi devriyesinde inek veya koyun keserek soylarında, sülalelerinde ölenlerin ruhu için nezir düzenlerler. (Bazı bölgelerde 20. ve 100. günlerde nezir yapılmaz.) İnsanlara göre; kesilen hayvanın ruhu merhumun (atanın ruhuna) mensuptur. Ayrıca her yıl bayramda ve hafta içi günlerde atanın mezarı başına gidilerek dua okunur, her Perşembe günü, ölen atanın rüyaya girdiği günler ve kötü rüya görülen günlerde ataların ruhu için tütsü yakılır. Bu ritüellerin, Şamanizm inancındaki atalar ruhuna tapınmanın kalıntısı ve tesiri olduğu söylenebilir.

2.4. Falcılık ve Kehanet

Falcılık Şamanizmin başlıca unsurlarından biridir. Fal eski Türkçede İrk kelimesiyle ifade edilmiştir. (İnan 2006, 151) Falcılar fal bakmak için kullandıkları nesneye göre isimler alırlar. Hayvanların kürek kemiğine bakıp gerçeği keşfedenlere “yağrancı” koyun tezekleriyle fal açanlar “kumalakçı”, muhtelif şeylerden mana çıkaran falcılara “ırımçı” denir.

Kavrulmuş kürek kemiğin okunması aracılığı ile kehanette bulunma anlamına gelen Omoplatoskopi veya İskapülomanti, Türk kehanet yöntemlerinin en eskisi ve en sürekli uygulananıdır (Roux 2001, 96).

Kürek kemiği falı dışında başka fallarda vardır. Bunlardan biri ateşin alevine, közlerin duruşuna, odunun ısıklık seslerine göre geleceği keşfetmeye çalışmaktır (İnan 2006, 158).

Uygurlar bağlamında incelediğimiz eserde şamanın falcılık ve kehanet misyonu ile ilgili tespitler yapılmıştır; Uygur Şamanları İslami öğelerin de içinde bulunduğu bu tip faaliyetleri sürdürmektedirler. Bahsi geçen bu yöntemler ve çeşitleri aşağıdaki gibidir:

2.4.1 Kendinden Geçerek Fala Bakma (Cinlere bakma)

Bu fal bakma yönteminin insanlar “gizemli fal bakma” olduğunu düşünmektedir. Fal bahsedildiği gibi Salı, Çarşamba ve Cumartesi günleri bakılır. Fal bakmadan önce koyun gübresi, akçam ağacı, buğday kepeği, koyun yağı ile şamanlar mazarları, meşayihleri için tütsü yakıp tütsüyü kapı eşliğinin sağ tarafına koyar, kapıyı sonuna kadar açarlar. O zaman kapıdan kimsenin girip çıkmasına izin verilmez. Şaman kapıda oturup titreyerek “çağırma duasını” okur, aradan beş on dakika geçtikten sonra şaman tıpkı sara hastası gibi kendisini geriye atıp yerden yere vurur. O zaman şamanın

yardımcısı şamanın elini sıkıca tutar. Kısa bir süre sonra şaman normale dönüp insanların sordukları sorulara cevap verir. Soruların ve cevapların mahiyeti geleneksel olarak bir hastalığın sebebi ve tedavisi, kaybolan eşyanın yeri, bulunup bulunamayacağı, kadın-erkek ilişkileri, gerçekleşecek işlerden, gelecekte haber... gibi konulardır. Soru-cevap bölümü sona erdikten sonra, şaman yavaş yavaş kendine gelip “uğurlama duasını” okur. Şamanlara göre; boğulma ruhların (meşayihlerin) sebebiyle olurmuş; yani ruhlar eve girdikten sonra şamanın nefesini boğarak yere yığar, şaman vasıtasıyla insanların sorduğu sorular cevaplanır. Nitekim şaman kendine geldikten sonra kendinin ne dediğini bilmezmiş. Fal bakma (cinlere bakma) sona erdiğinde insanlar hazırladıkları (para veya ekmem) gibi nesnelere şamanın önüne koyar, şaman dua ile bunları kabul eder. Böylece fal bakma sona erer. Bu tür fal bakma geleneksel olarak” toplantı yapma” şeklinde adlandırılmaktadır.

2.4.2 Yüzünü Kapatıp Fala Bakma

Bu fala bakmadan önce erkek veya kadın şaman ve fal baktırmaya gelenler abdest alır. Sonra şaman ruhlar için tütsü yakıp tespih çeker, ruhları “çağırma duasını” okur. Dua okuduktan sonra şaman erkek ise yüzünü eliyle kapatır, kadın ise başörtüsü ile yüzünü kapatır. Şaman bu şekilde yönünü kibleye dönerek dizüstü oturup fal baktırmaya gelenlerin sorularına cevap verir. Soru-cevap kısmı bittikten sonra şaman “Uğurlama duasını” okur, fal bakmayı bitirir. Dileği olanlar adaklarını şamanın önüne koyarlar. Şamanların anlattığına göre; bu yöntemle fal bakan şamanlar ne dediklerini sonradan hatırlamazmış.

2.4.3 Ateş veya Kemik ile Fala Bakma

Bu eski bir fal bakma yöntemi olup Aratürk nahiyesi civarında hâlâ devam etmektedir. Bu falda koyunun tarak kemiği ateşe atıp ateşin kemiğin üzerinde yanma şekli, şekil değiştirmesi ve ateşin şekline göre insanların merak ettikleri konulardan haber verir. Fal bittiğinde gelen kişiler uygun gördükleri ölçüde bir şeyler verir.

2.4.4 Taş veya Koyun Gübresini Sayarak Fala Bakma

Bu fal özel olarak fal bakmayla uğraşan diğer perihonluk faaliyetleriyle ilgilenmeyen Şamanların meslekî fal bakma yöntemi olup geleneğe göre 41 tane taş (veya koyun gübresi) ile fal bakılır. Yani şaman seçilen taşların (veya gübrelerin) birbirine yakın veya uzak şekilde düşmüş olmasına göre taş (veya gübrenin) tek çift olmasına göre, fal baktırmaya gelenlerin bugünü ve geleceği hakkında bilgi verir. Bu

türdeki fal baktırma sona erdiğinde gelenler şamana uygun gördükleri ölçüde bir şeyler verirler.

2.4.5 Ebced Hesabıyla Fala Bakma

Ebced hesabı, Arap harflerinin her birinin bir sayıyı temsil edip yazılan kelimelerin içerisindeki harflerin sayısal değerlerini toplayarak belirli sayıların ifade ettiği anlamı bulmak suretiyle rakamların yazıyla ifade edilmesidir.

İslamiyet'ten sonra Uygur şamanlar bu hesaplama şeklini fal bakmak için kullanmıştır. Ebced hesabında:

ا :1, ب :2, ت :3, ث :4, ج :5, ح :6, خ :7, د :8, ذ :9, ر :10, ز :20, س :30, ش :40, حى :50, خى :60, ط :70, ظ :80, ع :90, غ :100, ف :200, ق :300, ك :400, ل :500, م :600, ن :700, و :800, هـ :900, ي :1000, e denktir.

Şaman fal bakarken önce hastanın ve annesinin adındaki Arap harflerinin sembolize ettiği sayıları toplayıp yediye böldükten sonra “kalan” sayıya göre hastalığın sebebini söyler ve hasta “tedavi edilir.”

Kalan sayı 1'e denk gelirse hastanın doğduğu gün Pazar, yıldızı ateş, karakteri sıcakkanlıdır. Vücuduna Hıristiyan peri (cin) zarar verir. Hastalık alametleri; insanlara çabuk çabuk bakar, dudakları kurur. Yine bu hastaya Tehir adlı bir dev de zarar verir. Zarar verme yerleri; sık ağaçlıklar arasındadır. Bunun korunma yöntemi; bir siyah güvercin veya tavuğa “Azayim duasını” okuyup götürmek ya da bir tuğu götürüp tuğu bir ağaca taktıktan sonra üç çift bir tek (yedi tane) ekmek pişirip fakirlere, miskinlere sadaka olarak vermek gerekir. Böylece hasta şifa bulur.

Kalan sayı 2'ye denk gelirse hastanın doğduğu zaman kameri, günü pazartesidir. Hastaya Müslüman dev zarar verir. Hastalık alametleri; morali bozulur, gözü; eli ayağı, beli ağrır, benzi kızarır, midesi bulanır. Bu durumun oluşmasına sebep olan devin adı Celusatur'dur. Bu devin mekânı; eski evler, virane evler, harabe yerler olup dev işte bu yerlerde hastaya zarar verir. Bu hastanın hastalık alametleri sihir ve büyüden kaynaklıdır. Bu hastanın tedavisi “İnnellahe nestafe” ayetini okumaktır. Hasta o zaman şifa bulur.

Kalan sayı 3'e denk gelirse hastanın doğduğu zaman ateş, günü Salı, yıldızı ateştir. Bu hastanın hastalığı Mislmiyan aslı bir devin zararından kaynaklanır. Hastalık alametleri; birden bilinçsizleşir, bazen titrer, bazen yürüğü, ciğeri çekilip ağrır, yüzü sararır. Bunun tedavisi “Kur'an”daki “Al” duasını okumaktır. Yine evindeki yedi

direğın adına (Hennan, Mennan, Hastanın Deyyan, Burhan, Sultan, Bediiy us Samavati)yi okumak gerekir. Hasta bundan şifa bulur.

Kalan sayı 4'e denk gelirse, hastanın doğduğu zaman atarot, günü Çarşamba, yıldızı rüzgârdır. Bu hastanın hastalık alametleri; esli-kolu ağrır, bazen boynu ağrır, (birden donar kalır), bazen benzi yeşilleşir, biraz durduktan sonra yine değışir, bazen arkasından tıpkı bir nesnenin fısıldayarak geldiği gibi bir hisse kapılır, korku basar kalır. Bu hastalığı meydana getiren devin adı Kevespermen'dir. Bu devin mekânı; eski baca, hamam (pis su), harabe yerler, yalnız ağaç üstüdür. Bunun tedavisi "Azayim Duasını" okumak ve "sarı can"a ruh göçürmektir.

Kalan sayı 5'e denk gelirse hastanın doğduğu zaman muştır, günü perşembedir. Hastalık alametleri; hastanın baştan ayağa her yeri ağrır, bazen kendini kaybeder, uyuyunca korkar, bazen titrer, suyu çok içer, eli kolu ağrır. Bu hastalık Müslüman perinin zararından kaynaklanır. Bu perinin zarar verdiği yerler; her türlü ahır, su kenarı, hayvanların geçtiği yoldur. Bu hastalığın tedavisi; kızıl bir güvercine "Azayim Duası"nı okuyup ruh göçürmek, bir pınar başında yedi köpeği doyurmak, akşam abdestsiz uyumamaktır. Bunlar yapıldığında hasta şifa bulur.

Kalan sayı 6'ya denk gelirse hastanın doğduğu zaman Zühre, günü cumadır. Hastanın hastalığı Henutalgen adlı Müslüman bir periden kaynaklanır. Hastalık alametleri; sevdalanmak, belinin yukarısının sıcak aşğısının soğuk olması, hastanın gama düşmesi, uyuduğunda yüreği ağzına gelip nefes nefese kalmak, şuurunu yitirmek, grip olmak, bel ağrısı, düzgün konuşamamaktır. Bu perinin zarar verdiği yerler; yüksek yerler, zemin katlar, eski bacaların üstü, tandır, eski değirmendir. Büyük ağaçların üstünde hayvan sıfatında hastaya görünür, hastalık bulaştırır. Bu hastalığın tedavisi; 60 ıslak hamur, 60 kuru ekmek pişirip iki sofraya sararak dua okumak, evde "hatim" okutmak, güzel kokulu nesnelere tütsü yakıp "Azayim Duasını" okuyarak ruh göçürmek, yanında muska taşımaktır.

Kalan sayı 7'ye denk gelirse hastanın doğduğu zaman zehle günü cumartesidir. Bu hastalık Behtuc Kehubi adlı Hıristiyan periden kaynaklanır. Hastalık alametleri; hastanın gözü kararır, bazen titrer, bazen yüzü yeşerir, uyuduğunda dişlerini gıcırdatır, ağzından köpük çıkar. Bu hastalık küçük çocuklarda, kadınlarda daha çok görülür. Perinin mekânı; çöller, sahralar, yollar, mezarlardır. Hastalığın tedavisi; bir "kara canı" hastaya bağlayıp yedi çift "kandil ekmeği", bir tuğ hazırlayıp "Azayim duasını" okursa şifa bulur.

2.4.6 “Kur’an” ile Fala Bakma

“Kur’an” ile fal bakma tıpkı ebced hesabı ile fal bakma yöntemine benzer şekilde İslamiyet etkisiyle meydana gelen bir tür fal bakma şekli olup şaman bu fal bakma şekliyle “peri oyununun” temel sayısını belirler. Yani şaman önce “Kur’an”ın rasgele üç sayfasını açıp her sayfanın yedinci sırasındaki ayetinin baş harfini alır, sonra bu harflerin sembolize ettiği sayıları bulup hesaplamak suretiyle “peri oyununun” sayısını belirler.

2.5 Sembolik Sayılar

Mitolojik dönemden günümüze kadar halk kültürü ürünlerinin çoğunda kimi sayılara özel anlamlar yüklendiği görülür. Bu sayılar taşıdığı anlamlardan ötürü “kutlu” sayılırlar. Özel anlamlar yüklenen ve kutlu sayılan sayılar arasında “üç”, “dört”, “beş”, “yedi”, “dokuz”, “kırk”, vb. yaygın olanlardır. Bu inanışların bir kısmı mitolojik döneme kadar uzanmakta, bir kısmı da tarih boyunca kazanılan değişik kültür ve inançlara dayanmaktadır (Durbilmez 2007, 177).

Türklerde Şamanizmin sayılarla olan ilgisi Türk kozmolojisi ile içicedir. Güneydoğu Sibiryada en genel gök tasarımı göğün 7 kat olduğunu söyler. Bunun yanında Orta ve İç Asya’da 9 gök küre, 16, 17, 33 gök katı düşünceleri de yaygın olarak karşımıza çıkar. Bazen bu durum karışık bir hal alır; örneğin Altaylılar hem yedi gökten hem de 12, 16 ya da 17 gökten bahsederler. Bunun dışında çeşitli devirlerdeki metinlerde 8 cennet, 12, 30, 33 gök katı, 99 âlem ya da gök, 18000 âlem gibi sayılarla göklerin ya da gök katlarının ya da farklı dünyaların nitelendikleri görülür. Teleütlerde en yukarıdaki gök katında Tengere Kayra Han oturmakta olup, onun altındaki üç katta, onda sudur etmiş Bay Ülgen onaltıncı katta, Kuzugan Tengere (çok kuvvetli tanrı) dokuzuncu katta, Mergen Tengere (her şeyi bilen tanrı) güneşin bulunduğu yedinci katta oturur. Görüldüğü gibi göğün en yüksek katında gök tanrının ya da daha sonra onun yerini alan başka bir tanrının bulunması bu tanrının bütün diğer tanrıların üstünde olduğuna işaret ediyor. Bu da belki İslam öncesi dönemde 1 sayısının ifade ediliş şekli olabilir. Her şeyin yaratıcısı olan bir tanrı vardır, o da gök tanrıdır, yani göğün kendisidir. Bazı metinlerde gök tanrının oğul ya da kızlarının sayısından bahsedilir. Orta ve Kuzey Asya’daki Türklerde ve komşularında gök tanrının yedi ya da dokuz oğlundan söz edilir. Bu ifade onların oturduğu 7 ya da 9 gök küresi ya da katı olduğunu gösterir (Çoruhlu 2000, 195)

Türklerde dünya ağacının da dokuz sayısı ile irtibatı vardır. Altay Türk mitolojisinde dünya ve gök ağacı adı verilen bir çam ağacı vardı. Bu mitolojiye göre gökyüzüne doğru yükselen ve gökleri delip çıkan bu ağacın tepesinde Tanrı Bay Ülgen otururdu. Bu ağaçların dokuz dalları vardır Şaman cübbesi de dokuz sayısı bakımından ilgi çekicidir. Mesela cübbenin yanında sıralanan dokuz parça küçük kukla Ülgen'in dokuz kızını, küçük cübbeler onların elbiselerini, demir ve başka madeni şeyler küpelerini temsil eder. Şaman börtü de cübbesi gibidir. Börtün yani külahın üç yerine vaşak derisi dikilir; bunların biri göz, biri alın ortasına, biri de ense hizasına konur. Göz üzerindeki kısma, külahın kenarına, saçaklara muvazi olarak bir sıra türlü türlü boncuklardan dizilerek konur. Her dizide beş boncuk ve ucunda bir yılanbaşı bulunur. Dizilerin sayısı dokuz olduğun gibi beş veya on altı olabilir (Gülensoy 1976, 112-117).

Uygurlar eski zamanlardan bu yana dokuz kademeli yönetim şeklini kullanmışlardır. Bir kişi öldüğünde mezarın kenarlarına dokuz adet taş yerleştirmek geleneği vardır. Türk boyları (özellikle Uygurların) en eski ilkel inançlarında kainat üç bölünmüştür: Gök, yani periler mekanı, yer üstü (fani dünya, insanlar mekanı), yer altı (cehennem, cin ve şeytanlar mekanı). Bunların arasında gök her şeyden daha yüceydi. Gök Tanrı'ya inanmak atalarımızın ilkel dini olduğu için, bu inançtan yedi yıldız düşüncesi ortaya çıkmıştır. (bu konuda Yusuf Has Hacib'in "Kutadgu Bilig" isimli eserindeki "Yedi yıldız ve on iki burç açıklaması" isimli bölüme bakınız.) Bu sebepten de "9" ve "7" sayısını uğurlu kabul etme inancı oluşmuş olabilir (Hamdullah; Huştar; Rahman 1996, 112).

Uygurların Şamanizm tasavvurunda, bütün âlem gökyüzü (aydınlık dünya), yeryüzü (yaşam dünyası) ve yeraltı (karanlık dünya) olarak 3'e bölünmektedir. Bu, somut dünyanın tasnif edilmesinin en eski şeklidir. Yine bazı kaynaklarda âlemin üç tabakaya ayrıldığı hakkında açıklamalar bulunmaktadır. Örneğin; rivayete göre âlemin üst katında "Tanrı" adlı yaratıcı bir İlah dururmuş. (bunu eski Uygur Türkleri "Yaruk" yani aydınlık dünya olarak düşünmekteydi.) Âlemin alt katı; yer (karanlık; zulmet dünyası) olup bu iki dünyanın arasında evlatlarına bitkiler yetiştiren toprak ve onu yeşerten su kaynaklarını sağlayan "Iduk" yani Baht Tanrısı Umay adlı bir peri yaşarmış." Bu ifadelerdeki muhteva bağlamında, âlem üst, orta ve alt olarak 3'e bölünmüştür.

Sınıfsal toplum dönemine gelindikten sonra sınıfsal hâkimiyetin güçlenmesiyle Şamanizmde tanrılar dünyası da 3 tabakaya ayrılmıştır. Yani "bunların içinde Tanrı,

ilahi ve en yüksek yerdeydi, ondan sonra Kadın Tanrı Umay ve Zemin (yer-su) Tanrısı gelirdi. Atalar insanoğlunun üstünde, Tanrıların altında idi.” Demek ki; Uygurların “3”ü kutsallaştırması hakkındaki tasavvur, yukarıda bahsi geçen “3” ile ilişkili olan kutsiyet, âlem tasavvurlarını ideolojik kaynak olarak şekillenmiştir.

Budizm devrine gelindiğinde “3”ü kutsallaştırma hakkındaki ideolojik tasavvurlar Budizmde “3” ile ilişkili din akideleri ile birleşip “gizemli sayı tasavvurunu” daha da derinleştirmiştir.

İslamiyet döneminde “3” hakkındaki inanç tasavvurları İslam dini ideolojisi ile yoğrulmuş; Uygurların “3”ü kutsallaştırma olgusu daha da güçlenmiştir.

Uygurların Şamanizm tasavvurunda “4” kutsal sayılardan biri olarak görülmektedir. Uygurlardaki “4”ün kutsallığı tasavvurunun Şamanizmdeki “Dört Yön Tanrısı” tasavvurlarını ideolojik kaynak olarak şekillendiği düşünülmektedir. Ancak Budizm dönemine gelindiğinde atalardaki “4”ün kutsallığı Budizmdeki “Dört Hakikat” (“dört satya”; “azap, sevap, halas, yol”) akidesini ve “Dört anasır” tasavvuru (Budizmde insan vücudunun tuyrak (safra), su, ateş, nefesten oluştuğu düşünülmektedir.) ile birleşerek daha güçlü bir ideolojik temele sahip olmuştur. İslamiyet döneminde “4”ün kutsallığı “Çehar-yar” (“Çhar”; Chahair” Farsçada “4” anlamındadır. “Çehar-yar” ise “dört yar”, “dört kardeş” manalarına sahip olup bu “dört yar”; Ömer, Osman, Ebu Bekir, Ali’yi göstermektedir.) hakkındaki ifadelerle kaynaşıp İslami niteliğe bürünmüştür. Bu sebeple Uygurlardaki “4” sayısını kutsallaştırma inancı geleneklerinde ve Şamanın perihonluk faaliyetlerinde devam ettirilmektedir. Örneğin; Uygurlar arasında birinin evine misafir geldiğinde kadınların “4” ekmek alıp gelmesi adeti vardır. Bu adet Güney Şincan Uygurları arasında yaygındır. Ayrıca Uygur Şamanların “peri oyununda” peri oynatılan evin “4” tarafına “4” farklı renkte tuğ takması, dört yön tanrılarını sembolize eder. Şamanların kasidelerinde “çehar-yarlar hakkında” çok sayıda ifade bulunmaktadır.

Uygurların “7” sayısını kutsallaştırma adetleri Uygur Şamanların perihonluk faaliyetlerinde görülmektedir. Örneğin; “çırağ” (kandil) faaliyetinde 7 çift ekmek hazırlanır. “Peri oyununda” şaman tuğu 7 kez döndürür; ayrıca şaman yine 7 çift ekmeğe 7 kandili batırarak okuma faaliyetini gerçekleştirir. Şamanlar göre; 7 çift ekmek “7 Tanrı” için yapılan nezir (adak), 7 kandil “7 Tanrının” (7 sultan) sembolü olarak görülür. Ayrıca “peri oyununda” kullanılan 7 budaklı ağaç dalı, 7 farklı renkte bez

parçasından oluşur. Defin töreninde cenaze gömülürken ölünün kardeşlerinin tabut içine 7 kez toprak atması âdeti “7” sayısının mukaddesliğini ideolojik kaynak almıştır.

Yine Uygurlarda “Yedi ölç bir biç”, “değirmene gidiyorum diye yedi kez dolaşır” şeklinde kalıp sözler bulunur, burada “7” sayısı “en çok”, “en son sınır” manalarında kullanılmaktadır. Yine Uygurlar arasında “7” sayısı ile ilgili bu tür adetlere sıklıkla rastlanmaktadır.

“9” sayısı Uygurların kutsal sayıları kategorisine giren mukaddes sayılardan biri olarak düşünülmektedir. Aslında “9” sayısı ilkel ataların en eski matematiksel kavramlarında en büyük sayı olup kutsiyet düşünceleri ile birleşip “yükseklik”, “sınırsızlık” manaları yüklenerek kutsal sayı derecesine yükseltilmiştir.

“Ülgen Tanrı” hakkındaki efsanesinde: “Ülgen’in... 9 kızı vardır... Ülgen’in kızlarına has isimleri yoktur, her biri ak kızlar veya kızanlardır. Bu kızlar şamanın ilham perileridir.” şeklinde ifadeler bulunmaktadır. Ayrıca Tarihi kaynaklardan anlaşıldığı üzere Uygur kabileler birliğinde iç dış “Dokuz Uygur”, “Dokuz Oğuz” kabilesi bulunmaktadır.

Günümüz Uygurlarının sözlü adetlerinde “9”un kutsallığı ile ilgili “bir dokuz ekmek”, “dokuz ay dokuz gün hamile kalmak”, “dokuz kızın doğum sancısı bir günde tuttu.”, “dokuz tel”... şeklinde kalıp sözler bulunmaktadır.

“40” sayısı eski Uygurların mukaddes sayıları kategorisine giren özel sayılardan biri olup benzer şekilde ataların en eski matematiksel tasavvurları ile ilişkilidir. Yani atalarının en eski matematiksel bilgilerin de “5” (beş parmak fikri) temel sayı olup beş parmağın tekrar edildiğinde 10’a ulaşıldığını biliyorlardı. O dönemde “10” onların saydığı en büyük sayı olarak düşünülürdü. Onlar kendi matematiksel tasavvurları ile en büyük sayı “10”un tekrar ederek (veya toplayarak) mekân, zaman kavramlarını ve sonsuzluk kavramını ifade etmekteydiler. Yani doğu, güney, batı, kuzeyden oluşan dört yön ataların matematiksel bilgilerinde en büyük sayı olan “10” temelinde “dört on” (kırk) ile ifade edilip “40” sayısına sonsuzluk manası yüklenmiştir. Yine başka bir yönden; “dört on” (“kırk”) sayısı Şamanizmin kutsiyet sistemi içindeki Dört Yön Tanrıları tasavvuru ile ilişkilendirilmiş bir sayıdır. Matematiksel olarak “40” sayısını en büyük sayı sıfatıyla görülmüş; nitekim gökyüzündeki sayısız yıldızı “40” sayısı ile ifade edilmiştir.

“40” sayısı günümüze kadar; Uygurların yaşamında, adetlerinde, Uygur Şamanların perihonluk faaliyetlerinde “kutsallık” vasfını sürdürmüştür. Örneğin; Uygur Şamanlar, perihonluk faaliyetlerinde hasta yakınlarına 40 ıslak ekmek, 40 kuru ekmek hazırlar; “peri oyununda” 40 tane kandil yakar. Ayrıca Uygurlar ölenlerin ruhu için “Kırk Nezir (adak)” yapar. Uygur sözlü edebiyatında “kırk gece kırk gündüz düğün yapıldı.” şeklinde ibarelere sıklıkla rastlanmaktadır. Bu durumların tümü Uygurlardaki “40”ın mukaddesliği ile ilişkilidir.

Özetle; Uygurların mukaddes sayı tasavvurları, Uygurların atalarının en eski matematiksel tefekkürlerindeki “en büyük sayı” düşüncesi temelinde şekillenmiş; Şamanizmdeki kutsiyet tasavvuru, âlem tasavvuru ile birleşerek gizemli bir karaktere bürünmüştür. Daha sonra kabul edilen dinin, kültürün etkisiyle bu sayıların gizemli karakteri daha da güçlenerek Uygurların sosyal yaşamında ve inanç geleneklerinde güçlü ideolojik tesire sahip olmuştur.

2.6. Sembolik Renkler

Türk tarihinde renk sembolizminin varlığının kökenleri en eski tarihlere kadar indirilebilir. Çinlilerde renklerin kozmolojik olarak yönler göre tasavvurları şu şekildedir: Doğu tarafının sembol rengi yeşil (gök, bazen mavi); batının ki ak (beyaz); güneyin ki kırmızı (al- kırmızı); kuzeyinki kara ve merkezin rengi de sarı idi. Aynı kozmolojik görüşler Türk ve Moğol halkları tarafından da bilinmekte ve kullanılmaktaydı. Türk lehçelerindeki çok sayıda renk adları arasında ancak, kara, ak, kırmızı, yeşil(yeşil) ve sarı(sarı)’nın her yerde yaygın olduğunu tespit edilmiştir

Göğün dört bucağı, renkler ve bunlara tekabül eden unsurların kültü, yalnız Çin’de değil, göçebelerde de mevcuttu. Mesela eski bir seyyah güney Rusya’daki Tatarların her sabah dört bucağa doğru ateş, hava, su ve ölmüş atalarının şerefine eğildikleri müşahede etmiştir. Bunun aynının Moğollarda da mevcudiyeti söz konusudur. Soyotlarda da görülen bu renk sembolizmi başlıca ilahlarına ulaşmak için aracıydı. Bunun için de göğün dört bucağına doğru eğilirlerdi. Yine kuzey kutbuna yakın yaşayan kavimlerde göğün iyi ve fena bucakları vardı. Gök bucakları kültü daima bazı renklerle ilişkili olarak uğurlu ve uğursuz kavramlarıyla açıklanmıştır. Moğol kavimlerinin bayrak direklerinde sallanan beş renkli hamailer (yeşil, beyaz, kırmızı, kara ve sarı), şüphesiz Çinlilerde olduğu gibi onlarda da dört kutbun ve dünyanın merkezinin renklerine tekabül eder. Menşei göçebe olup Çin kaynaklarında ettiren ve gök atlarına beş renkli bir kısrak gönderildiğini ifade eden efsanede, bu fikir çerçevesine

işaret eder. İşte bundan dolayıdır ki Hunların hanı Mete batı tarafına (yani esas tarafa) ancak beyaz atlarla; doğuya mavi (yani kır) atlarla; şimale yağız (kara) atlarla ve kuzeye al atlarla taarruz ettiği görünmüştür (Tunç, 2007, 66).

Uygurların Şamanizm inancında beyaz, mavi, kızıl, siyah renkler önemli yere sahiptir. Her rengin kendisine ait sembolik bir anlamı olup Şamanların her türlü inanç ve perihonluk faaliyetine bu renklerin sembolik manaları yansımaktadır. Geleneksel inanışa göre; şamanlar dört renkteki bez parçasından ve bu renk dairesindeki diğer nesnelerin gücünden faydalanıp son “hedefe” ulaşırlar.

2.6.1 Mavi

Mavi renk, Uygurların Şamanizm tasavvurunda kutsal sayılan renklerden biri olarak düşünülmektedir. “Oğuzname” destanında; “Bir gün Ayhan doğurdu. (3) Bir oğlu oldu. (4) Bu çocuğun yüzü mavi idi. (5)... Oğuz Hakan bir yerde Tanrıya sığındığında etraf kararıp gökyüzünden mavi bir ışık indi. Güneşten daha nurlu, aydan daha aydınlıktı. (50.-51.-52.-53. satırlar)... Oğuz Hakan ava çıktı. (70) Önündeki gölün ortasında bir tür ağaç gördü. Bu ağacın kovuğunda yalnız başına bir kız oturuyordu. Kız çok güzeldi. Gözleri gökyüzünden daha mavi, saçları su dalgası, dişleri inci gibiydi. (71.-72.-73.-74.-75.-76.-77. satırlar)... Tan ağardığında Oğuz Hakan’ın çadırına güneş gibi bir ışık düştü. O ışığın içinden gök tüylü, gök yeleli büyük bir erkek kurt çıktı. (137.-138.-139.-140.-141. satırlar) ... Gök Tanrı rüyamda bana müjde verdi. (326)” şeklinde ifadeler rastlanmaktadır. Bu bilgilerin muhtevası bağlamında, bir yönden mavi rengin ataların güzellik anlayışını ifade ederken; bir yandan kutsal gökyüzünü temsil eden Oğuz Hakan’ın galibiyetleri, başarıları ile ilişkilendirildiği söylenebilir. “Moyunçur Bengü Taşında”: “Gökyüzü ve yeryüzünün himmetiyle ben halkıma hükümdar oldum.” şeklinde ifadeler bulunmaktadır. Bu açıdan bakıldığında mavi rengin saltanat, baht, saadet sembolü olarak dile getirildiği söylenebilir.

Tarihi kaynaklarda belirtildiği üzere; Hunların atlı orduları içinde gök atlı ordular, doğu tarafında dururdu. Şimdiki Şamanların “peri oyununda” mavi renkli kumaştan hazırlanan mavi tuğ, peri oynatılan evin doğu tarafına yerleştirilir. Ancak Şamanların “peri oyunundaki” mavi renk, Yön Tanrısını (doğuyu) sembolize eder.

Ayrıca Uygurların mezar başına koydukları tuğlar arasında da mavi renkli tuğlar bulunmaktadır.

2.6.2 Beyaz

Uygurların Şamanizm düşüncesinde beyaz renk önemli yere sahiptir. Tarihi kaynaklarda belirtildiği üzere; Hunların atlı ordularındaki beyaz boz atlar, batıda saf tutmaktadır. Ayrıca yine bazı rivayetlerde; “Bengü Taş Abidelerinde” beyaz atın kutsallığı hakkında önemli ifadeler bulunmaktadır. “Kültigin Bengü Taşında”, Kültigin’in dokuz farklı ata binip savaşa çıktığı; ancak beyaz ata bindiğinde savaşta galip geldiği, farklı renkte bir ata bindiğinde mağlup olduğu belirtilmiştir. Arkeolojik incelemelerde beyaz atın defnedildiği mezarlar bulunmuştur. Demek ki; beyaz atı kutsallaştırma bu noktadan bakıldığında beyaz rengin kutsallığı hakkındaki düşüncelerle ilişkilidir ve beyaz renk galibiyetin sembolü olarak görülmektedir.

Günümüzdeki Uygurların perihonluk faaliyetinde “peri oyununda” beyaz renk temel vazife üstlenmektedir. Örneğin; tuğ yapılan yün ip ve onun üstüne sarılan kumaş beyaz renktedir. Şamanın “Koruyucu Tanrısının” nişanı olan yalnız ağacın üstüne takılan tuğ da beyaz renktedir. Ayrıca mezar başına konulan tuğların çoğu da beyazdır. Şamanizm faaliyetinde beyaz renk “Ülgen” Tanrı ile insanlar arasındaki “ilişkiyi”, aydınlığı sembolize eder. Uygur Türkçesinde “beyaz yol olsun”, “beyaz gönül” gibi ifadeler fazlaca kullanılmaktadır. Bu ibarelerde “beyaz, ak” kelimesi “ışık, aydınlık” manasında kullanılmaktadır.

Yine şaman “peri oyunu” oynanan evin batı tarafına beyaz kumaştan yapılmış tuğu dikmek, Yön Tanrısını sembolize eder.

Bunun yanı sıra, gelenekte Uygurlar beyaz rengi temizliğin, saflığın sembolü olarak görmektedir. Bu düşünce Şamanizmdeki beyaz tasavvurundan daha sonra ortaya çıkmıştır. Yani İslamiyet’ten sonra Arap kültürünün etkisiyle beyaz renge “temizlik” manası yüklenmiştir.

2.6.3 Kızıl (Kırmızı)

Uygurların Şamanizm tasavvurunda kızıl renk diğer renkle gibi önemli yere sahiptir. Örneğin; Uygurlar düğün merasiminde erkeğin beline kırmızı renkli “düğün kuşağı” bağlarlar. Geline de kırmızı renkli gömlek giydirilir. Ayrıca yeni ev yapıldığında evin çatısı yapılmadan önce bir ağaç dalına kırmızı kumaş bağlanıp evin damının üstüne çıkarılır. Bu âdete Dolan Uygurları arasında rastlanmaktadır. Ayrıca yine şaman “peri oyununda” evin güney tarafına kızıl renkli tuğ diker.

Tarihi kaynaklarda Hun atlı orduları içinde kızıl doru ata binen ordunun güney tarafta saf tuttuğu belirtilmektedir.

Kuzey yayladaki ataların coğrafî yaşam şartları göz önünde bulundurulduğunda, onlara göre güney daha sıcak olup “güneyin” sıcaklık Tanrısının mekânı olarak düşünüldüğünü söylemek mümkündür.

Uygurların Şamanizm tasavvurunda kızıl renk Ateş Tanrısının sembolü olup kızıl rengi kutsallaştırma “Ateş Tanrısına” tapınma inancıyla yakından ilişkilidir. Şamanizmde ateş “en temiz” olarak görülüp en eski “temizleme, arındırma” faaliyeti ateşle gerçekleştirilmekteydi. Bu açıdan bakıldığında ateş temizliğin sembolüdür; ancak insanlar ateşi memnuniyetin, sevecenliğin, samimiyetin sembolü olarak da görmektedir.

2.6.4 Siyah

Eski Uygurların Şamanizm tasavvuruna göre; kötü ruhlar karanlıkta yaşar ve onların geceleri hareket ettiği düşünülürdü. Bu düşünce karanlığın insanların yaşam faaliyetini sınırlandırması ve korku vermesi, “azap” fikrinin ortaya çıkmasındaki somut sebeplerden biridir. İlkel ataların üretim güçleri seviyesi bağlamında karanlık korkusunu yenmeleri mümkün değildi. Bundan dolayı siyah renk zamanla karanlığın sembolü olarak Uygurların kaygı ve azap duygularını temsil eder hale gelmiştir. Yani onlar kendilerindeki azap tasavvurunu siyah renk ile ifade etmiştir. Gerçi siyah renk Uygurların Şamanizm tasavvurunda inanç derecesine yükseltilmemiş olsa da Uygurların sosyal yaşamında, giyinme geleneklerinde ve sözlü adetlerinde kendini göstermiştir.

Uygurların geleneklerinde soylarından akrabalarından veya kardeşlerinden biri öldüğünde siyah giyerek yas tutma âdeti vardır. Gelenekte bu “yas tutmak”, “kara tutmak” şeklinde adlandırılır.

Ayrıca Uygur Türkçesinde “kara bastı”, “kara niyet”, “kara günler”, “bahtı kara”... gibi kalıp sözler bulunup bu ibarelerdeki “kara” sözcüğü “kötülük”, “bahtsızlık”, “dert”, “keder anlamlarına gelmekle birlikte bu durum Uygurların azap tasavvurunu ifade etmektedir.

3. BÖLÜM

RAHMAN ABDUREHİM'İN “UYGURLARDA ŞAMANİZM” ADLI ESERİNİN TÜRKİYE TÜRKÇESİNE AKTARIMI

I. Bölüm: Şamanizm Hakkında Genel Bilgi

1. “Şaman” Adının Ortaya Çıkışı

Yeryüzündeki bütün dinlerin, kendine özgü din adamları bulunmaktadır. Bu din adamları, mensup oldukları dinin gerekleri ile meşgul olarak o dinin düşüncesini koruma ve yayma görevlerini üstlenmektedir. Bu durum, dinî akidelerin sürekliliğinin koruması hususunda önemli bir yer teşkil etmektedir. Din adamlarının faaliyetlerinin niteliğini, temsil ettikleri dinin karakteristik özellikleri belirlemektedir. Yine, din adamları içinde yaşadıkları topluma göre farklı şekillerde adlandırılmaktadır ki bu isim, o milletin ortak bir değeridir ve din adamının faaliyetlerinin niteliğini esas almaktadır. Şamanizm, insanlık tarihinde hem uzun süre varlığını koruması ve inanılması hem de bazı bölge ve milletlerde günümüze kadar etkisini devam ettirmesi açısından en eski ve en ilkel dindir. Bizim dile getirdiğimiz “şaman”, işte bu ilkel inanç sistemi içerisinde önemli bir yeri olan özel ve gizemli bir şahıstır. Şamanın özel ve gizemli olması, Şamanizmin karakteristik özelliğini ortaya koymaktadır.

Şamanın bütün milletlerde ve tarihin her döneminde adlandırılması aynı değildir. Örneğin; Şaman'ın Eski Uygur Türkçesinde “Kam” diye adlandırıldığını büyük âlim Kaşgarlı Mahmut “Dîvan-ı Lügati't- Türk”te belirtmektedir. Yani Kaşgarlı Mahmut eserinde, Uygurların ve Türklerin ilahî güç ve kudrete sahip olan kişileri “Kam” diye adlandırdığını ifade etmiştir. Büyük düşünür ve âlim Yusuf Has Hacib'in eseri “Kutadgu Bilig”te “kam” sözcüğü aşağıdaki mısralarda görüldüğü gibi kullanılmıştır:

Sendedir, gör bunların ilacı,

Tedavi ederek ilaçla, sensin hekimlerin ustası.

Demek ki, kam sözcüğü “hekim, usta”, “tedavi edici” manalarında kullanılmıştır. Bu açıdan bakıldığında, Uygurların ataları eski devirlerde “Şaman”ı; “Kam”, “Kaman” olarak adlandırmışlardır. Şimdiki Uygurlar Kaman'ı “perihon”, “cinkeş”, “bahşi”, “dahan” sözleri ile isimlendirmektedir. “Perihon” sözcüğündeki “peri”, “yöneten, idare eden, şef” manalarını ihtiva etmektedir. “Cinkeş” sözcüğündeki “keş” eki “verilen”, “meftun olan” manalarına sahip olup, “cinkeş” sözcüğü “cinlerle ilişkili olan”, “cinlere meftun olan” anlamına gelmektedir. “Bahşi” sözcüğü, Uygurlar

arasında geniş bir kullanım alanına sahiptir. A. İnan; Kazak Türkçesindeki “Bahşi” sözcüğünün yabancı bir kelime olup, Budizm etkisi ile dile yerleştiğini ve Budist olan Moğolların dilinde “üstat” manasında kullanıldığını belirtmektedir. Öğrencilerin “ubaş”, dinî eğitim veren Lamaların bahşi diye adlandırdığını, Türkmenlerde bu sözcüğün; “saz çalıp şarkı söyleyen kişi” manasına geldiğini, Çağatay Türkçesinde ise bahşi sözcüğünün Uygurca “hizmet eden kâtip” manasında kullanıldığını ifade etmektedir. M. Fuad Köprülü; tarihi vesikalarda bahşi sözcüğünün “üstat” manasında kullanıldığını belirtmektedir. [1]. “Dahan” sözcüğü aslında “duahan” sözcüğünün kısaltması olup, “duahan” kelimesindeki “u” vokalinin düşmesiyle teşekkül etmiştir. “Dahan” sözcüğü, “Dua okuyarak hastayı tedavi eden kişi” manasını gelmektedir.

Moğol Dil Ailesine mensup milletler Şaman’ı “örken”, “boiy” diye adlandırmaktadırlar. Ayrıca Dagurlar “yadagan”, Malezyalılar “mana”, Avustralya’daki bazı yerli halklar “Arunkulta”, Amerika kıtasındaki Hintliler “vakan”, “orenda”, “manitu” sözcükleri ile adlandırmışlardır. [2]

Çin tarihî kaynaklarında ise şaman “...” şeklinde adlandırılmaktadır. Şaman sözcüğü Mançu-Tunguz dillerinde “asabileşen dansçı” manasında kullanılmaktadır. 1692 yılında Moskova Vekiller Birliği grubu Çin’e ziyarete geldiklerinde, Eyvirt İsbolant ve arkadaşları tarafından hazırlanan “Çin Seyahat Hatırası” adlı eserde Mançulardaki “Şaman” sözcüğü ilk defa uluslararası düzeyde kullanılmıştır. [3] Böylece “Şaman” adı uluslar arası bir terim haline dönüşmüş ve bu ilkel din de “Şamanizm” yani “Shamanizm” şeklinde adlandırılmıştır.

Her ne kadar “Şaman”, çeşitli milletlerde ve tarihin farklı devirlerinde değişik şekillerde adlandırılmışsa da, Şaman’ın inanç sistemi içerisinde sahip olduğu yer ortak bir tutum olarak muhafaza edilmiştir.

2. Şamanizmin Yayılma Alanları

Suni dinlerin ortaya çıkışı belirli milletlerin temelinde şekillenmiş ve belirli alanlara yayılmıştır. Ancak Şamanizm, tabii bir din olması vasfı ile ilkel toplum şartlarındaki ilkel insanlar arasında ortaya çıkan istikrarlı bir inanç ideolojisidir.

Şamanizm, “Şaman” terimi uluslararası bir terim haline dönüşmeden önce “ilkel din”, “ilkel inanç” isimleri ile adlandırılmıştır. Bu ilkel din “Şaman dini” terimi ile adlandırıldıktan sonra, bazı kişiler Şaman dininin yalnızca Altay dil ailesine mensup milletler içerisinde ortaya çıkan bir din olduğunu düşünmüşlerdir. Altay dil ailesi içindeki milletlerin ataları tarafından uzun süre inanılan veya belirli inanç akidelerini

muhafaza ederek koruyan Şaman dini; dini kurallar, inançlar, adetler ve kültür özellikleri bağlamında birçok yönden ortaklık göstermektedir. Altay Dil Ailesindeki milletlerin Şamanizm temelindeki bu ortaklığını, aynı soy ve coğrafyada yaşamalarından ayrı düşünmek elbette ki mümkün değildir. Ancak sadece bu noktadan bakılarak, Şaman dininin Altay dil ailesi içindeki milletler arasında ortaya çıkmış bir din olduğunu düşünmek doğru değildir.

Şaman dini hakkındaki araştırmalardan anlaşıldığı üzere, Amerika kıtasındaki Hint kabileleri arasındaki ilkel inanç adetleri, Güney Asya Pasifik Okyanus bölgesindeki yerli halkların ilkel inanç ve adetleri; Afrika'daki yerli halkların ilkel inanç ve adetleri; Altay Dil Ailesindeki milletlerin Şaman dini inanç adetleri ile belirli ortaklıklara sahiptir. Bu sebeple Şaman dini bütün insanlar arasında ortak olan bir inanç olgusudur denilebilir. Fakat yeryüzündeki milletlerin Şaman dini inancındaki farklılıklar, bu milletlerin yaşadığı coğrafi şartlar ve tarihi değişimlerle açıklanabilir. Engels'in ifadesiyle, "Var olan dinler sadece bireylerin gündelik yaşamını kontrol eden dış güçlerin bireyler üzerindeki hayalî yansımasıdır... İlkel devirlerde, dinden ibaret olan tabiat güçlerinin bireyler üzerindeki bu en eski yansıması, gelişimini adım adım sürdürerek bütün milletler arasında hayali tasvirler meydana getirmiştir" [4].

Şaman dini üretim gücü açısından en aşağı seviyede olan ilkel toplumlardaki sade düşüncenin ürünüdür. O halde, Şaman dinini bütün insanlar arasında tabi bir surette ortaya çıkmış ilkel din diye tanımlayabiliriz. Çünkü "Şaman dinine benzeyen dinler dünyanın birçok bölgesinde aynı özellikleri taşımaktadır." [5].

3. Şaman Dini Bir Tür İlkel Dindir

Şaman dini, bir tür ilkel inanç biçimidir; başka bir deyişle bir tür ilkel kültür hadisesidir. Toplumların gelişim süreçlerinin başlangıcında, yaşam şartlarının gerektirdiği zorunluluk sebebi ile kendilerinin fiziksel gücü ile tabiattaki nesnelere güç ve kudretini karşılaştırmışlar ve kendileri ile nesnelere ilişkisini, farkını ve zıtlığını en basit haliyle kavramaya başlamışlardır. Onların nesnelere hakkındaki bu bilgisi, gerçek temelli olmayıp sade ve ideal yansımalarından ibaretti. Onlar, nesnelere kurallarını düşünmedikleri için, tabiat dünyasındaki her bir nesneyi ilahlaştırmış, onlara tâbi olmuş, onlardan korkmuş ve neticede Şamanizmin ilahlar tasavvuru ilk olarak şekillenmeye başlamıştır. Böylece Şaman dininin inanç akideleri, inanç şekilleri ve din görevlileri zamanla sistemli hale gelmiş ve Şaman dini daha mükemmel bir hale gelip, ilkel dinin

genel yapısı eski dönemlerde şekillenmiştir. Bahsi geçen bu süreç elbette ki tarihin uzun dönemlerini kapsamaktadır.

Şamanizmin bir din olup olmadığı hususu uzun süredir tartışılmaktadır. Bazıları Şaman dinini ilahlara sunulan törenlerin ve ilahlara tapmanın bir türü olarak görüp din olarak değerlendirirken; bazıları Şaman dinini gerçek bir din olmamakla birlikte erk olgusu bağlamında değerlendirildiğinde gerçek bir dine benzer bir din olarak görmektedir. Bazıları ise Şaman dinini, bir tür din olarak kabul etmektedir. [6]. İ. A. Krivélev: “Din bilim materyalleri içinde, Şaman dinini ele alan pek çok eser mevcuttur. Ancak bu eserlerin hepsinde bir noktaya değinilmemiştir ki o noktayı şudur: Şaman dinini dinin özel bir tür şekli olarak görmektir.” [7]. Biz Şaman dinini mükemmel bir din türü olarak düşünmekteyiz. Çünkü Şaman dinini diğer suni dinler ile karşılaştırdığımızda, onun hakikaten mükemmel bir yapıya sahip olduğunu görmekteyiz. Şöyle ki, birinci olarak; Şaman dininde diğer suni dinlerdekine benzeyen bir din felsefesi sistemi bulunmamaktadır, doğaüstünde fikir yürüten ilkel bir düşünme yöntemi bulunmaktadır. İkinci olarak; Şaman dininde mukaddes dinî bir kitap, belirli bir ibadethane ve mutlak surette devam eden ibadet ve inanç şekilleri bulunmamaktadır; ancak sözlü olarak üretilmiş ve inanç hissiyatını ifade eden dinî şiirler, ilahların insanlar ile olan ilişkisini ifade eden efsane ve rivayetler, nispeten sürekli şekilde devam eden toplantılar ve merasimler toplu olarak veya yalnız halde gerçekleştirilen süreli ve süresiz inanç faaliyetleri bulunmaktadır. Üçüncü olarak; Şaman dininde suni dinlerdekine benzer bütün insanların ortak olarak kabul ettiği “Tanrının gönderdiği” peygamberler bulunmamaktadır; ancak bir soy, bir kavim veya bir kabileyi temsil eden “ruhlar ve Tanrılar ile karşılaşabilen” Şaman bulunmaktadır. Dördüncü olarak; Şaman dininde suni dinlerdeki gibi dinî makamlar ve din adamları bulunmamakta; ancak özel tapınma merasimlerine ve perihonluk faaliyetlerine önderlik eden Şaman ve yardımcı Şamanlar bulunmaktadır. Beşinci olarak; Şaman dininde diğer suni dinlerdeki gibi yalnızca bir Tanrı bulunmamakta; ancak Gök Tanrı esas alınmak suretiyle birçok inanç objeleri bulunmaktadır. Altıncı olarak; Şaman dininde mükemmelliği öngören ahlakî akideler bulunmamakta; ancak bir dereceye kadar yayılmış ve umumîleşmiş yasaklar bulunmaktadır. Bundan farklı olarak, yine Şaman dininde de diğer suni dinlerdeki gibi ona inananlar ve ibadet edenler bulunmaktadır. O halde, Şaman dinine ilkel haldeki bir dindir, diyebiliriz. İlkel dinler, suni dinlerin din ölçüleri esas alındığında din değildir

görüşü; dinî bağlamda derecelendirilmiş bir ilerleme hususu dikkate alındığında uygun değildir.

4. Şamanizmin Niteliği ve Özelliği

1) Şamanizmin Niteliği

Şamanizmin niteliği hakkında ilmî sahada çeşitli fikirler mevcuttur ve bu alandaki araştırmalarda tartışma noktalarından birisi olmuştur. Bazıları, Şamanizmi çok Tanrılı bir din olarak görmekte ve var olan ilkel dinleri Şamanizm içinde değerlendirmektedir. Şamanizmi birçok Tanrıya inanılması sebebi ile çok Tanrılı din şeklinde görmüşlerdir. Bazıları Şamanizmi özel bir tür olan perihonluk dini olarak görmekte; yine bazıları Şamanizmin temelinde Gök Tanrı'yı esas alan tek Tanrılı bir din olarak görmemekte; ancak ilkel, kendiliğinden ortaya çıkan, insanların çok Tanrılı dinden tek Tanrılı dine geçiş sürecindeki aşama niteliğinde olduğunu düşünmektedirler. [8]. Ayrıca; İ. Krivelev konu hakkındaki görüşünü “Şüphesiz ki, Şaman dininin birçok ruha tapan bir tarafı veya mahiyeti bulunmaktadır” [9] şeklinde ortaya koymaktadır.

Kanaatimce, Şamanizmin niteliği hususunu üç yönden ele almak gerekmektedir.

1. Şamanizmin ilkel niteliği: Şamanizmin ilkel karakterini, ilkel toplum şartlarında ortaya çıkması sebebiyle objektif amiller belirlemektedir. Çünkü Şamanizm, toplumun tasavvur yeteneğinin, üretim gücü seviyesinin en aşağı düzeyde olduğu ve tabiat güçlerine karşı mücadele gücünün en yetersiz olduğu sosyal yaşam şartlarında şekillenmiştir. Bu sebeple; Şamanizmde ilahlar hakkındaki tasavvurlar gayet sade bir yapıda olmakla birlikte, inanç faaliyetlerinin yapısı da aynı sadeliktir. Şamanizm genel yapısı itibariyle ilkel inanç akidelerini bünyesinde barındırmaktadır.

2. Şamanizmin çok Tanrılı bir din olması: Şamanizm ilahlar sistemi temelinde, ilkel insanların tabiat ve tabiat güçleri hakkındaki basit düşüncelerini ihtiva etmektedir. Yani doğadaki somut varlıkların ilahîleştirilmesi tasavvurunun neticesinde şekillenmiştir. Şamanizmin ilahlar sistemi, oldukça karmaşık olup Şamanizmde tabiattaki nesnelere bağlılık söz konusudur. Bu açıdan bakıldığında, Şamanizmde çok sayıda Tanrının varlığı dikkati çeker. Dolayısıyla Şamanizm çok Tanrılı bir din olarak addedilebilir.

3. Şamanizmin sınıfsal yapısı: Şamanizm; en eski ilkel toplumlarda yani sınıfsal yapının hâkim olmadığı bir toplumda ortaya çıkmıştır. Bu dönemde ilkel insanlar ürettikleri ürünleri eşitlik prensibi ile paylaşmışlardı ve aralarında sınıfsal tabakalara dayanan hiyerarşik bir yapı yoktu. Nitekim Şamanizmin başlangıcında, yani tabiata

tapınmanın başlangıcında ilkel insanların inanç dünyasında onların tapındığı bütün ilahların eşit seviyede olduğu düşünülmekte idi. Ancak sınıfsal farklılıklar ortaya çıktıktan sonra Şaman inancında yer alan ilahların ayrıcalık ve mevkiinde belirli değişiklikler meydana gelmiştir. Yani Şamanizm inanç sisteminde Gök Tanrı'nın bütün tanrıların üstünde olduğu fikri ortaya çıkmıştır. Örneğin; Uygurların kahramanlık destanı olan "Oğuzname" de Gök Tanrı'nın diğer ilahlara hükmettiği düşünülmektedir. Şamanizmin çok Tanrılı dinden tek Tanrılı dine dönüşümü sınıfsal toplum yapısının etkisi ile gerçekleşmiştir. Şamanizmde sınıfsal toplum yapısının etkisi ile oluşan bu tasavvur, Şamanizmin bir üst basamağı olarak addedilebilir.

2) Şamanizmin Özelliği

Birinci olarak, Şamanizmin temelinde doğadaki somut varlıkların yüzeysel bir tefekkür ile anlamlandırılması bulunmaktadır. İlkel toplumdaki insanların, vahşilik dönemindeki üretim faaliyetleri ve yaşama şekli kolektif bir yapıda icra edilen avcılıktı. Onlar, karmaşık bir yapıya sahip olan tabiatın, kendisine has kanunlarının farkında değildi. Her somut nesne, onlar için gizemliydi. Onlar tabiatın gündelik yaşama kaynaklık eden unsurlarından memnun olmakla birlikte, anlamlandıramadıkları ve onlara korku veren tabiat hadiselerinden çok çekmekte idiler. Nitekim zamanla yüzeysel bir tefekkür ile memnun oldukları ve korktukları somut nesnelere üzerinde bilgi sahibi olmaya ve bu nesnelere üzerinde fikir yürütmeye başlamışlardır. Ancak ilkel insanlar, bu basit düşünme gücü ve himayesizlikleri sebebiyle doğa olayları ve tabiat güçleri karşısında kendilerini yetersiz hissetmekte idiler. Her tabiat olayı ve tabii güç onlar nezdinde ilahî güç olarak değerlendirilmekteydi. Bu nedenle, yavaş yavaş tabiat güçlerine baş eğmeye, tapınmaya ve onlardan medet ummaya başladılar. İlkel hayatta, isteklerini gerçekleştirme şansını yakalamak için nesnelere karşı memnuniyetlerini ifade etmişlerdir. Sonuç olarak, ilahî olarak addedilen bu nesnelere; ilkel insanların basit düşünce gücünün ve sade hayallerinin ürünüydü.

İkinci olarak, Şamanizm çok Tanrılı dindir. İlkel insanlar, gördükleri her tabiat amilini bir tanrının ilahî kudreti olarak tasavvur eder. Hatta yaşam için vazgeçilmez olan ışık, su, bitki, dağlar, ağaçlar, hayvanlar... gibi unsurları ilahî suretlerin vasıfları olarak düşünmüşlerdir. Onların düşüncesinde doğa olayları olan yağmur, kar, rüzgâr, kasırga, boran, gök gürültüsü, yıldırım ve şimşek; mevsimlerin değişimi, gece ve gündüzün değişimi vb. Tanrı ve Tanrılardan kaynaklı olarak yer almıştır. Gökyüzündeki her bir cisim de "ilahî güç ve kudret" in somutsal dışavurumu olarak düşünülmüş;

doğada birbiri ile benzerlik göstermeyen olaylar, kendi bünyesinde, bir Tanrının güç ve kudretini temsil etmiştir. Bu yüzden, Şamanizmde doğa ile yaşam arasındaki her unsur, karşılaşılan her vasıta Tanrının hayalî suretini meydana getirmiştir.. Ayrıca her bir Tanrının kendisine özgü olan ve o tanrıyı temsil eden sembolik inanç ritüelleri bulunmaktadır.

Üçüncü olarak, Şamanizm doğanın basit bir şekilde tasavvur edilmişidir. Şamanizm, diğer suni dinler gibi bilinen fevkalade bir şahıs tarafından ortaya çıkarılarak yayılmamıştır. İlkel kolektif yapının, ilkel tasavvurda ve ortak surette şekillendiği bir inanç şeklidir. Bu tasavvurlar sonraki nesillere özel olarak öğretilmemiştir; fakat ilkel düşünceler ve ilkel inanç akidelerinin hâkim olduğu bir ortamda dünyaya gelen her çocuk, eskiden doğa ile karşılaşılan zamanlarda, istikrarlı halde devam ettirilen bu inançları ilkel inanç ortamının etkisi ile kaynaştırmıştır. Çünkü atalar, sonraki nesillere çevredeki her nesneyi ilahî bir suret olarak tanıtmıştır. Onlar da karşılaştıkları her olayda, ilkel inancın gizemli tasvirini aşikâr olarak görmüştür. Demek ki ilkel toplumlardaki bireylerin vasıtasız olarak karşılaştığı doğa görüntüsü; duygusal etmenler ve saf tefekkür vasıtası ile doğayı gizemli kılmış, ilahîleştirmiştir. Daha sonraki nesillerde bu ilkel inancın inanç yapısı; derin, köklü, ananevî bir hal almıştır. Şamanizm inancının günümüze kadar devam ederek ulaşmasında, sade inanç tasavvurlarının, toplumun medeniyet seviyesinin ve derin fikrî tefekkürlerin tesiri bulunmaktadır.

Dördüncü olarak, Şamanizm hasta tedavi etme özelliğine sahiptir. Şamanizm içerisinde, hasta tedavi etmeyi amaç edinen perihonluk faaliyetleri önemli bir yere sahiptir. Hastalık, ölüm ve çeşitli tabii afetler Şamanlığı ortaya çıkaran manevî zaruretlerdir. Bu nedenle, Şaman ilkel devirlerde soy, kavim ve kabilenin güvenliğini sağlayan ve bunların üyelerinin malını mülkünü koruyan özel bir şahsa dönüşmüştür.

Şamanizmi bütünüyle ruhlar dünyası olarak düşünmek de mümkündür. Şamanizmde bulunan tedavi etme faaliyetleri temel olarak Animizm düşüncesinden kaynaklanmaktadır. Şamanlar perihonluk faaliyetlerinde kullandıkları nesnelere ruh olduğunu düşünmektedir. Şöyle ki; insan vücudundaki normal olmayan durumların sebebini ruhlar olarak görmekte, tedavi edici perihonluğun tümünde iyi ruhlar ile kötü ruhların mücadelesini esas almaktadır. Başka bir ifadeyle, tedavi edici perihonluğu Şamanizmdeki ebedî ruhların karşıtlığının ortaya çıkışı olarak görmekteydiler.

Beşinci olarak; Şamanizmde güç mücadelesi fikri bulunmaktadır. Şamanizmde hastalanma ve iyileşme; kazaya, belaya uğrama ve bunlardan kurtulmada iyi ruhlar ile

kötü ruhların galibiyeti ve mağlubiyeti arasındaki keskin mücadele esas alınmakta, hastalıktan kurtulma beladan arınmanın bu mücadelede iyi ruhların galip gelmesi ile oluştuğu düşünülmektedir. Eski devirlerde kötü ruhlar ile edilen mücadelede galip gelme, kendi soyu için kurban keserek kahramanların ruhuna bağışlama akidesi, inancı; eski insanların zihninde köklü ve derin bir yere sahiptir. Şamanizmde iyi ruhların ebedî mağlubiyeti kabul edilmediği gibi, kötü ruhların ebedî mağlubiyeti de kabul edilmez. Bu iki tip ruh arasındaki mücadele ise ebediyen devam eder. Ruhlar arasındaki mücadelede uzlaşma da sağlanmaz. İnsan vücudu sıhhati ve sağlamlığı mücadele ile kefaletini öder. Şamanın tedavi edici perihonluğu tam anlamıyla kötü ruhları zorlayarak uzaklaştırma faaliyetinden ibarettir.

Yukarıda bahsi geçen hususlar Şamanizmin içyapısındaki kutsiyetleri ihtiva etmektedir. Şimdi Şamanizmin dış yapısındaki kutsiyet hususunu ele alacağız.

Suni dinler ile karşılaştırıldığında, Şamanizmin dış yapısındaki temel özellikleri birkaç noktada toplayabiliriz:

1. Şamanizmin Kolektif Yapısı: Şamanizmin her inanç faaliyeti kolektif bir yapıya sahiptir. Özel inanç merasimlerini Şaman yönetir. Diğerleri Şamanı takip ederek kutsal ilahî nesnelere etrafında belirli bir düzenle toplanırlar, atlarlar ve bağırırlar. Bu merasimlere bütün kavim ve kabile üyeleri katılır.

2. Şamanizmde birlikte icra edilen dinî desturlar yoktur. Şamanizm ilkel devirlerde meydana geldiği için onun dini kasideleri de sözlü olarak üretilmiş şiirlerdir.

3. Şamanizmde hem sosyal hem de dinî vazife üstlenen din ulemaları bulunmamaktadır. Suni dinlerde din ulemalarının vazifesi tayin usulü ile belirlenmiştir. Fakat Şamanizmde Şaman seçilme ve belirlenmeye tabi değildir. “Ruhların terbiyesi”nden geçen şahıs, Şamanlık iktidarına sahip olur. Şamanın yardımcıları bulunsa da onlar sadece Şamana faaliyetlerinde yardımcı olurlar. Onların ayrıca meslekî bir vazifeleri yoktur.

4. Şamanizmin peygamberi, dini yaymakla vazifelendirilmiş misyon adamı ve dini yayma girişimleri bulunmamaktadır. Suni dinlerin peygamberlerinin Tanrıları ile doğrudan iletişimleri varsa, Şamanların da Tanrılar ve ruhlar ile doğrudan iletişimleri vardır. Bu açıdan bakıldığında, Şamanlar peygamberlere benzer ve Şamanizmin inanç akidelerinin yayılmasında önemli rol oynarlar.

5. Şamanizmin kendine özgü ibadethaneleri yoktur, sadece belirli zamanlarda ibadet için kullanılan; yemekli törenlerde mukaddes sayılan dağ zirveleri, ormanlık

alanlar, geniş bozkırlar (dağ zirvelerinde yer alan ve sembol olarak addedilmiş tepeler) veya kutsal su kenarları bulunmaktadır. Bu ve benzeri bölgeler belirli zamanlarda kullanılmakta, kitlesel halde yapılan yemekli törenler, dua-tilavet faaliyetleri bu tip alanlarda gerçekleştirilmektedir.

İşte bunlar, Şamanizmin doğal ibadet alanları olarak kabul edilir. Örneğin; “Hunlar zamanında dağa tapınma ile Gök Tanrı’ya tapınma inancı iç içe geçmiş bir haldedir. Hangay Dağı, onların kurban kesip Gök Tanrı’ya adadıkları mukaddes bir dağdır.” [10].

6. Şamanizmde dinî hükümleri icra etmekle görevli sürekli ve özel teşkilatlar bulunmamaktadır. Şamanizm doğal bir din olduğu için özel din işlerini yürüten bir teşkilat yapısı söz konusu değildir.

7. Şamanizmde, dini akidelerin birbiriyle farklılık gösterdiği fikir ve uygulamalarda bu durumlara farklı bakış açıları getiren mezhepler bulunmamaktadır.

8. Şamanizmde mükemmelliği öngören dini vecibeler, kurallar bulunmamakla birlikte; Şamanizme inananlar ile soy ve kabile üyelerinin kati surette itaat etmesi gereken dua-tilavetler ve Tanrılara saygıyı ihtiva eden sözler ve davranışlar bulunmaktadır. Totemizm, işte tam bu noktada ortaya çıkmaktadır.

9. Şamanizm, nitelik açısından ilkel bir din olsa da, orak olarak gerçekleştirilmiş ilkel bilgiye ve tefekkür tarzına sahiptir. Şamanizmde ruh ve ilah düşüncesinin olması, insanın yaratılışının doğadaki somut varlıklara bağlanması, Şamanizmin ilkel ve basit bir felsefi düşünüş temelinde şekillendiğinin göstergesidir.

10. Şamanizmde dinî faaliyetlere katılmak için yaş sınırlaması yoktur. Yani, Şamanizmin her türlü dinî faaliyetlerine toplumun tüm üyeleri; büyük-küçük, genç-yaşlı, kadın-erkek herkes katılabilir. Günümüze kadar korunup gelen Şamanizm faaliyetlerinde de bu özellik varlığını sürdürmektedir. Şamanizmde itikadî farzları gerçekleştirmek için yaş sınırı belirlenmemiştir. Fakat diğer suni dinlerde yaş sınırı belirlidir. Örneğin; İslam dininde erkeklere 12, kızlara 9 yaşında bu itikadî vazifeler farz kılınmıştır.

11. Şamanizmde ilahlar, ruhlarla sembolize edilen çeşitli göstergeler veya nesnelere ile somutlaştırılır; onların “ilahî kudreti” ve ruhlar âlemindeki yeri bu sembollerle ifade edilirdi. Bu ve benzeri durumlar, Şamanların perihonluk faaliyetlerinin mahiyetini oluşturmaktadır.

5. Şamanizmin Din Psikolojisi

Kahramanların ruhuna tapmak, Şamanizmin önemli inanç konularından biridir. Şamanizmde boy veya kabile için kahramanlık gösteren kişiler öldükten sonra kahraman ruhuna dönüşürdü. Bu ruhların, soy veya kabile üyelerini korumak için kötü ruhlar ile ebediyen mücadele ettiği düşünülürdü. İşte bu nokta, Şamanizmdeki kahramanların ruhunu mukaddes addetme ve bu fikri yayma düşüncesinin mantıksal dayanağıdır. Şamanizmin perihonluk faaliyetlerinde okunan kasidelerde baştan sona iyi ruhların kahramanlığı dile getirilmektedir. Bu açıdan bakıldığında, Şamanizmde kahramanların ruhunu kutsal sayma ve bu fikri yayma düşüncesinin bulunduğu söylenebilir. Çünkü diğer suni dinlerde sevgi, şükür-kanaat mefhumlarını içeren dinî akideler temel prensip sayılırken, Şamanizmde kahramanlık mefhumu temel prensip olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kahramanlık mefhumu Şamanın bütün tedavi etme faaliyetlerine ve bu faaliyetlerdeki hareketlerine de tasviri olarak yansımaktadır.

Şamanizm akidelerinde kahramanlık psikolojisi geniş yer tuttuğundan; bu çevrelerde kahramanlar, kahraman ruhlar ve kahramanlık hakkında birçok efsane ve rivayet ortaya çıkmıştır. Bu efsane ve rivayetlerin dış yapısında sosyal şartlar belirleyici unsur olmakla birlikte, bahsi geçen anlatılardaki kahramanlık özelliği gösteren şahısların kurgulanmasındaki bilinçaltı etmenler arasında kahramanlık psikolojisi önemli yer tutmaktadır. Çünkü rivayetlerdeki kahramanların, kanlı mücadelelerdeki galibiyetini Tanrıların yardımı ile gerçekleştirdiği düşünülmektedir. Bu nokta da Şamanizmin din psikolojisindeki baturluk (kahramanlık) hakkındaki ideolojiyi göstermektedir. Örneğin; Uygurların atalarına ait tarihî destan ve hatıra türlerinden olan Oğuz Kağan, Alp Er Tunga, Kültigin, Tonyukuk; Kırgızların Manas Destanında methiyelenen Mana gibi batur kahramanlar, komutanlar, başbuğlar; Şamanizmin etkin olduğu muhitlerde oluşmuş, bünyesinde Şamanizmin inanç mefhumlarından biri olan kahramanlık psikolojisi ve kahramanların ruhuna tapınma fikrinin somutlaşmış şeklidir. Bir başka deyişle, Şamanizmdeki kahraman ruhuna tapınmanın, kahramanlık psikolojisinin ideolojik kaynağı olduğu söylenebilir. Önceleri kahraman ruhuna tapılmaktan ibaret olan bu inanç akidesi zamanla Şamanizmin din psikolojisini ihtiva eden kahramanlık psikolojisine dönüşmüştür. Şamanizmin perihonluk faaliyetlerinin hemen hepsinde; mücadele, galibiyet, bozguna uğratma, kahraman ruhuna dönüşme gibi

konular hamasî bir biçimde işlenmiş ve tanıtılmıştır. Şamanların perihonluk (peri ile hastalığı tedavi etme) faaliyetinde Şaman “sinirli haldeki kötü ruhlar” ile mücadele eder.

Nitekim Uygurlar arasındaki Şamanların “Azayim Koşuku”nda da kahraman ruhların mücadelesi, güç ve kudreti betimlenmiştir.

6. Şamanizmdeki Tabiat İnancı

İlkel insanlar o dönemdeki yaşam şartlarında çekindikleri doğa güçlerine karşı mücadele ederek bu güçleri kontrol etme yetisine sahip değildi. Doğadaki somut varlıkların gücünden faydalanmayı bilmiyorlardı. Dolayısıyla gündelik yaşamlarında karşılaştıkları tabiat olayları ve tabiatın kendisine has düzeni, onların zihninde hayalî tasavvurlar meydana getirmekte idi. Tabiat güçlerine karşı koyamadıklarından bu güçlere boyun eğmeye mecbur idiler. Onların hayatlarını koruyan tabiat güçlerinden, tabiat olaylarından ve tabiattaki varlıklardan yardım bekliyorlardı. Dolayısıyla gün geçtikçe ilkel insanların ilkel düşüncesinde tabiat ilahî bir surete bürünmekte idi. Onların yaşamları içinde sürekli yer alan güneş, ay, yıldız gibi gök cisimlerini; kar, yağmur, rüzgâr, fırtına, kasırga, gök kuşağı gibi doğal olayları; yer, dağ, deniz, ağaç, hayvan, kuş, bitki, su... gibi yeryüzündeki somut nesnelere maddesel yapısıyla değerlendirmiyor; bu nesnelere “ilahî bir güç ve kudrete sahip” gizemli karakterlerinin olduğunu düşünüyorlardı. İşte tam bu noktada, tabiat ilahları tasavvuru meydana gelmiştir. Bu ilahlar hakkındaki sade düşüncelerin temeli, doğadaki somut varlıklar ve doğa olaylarıdır. İlkel insanlar “ilah” olarak düşündükleri nesnelere tapmakta ve sergiledikleri ilkel davranış şekilleri ile kendilerinin inanç yapısını ifade etmektedirler.

Yeryüzündeki bütün yerli halkların arasında tabiat ilahları olarak vasıflandırılan ortak nesnelere bulunmakla birlikte, bu ilahî tasavvurların gelişim süreci belli değildir. Çünkü yaşanan coğrafya şartları, bahsi geçen bu ilahî tasavvurlarda belirli farkları ortaya çıkarmıştır. Ancak dünyadaki bütün yerli halkların tabiat ilahları içindeki gök cisimleri hakkında belirli ve ortak tasavvurlar olmasa da nesnelere bakıldığında benzerlikler görülür. Ayrıca yaşanılmış ve yaşanılmakta olan coğrafya şartları birbiri ile benzer bir sürece sahip olan halklarda, “ilah” olarak addedilen nesnelere de benzerlik göstermektedir. Örneğin; Amerika’daki Hintlerin hayvan tanrıları ile Altay Dil Ailesine mensup milletlerin hayvan tanrıları içinde kurt, ayı gibi ortak hayvan tanrıları bulunmaktadır. Deniz kıyısında yaşayan eski halkların hayvan tanrıları arasında da belirli noktalarda ortak özellikler gösteren hayvan tanrıları bulunmaktadır. Bütünüyle bakıldığında; eski halkların tabiat tanrıları içindeki yer tanrıları, onların sosyal hayat ve

yaşam şartları ile birbirine bağlıdır. Yaşadıkları coğrafya şartlarının birbirine benzerliği ve farklılığı tabiat tanrıları tasavvurunun bölgesel bağlamda benzerliğini ve farklılığını ortaya çıkarmaktadır. Bu açıdan bakıldığında, tabiat tanrıları tasavvurunun nasıl oluştuğunu ve hangi sahalara yayıldığını yaşanan coğrafya şartlarının belirlediğini söyleyebiliriz.

Tabiat inancı Şamanizmin en eski inanç şeklidir. Şamanizm tabiat inancı temelinde şekillenmiş, zamanla sistemli bir inanç şekline sahip çok tanrılı bir dine dönüşmüştür. Tabiata inanma dönemini Şamanizmin şekillenmesinde bir basamak olarak değerlendirebiliriz.

Tabiata inanma, tabiattaki bütün nesnelere tapmak anlamına gelmemektedir. Ancak tabiat tanrılarının, ilkel insanların sosyal yaşamına sürekli etki etmesi sebebiyle, tabiat tanrıları onların yaşam faaliyetleri ile yakından ilgili olan tabiat güçleri ve doğa olayları sahasından uzak düşünülemez.

İlkel insanların tabiat tanrıları hakkındaki bilgisi, bütünüyle sezgi ve duyguya dayanmaktadır. Onlar, kendilerinin ilkel haldeki öğrenme yöntemleri ile hayatlarına faydalı olan tabiat güçlerini iyilik tanrıları; hayatlarında musibete yol açan tabiat güçlerini ise kötülük tanrıları olarak görmüş ve bunları, birbirine tezat olan iki ilahî varlık olarak değerlendirmiştir. Sonuç olarak; tabiat inancının ortaya çıkışı ilkel insanların tabiat ile ilgili bilgisinin en eski basamağı olarak görülmektedir.

7. Şamanizmdeki Şaman ve Perihonluk

Şamanizmde “Şaman”, dinin bütünüyle ideal bir sisteme ulaşmasından ve şekillenmesinden oldukça önce ortaya çıkmıştır. Şaman, anaerkil toplumun eski dönemlerinde şekillenen tabiat inancının ideolojik tasavvurundan kaynaklanmaktadır. Şamanın ortaya çıktığı çağlarda Şamanizm bütünüyle bir din hüviyetine sahip değildi.

Günümüzdeki ilmî incelemeler, Şamanlığın anaerkil toplum döneminin orta diliminde meydana geldiğini ortaya koymaktadır. Anaerkil toplumda, sadece ana soyu ile bütün soy yönetilirdi. Soyun aksakalı olan kadın ve erkek, bütün soy üyelerinin güvenliğini, hastalıktan kurtulmasını sağlamak zorunda idi. Bu tür bir zaruret, Şamanın ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Yine, başka bir yönden düşünüldüğünde, ilkel insanlar hastalık ve çeşitli kötülüklerin sebebini somut dünyada aramazdı, bu tür hadiselerin sebebini tabiat tanrılarına bağlarlardı. Bu nedenle ilkel insanların zihninde bu tür hadiseler, gizemli düşünceler oluşturmaya başlamıştır. Animizm düşüncesi şekillendikten sonra, ilkel insanlar hastalıkların sebebini ruhlara bağlamaya başlamıştır.

Onların düşüncesindeki hastalık hadiselerinin sebebi hakkında Lévy Bruhl: “ En eski devirlerde hastalık hakkındaki düşüncenin kendisi de bir sırdı. Şöyle ki; hastalığın ebedî olmayan, hafiflemeyen bir tür sebepten ortaya çıktığı düşünülmekte idi. Bu sebep, farklı şekillerde tasavvur edilmişti. Bu konuda araştırmacılar ile fikrimiz tamamen aynıdır” [11] cümleleriyle fikrini ortaya koymaktadır. İşte bu tür gizemli düşünceleri ideolojik kaynak olarak hastalık sebebini belirleyen ve hastalığı tedavi eden, soy içerisinde yer alarak tabiat tanrıları ile insanlar arasında köprü olabilen, ilahî bir şahsın ortaya çıkması zarureti doğmuştur. Nitekim bu görevi yerine getiren özel ve gizemli şahıs olarak “Şaman” ortaya çıkmıştır.

Şamanlığın geçmişi uzun tarihî devirlere dayansa da, ilmî çalışmalar ile dünyanın her bölgesindeki yerli halkların içinde korunarak varlığını sürdüren Şaman ve onun faaliyetleri incelenmiş, Şaman hakkında genel kabul gören fikirler ortaya konulmuştur. Örneğin; Sovyetler Birliği Fenler Akademisi Milletleri İnceleme Kurulu; Şamanı “Şaman, hastalıkları tedavi eden önemli bir mütehassıs, iyi haber (müjde) veren ve Tanrılar ile insanlar arasında bağlantı kurabilen şahıstır” [12] diye tanımlamaktadır. N. Pantusov da Şamanı; “Hastalıkları getiren, kötü ruhları hastanın vücudundan tamamiyle kovup çıkaran, ağrı ve azap çekenlere yardım eden ruh doktoru-bahşidir” [13] diye tanımlamıştır.

Ancak, Şamanın ortaya çıkışı hakkında araştırmacıların fikri aynı değildir. Şamanlığın ortaya çıkış zamanı hakkında da benzer olmayan fikirler mevcuttur. Sun Beylin: “İlkel dinin ortaya çıktığı ve şekillendiği dönemde Şaman yoktu... Soyun aksakalı çok yapılan dinî nezir-çırağ ve perihonluk faaliyetlerini gerçekleştirirdi” [14] demektedir. Bazıları insanlarda ruh tasavvuru meydana geldikten sonra Şamanın ortaya çıktığını; bazıları ise; Şamanın anaerkil toplumun son dönemlerinde ortaya çıktığını düşünmektedir. Bir diğer grup ise; bu iki bakış açısını reddederek, Şamanın ataerkil toplumun erken dönemlerinde değil, ilkel toplumun geç dönemlerinde, soyun aksakalı tasavvurunun içinden bölünerek ayrıldığını düşünmektedir. [15]

Yukarıdaki görüşlerin hepsi ilkel toplumun gelişme mantığına ve ilkel düşünce şekline uygun olmayan tek taraflı fikirler içermektedir.

Bizim düşüncemize göre, en eski “Şaman” anaerkil toplum döneminde ortaya çıkmıştır. Soyun aksakalı olan kadın ve ata, şartlar gereği hem “aksakallık” hem de “Şamanlık” vazifesini üstlenmektedir. Fakat sonraki devirlere gelindiğinde, ondan meslekî nitelik taşıyan Şamanlık bölünerek ayrılmıştır ve bunun daha öncesinde

Şamanlık yoktur, fikri Şamanların ortaya çıkmasındaki özel durumu inkâr niteliğindedir.

Perihonluk, Şamanın dinî uygulamaları içerisindeki aslî faaliyet olarak düşünülmektedir. Perihonluk tedavi etme niteliğine sahip olup, Şamanlığın bugüne kadar muhafaza edilmesindeki önemli sosyal bir amildir.

İlmî çalışmalarda perihonluğun ortaya çıkışı hakkındaki fikirler ortak değildir. Örneğin; Dr. Dilmurat Ömer Efendi; “Şamanın perihonluk faaliyeti, Şaman ve Şamanizmden önce ortaya çıkmıştır. Şamanizmin şekillenişinden önce perihonluk ve perihon mevcut olmakla birlikte; Şamanizm, perihonluk olgusu temelinde şekillenmiş ve gelişmiştir” [16] demektedir. Dilmurat Ömer Efendi, “Şaman” ile “Perihon”u, iki açıdan değerlendirilmektedir. Bazıları, insanların, en eski inancının perihonluk olduğunu, daha sonra dinî inanca dönüştüğünü düşünmektedir. Bazıları ise, en eski dinin tabiat inancı olduğunu, ilkel devrin ortasına gelindiğinde perihonluk aşamasına geçildiğini düşünmektedir. Sun Beylin ise perihonluk ile dinin aynı dönemde ortaya çıktığını düşünmektedir. [17] Fakat yukarıdaki görüşlerin hiçbirinde ilkel düşünme tarzındaki sebep-sonuç ilişkisi üzerinde durulmamıştır.

Bizim kanaatimize; perihonluk Şamanizmin şekilleniş döneminde özel bir tür ilkel inanç şekli olup, en eski Şamanın varlığından sonra ortaya çıkmıştır.¹⁴ Animizm düşüncesi şekillendikten sonra, perihonluk muhteva yönünden daha da gizemleşmiş, biçim yönünden daha da mükemmelleşmiş ve kolektif bir faaliyet düzenine sahip olmuştur. Şaman, işte bu gizemli faaliyetlerin içinde merkezdeki şahıs olarak, perihonluk faaliyetlerine liderlik etme vasfına sahiptir. Yine Livi Bryul’a göre; “Hakikaten de hastalık hakkındaki gizemli düşünceler, gizemli vasitalardan faydalanarak tedavi ve hastalığa sebep olan kötü ruhları kovup çıkarma zarureti doğurmaktadır” [18]. Bu zorunluluk Şamanı değil, Şamanın çeşitli perihonluk faaliyetlerini meydana getirmiştir. Eski devirlerdeki perihonluk faaliyetleri sadece taklit yolu ile gerçekleştirilen nispeten düzensiz tedaviler olup, inanç tasavvurunun güçlenmesi, sosyal üretim güçleri ve vasıtalarının daha da gelişmesine bağlı olarak peyderpey mükemmelleşmeye başlamıştır.

İlmî çalışmalarda perihonluk faaliyeti hakkında çeşitli görüşler mevcuttur. Örneğin; Frazer’e göre “Perihonluk gök ile yeryüzü arasında tabiatın bir tür kanunudur. Sistematik bir şekilde gelişmeye devam eden bir tür kuraldır. Bu bir tür yazısız kurallar

¹⁴ Bu tür görüş apturnın şahsî görüşünü temsil etmektedir.

bütünüdür.” [19]. Tylor’a göre: “İlkel insanların gayelerine ulaşmasında sembolik olarak taklit edilen bu tür faaliyetler ile ulaşılmak istenen hedef arasında doğrudan bir sebep-sonuç ilişkisi bulunmaktadır. Perihonluk; perihonluğun sembolik kaidelerini nazari temel alan bir tür olgudur. Şöyle ki; fikir yürütme temelinde şekillenmiş mantıkî ideolojik bir yapı” [20] olarak düşünmektedir. Tylor, bu görüşü ile ilkel insanların ideolojik düşüncesi ile sembolik davranışların birlikteliğinin perihonluk faaliyetinin aslı yapısı olduğunu ortaya koymaktadır.

İngiliz toplumbilimci Malinowski: “Ruh sahası içinde perihonluk, bir hünerdir; perihonluk kapsamındaki davranışlar sadece amaca ulaşmada kullanılan vasıtalar” [21] demektedir. Malinowski, perihonluğu haricî bir yönden tahlil etmektedir. Onun görüşüne göre; perihonluk hem sanatsal hem davranışsal niteliğe sahip faaliyetlerden ibarettir. İ. A. Krivelev: “Perihonluk, perilere inanan kişilerin, Şaman ile perilerin gerçekten karşılaştığına inanmaları sebebiyle meydana gelen bir tür inanç hareketi” [22] olduğunu düşünmektedir. Hakikaten, insan vücudundaki hastalık, arzu ve dilekler, ruhlara inanma, Şamanın taklidî hareketlerinin bir gaye ile birleşmesi; perihonluğun temel taşı olarak görülmektedir. Perihonluk, işte bu gayeye ulaşmada kullanılan bir vasıta; yani “hurafe ve perihonluk doğaüstü güce tapınma vasfını taşımakla birlikte, gaye değil, belki vasıta” [23].

Demek ki perihonluk; türlü gizemli davranışları yerine getirme işinde “ilahî” vasıtaların “ilahî güçlerin” yardımı ile insanların psikolojik durumuna tesir edip, onların isteklerini yerine getirmeyi, sağlık-sıhhat sağlamayı, memnuniyetlerini korumayı amaç edinen, inanç faaliyetidir. Özetle, perihonluk faaliyetleri ilkel toplumun ürünüdür, diyebiliriz.

Perihonluk aşağıdaki özelliklere sahiptir:

1. Perihonluk faaliyeti kolektif bir yapıya sahiptir. Yani perihonluk faaliyetine katılan insanların sayısında bir sınırlama yoktur. Her türlü perihonluk faaliyeti Şamanın önderliğinde açık ve kolektif olarak gerçekleştirilmektedir.

2. Perihonluk faaliyetleri düzenli bir yapıya sahip değildir; belki de bu durum toplanma gayesinin farklılığından kaynaklanmaktadır. Nitekim perihonluk türlerinin faaliyet düzeni, birbirine benzememektedir.

3. Perihonluk faaliyeti aracı vasıtasıyla gerçekleştirilen bir inanç karakterine sahiptir. Amacı ne türdeki perihonluk olursa olsun; perihonluk faaliyetlerinin konusu Şamanizm ilahiyet tasavvuru ve ruh düşüncesi, insanların tanrılara ve iyi ruhlara olan

hürmeti ve inancıdır. Böylece perihon, bu faaliyete katılan kişilere oranla dinî inanç ve akidelerin yayılmasında daha aktif bir rol üstlenmektedir.

4. Bütün perihonluk faaliyetlerinin gerçekleştirilmesinde belirli bir gaye bulunmaktadır. Yani perihonluk faaliyetleri, insanların hastalıktan veya afetten korunma, afetten kurtulma veya dilek dileme gibi amaçlara ulaşmasını sağlamak için yapılmaktadır.

5. Perihonluk faaliyetlerinde, birtakım sembolik davranışlar ve davranış usulleri bulunmaktadır. Şaman bir perihonluk faaliyetini gerçekleştirirken, törenin başlatılması, devam ettirilmesi ve sonlandırılmasına önderlik eder. Perihonluk törenlerinin düzeni, hiçbir zaman değişmez ve dönüşmezdi. Dolayısıyla, bu yolla insanlarda güven duygusu oluşurdu.

6. Her türlü perihonluk faaliyetinde, bu faaliyete uygun olan ve özel işlevi olan “ilahî kurallar” yardımı ile kendisinin “gizemli güç ve kudreti”ni sergilerdi.

Yukarıdaki özellikler perihonluk faaliyetini gittikçe gizemli bir hale getirmiş; ilahî vasfa sahip büründürmüştür.

8. Şamanizmdeki Totem ve Totem İnancı

Totem inancı Şamanizmin önemli inanç mefhumlarından biri olup, ilkel insanların kendilerinin yaratılışı hakkındaki sade düşüncelerin ve şüpheli arayışların ürünüdür; ilkel toplumun sosyal gelişiminde, bütün insan ilişkilerinde önemli rol oynamaktadır. Tabiat inancı, ilkel insanların düzensiz ve yaygın, en basit derecedeki ilahî tasavvurlarının yansımasıdır. Totem inancı tasavvurları temelinde meydana gelmiştir. Totem temelindeki kültür, inanç ve toplum yapısına sahip inanç biçimidir. İlkel insanların yaşamın kaynağı hakkındaki en eski düşünce biçimidir.

Totemizm inancı ile hayvan ve ağaca tapınma olgusu birbiriyle bağlantılı olmasının yanı sıra farklılıkları da içermektedir. Totemizm inancıyla hayvan ve ağaca tapınmanın ilişkisi hususunda çeşitli görüşler mevcuttur:

“Halbuki totemizmde bilinen bir hayvan, ağaç veya başka doğal nesnelere, bir kabilenin ortak atası olarak değerlendirilir; inanılan totem ile insan arasında kan yoluyla bağlılık ilişkisi bulunur. Bu durum kan yoluyla ilişkilendirilen totemin soy ağacındaki (silsilesindeki) toplumsal yansımadır. Totemizm, geleneksel hayvan, ağaç inancına benzemektedir. Geleneksel hayvan, ağaç inancı hayvan ve ağacı ilahlaştırmaktadır. Bu akideye inananlar soy ve kan ilişkisini gözetmez; bütün ağaç ve hayvanlara inanırlardı. Fakat totemizmde belli bir soy birlikteliği ile totem olarak nitelendirilen

hayvan, ağaç ilişkisi kan yolu ile bağlılık temelinde şekillenir” [24] Bu görüş, totemizm ile hayvan ve ağaç inancı arasındaki farka açıklık getirmektedir. “Toteme inanma ve totemizm ise hayvana veya yabani hayvana tapınmadan ortaya çıkmıştır” [25] görüşü ile “Totemizm...tabiata, hayvana, ağaca, ruhlara, atalara tapınma inançları ile birleşmiştir” [26] görüşü; totemizm ile hayvan ve ağaç inancının arasındaki ilişkiyi ifade etmektedir. Fakat totem olan nesne yalnızca hayvan ve ağaç ile sınırlı değildir; kuşları, doğa olaylarını da içine alabilmektedir. Dolayısıyla açıktır ki; totem niteliğinde olan nesnelere tabiat tanrıları dairesinden ayrı düşünülemez. Çünkü totemizm nesnelere, totem inancının ortaya çıkmasından önce tanrı olarak nitelendirilen nesnelere aittir.

1) Totemizm ve Totemizmin Şekillenmesi

“Totem” sözcüğü Kuzey Amerika’daki Hintlerin Ocbuva kabilesinde “soy”, “onun soyu” manalarına gelmektedir.

Totemizm ilkel insanların kendi atalarını hayvan, ağaç, kuş ve farklı türdeki cansız, somut varlıklara, doğa olaylarına bağlı olarak düşünmesinden kaynaklanmıştır. 1885 yılında İngiliz Robertson, Şims Arap ve diğer milletlerin din özelliklerini inceleyerek totemizmi mevcut dinlerin başlangıç noktası olarak gören nazariyesini ortaya koymuştur. Bunun ardından Avusturyalı psikolog Freud psikanaliz bağlamında totem nazariyesini geliştirerek totemizmi sadece mevcut dinlerin başlangıç noktası olarak değil; kültür, ahlak ve toplum yapılarının kurulmasındaki başlangıç noktası olarak görmektedir. Fransız Emile Durkheim totemizmi perihonluk ile birleştirerek, iki olgunun birleşmesini insanlığın din inancının başlangıcı olarak vasıflandırmaktadır. [27] Çünkü totemizm eski halkların tümünde genel olarak karşılaşılan inanç ve kültür şeklidir. Yine totemizm, ilkel toplumların kurulmasındaki yapıtaş ve manevi bir dayanak olarak, eski insanların totemizm inancına ait açıklamalar, efsane ve rivayetlerde betimlenmiştir. Kısacası totemizm Şamanizmin en eski inanç alanlarından ve inanç şekillerinden biridir.

Rus İ. A. Krivelev: “İlkel din gelişerek belirli bir aşamaya eriştiğinde, insanlar varlıkların bünyesindeki değişikliği, kurdun insana dönüşümü şeklinde değil; taşın ejderhaya, ayının güzel bir varlığa, fırtınanın kaplana dönüşmesiyle izah etmekte, bu değişime inanmaktadırlar. Bu tür şekil değiştirme düşüncesi hayalî olarak insan ile hayvanın eşitliği tasavvurundan kaynaklanmış, insanın kaynağını hayvan olarak gören inanca dönüşmüştür. Bu bakış açısı da totemizmin ortaya çıkışı hakkındaki geçerli bir ihtimaldir. Elbette bilinen bir hayvanın insana dönüşümü hakkındaki bu ihtimal,

toplumun önde gelen şahıslarının düşüncesinde şekillenerek ortaya konulmuştur. Bu türdeki hipotezler totemizm felsefesini şekillendirmektedir” [28]. İhtimal dâhilinde, ilkel insanların sade düşünceye sahip olduğu dönemde, hayvan ile insanın veya insan ile başka nesnelere eşitliği düşüncesi önceden şekillenmiştir. Bu sebeple totemizmin manevi temelini eski devirlerde ortaya çıkması mümkündür. Çünkü “eşitlik” düşüncesi olmadığı bir durumda, belli hayvan veya ağaç ya da başka nesnelere kendilerinin atası olarak görmeleri mümkün değildir. Freud totemizmin gelişimi hakkında: “Totemizm bir nebze daha geliştiği dönemde insanlaşan inanç objelerine inanılmıştır. İnsanlaşan tanrı, hayvan toteminin yerini almıştır. Fakat bu durumda hayvan totemi tamamen yok olmamış, insanlaşan tanrı bazı hayvanları temsil etmiştir. Yine bazı hayvanların görüntüsünde kendini aks ettirmiştir. Hayvan totem; o tanrıdan ayrılmaksızın onun yoldaşına dönüşmüştür. Bazı efsanelerde tanrı belirli bir hayvanı kendisine itaat ettirerek onun yerini almıştır” [29] demektedir. Bu görüş totemizmin daha sonraki dönemlerdeki değişimi ortaya koymaktadır.

Totem ve totemizm inancı üzerinde araştırma yapan bilim adamlarının fikirlerinde belirli yönlerden farklılıklar bulunsa da; totemizmin ilkel insanların zihnindeki ata tasavvuru ve kan yolu ile bağlılık temelinde ortaya çıkan hayvan, ağaç, kuş ve diğer nesnelere ihtiva eden inanç olduğu hususunda ortak fikre sahiptirler.

Demek ki totem; belli bir soyun veya kabilenin üyeleri tarafından, o soy veya kabilenin atası olarak sembolleşen, soy veya kabile üyeleri ile doğrudan ilişkili olduğu kabul edilen hayvan, ağaç, kuş ve diğer nesnelere temsil etmektedir. Totem soy veya kabilenin sembolü olmanın yanı sıra; o kabile veya soy topluluğunun ortak psikolojik niteliklerinin şekillenme kaynağı olarak da açıklanabilir.

Totem düşüncesi ve inancının meydana gelmesi ile birlikte totem sistemi de oluşmuş, ilkel insanlar arasında soy ve kabile üyeleri ile ortak bir sisteme sahip olan inanç geleneği şekillenmiştir.

Bilim adamları, sistemleşmiş olan bu inanç ve kültür biçimini “totemizm” olarak adlandırmıştır. Totemizmi ilkel toplumlarda şekillenen en ilkel inanç, toplum ve birey ilişkisi sistemi olarak düşünenler de mevcuttur. Totemizm ilkel millet psikolojisi ve ilkel milli ruhun olgunlaşmasında rol oynamış; bu yönüyle daha sonraki devirlerde ortaya çıkan hâkimiyet ve millet şuurunun ilk adımı olmuştur. Yine başka bir açıdan bakıldığında totem sistemi en ilkel kanun düşüncesinin başlangıç noktası olarak kabul edilebilir. Çünkü toplumda totemizm düşüncesi şekillendikten sonra, bu felsefe

temelinde toplum düzeni, ceza ve cezalandırma mefhumları ortaya çıkmaya başlamıştır. Robertson: “İlkel kabileler farklı soy veya akraba gruplarından müteşekkildir ve her soyun kendisine ait geleneksel perihonluğa özgü totemi bulunmaktadır. Hiçbir soy kendisinin totemini yememekte; hatta bu, kabile içindeki diğer soylarda da uygulanmaktadır. Şöyle ki bir kabilenin totemi o kabilenin atası idi. Bu kuralın dışına çıkıldığında ise, büyük felaketler ortaya çıkmaktaydı...” [30].

İlkel toplumlarda soy, kabile ve kabile birliğinin ortak totemleri bulunmasının haricinde; yine soy, kabile üyelerinin de kendilerine özgü totemleri bulunmaktadır ve isimleri totemleri ile adlandırılmaktadır. Bu durum bir soyun veya kabilenin üyelerini diğer soy ve kabile üyelerinden ayırmaktadır. Diğer bir açıdan; bir kabilenin birkaç yakın soyun birleşmesinden müteşekkil olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim bir kabilede birkaç totem bulunmaktadır. Hatta bir soy içinde sadece şahıs totemleri bulunabilmektedir. Şayet soy içerisinde bir bölünme gerçekleşirse doğal olarak totem de bölünmekte veya soy sistemi içinde bölünme durumunda denk hukuk yöntemi kullanılmaktadır. Morgan İrukuzların soy toteminin bölünme hadisesini hatırlatarak; “Şu duruma dikkat etmek gerekir ki kurt soyu şimdi gök kurt ve sarı kurt soylarına; kaplumbağa soyu büyük ve küçük kaplumbağa soylarına bölünmüştür” [31] demektedir. Soy totemindeki bu tip bölünme durumu; eski halkların totem inancı temelinde şekillenerek soy sisteminde uygulanmıştır.

Şimdiki incelemelerle totemizmin anaerik devirlerin ortasında meydana geldiği; bu devirde soy silsilesinin ana soyunun baz alınarak belirlendiği, en eski totemin ana türünde olduğu, anaerik dönemin totemizmin en güçlü çağı olduğu ifade edilmiştir.

2) Totemizmin Özellikleri

1. Totemizm; hayvan, ağaç, kuş ve başka nesnelere ile insanın eşitliği, birbirlerine kendi içinde kaynaklık ettiği düşüncesi temelinde şekillenmiş bir tür inanç şeklidir. Yani o hayvan, ağaç, kuş ve başka nesnelere tapınma temelinde şekillenmiştir.

2. Totemizm inancı, insanların kan yolu ile bağlılık tasavvuru temelinde şekillenen “ata” inancına dayanır. Totemizm inancı ortaya çıktıktan sonra, ilkel insanlarda doğum, kardeşlik ilişkisi ve kaideleri hakkındaki düşünceler sistemleşmiştir. Bunun üzerine kardeşler arasında nikâhlanma, evlenme yasaklanmıştır. Aynı atadan gelen kişiler aynı soya sahiptir.

3. Totem sembolü, o soyun aksakalının baş tacıdır. Soyun aksakalı seçilirken ve aksakallık vazifesini bırakırken totemin sembolü olan baş tacı; seçilen aksakala bir merasimle verilir. Bu durum soy aksakalının vazifesini sonlandırdığını ifade etmektedir.

4. Totemizm inancı soy ve kabile içinde totem sistemine sahiptir. Totemizm inancı meydana geldikten sonra, soy veya kabile içinde totemi koruma, totem (totem hayvanının) etini yememe, toteme saygısızlık etmeme kaideleri benimsenmiştir; aksi takdirde bu davranışları sergileyenler cezalandırılmaktadır. Ayrıca soy, kabile üyeleri arasında şaman önderliğinde toteme tapınmayı ihtiva eden totem hayvanlarının ve diğer totem nesnelere hareketlerinin taklit edildiği tapınma törenleri, merasimleri ve kaideleri de bulunmaktadır.

5. Totem özgü olduğu soy veya kabileye adını verir. İlkel toplumdaki soy ve kabileler totemleri ile adlandırılmaktadır. Hatta soy, kabile üyeleri de kendilerini totemleri ile adlandırmaktadır.

6. Totem, soy veya kabilenin sembolüdür. İlkel devirlerdeki soy veya kabile içindeki büyük merasimlerde her soy veya kabile kendi toteminin derisini, kafatasını veya totemini ifade eden sembolleri kutsal sayılan ağaçlara veya aksakalların oturduğu yerin üzerine asarlardı. Bu, o soyun veya kabilenin sembolü idi. Hatta soy sembolünün, soy ve kabile üyelerinin kabri üstüne konulduğu durumlar da mevcuttu.

3) Totemizmin Sosyal Rolü

1. Totemizm inancı ilkel insan topluluğunun ortak dil ve ortak yaşam bölgesine sahip olmasında önemli rol oynamaktadır; yani soy içindeki üyelerin zihninde bağlılık mefhumunu şekillendirmektedir. Açıkça söylemek gerekirse, belirli bir toteme inanan ilkel insan topluluğu, kan yolu ile bağlılık düşüncesi temelinde şekillenmiştir ve sosyal yapıyı güçlendiren nitelikteki ortak dil, bölge paydasına sahiptir. Bu açıdan totem inancı sosyal yapıyı güçlü kılar. Yukarıdakiler genel hatlarıyla totem inancının mucizevî sebepleri olsa da totem inancı ilkel insanlardaki sade düşüncenin şekillenmesinde önemli rol oynamıştır.

2. Totemizm inancı, ilkel insanlarda birbirinden ayrı surette yapılmış gurupların şekillenmesinde, belirleyici rol oynamaktadır. Yani totemizm inancının toplulukların şekillenmesinde önemli bir yeri vardır. Totemizm, bu inanca sahip kişileri bir tür inanç tasavvuru temelindeki sosyal bir sistem çatısında toplayarak onların kolektif haldeki yaşamlarını düzenleyen sosyal gelişimi sağlamaktadır.

3. Totemizm inancı, soy ve kabilenin psikolojik yapısının şekillenmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Soy ve kabile üyelerinin totem hayvanı taklit etme, taklidî bir yöntemle öğrenme, totem hayvanlar ile kaynaşık bir hale gelme sürecinde; totem hayvanın karakterine bürünen hayvanî fitrat, soy veya kabile içinde gittikçe ortak bir özelliğe dönüşmüştür. Neticede “ata” tasavvuru, atanın huy ve karakterinin özümseme ve benimsenmesine yol açmıştır. Totem hayvanın hayvanî fitratı, o toteme tapanların psikolojik durumuna doğrudan tesir etmektedir. Şöyle ki; o soy kapsamında ortak psikolojik yapıya sahip olan ve benzerlik gösteren bir karakter ortaya çıkmaktadır. Bu durum; inanç sisteminde ve çevresinde, ilerleyen zamanlarda oluşmuş olan ilkel millet yapısının manevî birlikteliğini, meydana getirmektedir.

4. Totemizm inancı, totemizm düşüncesinin kaynaklık ettiği kolektif tapınma faaliyetleri ve merasimlerinin ortaya çıkışında önemli rol oynamaktadır. Soy bünyesindeki üyeler, atalarına hürmeti ve inancı göstermeyi gaye edinen çeşitli tapınma faaliyetleri ve merasimleri gerçekleştirmektedirler. Bu tür faaliyetler zamanla inanç hüviyetine sahip, kolektif ve sosyal faaliyetlere dönüşmüştür.

5. Totemizm, ilkel insanların zihninde ahlak ve kanun düşüncelerinin şekillenmesinde önemli rol oynamaktadır. İkel insanların akrabaları ile nikâhlanmasının yasak olması, toteme saygısızlık, hürmetsizlik, hakaret etmek ve başkaldırmak gibi tavırların yasak olması; bu kaidelere uymayan soy içerisindeki kişilerin mutlak surette cezalandırılması, totemizm inancının temelinde şekillenmiştir.

Özetle totem inancı ilkel insanların üretim durumu, gündelik yaşamı ve manevî dünyasında önemli rol oynamaktadır. Bilim adamları, ilmî çalışmalar vasıtasıyla totem felsefesini ideolojik kaynak alan inanç ve medeniyet tasavvurunu “totemizm” olarak adlandırmışlardır.

9. Şamanizmdeki Animizm İnancının Şekillenmesi

İkel insanların zihninde meydana gelen ruh tasavvuru ve ruh tasavvuru temelinde şekillenen ruh inancı, ilkel nitelikteki manevî faaliyetlerin bir nevi mahsulü olarak, daha önceki dönemde var olan inanç biçimlerini büyük oranda gizemleştirerek Şamanizm inanç sistemini mükemmelleştirmiştir. Bu durum, ilkel insanların düşünce gücünün, ilkel üretim faaliyetleri neticesinde, zamanla derinleşmesinin ürünüdür. Başka bir deyişle; eski devirlerdeki insanların kendi fizyolojik güç ve kudretlerini keşfetmelerinin sonucudur.

Bilim adamlarının ilkel inanç düşüncesindeki animizm felsefesinin meydana gelmesindeki temel amiller hakkındaki görüşleri birbirinden farklıdır.

“Din bilimleri Umumî Nazariyesi” adlı kitapta: “Tahminen 200–300 bin yıl önce yordama gücüne sahip insanlar, akil insan niteliğine sahip olmuştur. Akil insanlar Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarına geniş bir şekilde yayılmıştır. Bu insanların fikir yürütme gücü, günümüz insanları baz alındığında, gelişmiş, olarak nitelendirilebilir. Akil insanlar, eski taş devrinin orta ve son dönemlerinde yaşamakla birlikte; o dönemlerde gündelik yaşamlarında kullanabilecekleri aletleri ve silahları üretebilmekte idiler. Ok ve yay gibi birleşik yapıdaki silahlar, hayli zaman önceki eski taş devrinin son dönemlerinde icat edilmiştir. Bu noktadan bakıldığında; akil insanların fikrî gücü soyut düşünebilme evresine ulaşmış ve hayalî tasavvur yeteneğine erişmiştir. Hayallerinde şekillenen belirli ruh düşünceleri temelindeki dinî düşünceler karşılaşılma ihtimali olan olgular olarak kalmıştır. Bu düşünceleri arkeolojik araştırmalar daha iyi ortaya koyabilir” [32] demektedir.

1871 yılında İngiliz Tylor “animizm” felsefesi ile ruh inancının meydana gelmesi hakkındaki fikirlerini açıklamıştır. Taylor topladığı tarihî materyaller yardımı ile “İlkel Medeniyet” adındaki eserini yazarak animizm felsefesine açıklık getirmiştir. Frazer “Altın Dal” isimli eserinde Taylor’un ortaya koyduğu animizm felsefesini geliştirmiştir. Fransız Lévy Bruhl, Frazer’in animizm hakkındaki görüşlerini iki noktada toplayarak; “Animizm felsefesi tasavvuru kendi içerisinde iki aşamadan oluşmaktadır: Birincisi, ilkel insanlar, ölüleri rüyasında görür, rüyalarında onlarla konuşur, onların sesini duyar, onlarla birlikte savaşa katılırdı ve rüyalarında gördükleri bu olaylara hayranlık duyarlardı. Dolayısıyla bu olaylar onların psikolojisinde birtakım değişiklikler meydana getirirdi. Bunun sonucunda; bahsi geçen durumların somut gerçekler olduğuna inanırlardı. Onlara rüyalarında görünen ölüleri, uzaktaki kişiler olarak tasavvur eder; kendi varlıklarının da her iki tarafa uzak olmadığını düşünürlerdi. Nitekim kendilerinin bir taraftan hayata ve gerçekliğe sahip olduğunu düşünmekle birlikte, bir taraftan da kendilerini asıl suretinden ayrılmış hayalî, soyut bir şeklin somutsal dışavurumu olarak düşünmekte idiler. Çünkü ilkel insanların inanç esasını teşkil eden zarurî psikolojik duygular onları tamamen kontrol etmekte idi. İkincisi, kendilerini hayrete düşüren tabiat olaylarını ve bu olayların sebebini düşündükçe; hayalî tasavvurlarını daha da genişletmekte ve derinleştirmekteydiler. Onlar tıpkı kendilerinin, arkadaşlarının ve hayvanların bedeninde görüldüğü üzere, bütün canlılar ve doğa olaylarında “ruh”,

“ruhlar”, “suretleri” görür, basit mantıksal yordamlarla düşünürlerdi. Bu tür yorumlar, kendilerinin psikolojik ve hayali duygularını içerdiği gibi mantıkî tutarlılıktan yoksundu.” [33]. Lévy Bruhl düşüncelerine bütünüyle bakıldığında, o da Taylor gibi psikolojik durumları, ilkel insanlardaki ruh tasavvurunu ve inancını meydana getiren aslı sebepler olarak görmektedir. Frazer ise Tylor’un nazariyesini baz alarak bu fikri daha da genişletmiş ve bazı hususlara açıklık getirmiştir. O, gelişmemiş toplumların defin törenlerinde cesetlerinin yanına hayatta iken kullandıkları alet ve malların konulmasını; iki dünyayı birbirine bağlamayı amaç edinen defin törenleri hakkında şunları söylemiştir: “Gelişmeyen toplumlarda, insan öldükten sonra hayatta iken kullandığı nesnelere, ölen kişinin ruhunun baki âlemde kullandığına, ceset ile birlikte gömülen paralar ile gerekli olan nesnelere satın aldığına yönelik düşünceler bulunmaktadır. Bu durum, ilkel insanların nesnelere ruh olduğu düşüncesine inandıklarını ispatlamaktadır.” [34]. Animizm inancı, (“bütün varlıkların bir ruha sahip olduğu nazariyesi”) hakkında Lévy Bruhl, özetle şunları söylemektedir: “Taylor’un animizm nazariyesi, kaynaklar ışığında tarafımızdan incelendikçe gittikçe kesin bir hal almaktadır. Mantıkî olarak, insanları tatmin eden bir tür bilim haline dönüşmektedir.” [35]. Amerikalı Din bilimci F. C. Şirin : “İlkel insanların zihninde ilah veya din denilen tasavvur olmasa da görmedikleri; ancak mevcut olduğunu bildikleri bir gücün varlığını hissetmişlerdir. Çünkü o, insanların hayatına az çok tesir etmiştir. Yani görünmeyen bu güç, daima var olarak, ilkel toplumdaki bütün insanlara her türlü kural ve kaideyi öğretmiştir. Nitekim onlar da görünmeyen bu ilahî güce boyun eğmişlerdir” [36] demektedir.

Sun Beylin şimdiki halkların ilkel örf-adetlerini inceleyerek ruh düşüncesinin ortaya çıkışı hakkındaki görüşlerini şöyle ortaya koymuştur: “Uzun zaman önce ilkel devirlerde, insanlar ‘bütün nesnelere ruh vardır’ düşüncesi temelinde şekillenen bir tür inanç aşamasından geçmiştir. O çağlarda ayın, güneşin, yıldızın, rüzgârın, yağmurun, karın, şimşegin; hayvanın, ağacın, dağın, denizin, taşın hatta insanın özünde ruh bulunduğu ve daima insanların yaşamına etki ettiğine inanılmakta idi. İnsanların, insan vücudunun; ruh ve ruhun ayrılışından ibaret iki kısımdan müteşekkil olduğunu ve öldükten sonra ruhun bedenden ebediyen ayrıldığını düşünmekte idiler. Onlar ruhun ‘varlık’ düşüncesi nedeniyle atalara hürmet etmekteydi. Atalarına ve evlatlarına zarar veren kötü insanlar öldüğünde ise saygı gösterilmezdi. Kendi kavmi içinde cezalandırılarak öldürülenler, kavimlerine bela getiren kötü ruh türündeki ruhlar kavim

üyelerine korkunç gelirdi. Tıpkı avcının kaplan derisine bürünerek onun gücünü aldığına inanması ve diğer kavimlere kendisine tabi etmeyi ve kontrol etmeyi düşünmesi gibi...” [37]. Bu düşünce belirli bir mantık esasında şekillenmiş olup ilkel insanlardaki ruh düşüncesinin hakikaten bir tür tarihî olgu olduğunu düşündürmektedir.

Ruha tapma inancını şekillenmesi ilkel insanlar ile tabiat arasındaki ölüm kalım mücadelesinde oluşmuş; en eski, gizemli ve saf tasavvurlar ile ilişkilidir. Japonyalı Çityen Dazo 1978 yılında katıldığı uluslar arası ilmî bir toplantıda dinî inancın ortaya çıkışı hakkında: “ Kanaatimce: insanlarda tam bir toplum düzeni şekillenmeden önce, ölüme ve doğa güçlerine olan saygı ve onlardan korkma, dinî inancı şekillendiren temel kaynaktır” [38] demiştir. Demek ki ölüm olgusu ilkel insanları ölümden sonrayı düşünmeye itmiştir. Ölüm sorası hayat hakkındaki tasavvur ilkel insanlarda ruh düşüncesini oluşturan ve inanç hissini ortaya çıkaran bir sebeptir. Defin ve defin törenleri ruh tasavvuru ve inancını ideolojik kaynak olarak şekillenmiştir.

İlkel insanlarda animizm inancını şekillendiren öznel ve nesnel sebepleri aşağıdaki birkaç noktada toplayabiliriz: Birincisi, ilkel insanlarda ruh tasavvuru ve inancını şekillendiren psikolojik bir sebep olsa da Taylor’un ortaya koyduğu animizm düşüncesindeki gibi hayalî bir faaliyettir. Çünkü ilkel insanlar yüzeysel tefekkür güçleri ile hayal ile gerçeğin ilişkisini kavrayamamaktaydılar. Onlar rüyalarında gördükleri nesnelere hepsini ruh tasavvuruna bağlamakta idiler. İkinci önemli ve objektif bir sebep de şudur ki: ilkel insanlar ilkel toplumun başlangıç döneminde yani animizm tasavvuru şekillenmeden daha evvel, ölümleri dağ tepesine, kutsal ağaçların üstüne bırakırlardı. Cesetlerin saç ve tırnaklarının uzadığını görmeleri insanların zihninde “insan öldükten sonra da hayatı bir insanın vücudunda devam eder” düşüncesinin oluşmasına sebep olmuştur. Örneğin; bu inanç Uygurların bir kısmında hâlâ devam etmektedir. Tırnak ve saç kesildiğinde rasgele atılmaz tırnaklar pamuğa toplanarak kapı eşliğinin sağ veya sol tarafına gömülür. (Bu konuda kıyametin kopmasına yakın bir zamanda deccal gelir, o zaman kapı eşliğine gömülen tırnaklar diken olur filizlenir, tırnağın sahibini korumuş, şeklinde bir inanış mevcuttur.) Saçları ise duvar oyuklarına koyma adeti devam etmektedir. Demek ki ilkel insanlar rüyalarında gördükleri bütün nesnelere ve cesetlerin belirli yerlerinde ortaya çıkan durumları; yaşam belirtisi olarak düşünmekte, doğadaki “mevcut nesnelere ruh vardır” tasavvuru ile açıklamaktaydılar. Bu düşünce Şamanizm inancının ideolojik sisteminin olgunlaşmasında en önemli rolü üstlenmektedir.

Açıklamalar:

- [1]. Fu Yügüañ, Miñ Xuyyiñ: “Mançuların Şaman Dini Tetkikatı”, Pekin Üniversitesi Neşriyatı, 1991-yıl Çince Neşri, 257. s.
- [2]. Malinowski: ”Perihonluk İlmi Temelinde Din ve Efsane”, Çuñgo Halk Edebiyat-Sanat Neşriyatı, 1986 yıl, Çince Neşri.
- [3]. Vu Biñen: “Sırlı Şaman Dünyası” Senliyen Kütüphanesi Şañxay Şubesi, 1989-yıl Çince Neşri, 3.s.
- [4]. B. Mors: “İnsanlar Dinbilim”, Bugün ki Çuñgo Neşriyatı, 1992-yılı Çince Neşri, 60.s.
- [5]. Lü Daci: “Dinbilimi Umumi Nazariyesi” Çuñgo İçtimai Fenler Neşriyatı, 1991-yıl Çince Neşri, 233.s.
- [6]. Dilmurat Ömer: “Altay Dil Sistemindeki Milletlerin Şamanizm İnancı”, Şıncañ Halk Neşriyatı, 1995-yıl Çince Neşri, 4.s.
- [7]. İ. A. Krivélév: “Din Tarihi”, Çuñgo İçtimai Fenler Neşriyatı, 1984-yıl Çince Neşri 35.s.
- [8]. Dilmurat Ömer: “Altay Dil Sistemindeki Milletlerin Şamanizm İnancı”, Şıncañ Halk Neşriyatı, 1995-yıl Çince Neşri, 5.s.
- [9]. İ. A. Krivélév: “Din Tarihi”, Çuñgo İçtimai Fenler Neşriyatı, 1984-yıl Çince Neşri, 36.s.
- [10]. Dilmurat Ömer: “Altay Dil Sistemindeki Milletlerin Şamanizm İnancı”, Şıncañ Halk Neşriyatı, 1995-yıl Çince Neşri, 65.s.
- [11]. Lévy Bruhl: “İptidai Tefekkür”, Soda Basma Sariyi Neşriyatı, 1995-yıl Çince Neşri, 255.s.
- [12]. Sey Çünşiñ: “İnsanlar Cemiyetinin Şekillenışı ve İptidai Cemiyet Formatı”, Çungo İçtimai Fenler Neşriyatı, 1988-yıl Çince Neşri, 361.s.
- [13]. N. Pantosov: “Rus İmparatorluğu Coğrafyasının Türkistan Kısmından Doklat”, 1907-yıl, Taşkent Rusça Neşri, “9. bölüm Tarançılardaki Bahşi”.
- [14]. Suñ Béylin: “Perihon ve Perihonluk”, Siçüen Milletler Neşriyatı, 1989-yıl Çince Neşri, 28.s.
- [15]. Yukarıdaki Kitap, 30.s.
- [16]. Dilmurat Ömer: “Altay Dil Sistemindeki Milletlerin Şamanizm İnancı”, Şıncañ Halk Neşriyatı, 1995-yıl Çince Neşri, 154.s.
- [17]. Suñ Béylin: “Perihon ve Perihonluk”, 219.s.

- [18]. Lévy Bruhl: “İptidai Tefekkür”, 256.s.
- [19]. Frazér: “Altın Dal”, Çuñgo Halk Edebiyatı Neşriyatı, 1987-yıl Çince Neşri.
- [20]. Lüdaci: “Dinbilim Umumi Nazariyesi”, 255.s.
- [21]. Malinowski: ”Perihonluk İlmi Temelindeki Din ve Efsane” 54.s.
- [22]. İ. A. Krivélév: “Din tarihi”, 36.s.
- [23]. Çén Linşu: “Dinbilim Kaideleri”, Siçüen Üniversitesi Neşriyatı, 1988-yıl Çince Neşri, 94.s.
- [24]. Lüdaci: “Dinbilim Umumi Nazariyesi”, 128.s.
- [25]. İ. A. Krivélév: “Din Tarihi”, 25.s.
- [26]. Çén Linşu: “Dinbilim Kaideleri”, 202.s.
- [27]. Lüdaci: “Dinbilim Umumi Nazariyesi”, 338.s.
- [28]. İ. A. Krivélév: “Din Tarihi”, 23.s.
- [29]. Freud: “Musa ve Tek Tanrılı Din”, 1989-yıl, Pekin, Çince Neşri.
- [30]. Robertson: “Hıristiyanlığın Ortaya Çıkışı”, Pekin, Neşriyatı, 1958-yıl Çince Neşri.
- [31]. Morgan: “Eski Cemiyet”, şinçan Halk Neşriyatı, 1992-yıl Uygurca Neşri, 1-kısım, 178.s.
- [32]. Lüdaci: “Dinbilim Umumi Nazariyesi”, 346.s.
- [33]. Lévy Bruhl: “İptidai Tefekkür”, 10-11.s.
- [34]. Frazér: “Altın Dal”, Çuñgo Halk Edebiyatı Neşriyatı, 1987-yıl Çince Neşri.
- [35]. Lévy Bruhl: “İptidai Tefekkür”, 74.s.
- [36]. F. C. Şiriñ: “Adem ve İlah”, şañhey Halk Neşriyatı, 1991-yıl Çince Neşri.
- [37]. Suñ Béylin: “Perihon ve Perihonluk”, 208.s.
- [38]. Çityen Dazo, Vilson: “Cemiyet ve Din”, Siçüen Halk Neşriyatı, 1991-yıl Çince Neşri, 7.s.

II. Bölüm: Şamanizmin Şekillenışı

Şamanizm ilkel insanların doğayla tanışmalarının dışı vurumudur. Bu insanların ilkel, basit seviyedeki üretim ve yaşama şartlarında doğa ile sürekli mücadelelerinin bir ürünüdür.

1. Şamanizmi Şekillendiren Somut Şartlar

Şamanizmin şekillenme safhasında ilkel insanlar en ilkel dönemde tabiattan toplama ve avcılık ile yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Onların toplayıcılık ve avcılık faaliyetleri kolektif nitelikteki faaliyetlerdir. Onların üretim kaideleri de gayet basit olarak, eski taş devrinin (Kabataş devri) kuralları vasıtası ile gerçekleştirilmekteydi. O dönemde çeşitli doğa güçlerinin saldırısına maruz kalmakta idiler; çevreleri tamamen yırtıcı hayvanlarla doluydu” [1]. Öte yandan, bahsi geçen doğa olaylarına maruz kalıyorlardı. Bu tür doğa olayları ilkel insanların nezdinde karşı konulamayacak kadar kudretli ilahî güçlerdi. Diğer taraftan ise doğadaki bazı olaylar ve somut varlıklar ilkel insanların yaşamı ve güvenliği için zarurî olan şartları sağlıyordu. Örneğin; güneş onlara besin ve sıcaklık sağlıyor; yabanî meyveli ağaçlar yiyecek veriyor; ay ışığı gece karanlığını aydınlatıyor; su ise yaşam kaynakları oluyordu... Hatta büyük ağaçlar, onları yırtıcı ve vahşi hayvanların saldırısından korumakta idi. Yani “Onlar hayatta kalmak için ağaçların üstünde yaşamakta idiler” fikri ihtimal dâhilinde genel geçer kabul edilebilir. [2]. İlkel insanların doğadaki somut varlıklar ile kendileri arasındaki doğal bağlılık, sebep- sonuç ilişkisi, bazı vasıtalarla yaşamın sürerliliği ilişkisini ve doğa olaylarının özünde bulunan doğa kanunlarının dışavurumunu kavramakta; ancak içsel mahiyetini, doğal kanunlarını kavrayamamakta idiler. Dolayısı ile ilkel insanlar hayatlarına tesir eden bu tabiat güçlerinden korkmakta, onlara boyun eğmekte, yaşamlarının sürekliliğini sağlayan tabiat güçlerinden memnun olmakta, onlara başvurmakta idiler. Nitekim zamanla zihinlerinde “doğüstü güç” fikri şekillenmeye başlamıştır.

İlkel insanlar, doğayla verdikleri sürekli mücadelede bir süre sonra kendilerindeki güç ve kudretin farkına varmışlardır. Taşı belirli alanlarda kullanma; ağaç, kemik gibi nesnelere şekil verme; ok ve yayı icat etme; ilkel insanların fizyolojik gücünü, mevcut iktidarını, mücadele etme azmini ortaya koymaktadır. Böylece bu insanlar, yavaş yavaş kendileri hakkında fikir sahibi olmaya başlamıştır. Fakat ilkel tefekkür yeteneğine sahip olsalar da; sınırlı fizyolojik güç ve kuvvetleri ile doğayı kontrol altına alma hususunda yetersiz kalmışlardır. Şöyle ki; somut dünyanın ruhlar

dünyasına bağlı olduğunu düşünerek somut dünyayı ilahîleştirmişlerdir. Sonuç olarak ilkel insanların zihninde mürekkep nitelikteki kutsiyet tasavvuru ve birtakım ilkel inanç akideleri meydana gelmiştir. Şamanizm işte bu hayalî tasavvurlar ve ilkel inanç akidelerini ideolojik temelinde şekillenmiştir.

“Şamanizm tabiat tasavvurunun ürünüdür, tabiat tasavvuru Şamanizmin ortaya çıkmasındaki en temel ve en köklü sebeplerden birisidir” [3].

2. Şamanizmi Şekillendiren İlkel Bilgi Nazariyesi

Şamanizm ilkel toplumların ürünüdür. Tabiat ise ilkel insanların tefekkür kaynağıdır. Doğa Şamanizmin ilahîleşen olgusudur. İlkel insanlar tabiat güçlerine itaat etmeye mecbur idiler. Çünkü ilkel devirlerde ilkel insanlar tabiatın gelişimine karşı duramamaktaydılar. Onlar tabiat güçleri ve doğa olaylarını insanın güç ve kudretini aşan ilahî güçler olarak düşünmüşlerdir. Onlar için tabiattaki bütün nesnelere; karın ve yağmurun yağması, gök gürültüsü, yıldırım ve şimşek, gece gündüzün birbirini takip etmesi, mevsimlerin değişimi, yabanî meyvelerin olgunlaşması, kuşların uçuşması, belli türdeki hayvanların suda yüzmesi, yırtıcı hayvanların insanları yemesi, hatta birbirini yemesi... gibi durumların hepsi çok gizemli nitelikteydi. İlkel insanların doğadaki bütün nesnelere gizemleştirerek düşünmesi ortak toplum tasavvurunun neticesidir. “ Ortak toplum tasavvuru, ilkel insanların sezgisinde çok önemli bir yere sahiptir; bu durum onların sezgisini gizemli hale getirmiştir.” [4]

Şamanizmin penceresinden bakıldığında, ilkel insanların ortak düşüncesi aşağıdaki gibi özetlenebilir:

1. İlkel insanlar, yaşamın ilkel dönemlerinde doğadaki somut varlıkların tümünü kendilerinden üstün görmüş ve ilahlaştırmıştır.

2. İlkel insanlar, insanlığın kökenini ve yaratılışını doğadaki somut varlıklar ve olaylar içinde arayarak, kendilerinin kökenini doğadaki hayvan, ağaç, kuş gibi varlıklara ve türlü olaylara bağlı düşünmüşlerdir.

3. İlkel insanlar, sadece insanların değil; doğadaki mevcut olan tüm canlı ve cansız varlıkların, sınırlı ve sınırsız yaşam olmak üzere iki tip yaşama sahip olduğunu düşünmekteydiler. Sınırlı yaşam; gözle görülen, sınırsız yaşam; gözle görülmeyen, doğaüstü güç ve kudrete sahip bir yaşam olarak tasavvur edilmekteydi. Bu durum ilkel insanların sadece kendi sezgilerini gerçek addederek, somut nesnelere dışında, soyut ve manevî durumları da somut nesnelere olarak düşünmesinin ürünüdür. Sonuç olarak; ilkel insanların ortak toplum tasavvurunda bir ruhlar dünyası şekillenmiştir, diyebiliriz.

Bütün bunlar, ilkel insanların zihninde şekillenen mürekkep, ilkel düşünce yöntemleri idi. Nitekim bu yöntemler Şamanizmin felsefi tasavvurlarının manevî kaynağı olmuştur. Şamanizm, bu tür bir bilgi ve bilgiyi yansıtma biçimi ile kurulmuş ideolojik bir yapıya sahiptir.

3. Şamanizmi Ortaya Çıkaran Psikolojik Amiller

İlkel insanlardaki korku, memnuniyet, hayranlık, güven, teselli, ümit, kaygı, azap gibi psikolojik durumlar Şamanizmi meydana getiren önemli psikolojik amiller olarak görülmektedir.

Korku Psikolojisi: İlkel insanlar, yaşam şartları gereği, hiçbir savunma vasıtasına sahip değildi. Tabiat güçleri sürekli onların yaşamını tehdit etmekteydi. Onlar sadece kendilerinin basit üretim araçlarından faydalanarak, üstün güç kudrete sahip doğa olaylarına ve tabiat güçlerine karşı koyamıyorlar; onları kontrol altına alamıyorlardı. Dolayısıyla ilkel insanlar, doğa güçlerini tespit etmeye mecbur kalmışlardı. Onlar, tabiat güçlerinin ve doğa olaylarının “doğüstü ilahi güç” sebebiyle meydana geldiğini düşünmekte idiler. Böylece ilkel insanların zihninde en eski tanrı tasavvuru şekillenmeye başlamıştır. Doğadaki her türlü olay ve bütün tabiat güçleri ilkel insanlarda tabiat tanrıları düşüncesini şekillendiren temel sebeplerden biri olarak düşünülmektedir. İlkel insanların “sürekli maruz kaldıkları tabii afetler” onlarda korku duygusunu meydana getirmiştir. Korku da ilkel insanları, doğanın hâkimiyetini kabul etmeye mecbur etmiştir. İlkel insanlar, bu korkunun sebebini somut dünya olarak değil; doğanın “perde arkasındaki gizemli güce sahip ilahlar olarak kabul etmekteydi. Sonuç olarak; ilkel insanlarda korkudan kaynaklanan psikolojik zayıflık, onları “gizemli” doğaya tapınmaya yönlendirmiştir.

Mutluluk Psikolojisi: Doğadaki birçok varlık, ilkel insanların yaşamını kolaylaştırmış, güvende olmalarını sağlamış ve yaşamlarını sürdürmek için gerekli olan besinin kaynağı olmuştur. Dolayısıyla insanlar, doğadaki bu gizemli varlıklardan memnun olmuş ve onlardan yardım beklemiştir. Onları bir tür sığınak ve koruyucu olarak görmüştür. Böylece ilkel insanlarda onlara sağlık, sıhhat ve memnuniyet sağlayan iyilik tanrısı tasavvuru şekillenmeye başlamış; hayatlarını borçlu oldukları iyilik tanrılarından çeşitli vasıtalarla rahmet dilemişlerdir. Bu durum daha sonraları Şamanizm törenlerinin inanç akideleri ve yöntemlerine dönüşmüştür. İlkel insanlardaki korku ve mutluluktan müteşekkil bu iki tür duygu; doğa güçlerinin iyilik ve kötülük tanrıları olmak üzere iki temel gruba ayrıldığı düşüncesini beraberinde getirmiştir. Şöyle

ki; Şamanizmde tabiat güçlerinin niteliği ilkel insanların basit, yüzeysel duyguları ile nitelendirilmekteydi ve iyi ruhlar ile kötü ruhlar; iyilik tanrıları ile kötülük tanrıları arasındaki karşıtlık tasavvuru varlığını daima sürdürmekteydi.

Hayranlık Psikolojisi: İlkel insanlar; yetersiz fizyolojik güçleri ile kar ve yağmurun yağması, rüzgâr fırtına, kasırga gibi durumların meydana gelmesi, ağaçların yeşererek büyümesi, kuşların gökyüzünde uçuşması, hayvanların ve insanların doğumu ve ölümü gibi doğadaki çeşitli olayları meydana getiren sebepleri ve bu olayların yapısını kavrayamıyor; bu durumlara hayret ediyordu. Dolayısıyla onların zihninde, zamanla “doğüstü güçlerin varlığı” “insanın öldükten sonra da aslında ölmediği ve ebedî olarak yaşadığı bir hayatın var olduğu” hayalî tasavvurları meydana gelmiştir. Bu tür hayalî yansımalar, gitgide Şamanizmdeki tanrı ve ruh tasavvurlarını meydana getirmiş; onlara bağlılığı esas alan inanç şekillerini ortaya çıkarmıştır.

İnanma Psikolojisi: İlkel insanlar tabiat güçlerinin insanların üstündeki hâkimiyeti ve onları iradesiyle memnun edildiklerine ya da afete uğratıldıklarına inanmakta idiler. Böylece tabiat güçlerinin onların zihnindeki yeri daha da güçlü bir hal almakta idi. Kendilerinin; hayvanlardan, ağaçlardan, kuşlardan ve başka nesnelere var olduklarına şüphesiz surette inanmakta idiler. Nitekim zamanla totemizm inancı meydana gelerek, bahsi geçen tasavvurları ana tema edinen efsane ve rivayetler ortaya çıkmıştır. İnanma ve güven psikolojisi; ilkel insanların zihninde, Şaman tanrılarının ilahî yerini güçlendirdiği için psikolojik bir esas mahiyetindedir.

Kaygı psikolojisi: İlkel insanlar tabiat güçleri tarafından oluşturulan hastalık ve sel gibi doğal afetlerden kaçınmakta ve bu afetlere maruz kalma kaygısını taşımaktaydılar. Onun için iyilik tanrılarından onların yardımını, korumasını dilemekte, türlü vasıtalarla hissettikleri kaygıyı bildirmeye çalışmaktaydılar. Kaza ve belaya kötülük tanrılarının yol açtığını düşünmekteydiler. Örneğin; hasta tedavi etme amacıyla gerçekleştirilen perihonluk faaliyetleri, kuraklık, sel, taşkın ve hastalık gibi afetlerden kurtulmak için toplu halde gerçekleştirilen yemekli törenler; ilkel insanların kaygılarını gidermeyi amaç edinerek, kötülük tanrıları ve kötü ruhların karakteri hakkındaki tasavvurları ideolojik kaynak olarak meydana gelmiştir.

İlkel insanlardaki azap çekme psikolojisi de kaygı psikolojine benzer bir halde Şamanizmin dinî esasları ve inanç şekillerinin meydana gelişindeki psikolojik amillerden biri olarak görülmektedir.

Bundan başka beklenti, teselli gibi psikolojik amiller de Şamanizmin meydana gelişindeki önemli psikolojik amiller olarak görülmektedir. İlkel insanlar sınırlı fizyolojik güçleri ile tabiat güçlerine karşı verdikleri mücadelede onlara boyun eğmeye mecbur olmuş ve kendilerinin bu durumunu doğadaki tanrılara bir şekilde ifade etmeye çalışmışlardır. Çeşitli sembolik nesneleredeki değişimi de tanrıların onların isteklerini kabul edip etmemesinin belirtisi olarak düşünüp kendilerinde manevî teselliler aramışlardır. Örneğin; evlat, su, yiyecek, huzur dilemek ve fal açmak gibi faaliyetler ilkel insanlara teselli olmakta; sınırlı koşullarda tanrılara arzularını bildirmeleri bu hareketlerin zaruretini meydana getirmekteydi.

Şamanizm ilkel insanların ilkel toplumlardaki maddi ve manevi ihtiyaçlarının zaruri olduğu bir ortamda ortaya çıkmıştır. Onların doğa hakkındaki basit ve hayalî tasavvurlarını Şamanizmin dinî inanç akidelerinin ideolojik temeli olarak nitelendirebiliriz. Şunu unutmamak gerekir ki "... Onların sezgileri tıpkı bizim sezgilerimize benzemektedir. Fakat onlar kolektif düşüncenin kendi sezgilerine yansması ile düşünüyorlardı. Onların zihninde, hangi düşünce belirirse belirsin, bu düşünce gizemli yapıları içinde barındırmakta idi. İlkel insanlar somut bir varlığın kendisi ile yapısını birbirinden ayrı düşünmezlerdi" [5]. Bu açıdan bakıldığında, ilkel insanlar ile günümüz insanların düşüncesinin bazı şeyleri yansıtma yöntemlerinin birbirinden farklı olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü ilkel insanların zihninde, somut dünyanın asıl görüntüsü değil; somut dünyanın hayalî, gizemli görüntüsü yer almaktaydı.

Açıklamalar:

[1]. [2]. Morgan: "Eski Cemiyet", Şincañ Halk neşriyatı, 1992-yıl Uygurca Neşri, 1.kısım, 37.s.

[3]. Dilmurat Ömer: "Altay Dil Sistemindeki Milletlerin Şamanizm İnancı", Şincañ Halk Neşriyatı, 1995-yıl Çince Neşri, 19.s.

[4]. Livi. Bryul: "İptidai tefekkür", Soda Basma Sariyi Neşriyatı, 1995-yıl Çince Neşri, 36.s.

[5]. Yukarıdaki Kitap, 34.s.

III. Bölüm: Şamanizmin Tarihî Gelişimi

Şamanizmin gelişimi uzun tarihî bir geçmişe sahiptir ve Şamanizm bu geçmişin ürünüdür. Şamanizm doğa hakkındaki ilkel düşüncelerin temelinde ortaya çıkmıştır ve bünyesinde çeşitli tanrı tasavvurlarını ve inanç faaliyetlerini barındırır. Araştırmacıların Şamanizmin ortaya çıkış tarihi hakkındaki fikirleri genellikle ortaktır; genel olarak Şamanizmin anaerkil toplumun orta diliminde şekillenmeye başladığı düşünülmektedir. Çünkü ilkel toplumların başlangıç dönemlerinde anaerkil bir yapı bulunmaktadır. Bu dönemde Şamanlık vazifesini kadınlar üstlenmişlerdir. Şaman, soy üyelerini tedavi etme, hastalık olgusunu ortadan kaldırmaya çalışma, dua- ibadet, yemekli tören faaliyetlerine önderlik etmektedir. Yine şaman soyun lideri konumundadır. Ataerkil döneme gelindiğinde ise soy erkeklerini esas alan, erkek şamanlar ortaya çıkmıştır. Şimdiki erkek Şamanların perihonluk faaliyetlerinde görülen; kadına benzeme kadınlara özgü hareketlerin devam etmesi, efsane ve rivayetlerdeki motifler, arkeolojik materyaller en eski şamanın kadın olduğunu ispatlamaktadır. Sonuç olarak; Şamanizmin anaerkil dönemde ortaya çıkmaya başladığı söylenebilir.

1. Anaerkil Dönemdeki Şamanizm ve Şaman

Anaerkil dönem, Şamanizmin meydana gelmeye başladığı dönem olmakla birlikte; ilkel insanlarda kan yolu ile bağlılık fikrinin şekillendiği dönemdir. Bu dönemde soy sistemi içinde kadınların üretimdeki ve yaşamdaki rolü üst düzeyde olmakla birlikte; soy sisteminin faaliyetlerine kadın önderlik etmekteydi. Soy üyelerinin güvenliğinden kadın sorumluydu. Morgan: "... eski devirlerde soy-nesil genellikle kadını esas almakta idi; soy önderi olan bir kadın hem atalarından ve onun çocuklarından hem de çocuklarının kızlarından müteşekkil olan soyun devamlılığını sağlamaktaydı" [1].

O dönemdeki insanların, üretim gücü ve tabiat hakkındaki bilgisi oldukça zayıftı. Nitekim onların düşünceleri gizemli idi ve ilahî düşüncelerden farklı bir yapıda değildi. Onlar, tabiatı doğadaki somut nesnelere tapınma hissi ile anlamlandırmakta idi. Bunun sonucunda, insanlarda doğa inancından ibaret ilkel inanç şekilleri meydana geldi.

Anaerkil dönemde Şamanizm de tabiat inancının yanı sıra; totemizm inancı, kadınların cinsel organlarına tapınma, kadın ataya tapınma, kadın şamana tapınma ve ruhlara tapınma gibi inançlar da bulunmakta idi.

Bu devirdeki şaman kadın olup kabile içinde perihonluk faaliyetlerine, yemekli törenlere ve çeşitli tapınma merasimlerine önderlik etmekte idi. Soy üyeleri içinde kadın şamanın sosyal rolü en üst seviyede idi; soyun tapınma, tedavi etme faaliyetlerine önderlik etmesini yanı sıra; soyun sosyal üretim faaliyetlerini de yönetmekte idi. Bu konumdaki şaman, hem soyun hem de inanç faaliyetlerinin yöneticisi olup; soy içerisinde ayrı bir misyonla görevlendirilmiş mesleki niteliğe sahip Şamanlara bölünmüştür.

2. Ataerkil Dönemdeki Şamanizm ve Şaman

Anaerkil toplumun geç dönemlerinde sosyal üretim faaliyetlerinde erkeklerin ön plana çıkmasıyla birlikte; kadının soy içerisindeki sosyal rolü ve ayrıcalığı zayıflamıştır. Zamanla erkek şamanlar meydana çıkarak, soyun yöneticisi konumuna gelmiştir. Erkek olan soyun aksakalı hem soy örgütünü hem de soyun inanç faaliyetlerini yönetmekte ve zamanla erkek soyunu esas alan tasavvuru şekillenmiştir.

“Refah seviyesi yükseldikten sonra, erkeğin soyunu baz alan soy-nesil düşüncesi gelişmiş; o dönemlerde soy önderi olan erkek hem bir erkek atanın ve onun çocuklarının hem de onun torunlarından müteşekkil olan soyun, devamlılığını sağlamaktaydı.” [2].

Bu dönemde, Şamanizmin inanç hususları arasında erkek cinsel organına tapınma, erkek şamanın ruhuna tapınma ve erkeklerin atasının ruhuna tapınma gibi inançlar da bulunmakta idi.

Bu devir, Şamanizmin inanç konularının daha da derinleştiği, inanç şekillerinin nispeten belirlendiği aynı zamanda çeşitlendiği ve dinin sistemleşmeye başladığı bir devir olarak görülmektedir.

3. Kabile ve Kabile Birliği Döneminde Şamanizm ve Şaman

İkel insanların ataerkil dönemde erkeklerin sosyal üretim sahasındaki ve soy örgütündeki hâkimiyeti gittikçe güçlenmiştir.

Üretim güçlerindeki ilerleme ve iktidarın cinsî yönünün kesinlik kazanması; siyasi fikirlerin güçlenmesine zemin hazırlamıştır. İnsan gücü fazla olan soylar, az olan soyları yağma ve talan eder veya kendi soylarıyla birleştirirlerdi. Kan yolu ile bağlı birkaç soyun birleşmesinden müteşekkil olarak kabileler oluşurdu. Kabilelerin şekillenmesindeki en temel sebep ise, üretim sirkülasyonu ve ilişkileri ile şekillenen hususî iktidar fikriydi. Bu fikir, sınıfsal tabakalaşmanın manevî temeli idi. Yine başka bir açıdan bakıldığında; kabilenin şekillenmesi, yakın akrabalık derecesine sahip soyların düzenli birlikteliğinden ayrı düşünülememektedir.

Ataerkil toplumun geç dönemlerinde, özel mülk ve iktidar ailevi yapının oluşmasını çabuklaştırmıştır. Daha önceki soy sistemi küçük ailelerden müteşekkildi. Şöyle ki; kan yolu ile bağlılık ilişkisine sahip olan veya bu bağlılığın birbirine yakın olduğu soy ve kabileler birleşerek kabile birliğini şekillendirmektedir. Kabilenin aksakalı istişare ederek ve ilkel oylama yöntemi ile seçilmektedir. Bu ilkel yönetim yapısı gitgide hanlık hukukuna dönüşmüş; yönetim sisteminin üyeleri soy ve kabile önderlerini belirlemiştir. Morgan yukarıdaki hususu şöyle izah etmektedir: “ Biz ortak kavim mefhumunun siyasî karakterinden ziyade sosyal karaktere daha meyilli teşkilat yapısı üzerinde durduk. Ancak soy, kabile ve kabile birliğinin meydana gelmesi, siyasi gelişim açısından değerlendirildiğinde mantıklı ve sağlam bir aşama olarak düşünülmelidir. Soydaş toplumlarda, kabile birliği kabileyi esas almasa da kabile olgusu olmazsa olmazlardandı; çünkü soy olmasa kabile de olmazdı...” [3].

O halde, kabile birliğini milletin ilkel yapısı, kabile birliğinin siyasî yapılanmasını devletin ilkel teşkilat biçimi olarak düşünmek mümkündür.

Ataerkil dönemde, Şamanizmde belirli değişiklikler meydana gelmiştir. Şamanizm inanç sistemi içinde, kahramanların ruhuna tapınma inancı eklenmiştir. Bu inanç şekli o dönemdeki soy, kabile ve kabile ittifakının siyasi fikri ve siyasi iddiasının güçlü olduğunu ifade etmektedir. Öte yandan; soy birliği döneminde şaman hem soy örgütüne hem inanç faaliyetlerine önderlik etse de kabile ve kabile birliği dönemine geldiğinde, şamanın siyasi hakimiyeti zayıflamıştır. Sadece kabile üyelerini tedavi etme ve yemekli törenlere önderlik etme misyonunu üstlenmiş; meslekî nitelik taşıyan Şamanların meydana gelmesine zemin hazırlamıştır. Şamanizmin dinî merasimleri ve tanrılar tasavvuru da kabile ve kabile ittifakının esasında merkezleşmeye başlamıştır. Şöyle ki; birkaç soy veya kabilenin muayyen zamanlarda gerçekleştirdiği merasimler, nezir-çırağlar ve danışma merasimleri; ortak soy birliği devrindeki Şamanizm düşüncesinde mevcut olan denk hukuk, ilahlar arasında da mertebe farkı düşüncesiyle şekillenmeye başlamıştır. Tanrılar hakkındaki bu tür düşünceler “Oğuzname”, “Alpamış”, “Manas” gibi kahramanlık destanlarında ifade edilmektedir. Ayrıca şamanlar arasında da mertebe farkı olgusu şekillenmeye başlamıştır.

O halde bu devri sınıfsal yapının hâkim olduğu toplumun filizlenme devri olarak nitelendirebiliriz.

4. Sınıfsal Toplum Yapısında Şamanizm ve Şaman

Üretim gücünün gün geçtikçe gelişmesi soy, kabile içindeki özel iktidarı da güçlendirmektedir. İnsanların tabiat güçlerine karşı koyma gücü, tabiatı değiştirebilme iktidarı gün geçtikçe artmaktaydı. Bu vasıtalara az sayıda insan sahipti. Bu nedenle üretim gücü fazla olan ve bu gücü kontrol altına alan kişilerin tümü hâkim sınıf; üretim gücü ve araçlarına sahip kişilere tâbi olan kişiler ise hükmedilen sınıf olarak nitelendirilmekteydi. Hâkim sınıfa mensup olan hakim güç temelinde soy ve kabile yöneticilerinden oluşan bir asilzade tabakası oluşmuş; bu tabaka en eski siyasî hakimiyet teşkilatını kendi menfaatleri doğrultusunda hizmet eden bir yapıya dönüştürmüşlerdi. Bütün soy ve kabile içindeki siyasî, sosyal, iktisadî ilişkileri kendi iradelerine tâbi tutmuşlardı. Siyasî hâkimiyeti temsil eden kurallar, sadece bir hükümdarın iradesindeydi. Özetle sınıfsal toplumdaki Şamanizmin konumu şöyle ifade edilebilir:

1. Sınıfsal yapıdaki toplumda yüce hükümdar-hakan olgusunun meydana gelmesi ile birlikte Şamanizmin Gök Tanrı'yı esas alan çok tanrılı din karakteri netleşerek; bazı insanî özellikleri bünyesinde barındıran, gökyüzündeki tahtta oturan bir Gök Tanrı tasavvuru meydana gelmiştir.

Tabiata inanma döneminde Gök Tanrı somut olarak görülen gökyüzünü temsil etmekteydi, sınıfsal toplum yapısının hâkim olduğu döneme gelindiğinde, bu Tanrı gözle görülmeyen; ancak konuşup hareket eden, sınırsız güç ve kudrete sahip bir tanrı olarak tasavvur edilmekteydi. Örneğin; Türk boyları arasında yayılan bir rivayette: "... Ülgen, ay ile güneş arasında, yıldızların üstünde yaşarmış. Onun huzuruna yedi (bazı rivayetlerde dokuz) aşama geçildikten sonra çıkılabilmemiş. Bu tabakalar erkek şaman (kam) geldiğinde açılmış... Ülgen'in sarayında altından bir taht varmış. Onun vücudu insana benzermiş..." cümleleriyle tanrı tasvir edilmektedir. Hun Tanrıkitunun kendisini "gökyüzünde doğmuş; güneş, ay üstünde yaşamış Hun Tanrıkitu" olarak nitelendirmesi de yukarıdaki rivayette yer alan Gök Tanrı düşüncesi ile yakından ilişkilidir.

2. Sınıfsal toplum yapısının hâkim olduğu dönemde şamanlar (kadın, erkek) çoğalmıştır. O dönemde şamanlar, Şamanlık geçmişinin uzunluğu kısalığı ve iktidarlarının güçlüğü zayıflığı bakımından derecelendirilmekteydi. "Şamanın başına takılan boğa boynuzunun sayısı onların derecesini gösteren bir simgeydi" [5].

3. Sınıfsal toplumda Şamanizm, hâkim sınıfların yüksek menfaatini ve iradesini koruyan ilahî silahlara dönüşmüştür. Şamanlar, hâkim sınıfın menfaatini koruyan

asilzadeler sınıfının içerisinde yer almıştır. Bu durum, Şaman ve Şamanizmin en kayda değer yönüdür.

4. Sınıfsal toplumda şamanlar, soy cemiyeti döneminde duygusal tasavvurlar vasıtasıyla gerçekleştirilen perihonluk faaliyetlerinin hakkını kendi ellerinde tutan bir hüviyet kazanmışlardır.

5. Sınıfsal toplumda, Şamanizmin nezir-çırağ törenlerinde çok sayıda hayvan kurban edilip kan akıtılmıştır. Bu kurbanlar, sadece hâkim sınıfa tâbi asilzadelerin istekleri doğrultusunda kesilmiştir.

Demek ki; sınıfsal toplumda da Şamanizm inancı toplumun üst tabakalarında korunmuştur. Fakat hâkim sınıflar Şamanizmin insanların zihnindeki kutsallığından faydalanarak kendilerinin yüksek menfaatlerini korumak amacıyla Şamanizmin din akidelerini kendi iradelerine tâbi tutmuşlardır.

Açıklamalar:

[1]. [2]. Morgan: “Eski Cemiyet”, Şincañ Halk Neşriyatı, 1992-yıl Uygurca Neşri, 1.kısım, 123.s.

[3]. Yukarıdaki Kitap, 197.s.

[4]. Abdükérim Rahman: “Uygur Folkloru Hakkında Beyan”. Şiñcan Üniversitesi Neşriyatı Uygurca Neşri, 450.s.

[5]. Dilmurat Ömer: “Altay Dil Sistemindeki Milletlerin Şamanizm İnancı”, Şiñcan Halk Neşriyatı, 1995-yıl Çince Neşri, 41.s.

IV. Bölüm: Uygurların Şamanizm İnancının Zayıflaması

1. Uygurların Şamanizm İnancının Zayıflama Dönemi

Uygurlardaki Şamanizm inancı; doğa inancı, perihonluk, totemizm inancı ve animizm inancı gibi birtakım inanç akidelerinden müteşekkil bir yapıda atalarımızın zihninde derin ve köklü bir yere sahiptir. Şamanizm atalarımızın farklı tarihî dönemlerdeki sosyal hayatında farklı manevî kudretlere sahip olmuştur; ancak medeniyetin gelişmesi ile birlikte medeniyetin realist yapısı ve gelişim gücü Şamanizmin sınırlarını belirlemiştir. Nitekim Şaman'ın ve Şamanizmin sosyal hayata hâkim konumu gün geçtikçe zayıflamıştır. Bu durum Mani dininin kuzey bölgelere kadar yayılma sürecini hızlandırmıştır. Uygurlarda Şamanizmin güçlü konumu ne zaman zayıflamaya başlamıştır? Bu hususa açıklık getirmeden önce Tanrı Dağının güney ve kuzeyinde yaşayan atalarımız arasında sunî dinlerin yayıldığı dönemi incelemek yerinde olacaktır.

Milattan önce ve sonra Hıristiyanlık, Budizm, Zerdüştlük ve Maniheizm dinleri art arda ortaya çıkmış; bütün dinler kendi kurallarını ve kültürlerini dünyanın her yerine yaymaya başlamıştır. Neticede; Orta Asya'nın tümünde Zerdüştlük (ateşperestlik), Budizm ve Maniheizm dinleri etkin olmuştur.

1) Zerdüştlük Dininin Yayılışı

Zerdüştlük dini “ateşperestlik dini”, “Mazdak dini”, veya “Mazdeizm” terimleriyle de adlandırılmaktadır. Bu, tabiat itikadına sahip ve çok tanrılı dinin inanç hususları temelinde, İranlı Zoroastura (M.Ö 628–551) tarafından oluşturulan felsefî düşünce bulunmaktadır. Bu dine göre; ilk var olan şey ışıktır; ışıktan ateş, ateşten de diğer varlıklar yaratılmıştır. Bu din akidesinin Tanrı Dağının güneyine ne zaman yayıldığı hakkında kesin bir bilgi yoktur. Fakat “Bencav eski Hoten'e gittiğinde Hoten Hanı Hun Tanrı kutu tarafında olduğu için Bencav'a bir şaman bahşi ile büyü yaptırmış; Bencav bu Şamanı öldürmüş, bütün Çin'i bir korku kaplamıştır. Bu anlatı Şamanizm ve ateşe dua okuma eski Şah ilahçılığı kapsamında uzun süre anlatılmıştır.” [1] düşüncesi ile “Şincan'ın Yerli Tarihi” isimli kitapta belirtildiği üzere; Turfan bölgesinde bulunan yazma eserlerde anlatılan Turfan'daki Zerdüştlük ibadethanelerinde din işlerinin yönetimi hakkındaki bilgiler bütünüyle göz önünde bulundurulduğunda; Zerdüştlük dinî akideleri ve kültürünün etkisinin Tanrı Dağı'nın güneyinde Milattan önce yayıldığını söyleyebiliriz.

2) Budizmin Yayılması

Budizm Brahma dininin temelinde ortaya çıkmış bir din olup; bu dini Hindistan'ın güneydoğu bölgesinde yaşayan Sakya Kabilesinin Şehzadesi Siddhatarha Kavtama (diğer bir adı "Sakyanumi" M.Ö 560–480) meydana getirmiştir.

Budizmin din akideleri "azap, sevap, kurtuluş, yol" kavramlarına dayanmaktadır. Budizm'in dünya, insan, kutsiyet hakkındaki tasavvurları Şamanizm inanç tasavvurlarından hem çok ileride hem de insan yaşamındaki gerçeklere daha yakındı. Bu, Budizm inanç ideolojisini konu alan tasvirî sanatın icadı ve tasvir sanatının ilahî tasvir derecesine yükseltilmesi, Şamanizmin sanat boyutundaki eksikliği göstermekle birlikte; Budizm tasvir sanatının etkisinin, insanın zihinsel gücünü ve tabiatını değiştirme gücüne sahip olduğunu da ispatlamaktadır. Böylece Budizm ideolojisinin Şamanizm etkisindeki bölgelere yayılmasının ideolojik yolu hazırlanmaya başlamıştır.

Budizm'in Tanrı Dağı'nın güneyine yayıldığı dönem hakkındaki görüşler şu şekildedir:

"Hoten diyarındaki Budizm sanatı, tahminen Miladî 2. yüzyıldan itibaren şekillenmeye başlamıştır. Bu durum arkeolojik kazılar ile elde edilen materyaller üzerinde yapılan Karbon 14 analizi ile saptanmıştır. Analize göre Budizm, Hoten bölgesine yayıldıktan sonra bir süre hükümler sınıflar arasında devam etmiş, daha sonra geniş kitlelerde etkisini göstermiş ve özgün Budizm sanatı Hoten diyarında geniş kitlelere yayılarak kendi dairesini meydana getirmiştir. Bu bilgi 2. yüzyıldan önce Budizm sanatının olmadığını göstermez." [2].

"Şuan elimizde bulunan materyaller doğrultusunda bakıldığında; Budizm'in Udun'a yayıldığı dönemin MÖ. 1. yüzyıla kadar uzandığını düşünmek daha doğru olup, bu düşünce o dönemdeki Hoten'in hanlık soyu, kurulma tarihi ve tarihname de bulunan Hoten hakkındaki bilgilerle örtüşmektedir." [3]. Bu bilgiler doğrultusunda Budizm akidelerinin Tanrı Dağı'nın güneyine MÖ. 1. yüzyıllardan itibaren yayıldığını söyleyebiliriz. Budizm inancı ve kültürü Tanrı Dağı'nın güneyinde ta ki İslamiyet'e kadar devam etmiştir.

3) Mani Dininin Yayılması

Mani dini daha önceki Zerdüştlük dininin ıslah edilmesiyle meydana getirilmiş bir din mahiyetindedir. 3. yüzyıllarda İranlı Mani (215–277) adlı kişi Zerdüştlük dinini

ıslah ederek Düalizm felsefesini geliştirmiştir. Bu felsefi akım daha sonra Mani dini din akidesine dönüşmüştür.

Mani dininin Uygurlar arasında ne zaman yayıldığı hususundaki görüşlerde küçük farklılıklar bulunmaktadır.

Liugiy: “Çin Yüen Efendinin fikri Pelliot’unkine benzemektedir. Ona göre, Mani dini öncülerinin Çungo’ya geldiği tarihe günümüzden bakıldığında “Mani Dini Öncüleri Hakkında Genel Hatıra”da Tan sülalesinin hanının belirttiği gibi 694 yılından önce değildir. Tyenbav dillerinden önce Mani dinini Farslar, Tohrılar Çin’e yaymıştır. Bu yıllardan sonra Mani dinini Uygurların Orta Asya’ya yaydığını söylemek yerine Mani dini öncüleri ile Uygurlar Orta Asya’da karşılaşmıştır demek daha uygundur. Mani dininin Uygurlar arasına yayılması ile Orta Asya’ya yayılması arasında çok uzun bir zaman yoktur. Orta sınıf Mani dinini bidat olarak görüp kesinlikle çekinse de Uygur padişah ve vezirlerinin fikrinde bu dine itikat edilmiş, böylece mani dini Uygurlar arasında bir nebze daha yayılmış, Tan sülalesinin gelmesi ile de kuzey ve güney bölgelere yayılmıştır.” [4]. Pelliot “Dokuz Uygur hakanının Bengü Taşı ve Mani dinini Türkçe vesikalarında belirtildiği üzere Mani dinine ilk inanan Uygur hakanı tan sülalesinden Böğü Kağan’dır. Mani dini 713 yılında Uygurlar arasında yayılmıştır” [5] demektedir.

“Eski Uygurlar” adlı kitapta: “763 yılında Uygur hakanı Böğü Kağan tan bölgesinin doğu tarafında mani dini üstatlarından dört kişi ile görüşerek, onların tesiri ile Mani dinini kabul etti. O yine bu dört kişi ile kuzeye giderek dini yaydı. Neticede Mani dini Uygurların resmî dini oldu ve bu din batıya göç ettikten sonra da 100 yılı aşkın bir süre yayılmaya devam etti” [6].

M. Maillard’ın “Eski İdikut Devletinin Maddi Kültür Tarihi” adlı eserinde “Uygurlar 762 yılından önce loyana girdiğinde onların kağanı Böğü Kağan Mani din adamları ile karşılaştı. Böğü Kağan başkent Karabalasagun’u kuşattığı zaman, on asker Manihaizm’in din adamlarını da alarak döndü. Çok geçmeden Böğü Kağan’ın kendisi de Manihaizm’i kabul etti ve bu dini resmi din haline getirdi.” [7]. Yukarıdaki ifadelerde, tarih açıkça belli olmasa da kuzey bölgedeki Uygurların Mani dinini kabul ettiği dönemin 8. yüzyılın başlarına denk geldiği anlaşılmaktadır. Bu açıdan bakıldığında Maniheizmin Tanrı Dağı’nın güneyine “İpek Yolu” vasıtası ile 8. yüzyılın başlarında yayıldığı sonucuna varabiliriz.

4) Nasturilik Dininin Yayılması

Nasturilik Hıristiyanlığın bir mezhebi olup temel düşüncesi İsa'nın hem insanlığı hem tanrılığından ibaret olan bu iki karakterini kabul etmemeye dayanır. Bu mezhep 5. yüzyılın başlarında Roma İmparatorluğunda ortaya çıkmıştır. 432 yılındaki Efes'teki toplantıda Nasturiler onlara karşı çıktığı için Nasturi din adamları çeşitli bölgelere gitmeye mecbur olmuşlardır. Onlar Sasani devletine karşı ayaklanıp orada yaşamakta zorlanmışlar. Suriye İran bölgelerinde tekrar yükselişe geçmişler. Daha sonra İpek Yolu vasıtası ile Nasturilik inancı sürekli doğuya yayılmıştır. Marco Polo seyahatnamesinde, Uygur bölgesinde çok güçlü Nasturi din adamlarının olduğunu belirtmiştir.

Demek ki Şamanizm Tanrı Dağı'nın güneyinde 1. yüzyılda; kuzeyinde ise 8. yüzyılda etkisini yitirmiştir. Gerçi suni dinlerin yayılması ve kabul edilmesi ile Şamanizmin Uygurların dinî, sosyal ve siyasal hayatındaki hâkim rolü sona ermiş olsa da; açık hüviyeti gizli bir hale dönüşerek yeni kabul edilen suni dinlerin inanç akideleri ile kaynaşmış nesilden nesile aktarılmış, böylece Şamanizmin bazı inanç akideleri bugüne kadar gelmiştir.

2. Şamanizm İnancının Zayıflamasına Etki Eden Tarihî Sebepler

İnsanların kavrama yeteneklerinin gelişmesiyle birlikte üretim faaliyetleri büyük oranda artmış; yeni icatlar ve yeni bilgi yöntemleri ortaya çıkmaya başlamıştır. Şöyle ki insanların uzun süre doğaya karşı verdikleri mücadelede, ilkel dönemlerde gizemli olarak addedilen her bir olayın ve nesnenin mahiyeti yavaş yavaş anlaşılmaya başlamıştır. Eski insanların düşünme gücü gittikçe genişleyip derinleşerek kendilerini doğadaki ve sosyal hayattaki türlü baskılardan kurtarmanın yeni yöntemlerini oluşturmuşlardır. Atalarımız arasında yazının icat edilmesi, komşu topluluklar ile ilişkilerin güçlenmesi, kültürel ilişkilerin ve ticarî ilişkilerin atması, sosyal yapıdaki bölünmenin sürekli devam etmesi ilkel düşüncenin mahsulü olan Şamanizm inancının tesirini gittikçe azaltmıştır.

1. İlkel zihniyetin kültür dönemine erişmesi ile ilkel toplumdaki atalar doğa ile karşılaştıkları zamandan beri ümitlerini doğadaki varlıklara bağlamışlardır. Çünkü ilkel insanlar için doğadaki her bir nesne Tanrının yansıması idi. İlkel insanların yaşam tecrübesinin artması, sosyal ilişkilerdeki zaman sınırlamasının ortadan kaldırılması zarureti ile yazı icat edilmiştir. Yazının geniş bir kullanım alanına erişmesi, büyük icatların artması, sosyal birlikteliğin sistemleşmesi; insanlarda yeni tefekkür vasıtaları ile doğayı tanıma ve aksettirme zaruretini doğurmuştur. İlkel düşünce ve ilkel inanç,

kültürel dönemin bu şartlarında yetersiz kalmıştır. Ataların düşüncesindeki bu yenilik ise ilkel inanç düşüncesi ve ilkel inanç şekillerinin de yenilenmesini sağlamıştır. Böylece atalarımızın o güne kadar inandığı Şamanizm, dünyayı kavrama ve yansıtma hususlarında yeni yöntemlerle karşılaşmıştır.

2. Sınıfsal zulmün güçlenmesi ve suni dinlerin yayılması.

Milattan önce ve sonra birçok dünyevî din ortaya çıkmıştır. Bu dinler sınıfsal zulmün olduğu dönemde insan sevgisi, sevecenlik, eşitlik prensipleriyle tek tanrılı din düşüncesi temelinde şekillenmiştir. Bu tür din felsefelerinin yeni düşünce yöntemleri aşağı tabakaya mensup olan ezilen çok sayıdaki kişinin coşkusuyla karşılanmıştır. Onlar kendi memnuniyetlerini, adalet konusundaki arzularını yeni oluşan din felsefelerine ve üstün tanrılara bağlamışlardır. Çünkü sunî dinlerin sabit ibadetleri, mükemmel inanç düşünceleri, toplu halde gerçekleştirilen ibadetleri bulunmaktaydı ve ezilenleri koruyarak manevî yönden teselli etmekteydi. Yine başka bir açıdan bakıldığında sunî dinlerin yüksek birleştirici gücü, sadece millete bölgeye değil tüm insanlığa açıktı. Böylece ezilen aşağı tabaka insanları sunî dinlerin inançlarını akidelerini çok çabuk kabul ettiler. Sunî dinlerce propaganda yapılan insan sevgisi, sevecenlik, eşitlik felsefeleri birçok yönden mutlak üstünlüğü kabul eden ezilenler kendisine meylettirmiştir. Hâkim güçler halk arasındaki bu güç dönüşümünü görüp kendi Şamanizm inançlarından vazgeçerek yeni din akidelerini kabul etmeye mecbur olmuşlardır. Hanlık tahtında oturan tüm kağanların Mani ve Buda dinlerini kabul etmeye mecbur kalması da halkı sınıf zulmünden kurtulmak için kendilerinin aslî inançlarını değiştirmeye itmiştir. Çünkü hâkim güçler bu yeni inanç biçimlerini yasaklamada yetersiz kalmışlardır. Demek ki sınıfsal yönden Şamanizmin hâkim güçlerin iradesi için hizmet edişi, sınıfsal zulmün gün geçtikçe belirginleşmesi, suni dinlerin Şamanizm inancının yerini alması hususundaki manevî şartları hazırlamıştır.

3. Güvenli ticaret yollarının açılması ve kültürel ilişkilerin gelişmesi.

Güvenli “İpek Yolu” açıldıktan sonra sunî dinlerin ideal sistemini manevi kaynak olarak yüksek zihin gücü ile icat edilen, göz kamaştırıcı, nefis, rengârenk din kültürü ve derin düşüncenin ürünü olan bilgi yöntemleri, atalarımızın ilkel inanç geleneğinin hüküm sürdüğü ilkel kültür dairelerine girmeye başlamıştır. Böylece bahsi geçen yeni mefhumlar ilkel inanç ve kültür mefhumlarının önüne geçmiştir. Yeni bilgi yöntemleri ve kültür şeklinin ilkel inanç ve ilkel kültür ile karşılaşması, atalarımızın bu yeni inanç ve medeniyet mefhumlarına olan meylini artırmıştır. Böylece aynı

dönemdeki kültürel ilişkiler bölgemizde engel teşkil etmeyecek manevî dönüşümler gerçekleştirilmiştir.

4. Siyasi çekişmelerin artması ve sosyal durumun zayıflaması.

Şamanizm inancının son dönemlerinde atalarımızın kurduğu hanlıklar arasında siyasi çekişmeler ve tartışmalar meydana gelmiştir. Hanlık içinde hukukî mücadeleler oluşmuştur. Kardeş soy ve ailelerin parçalanması hızlanmıştır. Bu nedenle halkın sosyal yaşamında dalgalanmalar olmuş ve ümitsizlik hissi uyanmıştır. Nitekim Şamanizm aslî inanç geleneği parçalanmıştır. Dolayısıyla Şamanizmin tesiri zayıflayarak soydaş halklar arasındaki sosyal birlik ve inanç birliği zayıflamış; yeni inanç ve kültür biçimi benimsenmiştir. Şamanizmin zayıflaması atalarımızın zihni gücünün daha da derinleştiğinin ifadesidir.

Şamanizmin zayıflamasını meydana getiren sebepleri artırmak mümkündür. Ancak biz yukarıdaki sebepleri sosyal sebepler çerçevesinde sınırlandırdık. Bu sebepleri daha da genişletmek mümkündür.

Açıklamalar:

[1]. Abdüşükür Muhemmetimin: “Batı Yurt Taşkémir Sanatı”, Şıncañ Halk Neşriyatı, 1998-yıl, 93.s.

[2]. Yukarıdaki Kitap, 97.s.

[3]. Li Yinpiñ: “Budda Éli Udun”, Şıncañ Halk Neşriyatı, 1995-yıl Uygurca Neşri, 93.s.

[4]. [5]. Lyu Gé: “Uygurların İnandığı Mani Dini Üstünde Genel Beyan”, “Şıncañ İçtimai Fenler Tetkikatı”, 1990-yıl, 4-sayı.

[6]. Yañ Şénmin Tüzgen: “Eski Uygurlar”, Şincan Halk Neşriyatı, 1998-yıl, Uygurca Neşri, 308.s.

[7]. M.T. Mayillard: “Eski İdiqut Devletinin Maddi Kültür Tarihi”, Çuñhua Kitap İdaresi Neşriyatı, 1995-yıl Çince Neşri, 65.s.

V. Bölüm: Şamanizmin Uygurların Atalarının Sosyal Hayatındaki Yeri

Şamanizm ilkel din biçiminde olsa da; ilkel toplumun ilkel yapılanmanın meydana gelmesi, sosyal grupların oluşması, ortak psikolojik durumların şekillenmesi, ilkel ataların doğa ile karşılaşmış ve doğa üzerinde düşünmesi, bilgisi ve bunları yansıtmaları açılarından önemli yere sahiptir.

1. Şamanizm ilkel toplumdaki atalarda soydaşlık-kardeşlik düşüncesini şekillendirmiştir. Anaerki dönemden önce ilkel insanlarda soy ve soydaşlık düşüncesi bulunmamakta ve yabancı hayvanlarla yaşam söz konusudur. Yani bir arada doğan, abi erkek kardeş ile abla kız kardeş kendi aralarında erkek kadın ilişkisi ile birlikte yaşamaktaydı. Bu tip kolektif yaşama şeklini Amerikalı kültür bilimci, antropolog Morgan: “ soydaş nikâh düzenindeki topluluk” [1] olarak adlandırmaktadır. Totem düşüncesi ve inancı meydana geldikten sonra bu tür nikâhlanma kaldırılarak soydaşlar arasında nikâhlanma yasaklanmıştır. Yani aynı totemden türeyen soy üyeleri arasında nikâhlanma kaldırılıp yabancı totemdekiler ile nikâhlanma sistemi benimsenmiştir. Böylece ilkel insanlar arasında doğum ilişkisi kavranmıştır. Totem, aynı toteme mensup kişilerin bilincine varmasındaki en belirgin husus olup soy üyelerinin kendi totem adları ile adlandırılması söz konusudur. Yine bir yönden totem inancı ilkel insanların soy, kavim ve kabile gibi ilkel grupları (sosyal grupları) şekillendirmesinde manevî bir temel teşkil etmektedir. Demek ki Şamanizmdeki totem inancı ilkel toplumdaki ataların soy birliğinin meydana gelmesinde önemli rol oynamıştır.

2. Şamanizm ataların zihninde Tanrı-ruh düşüncesini şekillendirmiştir. Şamanizmdeki Tanrı-ruh tasavvurları doğadaki bütün somut nesnelere bağlanmıştır. Şamanizmde her bir somut nesne doğaüstü kutsallığa sahiptir. İlkel insanlar mevcut nesnelerin tümünde ruh olduğunu düşünmüştür. İlkel toplumdaki atalar kendilerinin sade düşünce gücünden faydalanarak hayatın ve doğanın arka plandaki görüntüsü hakkında fikir yürütmüştür. Üretim araçlarının yenilenmesi ve doğa güçlerine karşı koyma gücünün artması, atalarımızın Tanrı-ruh hakkındaki düşüncelerinin gizemli bir hal almasını sağlamış, atalarımızın tabiat hakkındaki izlenimleri derinleşmiştir.

Diğer taraftan Tanrı-ruh düşüncesi ilkel kültürün manevi temelini teşkil eder. Atalar Tanrı-ruh düşüncesi temelinde çeşitli ilkel sanatları, örf-adetleri ve yaşam şekillerinin yaratmıştır. Bu tür kültürel durumların o dönemde atalarımızın tabiat tanrılarına ve ruhlarına inançlarını ifade ettikleri somut biçimler olduğu

düşünülmektedir. Böylece ilkel kültürün her katmanında Tanrı ve ruh düşüncesinin ideolojik tesirleri daha da derinleşmiştir.

3. Şamanizm atalarımızın siyasi ve askerî faaliyetlerinde önemli rol oynamıştır. Atalarımız soy ve kabile faaliyetleri için tedbir alırken Şamanların iyi haberlerini ve Şamanizm inanç tasavvurlarını esas almıştır. Askerî taarruzlarda asker çıkarma, askeri geri çekme hususları Şamanizm inancı temelinde gerçekleştirilirdi. Örneğin; Simaçyen'in "Tarihname, Hunlar Tezkiresi"nde Hunların askerî taarruzları hakkında: "... Hakan çadırdan çıktığında, önce güneşe tapıp sonra iş başlattı. Gece aya tapındı, aya bakarak işlerini planladı.. Eğer ay dolunay ise hücum emri verdi, ay hilal şeklinde ise askeri geri çekti." [2] ifadeleri yer almaktadır.

4. Şamanizm atalarımızın gündelik yaşamındaki adetlerinde önemli rol oynamıştır.

İlk olarak atalarımızın en eski yaşam şekli avcılık ve hayvancılık olup ava çıkmaya veya yaylaya göçe niyetlendiklerinde önce tanrılar ve ruhlar için nezir-çırağ düzenler; onlardan sağlık, selamet ve başarı dilerlerdi. Av silahlarını, hayvancılık aletlerini ateş ile temizleyip kötü ruhların afetinden sakınırlardı.

İkinci olarak, Şamanizm atalarımızın tedavi etme düşünce ve yöntemlerinin şekillenmesinde önemli rol oynamıştır. Atalar Şamanizm düşüncesine göre hastalığa yakalanma sebebinin kötü ruhlar olduğunu düşünmekteydi. Dolayısıyla onlar çeşitli tedavi yöntemlerinden faydalanarak amaçlarına ulaşmak için perihonluk faaliyetlerini gerçekleştirirlerdi.

Üçüncü olarak, Şamanizm atalarımızda en eski ahlakî tasavvurların şekillenmesinde önemli rol oynamıştır. Şamanizm inancındaki konuşma-davranış yasakları ilkel ahlak düşüncesinin mahiyetini ifade etmektedir.

Şamanizmin atalarımızın sosyal yaşamındaki etkisi yalnızca bunlarla sınırlı değildir. Özetle söylemek gerekirse; Şamanizm atalarımızın sosyal yaşamında önemli rol oynamıştır.

Açıklamalar:

- [1]. Morgan: “Eski Cemiyet”, Şıncañ Halk Neşriyatı, 1992-yıl Uygurca Neşri, 48.s.
- [2]. “Tarihname, Hunlar Tezkiresi” 110.cilt, Çince neşri 2892.s; Dilmurat Ömer’in “Altay Dil Sistemindeki Milletlerin Şamanizm İnancı” adlı kitabının 1-sayfasından alındı.

VI. Bölüm: Uygurların Şamanizmdeki Tanrılar Sistemi

İlkel toplumda atalarımızın tabiat güçlerine karşı koyma güçlerinin çok aşağı düzeyde olması, onları tabiat güçlerine tabi olarak yaşamaya mecbur hale getirmiştir. Bazı tabiat güçleri onlara hayat verip, onları korurken; bazı tabiat güçleri onlara kaza, bela, afet getirip korku verirdi. Atalarımız onları memnun edip yaşam sağlayan tabiat güçlerini iyilik Tanrıları; onları kazaya, belaya, afete maruz bırakıp korku veren tabiat güçlerini kötülük Tanrıları olarak düşünmekteydi. En eski Tanrı tasavvuru soy toplumunda oluşmakla birlikte; o dönemdeki Tanrılar atalarımızın fizyolojik güç ve kudretinden üstün, onların yaşamı ile yakından alakalı doğadaki somut nesnelereydi. Soy düşüncesi meydana gelip, totemizm inancının oluşmasıyla, zamanla atalarımız kendilerinin yaratılışının kaynağı, Tanrılar hakkındaki tasavvurları daha da gizemlileştirdi. Tabiat ve tabiatın görünmeyen yüzü hakkındaki ideolojik düşünceler Uygurların Şamanizmdeki tanrılar dünyası tasavvuruna yansyarak, Şamanizmin genel yapısına dönüşmüştür.

Uygurların Şamanizmdeki tanrılar sistemi de diğer eski yerli halklarındaki gibi mürekkep, çok sayıda Tanrıdan oluşmuştur, bu hususları tek tek izah etmek zordur. Şöyle ki Uygurların Şamanizm inancındaki ilahî hususlara, arkeolojik dönemlere, efsane ve rivayetlere, bugüne kadar devam edip gelen Şamanların bir kalıntısı halindeki perihonluk hususuna aslı tanrılar dairesini aşağıdaki gibi belirterek geçmek mümkündür.

Uygurların Şamanizmdeki tanrılar sistemi tabiat tanrıları sistemi, totem tanrılar sistemi ve ruhlar sistemi olarak üç ana tanrı sistemine ayrılmaktadır. Nitelikleri yönünden iyilik tanrıları, kötülük tanrıları, hem iyilik hem kötülük tanrıları olarak üç ana tanrı grubuna ayırabiliriz. Tabiat tanrıları sistemi gökyüzü tanrıları, yeryüzü tanrıları (yer ve yeryüzü tanrıları) olarak iki kategoriye ayrılır; yine tabiat tanrıları canlı tanrılar ve cansız tanrılar olarak ikiye ayrılır. Ancak animizm düşüncesinde “cansız” olgusu kabul edilmemektedir.

1. Asuman (Gök) Tanrıları aşağıdakileri kapsamaktadır:
 - 1) Gök Tanrısı
 - 2) Güneş Tanrısı
 - 3) Ay Tanrısı
 - 4) Yıldız Tanrısı

- 5) Gök Gürültüsü Tanrısı
- 6) Şimşek Tanrısı
- 7) Yağmur Tanrısı
- 8) Yel (Rüzgâr) Tanrısı
- 9) Kar Tanrısı

Uygurların Şaman dininde yukarıdaki tanrıların hepsinin Gök Tanrı'nın altında durduğu düşünülmektedir.

2. Yer Tanrıları (Yeryüzünde yaşayan, yeryüzünden beslenen hayvan, ağaç, kuş Tanrılarını da yer Tanrılarına bağlıdır.) aşağıdakileri kapsamaktadır:

- 1) Yer tanrısı
- 2) Yön Tanrısı
- 3) Dağ Tanrısı
- 4) Su Tanrısı
- 5) Ateş Tanrısı
- 6) Hayvan Tanrıları (çift mekânı olan hayvan türlerini de kapsamaktadır.)
- 7) Ağaç Tanrısı
- 8) Kuş Türündeki Tanrıları

Kuş türündeki tanrıları aşağıdakileri kapsamaktadır:

- 1) Avcı Kuşlar (Şahin, Aladoğan)
- 2) Evcil Kuşlar (Tavuk, Gök Güvercin)
- 3) Yabani Kuşlar (Saksığan, Karga, Baykuş, Kırlangıç)

Uygurların efsane ve rivayetleri temelinde Uygurların atalarını kendilerinin “atası” (“totem”) olarak gördüğü hayvan ve ağaçları aşağıdaki gibi açıklayabiliriz:

1. Hayvan Totem- Gök Kurt (Bazı rivayetlerde ana kurt, yine bazı rivayetlerde erkek kurt denmektedir.) Totem hakkındaki ilmî nazariyelere göre, atalarımızın şahin, aladoğan, kuğu ve tavuk gibi hayvanları totem simgesi addettiği görülmektedir. Bu konu üzerinde sonraki bölümlerde ayrıca durduk.

2. Uygurların atalarının ağaçları totem kabul ettiğine dair rivayetler hayli fazladır. Fakat bu rivayetlerde hangi tür ağaç olduğu açıkça belirtilmemiştir. İtalyan seyyah Marco Polo'nun hatırasında eska (esca) (bir mantar türü) adlı bir ağaçtan söz edilmektedir.

Uygurların Şamanizmdeki ruhlar sistemi tanrı, ruh ve cin-şeytandan ibaret olarak üç türe ayrılmıştır. En eski Şamanizm tasavvurunda tanrıları tabiattaki somut

nesneleri gösterse de, ataların fikir yürütme kabiliyetlerinin gelişmesiyle, animizm düşüncesi meydana gelmiş, somut “tanrılar” gözle görülmeyen, elle tutulmayan üstün kudrete sahip ilahlara dönüşmüştür. Böylece bu tanrılar insanlaştırılmıştır. Hatta doğadaki cansız nesnelere de ruha sahip olduğu düşünülmüştür. Şamanizm düşüncesinde tanrıların hepsi gökyüzünün üstündeki tabakada “arş”ta dururdu. Gök Tanrının var olan tanrıların yöneticisi olduğu düşünülürdü; ruhlar iyi ruh ve kötü ruh olarak ikiye ayrılırdı. İyi ruhlar ise ata ruhu, şaman ruhu, kahramanlar ruhundan oluşup; bu ruhlar kendi kavim ve kabile üyelerinin güvenliğini sağlayan ilahî ruhlar olarak düşünülürdü. Kötü ruhlar ise cin, albastı, devlerden oluşup; onlar kavim ve kabile üyelerinin güvenliğini sarsan ruhlar olarak karanlık içinde yaşarlardı. Bu açıdan bakıldığında; Uygurların Şamanizmdeki ilahiyet dünyası bir tür karmaşık ve gizemli dünyadır. Dolayısıyla bu tanrılar hakkındaki düşüncelerin Uygurların yaşamındaki inancın tesirini detaylarıyla izah etmek güçtür. Biz sadece ana hatlarıyla tasnif ederek muhakeme ettik.

VII. Bölüm: Uygurların Şamanizm İnancındaki Tabiat Tanrıları

İlkel toplumdaki yaratmalar, doğa kanunlarını ve olaylarının meydana geliş sebeplerini bilmemek, doğa güçlerine karşı koyma seviyesinin çok zayıf olduğu şartlarda doğayı kutsallaştırarak düşünmek, hayalî tasavvurlar ile doğayı yansıtmak; tabiat tanrıları hakkındaki basit düşünceleri meydana getirmiştir. Bu dönemde atalarımız hayatlarını tamamen tabiat tanrılarına olan borçlarına bağlamaktaydılar. Doğa olayları vasıtasıyla gerçekleşen kaza, bela ve afet gibi durumların sebebinin de tabiat ilahları olarak görmekteydiler. Böylece zamanla, işte bu tanrılara bağışlanan dua-tilavet, nezir-çırağ ve perihonluk faaliyetleri meydana geldi. Söz ve davranış yasakları ile de tabiat tanrılarına olan hürmeti ifade ediyorlardı.

1. Gökyüzü Tanrıları

1) Gök'e Tapınma

Atalarımızın Şamanizm inancında Gök Tanrı mevcut tanrıların üstünde mukaddes bir tanrı olarak düşünülürdü. “Tenri” kelimesinin MÖ. 3. yüzyıllarda Hun dilinde var olduğu tarihi kaynaklarda belirtilmiştir. Meşhur tarihçi Simaçyen “Tarihname, Hunlar Tezkiresi”nde Hunların Çin’deki “....” (asman, gök, ilah) kelimesini “.....” (“tangrı”) olarak adlandırdıklarını ifade etmiştir. Bu sözcük daha sonra Türk topluluklarının diline yerleşmiştir. Şimdiki Türk Toplulukları “tenri” kelimesini “ilah” kelimesi ile aynı manada kullanmaktadır. Bu kelime hem de “Tenri”nin gökyüzünde olduğunu ifade etmektedir. “Tenri” kelimesi imalı olarak “asuman”ı (yani gökyüzünü) ifade etmektedir. Max Müller “Tenri” kelimesi hakkında: “Çin’in tarihi hatıralarında Türk toplulukların ataları ve Türk topluluklar yer ilahına tapındı, ilahın adı “.....” (pu-teng-i-li) idi demektedir. Bu sözcüğün ilk hecesi “yer” bildirmektedir. Sonraki üç hecesi Moğolcadaki “tengri” sözcüğü ile aynı olup eski dönemde “asuman”, “asuman ilahı” veya “ilah” manalarına gelmektedir.” [1] demektedir. “Tenri” sözcüğü yine Uygurların eski efsane ve rivayetlerinde, daha yakın bir tarihe sahip olan Bengü Taşlarda sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Örneğin; Türk kaynaklarında rivayet edildiğine göre, dünyanın üst katında “Tenri” adlı yaratıcı bir ilah varmış. (onu eski Uygurlar, Türkler aydınlık, ışıklı dünya olarak düşünürdü) dünyanın alt tabakası yer (karanlık-zulmet dünyası) idi, bu iki dünyanın arasında evlatlarına bitki yetiştiren toprak ve onu yeşillendiren suyun kaynağını temin eden “Iduk” yani baht ilahı-Umay adlı bir peri varmış.” [2] rivayeti bulunmaktadır. Bu rivayette de “Tanrı” ile “Gök” tasavvuru aynı manaya sahiptir.

“Esmâ Perî” hakkındaki efsanede: “Göğün yedinci katında asuman meleklerinin bütün meleklerden güzel padişahı yaşarmış ve doğada olan olaylar o meleğin durumundaki değişikliklerden dolayı meydana gelirmiş. Yani melek gözünü açsa güneş çıkar, bütün kâinat aydınlanırdı. Uyusa yeryüzünü karanlık basardı, ağlasa yağmur yağardı. Gülse kar yağar, ağzını açsa fırtına çıkardı. Nefes alsın rüzgâr çıkar, suratını assa hava bozulurdu. Öfkelenirse yer sarsılır, kaşını çatsa gökkuşağı çıkardı. Onun için onun adını Esmâ Perî koymuşlardı.” [3] İslamiyet etkisindeki bir efsanede yine: “Allah var olduğundan beri kadın Tanrı Allah’ın yardımcısı ve hizmetçisi olarak Allah ile yardımlaşarak bütün âlemi yönetirdi. Fakat Kadın Tanrı namazın nasıl kılındığını, her gün kaç kez kılındığını bilmiyordu. Fakat başkaları nasıl kılırsa öyle kılardı. Bir keresinde Allah’a vaktinde ibadet etmeyi unuttu. Allah buna sinirlenerek Kadın Tanrıyı cezalandırıp onu gökyüzünden yeryüzüne indirdi, yeryüzünde tek başına yaşamaya mecbur bıraktı. Kadın Tanrı yeryüzünde tek başına yaşamaktan sıkıldığında topraktaki çamurdan erkek insan yaptı. Fakat bu çamur insanın canı yoktu; konuşamıyor, anlayamıyordu. Kadın Tanrı Allah’a vaktinde dua-tilavetini gerçekleştirmediği günahından pişman olduğunu Allah’a bildirerek, Allah’tan çamurdan insana can vermesini istedi. Allah Kadın Tanrının onun için birçok iş yaptığını göz önünde bulundurarak talebini kabul etti, çamur insan dinlenirken ona can geldi.

Çamurdan insan az önce uyuduğu uykusundan uyanarak kımıldadı, gözlerini ovuşturdu, yerinden kalktı elini kolunu uzattı, kuvvetlice esneyerek iki gözünü açıp Kadın Tanrıya hürmetini bildirdi, ona kendisini yarattığı için teşekkür etti. Kadın Tanrı insanın sözlerini anladı, çok memnun oldu, insanın bir kaburgasından bir kadın yarattı, ona Hava adını vererek onu Ademe eş yaptı. Bundan sonra yeryüzünde insanlar meydana geldi.” [4] diye ifade edilmiştir.

Bundan başka “Sema Yolunun Meydana Gelmesi” adlı bir efsanede bir kadının annenin sütünden kesilmemiş sevgili yavrusunu kaybederek araması ve onun göğsündeki sütün o yola akarak “Sema Yolu”nu meydana getirdiği anlatılmaktadır. [5].

Yukarıdaki efsanelerdeki ana temalar çerçevesinde bakıldığında, en eski Gök Tanrısının Kadın Tanrı olarak görüldüğü ideolojik tasavvurlar asıl temayı oluşturmaktadır. Gerçi bu efsaneler bütün bir anaerkil toplumu yansıtsa da anaerkil toplumdaki ana nüfuzu fikrinin tesirini içermektedir. Sosyal yapı açısından bakıldığında; bu efsanelerin anaerkil dönemde meydana geldiğini söylemek uygun değildir.

Yine bazı efsanelerde Gök Tanrı herkese hükümlük yapan erkek tanrı olarak anlatılmaktadır. Örneğin; A. Anohin tarafından anlatılan rivayete bakıldığında, “Ülgen” ay ile güneş ortasında, yıldızların üstünde yaşarmış. Onun huzuruna giden yolda yedi (bazı rivayetlerde dokuz) engel varmış. Bu engeller erkek şamanlar (kam) geldiğinde açılmış. Beşinci engel Demir Kazık (altın kazık) yıldızlarına bağlıymış. Ülgen’in sarayında altından taht varmış onun vücudu insana benzermiş. Şaman dualarında onun adı ‘ak ayaz’, ‘ayaz han’, ‘yaratan’ (yaratıcı), ‘yıldırımçı’ olarak tasvir edilmiştir. Gökten yağın rahmet yağmurları onun ağzından akan salya imiş. Ülgen’in yedi oğlu, dokuz kızı varmış. Oğullarının adı; Karşıt, Buğrahan, Yeşilhan, Burçahan, Karakuş (Kartal), Bahtihan, Erkanım olup onlar da gökte yaşarmış. Ülgen’in kızlarının özel isimleri yokmuş. Her biri ‘ak kızlar’ veya ‘kıyanlar’ danmış. Bu kızlar şamanın ilham perileri imiş. Ülgen’in hizmetinde yine başka ruhlar da varmış. Bunlardan aydınlık, ışık, kar gibi durumlar oluşup ışık insanlar ile Ülgen arasındaki elçi imiş. Genellikle Ülgen ata tanrı sıfatıyla gökte var olan Tanrıları yönetirmiş.” [6]. Ondan başka “Oğuzname”de: “... Oğuzhan bir yerde tanrıya sığındığında, etraf kararıp (50-51) gökyüzünden mavi bir ışık düştü. O, güneşin ışığı aydınlığı olan ışıktı. (52-53)..., ...Gök Tanrı rüyamda bana müjde verdi. (326)” [7] şeklinde anlatılan ifadeler bulunmaktadır.

“Gök Padişahı” hakkındaki efsanede: “Aslında gökyüzünde çok büyük bir mahlûk vardı. O olağanüstü bedensel özelliklere sahipti. Vücudundaki tüyler, dağlarda yetişen çam ağaçları gibiydi. Ağzı uçsuz bucaksız deniz gibi genişti, vücudunun ağırlığına yeryüzündeki tüm dağların birleşmesi güç denk gelirdi. O üstün güce sahipti. Bütün işler onun iradesiyle gerçekleşirdi. Eğer bir şeye üzülmüş yüzünü assa, o zaman hava bozulur kar yağardı. Ses çıkarsa şimşek çakar yağmur yağardı. Mutlu olsa güller açılır, bülbüller öter, bahar gelirdi. Esnese hafif bir rüzgâr eserdi. Kuvvetli bir şekilde öksürse fırtına çıkar bütün yeryüzü görülmemiş bir şekilde toza toprağa bulanırdı. Dolayısıyla insanlar ‘Gök Padişahı’nı üzmemek için gökyüzüne taş veya başka nesnelere atmaya izin vermezlerdi...” [8] diye ifade edilmiştir.

Yukarıdaki efsane ve rivayetlerde dile getirilen “Gök Tanrı” eğilimi kadın tanrı veya erkek tanrı sıfatında tasvir edilse de hepsinde ortak bir ideolojik düşünce bulunur. Birinde âleme sadece bir tanrı (Gök Tanrı’nın hâkim olduğu inanç tasavvuru) aksettirilmiş; birinde “Gök Tanrı” insanlaştırılmıştır. Bunun temelinde yukarıdaki efsanelerin, üretim gücünün biraz daha geliştiği, insanların kavrama yeteneğinin

nispeten daha üst düzeye çıktığı somut şartların bulunduğu düşünülmektedir. Yukarıdaki efsanelerde merkeze alınan “Tek Tanrı”lı din düşüncesi aslında sınıflaşmış toplumun ürünü olup, hâkim sınıfların “hakanı merkez alma” düşüncesinin dışavurumudur. Özetle, bu efsaneler Uygurların atalarının Şamanizmdeki Gök Tanrı’ya tapınma geleneklerini ideolojik kaynak olarak şekillenmiştir; yani onlar güçlü sosyal ilişkilerini aksettiren betimlemelerini Gök Tanrı’nın şahitliğinde ve gökyüzüne en yakın yer olarak düşünülen kutsal dağ zirvelerinde toplanarak çeşitli merasimler vasıtasıyla gerçekleştirmiştir. Bunun haricinde memnuniyetlerini veya kaygılarını ifade etmek için Gök Tanrı adına kolektif nezir-çırağ, dua-tilavet faaliyetleri düzenlemekteydiler. Yukarıdaki açıklamalardan da anlaşıldığı gibi, Gök Tanrı atalarımızın Şamanizm inancında en önemli yere sahipti.

Günümüzde de bazı bölgelerdeki Uygurlar arasında Gök Tanrı’ya tapınma, Gök Tanrı’dan yardım dileme manalarına gelen bazı itikadi gelenekler varlığını sürdürmektedir. Örneğin; köy veya şehirde kuraklık, hastalık afetleri meydana geldiğinde toplu halde “zara hetme” faaliyeti ve “Gök mefhumu” baz alınarak Gök Tanrı’ya tapınma, göğe minnettarlığını bildirme, gökten yağmur dileme, sağlık-sihhat dileme maksatlarıyla çeşitli faaliyetler yapılır. “Zara hetme” faaliyeti günümüzde kolektiflik özelliğini muhafaza etmiş olsa da muhteva yönünden tamamen İslamî mahiyettedir. “Gök meşrebi” ise kolektif olarak yapılan eğlence faaliyetine dönüşmüştür. Bunun haricinde Uygurlar günümüzde de gökyüzüne bakarak tükürmeyi, gökyüzüne bakarak konuşmayı kötü olarak addederler.

2) Güneşe Tapınma

Güneş yeryüzünü aydınlatır ve yaşamayı sağlar. Atalar güneşin doğmasıyla hayatın başlaması, güneşin batmasıyla bütün dünyayı karanlık kaplaması, güneş ışığı ile bütün varlıkların yaşamasından dolayı güneşi kutsallaştırmış, tanrılaştırmışlardır. Güneşi yeryüzünden yüksekte (gökte) bulunan yaşam kaynağı, yaratıcı olarak düşünmüş ve buna inanmışlardır. Ataların güneşi “Tanrı” olarak düşünerek tapınmasına dair birçok materyal mevcuttur. “Tarihname, Hunlar Tezkiresi”nde Hun tanrıkutunun her sabah çadırdan çıkarak yeni doğan güneşe tapındıktan sonra işlerine başladığı belirtilmektedir. “Yeni Tanname, Uygurlar Hakkında Kıssa”da Uygur hakanlarının belirtildiği gibi daima güneşin doğuşuna göre oturduğu ve güneşin doğuşuna hürmet ettikleri ifade edilmektedir. [9] 821 yılında Tan Sülalesinin melikesi Teyhen’i eş (hatun)

olarak alan Uygur kağanının tam adı “Güneş Tanrısında yüce olmuş güçlü Bilge Kağan”dı.

Arkeolojik kanıtlara doğrultusunda 4900 yıl önceki eski bir mezarda Güneş Tanrısına tapınmanın açıkça tasvir edilmesi dikkat çekmektedir. “1978 yılında Günci nehri kıyısında yapılan kazılarda rastlanan mezarlarda, mezarların etrafına 6 kat çembersi ağaç kazık (1 tabakada 85 tane olmak üzere, en içteki 6. tabakada 52 ağaç kazık) dikilmiştir. Kazıklar uzaktan tıpkı nur gibi parlayan güneşe benzemektedir.” [10] Yine bölgemizde yapılan arkeolojik kazılar sonucu bulunan çini eşyaların çoğunun yuvarlak şekilde olduğu ve (bu şekil ile) güneşin tasvir edildiği görülmektedir. Bu dönemde atalar yukarıdaki şekiller ile Güneş Tanrısına olan inançlarını ifade etmişlerdir.

Günümüzde de Uygurlar arasında güneşi kutsallaştıran bazı adetlere rastlanmaktadır. Örneğin; Güney Sincan’ın köylerinde Uygurlar ev yaparken genellikle evin önünü doğuya denk getirirler ve eve yuvarlak bir çatı penceresi koyarlar. Bu pencere aydınlık kaynağı olarak düşünülür. Eski ataların çadır evlerinde de güneş tasvir edilmiştir. Çadırların (Kırgız evi) üst tarafına yuvarlak keçeden bir pencere koyarlardı.

Şimdi de bazı bölgelerdeki Uygurlar güneşe bakarak büyük küçük abdest yapmayı, güneşe tükürmeyi, güneşi görürken açıkta uygunsuz işler yapmayı kötü görmektedir. Bunun haricinde, Şamanın perihonluk faaliyetlerindeki ak tuğlar, ak kumaşlar ve kabir başına konulan ak tuğlar yine güneş ışığının yaşamı sembolize ettiğinin göstergesidir.

3) Aya Tapınma

Atalar eski devirlerde “Ay”ı tanrı olarak kabul edip ona tapınmışlardır. Bunun sebebini şöyle izah etmek mümkündür: “Ay gece karanlığını aydınlatır. Aydınlık yaşam için önemli bir şarttır. Nitekim Ülgen Tanrı hakkındaki efsanede belirtildiği gibi ışık, tanrı ile insanlar arasındaki elçidir. Bu açıdan bakıldığında eski atalar ayın karanlığı aydınlatmasıyla aydınlığın karanlığa galip geldiğini; yani iyiliğin kötülüğe galip geldiğini düşünmektedir. Şöyle ki; dolunay olan geceler iyiliğin müjdesi, galip gelmek için bir fırsat olarak düşünülmektedir. Örneğin; “Tarihname, Hunlar Tezkiresinde”: “Hunlar... ay, dolunay ise hücum eder; değilse askeri geri çekerlerdi.” şeklinde açıklamalara rastlanmaktadır. “Kuzey Sülaleler Tarihi, Kankıllar Hakkında Kıssa” da belirtildiği üzere, onlar savaşa çıkacakları zaman ayın dolunay olmasını beklerlerdi. [11] Bunun haricinde Uygurlara ait yadnamelerde (hatıralarda) “Ay Tanrıdan güç almış

güçlü Bilge Kağan” [12], “Ay Tenir”, “Ay Tegin”, “Ayhan”... şeklinde mertebe adları bulunmaktaydı.

Şimdiki Uygurlar arasında aya tapınmanın bazı izlerine geleneklerde rastlanmaktadır. Köylerdeki bazı Uygurlar hilal ayın ağzı yukarı veya aşağı olduğunda; bol ürün, bolluk, bereket olacağına, hilal ayın ağzı eğri olduğunda kaza, bela, afet yağacağına inanırlar. Bunun haricinde köylerdeki bazı Uygurlar arasında hilal ay yeni çıktığı zaman ona selam verilir, çocukların vücudunda siğil, başında çiban çıkarsa ay doğarken ona gösterilir.” Bazıları şimdi de aya bakarak büyük küçük abdest yapmayı, aya bakarak tükürmeyi ve aya hakaret etmeyi kötü olarak görmektedir.

4) Yıldızlara Tapınma

Yıldızlara tapınma Uygurların Şamanizm inancındaki önemli inanç hususlarından biridir. “Oğuzname” rivayetinde Oğuz Hakan gökten inen gök ışık içindeki güzel bir kızla evlendikten sonra üç çocuğunun olduğu, küçük oğluna “Yıldız” adını koyduğu anlatılmaktadır.

Fakat daha sonraki dönemlere gelindiğinde, Uygurların Şamanizmdeki yıldızlara tapınma gelenekleri Mani dininin kabul edilişi ile Mani dinindeki astronomik düşünceler ile kaynaşmıştır. Çünkü Mani dinine inananlar astronomiye (yıldız ilmi), tedavi etme yöntemlerine vakıf olup o dönemde Tanrı Dağının güney ve kuzeyinde çok çabuk yüksek bir imtiyaza erişmiştir. Böylece Uygurlar arasında bugüne kadar korunan “kırk çiltan” tasavvuru Şamanizmdeki yıldızlara tapınma, Manihaizm’deki astronomi düşüncesinin birleşmesiyle şekillenen bir tür inanç düşüncesi haline gelmiştir.

“Çiltan” kelimesi Farsçada “kırk ten”, “kırk insan” manalarına gelir. Yani “kırk” sayısı Farsçada “çehel” (“chehel”) olarak okunur. Uygurca telaffuzda “çehel” sözcüğünün ortasındaki “h” konsonantı düşmüştür. Uygurca “ten”, “beden” sözcüğüne Farsçada “tan” denilmektedir. “Kırk ten”in Farsçadaki tam yazılışı ve okunuşu “çehel ten” (“chehel tan”) olup Uygurcada “çiltan” şeklinde kısaltılarak telaffuz edilmektedir. Bazıları yine (bu sözcüğü) “kırk çiltan” diye adlandırmaktadır. Bazı yaşlılar “çiltan”i İslamî cihat ile ilişkilendirmekle birlikte cihatta 40 sahabeinin şehit olup ruhunun 40 yıldızla dönüşerek gökyüzüne çıkmasını anlatan rivayetler mevcuttur. Ancak Maralbaş bölgesinin Aksakmaral köyündeki Kadir Bahşi’nin elyazması eserinde “çiltan” hakkında aşağıdaki gibi açıklamalar bulunmaktadır: “Kırk çiltan” bütün âlemi gezip dünyadaki bütün insanlara baktı. Sekiz tarafına dönerek yürüdü. 360 gaip kişi onlara hizmet etti. Sabah olduğunda sabah namazını Mekke’de kıldılar. Hetbul Ehtap adlı

kişiyi bağlandılar. Onun ruhsatı ile “kırk çilten” bütün âleme göründü. Taarruzda rehli muhli yıldızları dünyanın etrafını 10 günde dolaştı. Bir kişi bir iş yapacağı veya sefere çıkacağı zaman veya bir hacetinde tereddüde düştüğünde yüzünü sekiz tarafa döndürmesi gerek. Bu sekiz yıldız arkasına aldığında bütün işleri gerçekleşir. Ayın 1. 11. 21. günleri sekiz yıldız doğuda bulunur. Bu günlerde dilek dilemek iyi değildir; ayın 2. 12. 22. günleri bu sekiz yıldız güneydoğuda olur. Bu günlerde insanların çocuk sahibi olması iyi değildir, çocuk olsa da ölür; ayın 3. 13. 23. günleri bu yıldızlar güneydedir. Bu günlerde rüyasında su içtiğini görse çok fazla ağrısı olur; ayın 4. 14. 24. günleri bu yıldızlar güneybatıdadır. Bu günlerde yeni kıyafet giymek iyi değildir; ayın 5. 15. 25. günlerinde bu yıldızlar batıda bulunur. Bu günlerde çocuğun yüzünü görse çocuk kötü hastalıklardan kurtulmaz; ayın 6. 16. 26. günleri bu yıldızlar kuzeybatıdadır. Bu günlerde bir şey gizlense açığa çıkar; ayın 7. 17. 27. günleri bu yıldızlar kuzeydedir. Bu günlerde nikâhlanmak iyi değildir, nikâh yapılsa dahi ayrılırlar; ayın 8. 18. 28. günleri bu yıldızlar kuzeydoğuda olur. Bu günlerde padişahın huzuruna çıkmak iyi değildir, tehlikelidir; ayın 9. 19. 29. günleri bu yıldızlar doğudadır. Bu günlerde ağaç dikmek (fidan dikmek), sefere çıkmak iyi değildir; ayın 10. 20. 30. günleri bu yıldızlar gökyüzündedir. Bu günlerde dava açmak iyi değildir.

Yukarıdaki açıklamalarda Maniheizmin astronomi ile ilgili tasavvurları ile İslamî akidelerin etkisi temel alınsa da Uygurların Şamanizmdeki yıldızlara tapınma tasavvuru belli ölçüde tesirini muhafaza etmiştir. Yani yıldızlar hakkındaki yasaklamaları, Şamanizmdeki yıldızlara tapınma inancının etkisinden ayrı düşünmek mümkün değildir.

Bazı Uygurlar evden eve veya evden dışarıya taşınma niyetinde olduklarında gökyüzünün güneyindeki yıldızlara bakarlar. Eğer “çilten” olarak adlandırılan yıldızların tümü güneyde ise taşınmazlar. Yıldızlar batı yönüne gittikten sonra taşınırlar. Onların düşüncesine göre; bu yıldızlar güneyde iken ev taşınırsa büyük bir felakete maruz kalınmış. Bazı bölgelerde bu yıldızlar güneyde olduğu zaman loğusa kadınlar dışarı çıkarsa çocuğun öleceğine inanılır.

Şamanların peri oyununda da kırk yıldız (çilteni) sembolize eden kırk mum yakılırdı. Bundan başka bazı bölgelerdeki Uygurlar akşamları yıldız saymayı kötü kabul ederler. Yıldız kaydığında yere bakılır veya yaka ısırılır, tövbe istiğfar edilir. Uygurlar gökyüzünde her bir insanın bir yıldız olduğuna inanır. Yıldızların kayması insanların öldüğünün belirtisidir; yani gökyüzünde ne kadar yıldız kayarsa yeryüzünde o kadar

insanın öldüğü düşünölmektedir. Muhtemelen bu düşünce Manihaizm döneminde meydana gelmiştir.

5) Gök güröltüsüne Tapınma

Gök güröltüsünün sesi, ilkel insanlarda kaçınılmaz surette korku hissi uyandırıyordu. Yine başka bir yönden bakıldığında gök güröltüsü yağmurun yağacağıının müjdecisi idi. Atalar o dönemde bu tür tabiat olaylarının mahiyetini bilmedikleri için bu olayları doğaüstü güçlere bağıyorlardı. İkel toplumun ilk dönemlerinde gök güröltüsü bir tanrının gücü ve kudreti olarak düşünölmüş olsa da sınıfsal toplum dönemine geldiğinde gök gürlemesi Gök Tanrı'nın ilahî bir hasleti olarak düşünölmüştür. Örneğin; "Gök Padişahi" hakkındaki efsanede gök gürlemesi "Gök Padişahi"nın öfkelenmesi olarak tasavvur ediliyor; yani gök güröltüsünün sebebini Gök Tanrısının hiddetlenmesiyle ilişkilendirilmiştir.

Bazı Uygurlar şimdi de gök güröltüsünü "gökyüzünde sıcak ile soğğun savaşması olarak düşünmekte. Bahsi geçen sıcak ve soğuk ile iyi ruh ile kötü ruh kastedilmektedir. Yine bir düşünceye göre; "Yeryüzünde savaş olur kan dökölürse hava bozular, gök gürlür, şimşek çakıp yağmur yağar, fırtına çıkarmış. Bunun sebebi gökyüzünün bu duruma çok öfkelenmesi imiş." denilmektedir. Yine bazı Uygurlarda gök gürlendiğinde gökyüzüne bakarak tükürmenin kötü olarak nitelendirildiği gelenekler etkinliğini sürdürmektedir. Bu tür gelenekleri o dönemdeki gök güröltüsüne tapınma tasavvurunun manevî tesiri olarak düşünmek mümkündür.

6) Yıldırım ve Şimşege Tapınma

İkel insanlar için yıldırım ve şimşek tıpkı gök güröltüsü gibi karşı konulamayan doğa güçleri idi ve onlardan da korkmakta idiler. Yıldırım yeryüzüne düşer, ağaçları yakar, insan ve hayvanların ölümüne sebep olur. Doğaya tapınma devrinde ilkel insanlar bu tür olayları Yıldırım-Şimşek Tanrısı hakkındaki basit tasavvurlar vasıtasıyla yansıtmış olsa da gelişimin bir nebze daha ileride olduğu sonraki devirlerde şimşek çakmasını Gök Tanrı ile ilişkilendirmişlerdir. Yine "Gök Padişahi" adlı efsanede; "... eğer o bir şeye sinirlenip bağırsa, şimşek çakar, yağmur yağardı..." şeklinde ifadeler yer almaktadır. Bu noktadan bakıldığında Uygurların Şamanizm tasavvurunda şimşegin, yıldırımın Gök Tanrı'nın hiddetinden kaynaklandığını düşündükleri görölmektedir.

7) Yağmura Tapınma

Yağmura tapınma adetleri de atalarımızın Şamanizm inancındaki önemli hususlardan biridir. Yağmur dağların yeşillenmesinin ve yaşamın kaynaklarından biri olarak konargöçer halde yaşayan ve hayvancılık ile meşgul olan yayla halkı için olmazsa olmazdı. Rivayetlerde anlatıldığı üzere atalarımızın yağmur dilemek amacıyla gerçekleştirdiği merasimler vardır. “Bulut kız” adlı rivayette; “Uçsuz bucaksız bir söğütlikte birkaç aile yaşardı. Burada ağır bir kuraklık afeti oldu; topraktan mahsul alınamadı. Çaresizlikten buradaki insanlar göç etmek zorunda kaldı. Fakat onlar bu geniş söğütlikten çıktıklarında hayatlarını devam ettiremeyeceklerini biliyorlardı. Ancak ölümü göze almaktan başka çare yoktu. Bunların içinde akıllı ve uyanık bir kız vardı. O diğerlerine, sizler beni yakın; yoksa hepimiz helak olacağız. Benim sözümü dinleyip beni yakın... dedi. Bu sözü duyan büyük-küçük herkes şaşırıldı. Onlar kızın yalvarmasından bir şey bildiğini fark ettiler ve sonra kızı yakmaya mecbur kaldılar. Kızı yakarken gökyüzünü duman kapladı, bütün yeryüzünü sıcaklık sardı. Çok geçmeden şarıl şarıl yağmur yağmaya başladı. Ondan sonra insanlar onu ‘bulut kız’ olarak adlandırmaya başladı. ‘Bulut kız’ çok merhametliymiş. Her zaman çiftçilerin sesini duyar, yağmur yağdırırmış. Bundan dolayı insanlar, ‘bulut kız’ı iyi olarak nitelendirmekteydi. Yeryüzünde kuraklık başladığında insanlar ‘bulut kız’ı çağırırlardı.” [13] ifadeleri yer almaktadır.

“Esmâ Peri” adlı efsanede; “O ağlasa yağmur yağardı...” ifadeleri bulunur. “Gök Padişahı” adlı efsanede; “... eğer o bir şeye sinirlenip bağırırsa şimşek çakar, yağmur yağardı...” denilmektedir. “Ülgen Tanrı” adlı efsanede; “Yağmur ‘Ülgen’ adlı Gök Tanrı’nın ağzından akan salya idi” şeklinde açıklanmaktadır.

Uygurların ataları eski çağlarda yağmurun yağmasını “Yetişme Tanrısı”nın şefaati olarak nitelendirirler de sonraki dönemlere gelindiğinde yağmuru Gök Tanrısının ilahî kudretiyle ilişkilendirmişlerdir. Uygurlar arasında günümüze kadar devam eden “zara hetme” faaliyeti, Gök Tanrı’dan yağmur dileme maksadıyla gerçekleştirilen kolektif faaliyetlerin toplamıdır.

8) Rüzgâra Tapınma

İlkel dönemlerde atalar rüzgârın “Yel Tanrısı”nın ilahî kudreti ile meydana geldiğini düşünmekteydi. Sonraki dönemlere gelindiğinde rüzgâr yine Gök Tanrı’nın ilahî kudretine bağlı olarak tasavvur edilmiştir. Çünkü konargöçer şekilde yaşayan ve hayvancılıkla meşgul olan halkların günlük yaşamında rüzgârın eseceği tahmin

edilemez ve korkuya sebep olurdu. O dönemde insanlar bir doğa olayı olan rüzgârı, hiçbir vasıtayla engelleyememiş, istedikleri zaman durduramamıştır. Rüzgâr insanların iradesine boyun eğmemiştir. Dolayısıyla insanlar eski çağlarda bu olayı “Yel Tanrısı” tasavvuruyla ilişkilendirmiş, ardından bütün tanrılardan daha yüce olan Gök Tanrı’ya bağlamışlardır. Örneğin; “Esmâ Perî” efsanesinde; “...O ağzını açsa fırtına çıkar, nefes alsâ rüzgâr eser, kuvvetlice öksürse, fırtına çıkıp bütün yeryüzünü toza toprağa bulardı.” şeklinde tasvir edilmektedir.

Şimdiki Uygurlar arasında rüzgâra ve fırtınaya tapınma adetleri olmasa da bazı insanlar kasırgayı kötü ruh olarak görmektedir. Nitekim kasırgayla karşılaştıklarında “kel, uyuz kasırğa” diye hakaret edip ona tükürürler ve ondan kaçarlar. İnanca göre kasırğa, insanın üzerinden geçse veya gökyüzüne çıksa o insan deli olur veya ölmüş.

9) Kara Tapınma

Ataların kara tapınması yine onların eski devirlerdeki sosyal üretim şartları ile yakından ilişkilidir. Eski devirlerde atalar, karın yağmasını Kar Tanrının ilahî kudretine bağlamaktaydılar, daha sonraki dönemlerde ise en yüce makama sahip Gök Tanrı’nın ilahî kudreti ile ilişkilendirmişlerdir. Şöyle ki onlar kar yağdığında bol ürün alacaklarına, kar normalden fazla yağarsa afet olacağına inanırlardı. Karın yağışı iki efsanede Gök Tanrı’nın iki karşıt ruhsal durumuna bağlı anlatılmıştır. Örneğin; “Esmâ Perî” adlı efsanede “...gülse kar yağardı...” diye anlatılırken, “Gök Padişahi” adlı efsanede; “Eğer o bir şeye sinirlenip suratını assa o zaman hava bozulur, kar yağardı.” diye anlatılmaktadır.

Şimdiki Uygur çiftçiler kışın kar yağsa memnun olur, onu “değerli kar” olarak adlandırılır. Eğer kar yağmazsa fazla endişe duyarlar. Çünkü kışın yağan kar yeryüzündeki bitkilerin koruyucusu olup yazın bol ürün almanın önemli şartlarından biri olarak düşünülür. Bunun haricinde Uygurlar arasında ilk kar yağdığında dostlar ile birbirine “karlık” taşıyıp arzularını ve dileklerini birbirine iletme geleneği devam etmektedir.

Özetle Şamanizmin eski inanç dönemlerinde gök gürültüsü, yıldırım, şimşek, yağmur, kar ve rüzgâr gibi doğa olayları ayrı ayrı Gök Gürültüsü Tanrısı, Yıldırım-Şimşek Tanrısı, Yağmur Tanrısı, Kar Tanrısı, Rüzgâr Tanrısı gibi tanrılar ile ilgili basit düşüncelere bağlı tasavvur edilmiştir. İnsanların doğa hakkındaki düşünceleri derinleşip Şamanizm kutsiyet sisteminin değişimi neticesinde yukarıdaki doğa olayları her şeyden üstün olan Gök Tanrı’nın ilahî kudreti veya ilahî gücüyle ilişkilendirilmiştir.

2. Yer Tanrıları

1) Mukaddes Dağ ve Mukaddes Su

Eski atalarımızın ilkel avcılık ve konargöçer hayvancılık yaşamında dağ çok önemli yere sahipti. Şöyle ki onlar çevrelerindeki dağları ilahî düşüncelerle ilişkilendiriyorlardı. Bu tür düşünceler Uygurların Şamanizm inancının mahiyetini teşkil ediyordu. Uygurların ataları hakkındaki tarihî kaynaklardan anlaşıldığı üzere atalar “Ötüken Dağı”, “Tanrı Dağı” ve “Altay Dağı” gibi dağları kutsal addediyorlardı. Hunlar dönemindeki dağa tapınma inancı ile Gök Tanrı’ya tapınma inancı birbiriyle yakından ilişkiliydi. Hankay Dağı da onların kurban kesip Gök Tanrı için nezir-çırağ faaliyetlerini gerçekleştirdikleri mukaddes dağ idi. Eski Türkler tapılan dağı tanrının mekânı olarak düşünmekteydiler. Eski Türklerin ve Uygurların taş abidelerinde Ötüken Dağının onların mukaddes dağı olduğu, kağanın makamının işte bu dağa inşa edildiği yazılmıştır. Bu dağ kutsal hukukun sembolü olup hangi halk Ötüken Dağına sahip olursa hanlık hukukuna da sahip olurdu. Miladî 8.yüzyılın ortalarında Uygurlar isyan çıkararak Ötüken Dağını alır, Göktürklerin hâkimiyetine son verirler. Miladî 840 yılında Kırgızlar Ötüken Dağını alarak Uygur Hakanlığına son verir. Günümüze gelindiğinde Uygur, Kazak gibi Türk topluluklarındaki Şamanların yağmur dileme (duası) törenleri Gök Tanrı’ya en yakın yer olduğu düşünülen dağ zirvesinde gerçekleştirilir. Uygurların ataları da yüksek dağları kutsallaştırır; hatta dağı hanlık hukuku ile yakından ilişkilendirir. [14] Tanrı Dağı’nın kuzeyi ve güneyindeki atalar kutsal dağlarda yaptıkları avcılık ve hayvancılık ile meşguldü. Onların tepeleri ve güçlükleri yine işte bu kutsal dağlarla iç içe olmalarına bağlanmaktadır. “Tarihî kaynakların açıklanmasına göre onların tümü “Tanrı” adlı ilaha tapardı. Onların bütün yaşamı Tanrı Dağı ile ilişkili olduğundan Tanrı Dağını mukaddes sayarlardı. Onlar Tanrı Dağının bir tanrı olduğunu, yenilmez olduğunu, yegâne olarak kaderi belirlediğini, yaşamın her türlü kaynağını sağladığını düşünmekteydiler. Dolayısıyla bu dağı “Tanrı” kelimesi ile adlandırdılar.” [15] Bunun haricinde arkeolojik incelemelerle bulunan sanat eserleri ve kazınmış kaya resimlerinde de dağ tasviri, üç köşe, ters üç köşe, testere ve bıçkı şeklindeki resimlere sıklıkla rastlanmaktadır.

Uygurların ataları kaya ve toprak gibi nesnelere de çok kutsal sayardı. Arkeolojik incelemelerde eski cesetlerin tüm bedenine veya yüzlerine renkli kaya, toprak parçasının sürülmüş veya gözlerine yumurta büyüklüğündeki iki taşın bastırılarak defnedilmiş olması dikkat çekmektedir. Şimdiki bazı Uygurlar arasında insan

bedenindeki bazı hastalıkların taş ve benzeri nesnelere ile tedavi edildiği geleneklere rastlanmaktadır. Bu tür tedavi aletleri, özel yerlerde saklanmaktadır. Bunun haricinde taş türündeki her tür şekil ve her tür renkli taş evlerdeki duvar gözlerinde saygı duyularak korunurdu. Yine renkli taşların ortasına delik açılarak ziynet eşyası yapılarak demir gibi saygı gösterilip asılması âdeti de mevcuttur. Yukarıdaki bilgilerden anlaşıldığı gibi ataların Şamanizm inancında dağlar-taşlar tanrı vasfı ile kutsallaştırılmıştır.

Uygurların Şamanizm tasavvurunda dağa tapınma ile suya tapınmanın birbiriyle yakın ilişkili olduğu düşünülmektedir. Çünkü dağ olmasa deniz; su olmazdı, su olmasa yaşam da olmazdı. Dolayısıyla Su Tanrısına tapınma, suyu kutsallaştırma da Uygurların Şamanizm inancında önemli bir yere sahiptir. Bölgemizde dikkati çeken kaya resimlerinde ve arkeolojik kazılardaki sanat eserlerinde suyu kutsallaştırma inancı çokça tasvir edilmiş; pınar, göl, deniz ve dalgaların resimleri belirgin şekilde tasvir edilmiştir. Türklerin ataları hakkında şöyle bir rivayet vardır: “Türklerin atası Şimuşiri Deniz Tanrısının kızı ile evlenir. Kutsal kızın mekânı Aşid Mağarasının batısında olup Şimuşiri gece onun yanında bulunup deniz kıyısındaki mekâna her dönüşünde Deniz Tanrısının kızı onu ak boğa ile götürmekteydi. Bir keresinde onun kabilesindekiler büyük bir av düzenledi. Tanrı kız eşine şöyle şart koştu; ‘ava çıktığında senin atanın doğduğu mağaradan altın boynuzlu bir boğa çıkacak, eğer senin attığın ok onu vurursa biz görüşmeye devam edelim, eğer vurmazsa ilişkimizi bitirelim.’ Ertesi gün etrafı kuşatıp av yaparken kızın bahsettiği boğa çıktı. Şimuşiri olanca gücüyle etrafını kuşatsa da boğa kuşatmadan kurulup gitti. Bunun üzerine boğayı kuşatmadan kaçırın kabile önderlerini kendi eliyle öldürüp tanrıya kurban etmiş. Şimuşiri mekânına dönüp geldiğinde sen kendi elinle insan öldürmüşsün, senden kan kokuyor, biz bundan sonra ayrılıyoruz.’ dedi.” [16]

“Umay Tanrı” hakkındaki efsanede: “Gökyüzünün üstü yaratıcı sahip tanrının yerdir ve nurlu, parlak bir mekândır. Üstteki parlak mekân ile alttaki karanlık mekân arasında Umay olmuş, evlatlarına toprak ve su kaynağını ata kılan baht tanrısı- Idog (kut-baht) olarak adlandırılmıştır.” [17] şeklinde bahsedilmektedir. Bunun haricinde Uygur halk hikâyelerinden “Altın Balta” adlı hikâyede uzun zaman önce bir çiftçinin baltası suya düşer, gider. Çiftçi buna ağlayıp dururken su padişahı çiftçinin iyi niyetinden dolayı ona suya düşüp giden baltayı geri getirip verdiği ve bunun haricinde altın bir balta ile gümüş balta verdiği anlatılmaktadır. “On Uygur” ve “Dokuz Oğuz”

hakkındaki anlatıda bu durumdan şöyle bahsedilmektedir. “Moğol yurdunun günbatısında Kut Dağ denilen bir dağ varmış. Bu dağın bir tarafında on diğer tarafında dokuz nehir bulunmuş, bunların hepsinden kutsal su akarmış. Uygur bölgesi işte bu nehirlerin arasında bulunmakla birlikte on nehir tarafında oturanlar kendilerini “On Uygur”, dokuz nehirde oturanlar kendilerini “Dokuz Uygur” olarak adlandırmış...” [18] denilmektedir. Kuça’daki Şi cemaatinin şeceresinde: “Şi cemaati Uygurlardır...(atası) Tonyukuk...çoğalınca Şiyenhe denizinin yukarı tarafında yaşadılar, torunları Tonyukuk’u kendilerinin dedesi olarak bildi, bu sebepten Şi onların soy adı olarak kaldı; bu, aslında denizin adı idi.” [19] diye yazılmıştır. Bu efsane ve rivayetler, Uygurların atalarının “Su Tanrısı”na tapındığını, o dönemlerdeki mevcudiyetlerini, memnuniyetlerini ve çoğalmalarını suyla ilişkilendirerek suyu tanrılaştırdıklarını; hayat ile su arasındaki ilişkiyi, kendileri ile “Tanrı”lar arasındaki ilişkiye benzettiklerini, suya ilahî tasavvurlarla muamele ettiklerini göstermektedir. Bu sebeple Uygurların Şamanizm inancında su, nehir, göl ve pınar gibi önemli kutsal nesnelere bulunmaktadır.

Bazılarının fikrine göre büyük bir kanal, nehir veya su ambarı yarıldığında “tohti”, “durdu” veya “dursun” adlı bir erkek suyun ağız kısmına bastırarak üstüne toprak atarsa açılan yarıklar sızan su durmuş. Bu inanç Uygurlar arasında yakın dönemlere kadar varlığını sürdürmüştür. Bu Şamanizm inancındaki insanı “su tanrısına canlı nezir kılma” düşüncesini ideolojik kaynak alan trajedik bir olgudur.

Yine eski hatıralarda kuzey bölgedeki atalar Selenga, Orhun nehirlerini hürmetle dile getirmiştir. Hatıralardaki açıklamalara bakıldığında; bu kutlu nehirler ataların türeyişi, güçlenişi ile yakından ilişkilendirilmiştir. Şöyle ki onlar bu nehirleri ilahî tasavvurlar ile sistemleştirmiş, yüceltmıştır.

Ondan başka hâlâ bazı Uygurlar arasında da pınarı yücelten adetler mevcuttur. Örneğin; mukaddes pınarlardan “çocuk dileme” âdeti devam etmektedir.

Şimdi de bazı insanlar suya büyük küçük abdest yapmak, suya tükürmek, suya hakaret etmek, kanaldaki (akarsu) suya bulaşık suyu, çöp gibi pis şeyleri dökmek, el yıkandığında elini silmek gibi hareketleri kötü olarak nitelendirmektedir. Bu tür gelenekler, Uygurların Şamanizm tasavvurundaki suyu kutlu sayma hissinden ayrı düşünülemez.

2) Yeryüzüne Tapınma ve Yön Tanrıları

Uygurların Şamanizm inancında yeryüzü önemli ilahî nesnelere biri olarak görülmektedir. Yeryüzü mevcudatın hazinesi ve yaşamın mekânıdır. Yer ile insanların ilişkisi doğadaki ilişkiler içindeki en temel ilişkilerden biridir. Atalar bu ilişkiyi kutsal düşünmüşlerdir. Şöyle ki; onların Şamanizm inancına göre Yer Tanrısı aslî tanrıların birine dönüşmüştür. “Eski Türk halk efsanelerinde bahsi geçen üç büyük tanrının biri yer tanrısı olup ‘ıduq yer-su’ (mukaddes yer su) şeklinde adlandırılmaktadır. ‘İdiq’ adı işte bu inançtan meydana gelen (idiqut-kut veren Huda manasına gelmektedir.)” [20] Uygurların bazı eski inanışlarında Yer Tanrısını Gök Tanrı’nın gökyüzünden yere indirdiği, ondan sonra yeden mevcut canlıların yetişip çıktığı düşünülmektedir. Bunun haricinde “Moyunçur Bengü Taşı”nda: “Gökyüzünün ve yeryüzünün himmeti ile ben halkıma hükümdar oldum.”, “Gökyüzünün ve yeryüzünün himmeti ile ben halkıma emir veriyorum.” şeklinde cümleler bulunmaktadır.

Arkeolojik incelemelerde, bazı eski mezarlardaki cesetlerin vücuduna ve yüzüne toprak ve minerallerin sürüldüğü durumlar dikkati çekmektedir. Şimdiki Uygurlarda cenazeyi defnetmeden önce kardeşlerinin yedi çapayı ölünün üzerine koyduğu adetler bulunmaktadır. Bu gelenek Morgan tarafından açıklanan İrukuzların defin geleneklerine benzemektedir. Şöyle ki “Ölü tabuta koyulduktan sonra önde gelenler toprak atmak için etrafında durur. Toprak atma işine yaşlılardan başlanmak suretiyle her yaş grubundan kişi üç kürek toprak atar; kaç kürek toprak atıldığı onların dinî inanışlarını sembolize eder, birinci kürek büyük tanrı için, ikinci kürek Güneş Tanrısı için, üçüncü kürek Yer Tanrısı için atılır...” [21].

Uygur köylerinde bazı insanlar sifteh yapmadan önce parayı yere atıp, sağ ellerinin ayasını toprağa sürdükten sonra parayı ellerine alırlar. Bazıları toprağı “en temiz (şey)” olarak görür. Yine bazı insanlar şimdi de yere hakaret etmek, yeri küçük görmek gibi hareketleri kötü addederler. Uygurlar arasında “yüce yer yutsun”, “yüce yer vursun (çarpsın)” diye yemin etme adetlerine rastlanmaktadır. Özetle, yukarıdaki durumları Uygurların Şamanizmdeki yer tanrısına tapınma, yeri kutsal saymalarından ayrı düşünmek mümkün değildir.

Uygurların Şamanizm inancında, yeryüzünde dört dörtgen bulunur, dört yönün dört tanrısı vardır, gün doğusu, gün batısı, güney ve kuzey yönlerinin onların mekânı olduğu düşünülür. Şöyle ki Uygur şamanlar peri oyununda “oyun” oynanan evin dört

tarafına yön tanrıları adına dört tane mum yakar ve tuğun üstündeki kısma dört renkte bez parçası, kumaş bağlarlardı.

3) Ateşe Tapınma

Arkeolojik devirler esas alındığında, atalar kaba taş devrinin eski zamanlarında ateşten faydalanmayı biliyorlardı. Ateş ilkel insanların sosyal yaşamında çok önemli rol oynamaktaydı. Ateşin bulunması insanların kültürel gelişiminin ilerlemesine büyük ölçüde imkân sağlamıştır.

Uygurların Şamanizm tasavvurunda ve dinî faaliyetlerinde, ateş çok önemli bir yer teşkil ediyordu. Ateşe tapınma, ataları ateş etrafındaki ilkel kültür sistemini icat etmeye itmiştir.

“Ateş inancının ortaya çıkması hakkında eski Türk halkları arasında bazı efsaneler anlatılmaktadır. Eski insanlar doğal meyveler ve ot köklerini yiyecek olarak kullandıkları için insanlar ateşe ihtiyaç duymuyorlardı. Tanrı onlara et yemeyi emrettikten sonra ateşe ihtiyaç duyuldu. Şöyle ki; Gökyüzü Tanrısı Ülgen gökten bir siyah bir beyaz iki taş gönderdi. Bu taşların yere düşmesiyle birbirine sürtülüp ateş bulundu. Böylece insanlar ateşi keşfederek, eti ateşte pişirip yemeyi adet edindi ve bu ateşi “Ülgen Tanrımızın kudreti” olarak kabul ettiler, çakmak taşına inanmaya başladılar.” [22].

Sonraki dönemlere gelindiğinde Uygurların Şaman dinindeki ateş inancı Zerdüştlük dininin ateş tanrısı ile ilgili akidelerin tesirine maruz kaldı, ateş hakkındaki ideolojik tasavvurlarda belirli değişiklikler meydana geldi. Mani dinini kabul ettikten sonra, mani dinindeki “aydınlık ile karanlığın ebedi mücadelesi” olgusu ile birleşerek daha mürekkep ideolojik düşünceleri şekillendirip Şamanizmdeki ateş inancı ve ateş tanrısı hakkındaki ideolojik düşünceler ile kaynaştı. Bu şekilde kaynaşmanın veya etkileşimin oluşması, Şamanizm, zarastura dini ve Manihaizm’de ortak bir ilahî nesnenin-ateşin veya aydınlığın ataların yaşamındaki önemi ve ataların ateş veya aydınlığı olumlu yönden Tanrılaştırma düşüncesiyle yakından ilişkilidir. Çünkü Zerdüştlük dininin bir akidesinde ateş Ahramaz’ın oğlu olarak düşünülmektedir.

Eski dönemlerde atalar arasında Zerdüştlük dinine dair şöyle bir efsane yayılmıştır: “Eski zamanlarda iki yaratıcı güç; iyilik ve kötülük tanrısı varmış iyilik ve mukaddeslik tanrısı Ahramazda olup, yardımcılıyla ateş, hayvan, metal, yer, su ve bitkiler dünyasını yönetmekte idi. Buna bağlı olarak mevcut nesnelere insan yaşamını iyileştirir ve hizmet ederdi. Angiramengo (Ahraman) ise bütün kötülükleri yöneten tanrı

olup, ahramaza karşı çıkan ve kendisine bağlı olan devlerin (kötü ruh) yardımıyla insanlara azap, meşakkat, külfet getirirdi. Ahraman çok güçlü ve kudretli olsa da, sadece ahramaza benzeyen nesnelere kadir ve kabil değildi. Bunun sebebi; “kötülük güç”ü olan ahramanın, “iyilik güç”ü ahramazın karşısında daima mağlup olmasıydı. Ahramaz da yine aydınlık kaynağı güneşi, ateşi güneşin bir parçası olarak insanoğlu için ikiye ayırmıştı...” [23]

Gerçi ateş inancı, Uygurların Şaman dinindeki en ilkel inanç şekillerinden biri olsa da (bu inancı) Uygurlar arasında şimdiye kadar varlığını sürdüren ateş inancı ile ilişkili olan bazı geleneklerin ideolojik kaynağı olan Zerdüştlük dinindeki “Ateş Tanrısı” hakkındaki tasavvurlar ve Mani dinindeki “Aydınlık Tanrısı” hakkındaki tasavvurların etkisinden ayrı düşünmek mümkün değildir.

Günümüzdeki Uygur köylerinde ateş inancı ile ilişkili tapınma âdetlerine rastlanmaktadır. Benimsenen ateş inancını ideolojik kaynak alan perihonluk faaliyetlerinin bir kısmında sıklıkla karşımıza çıkmaktadır.

Ateş Çevirme: Beşikteki çocuk zevalde kalsa çocuğun beşiği, beşiğindeki malzemeler, çocuğun kundağı zevalde kalsa çocuğun ninesi bir tutam kamışı yakarak anne ile çocuğun üstünde ateşi çevirir. Anne çocuğu kucaklayıp üç adım veya yedi defa yer değiştirir. Her defasında üç kez ateş döndürülür. Çünkü onlara eğer çocuk, beşik, beşik malzemeleri ve kundaklar zevalde kalırsa cinin rüzgârı değer. Cinler beşiğe, kundağın üstüne gelir dolayısıyla çocuğu aniden korkutan, karabasan geldi diye düşünülür.

Birisi çocuğu sevdikten sonra çocuk çok ağlarsa anne o kişinin ardından buhur toplayıp yakarak çocuğun beşiğinde üç kez çevirir. Buhur toplarken her yedi adımda bir yedi buhur toplar. Çocuğun ağlamasının çocuğu okşayan, seven kişinin “ateş”inin çocuğa geçmesinden kaynaklandığı düşünülür.

Ateş Tanrısına bağışlanan “Dolan dansı”: Dolan dansı Dolan Uygurlarının sosyal yaşamı ile yakından ilişkilidir. Dolan Uygurlarının mahalli hissiyatını tam manasıyla aks ettiren ananevi sanat biçimlerinden biridir. Bu dansın ortaya çıkışındaki manevi temeli ilerleyen bölümlerde inceleyeceğiz. Dolan dansı aslında eski bir dans olmakla birlikte araştırmacılar bu dansı sadece “sosyal üretim gücünün ürünü; yani Dolan halkının eski avcılık faaliyeti temelinde şekillenmiş sanat” şeklinde bütünüyle sınırlandırmaktadır. Bu eski sanatın aslında kolektif yapıdaki manevî zaruret temelinde

şekillenen ilkel inanç faaliyeti olması, sonradan sanat haline dönüşmesi hakkında bilimsel incelemeler yapılmamıştır.

Dolan Uygurları eski dönemlerde Dolan Nehri Vadisindeki geniş ormanlar içinde yarı hayvancılık ile meşguldü. Fakat yakın dönemlere gelindiğinde avcılığın yerini çiftçilik almış, bir süre yarı hayvancılık yarı çiftçilikle meşgul olmuşlardır. Şimdi tamamen çiftçilikle uğraşmaktadırlar. Fakat onların çiftçilik tarihi çok uzun değildir.

Eski devirlerde Dolan Uygurlarının temel yaşam şekli avcılıktır. Avcılık realitesi Dolan dansının hareketlerine açıkça yansımıştır. Dolan dansı; akşam ateş yakılıp, halk sazandelerinin saz çalıp şarkı söylediği, halkın oyunları (yani meşrep oyunları) belirli bir düzenle yerleştirilen meşrep merasiminde erkekler-kızlar- kadınlar-erkekler, dedeler-ninelerin toplu halde oynadığı bir tür dans sanatıdır. Dolan dansının gece ateş etrafında topluca oynanması ve (ateş önünde) avcılığın sembolize edilmesinden dolayı dolan dansının ilkel inanç dönemlerindeki avcılarının av galibiyetlerini kutlamak, Ateş Tanrısına şükürlerini, inançlarını ifade etmek amacıyla bütün soy üyelerinin topluca gerçekleştirdiği dinî faaliyetlerle ilişkili olduğu tezi ortaya çıkmaktadır. Bazıları Dolan dansının hareketlerini baz alarak bu dansı tamamen “avcılık faaliyeti temelinde şekillenen sanat” olarak nitelendirmektedir. Fakat bu eski sanatın kökü ve manevî temeli hakkında hiçbir fikir beyan etmemişlerdir. Bu eski sanatın kökünü din bilimi nazariyesini baz alarak ilkel toplumdaki ilkel inanç faaliyetlerinde bulmak mümkündür. Çünkü insanlardaki sanat tasavvuru sadece kültürel döneme mensup ideolojik bir olgu olup, bu insanların üretim seviyesi ve kavrama yeteneğinin bir nebze daha geliştiği şartlarda şekillenmiştir.

Uygurların Şamanizmdeki “Peri Oyunu”nda “Büyük Oyun” bittikten sonra Şaman hastanın başında ateş çevirir, “tuğ”un altında ateş yakardı; peri oyununda bunların tümü, Ateş Tanrısını sembolize ederdi. Bundan başka yakın dönemlere kadar Uygurlar arasında Berat aylarının belirli bir akşamı kırk arşın uzunluğunda bir sırığın ucuna bez bağlayarak yakma, sırığı bir meydana dikerek sırığın yanında bir gece yatma geleneği devam etmiştir. Şamanizmde ateş “en temiz (şey)”, “insan ve hayvanları koruyan Tanrı” olarak düşünülmektedir. Şinlav’ın “Çungo ile Batının Etkileşimi Hakkında Tarihi Materyaller Toplamı” (“.....”)da batının tarihi kaynaklarıyla Türk halkların atalarıyla ilgili hatıralar bulunmaktadır. Miladî 6. yy.ın ortalarında doğu rum elçisi Zemarçus (Zemarchuc) batı Türklerine elçi olarak gönderilir, Orta Asya’daki Suğdiyana iline geldiğinde Türkler kötü ruhları kovup afetleri önlemeye çalışmışlar.

Yani Zemarçus ve adamlarının etrafını çevirip onların yüklerini, eşyalarını da bu topluluğun içine koymuş, burgu davullarını çalarak ve ellerindeki alev alev yanan meşaleleri tıpkı can çekişen insan gibi o tarafa bu tarafa çevirip, yeryüzünü titretircesine kötü ruhları kovup çıkarmışlar. Kastname okunduktan sonra, Zemarçus ve arkadaşlarını iki ateşin arasından geçirmiş; kötü ruhları kovma merasimi sona erdirildikten sonra onları hakanın huzuruna çıkarmaya davet etmişler. [24]

Şimdiki Uygur köylerinde ateş inancını ideolojik kaynak alan “temizlenme” geleneklerine rastlanmaktadır. Uygur köylerinde eve getirilen yeni gelin yeni evine girmeden önce, ışık önünde ateş yakılır, yeni gelin damat ile birlikte ateş (etrafında) üç kez döner. Yine düğün günü damadın beline ateşi sembolize eden kırmızı renkli kuşak bağlanır. Bundan başka yeni ev yerleştirilirken evin damının üstüne ağaç çıkarılır önünde ev sahibi kutsal ruhlar adına buhur yakar, ateşi sembolize eden kırmızı renkli bir ipi ağaca bağlar, sonra ağacı damın üstünde bırakılır. Bu Ateş Tanrısının temizlik atası kabul edilmesi ve kötü ruhların afetinden korunmayı dilemek manasına gelir.

Ateş inancı, Şamanizmdeki perihonluk faaliyetlerinde önemli yere sahiptir ve Uygurların yaşamındaki geleneklerde derin manevî tesiri vardır. Şimdiki köylerde bazı Uygurlar; ateşi çiğnemek, kül üstüne büyük küçük abdest yapmak, ateşle oynamak, ateşten rasgele atlamak, külün üstüne çöp dökmek, ateşe hakaret etmek gibi hareketleri kötü olarak nitelendirmektedir.

Açıklamalar:

- [1]. Max Müller: “Dinbilimine Giriş 1, Şaňhey Halk neşriyatı, 1989-yıl Çince Neşri, 91.s.
- [2]. Kurban Veli: “Bizim Tarihi Yazıtlarımız”, 52.s.
- [3]. Abdükérim Rahman Derleyen “ipek Yurdundaki Efsane-Rivayetler”, şıncaň halk neşriyatı, 1999-yıl 2.basım, 95.s.
- [4]. Menduxu Baş Muherrirlikide Tüzülgen “Cuňgo Altay Dil Sistemindeki Milletlerin Efsane-Rivayetleri”, milletler neşriyatı, 1997-yıl, Çince Neşri, 31.s.
- [5]. “Bulak” Dergisi, 1995-yıl, 1. sayıya bakınız.
- [6]. Abdükerim Rahman: “Uygur Folkloru Hakkında Beyan” 450.s.
- [7]. “Oğuzname”, Milletler Neşriyatı, 1980-yıl neşri.
- [8]. “Bulak” Dergisi, 1995-yıl, 1.sayıya bakınız.

- [9]. Yaň Şeňmin Tüzgen “Eski Uygurlar”, Şıncaň Halk Neşriyatı, 1998-yıl, Uygurca Tercüme Neşri, 306.sayfaya bakınız.
- [10]. Abdukeyyum Hoca: “Garbi Yurt ve Eski Medeniyet”, Şıncaň Halk Neşriyatı, 1995-yıl, 58.s.
- [11]. Yaň Şeňmin Tüzgen “Eski Uygurlar”, 305.sayfaya bakınız.
- [12]. S. G. Klyaştorniy: “Bilge Hakan Meňgü Taşı”, “Tonyukuk Meňgü Taşı”, “Eski Türk-Runik Yazılarla Abideler”, Abdubeşir Şükür Tercümesi, Şiñcan Halk Neşriyatı, 2000,yıl Uygurca Neşri.
- [13]. “Bulak” Dergisi, 1995-yıl, 1. sayıya bakınız.
- [14]. Dilmurat Ömer: “Altay Dil Sistemindeki Milletlerin Şamanizm İnancı”, 1995-yıl, Çince Neşri, 65.s.
- [15]. Kurban Veli: “Bizim Tarihi Yazıtlarımız”, 31.s.
- [16]. Abdukérim Rahman Derleyen “ipek Yurdundaki Efsane-Rivayetler”, 192.s.
- [17]. Yukarıdaki Kitap, 35.s.
- [18]. Yukarıdaki Kitap, 193.s.
- [19]. Yaň Şeňmin Derleyen “Eski Uygurlar”, 301.sayfaya bakınız..
- [20]. Abdukérim Rahman: “Uygur Folkloru Hakkında Beyan” 453.s.
- [21]. Morgan: “Eski Cemiyet”, 1. kısım, 184.s.
- [22]. Abdukérim Rahman: “Uygur Folkloru Hakkında Beyan” 458.s.
- [23]. Abdukérim Rahman Derleyen “İpek Yurdundaki Efsane-Rivayetler”, 29.s.
- [24]. Dilmurat Ömer: “Altay Dil Sistemindeki Milletlerin Şamanizm İnancı”, 61.sayfaya bakınız.

VIII. Bölüm: Uygurların Şamanizmdeki Hayvan Tanrıları

Uygurların Şamanizmdeki hayvan tanrı tasavvurunun ortaya çıkışı Uygurların atalarının ilkel toplumdaki fikrî gelişimi, üretim şekli ve maddî yaşam şartlarından ayrı düşünülemez. O dönemde atalar avcılık ve hayvancılıkla yaşamlarını sürdürüyorlardı. Bu sebeple, onların çevresindeki hayvanlar yaşamak için zaruri maddî kaynaktı. Yani onlar yiyecek ve giyeceklerini hayvanlardan sağlıyorlardı. Sonraki dönemlerde bazı hayvanları eğiterek işte bu hayvanların fizyolojik güçlerini kullanıp askerî mücadelelerde mutlak üstünlük sağladılar. Dolayısıyla yaşamlarını borçlu oldukları bu hayvanları kutsallaştırdılar. Başka bir açıdan bakıldığında bazı yırtıcı hayvanlar zayıf sosyo-ekonomik şartlar altında yaşayan ataların güvenliğini daima tehdit etmekteydi. Vahşi hayvanların sadece kendilerinden güçsüz hayvanları değil; insanları da tehdit etmesi ve onların üstünde hâkimiyet sağlaması ilkel insanları endişelendiriyordu. Yine vahşi hayvanların çevikliği, güçlülüğü ilkel insanlarda da çevik, güçlü olma isteğini uyandırıyor. Dolayısıyla onlar bu vahşi hâkim güçlerin ilahî bir güç ve kudrete sahip olduğunu düşünüyorlardı.

Uygurların Şamanizm inancındaki evcil hayvan tütündeki tanrılar; at, inek, deve, koyun ve köpek gibi hayvanlardı. Yabani hayvan türündeki tanrılar; kaplan, aslan, boğa, teke gibi hayvanlardı. Her iki türdeki hayvan ilahlar ise; kaplumbağa, kurbağa, yılan gibi hayvanlardı.

1. Evcil Türdeki Hayvanlar

1) At- Atı Kutsallaştırma

Tarihî kaynaklarda belirtildiği üzere, atalar arasında beyaz at en itibarlı hayvan olarak görülmekteydi. Uygulan geleneklerdeki sosyal üretim yaşam faaliyetlerinde olsun veya askerî taarruzlarda, ulaşımın sağlanmasında olsun beyaz at atalarımızın Şamanlık tarihinde önemli rol oynamaktadır. Kaynaklara göre, kuzey yaylalarda yaşamını sürdüren atalarımız askerî taarruzlarında beyaz atlı askeri birlik safın önünde yer alırdı. “Uygurların bazı soy ve kabileleri atı kutsallaştırıp, savaş tanrısı vasfıyla ona inanmaktaydı. Efsanelerde anlatıldığı üzere; beyaz ara Savaş Tanrısı binermiş. [1] Bundan başka “Haza Rasip” (Bin At) efsanesinde de atın ilahî vasfı anlatılmaktadır. Yani bu efsanede; “ Rivayetlerde anlatıldığı gibi eski dönemlerde Tarım bölgesinde bin (tane) uçan at varmış. Bu uçan atları yakalamak için onların su içtikleri pınara sarhoşluk veren bir ilaç konulmuş. İşte bu yolla (buraya) uçup gelen atlar yakalanmış. Kanatlarını

kırnışlar ve onları insanoğlunun hizmetine sunmuşlar. Dolayısıyla bahsi geçen bu yerin adı, “Haza Rasip” (Bin At) olarak kalmış.” [2] şeklinde anlatılmaktadır.

Bölgemizde dikkati çeken kaya resimlerinde de at tasviri çokça kullanılmıştır. Ayrıca arkeolojik kazılarda çıkarılan materyallerde de ataların atı kutsallaştırma geleneklerinin izleri görölmektedir. Tahminen bundan 3000 yıl öncesine ait eski bir mezarda bu türdeki kalıntıların varlığı dikkati çekmektedir. “Teklimekan” kumluğu çevresinde kurulmuş olan “erşen” nahiyesinde Zağunluk eski mezarları arkeolojik kazılarla incelenirken mezarın üzerindeki incelemelerde bulunan materyallerde, atın kafatası bir bacağı (derisi yüzölmek suretiyle kemiği çıkarılmış ve içine kum doldurulmuş yapay bir bacak)... gibi nesnelere konulmuş, mezarın altına hasır serilerek hasıra at, tay, kulun derisi konulmuştur.” [3] “Çin’in Lop nahiyesindeki Senpola eski mezarlıkları ziyaret edilirken buradaki birden çok mezarda silahlı at cesedi ile karşılaşılmıştır.” [4] Yine Senpola eski mezarlığından “ölü ile birlikte gömölmüş olan iki boz atın cesedi çıkmıştır. Atlar da insanların defnedildiği gibi tabut içine konulmuş, üstüne ağaç kapatılmış ve toprağa gömölmüştür.” [5] Bu arkeolojik kanıtlar Uygurların şamanizm inancında iki farklı durumun varlığını ortaya koymaktadır; birinci husus, insanın at ile veya atın beki organlarıyla birlikte gömölmesi; şamanizmin animizm tasavvuruna göre ölen insanın ruhunun ölen kişinin ruhunun kutsal olan atın ruhu ile birlikte ebediyete ulaşacağı tasavvuru; ikinci husus, ayrı bir yere gömölen atın “ilahî at” olduğu ve bu şekilde defnedilen atın hem ilahî hem ruhî vasfa sahip olması hususudur. Bu defnetme şekli, özel bir halde defnedilen atın ruhunun ilahî mertebesi ve ataların hayatına önderlik etmesi inancıyla yakından ilişkilidir.

Ataların üretim faaliyetlerinde, konargöçer hayvancılık faaliyetlerinde; yani yaylaya gömelerinde, ticaretlerinde, takaslarında, askerî taarruzlarında at önemli rol oynamaktadır. Askerî taarruzlarda at üstündekiler galibiyete ulaşırlardı. Ataların at ile olan bu yakın ilişkisi sonraki dönemlerde onları at hakkındaki ilahî tasavvurlara itmiştir. Bengü Taş Abidelerinden “Kültigin Bengü Taşı”nda, “Kültigin dokuz farklı renkte ata biner, savaşa çıkardı. Fakat beyaz ata bindiğinde savaşta galip olur, başka renkte bir ata bindiğinde mağlup olurdu.” [6] denilmektedir. Demek ki beyaz atı kutsallaştırma Uygurların şamanizm inancının önemli hususudur. Yakın dönemlere kadar Uygur köylerinde birden fazla at koşulan at arabasında, beyaz atın arabanın en önüne, diğer atların yanına koşulması âdeti devam etmekteydi. Bu adet yine beyaz atın kutsallaştırılmasının (bu döneme) etkisi olarak düşünölmektedir.

2) İnek-İneği Kutsallaştırma

İnek de ataların sosyal hayatında önemli rol oynayan hayvanlardan biridir. İnek, ataların yiyecek-giyecek kaynağıdır. Atalar üretim faaliyetlerinde ineğin fizyolojik gücünden ve ürünlerinden faydalanmıştır. Eski dönemlerde Uygurların atalarının ineği Tanrı vasfıyla kutsallaştırmasının Hint dininin tesiriyle ortaya çıktığını söylemek mümkündür. Budizm'in bölgemizde yayılmasına bağlı olarak Hint dinini bazı inanç ideolojilerinin atalarımızın inanç tasavvurunu belirli ölçüde etkilemesi uzak bir ihtimal değildir. Fakat ineği kutsallaştırmanın sadece Hint dininin etkisiyle oluştuğunu söylemek uygun değildir. Nitekim bazı tarihî kaynaklarda İnek Tanrı hakkında efsaneler yer almaktadır. “Yer ve İnek Tanrı” efsanesinde; “Göğün Kadın Tanrısı yeryüzü yaratıldığında âlemdeki havayı, tozu, dumanı içine çektikten sonra tükürmüş, ağzından büyük bir küre yuvarlanıp düşmüş. Bu, yer küre imiş. Kadın Tanrı, yer küreyi tükürdükten sonra (küre) gökyüzünden düşmüş. Çünkü o çok ağırmış. Dolayısıyla çok çabuk alçalıp gökyüzünden uzaklaşıp gitmiş. Kadın Tanrı yer küre uzağa gittiği için onu bulamamaktan endişelenip yer küreyi sabitlemek istemiş. Boğaya boynuzuyla yer küreyi taşımalarını emredip yer kürenin sürekli uzaklaşmasını, alçalmalarını durdurmuş. Yine Kadın Tanrı büyük bir kaplumbağayı gökyüzünden indirip nefesinden çıkan havadan hâsıl olan suyun üstünde durup yer küreyi götüren boğanın durmasını emretmiş. Boğa yer küreyi bir boynuzuyla taşımaktaymış, zaman sonra yer küreyi taşımaktan yorulmuş, onu bir boynuzundan diğerine alarak onun yerini değiştirmiş. Her değiştirmesinde yer sallanmış.” [7] Bu efsanede ortaya konulan ataların Şamanizm inancındaki âlem tasavvuru, İnek Tanrı hakkındaki ideolojik düşüncelerle birleşerek Uygurların Şamanizminde İnek Tanrı vasfıyla kutsallaştırılmıştır. Günümüz Uygur köylerinde bazı kişiler yerin altında çok büyük bir gök (mavi) ineğin yeri taşıdığını, bir boynuzu yorulduğunda diğer boynuzuyla taşıdığını, gök inek dünyayı bir boynuzundan diğerine alırken yerin kuvvetlice sallandığını, gök ineğin dünyayı bir boynuzundan diğerine her yedi yılda bir aldığını rivayet etmektedir.

3) Deve-Deveyi Kutsallaştırma

(Devenin) eski dönemlerden günümüze kadar ataların sosyal hayatıyla sıkı bir bağı vardır. Bölgemizde dikkat çeken eski dönemlere ait kaya resimlerinde devenin ataların üretimiyle, günlük yaşam faaliyetleriyle ilişkisi sıklıkla tasvir edilmiştir; bu resimlerde devenin konargöçer hayvancılık yaşamındaki mühim yeri görülmektedir.

Eski dönemlerdeki ilkel inanç bakış açısı baz alındığında; o dönemdeki insanların deveyi bir tür Tanrı sıfatıyla kutsallaştırdığını söylemek mümkündür. Çünkü devenin fizyolojik yapısı itibariyle insandan daha güçlü olması ve insanlara büyük kolaylıklar sağlaması, insanlara faydalı olması ve yardım etmesi sebebiyle atalar, deveyi gizemlileştirmiş ona manevî güç yükleyip Deve Tanrısının himmetinden meydana geldiğini düşünerek ona tapınmıştır. Böylece Deve Tanrısına bağışlanan “Deve Dansı” ortaya çıkmıştır. İslamiyet dönemine gelindiğinde İslâm dininin kabul edilmesiyle Arapların İslâm dinindeki deve hakkındaki ideolojik düşünceleri Uygurların Şamanizmindeki Deve Tanrısı hakkındaki ideolojik düşünceleri etkilemiştir.

Deveye tapınma Uygurların Şamanizm inancında çok önemli yere sahiptir.

Günümüzde köylerdeki bazı Uygurlarda kara basmayacağı, kast geçmeyeceği (kötü büyü), kazaya-belanın uğramayacağı düşünülerek deve yününü muska olarak yatağa koyma, ipe boyuna asma, çocukları koruduğunu düşünerek çocukların yastığının altına koyma adetleri devam etmektedir. Yine bazıları deve yününden atlet dokutup giyerse kötü ruhların vücuduna hastalık getirmesinden korunacağına inanmaktadır. Bazıları da İslâm dini akidesine göre (deveye) Cebrail’in suretinin yansıdığını düşünmektedir. Özetle bahsi geçen hususlar deveyi kutsallaştırma tasavvurunun insanların zihninde etkisini sürdüren uzantıdır.

4) Koyun-Koyunu Kutsallaştırma

Göçmen hayvancılık üretimi şartlarına belirli noktalardan bakıldığında, koyun sadece onların üretim faaliyetlerinde büyük değişim yaratmakla kalmaz, yaşam faaliyetlerinde de önemli rol oynar. Yani onların temel yiyecek-giyecek kaynağıdır. Hayatlarını sürdürmelerini ona borçlu sayılırlar. Koyunun ilahî suretini, koyunu kutsallaştırmanın manevi temelini yansıtan efsane ve rivayetler az olsa da, “Oğuzname” destanında Oğuz Hakan’ın kabileler birliği kurultayında kırk kulaç ebatındaki iki tepenin üstüne ayrı ayrı ak ve kara koyunu bağlattığı anlatılmaktadır.

Şimdiye kadar sürerliliğini koruyan Şamanların perihonluk faaliyetlerinde koyun çok önemli bir yere sahiptir. Şöyle ki; Şamanların tedavi edici perihonluğunda sürekli “ak can” (ak koyun), “kara can” (kara koyun) adına okumak zarurî şarttır. Böylece Şamanlar hastaya ak veya kara koyunun gelmesini (temsili olarak) isterler.

Bazı Uygurlar da cinlerin akşamları insana ak keçi olarak görüldüğünü, insanın (o zaman) dili tutulduğunu veya deli olduğunu düşünmektedir. Yine keçi etinin fazla

yendiğinde insanın isiri tutulduğunu isiri durumu zayıf insanlarda olan bir tür psikolojik rahatsızlık) ifade eden görüşler mevcuttur.

Yaylak-kışlak şekilde yaşayan Uygurlarda, kadın doğum yaptıktan üç gün sonra kadının eşinin bir koyunu yüzerek boyun kemiğini bütün butla pişirerek etini loğusa kadına temizletip daha sonra evdeki duvar gözüne dik bir şekilde konulması âdeti vardır. Böylece yeni doğan çocuğun boynu çabuk tutarmış; eğer boyun kemiği duvar gözüne yan konulursa çocuğun boynu eğri tutarmış. Bu âdetin de koyunu kutsallaştırma düşüncesiyle ilişkili olması ihtimal dâhilindedir. Özetle, Uygurların koyunu kutsallaştırması maddi menfaat sağlaması ile ilişkilidir.

5) Köpek- Köpeği Kutsallaştırma

Köpek, insanlara en ilk alışan hayvanlardan biri olup Uygurların Şamanizm inancında çok önemli yere sahiptir. Uygurlar arasında köpek hakkında şöyle bir rivayet vardır; insanların anlattığına göre; insan ile buğday bir zamanlar Cennet'ten kovulup çıkarılmış. En önce Cennet'ten yeryüzüne düşen buğday başağı tohumlanmış. Bir gün bir nine ekmek ile torunun abdestini silerek ekmeği atmış. Ondan sonra buğday Allah'a: "Ey Allah! Sen beni Cennet'ten gönderdin. Senin kulların beni çiğnemeye başladı. Ben bu kadar aşağılanmaya dayanamıyorum diye feryat etmiş. Allah buğdayın feryadını duyarak meleklerle; "Sizler derhal yeryüzüne inip bütün buğdayları toplayarak gökyüzüne getirin." diye buyurmuş. Melekler yeryüzündeki buğdayları toplarken sıra bizim şimdi kullandığımız buğdaya geldiğinde, köpek bunu hissederek gelmiş ve Allah'a şöyle dua etmiş; "Kudretli Allah, kalan bu buğdayı bana bırak. Sen bütün yiyeceği (yeryüzünden) toplatırsan ben ne yerim?" Köpeğin feryadını duyan Allah'ın kalbi yumuşamış ve meleklerle; "İsteddiği bu (buğdayı) köpeğe bırakın." diyerek ona tahsis etmiş. İşte bizim şimdi yediğimiz buğday aslında Allah'ın köpeğe bıraktığı yiyecek olup köpek besleyenler köpeğin karnını doyurmayı unutmamalıdır." [8] Aslında bu rivayet İslâm dini inancı temelinde şekillenmiş olsa da, yine de köpeğin insanı kurtardığını ifade eden ideolojik bir düşünce mevcuttur.

Şimdiki bazı Uygurlar arasında da köpeğin kutsallaştırıldığı bazı adetler bulunmaktadır. Örneğin; anneler çocuğun süt dişi düştüğünde (çekildiğinde) onu ekmeğin arasına koyup köpeğe verir ve köpekten şu şekilde yeni diş isterler;

Çıkan dişi kendin al,

O kadar diş bana ver.

Ayrıca anneler bir bez parçasının arasına köpek pisliğini koydukları bilekliği çocuğun bileğine takarlar veya üçgen şeklinde dikilen bir muskanın içine koyarak çocuğun boynuna asarlar ya da kıyafetine dikerler. Böylece çocuğa göz değmez (nazar), çocuğu kara basmazmış.

Şamanizmde Uygurların kendi hayvanlarını kutsallaştırması ve tanrılaştırmasındaki sebep; eski devirlerde bu tür hayvanların ataların sosyal üretim faaliyetlerinde onlarla yakın bir ilişkiye sahip olmasıdır.

2. Yabanî Hayvan Türündeki Hayvanlar

1) Kaplan-Aslan ve Onları Kutsallaştırma

İlkel devirlerde ataların ürettiği silahlar basitti buna paralel olarak tabiat güçlerine karşı koyma gücü de zayıftı. Kaplan ve aslan gibi vahşi hayvanlara karşı koyma gücü yetersizdi. Çünkü fizyolojik güç, kuvvet ve çeviklik yönünden yırtıcı hayvanlar insanlardan çok daha üstündü. Dolayısıyla ilkel insanlar kaplan, aslan gibi hayvanların üstünlüğünü psikolojik bağlamda kabul ederek onların fizyolojik güç ve kudretine ilahî tasavvurlar yüklüyorlardı. Yine başka bir açıdan bakıldığında ilkel insanlar kaplan, aslan türündeki hayvanların gücüne, kudretine, çevikliğine ve kahramanlığına kendileri de sahip olmayı arzu ediyordu. Bu isteğin gerçekleşmesini işte bu güçlü, yırtıcı (ilahî hayvanlarla) ilişkilendiriyorlardı. Yani kaplan, aslan gibi hayvanlara tapınmanın korku ile arzunun birleşiminden müteşekkil olduğunu söylemek mümkündür. Kaplan ve aslana tapınma aslında bu hayvanların gücüne, kudretine tapınmak mahiyetinde olup “yenilmeyen” bu “ilahî güç”lerden korkma ve bu “ilahî güç”lere sahip olma arzusu bu tasavvurun ortaya çıkmasının ardındaki sebeptir. İnsanların siyasî hâkimiyet anlayışının güçlenmesiyle; bahsi geçen bu kahraman, güçlü, çevik hayvanların adı, ilahî hayvanların adı olması sebebiyle kahraman şehzade ve hakanları sembolize eden adlara dönüşmüştür. Tarihî kaynaklarda “Arslan Han”, “Arslan Tigin”, “Kaplan Han”... şeklinde adlandırılan birçok kişiye rastlanmaktadır. Nitekim eski atalarımız arasında kahraman şehzadelerin, komutanların kaplan, aslan sözcükleriyle adlandırılması geleneğinin mevcut olduğuna tarihi kaynaklardan ulaşılmaktadır.

En eski dönemlere ait kaya resimlerinde de kaplan, aslan gibi yırtıcı hayvanların ilahî sureti tasvir edilmiştir. Atalar; vahşi, yabani hayvanlara tapınma tasavvurlarını bu yolla aksettirmiştir.

Bazı bölgelerdeki Uygur Şamanların bugüne kadar kaplanı “koruyucu Tanrı” kabul ettiği bilinmektedir. Dr. Dilmurat Ömer bu konuda; “Türk Dil Ailesindeki toplulukların Şamanizm inancında daima kaplan şamanın koruyucu tanrısı olmuş, şamanlar ona tapınmıştır. Örneğin; Kumul’daki Uygur Şamanlar ve Sanci’daki Kazak Şamanlar kaplan, aslan gibi hayvanları kutsal hayvan vasfıyla kutsallaştırmıştır.” [9]

2) Teke-Yaban Koyunu ve Bu Hayvanları Kutsallaştırma

Ataların teke ve yaban koyununu kutsallaştırdığı eski dönemlere ait kaya resimlerinden ve günümüze kadar devam eden bazı geleneklerden anlaşılmaktadır. Bölgemizde dikkati çeken kaya resimlerinde her türdeki karaca-yabani koyun, dağ tekesi gibi hayvanlar resimlerle özelleştirilmiştir. Örneğin; yaban koyunun vücudu resmedilirken boynuzlarının eğri bir şekilde oyulmuş ve bu boynuzların iç ve dış yapısı mübalağalı bir şekilde tasvir edilmiş, küçük yaban koyunlarına dahi bu resimlerde yer verilmiştir. Bu oyma usulü atalarımızın totemleri, ilkel dini inançlarıyla ilgili olup onların geleneklerinde toteme ait resimler kayaların gözle görülür kısımlarına oyulurdu. Totemlere ait bu resimlerin benzer nüshalarına Çogay, Altay, Altın ve Tanrı Dağlarının çeşitli yerlerinde bulunan kaya resimlerinde de rastlanmaktadır.” [10] Yukarıda bahsi geçen kaya resimlerindeki betimlemeler aslında teke ve yaban koyununun ataların totemi olduğu hakkında belirleyici bir bilgi olmasa da bu tür hayvanların atalarımız tarafından Tanrı vasfıyla kutsallaştırıldığını düşündürmektedir. Nitekim bugünkü Kumul bölgesinin Kara Döve köyünde ulu kişilerin kabri üzerine ve geleneğe göre saygı duyulan mezarların üstüne teke veya yaban koyununun kafatasının konulması âdeti devam etmektedir. Bahsi geçen bu geleneklerin, Uygurların Şamanizm inancındaki teke ve yaban koyununu kutsallaştırma geleneklerinin bir uzantısı olduğu düşünülmektedir.

3) Boğa-Boğayı Kutsallaştırma

Atalarımız Şamanizm inancında boğayı ilahî bir hayvan olarak kutsallaştırmıştır. Eski dönemlerde ava çıkıldığında hamile olan (iki katlı) ana boğa vurulmazdı. Çünkü kimi zaman “ay ve güneşi yakınlaştıran ana boğa, eti için öldürülürse o yavruyla karşılaşılacağı” düşünülmekteydi. Bölgemizdeki kaya resimlerinde boğa sıklıkla tasvir edilmiştir.

Uygurların boğayı kutsallaştırmasına dair tarihî kaynaklar az olsa da günümüze kadar korunan bazı adetlerden ataların boğayı kutsallaştırdığı bilgisi edinilmektedir. Örneğin; Dolan Uygurları arasında boğa derisini muska haline getirerek yanında taşıma

geleneği vardır. İnsanlara göre; boğa derisini yanında taşıyanı kara basmaz, kast (kötü büyü) geçmezmiş. Bu açıdan bakıldığında boğanın “Koruyucu Tanrı” olarak görüldüğü söylenebilir.

3. Çift Mekânlı Hayvanlar

1) Kaplumbağayı Kutsallaştırma

Uygurların ataları kaplumbağayı Tanrı vasfıyla kutsallaştırmıştır. Örneğin; “Yer ve İnek” efsanesinde: “... Kadın Tanrı büyük bir kaplumbağayı gökyüzünden indirip nefesinden çıkan havadan hasıl olan su üstünde durarak yerküreyi boğanın taşımını emretti;...” [11] şeklinde ifadeler yer alır. Bu efsanede bulunan Uygurların Şamanizmdeki kutsal kaplumbağa tasavvuru, yeryüzündeki sular ile karaların ilişkisini gizemlileştiren, kutsal kaplumbağa ile kutsal ineğin güçlü ilişkisini ifade eden efsanevî düşüncelerle ilişkilidir. Karaların su üstünde durması, kutsal kaplumbağanın su üstünde durması, kutsal ineğin kutsal kaplumbağanın üstünde durması şeklinde gizemli tasavvurlar oluşturulmuştur. Nitekim somut dünyayı kutsallaştırma tasavvuru ilkel insanların ortak düşünce tarzıdır.

2) Kurbağayı Kutsallaştırma

Uygurların Şamanizm inancında kurbağayı kutsallaştırma hususu önemli bir yere sahiptir. Bu konuda şöyle bir hikâye bulunmaktadır: “ Bir padişahın, üç şehzadesi varmış. Bir gün padişah ferman vererek üç şehzadenin üç farklı hedefe ok atmasını emretmiş. Ok nereye düşerse (o oku atan şehzadeyi) oradaki ailenin kızıyla evlendirmek arzusundaymış. Büyük şehzade ile ortanca şehzadenin attığı ok iki farklı evin avlusuna düşmüş. Böylece bu iki şehzade o evlerdeki ailelerin kızlarıyla evlenmiş. Küçük şehzadenin attığı ok küçük bir göle düşmüş. Gölde bir gök kurbağa yaşarmış. Şehzade bu gök kurbağa ile evlenmiş. Kurbağa düğün akşamı derisini çıkararak güzel birine dönüşmüş. Bu hüneriyle gündüz kurbağa derisini giyip duvarın köşesinde dururmuş. Kurbağa Peri bu sıkıntıdan kurtulmak istemiş. Bunun üzerine eşi karısının gündüz kurbağaya dönüşmemesi için kurbağa derisini ateşe atmış. Efsanevi kurbağa peri de ölmüş.” Günümüzdeki bazı Uygurlar kurbağayı çocukların “Koruyucu Tanrısı” olarak kabul etmektedir. Çocukların bir yeri ağrıdığında, hiçbir şey yemediğinde, sürekli ağladığında iki kurbağayı çocuğun koynuna sarıp beşiğe koyma adeti hala devam etmektedir. Böylece çocuklardaki hastalıkların kötü ruhlarının ve cinlerin nefesinin kovulduğuna inanılmaktadır.

3) Yılanı Kutsallaştırma

Uygurların Şamanizminde yılanı kutsallaştırma inancı yer almaktadır. Yılanı kutsallaştırma hakkındaki ideolojik düşünceler ile ejderhayı kutsallaştırma düşüncesinin birleşmesiyle bu inanç daha gizemli bir hal almıştır. Budizm inancında, “Ulu Maytri'nin” ejderha ağacının dalından insana dönüşerek dirildiğine inanılmaktadır. Ayrıca bazı Uygurlar yılanın kırk yaşına geldiğinde ejderhaya dönüştüğünü düşünür. Bu tasavvurlar baz alındığında, Uygurların Şamanizmdeki yılanı kutsallaştırma tasavvurunun Budizm inancının tesiriyle oluştuğunu ve bu inancın yılanı, ejderhayı kutsallaştırma tasavvurundan müteşekkil iki kısımdan oluştuğunu söylemek mümkündür. Buna paralel olarak yılanı, somut hayvanları, ejderhayı kutsallaştırma inancı, somut dünya dışındaki soyut dünya tasavvurlarında yer alan ve “ilahî güce-kudrete sahip olduğu düşünülen” varlıkları kutsallaştırmaktır.

Şimdiki Uygurlar arasında yılanın kutsallaştırılmasının ideolojik kaynak alındığı bazı adetler mevcuttur. Örneğin; Uygurlar bir yılan bir eve alıştırdığında veya mahallenin belli bir bölgesini mekân edindiğinde ona dokunulmaz. Çünkü bu yılan o evi veya mahalleyi korur, oraya şans getirirmiş. Birisi bu yılanı eziyet ederse veya öldürürse o yılanın eşi gelip o kişiyi sokar veya öldürür ya da o mahalleye afet yağarmış. Ayrıca bazıları yılan boynuzunu uğurun güvenliğinin muskası vasfıyla boynuna takar veya yanında taşır. Bu açıdan bakıldığında yılanın, Uygurların Şamanizm inancında “Koruyucu Tanrı, “Uğur Getiren Tanrı” olarak görüldüğü söylenebilir.

Özetle Uygurların Şamanizminde hayvan tanrılar “Koruyucu İlah” olarak kabul edilip kutsallaştırılmaktadır.

Açıklamalar:

[1]. Abdükérim Rahman: “Uygur Folkloru Hakkında Beyan”, 464.s.

[2]. Abdükérim Rahman Derleyen “İpek Yurdundaki Efsane-Rivayetler”, 35.s.

[3]. Abdukeyyum Hoca: “Garbi Yurt ve Eski Medeniyet”, 51.s.

[4]. [5]. Yukarıdaki Kitap, 119.s.

[6]. Abdükérim Rahman: “Uygur Folkloru Hakkında Beyan”, 464.s.

[7]. Menduxu Baş Muherrirlikide Tüzülgen “Cuño Altay Dil Sistemindeki Milletlerin Efsane-Rivayetleri”, Milletler Neşriyatı, 1997-yıl Çince Neşri, 30.s.

[8]. Yukarıdaki Kitap, 33.s.

[9]. Dilmurat Ömer: “Altay Dil Sistemindeki Milletlerin Şamanizm İnancı”, Şıncañ Halk Neşriyatı.

Dönemlerde hayvanlar sayısal açıdan ve fizikî kuvvet açısından çok güçlüydüler. Klasik dönem şairleri, (o devrin) insanların ormanlar, ağaçlar ve mağaralarda yaşayan, bu mekânlara sahip olmak için yırtıcı hayvanlarla mücadele eden, yaşamlarını doğadaki meyvelerle idame ettiren insanlar olarak tasvir etmiştir. İnsanların dünyaya ilk geldiği dönemlerde yaşam tecrübeleri ve araç-gereçleri yoktu. Çevreleri tamamen yırtıcı hayvanlarla doluydu. İnsanların sağlıklarını sıhhatlerini korumak için ağaçları mekân edindiği bilgisi net bir bilgi olmasa da doğru olması ihtimal dâhilindedir.” [2] İlkel dönemde atalar temel besinlerini ağaçların yabani meyvelerinden temin ediyordu; yani eski ağaçlar onların yaşamı için zaruri şarttı. Sonuç olarak ağaç insanların “bakıcısı” konumuna gelmişti; yani onlar maddi menfaatleri için ağaçlara tâbi idiler. Bu sebeple ilkel insanların zihninde ağaçların “kurtarıcı”, “koruyucu” olarak kabul edildiği ideolojik tasavvurlar şekillenmiştir. Daha sonra bazı ağaçlar, ataların “ata” tasavvurunun nesnesi haline gelmiştir.

Zayıf sosyo-üretim ve yaşam şartlarında ağaçlar hakkındaki ideolojik düşünceler zamanla derinleşmiştir. Yani ilkel insanlar bütün ağaçların yaşamını gizemli tasavvurlara bağlamıştır. Ağaçların filizlenmesi, büyümesi, uzun süre hatta yüzyıllarca yaşaması, güçlü bir şekilde çoğalması, ilkel insanların bu ağaçları rüyasında görmesi, bazı ağaçların meyve verirken bazılarının vermemesi, her mevsim değişmesi gibi doğa kanunları ilkel insanları kendisine hayran bırakmıştır. Onlar doğa kanunlarının ortaya çıkardığı bu durumları bir tür doğaüstü yaşam tasavvuruyla ilişkilendirmiştir. Böylece onların ağaçlar hakkındaki ideolojik düşünceleri ortaya çıkmıştır. Neticede ağaçlara Tanrı sıfatı yükleyerek tapınma inancı daha da derinleşmiş, gizemleşmiştir. Ağaca tapınma inancının en eski hali ağaçların somut yapısına tapınma şeklinde olmakla birlikte animizm tasavvurunun şekillenmesiyle ağaca tapınma inancı “ağaç ruhuna tapınma”yı ideolojik temel almıştır.

Günümüzde de bazı Uygurlarda belli bir ağaçtan çocuk dileme adeti bulunmaktadır. Onlar yalnız ve yaşlı ağaçların, mezarlıktaki ağaçların ruhu olduğunu düşünerek bu ağaçları kesmezler. Çünkü bu tip ağaçların dalları kesildiğinde kesen kişinin eli ayağının tutmayacağına, ağacın tamamen kesildiğinde ise kesen kişinin öleceğine inanılır. Bu sebeple bu tip ağaçlar, günümüzde de insanlar nezdinde kutsal ağaç olarak görülüp korunmaktadır. Bu tip “gizemli” ağaçlara Kumul, Turfan ve Güney Şincan bölgelerinde hâlâ rastlanmaktadır.

Bazı Uygur şamanlar belli ağaçları kendilerinin koruyucu Tanrısı kabul etmektedir. Dolan Uygurları arasındaki bazı Şamanlar evlerin çevresindeki yalnız ağaçları ve belli mezarlıklardaki ağaçları kendilerinin koruyucu tanrısı olarak görüp, bu ağaçların dalına beyaz tuğ takarlardı. Gerektiği zaman o ağaç için hayvan keser, kan akıtırlardı. Yaylak-kışlak şeklinde yaşayan Uygurlar şimdi de “meyveli ağaçlar ve insanın gündelik yaşamına en yakın olan meyvesiz ağaçlarda iyi ruhlar olduğuna; fakat insanların yaşam sahasından uzak olan yalnız ağaçların (karakavak, kavak) çoğaldıkça onları kötü ruhların sahiplendiğine” inanmaktadırlar. İnsanlar bu tip ağaçların yanından gece geçerse veya büyük-küçük abdest yaparsa, hakaret ederse, tükürürse ağacın sahibi olan kötü ruhların insana zarar vereceği, hasta edeceği düşünülmektedir. Şamanların “tedavi etme” perihonluğunda da buna benzer düşünceler bulunmaktadır.

Demek ki Uygurların Şamanizm inancındaki ağaçlara tapınma hususu bazı insanların zihninde hâlâ derin ideolojik etkiye sahiptir.

1. Söğüt Ağacını Kutsallaştırma

Söğüt inancı Uygurların Şamanizm inancında önemli yere sahip olan kutsal bir ağaçtır. Söğüt ağacı, ağaçlar içinde en erken yeşillenen ve kök salan ağaçtır. Söğüt ağacı meyve vermese de ataların günlük yaşamı ile yakından ilişkilidir. Bu sebeple “söğüt ağacında iyi ruhların olduğu” düşünülmektedir. Şimdiki Uygur Şamanlar da “söğüt ağacında iyi ruhların olduğunu düşünerek, yalnız söğüt ağaçları için zaman zaman tütsü yakarlar. Ayrıca Şaman hastanın vücuduna giren kötü ruhları kovmak için perihonluk faaliyetini gerçekleştirirken kırk söğüt dalından yapılan küçük süpürgeyi hastanın bedenine vurup sürerken kaside okur. Yine, köylerde bahar mevsiminde küçük kızlar yeşillenen söğüt dalının kabuğunu soyar, yedi veya dokuz daldan örme saç yaparak “bostan, yeni saç” dilemek amacıyla başlarına takarlar.

2. Üzüm Asmasını Kutsallaştırma

Üzüm asması da Uygurların Şamanizm inancında önemli yeri olan ağaçlardandır. Üzüm bütün ağaçlardan önce meyve verir, yine bir inanca göre üzüm iyi ruhların mekânı olarak görülür. Bazı Uygurlar hâlâ “üzümün kırk yıl ömrü olduğunu ve ruhların mekânı olduğunu, üzümün üstünde çok sayıda küçük kuşun da ruhunun yaşadığını düşünmektedir. Eğer üzüm ışkını başka bir yöne doğru uzar, buradan başka ışkınlar çıkarsa buradaki hiçbir üzüm kesilmez veya yeri değiştirilmez.” [3] Güney Şincan köylerinde insanların evlerinin avlusunda üzüm yetiştirme geleneği yakın

dönemlere kadar devam etmekteydi. Bu gelenek üzümü kutsallaştırma tasavvurunu ideolojik kaynak almıştır.

3. Karakavak Ağacını Kutsallaştırma

Karakavak Uygurların Şamanizm tasavvurunda derin tesire sahip olan bir ağaçtır. Dolan nehri vadisinde yaşayan Uygurlar yalnız ve büyük olan karakavak ağacını ruh veya cinlerin (kötü ruhların) mekânı olarak görmektedir. Karakavak için tütsü yakma âdeti günümüzde de devam etmektedir. Bir inşaat yapılırken karakavak ile karşılaşılırsa binanın kuruluş planı değiştirilir ağaç hiçbir surette kesilmez yani hiç kimse bu kavağı kesmeye cüret edemez. Şöyle ki geleneğe göre insanlar bu “kutsal” ağacı korurlar; kavak ağacının çevresinde tuvalete çıkmazlar, bu ağacın dallarını rasgele kırmazlar. Bu tip bir karakavak ağacını kim kırarsa ya da keserse onun elinin ayağının tutmayacağına, yürüyemeyeceğine veya deli olacağına ya da öleceğine inanılır. Ayrıca mezarlıklardaki karakavak ağacı da tıpkı yukarıda bahsi geçen yalnız “kutsal” karakavak ağacı gibi korunur. İnsanlar onun dallarını kırmaz. Dolan Uygurları arasındaki bazı Şamanların cinlerinin ve perilerinin belli bir kavakta yaşadığına inanılır. Yani bu karakavak ağacı Şamanın “Koruyucu Tanrı” ağacının (insanlar nezdinde) somutlaştırılmasıdır. Nitekim Şaman bu tip karakavakların üstüne beyaz tuğ takar, zaman zaman onun için “kan döker” ve koruyucu Tanrıya nezir kılar. (şükür ve adak)

4. Kavak Ağacını Kutsallaştırma

Kavak ağacının Uygurların Şamanizm inancında önemli bir yeri vardır. Kavak ağacı meyve vermese de insanların günlük yaşamıyla yakından ilişkilidir. İnsanlar kavak ağacında “iyi ruhların bulunduğunu” düşünmektedir. Yine bazıları tarafından yalnız kavak ağacının cin ve kötü ruhlar tarafından (albastı) sahiplenildiği düşünülmektedir. İnsanlar bu tasavvurların objesi niteliğinde olan yalnız ve yaşlı kavak ağaçlarının büyümesini engellemezler, hürmetsizlik etmezler aksine bu ağaçları korurlar. Hasta olan kişilerin tedavisi için Şamanın gösterdiği bir kavak ağacı için tütsü yakılır. Mezarlıklardaki kavaklar da “ruhu olan kavak” şeklinde nitelendirilir, korunur.

Geleneklere göre cenazeyi mezara koyduktan sonra kavak dalından yapılmış bir tuğ kabir başına dikilir. Buna “elem” adı verilir. Her yıl kurban bayramında insanların ziyareti esnasında kabir başındaki “elem” yenilenir, eski elemeler ise aynı yerinde bırakılır. Bahsi geçen bu “elem”in sapı kesinlikle kavak ağacından olur, diğer ağaçların dalı tuğ sapı yapımında kullanılmaz. Yine bu tür adetler kavak ağacında ruh olduğu düşüncesini ideolojik temel almaktadır.

5. İğde, Şeftali, Erik, Elma, Nar Gibi Meyveli Ağaçları Kutsallaştırma

İğde, şeftali, erik, elma, nar gibi meyveli ağaçları kutsallaştırma Uygurların Şamanizm inancında önemli bir yere sahiptir. Bu meyveli ağaçların Şamanizmdeki önemli yerini meyveli ağaçların Uygur atalarının ilkel toplumun en eski dönemlerdeki sınırlı ekonomik yaşam şartları belirlemiştir. Yani yukarıda da açıkladığımız üzere, meyveli ağaçlar ilkel insanların en eski yiyecek kaynağıdır. Dolayısıyla en eski yaşamın kefaletine sahiptir. Onlar en gelişmemiş yaşam şartlarında sadece yabani meyveleri yemek suretiyle hayatlarını idame ettiriyor, yiyeceklerini onlardan sağlıyorlardı. Böylece zamanla meyveli ağaçlar onların tefekküründe “Koruyucu Tanrı” niteliğini almıştır. Animizm döneminde meyveli ağaçlar iyi ruh tasavvuruyla ilişkilendirilmiştir. Çünkü ilkel insanların düşüncesinde sadece onların hayatlarına faydalı olan somut nesnelerin hepsi “İyilik Tanrısı”, “iyi ruh” şeklinde düşünülmektedir. Onların hayatlarını tehdit eden nesnelerin hepsi ise “Kötülük Tanrısı”, “Kötü ruh” şeklinde düşünülür. Buna paralel olarak, Uygurlar Şamanizmde meyveli ağaçları iyi ruhların mekânı olarak yalnız-yaşlı meyve ağaçlarını da kötü ruhlar tarafından sahiplenilmiş ağaçlar olarak görüyorlardı.

Şamanların “tedavi” sürecinde hastanın vücudundaki kötü ruhları kovup çıkarmak amacıyla yapılan peri oyununda tuğ bağlanırken, argamça (tuğ)un üstüne yedi budaklı iğde veya şeftali dalı şaman tarafından takılırdı. Argamçanın alt ucu erik veya şeftali dalından yapılan kazığa bağlanırdı. Ayrıca hastayı “temizlemek” için yakılan ateş iğde, erik gibi ağaçların odunuyla yakılırdı. Bu tür faaliyetlerde meyve ağaçlarının kullanılmasının sebebi, iyi ruhların yardımı ile kötü ruhları kovmaktır. Yine günümüzdeki Uygurların bazılarında psikolojisi bozulduğunda, beli-bacağı ağrıdığına; elma, erik, şeftali, armut, iğde, ceviz gibi meyvelerin kurusunu bir hocaya götürerek ayet okutma, bir süre dinlendirildikten sonra yeme âdeti devam etmektedir. Her ne kadar bu meyvelere İslam dini ayetleri okunsa da başka bir açıdan bakıldığında, bu âdetin meyvelerde iyi ruhlar olduğunu ve insanların vücuduna giren kötü ruhların hasta etme gücünü hasta vücudundan kovup çıkardığını öngören ideolojik tasavvuru psikolojik temel aldığını söyleyebiliriz. Nitekim bazı insanlar nar yediğinde çöpünü rasgele bir yere atmaz, duvar gözüne veya çiğnenmeyecek bir yere koyar; bazıları da yakarak ruhlar için tütsü yapar.

Demek ki Uygurların Şamanizm inancındaki meyve ağaçlarını kutsallaştırma hususu “meyve ağaçlarında iyi ruh olduğunu” baz alan inanç tasavvurunun nazari temel alındığı şartlarda şekillenmiştir.

Açıklamalar:

- [1]. Çén Linşu Derleyen “Dinbilim Kaideleri”, Siçüen Üniversitesi Neşriyatı, 1988-yıl, Çince Neşri, 196.s.
- [2]. Morgan: “Eski Cemiyet”, 1. kısım, 37.s.
- [3]. Dilmurat Ömer: “Altay Dil Sistemindeki Milletlerin Şamanizm İnancı”, 98.s.

X. Bölüm: Şamanizmde Uygurların Kuş Tanrıları

Kuşların kutsallaştırılması Uygurların Şamanizm inancında çok önemli bir yere sahiptir. Ataların ilkel inanç tasavvurunda kuş türündeki tanrıların oluşturulmuş olması onların ilkel avcılık şartlarıyla yakından ilişkilidir. Gelişmemiş araçlarla kuşları avlamak diğer hayvanları avlamaktan çok daha zordu. Kuşların uçabilme yeteneği o dönemdeki insanların kuşları hakimiyet altına almalarını engelliyor, kuşları onlardan üstün kılıyordu. Bu fizyolojik güç ilkel insanların zihninde “kuşlarda insan gücünden, kudretinden daha üstün” bir “kutsal kudret” olduğu şeklindeki kutsal düşünceleri meydana getiriyordu. Yine başka bir yönden ilkel insanlar da kuşlar gibi gökyüzünde uçmayı arzu ediyordu. Neticede ilkel insanların hayranlığı ve istekleri kuşları tanrılaştırıp tapınma inancını meydana getirmiştir. Animizme göre; “insanın öldükten sonra ruhunun kutsal kuşlara dönüştüğü” düşünülmektedir. Türkçe konuşan bütün topluluklarda kuşa tapınma geleneğine fazlaca rastlanmaktadır. Orhun nehri kıyısındaki Eski Türk Bengü Taşlarında Uchdy (uçtu) şeklinde bir kelime bulunup insanlar ölenleri “uçup gitti” ibaresiyle ifade etmekteydi. Ta ki 10. yüzyılın sonlarına kadar, insanlar ölenleri Boedy Shungar (Doğan, şahin oldu) sözüyle nitelendirirdi. [1]

Tarihi kaynaklarda, Uygurların atalarının isimlerinin Çince fonetiğe sahip “kuş” ile ilişkili ibarelerle ifade edildiği belirtilmektedir. “Cnyüenin 4 yılında (788 yılı) Uygur Tan sülalesinden kendi milletlerinin adının Çinceye tercüme edilmesi istendiğinde, onlar “Uygur” manasındaki “.....” şeklindeki kelimeyi “.....” Yazdı ve bunun “doğan, şahin gibi hızlı uçan” manasında olduğunu açıkladı.” Şeklinde açıklamaktadır.

Arkeolojik incelemelerde Uygurların atalarının kuşlara tapınma geleneği hakkındaki materyallere çokça rastlanmaktadır. Örneğin; Altay bölgesinde Yeni Kabataş Devrinin eski dönemlerine ait mağara resimleri bulunmuştur. Gök Togay nahiyesinin Tan Bali (Damla Taş) mağarasına çizilen resimlerde bir tür kırmızı mineral kullanılmıştır. Resmin üst kısmına benzer yapıda iki yuvarlak; yani buluta benzer bir resim çizilmiştir. Aşağı tarafına beşiğe yastık koyan kalpak giymiş, alnında çizgileri olan bir insan resmi çizilmiş olup yüzü, gözleri, kaşları, ağız açıkça bellidir. [2] Ayrıca “Timen nehri sahilindeki eski mezara defnedilmiş kadının...başına sivri keçe kalpak giydirilmiş, kalpağın yanına iki tane kuş tüyü konulmuş (bazı mezarlardan bulunanlarda ikiden fazla beş veya dokuza kadar her renkte kuş tüyü konulmuştur.)” [3]

Yukarıdaki tarihi bilgiler ve arkeolojik kanıtlara bakıldığında kuşlara tapınma, Uygurların Şamanizm inancında ve sosyo-ekonomik yaşamında hayli derin tesire sahiptir. Bazı kuşlar “kutsal kuş” sıfatıyla kutsallaştırılırken bazı kuşlar totem (ata) sıfatıyla kutsallaştırılmıştır.

1. Kargayı Kutsallaştırma

Karga ölen hayvanların etini yiyen etçil bir kuş olarak bilinmektedir. Uygurlar arasında günümüze kadar devam eden Şamanizm tasavvurları ve inanç geleneklerinde karga hakkındaki ideolojik düşüncelere rastlanmamaktadır. Yani Uygurların Şamanizm tasavvurunda karganın nasıl idealize edildiği hakkında kesin bilgiler bulunmamaktadır; ancak halk arasında günümüze kadar devam ettirilen bazı ideolojik düşüncelerde kargayı kutsallaştırma inancının izlerine rastlanmaktadır. Örneğin; şimdiki bazı Uygurlar kargayı “haberci kuş” olarak görmektedir. Şöyle ki bir evin yanındaki ağaca karga konup ölse, insanlar “bir haber getirdi” veya “eve misafir geleceğe benziyor” deyip kargaya bakarak:

İyi haber getirdiyse ağzına yağ,

Kötü haber getirdiyse ağzına taş.

diye bağırırlar. Bu noktada karganın hem iyi hem kötü haber getirdiği söylenebilir. Bazı insanlar şimdi de “kargayı öldürmenin iyi olmadığını” düşünmektedir. Ayrıca Uygur Sözlü Halk Edebiyatında da bu anlayış belirli şekillerde ifade edilmektedir. Örneğin; “Çukur Tokmak” adlı masalda karganın kutsal sureti tasvir edilmiştir. Bu hikâyede bir yaşlı bir kargayı tuttuktan sonra karga dile gelip onu bırakmasını ister, yaşlı kargayı bıraktıktan sonra karga, yaşlının şefkatinden dolayı yaşlının üç dileğini yerine getirerek yaşlıya “açıl örtü”, “altın dışkılayan eşek”, “ur tokmak” gibi özel ve kutsal nitelikteki eşyaları verdiği anlatılmaktadır. Hikâyede bahsi geçen karga hakkındaki ideolojik düşünce Uygurların Şamanizmdeki “Karga Tanrı”ya tapınma inancının kaynağı olarak görülmesi de; hikâyedeki kutsal karga yaratılanlara hükmetmiştir. Yine bir yönden, bu ideolojik düşüncelerin ortaya çıkması Budizm döneminde, Budizm din adamlarının karga hakkındaki rivayetleri Tanrı Dağının güneyinde yaşayan atalar arasına yayarak belli ideolojik etkiler kazandırmış olmaları sebebinden uzak bir ihtimal değildir. Yine Buda din adamları arasında “Karga ile Toz” adlı bir rivayet bulunur, bu rivayette “Çok uzun zaman önce Boceli (.....) ilindeki insanlar kuş beslemezlerdi. O zamanlar kuzeyde Cihuen (.....) adlı bir yer vardı, buradakiler Boceli iline bir kargayı alıp getirdi. Boceli ilindekiler kargayı görünce kaltıs yaktırdı ve onu kutsal kuş kabul ederek etrafını

çevirip yiyecek, meyve verdi. Günler geçti, aylar geçti, bu haber uzaklara yayıldı. Sonra kargaların hepsi Boceli ilinde karganın “iyi” olarak nitelendirildiğini öğrendi. Yeryüzündeki bütün kargalar her taraftan uçup geldi. Bütün ildeki insanlar kargalara çok iyi bakıp onlara hürmet etti...” [4] şeklinde açıklanmaktadır. Bunun dışında İslamî rivayetlerde de kargaya yer verilmiştir. Örneğin; Rabguzi’nin “Kıssasü’l-Enbiya” adlı eserinde; “Bir gün H.z Adem Mekke’yi tavaf etmeye gitti. Habil ormanda koyun otlatırken Kabil geldi, ona taş ile vurarak onu öldürdü ve onun ölüsünü öylece bıraktı. Üç gün sonra geldiğinde onun öylece yattığını gördü. Onu saklamayı düşündü; fakat (nasıl) saklayacağını bilemedi. Babam gelip görürse beni de böyle yapar diye düşünüp endişelendi ve Habil’in ölüsünü bir çuvala koydu, üç gün geçti. Kuşlar çuvalı nereye koyduysa cesedi yemek için oraya üşüştü. O esnada şeytan bir karga suretine girerek başka bir kargayı öldürmüştü ve toprağa gömdü. Bunu gören Kabil de Habil’ toprağa gömdü. Ancak Hz. Âdem döndüğünde Habil’i bulup bir söğüdü şahit etti...” [5] şeklinde açıklanmaktadır.

Yukarıdaki rivayetler baz alındığında, Uygurların Şamanizmdeki karganın kutsallığı ile ilgili düşüncelerin, zaman sonra kabul edilmiş olan Budizm ve İslam dini rivayetlerinde yer alan karga hakkındaki düşüncelerin güçlü tesirine maruz kaldığını söylemek mümkündür.

2. Gökgüvercini Kutsallaştırma

Gökgüvercin Uygurların Şamanizm inancında çok önemli yere sahiptir. Uygurlar arasında gökgüvercin hakkında şöyle bir rivayet mevcuttur: “Eski dönemlerde birisi buğdayı kaplara koyuyordu. Ancak bbu buğdayı koymakla tüketemiyordu. O kişi merak edip bakınca kabın ucuna konmuş bir gökgüvercin gördü. O zamandan beri Uygurlar işte bu gökgüvercini sembol olarak kabul ettiler ve buğdayı ekip hasat edene kadar sembol olarak taşıdılar. Bu rivayette gökgüvercin yiyecek hediye eden “kutsal kuş” şeklindeki ideolojik düşünceyi temel almaktadır. Şimdiki güney Şincan’ın bazı köylerinde hâlâ işte bu âdete rastlamak mümkündür. Ayrıca Uygur Şamanlar “ruh göçürme” perihonluğunu gerçekleştirirken eline ayağına aniden ağrı giren hastanın tedavisi sırasında hastanın ağrıyan bacağına bir gökgüvercini beyaz ipe bağlayıp kötü ruhları kovup çıkarma kasidesini okurdu. Şamanlara göre bu kaside okunduğunda hastanın eline, ayağına giren kötü ruhlar gökgüvercine geçermiş.

3. Kırlangıcı Kutsallaştırma

Uygurların Şamanizmdeki animizm tasavvurunda kuşlarda ruh olduğu düşünülürdü; yine “iyi insanların öldüğünde ruhun kutsal kuşa dönüştüğü” düşünülmekteydi. Köylerdeki Uygurların şimdiye kadar kırlangıcı kutsallaştırma inancının yukarıdaki ideolojik düşüncelerin temelinde ortaya çıktığını düşünmek mümkündür. Çünkü kırlangıç Uygurların ailevi hayatına en yakın olan kuşlardan biridir. Kırlangıç her yıl bahar mevsiminde gelerek insanların evlerine veya balkonlarına yuva yapar. İnsanlar kırlangıç yuvasını hiçbir zaman bozmaz. Yine bir açıdan bakıldığında, kırlangıç insanların üretim ve yaşam faaliyetlerine zarar vermez. Bu sebeple ataların kırlangıcı “İyilik kuşu” veya “iyi ruh” olarak kutsallaştırması mümkündür. İnsanlar şimdi de “kırlangıcın yuva yapmadığı evin bereketinin kaçacağını” düşünmektedir. Bu (düşünce) ile kırlangıç korunmaktadır. İnsanlara göre kırlangıcı tutan veya öldüren insanın elinin ayağının titrer halde kalacağına inanılmaktadır.

Köylerdeki birçok yaşlı kişi kırlangıcı kutsallaştırmanın ideolojik kaynağını “sivrisinek ile yılan” adlı rivayetle ilişkilendirerek kırlangıcın insanları yılanın kazasından belasından koruduğu söylemektedir. Aslında bu Yahudilerin eski rivayetlerinden biri olup “Tevrat”tan “İncil’e , “İncil”den İslam dini rivayetlerine yerleşmiş daha sonra Uygurlar arasına yayılmıştır.

Özetle, Uygurların kırlangıcı kutsallaştırması onların köy yaşamında sahip olduğu üretim ve yaşam faaliyetleriyle yakından ilişkilidir.

4. Saksığanı Kutsallaştırma

Saksığan da Uygurların kutsallaştırdığı kuşlardan biridir. Geleneksel anlayışa göre saksığan insanların üretim ve yaşam faaliyetlerine hiçbir şekilde zarar vermez. Ayrıca saksığan çok zeki bir kuş olup insanlar onu “iyi haber getirici” olarak görürler. Atalar saksığanın insanların yaşamı ile ilişkisini ve onun zekâsını baz alarak onu “iyi ruh” sıfatıyla nitelendirmiştir. “Uygurlar, Kazaklar geçmişten günümüze kadar devam ettirdikleri inana göre saksığanın evi önünde öttüğünü gördüklerinde kesinlikle uzaktan misafir geleceğini ya da uzaktaki misafirin haberinin geleceğini düşünürler. Ancak ona tapılmazlar; onu sadece ‘kutsal kuş’ olarak görürler.” [6].

Açıklamalar:

- [1]. Yaň Şeňmin Derleyen “Eski Uygurlar”, 297.sayfaya bakınız.
- [2]. Abdukeyyum Hoca: “Garbi Yurt ve Eski Medeniyet”, 12.s.
- [3]. Yukarıdaki, 47.s.
- [4]. Xen Tiñci: “Nom Bilimleri Hazinesi”, siçüen Halk neşriyatı, 1995-yıl Çince Neşri, 454.s.
- [5]. Rabguzi: “Kıssasu’l- Enbiya”, 51.s.
- [6]. Dilmurat Ömer: “Altay Dil Sistemindeki Milletlerin Şamanizm İnancı”, 1995-yıl Çince Neşri, 90.s.

XI. Bölüm: Uygurların Şaman Dinindeki İnsan Bedenine Tapınma İnancı

Şamanizmde insan bedenine tapınma, geleneksel olarak insan vücudunun malum bölgesine yani insanın cinsel organına tapınma mahiyetindeydi. İnsanın cinsel organına tapınma; kadınların cinsel organına tapınma ve erkeklerin cinsel organına tapınma olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. İnsanın cinsel organına tapınma ilkel insanların kendilerinin meydana gelmesi hakkındaki basit düşünceler temelinde şekillenmiştir. Kadınların cinsel organına tapınma olgusu anaerkil toplumda; anne soyunu asıl soy kabul eden toplumda ortaya çıkmıştır. Bu dönemde ilkel insanlar hayatlarının kaynağını, çoğalmalarının kaynağını annenin cinsel organıyla ilişkilendirmiştir. “Kadın ataya tapınma; kadının cinsel organına, kadın cinsine tapınma mahiyetinde olup bu tapınma “Kadın Tanrı” inancına benzemektedir. Kadın Tanrıya tapınmanın gelişmiş şeklidir. Farklı olan yönü şudur ki; önceden bir kadın ayrıntılı olarak tasvir edilmez, kadın cinsinin vücuduna tapılır ve sembolik nesnelere bu inanç ifade edilirdi. [1]

Uygur atalarının kadına tapınması hakkındaki kültürel izlere, bölgemizde bulunan kaya resimlerinde de rastlanmaktadır. Ayrıca eski mezarlardaki arkeolojik materyallerde de bu kültürel izlere sıklıkla rastlanmaktadır. Güncü nehri kıyısındaki yaklaşık 4900 yıl önceye ait eski mezarların arkeolojik incelemelerinde “bazı mezarlardan yine ağaçlara ve taşlara çok güzel bir şekilde işlenmiş kadın suretindeki kuklalar bulunmuştur. Bu kuklaların göğsü ve kalçası belirgindir. Kuklalarının yüzünün belirgin şekilde çizilmiş olmasının yanı sıra göğsüne iki yuvarlak çıkarılmıştır...” [2].

Ayrıca yine “Topnurdaki Güncü nehri vadisinde bulunan, yaklaşık 3800-4000 yıl öncesine ait cesedin yanına taş ve ağaçtan yapılmış kuklalar konulmuştur. Kumul’daki eski Yanbolak mezarlarında da kadını tasvir eden (malum organlarının yapıldığı) ağaç kuklalar (erkeklerinki de mevcuttur) bulunmuştur. Bunların hepsi matriarharlık dönemindeki Umay (kadın)a özlem duyan ilkel inancın belirtileridir.” [3]

Şimdiki Uygurlar arasında pınardan çocuk dileme, isteme âdeti devam etmekte olup “kutsal pınar”lara iki anlam yüklenmektedir. Biri, o suyu kutsallaştırmanın bir şekli iken; diğeri kadın cinsel organının sembolü olmasındandır. Uygurlar kadınların cinsel organını “kurbağa” sözcüğüyle adlandırırdu. Yani “kurbağa” kadınların sembolü idi. Nitekim Uygur Şamanlar kadınların kısırlık hastalığını tedavi ederken kurbağayı okurdu.

Ataerkil döneme gelindiğinde erkeklerin cinsel organına tapınma inancı ortaya çıkmıştır. Aslında bu inanç, erkek ataya tapınma inancının temelinde şekillenmiştir.

Yani bir yönden, bu dönemde ilkel insanlar hayatlarının kaynağını kadın ile erkeğin birleşmesine; iki cinsin birleşmesine bağlıyordu. İşte bu ilkel insanların kendilerinin sırrı ve kaynağı hakkındaki arayışlarının izleridir.

Bahsi geçen mezarlardan yine erkekleri temsil eden çeşitli kuklalar bulunmuştur. Şimdiki Çin bölgesindeki bazı Uygur kadınlarının da akşamları ormana giderek belli bir ağaçtan çocuk dilemesi adetlerine rastlanmaktadır. Kadınların çocuk dileme sürecindeki akşam vaktinde tasvir edilen “kutsal ağaç” erkeği sembolize eder. Ağacın budakları erkeğin cinsel organını temsil eder. Şamanlar da bir erkeğe kötülük gelirse ağaç dalından kazık yapar ve ona kastname okurlar, sonra onu evin ortasına ya da kapı eşiğinin altına derince kazarak gömerler. Bu kazık erkeklerin cinsel organını temsil eder.

Eski cesetlerin erkek-kadın cinsel organıyla betimlenen kuklalarla birlikte defnedilişi, atalar arasında erkek-kadın ataya tapınma inancından önce erkek-kadın cinsel organına tapınma mahiyetindeki ilkel inanç şeklinin varlığını ispatlamaktadır. Bu şekilde hazırlanıp ölü ile birlikte defnedilen kuklalar erkek veya kadının “kutsal organları”nı sembolize etmektedir. Yine bir yönden kadın erkek farkı gözetilerek hazırlanan kuklaların cesetlerle birlikte defnedilme adeti, ataların atalar ruhuna tapınma inancının atanın cinsel organına tapınma inancına dönüştüğünü; bu inancın Şamanizm inancının önemli bir hususuna dönüştüğünü ispatlamaktadır.

İnsan vücuduna tapınma inancı kapsamında anaların göğsünü kutsallaştırma inancı da bulunmakla birlikte bu inancın tapınma derecesine yükseltildiği tasavvurlar bulunmamaktadır; ancak annelerin göğsü insanın en eski yiyecek kaynağı olarak görülerek kutsallaştırılmıştır. Anne sütü Uygurlar için değerlidir; onu temizlik sembolü olarak kabul ederler. Annelerin göğsünden bir damla sütü yere damlatmazlar. İnsanlara göre süt yere damlarsa annelerin göğsü ağırırılmış. Eski mezarlıklardan çıkarılan, kadınların sembolize edildiği kuklaların göğsünün ve göğüs yuvarlağının da yapılmış olması, anne göğsünün kutsallaştırıldığını göstermektedir. Örneğin; Zağunluk eski mezarlığının “85. QZM numaralı mezarının yanındaki küçük bir mezara defnedilen bir bebeğin cesedi... bebeğin başına içi kırmızı dışı mavi tiftik yünden bere giydirilmiştir. İki gözüne iki taş bastırılıp konulmuş... bebeğin başına koyun yününden dikilmiş emzik (içinde süt kalıntısı olan) konulmuştur...” [4]. Bu mezardan bulunan “ahirete ait eşyalar” dan koyun yününden yapılmış emzik, sütün kutsallığı ve anne göğsünün kutsallığı hakkındaki fikrimizi ispatlamaktadır.

Açıklamalar:

[1]. Lüdaci: “Dinbilim Umumi Nazariyesi”, 365.s.

[2]. Abdukeyyum Hoca: “Garbi Yurt ve Eski Medeniyet”, 47.s.

[3]. Yukarıdaki Kitap, 80.s.

[4]. Yukarıdaki Kitap, 55.s.

XII. Bölüm: Uygurların Şaman Dinindeki Totem İnancı

Totem inancı Uygurların Şamanizm tasavvurunda çok önemli yeri olan bir inanç türüdür. Nitekim totemizm ataların kendi yaşam kaynakları hakkındaki arayışlarının en eski biçimidir. İlkel toplum şartlarında atalar kendilerinin yaratılmasına kendi sosyo-üretim yaşamlarına etki eden hayvan, ağaç ve kuşlarla ilişkilendirmiştir. Atalardaki bu inanç tasavvuru, onların kendilerini düşünmeye başlamasını dışa vurumu olduğu düşüncesini meydana getirmiştir. Çünkü tabiat inancı döneminde ilkel insanlar, sadece insan ile doğa arasındaki sebep sonuç ilişkisini, doğadaki nesnelere doğal kanunlarını, doğa olaylarını ilkel düşünce biçimiyle gizemleştirip kutsallaştırmış ise de totem düşüncesi şekillendikten sonra bir nebze daha sistemleşen totem inancı ve insan arasındaki uzaklık-yakınlık ilişkisini kapsayan kandaşlık (kan yolu ile bağlılık) düşüncesi meydana gelmiştir.

Tarihi kaynaklar ve günümüze kadar devam eden inanç gelenekleri temelinde Uygurların şaman dininde “totem” olarak kabul ettikleri nesnelere; totem hayvanlar, totem ağaçlar ve totem kuşlar olarak üç gruba ayrılmaktadır.

1. Totem Hayvanlar

Bazı efsane ve rivayetler, tarihi bilgiler ve günümüzde etkisi devam eden adetlere bakıldığında Uygurların atalarının kurt, kaplan, aslan, ayı, keçi gibi (hayvanları) totem olarak kabul ettiği söylenebilir.

1) Kurt Totemi

Uygurların atalarının “totem” kabul ettiği “kurt” bazı rivayetlerde dişi kurt bazılarında erkek kurt olarak tasvir edilmiştir. Bu iki durum anaerkil ve ataerkil toplumun etkisini açıkça göstermektedir. Örneğin; “Cuname” de yer alan Türklerin atası hakkındaki rivayette: “Türklerin atası Aşına soyudur. Onlar düşman orduları tarafından yok edildi; ancak bacakları kesilen bir erkek çocuk sağ kaldı; bir dişi kurdun onu beslemesiyle büyüdü. Sonra kurt çocuktan hamile kaldı. Erkek çocuk saldırıya uğrayınca kurt İdikut devletinin kuzeyinde bir dağa çıktı, orada on erkek çocuk doğurdu. Onların çocukları gittikçe çoğaldı, nice yüz aileye eriştiler. Uzun zaman sonra, dağdaki mağaradan çıktılar ve Curcanlara tabi oldular; altın dağın güneyine yerleştiler.” [1] şeklinde açıklanmaktadır. Yine “Kuzey Sülaleler Tarihi”nde buna benzer bir rivayete yer verilmiştir. Bu rivayette: “Türkler önceden batı denizinin batısında yaşardı. Onların soyunun adı Aşına olup farklı bir kabile idiler. Onların hepsi ordular tarafından yok edildi. Fakat bacakları kesilen bir erkek çocuk bir dişi kurdun onu beslemesiyle

hayatta kaldı ve büyüdü. Kurt bu çocuktan hamile kaldı, sonra bahsi geçen çocuk yabancı askerler tarafından saldırıya uğradı. O zaman bir evliya bahsi geçen kurdu batı denizinin doğusunda İdikut'un batısında bulunan kuzeydeki bir dağa götürdü. Kurt orada on erkek çocuk doğurdu. Onların çocukları büyüdü ve çoğaldı. Her birinin kendine has bir adı olmakla birlikte Aşina Şir de onlardan biriydi. Aşina Aslan zamanı geldiğinde dağdan ayrılıp Curcanlara tabi oldu." [2] denilmektedir. Yine " Cuname, Türkler Tezkiresinde" yer alan "Türklerin Ortaya Çıkışı" adlı rivayette de; "... Onların kabilesindeki büyüklerin anlattığına göre; abanbu (.....) ağabey-kardeş 17 insan var olup, ... onların hepsi kurttan doğmuştur..." [3] şeklinde açıklanmaktadır. Bu rivayetdeki 17 kişi olup Nişidu (.....) nun oğlu Naduluş (.....) un on hanımı olduğu çocuklarının hepsinin ona Cemey soy adını verdiği söylenmektedir. Yukarıdaki rivayetlerin muhtevasında ana ata tasavvuru ana kurt totemiyle ifade edilmiştir. "Cuname, Türkler Tezkiresinde" : "Türklerin bayrağında altın renkli kurt başı bulunmaktadır, hizmetkârlar bunu foli (Uygurca kurt) olarak adlandırır ki kurt manasındadır. Onların aslının kurttan geldiğini ifade eden bir kelimedir. İşte bu, aslını unutmamanın nişanıdır." Denilmektedir. [4]. " 1957 yılında dışarı Moğolistan arkeologu Durumcasolo 570 yılına ait Türk hakanı Moyunçur'un bir abidesini bulmuştur. Bu abideye bir ana gökkurdu emen bir çocuğu sureti oyulmuştur." [5]

Uygurluların atalarının erkek kurdu "totem" kabul etmesi hakkında şöyle rivayetler bulunmaktadır: "Oğuznamede" "... şafak sökerken, Oğuz Hakan'ın (137) çadırına bir ışık düştü (138) O ışık içinde gök (139) tüylü, gök yeleli (149) büyük bir erkek kurt (150) yürürken onlar da (151) kurdun ardından (152) yürüyüp ilerledi (153) erkek kurt yolda durdu. Oğuz da askerleriyle durdu (156) ..." [6] şeklinde ifadeler yer almaktadır.

" Uygurların Ortaya Çıkışı" adlı rivayette ise şöyledir: " Yüksek soylu eski kızıl Turaların soyundan... Hun Tanrıkutunun eşi iki kız doğurur, bu kızlar çok güzeldir. O bölgedeki insanlar kızlara 'peri' demektedir. Hun Tanrıku: Bu kızlarının bu insanlarla evlenmesi mümkün değildir. Onlar tanrı ile evlensin demektedir. Böylece Tanrıku Hun diyarının kuzeyinde insanlardan uzak bir yere yüksek bir kale yaptırıp kızlarını kaleye yerleştirir. Kızlarını tanrının gelip almasını ister. Aradan üç yıl geçer, kızların annesi kızlarını görmek istediğinde Tanrıku: Bu mümkün değil, onların bu dünya ile alakası kesildi der. Bir yıl daha geçtikten sonra bir yaşlı kurt peyda olur, gece gündüz kalenin çevresinde ulur. Kurt kaleyi oyarak kendisine bir yuva yapar. Günler geçer; kurt hiçbir

şekilde gitmez. Bir gün küçük kız, ablasına; babam beni bu kaleye yerleştirdiğinde Tanrı ile evlenmemi istedi. Şimdi ise bu kurt peyda oldu. O ilahi bir mahlûk veya melek der ve kaleden çıkarak kurtla birleşmek ister. Kız kardeşinin duyan ablası çok korkup kardeşinin yanına gider; bu hayvan ile birleşmen atamıza anamıza hakarettir der. Kız kardeşi ablasının sözünü dinlemez, kaleden çıkıp kurtla birleşir. Ondandır çocuğu olur. Onların çocukları çoğalarak bir devlet kurarlar.” [7].

Yukarıdakilere benzer bir rivayet “Büyük Türk Tarihi” adlı kitapta şöyle yer almaktadır: “Eski Hun hükümdarlarından birinin çok güzel iki kızı vardı. Bu kızlar, o kadar güzeldi ki sadece Tanrılara eş olmak için yaratılmıştı. Kızların babası olan Hun hükümdarı şöyle yaptı; kızlarını insanlardan uzak tutmak için yurdun kuzey tarafına çok yüksek bir otağ yaptırdı ve kızlarını buraya yerleştirdi. Hükümdarın kızları ile evlenmesi için yalvarılarak çağırılan Tanrı sonunda bir gök kurt şekline girdi. Gök kurt bu kızlarla evlendi. Bunlardan Dokuz Oğuz, On Uygur doğdu. Dokuz Oğuz ve On Uygur’un çocukları çoğaldı.” [8]

Ebu’l-Gazi Bahadır “Şecere-i Türk” adlı kitabında da bu tür bir rivayet mevcuttur. Bu rivayet şöyledir: “Uygurlar, bir vuruşta düşmana mağlup olup bir dağ yamacına sığındılar. Gidecek yol bulamayıp helak olma tehlikesiyle karşılaştılar. O zaman Ustumtut bir kurdun dağa doğru gittiğini gördüler. Tehlikede olan Uygurlar kurdun peşinden gitti, dağın zirvesine varan kurt büyük bir mağaraya girdi, Uygurlar da kurdun girdiği mağaraya girdi. Kapkaranlık mağara içindeki uzun bir yürüyüşten sonra, mağaranın ucunda bir genişlik görüldü. Kurt mağaranın ucundaki delikten otların dalgalandığı, suların şarıldadığı, Cennet gibi bir yaylaya çıktı. Uygurlar kurdun peşinden gidip o yaylaya çıktı, helak olmaktan kurtuldu.” [9]. “Kutsal Ağa Ana” rivayetinde, gök kurdun kutsal kurt suretinde gökten nur şeklinde indiği, bir kızı pençesine alan albastıyı (kötü ruhu) mağlup edip kızı kurtardığı ifade edilir. [10] Bu rivayette de kurt yine “Koruyucu Tanrı” olup onun insanlar içinde ortaya çıkması “Oğuzname” rivayetlerindeki muhteva ile benzer mahiyettedir. Yani her iki rivayette de gök kurt gökyüzünden inip Uygurların atalarını zor durumdan kurtarır.

Genel olarak yukarıdaki rivayetler baz alındığında totemizm döneminde Uygurların ataları gök kurdu kendilerinin atası olarak görse de sınıfsal toplum döneminde gök kurt “Gök Tanrısının elçisi”, “Gök Tanrı’nın yeryüzüne indirdiği koruyucu ilah” olarak görüldüğü söylenebilir.

Şimdiki bazı Uygurlar kurdun aşık kemiğinin “uğur getirir, kaza-beladan korur” diye yanlarında taşıma, hatta muska yerine boyunlara takma, kurdun kemiğini çocukların yastıkları altına “kara basmasın” diye koyma adetlerine rastlanmaktadır.

2) Kaplan Totemi

Uygurların ataları arasında kaplan (veya aslan)ı totem kabul eden soy yapısına dair kesin kaynaklar olmasa da, Kaşgarlı Mahmud’un “Divan-ı Lügâti’t-Türk”teki bazı bilgilerde atalar arasında “tona” denilen bir hayvanın totem kabul edildiği veya soyun adı olduğuna dair bazı bilgiler mevcuttur. Demek ki Uygurlar “tona” olarak adlandırılan hayvana tapınmaktaydı. Bu hayvan kaplanın bir türüydü. Onlar bu kaplanın fili öldürdüğünü düşünmekteydi. Rivayette Türklerin ulu hakanı Alp Er Tunga (kaplan gibi güçlü insan) şeklinde tarif edilmiştir. [11] Eski rivayetlerde kahraman kişilerin temsil ettiği soyun totemi ile nitelendirildiği ifadelerle sıkça rastlanmaktadır. Örneğin; “Oğuzname”de Oğuz Hakan’ın beli kurdun beli gibiydi şeklinde tasvir edilmiştir. Tarihi bilgilerde Uygurların kabile birliği içinde “tona” adlı bir kabilenin varlığı bilinmektedir. Yan Şenmin bu konu üzerinde durarak; “Uygur birliğindeki tona kabilesinin işte bu hayvanın adından kaynaklanması mümkündür. Dolayısıyla tona kabilesi atalarının kaplanı totem kabul etmeleri uzak bir ihtimal değildir.” [12] şeklinde düşünmektedir.

Yukarıdaki açıklamalar temelinde, Uygurların atalarının arasında kaplan türündeki hayvanları totem kabul eden soyun varlığını düşünmek mümkündür. Çünkü tarihte geçen Uygur hakanları arasında kendini “Aslan Tigin”, “Aslanhan” şeklinde adlandıran hakanlar bulunmaktadır. Bu tür adlar hakanların soy atası tasavvuru ile ilişkilidir. Şimdiki Uygurlarda kaplan türündeki yırtıcı hayvanlara tapınmayı ideolojik kaynak alan geçmişteki adetlerin izlerine rastlanmamaktadır. Bu durum Uygurların yayla yaşamında üretim ekonomisine hayli zaman önce geçmeleri ile yakından alakalıdır.

3) Aslan Totemi

Uygurların atalarının aslanı “ata” olarak kabul edip bu soy sisteminin var olduğu rivayetlerden anlaşılmaktadır. “Basat’ın Tepegözü Öldürmesi” hakkındaki rivayette bu totem düşüncesi açıkça ifade edilmiştir: “Oğuzlar aniden düşman saldırısına uğradığı insanların perişan olup yurtlarını terk ederek kaçtıkları zaman, Aroz’un oğlu Çin’de kayboldu. Düşman kabilesini kovup çıkartıp Oğuz kabilesi yurtlarına döndüğünde kaybolan çocuğu bir ana aslan bakıp büyüttü. İnsanlar onu bularak kabileye getirip adını Basat koydular...” [13] sonra Basat büyüdü, kabilesine afet yağdıran Tepegöz’ü

öldürüp halkı memnun etti. Bu rivayette şu husus açıktır ki; ana aslanın bakıp büyüttüğü Basat sonradan eşsiz güce ve kudrete sahip bir kahramana dönüşüp bütün halkı korumuştur. Ana aslanın himayesi Basat'ın eşsiz bir kahramana dönüşmesinde önemli bir amildir. (Ona bakan, büyüten anasının, atasının ana aslan olmasında) Bu, Uygur atalarının aslan totemine tapınma inancının açık yansıması olarak görülebilir.

Şimdiki Kumul, Lopnur bölgelerindeki Uygurlar arasında aslana tapınma inancını ifade eden “aslan dansı” bulunmaktadır.

4) Ayı Totemi

Uygurların ataları arasında yine ayıyı da totem kabul eden soy sistemi bulunmaktadır. Örneğin; “Kahraman İli Kurban (Batur Eli Kurban)” adlı rivayette anlatıldığı üzere; bir annenin Melike adlı bir kızı varmış. Bir gün anne kızını da alarak dağa odun kesmeye çıkmış. Gemicinin yardımıyla gemiye binip nehirden geçerek gür bir ormana varmışlar. Burası çok sık ormanlarla kaplıymış, vahşi hayvanlar da burada çokmuş. İki dağa çıkarken Melike tuvaletini yapmak için annesini önden yürütüp kendisi arkada kalmış. Annesi bir dağ eteğine geldiğinde oturup kızını beklemiş; fakat kızı görünmemiş. Annesi geriye dönmüş; ama onu hiçbir yerde bulamamış. Daha fazla beklemeye cesaret edemeyip gemiye binip evine dönmüş. Anne yalnız başına gece boyunca ağlamış. Aslında Melike ihtiyacını görüp annesi onu beklerken bir beyaz ayı aniden yolunu kesmiş ve sessizce gelip kızı boynundan dişleyerek kızı alıp dağa götürmüş. Ayı bir sürü dağdan geçip bir sürü nehirden geçip Melike'yi derin bir mağaraya kapatıp gitmiş. Melike yerinden kalkarak mağaranın önüne gitmiş, mağarayı açmak istemiş; ancak taşı kıvıldatamamış. Boşluktan dışarı bakınca sadece dik bir kaya görünüyor, başka bir yer görünmüyormuş. O annesini özleyiyor, bir fırsatını bulup buradan kurtulmak istiyor, çok üzülüp ağlıyormuş. Bir süre sonra taşa yaslanarak uyuya kalmış. Zaman sonra yakınındaki sestten irkilip uyanmış. Baktığında yanında beyaz ayı durduğunu görmüş. Ayı elindeki yabani meyveleri kızın ağzına vermiş. Zamanla Melike dağdaki mağarada yabani hayvanlar gibi hayatını sürdürmeye başlamış. Beyaz ayı her gün dışarı çıkıp keçi, boğa gibi hayvanları getirerek kızı bakıyormuş. Bir yıl sonra, kız bir erkek çocuk doğurmuş, onun vücudu tıpkı annesine benziyormuş; fakat vücudunda biraz sarı tüy varmış. Annesi ona “Eli Kurban” adını koymuş. Eli Kurban büyüyüp babasıyla annesinin birbirine benzememesinden şüphelenip annesine sorarak öğrenmiş. Bir fırsat bulup babasını öldürmüş. Annesini kendi iline götürmüş, sonra Eli Kurban orada birçok kahramanlık göstermiş ve hakan olmuş, güzel bir yaşam sürmüş.

Uygurlar arasında bu rivayet geniş bir alana yayılmıştır. Atalar bu rivayetteki ideolojik muhteva ile kendilerinin beyaz ayı totemini ifade etmektedir. Yani bu rivayette Eli Kurban temelinde bu yabancı beyaz ayıyı “ata” kabul eden ideolojik düşünce öne çıkmaktadır. Ayrıca “Oğuzname” rivayetinde Oğuz Hakan’ın “...göğsü ayı göğsü gibiydi” diye betimlenmektedir.

Şimdiki Uygurlar arasında ayı totemi hakkındaki ideolojik tasavvurlara dayanan geleneksel inançlar bulunmamaktadır.

5) Keçi Totemi

Tarihi kaynaklarda belirtildiği üzere, Uygurların ataları arasında keçiyi (ya da koyunu) “ata” olarak kabul eden, ona tapan soy sistemi bulunmaktadır. Reşidi’nin yazdığı “Cami’üt-Tevârih” adlı kitapta belirtildiği üzere, Uygurların ataları içinde keçiyi totem kabul eden soylar bulunmaktadır. Yani, “Onların rivayetine göre ataları içinde de Oğuz Hakan döneminde keçiyi totem kabul eden dört soy bulunmaktadır.” [14] Ayrıca “Oğuzname Rivayetinin Tercümesinin Açıklanması” adlı makalede önemli konuların muhakeme edildiği toplu merasimlerde “onlar ak keçi ve karakeçileri yüksek ağaçlara asardı.” [15] şeklinde açıklanmaktadır. Bu tarihi bilgilere bakıldığında, Uygurların ataları içinde bazı soyların “ak keçi” soyu ve “karakeçi” soyu şeklinde adlandırıldığı bildirilmektedir.

Bundan başka yine Uygurların atalarında “Akkoyun soyu” ve “Karakoyun soyu” diye adlandırılan soyların bulunduğu bilinmektedir. Örneğin, “Oğuzname” rivayetinde: “... kırk kulaç uzunluğunda bir ağacı diktirdi. (361) Onun ucuna bir ak koyunu bağladı. Sol (363) tarafına kırk kulaç uzunluğunda bir ağacı diktirdi. (364) ... ucuna bir kara koyun bağladı. (366)...” [16] şeklinde açıklamalar bulunmaktadır. Bu görkemli merasim Oğuz Hakan’ın soy ve kabileleri bir araya getirmeyip amaç edindiği mevcut soy ve kabile yaşlılarının (aksakal) büyük kurultayını gerçekleştirmek için hazırlanmıştır. Büyük toplantılarda uzun ağaçların ucuna bağlanan ak ve kara koyunların soy ve kabile birliğindeki belirli soyların “ata” sembolü olduğu düşünülmektedir.

Ancak sonraki gelişim dönemlerinde soy ve kabilelerdeki sosyal değişimler ve insanların ideolojik düşüncelerinin değişimi sebebiyle keçi ve koyunun “totem” kabul edilmesi tasavvuru değişmiş, nezir-çırağ (adak) faaliyetlerindeki kurbanlık nesneye dönüşmüştür. Bu, ataların kendileri hakkındaki kavrama yeteneğinin bir nebze daha ilerleyip derinleştiğini düşündürmektedir.

Özetle, ataların yırtıcı vahşi hayvanları totem nesnesi kabul etmesi, onların işte bu hayvanlar gibi güce ve kudrete sahip olma, doğayı kontrol altına alma arzusunu yansıtmaktadır.

2. Totem Ağaçlar

Rivayetlerden anlaşıldığı üzere; Uygurların ataları arasında ağacı “ata” (totem) kabul edip tapınan soylar bulunmaktadır. Örneğin; “Oğuzname”de şöyle ifadeler bulunmaktadır: “Oğuz Hakan ava çıktı. (70) önündeki gölün ortasında bir (71) ağaç gördü. Bu ağacın kovuğunda (72) bir kız yalnız başına oturuyordu. (73) o çok güzeldi. Onun (74) gözleri gökyüzünden daha mavi (75)... idi.” [17]

“İdikut Koçu Hanlığı Tuhfe Bengü Taşı”nda şöyle bir rivayet yer almaktadır: “... Uygurların yurdunda Helin adlı bir dağ bulunup oradaki iki nehrin kaynağı işte bu dağdır. Bu dağların biri Tohuşu nehri, diğeri Şolinge nehri şeklinde adlandırılmaktadır. Bir gün gökyüzünden bir ağaca ışık düşer. İki nehrin arasında yaşayan halk bunu izler. Bu ağacın karnı tıpkı insan karnı gibi çıkmaya başlar. Bu ışığın ağaca düşmesinden dokuz ay on gün sonra, bahsi geçen ağacın karnı yarılr. Ondan beş çocuk çıkar. Bunların en küçüğü erkek Böğü Hakan’dır, hakanın boyu uzundur, halkını güçlendirmeyi başarır. Sonra aksakal olur.” [18]

“Büyük Türk Tarihi” adlı kitapta Böğü Hakan hakkında yukarıdakine benzer bir rivayet bulunmaktadır: “Uygur ilinde Helin (Karakurum) adlı bir dağ vardı. Bu dağdan Tolga ve Selenga adlı iki nehir çıktı. Bir gece bu iki deryanın arasındaki ağacın üstüne gökyüzünden altın bir nur düştü. İki nehir arasında yaşayan halk bunu dikkatlice izledi. Mukaddes nur, ağacın gövdesinde aylarca durdu. Ağacın gövdesi gittikçe genişlemeye başladı. Hüzünlü müzikler duyulmaya, otuz adım çevresine geceleri nur düşmeye başladı. Bir gün ağacın gövdesi yarılr içinden beş çocuk çıktı. Bunlar nurdan doğan mukaddes çocuklardı. Bütün insanlar bu çocuklara çok hürmet etti. Bu çocukların adı, büyükten küçüğe doğru; Kotur Tigin, Tükek Tigin, Ortigin ve Böğü Tigin’di. Bu çocukların Tanrı tarafından gönderildiğine inanan Uygurlar, bunlardan birini hükümdar yapmaya karar verdi. Böğü Tigin güzellikte, akıl ve kabiliyette diğerlerinden üstün olduğu için herkes onu kağan seçti. Eğlenceli bir merasim yaparak tahta oturttu.” [19]

Dosan’ın “Moğolların Gizli Tarihi” adlı kitabında, yukarıdaki rivayetlerin bir varyantı yer almakta olup orada şu ifadeler bulunmaktadır: “Kara Kurum Dağlarından doğan Tolga, Selenga nehirlerinin döküldüğü yerde ‘Komlançu’ adlı bir bölge vardı. Orada birbirine yakın iki ağaç olup birinin adı ‘Fistoka’ydı. O, çam ağacına benzeyen

kök nar gibiydi. Diğeri ise yaban çamıydı. Bir gün işte bu iki ağacın arasında birdenbire küçük bir tepe peyda oldu. Gün geçtikçe bu tepe yükselmeye başladı. Tepenin üstü şafak söktüğündeki gibi aydınlıktı. Uygurlar tepenin önüne gelip saygı gösteriyordu. Tepenin içinden tıpkı şarkı söyler gibi sesler duyuluyordu. Her gece bu olay oluyordu. Işık gün geçtikçe parlayıp otuz adımlık mesafeyi aydınlatır oldu... Tepeden birdenbire bir ışık çıktı. Işığın içinde tıpkı otağ gibi beş ev vardı, her bir evde gümüş salıncaklar asılıydı, her salıncakta bir erkek çocuk oturuyordu, çocukların ağızında süt emdikleri emzikleri vardı. Kabilelerin aksakalları bu acayip çocukları görünce onların önünde hürmetlerini bildirdiler. Bu beş çocuk havayla temas edince hemen evlerden çıktılar. Uygurlar onlara anne tayin edip emzirttiler. Onlar konuşmaya başladığında anne babalarını sordular, insanlar onlara iki ağacı gösterdi. Beş oğul ağaçlara tapındı. Ağaç insan gibi dile gelip onların ahlak ve erdem doğrultusunda büyümelerini vasiyet ederek onların sonsuz yaşamını kutladı. Oradaki insanlar, bu beş erkek çocuğa tıpkı hanlara itaat eder gibi boyun eğdi. Beş çocuğunun en büyüğünün adı Şunkar Tigin, ikincisinin adı Kotur Tigin, üçüncüsünün adı Boğa Tigindi. Uygurlar bu çocukları Tanrı kabul etmek için onlardan birini hakan yapmaya karar verdi. Böğü Tigin hem güzel hem akıllı hem kabiliyetli olmakla birlikte birçok dil biliyordu. Onun için Uygurlar Böğü Tigin'i hakan yapıp ona itaat etti. İşte bu Böğü Tigin hanlık tahtına oturduktan sonra devletini iyi bir şekilde yönetti, halkı çoğaldı..." [20]

Ayrıca "Kutsal Ağaç Ana" adlı rivayette anlatıldığına göre; Gökyüzüne ulaşacak kadar büyük bir buz dağında bir dede ile kızı yalnız başlarına yaşarmış. Buz dağının bir yerindeki mağarada bir albastı (kötü ruh) yaşarmış. Bir gün bahsi geçen albastı gelip dedenin kızını yemek istemiş. Kız ise kaçıp bir yaşlı ağacın altına gelmiş. Yaşlı ağaç dallarını kuş kanadı gibi açıp kızı koynuna almış, onu albastının zararından kurtarmış.... [21]

İtalyalı meşhur seyyah Marco Polo Şincan'dan geçerken, buradaki insanlar arasında yayılan ağaçtan insan doğması hakkındaki ilgi çekici rivayetlere yer vermektedir. Yani o kendi hatırasında: "Onların (Uygurlar) anlattığına göre kendilerine en eski hükümdarlık yapan hakanın insandan doğan... (o) "esca" (bir mantar türü) adlı bir ağaçtan doğmuştur." diye yazmaktadır.

Yukarıdaki rivayetlerin muhtevaları bağlamında Uygurların ataları çam iline mensup olan ağaçları kendilerinin "ata" objesi olarak kabul ettiği söylenebilir. Bu durum ataların karlı dağlar arasındaki çamlıklarda, suyu ve otu bol uçsuz bucaksız

yaylalardaki ilkel yaşam şartlarında kendilerinin atasını, kendilerinin çevresini kapsayan çam ağaçlarıyla ilişkilendirme tasavvurunu yansıtmaktadır. Yani rivayetlerin merkezinde dile getirilen ağaç totemler, ataların göçmen yayla yaşamının yankısıdır.

Bazı arkeolojik dönemler baz alındığında Uygur atalarının totem niteliğindeki ağaca tapınmasının uzun bir geçmişe sahip olduğunu söylemek mümkündür. Örneğin; zagunluk eski mezarlığındaki “85. QZM” numaralı mezarın yanındaki küçük mezara defnedilmiş bebeğin cesedi... çocuğun cesedinin üstüne içi oyulmuş kara kavak ağacından yapılan tekne şeklinde oluk yapılmış.” [22] Şimdiki Dolan Uygurları arasında çocuklar öldüğünde karakavak dalından oluk yapılarak ortası boylu boyunca yarılr, içine çocuğun cesedi konularak oluğun bir kısmı cesedin üstüne kapatılıp öyle defnedilme âdeti vardır. Bu defnetme âdeti ataların totem niteliğindeki ağacın tapınma inancını ideolojik kaynak olarak şekillendiği düşüncesini ortaya çıkarmaktadır.

3. Totem Kuşlar

Ataların kuşları “ata” objesi kabul ederek tapınması, kendi ataların kaynağını gökte uçan kuşlarla ilişkilendirmesi, kuşları “totem” nesnesi kabul etmesi, onların ilkel toplum şartlarında tıpkı kuşlar gibi gökte uçup onları kontrol altına alma arzusunu yansıtmaktadır. O dönemdeki bu arzu Uygurların atalarında hayli güçlü şekilde ifade edilmiştir. Tıpkı tarihi materyallerde gösterildiği gibi Uygurların atalarının kuşları şahin ailesindeki kuşları totem kabul eden soyların fazla olması bu fikri ispatlamaktadır.

1) Şahin Ailesindeki Kuşlar

Kaynaklarda gösterildiği üzere Uygurların ataları içinde doğan, şahin ailesine mensup avcı kuşları totem kabul eden soylar fazladır. Örneğin Reşidî'nin “Cami'ül-Tevarih” adlı eserinde: “ Uygurların yirmi soyunun çeşitli doğan, şahin gibi avcı kuşları kendisine totem kabul ettiğini belirten bilgiler bulunmaktadır. Bunların içinde dört soyun totemi akdoğan, şahin (bürküt), dört soyun doğan, şahin (laçin) dört soyun ala doğandı.” [23] şeklinde yer almaktadır.

Ataların eski dönemlerine ait kaya resimlerinde, eski mezarlardan çıkarılan ahiret eşyaları arasında ve günümüze kadar devam eden Şamanların perihonluk faaliyetlerinde doğan, şahin, aladoğan gibi kuşların kutsallaştırıldığına dair materyallere fazlaca rastlanmaktadır. Örneğin; Altay bölgesinde yeni Kabataş devrinin eski dönemlerine ait mağara resimleri bulunmuştur. Göktugay nahiyesinin Tanbali (damlataş) mağarasına çizilen resimlerde kıvıll bir tür mineral hammadde kullanılmıştır. Resmin üst kısmına benzer yapıda iki yuvarlak buluta benzer resim çizilmiştir. Aşağı

tarafına başına tüy takmış ve kalpak giymiş alnında kısa çizgiler olan insan resmi çizilmiş olup yüzü, gözleri, kaşları, ağzı belirgin şekildedir. [24] Ayrıca “tümen nehri sahilindeki eski mezara defnedilmiş kadının... başına sivri keçe kalpak giydirilmiş, kalpağın yanlarına iki kuş tüyü takılmıştır. (Bazı mezarlardakilerde ikiden fazla beşten dokuza kadar her renkteki kuş tüyü takılmıştır.)” [25] Totem tasavvuru temelinde eski dönemlerdeki ataların başına takılan kuş tüyünün o soyun totem sembolü olduğu düşünülmektedir.

Şimdiki Uygur şamanlar ruh göçürme, peri oynatma gibi perihonluk faaliyetlerinde şahin veya ala doğanın tüyünü hastanın ağrıyan yerlerine sürmek suretiyle hastayı tedavi ederler. Bununla şamanlar “ doğanın, şahinin tüylerinin hasta vücudundaki kötü ruhları kovup çıkardığını “düşünmektedir.

Dolan Uygurları arasındaki erkek şamanlar içinde bazıları av yapmak için özel olarak kullandıkları doğanları veya şahinleri bulunmaktadır. Onlar perihonluk faaliyetleriyle meşgul olmanın yanı sıra avcılıkta yapmaktaydı bazı Şamanların doğan veya şahin ile av yapması bir yandan en eski şamanın ilkel avcılık döneminde ortaya çıkmış olmasıyla; diğer yandan doğan veya şahini “ kendilerini koruyucu atası “ olarak görmeleriyle ilişkilidir. Nitekim bazı Şamanların doğan veya şahini kendilerinin “koruyucu tanrısı “ kabul ettiği bilinmektedir.

Geleneğe göre Uygur şamanlar kendilerinin doğan veya şahin gibi gökyüzünde uçtuklarını sık sık dile getirirdi. Şamanlar perihonluk yaparken çoğu zaman doğan, şahin şeklinde hazırlanırlardı. [26]

Demek ki Uygurların ataları içinde birçok soyun doğan, şahin kuşları kendilerinin “ ata kuşu” olarak görüp tapınmaları, onların korunma ve arzu etme hissinden uzak değildir. Çünkü bazı Şamanların kendilerinin doğan, şahin gibi gökte uçtuklarını sık sık söylemesi aslında “ doğan, şahin ata” tasavvuru temelinde ortaya çıkmış hayali duygudan ibarettir.

2) Beyaz Kuğu Totemi

Uygurların atalarının kuğuyu “totem” kabul etmesi hakkındaki materyaller çok azdır. Bunun sebebi kuğu totem hakkındaki inanç tasavvurunun Uygurlarda etkisinin iyice zayıflamış olmasıdır. Şöyle ki Uygurların ataları arasında kuğuyu “totem” kabul eden soyun varlığı bilinmektedir. Örneğin; “Neşidu ve Oğulları” adlı rivayette: “... Neşidu (.....) nin iki eşi olup bunlardan dört oğlu doğmuştur, bir oğlu kuğuya dönüşüp gitmiştir...” [27] şeklinde beyan edilmektedir.

3) Tavuk Totemi

Uygurların ataları içinde tavuğu “totem” kabul eden soyların varlığını ispatlayan tarihi kaynaklar yetersizdir. Fakat Oğuznamedeki bazı açıklamalar totem hakkındaki ilmi nazariyelerle birleştirildiğinde atalar arasında tavuğu totem kabul eden soyların varlığını düşünmek mümkündür. Örneğin; “Oğuznamede” ... “ kırk kulaç uzunluğunda ağaç diktirdi. Ucuna gümüş bir tavuk astırdı...” [28] şeklinde açıklamalar bulunmaktadır. Totem nazariyesinde belirtildiği gibi “totem” kabul edilen nesnelere o soyun “sembölü” ve “adı” soy veya kabileler arasında yapılan büyük toplantılarda her soy veya kabile kendilerinin totem nesnelere yüksek yerlere asmaları tarihi materyallerde belirtilmektedir. Bu açıdan bakıldığında Oğuz hakan bütün soy ve kabile önderlerini toplayıp büyük kurultay düzenlediğinde kırk kulaç uzunluğundaki ağaçlara astırdığı altın tavuk ve gümüş tavuk kabile birliğindeki soy veya kabileleri toteminin sembolü olması mümkündür. Yani atalar içinde altın tavuk soyu ve gümüş tavuk oyunun bulunması mümkündür.

Genel olarak Uygurların atalarını “totem” tapındıkları yabani hayvanlar çok vahşi ve güçlü hayvanlar olup rivayetlerde kurt, kaplan, aslan, ayılardan doğan veya bu hayvanların baktığı çocuklar büyüdüğünde eşsiz kahramanlara dönüşüp yırtıcı vahşi güçlerin alt ederek kendi halkını güçlendirmesi, kendi halkına önderlik edip halkını koruması anlatılmaktadır. Totem ağaçlar hakkındaki rivayetlerdeki insanın ağaçtan doğması veya ağacın insanı kurtarması anlatılmaktadır. Totem kuşlar hakkındaki rivayetlerde insanın kuşlara dönüşmesi anlatılmaktadır. Bu rivayetlerdeki bilgiler bir yönden ataların ilkel toplumdaki avcılık ve hayvancılık yaşamını yansıtırken diğer yönden ataların doğayı kontrol altına alma arzusunu yansıtmaktadır.

Açıklamalar:

[1]. Abdükérim Rahman “ipek Yurdundaki Efsane- Rivayetler”, Şincañ Halk Neşriyatı, 1995- yıl neşri, 192.s.

[2]. Yukarıdaki Kitap, 36.s.

[3]. Menduxu Baş Muherrirlikide Tüzülgen “Cuñgo Altay Dil Sistemindeki Milletlerin Efsane-Rivayetleri”, 1997-yıl Çince Neşri, 11.s.

[4]. [5]. Abdükérim Rahman: “Uygurlar Folkloru Hakkında Beyan”, 462.s.

[6]. “Oğuzname”, Milletler Neşriyatı, 1980-yıl neşri, 48-49.s.

[7]. Abdükérim Rahman Derleyen “ipek Yurdundaki Efsane- Rivayetler”, 83.s.

[8]. Yukarıdaki Kitap, 58.s.

- [9]. Yukarıdaki Kitap, 38.s.
- [10]. Menduxu Baş Muherrirlikide Tüzülgen “Cuñgo Altay Dil Sistemindeki Milletlerin Efsane-Rivayetleri”, 41-42.s.
- [11]. Mahmut Kaşgari: “Divan-ı Lügati’t-Türk”, Çince Neşri, 3.tom, 358.s.
- [12]. Yaň Şéñmin Tüzgen “Eski Uygurlar”, 297.s.
- [13]. Menduxu Baş Muherrirlikide Tüzülgen “Cuñgo Altay Dil Sistemindeki Milletlerin Efsane-Rivayetleri”, 23.s.
- [14]. Yaň Şéñmin Tüzgen “Eski Uygurlar”, 298.sayfaya bakınız.
- [15]. “Oğuzname Rivayetinin Tercümesine İzahat”, “Şıncañ Daştö Dergisi”, 1978-yıl 1. sayı.
- [16]. “Oğuzname”, Milletler Neşriyatı, 1980-yıl neşri, 61.s.
- [17]. Yukarıdaki Kitap, 44-45.s.
- [18]. “Oğuzname” Mukaddimesine bakınız, 12.s.
- [19]. Abdukerim Rahman “ipek Yurdundaki Efsane- Rivayetler”, 100.s.
- [20]. Yukarıdaki Kitap, 110.s.
- [21]. Menduxu Baş Muherrirlikide Tüzülgen “Cuñgo Altay Dil Sistemindeki Milletlerin Efsane-Rivayetleri”, 41.s.
- [22]. Abdukeyyum Hoca: “Garbi Yurt ve Eski Medeniyet”, 55.s.
- [23]. Yaň Şéñmin Tüzgen “Eski Uygurlar”, 296-297.sayfalara bakınız.
- [24]. Abdukeyyum Hoca: “Garbi Yurt ve Eski Medeniyet”, 12.s.
- [25]. Yukarıdaki Kitap, 47.s.
- [26]. Dilmurat Ömer: “Altay Dil Sistemindeki Milletlerin Şamanizm İnancı”, 1995-yıl Çince neşri, 87.s.
- [27]. Menduxu Baş Muherrirlikide Tüzülgen “Cuñgo Altay Dil Sistemindeki Milletlerin Efsane-Rivayetleri”, 11.s.
- [28]. “Oğuzname”, Milletler Neşriyatı, 1980-yıl neşri, 61.s.

XIII. Bölüm: Uygurların Şaman Dinindeki Ruhlar Sistemi

1. Ruhların Türleri

Uygurların Şaman dini tasavvurunda ruhlar; Tanrılar dünyası, cinler ve albastılar(kötü ruhlar) dünyası olarak üç ana gruba ayrılır; niteliksel yönden iyi ruhlar ve kötü ruhlar olarak iki ana gruba ayrılır.

1. Tanrılar yukarıdaki dünyada-arşta yaşardı. Onların içinde asli bir hükümdar (Gök Tanrı) olup diğer tanrılar Gök Tanrı'nın huzurunda durur, vazifelerini yerine getirirdi; yani Şimşek Tanrısı şimşek çaktırır, Bulut Tanrısı bulut oluşturur veya bulutları dağıtır, rüzgâr (yel) Tanrısı rüzgâr estirir, Gök gürültüsü Tanrısı gökyüzünde kuvvetli ses çıkarır, Yağmur Tanrısı yağmur yağdırır, Kar Tanrısı kar yağdırır, Kış Tanrısı ile Yaz Tanrısı yeryüzüne mevsimleri getirir, Dağ Tanrısı dağları yönetir, Su Tanrısı suyu yönetir, Yer Tanrısı yeri yönetirdi. Yeryüzünün dört tarafında Yön Tanrıları olup dört yönü yönetirdi, bun dışında Ateş Tanrısı, Otman Tanrısı, Hayvan Tanrıları, Kuş Tanrıları gibi tanrıların ayrı ayrı vazifeleri vardı. Yukarıdaki tanrıların hepsi insanlar için uygun yaşam şartlarını yerine getirdiği, insanları koruduğu düşünülürdü.

Gök Tanrı hepsinden üstün, çok büyük güce ve kudrete sahip Tanrı olup insanlar gibi yaşardı. Yüzü de insana benzerdi. Onun çocukları olup onlar da çocuk tanrılar olarak nitelendirilirdi. Onlarında ayrı ayrı kutsal vazifeleri vardı. Mevcut tanrılar Gök Tanrı'nın iradesiyle iş yapardı. Uygurların ataları tanrılar dünyası hakkındaki tasavvurları aşağıdaki efsanede açıkça görülmektedir: “Ülgen'in sarayında altından taht vardı. Onun vücudu insana benzerdi. Şaman dualarında onun adı ‘ak ayaz’, ‘ayaz han’, ‘yaratan’ , ‘yaratıcı’, ‘yıldırımıcı’ olarak tasvir edilirdi.... ‘Ülgen'in yedi oğlu, dokuz kızı vardı. Oğullarının adı Karşit, Buğrahan, Yeşilhan, Burçahan, Karakuş (Kartal), Bahtıhan, Erkanım olup gökte yaşarlardı. Ülgen'in kızlarının özel adı yoktu. Her biri ‘ak kızlar’ veya ‘kızanlar’dı. Bu kızlar şamanın ilham perileriydi. Ülgen'in hizmetinde farklı ruhlar da vardı. Bunlar aydınlık, ışık, kar gibi şeyler olup aydınlık insanlar ile Ülgen arasındaki elçidir.” [1] Bu efsanede şu açıktır ki arştaki tanrılar konuşur, duyar, hatta insanlar gibi hareket eder, eğlenir, çocuk olurdu. “Eski Altay efsanelerinde insanı baba tanrı ‘Ülgen’ ile ana tanrı ‘Umay’ın yarattığı rivayet edilmektedir.” [2] Bu, Uygur atalarının tabiat tanrılarını insanlaştırarak tasavvur etmesinin neticesidir.

2. İnsan ruhu “iyi” ve “kötü” nitelikte iki gruba ayrılmaktadır. Uygurların Şamanizm tasavvurunda şamanlar ruhu, saltanatlı hakanlar ruhu, kahraman komutanlar

ruhu ve soy, toplum üyelerinin ruhu iyi ruhlardır; bu ruhlar içinde şamanlar ruhu, hakanlar ruhu ve kahraman komutanlar ruhu üstün ruhlar olup arşa çıktıklarında tanrılara dönüşürlerdi. İşte bu ruhların ilahi kudrete sahip ruhlar olduğu düşünülürdü. Atalar ruhu geleneksel insan ruhundan güçlü olup kendi kavmi içinde yaşardı ve sonsuza kadar kendi kavmine yardım eder, kavim ve kabile üyelerini korurdu. Geleneksel insan ruhu atalar ruhundan daha güçsüz olmakla birlikte bu türdeki ruhların da kavim ve kabile üyelerini koruduğu düşünülürdü. Ayrıca Şamanizmde kötü ruhlar soy, kabile üyeleri arasındaki kötü niyetli insanların ruhu; soy, kabile içinde cezalandırılıp öldürülenlerin ruhu, kötü bir şekilde ölenlerin ruhu, yabancı kavimlerin ruhu veya düşman kabile üyelerinin ruhu olup; bu ruhların cin ve albastılara dönüşüp insanlara zarar verdiği düşünülürdü. Bundan dolayı eski devirlerde soy ve kabile içindeki kötü insanların, cezalandırılarak veya kötü bir şekilde ölenlerin cesetleri dışarı çıkarılıp bırakılırdı.

Geleneğe göre Uygurlar insan ruhunu “can”, “ervah” olarak adlandırmaktadır. Ervahlar iyi ruhlar olup şamanla birlikte uçarak hoş kokular yayar; insanlar atalar ruhu için hoş kokulu nesnelere tütsü yakarlar. İnsanlara göre; güzel kokular ruhların en iyi yiyeceğiymiş, güzel koku duyduklarında hemen oraya gelirlermiş. Çünkü ruhlar yaşayan kişilerden sürekli “koku” istermiş.

3. Uygurların Şamanizm inancında “cinler-albastılar” tamamen kötü ruhlar olup onların karanlık dünyayı mekân edindiği düşünülürdü. İnsanlar onları güçlü ya da zayıf olmalarına göre “dev”, “albastı” ve “cin” olarak derecelendirmektedir. İnsanlara göre “dev” kötü ruhlar dünyasında hükümdar mahiyetinde olup karanlıkta, yalnız ağaçların üstünde, eski damlarda, eski değirmenlerde yaşarmış. Şamanizm tasavvurunda “dev” en güçlü olup “insan ruhuna daima zarar verdiği” düşünülmemektedir. Geleneğe göre Uygur Şamanlar yeryüzünde “Genci-gencivanidu dev, senci dev, hazarasv dev, halidu dev, halihalı dev, sertan dev simavati dev, nekkibaş dev gibi dokuz büyük devin olduğunu düşünmektedir. (Maralbaş nahiyesindeki şamanlar böyle anlatmaktadır.) Şamanların anlattığına göre; bu devler çok güçlü olup birçok insana zarar vermekte, insanları hasta etmekte; yaşlıların, yatalak durumda olanların, loğusa kadınların ve bebeklerin ruhsal gücü zayıf olduğundan onlara bu devlerin nefesi değdiğinde hasta etmekte, yatalak olanları öldürmektedir. “Albastı” devlerden daha güçsüz olup o da insanlara zarar vermektedir. Yani “albastı” soy, kabile içinde cezalandırılan vahşi insanların ruhu olup onlar öldükten sonra “albastı”ya dönüşüp insanlara daima zarar verdiği düşünülür.

Şamanlara göre; albastılar ailesi kalabalık olmayan kişilerde ya da fizyolojik yönden zayıf insanlara, bebeklere, yatalak hastalara, loğusa kadınlara, yaşlılara zarar verir. Albastı bir insana zarar vereceği zaman gece ortaya çıkar. Yani akşamları bu insanın ölen ninesi, dedesi veya yakın loğusalarının kılığına girip evden dışarı çağırır. Eğer albastı çağırdığında cevap verilirse, dışarı çıkılırsa o kişi hatalığa yakalanır veya deli olur. Albastı akşamları beyaz kıyafetli, ak saçlı nine kılığında veya beyaz keçi kılığında olur. “Cin” Uygurların Şamanizm tasavvurunda kötü ruhlar içindeki en zayıf ruh olarak görülür. Geleneğe göre şamanlar cini “temiz cin” ve “pis cin” olarak iki grubuna ayırır. Şamanlara göre “temiz cin” iyi ruhlardan olup eğer insan akşam “temiz cin”le karşılaşırsa hiçbir zarar gelmezmiş. “temiz cin” akşamları beyaz kıyafetli bir erkeğin kılığına girermiş. Akşam bu tip bir durumla karşılaşan insanın ona selam verip görüşmesi gerekirmiş. Bunu yaptığında insanın bir haslete ulaşması mümkünmüş. “Pis cin” zayıf olsa da insanlara daima zarar verirmiş. Akşamları insanlara “ateş” şeklinde görünür onları korkutmuş. Dahası çocukların vücuduna girer onlara azap verirmiş. O bulaşık suyu, çukur, tuvalet... gibi pis yerlerde yaşarmış.

Kısacası, ruh tasavvuru Şamanizm faaliyetlerinin temel hususudur. Şaman önderliğinde gerçekleştirilen perihonluk, nezir-çırağ (adak) faaliyetlerini yukarıdaki ruh tasavvurları belirlemiştir. Şamanlara göre; iyi ruhlar ile kötü ruhlar arasındaki “mücadele” ebediyete kadar devam eder, kötü ruhlar içindeki “cin” insan bedenine girerek insanların çeşitli şekillerde hastalanmasına sebep olur. “Dev” ile “albastı” bunu yapmaz. İşte bu durum, Şamanların hastaya “teşhis koyması” ve hastayı “tedavi etmesi” inancının temelidir.

2. Şaman Ruhuna Tapınma

Şaman ruhuna tapınma Uygurların şaman dinindeki önemli inanç hususlarından biri olup bu tapınma türünün tarihi daha uzundur. Şamanizmin şekillenmeye başladığı eski dönemlerde, şaman hem soyun aksakalı (bilgini) hem şamanı olup soyun faaliyetlerine önderlik ederdi. O dönemde şaman Tanrılar ve ruhlar ile vasıtasız karşılaşan, görüşen; ruhlarla insanlar arasındaki elçi mahiyetindeydi. Anaerkil dönemde kadın şaman en yüce şahıs olup şaman öldükten sonra onun ruhunun Gök Tanrısı ile karşılaştığı hem de soy üyelerini koruduğu düşünülmektedir. Ataerkil döneme gelindiğinde erkek Şamanların ruhunun da benzer şekilde Gök Tanrısı ile görüştüğüne ve soy üyelerine koruduğuna inanılmaktadır. “A. Anohin tarafından aktarılan rivayette Ülgen ay ile güneş arasında, yıldızların üstünde yaşarmış. Onun huzuruna giden yolda

yedi (bazı rivayetlerde dokuz) engel varmış. Bu engeller şamanlar (kam) geldiğinde kalkarmış.” [3] şeklinde açıklanmaktadır. Bu rivayet ataerkil dönemde gerçekten şaman ruhunun kutsallaştırıldığını, o dönemdeki insanlarda Şamanların ruhuna tapınma geleneğinin olduğunu ispatlamaktadır.

Animizm düşüncesi şekillendikten sonra şamanlar öldüğünde onların bedeninden çıkan “ruh” ulu ruh (yüce ruh) sıfatıyla vasıflandırılmaktadır. Fuyüguan Min Huyin gibi kişiler şöyle demektedir: “Şamanın ruhu da soyun koruyucu Tanrısı olarak görülmektedir. Ateşe defnedildiğinde onun cesedinin külü soy çevresindeki nehre, dağa, hatta bir dağın tepesine saçılırdı. Bu şekilde yapıldığında şaman kendi soyunun üyelerini, onların güvenliğini daima korumuş.” [4]

Uygurların Şamanizm tasavvurunda bu tür inanç hususları bulunmaktadır.

3. Atalar Ruhuna Tapınma

Atalar ruhuna tapınma iki hususa sahiptir. Biri soy atalarının ruhuna tapınma; diğeri aile atasının (topluluk atasının) ruhuna tapınmadır. Soy atalarının ruhuna tapınma eski olmasının yanı sıra geniş bir tapınma şeklidir. Soy atalarına tapınma ise soyun ana atasına tapınma ve soyun baba atasına tapınmayı kapsayan iki hususa sahip olmakla birlikte ana ataya tapınma inancı anaerkil dönemde şekillenmiştir. “Kadın ataya tapınma totem inancının gelişmiş şekli olup üretim gücünün bir nebze daha gelişmiş olmasının ürünüdür. Kadın ataya tapınma ile toteme tapınma, anaerkil dönemin eski devrilerine mensup merkezi bir inanç şeklidir. Ancak “kadın ata”ya tapınma, tabiat inancı ile ataya tapınmanın bölünmüş olmasının belirtisidir.” [5] Meslekî nitelikte Şamanlık oluşmadan önce anaerkil dönemde soy önderi kadın olup hem soy aksakalı hem şamanı kadındı. Dolayısıyla soyun “kadın atası” olarak nitelendirilirdi. “Şamanizmde Şamanlığın ortaya çıktığı devirlerin ilk basamaklarında Şamanlığı kadınların üstlenmesi veya Şaman kadının soy aksakallığından dönüşmesi ve bu dairedeki inanç kadın ataya inanmanın bir parçasıdır.” [6]

Atalara tapınma, atalar ruhuna tapınmayı temel almaktadır. Atalar ruhuna tapınma ise Animizm tasavvurunun önemli bir delilidir. Atalar ruhuna tapınma inancı meydana gelmeden önce ataların merkeze alındığı defnetme usulü ve şekilleri de zamanla ortaya çıkmıştır. 1876 yılında İngiliz Spenser (Spencer) dininin kaynağı hakkındaki görüşünü ortaya koymuştur. Onun nazariyesinde ata “tanrı”, ataya tapınma dinin temel kaynağıdır. [7]

Atalar ruhuna tapınma inancı oluştuktan sonra genel olarak sürdürülen ilkel mezarlık şekilleri ve defin törenleri ortaya çıkmıştır.

1. Şamanizm İnancından Doğan Defnetme Yöntemleri

En eski defnetme yöntemleri yere, ağaca, suya, gökyüzüne ve ateşe defnetme gibi bölümlere ayrılmaktadır. Şimdiye kadar bölgemizde kazısı yapılan mezarların genel duruma bakıldığında toprağa (yere) defnetme ve ağaca defnetme yöntemi başlıca defnetme şeklidir. Eski mezarların şekline bakıldığında dörtgen şeklinde kazıldığı söylenebilir. Cesetler kıyafetleriyle birlikte bacakları doğuya, başları batıya gelecek şekilde yerleştirilmiş; yanına ölünün hayattayken inandığı inanç objelerinin kutsal tasvirini içeren sembolik eşyalar ve onların ruhuna adanan dünyaya ait canlı, cansız eşyalarla gömülmüştür. Eski mezarlar; bir kişilik, iki kişilik ve çok kişilik şekilde kazılmış olup cesetler kalın yün dokuma eşyalarla sarılır veya dokuma eşyalar cesetlerin üstüne örtülüp onun üzerine ağaç budağı veya tahta dizilir en son toprağa gömülürdü. Tarihi kaynaklarda şu şekilde açıklamalar bulunmaktadır: “Oğuzlar, ölenleri defnederken toprağı kazıp yeri hazırladıktan sonra ölüyü buranın tam ortasına koyar, yan tarafını açarak yanına hançer asar, koltuğuna uzun bir mızrak koyarlardı; ölü tıpkı canlı insana benzerdi. Sonra toprağın üstünü açık bırakır ata binerek bu yerin çevresinde dönerlerdi. Bu şekilde yüzlerce kez dönülürdü. Kadın-erkek, büyük-küçük herkes böyle yapardı.” [8] Ayrıca çocukların gömüldüğü mezarlarda çocuklar ağaç kovuklarının içine defnedilir veya ağaç kovuğuna defnedilirdi. Eski mezarlarda görülen bu defnetme şekli ve tarihi kaynaklardaki bazı bilgilerde; yere defnetme ve ağaca defnetme şekillerine çokça rastlanması, o dönemdeki genel defin yöntemlerini ispatlayıcı niteliktedir.

Ataların eski dönemlerdeki defnetme geleneklerine bakıldığında; gelenekler “bütün nesnelere ruh olduğunu” söyleyen şaman dinindeki Animizm inancını ideolojik kaynak almıştır.

Atalara tapınma soydaşlık döneminde geniş bir inanç şekli olup şimdiki Uygurlar arasında devam eden atalar ruhuna tapınma daha dardır; ölen aile atası, kardeş, kan yoluyla bağlı oldukları kişiler ve soydaşlarının ruhuna tapınma şekillerindedir.

2. Eski devirlerde ölenlerin ruhu için yapılan merasimler atalar ruhuna tapınma, soy atasının ruhuna tapınma şeklinde olmakla birlikte o dönemlerde soy atasının ruhuna bağışlanmak için düzenlenen merasimler, bütün soy üyelerinin genel katılımı ve soy yapısının esas alınması suretiyle gerçekleştirilmekteydi. Şimdiki Uygurlar arasında ölümlerin ruhuna bağışlanmak için yapılan merasimler sadece doğrudan kan yoluyla bağlı

olan aile üyeleri için yapılmaktadır. Bu şekilde aile atasına bağışlanan, onun ruhundan medet uman merasimler sülalenin birkaç derece yakınlarında devam ettirilir. Nesilden nesle geçtikçe aile atası da yenilenir. Yani bir ailede baba ölürse onun çocukları ve torunları ölen kişinin ruhuna hürmet etme ve ondan medet umma mahiyetindeki merasimleri gerçekleştirir. Çünkü genellikle torunlar dede ve ninesini görmektedir; dolayısıyla onlara göre aile atası dede ve ninedir. Bu sebeple onlar geleneksel olarak nineleri, dedeleri veya babalarının, annelerinin ruhu içi merasim düzenler, onların ruhundan medet dilerler. Geleneğe göre; Uygurlar ölünün defnedildiği 3. 7. 20. 40. 100. günlerde ve seneyi devriyesinde inek veya koyun keserek soylarında, sülalelerinde ölenlerin ruhu için nezir düzenlerler. (Bazı bölgelerde 20. ve 100. günlerde nezir yapılmaz.) İnsanlara göre; kesilen hayvanın ruhu merhumun (atanın ruhuna) mensuptur. Ayrıca her yıl bayramda ve hafta içi günlerde atanın mezarı başına gidilerek dua okunur, her Perşembe günü, ölen atanın rüyaya girdiği günler ve kötü rüya görülen günlerde ataların ruhu için tütsü yakılır. İşte bu durumların, Şamanizm inancındaki atalar ruhuna tapınmanın kalıntısı ve tesiri olduğu söylenebilir.

4. Kahramanlar Ruhuna Tapınma

Kahramanlar ruhuna tapınma, atalar ruhuna tapınma inancını kaynak alan bir tür inanç şekli olup bu inancın atalar ruhuna tapınmanın bir türü olduğu düşünülmektedir. Kahramanlar ruhuna tapınmanın ortaya çıktığı dönemdeki soylar, kabileler arasında verilen kanlı mücadeleler sırasında ilkel insanlarda oluşmaya başlayan siyasi fikirler ve hâkimiyet fikirleri ile yakından ilişkilidir. İşte bu fikirlerin dürtüsüyle soy ve kabile üyelerinde düşmandan korkmamak, mücadelelerde kahraman ruhuna dönüşmeyi arzu etmek gibi toplum kahramanlığı arzusu zamanla şekillenmiştir.

Çin Edebiyatı önderi Mavdün: “Rivayetdeki milli kahramanlık tabii ki efsanelerdeki Tanrılara benzer bir şekilde yansıtılmıştır. Hâlbuki ilkel insanların nazarında bu kahramanlar, doğa olaylarını yöneten Tanrılar değil; onların atalarını ve devletlerini güçlendiren padişah ve hakanlar olarak görülmektedir. Nitekim rivayetin niteliği tarihi tezkirelere çok benzemektedir. İşte bu, efsane ile rivayetin farkıdır.” [9] demektedir. Bu ifadelerle şunu anlatmaktadır: halk arasında ortaya çıkan kahramanlık rivayetleri ve destanlar, kahramanlar ruhuna tapınmanın ideolojik temelidir. Örneğin; Uygurların atalarının oluşturduğu “Oğuzname”, “Alp Er Tunga”, “Çaştani İlige Bey” gibi rivayetlerin tümünde kahraman şahıslar eşsiz güç ve kudrete sahip şekilde tasvir edilmiştir. Ayrıca yakın dönemlere ait olan “Tonyukuk Bengü Taşı”, “Kültigin Bengü

Taşı”, “Moyunçur Bengü Taşı” gibi abidelerde de kahraman hakan, kahraman şehzadelerin savaşlardaki kahramanlıkları sıklıkla tasvir edilmiştir. Bu abidelerde ataların kahraman ruhunu kutsallaştırma inancı bir şekilde yansıtılmıştır.

Uygurlar İslamiyet’i kabul ettikten sonra, ataların zihnindeki kahramanlar ruhuna tapınmayı ihtiva eden ilkel inanç şekli yerini İslam için gaza ve cihat yapanların mezarını tavaf etme almıştır. Bu şekilde tavaf edilen yerler, bölgemizde çok olup her yıl birçok kişi tavaf etmeye gelir, nezir-çırağ (adak) yaparak ulu kişilerin ruhundan her türlü hastalığa şifa isterler, çocuk isterler... Yine bu inancın da kahramanlar ruhuna tapınma inancının kalıntısı olduğu söylenebilir.

5. Cinlere İnanma

Uygurların Şamanizm tasavvurunda cinler “temiz cin” ve “pis cin” olarak ikiye ayrılır. Şamanlara göre; cinler daima karanlık yerler, yalnız ağaçlar, mezarlıklar, eski damlar, eski değirmen... gibi yerlerde yaşarlar; gündüz hareket etmezler. Onlar;; insan, hayvan, nesne kılığına girerler.

Şamanizm tasavvurunda “temiz cin”; iyi ruhlardan olup şamanlar onların yardımıyla gizli işleri bilirler. Gerçekleşmek üzere olan işlerden de önceden haber alırlar. “Temiz cinler” insanlara zarar vermezler. Geleneğe göre; şamanlar “temiz cinleri” “meşayih” olarak adlandırırılar. “Cinlerin geceleri hareket ettiği” düşüncesiyle, Şamanlar cinlerini gece çağırırlar. Her türlü tedaviyi, fal açma niteliğindeki perihonluk faaliyetlerini gece yaparlar.

“Pis cinler” kötü ruhlar olarak görülmektedir. Şamanlara göre; “Pis cinler” akşamları insanların gözüne ak saçlı nine, beyaz keçi, ateş şeklinde görünür, insanların vücuduna çeşitli zararlar verir, onların hasta olmasına sebep olurlar. O zaman hasta şamanın huzuruna gelir. Şamanın gösterdiği bir tuğlaya yedi göz açılır, her göze bir kor (ateş) dökülür, tütsü yakılarak akşam hastanın bahsi geçen nesnelere gördüğü yere götürülüp konur.

Geleneğe göre bazı Uygurlar cinlerin yaşadığı düşünülen yerlerde yalnız kalmazlar.

“Pis cinler”in daima zarar verdikleri şeylerin; yeni doğan çocuklar, düşkün insanlar, loğusa kadınlar olduğu düşünülür ve bu kişiler evde yalnız bırakılmazlar. Bebeklerin kıyafetleri, salıncakları akşam veya gece dışarıda bırakılmaz. Eğer dışarıda kalırsa “bebeğin salıncığına cinin girdiği”, “bebeğin kıyafetlerini cinin giydiği” düşünülür. Bebeğin annesi bir tutam kamışı yakıp bebeğin dışarıda kalan eşyaları

üzerinde ateş çevirir, onları ateş ile temizler. Dışardan gelen insanda loğusa kadın olan eve belirli bir adetle girer. Önce başka bir eve gider ardından loğusa olan eve girer. Eğer eve doğrudan girerse onunla birlikte gelen cinin bebek ve bebeğin annesine zarar vereceği düşünülür...

Kısacası cin Şamanizm inancında inanç objesi olarak görülmekte birlikte insanlar ondan korkar ve onun farklı bir güce, kudrete sahip olduğunu düşünürler. Onu sadece şaman kontrol altına alabilir; insanlar onları kontrol etmede yetersizdir.

6. Albastı, Devlere İnanma

Uyguların Şamanizm tasavvurunda albastılar, devler çok güçlü varlıklar olup onların nefesi insan vücuduna değdiğinde insanın deli olacağına veya felç olacağına ya da dilinin tutulup konuşamayacağına, düşkün ise öleceğine inanılır. Şamanlara göre; albastı ve devler fırtınaya, rüzgâra dönüşüp insanlara zarar vermiş; albastılar, devler yalnız ağaçlarda yaşarmış.

Uygur şamanlar dev ve perileri Müslüman, kâfir, ateşe tapan, Yahudi, Hıristiyan perilere ayırmaktadır. Bu ayrılma şeklinin İslamiyet’le alakalı olması mümkündür. Çünkü şimdiki Uygur şamanlar Müslüman devleri ve perilerin diğer dev ve periler göre insanlara daha az zarar verdiğini düşünmektedir.

Uygur şamanlar albastıları, devleri en güçlü periler olarak görürler. Dolayısıyla bu tür devlerin, perilerin oluşturduğu hastalığı tedavi ederken Şamanın kullandığı “tedavi yöntemi” mürekkep bir merasim şeklinde ve geniş kapsamlıdır. Gerçi Şamanizm tasavvurunda albastı ve devler Tanrı vasfında görülmeyip inanç derecesine yükseltilmemiş olsa da insanların zihninde insandan üstün güç ve kudrete sahip “mevcut” varlıklar olarak görülmektedir. Bu sebeple insanlar albastıların, devlerin, perilerin güçleriyle, kudretleriyle insanlara zarar verdiği düşünülmektedir.

Demek ki Şamanizmdeki animizm (“bütün nesnelere ruh vardır”) tasavvurunun, ilkel insanların fikrindeki büyük bir “patlama” olduğunu düşündürmektedir. Bu “patlama” ilkel insanların zihinsel faaliyetlerini gizemli bir dünya hâline getirmiştir. Bu durumda ilkel toplumda ortaya çıkan animizm tasavvuru ve animizm inancının daha sonra insanların temel felsefesi hâline geldiği söylenebilir.

Şamanizm insanların fikri faaliyetlerindeki büyük başarısı animizm düşüncesinin insanların inancındaki hâkim rolü üstlenmesidir. Bu sebeple, Şamanizm Uyguların zihinsel faaliyetlerinde ve adetlerinde günümüze kadar etkisini sürdürmüştür.

Açıklamalar:

- [1].[2]. [3]. Abdükérím Rahman: “Uygur Folkloru Hakkında Beyan”, 450.s.
- [4]. Fyuguan, Miñ Xuyyiñ: “Mançuların Şamanizm İnancı”, Pekin Üniversitesi Neşriyatı, 1991-yıl, Çince Neşri 110-111.s.
- [5]. Lüdaci: “Dinbilim Umumi Nazariyesi”, 1991-yıl Çince Neşri, 360.s.
- [6]. Yukarıdaki Kitap, 367.s.
- [7]. Yukarıdaki Kitap, 337.s.
- [8]. Yañ Şéñmin Tüzgen “Eski Uygurlar”, 286.sayfaya bakınız.
- [9]. Mavdün: “Efsane Tetkikatı”, Beyhua Edebiyat-Sanat Neşriyatı, 1981-yıl Çince Neşri, 3-4.s.

XIV. Bölüm: Uygurların Şaman Dinindeki Animizm İnancını Kaynak Alan Ruh Tasavvuru

Ruh düşüncesinin ortaya çıkması ilkel dönemdeki atalara psikolojik yönden hem neşe hem de üzüntü vermiştir. Bu durum doğanın, ilkel insanların zihnindeki gizemleştirilen yansımasıdır. Bu iki zıt psikoloji ilkel toplumda Şamanlığın ve Perihonluğun psikolojik zaruretini doğurmuştur. Böylece Şamanlar, insan zihnindeki iki zıt kavramı dengeleyen, ruhlar ile insanlar, tanrılar ile insanlar arasındaki elçiye dönüşmüştür.

1. Ruh Tasavvurunun İşlendiği “Azayim Koşuğu” (Şiiri)

N. Pantasov; “azayim” kelimesinin ‘ğzym’ (azimet) kelimesinden türediğini [1] ifade etmektedir. İsviçreli Gunnar Jarring “Uygur Halk Edebiyatı Cevherleri” adlı eserinde “perihon peri ile oynadıktan sonra dua okurdu. Duayı okurken bir yere geldiğinde; Azimet Tanrım, devler gitsin! Gitmezse boynuna ip takıp yakacağım! diye dua okurdu.” [2] şeklinde yer vermektedir. Onlar belki Şamanların “azayim” kelimesi ile “ezimet” kelimesini değiştirerek kullanmıştır. “Azayim” sözcüğünün sözlükte “ezimet” anlamına geldiğini düşünmüş olabilirler.

Uygur Şamanların ayetlerinde “azayim” kelimesi “azayim devler”, “azayim kukla” şeklinde sıkça dile getirilmektedir. Kaşgar bölgesi ağız telaffuzunda “azayim” kelimesi sıkça kullanılır. “Azayim” kelimesinin morfolojik tahlili “aza+y+im→azayim” şeklindedir. Yani sözcüğün kökü “aza-“ olup 1. şahıs eki “-im” eklendiğinde “y” konsonantının türemesi Uygur dili fonetik kurallarına uygundur. Uygur Türkçesinde “aza-“ sözcüğünün kök olduğunu ispatlayan “aza+laş→azılaş”, “aza+lap→azılap” şeklinde sözcükler bulunmaktadır. “azılaş”, “azılap” sözcükleri klasik olarak “kedirleş” (değerleşmek) “kedirlep” (değerlenmek) manalarında kullanılmaktadır. Yani “aza” kelimesi “kadir (değer)” manasında kullanılmaktadır. Yukarıdaki bilgiler temelinde “aza” kelimesinin “kadir”, “ulu” manalarını ihtiva etmesi, “azayim” kelimesinin “kadirliğim”, “ulularım” manalarında kullanıldığını düşündürmektedir. O halde “azayim duası” şeklindeki söz grubu “ulularım duası” “ulu devler” manalarına gelmektedir.

“Azayim Şiiri”ni Maralbaşı nahiyesindeki kadın-erkek Şamanlardan başka yine geleneksel kişiler de bilmektedir. Ben incelemem sürecinde “Azayim Şiiri”ni birçok şamanın ağzından dinleyip kaydettim. Çocukluk çağlarımda, dedemlerin ninemlerin evinde bir yakınımızın felç hastalığını tedavi etmek için çağırılan bir kadın şamanın tedavi için bu şiiri okuduğunu duymuştum. Çocukluk çağlarımdan hatırladığım birkaç

mısrasını ipucu alarak sonraki incelemelerimde karşılaştığım Şamanlara sorarak hatırlama fırsatım oldu. İncelemelerden anlaşıldığı üzere, bu şiiri bilen birçok kişi vardır.

Uygur şamanlar bu şiiri insanlarda aniden ortaya çıkan eli ayağı tutmama, bedenin ağırlaşması, suskunluk, dil tutulması, rüzgâr (nefes) değmesi, delilik gibi hastalıklar için okumaktadır.

Bu şiir muhteva olarak; iyi ruhları çağırma, iyi ruhları tavsif etme, kötü ruhları hastanın vücudundan çıkarma ve iyi ruhları kendi yerlerine uğurlama gibi aşamalardan oluşmaktadır. Şiirde birtakım İslami tesirler görülmektedir; ancak şiirin temel ideolojisi Şamanizm inancını yansıtmaktadır. Biz aşağıda “Azayim Şiiri”nin okunma düzenini ve asıl halini tanıttık:

1) İyi Ruhları Çağırma Süreci

Dünyanın dört bir yanına okursa, müdhişler, bütün dev, periler toplanıp gelirler. Nesirun malik kali ve fitehi ve kırıp ve beşrihu ve malik kali ve ezim.

Ezemtu Aleykum ya Taht-ı Süleyman’ın ışığıyla, yer gök bimalı ile Hızır-İlyas geldi. Dokuz tuğlu sancak ve doksan bin askerin yardımıyla benim olunuz! Benim bağrım sizinle, iftihar, safran ile tütsü amberler ile sizin hakkınızda üfürdüm. Taht-ı Süleyman’ın hakkı, yetmiş bin pir kâmilin hakkı için yetisiniz! Evde iseniz oturmadan, suda iseniz durmadan, derhal hazır olunuz!

Taht-ı Süleyman’ın hakkı, Hasan-Hüseyin’in hakkı, Azrail hakkı, Kahrı namlılar hakkı, padişahlık hakkı, dünyanın dört köşe sekiz kenarından, mağripten maşrığa kadar, batıdan doğuya kadar, güneyden kuzeye kadar, yüz binlerce askeriyle dolaşanlar, yedi kadı, yedi müftü ile, altın başlı Ayperi ile, gümüş başlı Künperi ile, bütün azamet dev-padişahların demi ile, Hurilika’nın huri, Zeferan’ın demi ile, Hazreti Ali Sah-i merdan’ın demi ile hazır olunuz!

2) İyi Ruhları Tavsif Süreci

Ezemtu aleyküm dev, periler, Rimis Miyan Ermeni Erbaya Sayatun demi ile üfürdüm sizlere.

Güzel ata binenler,
 Derdi olmayanlara bakanlar,
 Yılan kamçı tutanlar,
 Büyük eyerli dev, peri.
 Altın imiş terliğiniz,
 İnci mercan dişiniz,
 Tuzsuz imiş asınız,
 Gümüş gözlü dev, peri.
 Şirin seker sözünüz,
 Çolpan imiş vasfınız,
 Okşanmış saçlarınız,
 Kalem kaşlı dev, peri.
 Esnek kalpak basınızda,
 İnci taç yanınızda,
 Hocisaç bağı saçınızda,
 Ay yüzlü dev, peri.
 Yeşil tuğlu askerler,
 Kara saçınız basınızda,
 Kara saçınız basınızda,
 Naz ü nimet asınızda,
 Burma saçlı dev, peri.
 Bulut üstünde gezenler,
 Cins atlara binenler,
 Nehir gezip dolaşanlar,
 Gevher gözlü dev, peri.
 Koşumunuz altından,
 Karnınız sedeften,
 İpek libaslı dev, peri.
 Keten yağı yiyenler,
 Çeşitli elbise giyenler,

Dumanı yok ateşliler,
 Misk kokulu dev, peri.
 Âdemotu, yabani ottan saçınız,
 Zümrüt imiş saçınız,
 Safran cuttur beşiğiniz,
 Sandala bağlı dev, peri.
 Sultan mıdır ahababınız?
 Yalnız mıdır oynaşınız?
 Hanım mıdır oynaşınız?
 Ay güneş sıfatlı dev, peri.
 Kızıl elbise giyenler,
 Pitsan olup gezenler,
 Rüzgâr olup uçanlar,
 Atmaca başlı dev, peri.
 Ahfa mıdır bahtınız,
 Doğan imiş kuşunuz,
 Esnek imiş yağlığınız,
 Büyük kalçalı dev, peri.
 İpek midir tuğlarınız,
 Perhiz imiş tahtınız,
 Saltanat süren dev, peri.
 Gümüş imiş gözünüz,
 Altın imiş elbiseniz,
 Beyaz inci imiş kafesiniz,
 Rahat yasayan dev, peri.
 Zor imiş yaşamınız,
 İhtiyar ata binenler,
 Kâfir huylu dev, peri.
 Sabah sabah olurken,
 İbadete kalkarken,

Alaca saplı sancaklarınız,
 Persi adlı dev, peri.
 Mezarlarda yasayanlar,
 Ruhlara zorluk çıkaranlar,
 Kırklar ile çare bulanlar,
 Altın başlı dev, peri.
 Keskin ateşli olanlar,
 Muradına erenler,
 Tanrı'ya gafil olanlar,
 Gümüş başlı dev, peri.
 Taht-ı Süleyman'a gidenler,
 Şah-şahistan'da yasayanlar,
 Üç yıllık yolu saatte kat edenler,
 Curculus adlı dev, peri.
 Tuzlu deryayı geçenler,
 Mekke, Medine'ye gidenler,
 İsm-i Azam tılsimatını kesenler,
 Hocan adlı dev, peri.
 İnsanoğluna kızına,
 Sihir büyü yapanlar,
 Gizli sözleri bilenler,
 Kırkım adlı dev, peri.
 On sekiz bin âlemi,
 Sabah asıp gezenler,
 Yığın, tütsü yaktım, azizler hazır olunuz! Gâipler eğlence ile meclis kurarak hazır
 olunuz!

Yeraltı tahtında,
 Cercem adlı dev, peri.
 Bıçağınız polattan,
 Kınlarınız gümüşten,
 Hançerleriniz elmastan,
 Güzel yüzlü dev, peri.
 Gezer yeriniz yüksek dağ,
 Alıp getirdiniz tütsü, yağ,
 Altın eyer, koramsak¹⁸,
 Kurak¹⁹ giysili dev, peri.
 Oklarınız polattan,
 Mızraklarınız polattan,
 Kılıçlarınız mısrandan,
 Taya binen dev, peri.
 Gökten göğe uçanlar,
 Havada dolaşanlar
 Yüce dağa çıkanlar,
 Ak evli dev, peri.
 Dağdan dağa uçanlar,
 Hikmet söyleyenler,
 Alaca saplı tuğlular,
 Güzel sıfatlı dev, peri.

3) Kötü Ruhları Hastanın Vücudundan Kovma Süreci

İnsanoğluna kızına,
 366 parça damarına,
 444 parça kemiğine,
 Hastalık salan dev, peri.
 Yedi organ arasına,
 Beden, beşik içine,
 Bağırsak, yürek, ciğerine,
 Neşter vuran dev, peri.
 Sinirlerini kurutan,
 Beden, eklemine kızdıran,
 Etlerini acıtan,
 Yüreklerini ısıtan,
 Ulkamçıldır dev, peri.
 Yüzlerini şişirten,
 Aklını çalışmaz eden,
 Basını gözünü ağrıtan,
 Şekik ailesinden dev, peri.
 Cin evladı şeytanlar,
 Ervah ile geldim dev, peri.
 Allahın bendesi,
 Mustafa'nın ümmeti,
 Çehar-yarların hürmeti,
 Göçün, gidin dev, peri.
 Ulu mezarda şehriniz,
 Şehrin pazarın batısında,
 Mekânınız dev, peri.
 Yalnız ağaç altında,
 Eski değirmenin yerinde,
 Ulu köprü altında,
 Felaket vuran dev, peri.
 Ulu yolun üzerinde,
 Göl, kanalın kenarında,
 Kabristanlık basında,
 Mekânınız dev, peri.
 Çöp, kül dökülen yerlerde,
 Hayvan konulan ağıllarda,
 Kan dökülen çukurlarda,
 Felaket vuran dev, peri.
 Dokuz yolun kösesinde,
 Ulu suyun kenarında,
 Kabristanlık basında,
 Mekânınız dev, peri.
 Hızır-İlyas medetkar,
 Vasl-ı Azam pirim var,
 Pirim emri bende var,
 Göçün, gidin dev, peri.
 Allahın emrine,
 Hoca Ali Kerimallah'ın fermanına
 inanmazsanız,
 İsm-i Azam demine inanmazsanız,
 Kırılıp gidersiniz dev, peri
 Polat bıçak bende var,
 Elmas oklar bende var,
 Mısran kılıç bende var,
 Vurup keserim dev, peri.
 İmis Miyan Erba iseniz de,
 Göçünüz, esre eden iseniz de,
 Göçünüz, can, kanadınızı kırkarım,
 Göçün, gidin dev, peri.
 Viran imiş yüce dağ,
 Mısran imiş koyu bağ,
 Sizin aslı mekânınız,
 Büyük yol, nehir dev, peri.
 Nereden korku salsanız,

Nereden hastalık salsanız,
 Onu alıp götürmeyin,
 Büyünüzü yoğururum,
 Ölüm, sür ederim,
 Göçün gidiniz dev, peri.
 Benim adım Ali'dir,
 Ali değil piridir.
 Peri zatın hanıyım,
 Göçün, gidin dev, peri.
 Yer yerine yetemez,
 Kılıcın değdiği kişi kurtulmaz,
 Hazır olunuz gayipler,
 Mavi tuğlu Hayurhan,
 Mis kokulu Zeferhan,
 Altın başlı peri zat,
 Buluta binen Buğrahan,
 Tik Tarakı Leskerhan,
 Ceyin adlı Çıparhan,
 Göçün, gidin dev, peri.
 Sabır takat bitmiştir,
 Edepsizlik edenler,
 Süleyman'ın hürmeti,
 Göçün, gidin dev, peri.
 Enbiyaların hürmeti,
 Evliyaların hürmeti,
 Şehistan'ın hürmeti,
 Göçün, gidin dev, peri.
 İnsanoğlundan kızından,
 Felaketinizi almayın,
 Kıyamet günü cehennemde yanıp,
 gidersiniz dev, peri.
 Allahın emrini tutmazsanız,
 Süleyman'ın nuruna inanmazsanız,

İp boyunuzu yararım,
 Kırılıp gidersiniz dev, peri.
 Sehi kara okurum,
 Vahiy külli okurum,
 Kıssa-ı Süleyman okurum,
 Kabrı burdı okurum,
 Simdi bırakmazsanız,
 Kırılıp gidersiniz dev, peri.

4) İyi Ruhları Kendi Yerlerine Uğurlama Süreci

18 bin âlemin dört tarafında okuyup gezenler, bütün dev, periler toplanıp, sevin içinde kendi makamlarına dönsünler!

Ezemtu eleykum ya devler, periler, ak atlılar, yılan kamçılılar, altın elbiseliler, gümüş sandalyeliler, dumansız ateşliler, inci dişliler, Kenhan şehrine gidiniz, dört yol kavşağına babasından kargış alanların yanına gidiniz! Allahın nuru, Süleyman'ın hüküm ışığıyla bütün azayım dev, perilere icazettir. Bu vücuttan vazgeçiniz! İnsanlara zarar vermeden kendi makamınıza dönünüz, izin verdik.

2. Şiirde Betimlenen Ruh Tasviri

Bu şiirde İslam dini tesirleri görülse de Şamanizm tasavvuru yinede temel muhtevadır. Bu şiirde Uygurların atalarının ilkel düşünce yapısında oluşmuş ruh tasavvurları görülmektedir. Şiirdeki ideolojik düşüncelere bakıldığında; ruhların tutulmazlığı, görünmezliği; ancak hareket edip konuştuğu ve duyduğu görülmektedir. Ruhlar sadece Şamanlarla görüşürler; onlarla konuşurlar şamanlar ruhlara emir verir. Şiirdeki tasvirlerle baktığımızda kötü ruhlar kirlî, karanlık yerlerde, yalnız ağaçlarda, yol ve su kenarlarında, harabeler arasında, mezarlıklarda yaşarlar. Şiirdeki imajlara bakıldığında iyi ruhlar mızrak, kılıç, bıçak ve oklarla silahlanır, beyaz atlara biner, gökyüzünde uçarlar. Onlar kendi kavminin insanlarını kötü ruhların saldırısından korur ve hastaları kötü ruhların zararından kurtarır. Şaman güce, yağ...gibi nesnelere tütsü yaktığında bu hoş koku hemen havada yayılır, iyi ruhlar şamanın huzurunda hazır olur. İyi ruhlar, insanların niyetini, geleceğini bilirler ve bu haberleri Şamanlara getirirler. Şaman ile ruhların görüşmesi “toplî görüşme” olarak atlandırılır. Toplu görüşme aşamasında fal açma veya hastanın hastalığına teşhis koyma konuları görüşülür.

Kısacası Şamanizm düşüncesinde mevcut ruhlar tıpkı dünyadaki insanlara benzemektedir. Ancak onların “yaşamı” sonsuzdur. Kötü ruhlar düşman kavim veya yabancı kavmin ruhunu insan vücudunda var olup çıkmaya “albastı”, “devler-periler” den olup daima fırsat bulduklarında diğer kavim üyelerini bedeni için tehlike arz ediyorlardı. O zaman şamanla ilişkisi olan iyi ruhlar “silah kuşanmış” halde gelir, kötü ruhları hastanın vücudundan kovup çıkarırlardı. İnsan vücudundaki görünmeyen hastalıkların hepsinin işte bu kötü ruhların zararından kaynaklandığı düşünülmektedir.

3. Şiirde İfade Edilen Ruh Düşüncesi

Şiirdeki asıl bakış açısı şudur ki; somut dünyadaki bütün nesnelere kendilerine fizyolojik yapısından oluşan bir yaşama sahiptir. Bu yaşam sonsuzdur. İyi ruhlar kötü

ruhlarla her ne kadar “kanlı” bir mücadele verseler de kötü ruhları hastanın vücudundan kovup çıkarırlardı. Ancak hiç biri “ebediyen ölmezdi” Bahsi geçen iyi ruhlarla kötü ruhlar arasındaki mücadele ebediyete kadar sürerdi.

Şiirde dile getirilen tac-ı taht, beyaz at, silah kuşanan “azimetler” şamanın soyu kabilesi içinde yaşayıp ölen ataların ruhları ve onların hayattayken kullandığı somut nesnelere ibaret olup genel mantık çerçevesinde saltanat sürüp ölüp giden şahlar-sultanlar, akıllı şehzadeler ve bilgili komutanlar kendi yaşamlarında nasıl hayat sürdürülürse öldükten sonrada ruhları öyle saltanat sürüp yaşardı. Hayattayken kullandıkları eşyaların hepsi benzer şekilde ruha dönüşürdü.

İyi ruhlar şamanın ricasıyla hastanın vücudundaki kötü ruhlarla mücadele ederdi. Bu sebeple hasta tedavi etmek bir tür “kanlı mücadele” olarak görülürdü.

İyi ruhlar silah kuşanmış şekilde beyaz atlara binip bütün dünyayı dolaşır; kötü ruhlar ise pis yerlerde, karanlık yerlerde yaşardı. Ruhların dışında onların kullandığı eşyaların hepsi de ruha dönüşen ve “ilahi” nesnelere dir. Demek ki bu şiir Şamanizmdeki animizm tasavvurunu ideolojik kaynak almıştır. İşte bu şiirde betimlenen her obje ve her yaşam unsuru doğüstü güce kudrete sahip kutsal vasıfta işlenmiştir.

4. Şiirde İfade Edilen Gerçeklik

Bu şiir geniş realite unsurlardan müteşekkil olup, şiirdeki öğelerin hepsi reel yaşamdaki gerçek nesnelere, insanlar ve insanların mücadelelerini nesnel temel almıştır. Örneğin; şiirdeki “altın taç”, “altın”, “gümüş”, “şahane giysi”, “kılıç”, “mızrak”, “bıçak”, “taş ok”, “beyaz at”, “bulut”, “silah kuşanmış kahramanlar”, “komutanlar”, “hanlar”, “hazadeler”, “dağlar ve nehirler”in hepsi hayvancılıkla yaşamını sürdüren at üstündeki halkların yaşam şekli olup yayla yaşamındaki bu maddi şartlar şiirdeki ideolojik düşünceyle aks ettirilen materyallerinin kaynağı niteliğindedir. Şiirde bulunan realist unsurlar bize atarın at üstündeki hayatını, yayla hayatını ve savaşlarını yansıtmaktadır.

Yine şiirde ruhlar dünyası insan yaşamının taklidi şeklinde tasvir edilmiştir. Nitekim ruhlar dünyasının ebedi dünya olduğu ve geleneğe göre gözle görülemeyen dünya olduğu ideolojik görüşü öne sürülmektedir.

Şiirdeki tabiat tasviri “Oğuzname”deki Oğuz Han’ın askerî taarruzlarda karşılaşılan ve onun askerî taarruzlarını çevreleyen tabiat görüntüsüne benzemektedir. İyi ruhların silahlanması, silahlanma şekli Oğuz Hakan’ın askerlerinin silahlanma şekline benzemektedir. Ayrıca iyi ruhların ordusunun safının dizilmesi ve tuğ sayısı

“Divân-ı Lügâti’t-Türk”te açıklanan eski hakanların il ve oymakları çok olsa da kati surette tuğ sayısının dokuzu geçmediği hakkındaki tarihi bilgilerle benzerlik göstermektedir. [3] Demek ki şiirdeki ruh düşüncesi ve tasavvuru somut gerçeklik temelinde meydana gelmiştir.

5. Şiirde İfade Edilen İyi Ruh ve Kötü Ruh Düşüncesi

İlkel insanlarda ruh düşüncesi şekillendikten sonra ilkel insanlar her türlü hastalık ve psikolojik olayların sebebinin ruhlar olduğunu düşünmekteydi.

İlkel insanlar anaerkil toplumun ilk aşamalarında beraberlik ve eşitlik, paylaşımcılık ortamında yaşıyorlardı. Daha sonra aile fikri şekillenmeye başladı. Tam bu noktada insanlık tarihinin en eski ferdilik tasavvuru filizlenmeye başladı. O dönemdeki aile kurumunun mahiyeti mülkî ve cinsî iki unsurdan müteşekkildi. İlkel insanlardaki bu uyanış dar manada aile, yer, mal-mülk ve soy hâkimiyeti fikrini şekillendirmiştir. İlkel toplumda şekillenen bu hâkimiyet ve ferdiyet fikrinin, farklı aile ve soylar arasında sürekli artan çekişmelerin önemli sebeplerinden biri olduğu düşünülmektedir. Hâkimiyet fikri şekillenmeye başladığı sınıfsal toplumun ilk dönemlerinde ilkel insanlar, doğadaki karşıt durumları İyilik tanrıları ile Kötülük Tanrılarının mücadelesi olarak düşünse de kendilerinin fizyolojik ve psikolojik memnuniyetlerini, kaygılarını iyi ruhlar ile kötü ruhların ebedî karşıtlığıyla ilişkilendirmişlerdir. Çünkü ruhların (insan ruhu) bedenden ayrılıp çıktığını, sonra geriye dönüp bedene girdiğini düşünmekteydiler. Şiirde ifade edildiği gibi insan vücudundaki anormal durumlar ve kaygılar kötü ruhların zarar vermesinden veya kötü ruhların hastanın vücuduna girmesinden kaynaklanırdı, bunun sadece iyi ruhların yardımıyla sona ereceği düşüncesi yukarıda yer verilen Şamanizm ideolojik tasavvuru ile ilgilidir.

Realitedeki iyilik ve kötülük, iyi insan ile kötü insan, düşman soydaki yabancı kavimlerdeki insanlarla kendi soyu içindeki ulu kişiler iyi ruh ve kötü ruh tasavvurunun meydana gelmesindeki önemli sebepler olarak görülmektedir. Çünkü Şamanizm tasavvurunda iyi, ulu kişilerin ruhu iyi ruh özelliğine sahipti. Nitekim kötü insanların ruhunun da kötü ruh olduğu düşünülmektedir.

Açıklamalar:

[1]. N. Pantosuv: “Rus İmparatorluğu Coğrafyasının Türkistan Kısmından Doklat”, 6-tom “Tarañılardaki Bahşı” den alındı 1907-yıl, Taşkent Rusça Neşri.

[2]. Gunnar Yarrıñ: “Uygur Halk Edebiyatı Cevherleri”, Milletler Neşriyatı, 1997-yıl 12.ay neşri.

[3]. Mahmut Kaşgari: “Divan-ı Lügati’t-Türk”, 2-tom, 175-176. sayfalardaki açıklamalara bakınız.

XV. Bölüm: Günümüz Uygurlarında Şaman

1. Şaman Olma Şartları

Şimdiki Uygurlar arasında kadın-erkek Şamanlara rastlanmaktadır. Bunların içindeki bazı şamanlar özel tedavi etme perihonluğu ve fal açma perihonluğu ile meşguldür. Yine benzer şekilde bazıları da yarı perihonluk yarı mollalık ile meşguldür. Çeşitli faaliyetlerle meşgul olan Şamanların tümü İslam dini akidelerindeki inanç tasavvurlarını perihonluk faaliyetlerinin muhtevasıyla bütünleştirmişlerdir. Bu durum Şamanların etkin güçlerini şimdiye kadar devam ettirmesindeki önemli bir amildir.

Şamanlara göre öğrencilikle şaman olunmaz. Ruhlar (cinler meşayihler) kemale erenlerin içinden birini seçerek kırk gün öğrenciliğe aldıktan sonra onlar doğal yollarla cinler, ruhlar ve tanrılarla görüşme iktidarına sahip kişilere dönüşür. Cinler, ruhlar tarafından seçilenler kırk gün izlerini kaybettirerek gözden kaybolurlarmış. Bu sürede onlar süte benzer bir sıvıyla beslenirlermiş. Kırk günlük süre dolduktan sonra gözden kaybolanları ruhlar evlerine getirmiş. İnsanlar bunlara “cin taşıyan” demektedir, bu tip “cin taşıyanlar”ın ruhsal durumu özel olup psikolojik ve fizyolojik durumları farklıdır. Onlar sadece Şamanlık makamına eriştiğinde aslına dönerler. Şamanlara göre; cinler, eski yerlerde, yalnız ağaçlarda, eski harabelerde veya uzak mezarlıklarda Şamanlığı öğretirmiş. Demek ki şaman olmak için birtakım psikolojik rahatsızlıklar geçirmek gerekmektedir.

Şamanlara göre; şaman olma sürecinde ve şaman olduktan sonra aşağıdaki birkaç hususu yerine getirmek gerekmektedir:

1. Bu dönemlerde Şaman olmak üzere olan kişi gözden kaybolduktan sonra eve geri döner. 40 gün başka insanlarla konuşmaması gerekir. Eğer bu süre dolmadan konuşursa ya deli olur ya da ölmüş.
2. Kadın Şamanların, şamana dönüşüm sürecinde beyaz veya mavi renkli kıyafetleri giymesi gerekir, desenli veya farklı renkte kıyafetleri giymesi yasaktır.
3. Şaman, gerçek Şamanlık salahiyetine eriştikten sonra kendini ifşa ettiği bu dönemde kendi evinini çevresindeki yalnız bir ağaca bir beyaz tuğ takması şarttır. (Bu; “Koruyucu Tanrı”nın nişanıdır.)
4. Şamanlar sadece Salı, Çarşamba ve cumartesi günlerinde fal bakma (“merasim yapma”), “tedavi etme” perihonluğu ile meşgul olur. Bunun haricindeki günler perihonlukla meşgul olmayan Şamanlara göre işte bu üç günün akşamları ruhlar

(cinler) Şamanlarla görüşürlermiş, bu üç gün haricindeki günlerde şamanlar cinler (ruhlar veya meşayihleri) çağırdıklarında da hemen orda olurlarmış.

5. Şamanların müsait oldukları zamanlarda cinlerden perihonluğu öğrendikleri eski yere gidip “kan dökmesi”, “Koruyucu Tanrı”nın nişanı olan yalnız ağaçta kan döküp tütsü yakması şarttır.

2. Şamanın Kılık-Kıyafeti ve Hazırlanması

Şamanın kılık- kıyafeti ve hazırlanması Şamanizm faaliyetlerindeki önemli hususlardan biridir. Şamanın kıyafeti ve hazırlanması ilkel toplumdaki giyinme ve hazırlanma kültürünü önemli ölçüde yansıtmaktadır. Yine bu, Şamanizm inancında şamanın “ilahi kudretini” göstermesinin temel vasıtalarından biridir.

1) Uygur Şamanların Kılık-Kıyafeti

Eski dönmelerde Uygur Şamanların nasıl giyindiği tarafımızdan bilinmemektedir; ancak biz günümüzdeki Şamanların kılık kıyafetlerini bildiğimiz kadarıyla açıklamaya çalıştık:

“Kutsal Baş Giyeceği”: Uygur Şamanları perihonluk faaliyetlerinde başa giyilen veya örtülen giyecekler geleneksel baş giyecekleriyle benzerlik göstermektedir. Yani erkek şamanlar başlarına beyaz duppa veya beyaz (ya da mavi) renkli külah giyerler; kadın şamanlar başına beyaz veya siyah başörtüsü örterler.

“Kutsal Cüppe”: Uygur Şamanların perihonluk faaliyetlerinde giydikleri cüppede geleneksel cüppeden çok farklı değildir. Erkek şamanlar geleneğe göre beyaz uzun etek giyip perihonluk faaliyetlerine katılırlardı. Kadın şamanlar ise perihonluk faaliyetlerinde beyaz renkli uzun bol gömlek giyerlerdi. 19.yüzyılın sonlarında yaşayan şamanlar hakkındaki tarihi bilgilerden öğrendiğimiz kadarıyla: “Bahşinin kıyafetleri Tarançi tebaasının kıyafetlerinden çok farklı değildi. Onlar Tarançilere benzer şekilde uzun etek ve geniş cüppe giyerdi.” [1]

Doktor Dil Murat Efendi bu konuyla ilgili olarak; “Uygurlardaki Şamanların kutsal kıyafetleri geleneksel kılık kıyafetten çok farklı değildir; ancak şaman sihir ve büyü yaptığında beyaz renkte kıyafet giyer. Ayrıca özerklikten önce şamanlar merasimlerde kadınlar gibi uzun gömlek giyerdi. Bu da Şamanlığın kadınlarla başladığının ispatıdır.” [2] demektedir. Biz incelemelerimiz süresinde Dil Murat Efendinin belirttiği durumlarla karşılaştık.

2) Uygur Şamanların Hazırlanması

Şimdiki Uygur Şamanların hazırlanma şekli geleneksel insanların hazırlanma şeklinden çok farklı değildir. Bazı bilgilere göre eski erkek Şamanların da kadınlar gibi hazırlanarak perihonluk faaliyetlerini yürüttüğü bilinmektedir. N. Pantosov kadın Şamanların hazırlanması hakkında; erkek bahşilerin haricinde kadın bahşiler de merasimlere önderlik etmektedir. Kadın bahşilerin, başlarına başörtüsü örtmediği, saçlarını uzunca bırakarak dağıtıp yürüdükleri” [3] belirtilmektedir.

Güney Şincandaki Uygur şamanlar başlarına kutsal kalpak veya mavi ya da beyaz renkli, üç yüzlü keçe kalpak giyerdi. Bu Uygur Türkçesinde “külâh” olarak adlandırılır. Ancak bazı şamanlar sihir ve büyü yaparken kutsal kalpak giymezlerdi, uzun saçlarını dağıtırlardı. Bazen de saçları yüzlerini kapatırdı; onlar böylece gizemli görünürlerdi. Fakat günümüzde bu duruma az rastlanmaktadır. Kadın şamanlar kutsal kalpak giymediklerinde saçlarını birkaç örük yaparak sırtlarına ve kulak hizalarına düşürürdü. Fakat günümüzde bu saç şekline yabancı çocuklarda rastlanmaktadır; bu saç küçük kızların hazırlanma âdetine dönüşmüştür. [4] Ancak başa beyaz veya siyah başörtüsü örtme şekline hem perihonluk hem mollalık yapan Şamanlarda rastlanmaktadır.

3. Şamanın Kullandığı Dinî Aksesuarlar

Şamanlarda kendisini kutsal görüntüye büründüren “kutsal kıyafet” ve hazırlanma usullerinden başka tedavi etme perihonluğunda özel olarak kullanılan “kutsal aletler” bulunmaktadır. Şamanların sürekli kullandığı kutsal aletlerden kutsal def, hançer, kutsal kamçı, kutsal yün ip, kutsal ağaç dalı, kutsal tuğ, kutsal kandil (mum), kutsal su, kutsal ateş ve kutsal ayna gibi nesnelere bulunmaktadır.

Kutsal Def: Şamanların perihonluk faaliyetindeki (peri oyunu) en temel aletlerden biri olup yuvarlak kasağa eşek derisi germek suretiyle hazırlanırdı. Defin iç yüzünde çokça demir halka bulunurdu. Defin çapı geleneğe göre 30 veya 50 cm. idi. Def geleneğe göre hasta vücuduna giren kötü ruhları kovup çıkarmak amacıyla “peri oyununda” kullanılırdı.

Şamanlara göre; def şamanın mevcut cinlerini-ruhlarını çağırma kötü ruhları nara atarak bastırma için emir verme ve hasta vücudundaki kötü ruhları korkutmak rolünü üstlenen (peri oyununda) bir, üç veya beş ya da yedi tane defle yapılırdı.

Kutsal Hançer: Şamanların hastanın vücudundaki kötü ruhlar ile karşılaştığında kullandığı savaş aletidir. Geleneğe göre; şamanlar kullandıkları kutsal hançerlerin

büyüklüğü, küçüklüğü birbirine benzemezdi. Bazı Şamanların kutsal hançeri 50 cm. uzunluğunda olup sapına veya hançer bıçağının karşı tarafına üç veya dokuz tane demir halka geçirilirdi; yine bazı hançerlerin uzunluğu 20 cm. ebatında olup bu hançerlerin sapı iki taraflı olurdu.

Kutsal Kamçı: Hastanın vücudundaki kötü ruhları kovup çıkarmak için kullanılırdı. Kamçı geleneğe göre deriden üç kayış yapılarak üç kat olacak şekilde örülerek hazırlanırdı. Geleneğe göre kamçı sapı, 20-30 cm. civarındadır. Bu kamçı at binerken kullanılan kamçıya benzemektedir.

Kutsal İp: Uygur Şamanların (peri oyunundaki) en temel dinî araçlardan biri olup “peri oyununda” tuğ yapılırken kullanılırdı. Şamanizm tasavvurunda bu beyaz argamça gökten yeryüzüne düşen nurun sembolü olup bu “aydınlık” insan ile Ülgen arasındaki elçidir. [5] Kutsal argamça iki kat olup uzunluğu 4-5m civarındadır. Beyaz keçi yününden ip yapıp işleyerek iplerin yine birkaç kat yapılmasıyla hazırlanmaktadır.

Kutsal Ağaç Dalı: Şamanizm tasavvurunda “Koruyucu Tanrı” olarak görülen meyve ağaçlarının dallarından hazırlanıp Şaman onu “peri oyununun” “tuğ bağlama” aşamasında evin tavanına çekilen “kutsal ipin” ucuna takardı. Bu ağaç dalı geleneğe göre budaklı çilek dalından hazırlanırdı, Çilek dalı bulunmazsa başka meyve ağaçlarının dalı da kullanılabilir.

Kutsal Tuğ: Dört renkteki parça kumaş bayrak şeklinde hazırlanır, “peri oyunu” yapılan evin dört tarafına takılır. Tuğların rengi; beyaz, mavi, kırmızı, siyah olup Şamanizm tasavvurunda ört yönün tanrılarının sembolü olarak görülmektedir.

Kutsal Kandil: 20 cm. uzunluğundaki 40 kamyş dalından ucuna pamuk sararak suyla ıslatılıp ateş yakmak suretiyle hazırlanırdı. Bu kandillerin sayısı 40 olup “çilten”in sembolü olarak evin dört tarafına ve çekilen tuğun etrafına dikilirdi.

Kutsal Su: Kaseye konulup önceden hazırlanan su veya süt olup “Han suyu” olarak adlandırılmaktadır. Şaman bunu “peri oyunu” sona erdiğinde hastanın vücudunu “temizlemek”te kullanmaktadır.

Kutsal Ayna: Gelenekteki tasviri ayna olup Şamanlara göre cinler ve albastılar bu aynadan korkarmış.

Kutsal Ateş: Bir tutam kamyş yakılarak hazırlanan kutsal ateş “peri oyunu” sona erdiğinde şaman onu hastanın vücudunu “temizlemek” te kullanmaktadır.

Kutsal def, kutsal hançer, kutsal kamçı, kutsal ip, kutsal ayna ve kutsal ağaç dalı gibi nesnelere şaman daima yanında taşımaktadır. Hastayı peri ile “tedavi ederken” şaman yukarıdaki aletleri kullanmaktadır. Ancak kutsal tuğ, kutsal kandil, kutsal su, kutsal ateş ve diğer gerekli nesnelere hastanın ailesi hazırlamaktadır.

4. Şamanın İnsanların Nazarındaki Gücü ve Aslı Vazifesi

Şamanların etkisinin Uygurlar arasında bugüne kadar devam etmesindeki sebeplerden biri; bazıların Şamanlarda özel ve gizemli bir gücün, kudretin varlığına inanmalarıdır. Bazıları günümüzdeki Şamanların aşağıdaki iktidarlara sahip olduğuna inanmaktadır:

1. Şamanların her birinin kendine önderlik eden mazarlarının ve meşayihlerinin olduğuna inanmaktadır.

2. Şamanların ruhlar, cinler, devler, periler ile ilişkisi olduğuna inanmaktadırlar. Nitekim bazı kişiler Şamanların hasta tedavi etme sürecindeki rolüne şüphesiz inanmaktadır.

İsveçli Gunnar Jarring Guma, Gagli nahiyelerini incelerken bu durumlara yer vererek; cinlerin bazı insanlara sahip olduğu düşüncesi vardır. Birisi bir işi bir cinkeş (cincilik) yapan din adamını çağırıp cinkeşlik yaptırır, cinler; ‘falan yerde bebeğimi emzirip oturuyordum, bu er kişi veya bu mazlum kişi gelip bir bebeğimi ezdi. Ben işte bunun için bu kişiyi hasta ettim.’ diye cincilik yapan insana söyler. Cinci din adamı Farsça bu duayı okursa cinler toplanıp gelmiş, o cinci din adamı dua okuyup cinler toplandıktan sonra bir çiniye su koyup çinideki suya bir çocuğa atıfta bulunarak konulur, o çocuğa çininin içindeki cinler görünürmüş. Cinci din adamı:

-“Sen bu insana ne yaptın, ne yapıp bu insanı hasta ettin?” diye cinlere sorunca cinler çinideki suya bakmakta olan çocuğa:

-“Bu insan bize şunu yaptı, bunu yaptı.” diye cevap verir; çocuğun yanında oturan diğer yaşlı insanlara ya da çocuklara hiç görünmez, sesi hiç işitilmez; ancak çinideki suya bakan çocuk cinleri görüp sözlerini anlayabilir. Din adamı soru sorduğunda, çinideki suya bakan o çocuk: “Cin şu cevabı verdi, bu cevabı verdi, diye din adamına söyler.” [6]

3. Şamanların ruhlarının yardımıyla hasta vücudundaki kötü ruhları ve kötü ruhların zararlı etkisini kovup çıkarır. Onlara kastname okunur ki onların insanlar arasında muhabbet ya da gazap-nefret ortaya çıkardığına inanılmaktadır.

4. Şamanların her türlü insan veya her türlü iş için fal baktığına inanmaktadırlar. İnsanlara göre; şamanlar insanın geçmişi, bugünü ve geleceği hakkında, hastalığın sebebi ve tedavisi hakkında, çalınan “eşyaların” nerde olduğu, kimin ne zaman çaldığı hakkında, bundan sonraki her türlü işin, durumun sonucu hakkında, insanların gönlündeki arzular ve düşünceler hakkında gelecekte haber vermektedir.

Şimdiki Uygur Şamanlarının asıl vazifesi tedavi etme ve fal bakma olarak iki kısma ayrılmaktadır. Şamanların bahsi geçen bu iki görevi şüphesiz yerine getirdiğine inanılmaktadır. Ayrıca başkaları da kendilerinin bu vazifelerini yerine getiren “gizemli güce ve kudrete” sahip olduğuna inanılan Şamanlara inanmakta ve başkalarının inandığı bu “gizemli güç” onların tedavi etme ve fal bakma vazifesini yerine getirmesindeki ideolojik temel olarak düşünülmektedir.

N. Pantosov’un İli bölgesini incelerken tespit ettiği rivayet yukarıdaki fikri ispatlamaktadır. Bu rivayette şöyle anlatılmaktadır: “Bir gün Dumninhan bir grup hizmetçisinin eşliğinde ava çıktı. Avda yabani bir atla karşılaştı. Dumninhan onu takip etti. Onun peşinden giderken gruptan ayrıldı. Yabani at birden bire gözden kayboldu. Dumninhan civarda bir eski dam gördü. Orada gözü kan gibi kırmızı, yüzü kırışmış, saçları darmadağın ve sarı cüppeli derviş sıfatında bir insan gördü. O sürekli etrafta geziniyordu. Dumninhan bu insanı görüp selam verdi ve ona: “Hey! Sen nasıl bir insansın, neden başıboş geziniyorsun?” diye sordu. Bahsi geçen insan: “Ey, şahım! Ben bahşiyim, ben Kalmak soyundanım. Adım Davançuk, Daçik’in oğluyum, ben sürekli bu şekilde dolaşarak hastaları tedavi ediyorum.” Diye cevap verdi. Han yine; “Senin eşin, çocukların, sen hangi ildensiniz?” diye sordu. Davançuk cevaben: “Ben kendim Kayana şehrindeyim, eşim ve çocuklarım orda, adı Damurçen oğlun adı Mungay.” Dedi. Han sordu: “Burada sen yalnız başına ne yapıyorsun” Davançuk: “Ben yalnız değilim; yanımda öğrencilerim var.” Diye cevap verdi. Han: “Öğrencin nerede?” diye sordu. Davançuk: “O sizin arkanızda; ancak siz göremezsiniz.” Diye cevap verdi. Han: “Hani bana göster, ben onu göreyim” dedi. Davançuk, bir şeyler okuyup bir gökyüzüne bir yere üfledi, sonra yine bir şeyler okuyup dört taraftaki kandile üfledi. Han o zaman acayip bir nesnenin peyda olduğunu gördü ki iki kanatlı, dört boynuzlu (boğa boynuzu gibi), kolları genişçe açılan, elleri büyük, üç gözlü, ağzından burnundan ateş çıkmakta olan bir nesnenin insan sıfatına dönüştüğünü gördü. Dumninhan korkup atından düştü, başını yere vurdu ve o hemen putperestlikten döndü. Davançuk Hanın korktuğunu

görünce tekrar bir şeyler okuyup söyledi. Dev o anda yok oldu. Bu aslında “dört boynuzlu dev” olarak adlandırılan devdi.

Dumnihan Davançuk’u kendinin kalesine alıp götürdü ve onunla oğlu Kaidhan hakkında konuştu. Davançuk: “Şehzadeye cin girmiş. İyi peri oynatmak lazım.” Dedi. Bunun üzerine bir eve tuğ çekip defleri-davulları hazırlayıp Kaidhan’a peri oynattı. Kaidhan iyileşti. Dumnihan çok memnun olup Davançuk’a çok altın, gümüş, at ve libas kıyafetler verdi. Davançuk birçok hastayı “peri oynatmak” suretiyle tedavi edip onları memnun etti. Davançuk hakkında “Davançuk bahşi peri oynattığında iyileşmeyen hasta kalmazmış.” şeklinde bilgiler yayılmıştır. Halk ona minnettar olup, kendilerinin kurtarıcısı, “Tanrımızın elçisi” olarak görüp ona biat etti...[7]

Yine bu rivayette Davançuk Bahşının öğrencilerinden eğitim alıp yetişen Uygur Şamanların durumu açıklanmaktadır.

Gerçi bu rivayet tarihi kesinliğe sahip olmasa da bu rivayetin insanlar arasında yayılıp yakın dönemlere kadar devam etmesinde, şamanın insanların kalbindeki yeri ve insanların şamanın “iktidarına” inanmaları önemli rol oynamaktadır. Rivayette şaman hem kâdir, gizemli, güç ve kudret sahibi olarak tedavi etme, fal bakma gücünü gerçekten elinde tuttuğu düşünülen ideolojik tasavvur arka plandadır.

Demek ki insanların tedavi olma, korunma ve geleceği öğrenme arzusu Şamanları “kutsal iktidara”, “gizemli güce” sahip kılmıştır. İnsanların ideolojik tasavvurunda Şamanların, kutsal iktidarının bahsi geçen etkisine sahip oluşu Şamanların onların yaşamındaki psikolojik gücü, Şamanların şimdiye kadar onları “koruma”, “tedavi etme”, “gelecekte haber verme” görevini devam ettirmektedir.

Açıklamalar:

[1]. N.Pantosov:”Rus İmparatorluğu Coğrafyasının Türkistan Kısımından Doklat” 6-tom, tarançılardaki bahşiye bakınız,1907-yıl, Taşkent Rusça Neşri

[2]. Dilmurat Ömer: “Altay Dil Sistemindeki Milletlerin Şamanizm İnancı, 125.s.

[3]. N. Pantosov: “Tarançılardaki Bahşi, 1907-yıl,Taşkent Rusça Neşri.

[4]. Dilmurat Ömer: Altay Dil Sistemindeki Milletlerin Şamanizm İnancı 124.s.

[5]. Abdükérim Rahman: Uygur Folkloru Hakkında Beyan 450.s.

[6]. Gunnar Yarrin: Uygur Halk Edebiyatı Cevherleri, Milletler Neşriyatı, 1997-yıl Uygurca Neşri, 302 –bet.

[7]. N. Pantosov: Tarançılardaki Bahşi, 1907-yıl, Taşkent Rusça Neşri.

XVI. Bölüm: Şamanların Bazı Fal Bakma Yöntemleri

Fal bakma, Şamanların önemli dini faaliyetlerinden biri olarak insanların nazarında Şamanlardaki “özel iktidar” olarak düşünülürdü. Geçmişten günümüze kadarki fal bakma yöntemlerine genel olarak bakıldığında aşağıdaki fal bakma yöntemleri görülmektedir ki erkek-kadın Şamanların fal bakma yöntemleri birbirine benzemektedir.

1. Kendinden Geçerek Fala Bakma (Cinlere bakma)

Bu fal bakma yönteminin insanlar “gizemli fal bakma” olduğunu düşünmektedir. Fal bahsedildiği gibi Salı, Çarşamba ve Cumartesi günleri bakılır. Fal bakmadan önce koyun gübresi, akçam ağacı, buğday kepeği, koyun yağı ile şamanlar mazarları, meşayihleri için tütsü yakıp tütsüyü kapı eşiğinin sağ tarafına koyar, kapıyı sonuna kadar açarlar. O zaman kapıdan kimsenin girip çıkmasına izin verilmez. Şaman kapıda oturup titreyerek “çağırma duasını” okur, aradan beş on dakika geçtikten sonra şaman tıpkı sara hastası gibi kendisini geriye atıp yerden yere vurur. O zaman şamanın yardımcısı şamanın elini sıkıca tutar. Kısa bir süre sonra şaman normale dönüp insanların sordukları sorulara cevap verir. Soruların ve cevapların mahiyeti geleneksel olarak bir hastalığın sebebi ve tedavisi, kaybolan eşyanın yeri, bulunup bulunamayacağı, kadın-erkek ilişkileri, gerçekleşecek işlerden, gelecekte haber vb. konulardır. Soru-cevap bölümü sona erdikten sonra, şaman yavaş yavaş kendine gelip “uğurlama duasını” okur. Şamanlara göre; boğulma ruhlardan dolayı olurmuş; yani ruhlar eve girdikten sonra Şamanın nefesini boğarak yere yığar, Şamanın aracılığıyla insanların sorduğu sorular cevaplanır. Nitekim şaman kendine geldikten sonra kendinin ne dediğini bilmezmiş. Fal bakma (cinlere bakma) sona erdiğinde insanlar hazırladıkları (para veya ekmek) gibi nesnelere şamanın önüne koyar, şaman dua ile bunları kabul eder. Böylece fal bakma sona erer. Bu tür fal bakma geleneksel olarak” toplantı yapma” şeklinde adlandırılmaktadır.

2. Yüzünü Kapatıp Fala Bakma

Bu fala bakmadan önce erkek veya kadın şaman ve fal baktırmaya gelenler abdest alır. Sonra şaman ruhlar için tütsü yakıp tespih çeker, ruhları “çağırma duasını” okur. Dua okuduktan sonra şaman erkek ise yüzünü eliyle kapatır, kadın ise başörtüsü ile yüzünü kapatır. Şaman bu şekilde yönünü kibleye dönerek dizüstü oturup fal baktırmaya gelenlerin sorularına cevap verir. Soru-cevap kısmı bittikten sonra şaman

“Uğurlama duasını” okur, fal bakmayı bitirir. Dileği olanlar adaklarını şamanın önüne koyarlar. Şamanların anlattığına göre; bu yöntemle fal bakan şamanlar ne dediklerini sonradan hatırlamazmış.

3. Ateş veya Kemik ile Fala Bakma

Bu eski bir fal bakma yöntemi olup Aratürk nahiyesi civarında hâlâ devam etmektedir. Bu falda Şaman koyunun tarak kemiği ateşe atıp ateşin kemiğin üzerinde yanma şekli, şekil değiştirmesi ve ateşin şekline göre insanların merak ettikleri konulardan haber verir. Fal bittiğinde gelen kişiler uygun gördükleri ölçüde bir şeyler verir.

4. Taş veya Koyun Gübresini Sayarak Fala Bakma

Bu fal özel olarak fal bakmayla uğraşan diğer perihonluk faaliyetleriyle ilgilenmeyen Şamanların meslekî fal bakma yöntemi olup geleneğe göre 41 tane taş (veya koyun gübresi) ile fal bakılır. Yani şaman seçilen taşların (veya gübrelerin) birbirine yakın veya uzak şekilde düşmüş olmasına göre taş (veya gübrenin) tek çift olmasına göre, fal baktırmaya gelenlerin bugünü ve geleceği hakkında bilgi verir. Bu türdeki fal baktırma sona erdiğinde gelenler şamana uygun gördükleri ölçüde bir şeyler verirler.

5. Ebcad Hesabıyla Fala Bakma

Ebcad hesabı, Arap harflerinin her birinin bir sayıyı temsil edip yazılan kelimelerin içerisindeki harflerin sayısal değerlerini toplayarak belirli sayıların ifade ettiği anlamı bulmak suretiyle rakamların yazıyla ifade edilmesidir.

İslamiyet’ten sonra Uygur şamanlar bu hesaplama şeklini fal bakmak için kullanmıştır. Ebcad hesabında:

1: ا, 2: ب, 3: ت, 4: ث, 5: ج, 6: ح, 7: خ, 8: د, 9: ذ, 10: ر, 20: ز, 30: س, 40: ش, 50: حى, 60: خى, 70: ط, 80: ظ, 90: ع, 100: غ, 200: ف, 300: ق, 400: ك, 500: ل, 600: م, 700: ن, 800: و, 900: ه, 1000: ي’e denktir.

Şaman fal bakarken önce hastanın ve annesinin adındaki Arap harflerinin sembolize ettiği sayıları toplayıp yediye böldükten sonra “kalan” sayıya göre hastalığın sebebini söyler ve hastayı “tedavi eder.”

Bilgi Verme ve Tedavi Tedbirleri

Kalan sayı 1’e denk gelirse hastanın doğduğu gün Pazar, yıldızı ateş, karakteri sıcakkanlıdır. Vücuduna Hıristiyan peri (cin) zarar verir. Hastalık alametleri; insanlara çabuk çabuk bakar, dudakları kurur. Yine bu hastaya Tehir adlı bir dev de zarar verir.

Zarar verme yerleri; sık ağaçlıklar arasındır. Bunun korunma yöntemi; bir siyah güvercin veya tavuğa “Azayim duasını” okuyup götürmek ya da bir tuğu götürüp bir ağaca taktıktan sonra üç çift bir tek (yedi tane) ekmek pişirip fakirlere ve miskinlere sadaka olarak vermek gerekir. Böylece hasta şifa bulur.

Kalan sayı 2’ye denk gelirse hastanın doğduğu zaman kameri, günü pazartesidir. Hastaya Müslüman dev zarar verir. Hastalık alametleri; morali bozulur, gözü; eli ayağı, beli ağrır, benzi kızarır, midesi bulanır. Bu durumun oluşmasına sebep olan devin adı Celusatur’dur. Bu devin mekânı; eski evler, virane evler, harabe yerler olup dev işte bu yerlerde hastaya zarar verir. Bu hastanın hastalık alametleri sihir ve büyüden kaynaklıdır. Bu hastanın tedavisi “İnnellahe nestafe” ayetini okumaktır. Hasta o zaman şifa bulur.

Kalan sayı 3’e denk gelirse hastanın doğduğu zaman ateş, günü Salı, yıldızı ateştir. Bu hastanın hastalığı Mislmyan aslı bir devin zararından kaynaklanır. Hastalık alametleri; birden bilinçsizleşir, bazen titrer, bazen yüreği, ciğeri ağrır, yüzü sararır. Bunun tedavisi “Kur’an”daki “Al” duasını okumaktır. Yine evindeki yedi direğin adına (Hennan, Mennan, Hastanın Deyyan, Burhan, Sultan, Bediiy us Samavati)yi okumak gerekir. Hasta bundan şifa bulur.

Kalan sayı 4’e denk gelirse, hastanın doğduğu zaman atarot, günü Çarşamba, yıldızı rüzgârdır. Bu hastanın hastalık alametleri; esli-kolu ağrır, bazen boynu ağrır, (birden donar kalır), bazen benzi yeşilleşir, biraz durduktan sonra yine değişir, bazen arkasından tıpkı bir nesnenin fisıldayarak geldiği gibi bir hisse kapılır, korku basar kalır. Bu hastalığı meydana getiren devin adı Kevespermen’dır. Bu devin mekânı; eski baca, hamam (pis su), harabe yerler, yalnız ağaç üstüdür. Bunun tedavisi “Azayim Duasını” okumak ve “sarı can”a ruh göçürmektir.

Kalan sayı 5’e denk gelirse hastanın doğduğu zaman muştı, günü perşembedir. Hastalık alametleri; hastanın baştan ayağa her yeri ağrır, bazen kendini kaybeder, uyuyunca korkar, bazen titrer, suyu çok içer, eli kolu ağrır. Bu hastalık Müslüman perinin zararından kaynaklanır. Bu perinin zarar verdiği yerler; her türlü ahır, su kenarı, hayvanların geçtiği yoldur. Bu hastalığın tedavisi; kızıl bir güvercine “Azayim Duası”nı okuyup ruh göçürmek, bir pınar başında yedi köpeği doyurmak, akşam abdestsiz uyumamaktır. Bunlar yapıldığında hasta şifa bulur.

Kalan sayı 6’ya denk gelirse hastanın doğduğu zaman Zühre, günü cumadır. Hastanın hastalığı Henutalgen adlı Müslüman bir periden kaynaklanır. Hastalık

alametleri; sevdalanmak, belinin yukarısının sıcak aşağısının soğuk olması, hastanın gama düşmesi, uyuduğunda yüreği ağzına gelip nefes nefese kalması, şuurunu yitirmesi, grip olması, bel ağrısı, düzgün konuşamamasıdır. Bu perinin zarar verdiği yerler; yüksek yerler, zemin katlar, eski bacaların üstü, tandır, eski değirmendir. Büyük ağaçların üstünde hayvan sıfatında hastaya görünür, hastalık bulaştırır. Bu hastalığın tedavisi; 60 ıslak hamur, 60 kuru ekmek pişirip iki sofraya bezine sararak dua okumak, evde “hatim” okutmak, güzel kokulu nesnelere tütsü yakıp “Azayim Duasını” okuyarak ruh göçürmek, yanında muska taşımaktır.

Kalan sayı 7'ye denk gelirse hastanın doğduğu zaman zehle günü cumartesidir. Bu hastalık Behtuc Kehubi adlı Hıristiyan periden kaynaklanır. Hastalık alametleri; hastanın gözü kararır, bazen titrer, bazen yüzü yeşerir, uyuduğunda dişlerini gıcırdatır, ağızdan köpük çıkar. Bu hastalık küçük çocuklarda ve kadınlarda daha çok görülür. Perinin mekânı; çöller, sahralar, yollar ve mezarlardır. Hastalığın tedavisi; bir “kara canı” hastaya bağlayıp yedi çift “kandil ekmeği”, bir tuğ hazırlayıp “Azayim duasını” okursa şifa bulur.

Bu fal bakma şekli Maralbaşı nahiyesinin Aksakmaral köyündeki Abdulkadir Bahşının elyazması eserinde belirtilmiş olup bu eserdeki açıklamalar temelinde ele alınmıştır.

6. “Kur’an” ile Fala Bakma

“Kur’an” ile fal bakma tıpkı ebced hesabı ile fal bakma yöntemine benzer şekilde İslamiyet etkisiyle meydana gelen bir tür fal bakma şekli olup şaman bu fal bakma şekliyle “peri oyununun” temel sayısını belirler. Yani şaman önce “Kur’an”ın rasgele üç sayfasını açıp her sayfanın yedinci sırasındaki ayetinin baş harfini alır, sonra bu harflerin sembolize ettiği sayıları bulup hesaplamak suretiyle “peri oyununun” sayısını belirler.

Yukarıdakiler şimdiki Uygurlar arasındaki Şamanların haber verme perihonluğuna mensup faaliyetlerdir.

XVII. Bölüm: Şamanların Perihonluk Faaliyetleri

Uygurların itikadî yaşamı incelendiğinde bazı Uygur bölgelerinde birkaç türdeki perihonluk faaliyetlerine; tedavi etme perihonluğu, yağmur dileme perihonluğu, tuğ perihonluğu, temizleme perihonluğu, ruh uğurlama perihonluğu, haber verme perihonluğu, kast perihonluğu, perhiz perihonluğu, afetten sakinme perihonluğu gibi perihonluk faaliyetlerinin etkisine rastlanmaktadır.

Haber verme perihonluğu üzerinde önceki bölümde durduk. Aşağıda Uygurlar arasında devam eden birkaç perihonluk faaliyetlerinin üzerinde duracağız.

1. Tedavi Etme Perihonluğu

1) “Peri Oyunu” ve Tedavi Etme Aşamaları

“Peri Oyunu” şamanın gizemli hareketleri; iyi ruhların yardımı ve kutsal araçlar vasıtasıyla hastanın vücuduna zarar veren kötü ruhları kovup çıkarmak, hastayı tedavi etmek amacıyla gerçekleştirilen bir tür perihonluk faaliyetinden müteşekkil olup Uygur Şamanların en temel perihonluk şekli olarak düşünülür.

a. Tuğ Takma

“Peri Oyunundaki” tuğ takma aşaması üç aşamada gerçekleşir:

a.1. Hazırlık Aşaması:

Şaman veya hafızlar (mahalli ağzıda “hefiz” olarak adlandırılır. Özbek Türkçesinde saz çalıp şarkı söyleyen halk sanatçısı “hafız” olarak adlandırılır. Uygur Türkçesinde “hafızlık” işini yürüten sûfi kişilerin merasimlerde hikmetli sözler söylediği düşünülmektedir.) bir, üç, beş veya yedi kutsal def, 40-50 cm uzunluğunda hançer (veya 20 cm. çapında bıçak), ağaç saplı sihirli kamçı, 4-5 m uzunluğunda iki kat beyaz yün ip, yedi budaklı çilek sapı (bazen bunu ev sahibi hazırlar) doğan, şahin veya kırlangıç tüyü gibi nesnelere getirirler.

Hastanın ailesindekiler şeftali veya başka meyve ağaçlarının dalından yapılmış bir kazıkla cinleri bağladığına inanan 2 m. uzunluğunda beyaz ip, inek sütü veya suya tuz katılarak hazırlanan “han suyundan” bir kase, bir beyaz horoz, 50 cm kıvılcık, siyah, beyaz, mavi renkli parça kumaş, 5 m. beyaz kumaş, yedi evden dikilerek hazırlanmış yedi parçalı kumaş ve kırk kandil, kırk çörek gibi nesnelere hazırlanır.

a.2. Fala Bakma Aşaması

Şaman “Kuran” ın rasgele üç sayfasını açıp her sayfanın yedinci sırasının baş harfini bulur, bu harflerin sembolize ettiği sayıları hesaplamak suretiyle “peri oyunu” nun sayısını belirler. Geleneğe göre “peri oyunu” rüzgâr değme hastalığı, psikolojik

rahatsızlık ve sara, delilik gibi hastalıklara maruz kalanları “tedavi etmek” amacıyla oynanır.

a.3. Tuğ Takma Aşaması

Şaman evin ortasına tavandan aşağı doğru dikilen iki katlı yün ipin bir ucu tavana bir ucu yere gelecek şekilde kazığa sıkıca bağlar. Sonra ipe beyaz kumaşı bağlar ipin üst tarafına yedi budaklı çilek dalını takar. Evin dört tarafına beyaz, mavi, kırmızı, siyah renkli kumaşlardan tuğ yaparak takar. (bu dört renkteki tuğ yön tanrılarını sembolize eder) İşte bu “tuğ takma” olarak adlandırılır.

Bir defalık “peri oyunu” geleneğe göre 1, 3, 5, 7, 9, 11, 13, ... alanda oynanır. En çok 17 alanda oynanır. Alan sayısı hastanın hastalığının ağırlığına hafifliğine göre belirlenir. Biz aşağıda üç alanda oynanan “peri oyununu” açıkladık:

b. Birinci Oyun

Tuğ takıldıktan sonra ipin üstüne hasta tarafından yedi evden dikilip çıkarılan yedi renkteki parçalar takılır. Tuğun üstüne takılan yedi budaklı ağaç bir başörtüsü ile sıkıca bağlanır. Kötü ruhlar hastanın hangi organına toplanmış ise onları hasta vücudundan çıkarmak “zurun” olarak adlandırılır. Tuğ üstüne bağlanan budaklı ağaç dalı bezle sarılır. Dalın sarıldığı bezin kırmızı veya beyaz renkte olması şarttır. Ondan sonra yine dört tarafa dört yön tanrısı için birer kandil ve “çiltenler” için hazırlanmış kırk tane kandil üç takım halinde yakılır. Şaman hastayı tuğun yanına oturtur, hafızlar da dört tarafına oturur. Konu komşu ve diğer kadın erkekler tuğun etrafında oturur.

Şaman bir kandili alıp hastayı bir süre döndürdükten sonra dua eder. Sonra tuğu tutarak tekbir getirir. Dua “âmin” sözüyle sona erdikten sonra adrasman (kokulu bitki) getirilip tuğun önüne konulan buhurdandaki ateşe atılır. (buna sıcaklık veya koku salma adı verilir) sonra şaman kasesini alarak tuğu üç kez döndürür.

Sonunda şaman kâsedeki “han suyunu” tuğun üstüne serper ardından kâsedeki han suyunu alarak tuğun etrafında üç kez döner, yine tuğun etrafına üç kez serper, hafızlar da deflerini çalıp üç kez döner. Şaman deflere “han suyundan” üç kez serper.

“Tedavi” merasiminin başlaması ile oturanların hepsi dua eder, hafızlar ve şamanlar deflerini çalıp kaside okumaya başlar. O zaman hasta tuğu tutarak tuğun yanına oturur. Şaman ve öğrencileri defleriyle birlikte “bismillah, la ilahe illallah, âdem safiyullah, çehar-yar, iki imam...” şeklinde duayı sürdürür.

Çoğunlukla şaman eline defi alıp kıblenin sağ tarafına oturur, Nevaî’den gazeller okur ve “illa tenkeriyimdin...” diyerek ruhlardan medet dileyip olanca gücüyle bağırır.

Ruhlara bağışlanan kaside bittiğinde, şaman defin ritmini değiştirir. Hastayı alarak dört tarafına döner. Bu faaliyet bittiğinde şaman defî bırakır. Hafızlar da oturduğu yerden kalkıp bu hareketleri yapar. Yani şamanın hastayı alarak tuğu döndürmeye başladığında hafızlar da onların arkasından defleri güzelce çalıp hareket ederler. Sonra şaman hastayı yanına oturtup kendisi tuğu tutarak dua okur ve tekbir getirir. Bu iş bittikten sonra şaman tuğu üç kez döndürür. Hastayı da yerinden kaldırarak tuğu yedi kez döndürür. Ardından yine dua tekrar edilir. Şaman tuğa selam verdikten sonra kollarını açarak tuğu çevirir bu kez tuğu yavaş yavaş sekerek döndürür. Ardından tuğu yanındaki hastaya bırakır. O zaman hafızlar def çalmaya başlar. Şaman tuğu kaç kez hızlı şekilde çevirirse hafızlar da defe o hızla vurur. Genellikle memnuniyet ve hürmet sözlerini dile getirerek olanca gücüyle bağırır.

Ardından şaman töreni durdurur. Biraz sonra şaman yine hastayı alarak birlikte döner. Sonra yine dönmeyi durdurur ve hastaya : “Gözünün önünde nasıl bir şey oldu? Gök koçu gördün mü?” diye sorar. Eğer hasta hiçbir şey görmediğini söylerse, şaman iğneye kalın ip geçirip onu hastanın diline batırarak ona tuğu dokundurup tuğu döndürerek yine “Gözünün önünde nasıl bir şey oldu?” diye sorar. O zaman hasta az önceki cevabını değiştirip “gök koçu gördüm” der. Sonra şaman tuğu tutup ayağa kalkarak tekbir getirir.

Şaman tuğun yanında durup tekrara dua okuduktan sonra hastaya kamçıyla vurup tuğun etrafında döner.

Böylece birinci oyun biter, dinlenmeye geçilir.

c. İkinci Oyun

İkinci oyun başladığında şaman hastayı tuğun yanına oturtur. Hafızlar def çalıp kaside okumaya başlar ve o zaman hasta yerinden kalkıp tuğu çevirir; fakat şaman kendi yerinde sessizce oturur. Hasta biraz hareket ettikten sonra tuğun yanına tekrar oturur, def çalma, kaside okuma durur. Şaman yerinden kalkar, tuğun yanında oturan hastanın yanına oturur, hasta vücudunun belli bölgelerine giren kötü ruhları bir noktaya toplamak amacıyla hastanın sırtını sıvazlar. Sıvazlama işini bitirdikten sonra kendi yerine oturur. Hafızlar tekrar def çalıp kaside okumaya başlar ve şaman yine hastanın yanına gelip hastanın başında tuğu çevirir. (Geleneğe göre hasta tuğu yedi kez döndürür. Şaman kendi yerine döndükten sonra hastanın karşısına gelmesi yedi kez tekrarlanır.) Şaman tuğu yedi kez döndürdükten sonra durur.

Bu faaliyetlerin hepsi dua-tilavet ile gerçekleşir. Şaman ikinci aşamada hastanın omzunu tuğ tarafına doğru bastırır. Sonra hastayı beraberinde götürüp dört tarafına döndürüp yalnızca şaman tuğu döndürerek tuğu tutup kaldırarak tekbir getirir. Sonra def çalarak kollarını açıp dansa başlar ve tuğu hızlı bir şekilde döndürür. Gücü tükenene kadar dans etmeyi sürdürür. Genellikle “Allah” diye bağırır. Bu faaliyet bittikten sonra şaman hançerini çıkarıp bez ile hastaya sürer. Şaman yine hançerini alıp tuğun etrafında döner ve hançerini tuğa vurduktan sonra hastaya sürer, sonra şaman daha önceki gibi hastanın etrafında üç kez döner, oturduktan sonra kendisine de hançeri sürer. Sonunda hançeri hastanın üstüne koyup başını sallayarak dua okur. Şaman hastanın vücudundan kötü ruhları kovup çıkarmak için hastanın başına yastık koyup yatırır, gözleri ve boğazı gibi çeşitli organlarına (yüzü, sırtı, karnı) hızlı hızlı hançeri sürmeye başlar. Bunu yaparken de genellikle “Allah” diye bağırır.

Şaman hastayı alıp yüzüstü yatırdıktan sonra hançeri tuğla döndürerek hastanın tarak kemikleri arasına sürer. Hem de hançerinin ucunu hastanın omzuna batırır. Bu sürede şaman kuş tüyüyle hastaya yine “hansuyu” serper ve “euzibillahi ezemtu eyleküm ya-devler, ya periler sizemtü eyleküm devler, şeytanlar...” diyerek ayağa kalkar. Hastaya yine biraz “hansuyu” serper. Biraz hançer sürer. Sonra şaman tövbe etmek amacıyla hastayı yerinden aşağı indirir, hastanın omzundan başına kadar hançer sürer.

Bunlar bittikten sonra hastayı yerinden kaldırıp tuğun yanına oturtur. Şaman kendi yerine oturur. Hafızlar yine deflerini çalmaya başlar. Şaman yerinden kalkarak tuğun yanına gelir. Bir eline hançeri bir eline tuğu alarak çevirir. Bir müddet sonra hastanın yanında durup hastanın her yerine hançer sürer. Sonra hançeri götürüp çoğunluğun olduğu tarafa verir, sonra hemen arkasına dönüp hastanın yanına giderek yine ona “hançer sürer.” Bu işler bittikten sonra diğer faaliyetlere geçilir. Şamanın hastanın damarını tutması, kendi eline iğne batırması, küçük bir miktar kan akıtması... gibi faaliyetler gerçekleştirilir. Bu durum hastanın hakikaten hasta olduğunu ifade eder.

Yine şaman bir eline iğne batırarak kan çıkarıp bir eliyle kana dokunur, sonra hançeri diline ve boğazına değdirerek tuğun etrafında döner. Hastaya “hançer sürer.”

“Psikolojik hastaların doktoru” bu oyunu toplantıya katılanlarla birlikte “amin” diyerek dua etmesi suretiyle bitirir.

Dinlendiklerinde evin sahibi çay ikram eder. Bu tür korku tedavi faaliyetlerinde hastaya soğuk çay verilir. Bu faaliyette bazı hastalar tedavi olduktan sonra, üç gün veya bir süre dışarı çıkarılmaz. Çünkü bu “tedavi” ile kötü ruhlar kovulmuş olup hasta vücudundaki kötü ruhların hepsi gidermiş.

d) Büyük Oyun

Şaman hasta için tuğ astırıp döndürdükten sonra, onu tuğun yanında bekletir, kendisi tuğu çevirir. Hafızlar da onun hareketlerine uygun ritimde def çalarlar. Şaman bunu yaptıktan sonra, eline hançerini alarak “Allah” diye bağırır ve tuğun etrafında yürür ve elindeki hançeri hastanın çevresindeki boşluğa sallayarak bağırır. Sonra hastanın vücuduna “hançer sürer.” Ardından hançeri “han suyuna” batırarak hastanın gözlerine ve başka yerlerine sürer. Sonra hastanın vücuduna han suyu serpererek hançeri hastanın vücuduna değdirip hasta ile birlikte tuğu çevirir. Sonra yastığı tuğun yanına koyarak hastayı yatırır. Sırtını, ayağını elinin ayası ile ovar. Bu işler bittikten sonra şaman az önceki gibi tuğu tutarak döner. Güneş aydınlanmaya başlayınca önde gelen kişiler cüppelerinin kumaşı ile hastanın başını sararak def eşliğinde hastayı başka bir eve götürür.

Şaman beyaz (veya siyah) horozu (hasta tavuk olmaz) hastanın başından geçirerek ruhu gönderir. Bazı hastalara tavuk ile vurulur. Ruh gönderme işi bittikten sonra, şaman tavuğu öğrencilerine verip hastanın başındaki cüppe veya kumaşı kendi alır. Sonra şaman getirilen kamışları, evde dikilen tuğun bezi ile bağlayıp ateş yakarak hastanın etrafında döner, başında ateş çevirir. Sonra kalan kamışları boş bir alana götürerek orada tamamen yakar. Bu işlem de bittikten sonra şaman tekrara dua okuyup “han suyunu” kamışlarla hastaya saçar. Şeytanların evinde kapalı kalması için dört taraftaki kandillere serper. Tuğ bağlanan yerin kazığının üstündeki küçük kap içine yağ koyarak ateş yakılan kaba atar.

Ruhları kovup çıkarma ve hastayı tedavi etme aşaması bittikten sonra, hasta topluluktan çıkıp gider veya annesi-babası, yardımcıları onu alıp çıkarır. (Bazen de hastanın ailesindekiler şamanı kendi evine çağırır. O zaman çevredeki diğer hastalar da peri indirmek için eve toplanır. Tedavi bittiğinde hastalar bir evde toplanır veya birkaç hasta şamanın evine hastanın refakatçileri tarafından getirilir.) Şaman artan “han suyunu” kendisi döker ve peri için kullanılan ip, cüppe, kumaş, kase, hastanın başına sarılan kumaş gibi eşyaları kendisi alır, tavuğu öğrencilere verir. Bunları hasta götürmez; çünkü Şamanlara göre hastayı periden kurtarmak için kullanılan eşyaları

hasta götürürse hasta yine hastalığa yakalanırmış. Çoğu zaman önde gelen kişiler şamana fazlaca, fakir kişiler az “hak verir”, onun rızasını alır. Öğrenciler peri oyununda kullanılan eşyaları alır.

Geleneğe göre “peri oyunu” geceleri oynanır. “Tedavi” faaliyetleri bittikten sonra hastanın ailesindekiler şamana yedi ekmek, yağda pişirilen yedi ekmek ve “çiltlen”ler için hazırlanan pideden kırkını verir. Pideler hazırlanmaz ise gerekli şeyleri şamanın kendisi “verir”, kendisi hazırlar. [1]

2) “Hançer Sürüp” Okuma ve Kuş Tüyü Sürüp Okuma

“Hançer sürüp” okuma ve kuş tüyü sürüp okuma, tedavi etme perihonluğundan ayrılmış perihonluk faaliyeti olup bu perihonluk faaliyeti daha basittir. Hastanın belli bir yeri veya her yeri ağrır veya vücudu ağırlaşır şamanın huzuruna gider. Şaman, hastanın hastalık alametlerini tespit ettikten sonra, hastaya belli bir yalnız ağaç, eski dam veya pis yerin yanından geçip geçmediğini sorar. Hasta bu durumun nasıl olduğunu anlattıktan sonra şaman bu hastalığın o yerdeki belli devlerin-perilerin veya kötü ruhların zarar vermesinden kaynaklandığını söyler. “Hançer sürüp” veya doğan, şahin, kırlangıç tüyü ile sürülüp okumanın gerekli olduğunu söyler ve bu şekilde “tedavi eder.” “Hançer sürüp” okuma süreci şöyledir: Şaman uzun saplı hançeri (veya sağlam saplı bıçağı) yanına koyar, önce tütsü yakarak iyi ruhlara dua eder, sonra hançeri eline alarak hastanın vücuduna zarar veren kötü ruhları kovup çıkarmak için “Azayim Duasını” okumaya başlar. Şaman her okuma bittiğinde, hançeri önünde yatan hastanın başından ayağına kadar sürer. Her aşamada hançeri bu şekilde üç veya yedi kez sürer. Kötü ruhları kovup çıkarmanın son aşamasında, şaman hançerin ucunu hastanın ağrıyan yerine doğrultarak bir şekilde tıpkı hançeri hastanın vücuduna seri bir şekilde batırır gibi yaparak hastanın durumunu anlatır ve hastanın vücuduna “sürer.” Kuş tüyünü hasta vücuduna sürerek okuma süreci şu şekildedir: Şaman kuş tüyünü sürerek okurken benzer şekilde “Azayim Duasını” okur; fakat hançer yerine kuş tüyünü kullanır. Ayet okurken kuş tüyünü hastaya baştan ayağa sürer. Tedavinin son aşamasında, kuş tüyü ile hastanın vücuduna vurulur.

“Tedavi” bittikten sonra hasta, şamana uygun ölçüde “hak verir.”

3) Ruh Gönderme

Bazı çocuklar zayıf bir vücut yapısıyla doğar. Bunu Uygurlar “avak” olma şeklinde adlandırır. Bu tip durumlara sıklıkla rastlanır. Bu durumda ya şaman hastanın evine gelir ya da hasta, şamanın huzuruna getirilir. Şaman hastaya baktıktan sonra fal bakıp hastaya, karnına belli bir devin-perinin zarar verdiğini veya belli bir cinin vücuduna girdiğini söyler ve kötü ruhların bir kuklaya, tasviri bir nesneye göçürülmesi gerektiğini söyler. Dolayısıyla hastanın ailesine bir tane “azayim kukla” dikerek belirlenen günde getirilmesini söyler.

Kukla Dikme: Kukla, beyaz bez ile dikilip içine pamuk konularak hazırlanır. Kuklayı hasta ailesinin yaşlı kadınları hazırlar. Geleneğe göre kukla 50 cm. ebatında olur. Kuklanın cinsiyeti hastaya göre belirlenir.

Kukla Aşının Hazırlanması: Hastanın yakınları “cin kuklası” (“azayim kuklası”) hazırlamanın yanı sıra “cin aşı”, “cin kabı” (“cin kâsesi”) ve “cin kaşığı” hazırlar. “Cin aşı” bir kez evlenmiş olan evden yedi ölçü un isteyip kazanda tuzsuz olarak kaynatılan suya koymak suretiyle hazırlanır. Bu yiyeceğe gelenekte “umaç” denir.

Kullanılmayan kâseler ve kaşıklar “cin kâsesi”, “cin kaşığı” olarak kullanılır. Belirlenen bir vakitte hasta yakınları şamanın söylediği işleri yaparak şamanın huzuruna gelir. Şaman önce tütsü yakarak ruh çağırma duasını okur, sonra kuklayı hastanın yanına koyup “azayim duasını” okur. Ruh “gönderme” faaliyeti bittikten sonra, çocuk kazan üstünde buğulanır. Sonra çocuğa tuzsuz olarak yapılmış “avak aşı” içirilir, kalanı; yani kullanılmayan kısmı kâseye konulur. Şamanın tarif ettiği gibi hasta yakınları kuklayı ve hazırlanan yiyeceği o gece dört yolun kavşağındaki ağaca götürüp kuklanın önüne kasedeki yemeği kaşık ile tutturup bırakır ve arkasına bakmadan gelir. Şamanların anlattığına göre kuklayı götüren kişi arkasına bakarsa kuklaya göçürülen kötü ruh yine hastanın vücuduna gelirmiş. Geleneğe göre bu durum gece yapılmalıdır.

Eğer büyük kişilerde “avak” hastalığı görülürse şaman fal bakarak birinin “kastname” (kötü büyü) okutması sebebiyle olduğunu söyler ve yukarıdaki gibi “tedavi eder.” Ancak ruh göçürülen kukla “ruh göçürülen gece” şamanın gösterdiği mezarlıktaki bir ağacın dalına asılır veya ağaca yaslanır. Bu duruma Dolan Uygurları arasında sıklıkla rastlanmaktadır.

Tozlandırma: Büyümeyen çocuklar birden bire zayıflar “avak” olursa şaman “tozlandırma” yöntemi ile “tedavi eder.” Bunun yöntemi şöyledir: Hasta tarafı yedi

değirmene gidip değirmenden un alarak gelir. Şaman bu unu “avak”, hasta çocuğun vücuduna her Çarşamba günü bir miktar sürer ve “tozlandırma” büyüsünü okuyarak üfler veya bu tozu hamur yapıp ince şekilde açar, sonra unu hasta çocuğun vücuduna sürer. Bunu yedi kez yapar. İşte buna “tozlandırma” adı verilir. [2]

4) Al Yapma

Hastanın eli veya ayağı ağrırsa, şamanın huzuruna gider. Şaman fala bakarak bunun malum bir kötü ruhun zararından kaynaklandığını söyler ve hastaya “ak can” veya “kara can” (ak can; beyaz tavuk, beyaz koyun, beyaz güvercinlerde; kara can, siyah tavuk, siyah koyun, siyah güvercinlerde bulunur.) bulup getirilmesini söyler. Hasta bunu getirdikten sonra (belli bir zamanda), şaman onu hastanın bacağına veya eline beyaz ipe bağlayarak “ruh göçürme” duasını okur. Her okuduğunda şaman elindeki doğan, şahin veya kırlangıç tüyünü hastaya baştan ayağa sürer. “Tedavi” bittiğinde hasta “can”ı şamanın gösterdiği mezarlığa veya yalnız bir ağacın üstünde boğazlayarak oraya gömer. Bu tür “tedavi” yöntemi genellikle kısır kadınlar, çocuğu olmayan kadınlar için kullanılır.

5) Nökçe (Kandil) Yakıp Okuma

Bu tür “tedavi” yönteminin süreci şu şekildedir: Hastanın bacağı, eli veya beli (belli bir süre) ağrırsa şamanın huzuruna gider. Şaman fal bakıp malum ruhların zararı sebebiyle oluşan bir ağrı olduğunu söyler. Hasta yakınları şamanın tarif ettiği yedi çift, bir tek çörek ve kamıştan yapılmış yedi tane kandil hazırlar. Şaman hastayı yatırıp üstüne yedi çift bir tek çöreği dizer, onların üzerine yedi tane kandili batırarak yine hasta yakınlarının hazırladığı dört kandili evin dört tarafına koyarak yakar. “Ruh göçürme” duasını okur. Bu “tedavi” dua ile son bulur. Bu gelenek “kandil yakıp okuma” şeklinde adlandırılır.

6) Çapaya Basıp Okuma

Şaman beli ağrıyanları, çocuğu olmayan (kısır) kadınları işte bu yöntemle tedavi eder. “Tedavi” süreci şu şekildedir: Hasta şamanın huzuruna geldikten sonra şaman fal bakar, yine benzer şekilde malum ruhların zararından hasta olduğunu söyler. Şaman tütsü yakıp dua ettikten sonra bir çapayı ateşe atar, çapa ateşte kızarıncaya hastayı yüz üstü yatırıp çapayı ateşten alır, çıplak ayakla kızarmış çapanın üstünü ezer, ardından hastanın belini üç kez çiğner. Her çiğnediğinde, şaman ruhlardan medet diler ve kötü ruhları kovup çıkarma büyüsünü okur. Bu şekilde çiğneme yedi kez tekrar edilir. Şaman dua ederek “çapaya basıp okumayı” sonlandırır.

7) Serpme (Saçı) Yapma

Bu “tedavi” yöntemi yüzü, başı veya bedeninde yara olan insanlar için uygulanır. “Tedavi” süreci şu şekildedir: Önce şaman yanak büyüklüğündeki üç parça hamuru birleştirir, sonra dua ederek közlü ateşe gömer, ateşe üfleyerek büyü okur. Köze gömülen hamurun birazını alıp her tarafa serper. Şamana göre; bu “serpme sihrinin” gücü ile yara iyileşirmiş. [3]

Ayrıca “ateşe göçürme” yöntemi bulunup çocukların karnı ağrıdığı veya aralıksız ağladığında “ateşi çıktığı” düşünülür. Çocuk şamanın huzuruna veya “yeteneği olan” büyüklerin yanına getirilir. O kişi pide, ekmeğin yanığı veya kepeği avucuna alıp ateşle ısıtarak okuduktan sonra hastanın karnını, sırtını ovar ve yukarıdaki nesnelere bez arasına alarak ateşte ısıtıp okunan hastanın ağrıyan yerlerine değdirir. Ateş göçürme (şaman ve yetkin kişiler) sürecinde çokça esnemesi hastanın gerçekten de “ateşi çıktığını” ifade eder. “Tedavi” sona erdiğinde ateş göçüren kişi “Gittin gittin; gitmezsen hasıra sarıp ateşe atıyorum.” diye ateş tutan ruhlara “emir” verir.

Yukarıdaki durumlardan Uygur Şamanların tedavi perihonluğunun bazı bölgelerdeki Uygurların ideolojik tasavvurunda önemli etkiye sahip olduğu görülmektedir.

2. Yağmur Dileme Perihonluğu

“Yada Taşı” tasavvuru sadece Uygurlar arasında değil; bütün Türk toplulukları arasında yayılmış bir tür perihonluk tasavvurudur. Bazılarına göre; “yada taşı” ile yağmur yağdırılır, rüzgâr estirilir veya kar yağdırılmış. “Divân-i Lügati’t-Türk”te şamanın “yada taşı” sihri ile yazın kar yağdırdığı belirtilmiştir.

İsveçli Gunnar Jarring’in hatırasında; “Yadacı Guma’da yoktur. Karga tepesinde Zonlan denilen yerde var. Önceden bu yerden birçok yadacı çıkardı. Benim anladığım kadarıyla; yada taşı suya konularak duası okununca yağmur yağarmış. Yada taşının nasıl bulunacağı hakkında şu bilgiler bulunur; Yada taşı sonbaharda gökyüzünden düşmüş. Yonca tarlası, yeşillik veya çimenlere düşmüş. Taşı ot ile birlikte öküz yerse öküz her sinirlendiğinde on-on beş kişiye saldırırmış. Bunu gören bazı kişiler öküzden yada taşı çıkarmıştır. Altı şehirde bu öküzü öldürüp yada taşını alan insanların bulunduğu bilinmektedir.” [4] demektedir.

Demek ki yada taşı ile şamanın gökyüzüne etki edip yağmur, rüzgâr ve diğer doğa olaylarını meydana getirdiği düşünülmektedir. Günümüzdeki bazı kişilerde “yada taşı” hakkındaki bu düşünceler devam etmektedir.

3. Çocuk Dileme Perihonluğu

Çocuk dileme perihonluğu, şamanın perihonluk faaliyetleri içinde önemli yeri olan faaliyetlerden biri olmakla birlikte şimdiki bazı Uygurlar arasında da etkisini devam ettirmektedir.

Uygur kadınlar, çocuk dileycekleri zaman şamanın gösterdiği bir ormandaki ağacın altına eşleriyle birlikte gidip ağacın gövdesini kucaklarlar ya da ağaç altında eş ile birlikte bir gece geçirirler. Bu uygulama yapıldığında çocuk sahibi olunacağına inanılır. Hoten Uygurları bu türdeki ağaçları “yalnız oğul ağacı” şeklinde adlandırırılar. Ayrıca Kumul Uygurlarının kadınları eşlerini yanlarına alarak şamanın gösterdiği “kutsal pınarı” başına gidip çocuk dilerler. Çocuk dileyen kadının eşi pından üç parça bulanık su alır. Eğer “kutsal pından” bu pay çıkarılırsa erkek çocuk sahibi olunacağına inanılır. Şayet hiçbir şey çıkmazsa hamilelikten ümit kesilir. [5]

Ayrıca Hoten’in Guma kasabasındaki Uygurlar çocuğu dağ eteğindeki bir mağaranın önüne götürür, çocuğun eski kıyafetlerini buraya bırakırlar. Çocuk mağara önünde yalnız bırakılır ve burada üç kez emekletilir. Sonra çocuğa bir takım yeni kıyafet giydirilip geri getirilir. Böyle yapıldığında çocuğun sağlıklı bir şekilde büyüyeceğine inanılır. [6]

Yukarıdaki perihonluk faaliyetlerinde mağara, pınar başı ve ağaç gövdesi gibi nesnelere “anne vücudunu” sembolize etmektedir.

4. Temizleme Perihonluğu

“Temizleme” perihonluğu eski perihonluk yöntemlerinden biri olup tarihi kaynaklarda belirtildiğine göre; eskiden Uygurların atalarında hayvanlar hasta olunca veya uzaktan misafir gelince, iki ayrı yere ateş yakıp hayvanları ve misafirleri ateşten geçirerek “temizleme” âdeti vardı. Günümüzde devam eden perihonluk faaliyetlerinde de ateş ile “temizleme” yöntemi kullanılmaktadır. Bu durum Uygurların Şamanizm tasavvurunda ateşin en eski “temizleme” aracı olduğunu düşündürmektedir. Ayrıca su ve süt ile “temizleme” yöntemi de mevcuttur.

Dolan Uygurları arasında yakın dönemlere kadar soy ve akrabalık ilişkisi temelinde şekillenen “ak kandil” ve “kara kandil” olarak adlandırılan bir toplanma şekli bulunup “kandil” sitemine mensup olan (bir kolu olan) her üye; “ev kandili”, “inek kandili”, “mal kandili” gibi kandil faaliyetlerini gerçekleştirmekle vazifeliydi. Bu faaliyetlerin belirli bir yapılma zamanı olmayıp faaliyet zamanını ev sahibi belirler.

“Ev Kandili”: Ev kandili evin içini temizleyip ailenin sağlık ve sıhhatini dilemek amacıyla yapılan bir tür dinî faaliyettir. Bu faaliyet yapılırken ev sahibi kırk ıslak çörek (yağda pişirilmiş çörek), kırk kuru çörek (yağsız pişirilmiş çörek) ve kırk tane kandil hazırlar. Sonra eve birkaç molla (İslamiyet’ten önce şaman çağırılması ihtimal dâhilindedir.) çağırılır. Onlar kırk kandili yakıp evin dört tarafına dört kandil koyarlar. Kırk ıslak çörek ve kırk kuru çöreği iki gruba ayırıp üstüne yedi kandil dikerler. Evin üstünde yanan kandiller evi aydınlatır. Sonra mollalar Kuran okur, çöreklerin birazını yiyerek kalanını evlerine götürürler. Geleneğe göre bu faaliyet akşam gerçekleştirilir. (Bazen de gündüz yapılır.) İnsanlara göre; ev içinde “kandil” yapılırsa ev kaza, bela ve afetlerden uzak olurmuş, hastalık o eve uğramazmış.

“İnek ve Koyun Kandili”: İnekler, koyunlar aniden hastalanırsa, ineklerin; sağılan hayvanların sütü kesilirse veya yavrulamazsa bu hayvanların sahibi yedi çift, bir tek çörek hazırlar. Sonra bir molla çağırılır. Molla koyunları, inekleri ağıla kapatarak (inek bakanlar “inek kandili”, koyun bakanlar “koyun kandili” yapar.) ağılın kapısının önüne bir örtü serip örtünün üstüne yedi çift, bir tek sayıda olan çörekleri koyarak Kuran okur. Bu iş bittikten sonra Kuran’ı ağılın kapısının üstüne koyup alttan koyunları ve inekleri geçirir. Sonunda molla dua eder, mollanın gerekli şekilde rızası alındıktan sonra molla gider.

Eski devirlerde bu tür “temizleme faaliyetleri” ateş ile yapılırdı. Ancak İslamiyet’ten sonra İslam inancının tesiriyle muhteva yönünden İslam dini akideleri uygulanıp şekli yönden Şamanizm ritüelleri devam ettirilmiştir. Yani eski dönemlerde yukarıda bahsi geçen hastalık alametleri görüldüğünde, hayvanların ateş arasından geçirilerek “temizlenmesi” geleneği, İslamiyet ile birlikte “Kuran” ile “temizleme” geleneğine dönüşmüştür.

“Ateş Çıkarma”: Beşikteki bebek rahatsızlandığında (bebeğin beşiği ve her türlü eşyası dâhil) bebeğin annesi bebeği kucağına alıp üstüne bir bez ya da başörtüsü örter. Bebeğin ninesi bir tutam kamış yakarak dua edip bebek ile annesinin başında ateşi çevirir. Nine, anne ve çocuğun başında ateşi üç kere çevirir. Anne ve çocuğa bu şekilde yedi kez tekrarlanır. Ateş çevirme bittiğinde anne, çocuk ile kendisinin başındaki bez, kumaş veya başörtüsünü çıkarmayarak çocuğu eve götürür.

Ayrıca Uygurlar düğün günü gelin geldiğinde gelin yeni eve girmeden önce gelini ateş etrafında döndürerek “temizler.” Bazı Uygurlar yeni ev yaptığında, çatı yaptığında, eve tadilat yaptığında dama çıkılan yere ateşin sembolü olarak kızıl kumaş

bağlayıp “ateş”i evin üstüne alır hem de evin içinde tütsü yakarlar. Bu; yeni evin güvende olmasını dilemek, kötü ruhların zararından korunmak, yeni evi “temizlemek” anlamına gelir.

5. Ruh Çağırma Perihonluğu

Bu perihonluk çoğunlukla çocuklar için yapılır. Çocuklar hırçınlaşır, birden bire korkmaya başlarsa çocuğun ruhunun korkup gittiği düşünülür, ruh çağırma perihonluğu ile çocuğun “ruhu” geriye döndürülür. Uygurlarda bu perihonluğu çoğunlukla çocuğun ninesi yapar. Perihonluk süreci şu şekilde olur: Anne çocuğu kucığına alıp evde oturur. Çocuğun ninesi çocuğun kıyafetini süpürgenin altına koyup evden dışarı çıkararak çocuğu adıyla çağırır. Sonra eve tekrar girerek çocuğun ruhunun gelip gelmediğini sorar. Biri “geriye döndü.” diye cevap verdikten sonra çocuğa kıyafetleri giydirilir. Bu, çıkıp giden ruhu geri döndürmek manasına gelir. [8]

6. Büyü Perihonluğu

Büyü perihonluğu çoğunlukla karı-koca, kız-erkek arasındaki ilişkilerin bakıldığı bir perihonluk faaliyeti olup bu adette “büyü yapmak” ve “büyü okutmak” şeklinde iki uygulama vardır.

Büyü Yapmak: Bir kadın kocasına “büyü yaptırmak” istediğinde şamanın huzuruna gelip maksadını söyler. Şaman bu kadına meyve ağacı dalından bir kazık hazırlayıp belirttiği vakitte gelmesini söyler. Kadın, şamanın istediği kazığı belirttiği gün alıp gelir. Şaman kazığa “kastname” okuyup kadına verir. Kadın, şamanın tarif ettiği kazığı evin ortasına veya eşığının altına derin bir şekilde gömer. Şamana göre; erkek eve girerken kazığın gömülü olduğu yerin üstünden geçtiğinde “kastname” etkisini gösterirmiş. Erkek, hanımına “büyü yaptırmak” istediğinde yine benzer şekilde şamanın huzuruna gelir. Şaman, bu erkeğe bir tane kurbağa tutup getirmesini söyler. İhtiyaç sahibi, kurbağayı tutup şamana getirir. Şaman, kurbağayı ocaktaki köze gömüp “kastname” okur. Sonra erkek, şamanın tarif ettiği şekilde kurbağayı hanımının geçtiği yola gömer. Kadın gömülen kurbağanın üstünden geçtiğinde “büyü” tesirini gösterirmiş. Ayrıca üçüncü bir şahıs karı-koca veya kız-erkek arasına soğukluk sokmak isterse şamanın huzuruna gidip niyetini söyler. Şaman da karı-kocayı sembolize eden bir çift demir kukla temin eder. Şaman, isteyen kişinin talebi üzerine büyü perihonluğu yaparken önce demir kuklaları birbirine sırtını dönecek şekle getirir, ocaktaki ateşe atarak “kastname” okur. Şamana göre; kuklalar ateşte ısınınca “kastnamenin” etkisiyle

“büyü” yapılan kişilerin arasına soğukluk girer, birbirlerinden çabucak tiksiniirler. Bu tip “büyü yapma” şekilleri çok olup her şamanın “büyü yapma” şekli birbirinden farklıdır.

Büyüyü Ortadan Kaldırma: Bu perihonluk “büyü” yapılan kişi, kendisine kast yapıldığını anladığında yapılır. Nasıl “kast” yapıldığı açıklandıktan sonra, şaman “büyüyü” geri çevirmek için “kastname” okur.

Özetle, “büyü perihonluğu”; “ısıtıcı” ve “soğutucu” olarak ikiye ayrılır. “Soğukluk” yukarıda açıkladığımız “büyü” yapma faaliyetini ifade eder. “Sıcaklık”; geleneğe göre bir erkeğin kız için veya bir kızın erkek için okuttuğu “büyü yaptıрма” perihonluğudur. Yani bir tarafın diğerini kendisine bağlamak (tabi kılmak) amacıyla şamana “kastname” okutturması mahiyetindedir. Bu amaçla gelen kişilerin talebini yerine getirmek için şaman bir çift demir kuklayı, birbirine yüzünü dönecek şekilde birleştirip ateşe atarak “kastname” okur. Şamana göre bu yapıldığında, erkek ile kız arasına sevecenlik girermiş.

Şamana göre; amacı “büyü yaptırmak” veya “büyüyü ortadan kaldırmak” olsun, bunların hepsi gizli yapılır. “Büyü Perihonluğu”nun “büyüsel gücü” kast yapılan kişi bunu anlayana kadar geçerlidir. Dolayısıyla “büyü yapılan veya yapan” kişinin hiçbir şekilde bilinmemesi gerekir.

7. Yasaklama Perihonluğu

Yasaklama perihonluğu insanların konuşma ve davranışlarının sınırlanması geleneğinin genel adıdır. Başka bir deyişle, insanların hürmet ve korku hislerinin bir tür ifadesidir. Şimdiki köylerde bazı Uygur kadınlar kocası, babası ve kayınbabasının adını doğrudan söylemezler. Şamanizmdeki yasaklar düşüncesinin ve bu düşüncenin devam eden şeklinin üzerinde ayrıntılı olarak durmayacağız. Çünkü Şamanizm inanç objeleri olarak görülen “Tanrıları” açıklarken bu “kutsal” nesnelere kapsayan söz-davranış bağlamındaki yasaklama adetlerine yer vermiştik.

Ayrıca “ruh durdurma” perihonluğu ve “ruh çağırma” perihonluğuna Uygurların Şamanizm faaliyetlerindeki “peri oyununda” ayrıntılı olarak yer verilmiştir. Dolayısıyla bu konu üzerinde ayrıca durmayacağız. Uygurların “afetten sakınma” perihonluğu hususundaki ideolojik düşünceler hayli fazladır; bu perihonluğu son bölümde ayrıca açıklayacağız.

Açıklamalar:

[1]. N Pantosov: “Rus İmparatorluğu Coğrafyasının Türkistan Kısmından Doklat, 6 Tom “Tarañçılardaki Bahşı” 1907- yıl, Taşkent, Rusça Neşri.

[2]. Abdukérim Rahman: “Uygur Folkloru Hakkında Beyan”, Şıncañ Daşö Neşriyatı, 1989- yıl neşri, 489.s

[3]. Yukarıdaki Kitap, 490.s

[4]. Gunnar Yarniñ: “Uygur Halk Edebiyatı Cevherleri”, Milletler Neşriyatı, 1997 yıl neşri, 304.s

[5]. [6]. [7]. Dilmurat Ömer: “Altay Dil Sistemindeki Milletlerin Şamanizm İnancı” Şiñcan Halk Neşriyatı 1995-yıl Çince Neşri, 156-157.s.

[8]. Yukarıdaki Kitap, 159.s.

XVIII. Bölüm: Günümüz Uygurlarında Nezir-Çırağ (Adak-Kandil) Faaliyetleri

Din bir tür fikrî sistem olması sıfatıyla belirli içerik ve biçimlere sahiptir. Şöyle ki; şaman dini de ilkel bir din olması sebebiyle kendisine özgü dini düşüncelere ve bu dini düşünceler temelinde şekillenmiş bir inanç yapısına sahiptir. Şamanizm inanç şekilleri, ilkel toplumun doğal ve sosyal şartlarında şekillenmiştir. Nitekim Şamanizm inançlarında mekân ve zaman özellikleri açıkça görülmektedir. Dolayısıyla millî özellikler de belli derecede yansıtılmaktadır. Bu durum inanç faaliyetleri bağlamındaki bu noktada açıkça görülmektedir.

Şamanizmdeki nezir-çırağ faaliyetleri Şamanizm inanç faaliyetlerinin önemli hususları arasındadır. Şamanizmdeki nezir-çırağ faaliyetlerinin amacına bakıldığında; bu tür faaliyetlerin Animizm düşüncesi temelinde şekillendiğini söylemek mümkündür. Çünkü nezir-çırağ faaliyetleri insanların belli bir amaca ulaşmasında, bir tür araçtır. İnsanlara göre; nezir-çırağ faaliyetlerinde kullanılan nesnelere (adak aşısı, günlük aletler, kurbanlık hayvanlar) hepsi faaliyet sonunda “ruh”a dönüşüp Tanrıların (veya ruhların) huzuruna varır. Tanrılar (veya ruhlar) adak eşyalarını kabul ettikten sonra adak adayanların dileklerini kabul eder. İnsanlar göre; adak önce “suya” takdim edilen sonra Tanrı’nın (veya ruhun) iltifatına mazhar olan süreçtir.

Şamanizmdeki nezir-çırağ faaliyetlerinin Uygurların sosyal yaşamındaki tesiri hayli fazladır. Uygurların günlük yaşamındaki adetlerinde her türlü nezir-çırağ faaliyetine rastlanmaktadır. Uygurların nezir-çırağ faaliyetlerini ortak adak, ailevi adak ve şahsî nazarı olarak üçe; nitelik yönünden gökyüzüne adak adama, atalara adak adama, ölenlerin ruhuna adak adama ve cinlere-ruhlara adak adama olarak dörde ayrılmaktadır. Uygurların adak adama faaliyetinde bir kazan yemek (pilav) hazırlanır. Koyun, inek ya da at kurban edilir. Kurban etme yöntemi İslam esaslarına göre belirlenir. Kurban edilen hayvanın etinin pişirilmesi ve çiğ adak (çiğ seçme) olmak üzere iki türden müteşekkildir. Çoğunlukla kurbanın eti pişirilmek suretiyle adak yapılır, çiğ adak adamaya çok az rastlanır.

1. Ortak Adak

1) Gökyüzüne Adak Sunma

Eski dönemlerde Uygurların ataları Gök Tanrı’ya en yakın olduğu düşünülen yerde (mukaddes dağ zirvesinde), Gök Tanrı’ya adanan ortak şekilde nezir-çırağ faaliyetleri yaparlardı. İşte bu geleneklerin etkisi yakın dönemlere kadar devam etmiştir.

Örneğin; Uygurlarda “zara hetme” olarak adlandırılan bir tür nezir-çırağ merasimi bulunup geleneğe göre bu adak yurtta kuraklık ve hastalık afetlerine maruz kaldığında gerçekleştirilir. Bölgenin aksakalları ve mollalar kendi arasında görüşerek belirledikleri bir Cuma günü “zara hetme” yapılacağını ailelere haber verirler. “Zara hetme” şehirde gerçekleştiriliyorsa o şehirdeki aileler Cuma günü belirlenen yere toplanıp her aile kendisine bir kazan “adak yemeği” hazırlar. Adak merasimine katılan büyük-küçük, kadın-erkek herkes yurdun aksakallarının önderliğinde yapılan adak yemeğinden tadıp Kuran okur, dua eder, yağmur diler veya yurdun çeşitli hastalıklardan uzak kalmasını, bölgenin mamurluğunu ve asayişini dilerler. Maralbaşı kasabasında bu faaliyet mezarlıklara yakın yerlerde gerçekleştirilir. Faaliyet bittiğinde nezir-çırağ yapacak topluluk mezarlığa gidip herkes babasının-annesinin, soyunun-akrabalarının mezarları başında dua-tilavet okuyup evlerine dönerler. Eski dönemlerde bu faaliyetlere şaman önderlik ederdi. İslamiyet kabul edildikten sonra faaliyet içerik açısından değişip İslami kimliğe bürünmüştür.

Ayrıca bu adet, yine Kumul’un Kara Deve köyünde gökyüzüne adak adamanın bir şekli olarak devam etmektedir. Bu bölgedeki Uygurlar her yıl Nisan ayının ortalarındaki bir günü seçerek köyün dışındaki özel bir yere toplanıp koyun keserek adak sunarlar; gökten rüzgâr, yağmur, bolluk-bereket, insan ve hayvanlara güvenlik dilerler. Bu faaliyete mollalar önderlik etmektedir. [1]

Kısacası bu faaliyet, yaylak-kışlak dairesinde gerçekleştirilmektedir.

2) Atalara Adak Sunma

Atalara adak sunma faaliyeti ortak nezir-çırağ faaliyetinin bir şekli olup bu tür faaliyetler günümüz Uygurlarının yaşamında belirli etkiye sahiptir. Kaşgar bölgesindeki “ordam” faaliyeti atalara adak sunma faaliyetinin bir türüdür. “Ordam” faaliyeti her yıl Berat ayında gerçekleştirilir. Her bölgeden gelen hacet sahipleri ve ziyaretçiler güçlerinin yettiği ölçüde hayvan (veya et), yiyecek, sebze getirip “Ocak Hanım Mezarı”nda toplanır, adak yapılacak nesnelere büyük bir kazana atılarak hazırlanır, ulu ruhlardan ikbal, selamet, çocuk vb. dilenir.

Günümüzde bu faaliyetin tesiri hâlâ devam etmektedir.

2. Aile Adağı Sunma

1) Ölenlerin Ruhü İçin Adak Sunma

Bu nezir-çırağ faaliyeti Uygurların günlük yaşamında önemli yere sahiptir. Ölenlerin ruhu için adak adama faaliyeti ölenlere duyulan özlem, onları yâd etme, onların ruhunun “ruhlar dünyasında” da hayattayken sahip olduğu benzer şartlara sahip olma, ölenlerin ruhundan medet umma amacıyla gerçekleştirilir. Geleneğe göre; Uygurlar ölüyü defnettikten sonra 3. gün “üç adağı ” yapar. Bu adağa ölen kişinin soyundan, akrabasından başka eşi dostu ve ailece görüştüğü kişiler katılır. Adak sahibi inek veya koyun keserek bir kazanda pişirip nezir hazırlar. Nezire katılanların hepsi bu yemekten tadarlar. Ayrıca ölünün defnedildiği 7. gün “yedi neziri”, 40. gün “kırk neziri”, sene-i devriyesi olduğunda “yıl neziri” yapılır. Hoten Bölgesindeki bazı Uygurlarda yukarıda bahsi geçen nezirlerden başka yine ölenlerin ruhu için “yirmi neziri” yapılıp bu âdetin Şamanizmdeki “üç-yedi neziri” tasavvurunun yansıması olması mümkündür. Kumul’un Kara Döve köyündeki Uygurlarda ölenlerin ruhu için yukarıdaki nezir faaliyetleri yapılmakla birlikte; ölünün defninden 100 gün sonra “yüz neziri” yapılır.

Doktor Dil Murat Efendi incelemelerinde Uygurların 7’nin katlarındaki sayılara denk gelen günlerde nezir yapma âdetinin olduğunu belirtmektedir. Doktor Dil Murat Efendi bu durumu şöyle ifade etmektedir: “Günümüzde Türk Dil Ailesine mensup topluluklar ölünün ahiret yaşamının baz alındığı merasimlere çok önem vermektedir. Örneğin; Uygurlar ölüyü defnettikten sonra 3. gün defin töreni yaparlar. Hayvan kesip nezir aşısı hazırlar ve ölünün tanıdıkları, soyu-akrabası ve eşi dostu merasime davet edilir. 7. 10. 21. 28. 35. günleri daha küçük çapta nezir-çırağ merasimleri yaparlar. Kabir başına gidip sadaka vermenin yanı sıra adağı olan soy-akraba koyun keser, ölünün aile fertleri çağırılarak onlara teselli çayı verilir. Bu merasimler ‘birinci yedi’, ‘ikinci yedi’ olarak adlandırılır.” [2]

Özetle Uygurların merhumun ruhu için yaptığı nezir-çırağ faaliyetinde “üç neziri” ile “kırk neziri” daha büyük nitelikteki nezir faaliyetleri olarak düşünülmektedir.

2) “Dilenen” Çocuk İçin Adak Sunma

Dolan Uygurları arasında başına bir örük saç konulan çocuklar bulunmaktadır. Çocukları yaşamayan anne babalar, yeni doğan çocuklarının yaşaması için bir kutsal mezara gidip yüce ruhlar için adak adarlar ve çocuğa temsili bir saç takarlar. Bu saç, çocuk büyüyünceye kadar çıkarılmaz. Çocuk büyüdükten sonra topluluk önünde

çocuğun temsili saç kesilir. Toplulukla birlikte dua edilir. Geleneğe göre; bu çocuk ailedeki en itibarlı çocuk olarak görülür ve ona vurmaya, hakaret etmeye izin verilmez.

3) Tehlikeye Maruz Kaldığında Adak Sunma

Ailedekilerden biri ani bir tehlikeye maruz kalınca şamanın huzuruna giderler. Şaman fal açıp bu felaketin malum bir ağaç veya mezardaki ruhlardan (veya devlerden-perilerden) kaynaklandığını söyler. Bunun üzerine onlar şamanın tarif ettiği bir mezar için adak sunar veya malum bir ağaç için “kan” akıtırlar.

4) Kötü Rüya Gördüğünde Adak Sunma

Ev sahibi kâbus ya da kötü bir rüya gördüğünde bunu atalar ruhunun gazabının belirtisi olarak yorumlayıp ertesi gün bir kazan adak aşı hazırlayarak mahallesine nezir dağıtır ve ataların ruhu için tütsü yakar. Bu âdete Güney Şincan’ın köylerindeki Uygurlar arasında daha çok rastlanmaktadır.

Yukarıdaki nezir-çırağ faaliyeti bir ailenin ortak bir isteğinin “yerine gelmesi” için yapılır. Dolayısıyla aile topluluğunun ortak hislerini sembolize eder.

3. Şahıs Adağı

Şahıs adağı birinin belli bir amaçla kendisi için yaptığı adak faaliyetidir.

Birisine beklenmedik bir anda kıymetli eşyalar kaldığında veya zengin olduğunda derhal bir “can”ı öldürüp “kan” akıtır. Eğer bunu yapmazsa kendisinin bir parmağından bir miktar kan akıttıktan sonra variyetini kullanır. İnsanlar zengin olduğu zaman nezir yapmaz veya kan akıtmazsa bu zenginliğin o insana nasip olmayacağına ve o kişinin bir kazaya belaya uğrayacağına inanılır. Yine zengin olmanın bir şartı da şudur ki; zengin olan kişi bunu hiç kimseye duyurmamalıdır.

Ayrıca şamanlar da uygun gördükleri bir vakitte kendilerinin tapındığı “Koruyucu Tanrı” olan yalnız ağaç veya kuşa (doğan, şahin veya kırlangıç), Şamanlığı öğrendikleri yer için “kan” akıtır veya tütsü yakarlar. Şamanların anlattığına göre; şamanlar kendi mazara-meşayihlerine güçleri yettiği ölçüde “kan akıtıp” tütsü yakmazlarsa bu mazara ve meşayihler şamana öfkelenir, ondan uzaklaşırlarmış. Böylece şamanın sihirselleme gücü zayıflarmış.

Biz yukarıda adak olarak sunulan hayvanının iki şekilde adak yapıldığını ifade etmiştik. Adak hayvanının etini çiğ nezir kılma (“çiğ dağıtma”) özel durumlarda yapılan bir adak türü olup bir ailede iş için kullanılan at, inek veya koyunun ölme ihtimali olduğunda, ev sahibi hayvanın etinin helal olması için onu kesip derisini yüzerek aileyi kazadan beladan uzak tutmak için eti çiğ olarak topluluğa dağıtır.

Uygurların nezir-çırağlarında kurban edilen hayvanın eti, topluluğa nezir (adak) olarak dağıtılır. Nezir yapanlar, nezir aşısı ve etinden eşit pay alır. Ancak insanlar “kanı” akıtılan “canlının” etini yemeyip şamanın gösterdiği “kan” akıtılan bir yere gömerler.

Açıklamalar:

[1]. [2]. Dilmurat Ömer: “Altay Dil Sistemindeki Milletlerin Şamanizm İnancı”, Şıncañ Halk Neşriyatı, 1995 yılı Çince Neşri, 139-140.s.

XIX. Bölüm: Uygurların Kutsal Kabul Ettiği Sembolik Renk ve Özel Sayıların İdeolojik Kaynağı

Renk doğanın önemli bir parçasıdır. Yani doğadaki her somut nesne farklı renklerden oluşmaktadır. İlkel insanlar, en basit tefekkür, en basit üretim şartlarında doğa hakkında düşünme ve doğayı kontrol altına alma gücüne sahip olmadıklarından, doğadaki mevcut tabiat güçlerini, somut nesnelere gizemlileştirmiş, tanrılaştırmış ve insanlaştırmıştır. Kendilerini memnun eden, hayatlarını koruyan nesnelere tapınmış; hayat faaliyetlerinin sınırlayan tabiat güçlerine ve somut nesnelere tapınmışlardır. Dolayısıyla işte bu tabiat güçleri ve somut nesnelere rengi ilkel insanların zihninde mukaddesleşmiştir. İlkel toplumdaki insanlar, ilkel inanç faaliyetlerinde renklerle "Tabiat Tanrıları" arasında sürekli değişiklikler yapmıştır. Dolayısıyla zamanla Şamanizm tasavvurunda temel "Tabiat Tanrıları" rengi, işte bu "Tanrıları" ve "Tanrıların" niteliğini ifade eden sembolik anlamlara sahip kutsal vasıflarla yüceltilmiştir. Bir açıdan bakıldığında; renklerin kutsallığını, insanların güzellik anlayışı ile inanç tasavvurunun yakınlığının birleşerek şekillendirdiğini düşündürmektedir. [1]

Bu sebeple zamanla insanların ilkel tasavvurundaki renk düşünceleri ilkel kültürün her tabakasında kendi ifadesini bulmuştur. Renk kutsallığı, ilkel inancın manevi zaruretiyle değil; ilkel kültürün renkleri genel ifade ediş biçimiyle oluşturulmuştur.

Dünyadaki birçok halkta renklerin sembolik manaları hakkında düşüncelerin olması gibi Uygurlarda da renklerin sembolik manaları hakkında ideolojik düşünceler bulunmaktadır. Bu düşünceler, Uygurların inanç, yaşam geleneklerinde ve güzellik anlayışında yer almaktadır.

Uygurların Şamanizm düşüncesinde "kül rengi doğuyu, kızıl renk güneyi, beyaz renk batıyı, siyah renk kuzeyi temsil etmektedir." [2] Hunlar tarihi kaynaklarda belirtildiği üzere; M.Ö 2000 yılında kahraman Tanrıcut Hek Kavzu (Lyu Ban) şimdiki Datun şehrini 7 gün 7 gece kuşatmıştır. Hek Kavzu önderlik ettiği yüz binlerce han sülalesi ordusunun doğusunu gök atlı, batısını beyaz boz atlı, kuzeyini siyah atlı ve güneyini kızıl doru atlıdan oluşan 400.000 Hun atlı ordusu ile kuşatır. Dolayısıyla Uygurların etnik yapısı ile doğrudan ilişkili eski halkların renkler hakkındaki düşüncelerinin derin ideolojik tesire sahip olduğu düşünülmektedir. İlkel toplumda yine en eski "hesaplama" düşüncesi de şekillenmeye başlamıştır. İlkel insanların en eski

“hesaplama” yöntemi parmak hesabıyla olup 5 sayısının temel alındığı hesaplama, ilkel insanlarda kullanılan en genel hesaplama yöntemi idi.

En eski devirlerde, insanların ilkel düşüncesindeki “gizemli” niteliğe sahip sayılar 10 sayısının katları kapsamındaydı. İlkel milletler, sadece bu birkaç sayıyı biliyordu; nitekim sayıları da bunlarla adlandırıyorlardı.” [3] Burada gösterilen sayılar 1’den 100’e kadar olan basit sayılar olup bu sayılar, ilkel insanların zihninde şekillenen en eski “sayı” tasavvuru olduğu düşünülmektedir. Daha sonra insanlardaki bu ilkel kavrayış, zamanla gelişmiş basit sayılar ondalık sayılar olarak hesaplanmaya başlamıştır. Fakat ilkel insanların inanç düşüncesindeki “kutsal sayılar” ilkel düşüncede gizemli nitelikteki müstakil sayılar olarak geleneğe göre; basit sayılardan farklı düşünülmektedir. Yani “İlkel düşüncede bu sayılara dâhil olan her bir sayı, bir tür mevcudiyet olarak düşünüldüğünden, bu mevcudiyet diğer sayıların iktidarı olarak görülme ve belirlenmesi ihtiyacını doğurmuştur.” [4] Bu açıdan bakıldığında; kutsal sayılar hakkındaki düşüncelerin ilkel düşünce sisteminde en eski sayı tasavvuru ile kutsiyet tasavvurlarının kaynaşmasından şekillendiği düşüncesini ortaya çıkarmaktadır. Çünkü kutsal sayılar insanların ideolojik düşüncesinde belirli kutsal nesnelere temsil etmektedir.

Kutsal nesnelere yansıtan kutsal sayılar ve kutsal sayılar hakkındaki ideolojik düşüncelere eski milletlerin tümünde rastlanmaktadır. Dolayısıyla Uygurların Şamanizm tasavvuru ve yaşam geleneklerinde, sözlü ürünlerinde kutsal sayıların etkisi büyüktür.

1. Renklerin Sembolik Manaları

Uygurların Şamanizm inancında beyaz, mavi, kırmızı ve siyah renkler önemli yere sahiptir. Her rengin kendisine ait sembolik bir anlamı olup Şamanların her türlü inanç ve perihonluk faaliyetine bu renklerin sembolik manaları yansımaktadır. Geleneğe göre; şamanlar dört renkteki bez parçasından ve bu renk dairesindeki diğer nesnelere gücünden faydalanıp son “hedefe” ulaşır.

1) Mavi

Mavi renk, Uygurların Şamanizm düşüncesinde kutsal sayılan renklerden biri olarak düşünülmektedir. “Oğuzname” destanında; “Bir gün Ayhan hamile kaldı. (3) Bir oğlu oldu. (4) Bu çocuğun yüzü mavi idi. (5)... Oğuz Hakan bir yerde Tanrıya sığındığında etraf kararıp gökyüzünden mavi bir ışık indi. Güneşten daha nurlu ve aydan daha aydınlıktı. (50.-51.-52.-53. satırlar)... Oğuz Hakan ava çıktı. (70) Önündeki

gölün ortasında bir tür ağaç gördü. Bu ağacın kovuğunda yalnız başına bir kız oturuyordu. Kız çok güzeldi. Gözleri gökyüzünden daha mavi, saçları su dalgası ve dişleri inci gibiydi. (71.-72.-73.-74.-75.-76.-77. satırlar)... Tan ağardığında Oğuz Hakan'ın çadırına güneş gibi bir ışık düştü. O ışığın içinden gök tüylü, gök yeleli büyük bir erkek kurt çıktı. (137.-138.-139.-140.-141. satırlar) ... Gök Tanrı rüyamda bana müjde verdi. (326)” [5] şeklinde ifadeler rastlanmaktadır. Bu bilgilerin muhtevası bağlamında, bir yönden mavi rengin ataların güzellik anlayışını ifade ederken; bir yandan kutsal gökyüzünü temsil eden Oğuz Hakan'ın galibiyetleri ve başarıları ile ilişkilendirildiği söylenebilir. “Moyunçur Bengü Taşında”: “Gökyüzü ve yeryüzünün himmetiyle ben halkıma hükümdar oldum.” şeklinde ifadeler bulunmaktadır. Bu açıdan bakıldığında mavi rengin saltanat, baht ve saadet sembolü olarak dile getirildiği söylenebilir.

Tarihi kaynaklarda belirtildiği üzere; Hunların atlı orduları içinde gök atlı ordular, doğu tarafında dururdu. Şimdiki Şamanların “peri oyununda” mavi renkli kumaştan hazırlanan mavi tuğ, peri oynatılan evin doğu tarafına yerleştirilir. Ancak Şamanların “peri oyunundaki” mavi renk, Yön Tanrısını (doğuyu) sembolize eder.

Ayrıca Uygurların mezar başına koydukları tuğlar arasında da mavi renkli tuğlar bulunmaktadır.

2) Beyaz

Uygurların Şamanizm düşüncesinde beyaz renk önemli yere sahiptir. Tarihi kaynaklarda belirtildiği üzere; Hunların atlı ordularındaki beyaz boz atlar, batıda saf tutmaktadır. Ayrıca yine bazı rivayetlerde; “Bengü Taş Abidelerinde” beyaz atın kutsallığı hakkında önemli ifadeler bulunmaktadır. “Kültigin Bengü Taşında”, Kültigin'in dokuz farklı ata binip savaşa çıktığı; ancak beyaz ata bindiğinde savaşta galip geldiği, farklı renkte bir ata bindiğinde mağlup olduğu belirtilmiştir. Arkeolojik incelemelerde beyaz atın defnedildiği mezarlar bulunmuştur. Demek ki; beyaz atı kutsallaştırma bu noktadan bakıldığında beyaz rengin kutsallığı hakkındaki düşüncelerle ilişkilidir ve beyaz renk galibiyetin sembolü olarak görülmektedir.

Günümüz Uygurlarının perihonluk faaliyetinde “peri oyununda” beyaz renk temel vazife üstlenmektedir. Örneğin; tuğ yapılan ip ve onun üstüne sarılan kumaş beyaz renktedir. Şamanın “Koruyucu Tanrısının” nişanı olan yalnız ağacın üstüne takılan tuğ da beyaz renktedir. Ayrıca mezar başına konulan tuğların çoğu da beyazdır. Şamanizm faaliyetinde beyaz renk “Ülgen” Tanrı ile insanlar arasındaki “ilişkiyi”,

aydınlığı sembolize eder. Uygur Türkçesinde “beyaz yol olsun”, “beyaz gönül” gibi ifadeler fazlaca kullanılmaktadır. Bu ibarelerde “beyaz, ak” kelimesi “ışık, aydınlık” manasında kullanılmaktadır.

Yine şaman “peri oyunu” oynanan evin batı tarafına beyaz kumaştan yapılmış tuğu dikmek, Yön Tanrısını sembolize eder.

Bunun yanı sıra, gelenekte Uygurlar beyaz rengi temizliğin ve saflığın sembolü olarak görmektedir. Bu düşünce Şamanizmdeki beyaz tasavvurundan daha sonra ortaya çıkmıştır. Yani İslamiyet’ten sonra Arap kültürünün etkisiyle beyaz renge “temizlik” manası yüklenmiştir.

Demek ki Uygurların Şamanizm tasavvurunda beyaz renk, galibiyetin ve aydınlığın sembolüdür.

3) Kızıl (Kırmızı)

Uygurların Şamanizm tasavvurunda kızıl renk diğer renkler gibi önemli yere sahiptir. Örneğin; Uygurlar düğün merasiminde erkeğin beline kırmızı renkli “düğün kuşağı” bağlar. Geline de kırmızı renkli gömlek giydirilirdi. Ayrıca yeni ev yapıldığında evin çatısı yapılmadan önce bir ağaç dalına kırmızı kumaş bağlanıp evin damının üstüne çıkarılır. Bu âdete Dolan Uygurları arasında rastlanmaktadır. Ayrıca yine şamanlar “peri oyununda” evin güney tarafına kızıl renkli tuğ diker.

Tarihi kaynaklarda Hun atlı orduları içinde kızıl doru ata binen ordunun güney tarafta saf tuttuğu belirtilmektedir.

Kuzey yayladaki ataların coğrafi yaşam şartları göz önünde bulundurulduğunda, onlara göre güney daha sıcak olup “güneyin” sıcaklık Tanrısının mekânı olarak düşünüldüğünü söylemek mümkündür.

Uygurların Şamanizm tasavvurunda kızıl renk Ateş Tanrısının sembolü olup kızıl rengi kutsallaştırma “Ateş Tanrısına” tapınma inancıyla yakından ilişkilidir. Şamanizmde ateş “en temiz” olarak görülüp en eski “temizleme, arındırma” faaliyeti ateşle gerçekleştirilmekteydi. Bu açıdan bakıldığında ateş temizliğin sembolüdür; ancak insanlar ateşi memnuniyetin, sevecenliğin ve samimiyetin sembolü olarak da görmektedir.

4. Siyah

Uygurların Şamanizm tasavvuruna göre; kötü ruhlar karanlıkta yaşardı ve onların geceleri hareket ettiği düşünülürdü. Bu düşünce karanlığın insanların yaşam faaliyetini sınırlandırması ve atalara korku vermesi, onlardaki “azap” fikrinin ortaya

çıkmasındaki somut sebeplerden biridir. İlkel ataların üretim güçleri seviyesi bağlamında karanlık korkusunu yenmeleri mümkün değildi. Bundan dolayı siyah renk zamanla karanlığın sembolü olarak ataların kaygı ve azap duygularını temsil eder hale gelmiştir. Yani onlar kendilerindeki azap tasavvurunu siyah renk ile ifade etmiştir. Gerçi siyah renk Uygurların Şamanizm tasavvurunda inanç derecesine yükseltilmemiş olsa da Uygurların sosyal yaşamında, giyinme geleneklerinde ve sözlü ürünlerinde kendini göstermiştir. Örneğin; tarihi kaynaklarda Hun Tanrıkitu Hen Gavzunun ordularını 7 gün 7 gece kuşattığında siyah atlı orduyu Han Gavzu'nun (Lyu Ban) askerlerini kuzeye yerleştirdiği söylenmektedir. Günümüzdeki Uygur şamanlar “peri oyununda” peri oynatılan evin kuzey tarafına siyah renkten yapılmış tuğ diktirir. Siyah rengin kuzeyi sembolize etmesi “kuzey” kelimesine “kötü” anlamının yüklenmesi ve gündüzlerin kısa olmasıyla ilişkilidir. Yani ataların kuzeyi Karanlık Tanrısının mekânı olarak görmesiyle alakalıdır.

Uygurların geleneklerinde soylarından akrabalarından veya kardeşlerinden biri öldüğünde siyah giyerek yas tutma âdeti vardır. Gelenekte bu “yas tutmak” ve “kara tutmak” şeklinde adlandırılır.

Ayrıca Uygur Türkçesinde “kara bastı”, “kara niyet”, “kara günler”, “bahtı kara” gibi kalıp sözler bulunup bu ibarelerdeki “kara” sözcüğü “kötülük”, “bahtsızlık”, “dert”, “keder” anlamlarına gelmektedir ve bu durum, Uygurların azap tasavvurunu ifade etmektedir.

2. “3”, “4”, “7”, “9”, “40” gibi Önemli Sayılar

1) “3” Sayısını Kutsallaştırma

“3” sayısı genel olarak dünyadaki her eski millette kutsallaştırılmış sayılardan biridir. Bu sayı sadece Uygurlarda devam etmekte olan Şamanizm faaliyetlerinde değil; aynı zamanda onların günlük yaşamlarında da önemli yere sahiptir. Çünkü “3” sayısı, Uygurların inancında güçlü bir ideolojik temele sahiptir.

Uygurların Şamanizm tasavvurunda, bütün âlem gökyüzü (aydınlık dünya), yeryüzü (yaşam dünyası) ve yeraltı (karanlık dünya) olarak 3’e bölünmektedir. Bu, somut dünyanın tasnif edilmesinin en eski şeklidir. Yine bazı kaynaklarda âlemin üç tabakaya ayrıldığı hakkında açıklamalar bulunmaktadır. Örneğin; rivayete göre âlemin üst katında “Tanrı” adlı yaratıcı bir İlah durmuş. (bunu eski Uygur Türkleri “Yaruk” yani aydınlık dünya olarak düşünmekteydi.) Âlemin alt katı; yer (karanlık; zulmet dünyası) olup bu iki dünyanın arasında evlatlarına bitkiler yetiştiren toprak ve onu

yeşerten su kaynaklarını sağlayan “Iduk” yani Baht Tanrısı Umay adlı bir peri yaşarmış.” [6] Bu ifadelere bakıldığında, âlem üst, orta ve alt olarak 3’e bölünmüştür.

Sınıfsal toplum dönemine gelindikten sonra, sınıfsal hâkimiyetin güçlenmesiyle Şamanizmde tanrılar dünyası da 3 tabakaya ayrılmıştır. Yani “bunların içinde Tanrı, ilahi ve en yüksek yerdeydi, ondan sonra Kadın Tanrı Umay ve Zemin (yer-su) Tanrısı gelirdi. Atalar insanoğlunun üstünde, Tanrılarının altında idi.” [7] Demek ki; Uygurların “3”ü kutsallaştırması hakkındaki tasavvur, yukarıda bahsi geçen “3” ile ilişkili olan kutsiyet, âlem tasavvurlarını ideolojik kaynak olarak şekillenmiştir.

Budizm devrine gelindiğinde “3”ü kutsallaştırma hakkındaki ideolojik düşünceler Budizmde “3” ile ilişkili din akideleri ile birleşip “gizemli sayı tasavvurunu” daha da derinleştirmiştir.

Budizmde bütün âlem, arzu-heves dünyası (.....), renkli dünya (...), renksiz dünya (...) olarak 3’e ayrılmıştır. Ayrıca “Dozah”ın da (Cehennem) “Cennet”in de 3’e ayrıldığı Budizm akidelerinde “üç kabahat yolu”, “üç hayır yolu”, “üç zehir”, (“açgözlülük”, “hasetlik”, “cehalet”) “üç cevher” (“buda”, “.....”, “nom”, “....” (Budizm din adamı) “rahip” “.....”) şeklinde “3” ile ilişkili talimatlar önemli yere sahiptir. Budizmde geçmişin Budası; Vipasiyin, bugünün Budası; Sakyamuni, geleceğin Budası; Maytri olarak görülür. Bu açıdan bakıldığında “3” sayısı hakkındaki tasavvurların Hintler arasında uzun zaman önce şekillendiği düşünülmektedir.

Uygurlar Budizm’i kabul ettikten sonra Budizm’deki “3” ile ilgili akideler, inanç tasavvurları, ataların Şamanizmdeki kutsallık tasavvurları temelinde şekillenen “3”ü kutsallaştırma inancına güçlü tesiri olmuştur. Böylece “3” hakkındaki inanç tasavvurları daha da gizemlileşmiştir.

İslamiyet dönemine gelindiğinde “3” hakkındaki inanç tasavvurları İslam dini ideolojisi ile yoğrulmuş; Uygurların “3”ü kutsallaştırma olgusu daha da güçlenmiştir. “Kuran-ı Kerim”de sizler (kıyamette) üç kısma ayrılırsınız. (Birinci kısım) saadetlilerdir, saadetliler nasıl insanlar? (Onlar amel defteri sağdan verilen) kişilerdir. (İkinci kısım) bahtsız insanlardır, bahtsız insanlar nasıl insanlardır? (Onlar amel defteri soldan verilen insanlardır.) (Üçüncü kısım) iyi işleri en önce yapanlar olup (onlar Cennete) en önce girerler.” [8] şeklinde ayetler bulunup “3” ile ilgili bu tür ayetlere “Kuran”ın birçok yerinde rastlanmaktadır.

Demek ki Uygurlardaki “3”ü kutsallaştırma inancı İslam dini inancında “3” ile ilgili İslami akidelerle birleşip Uygur Şamanların perihonluk faaliyetlerinde, Uygurların yaşamlarında, sözlü ürünlerinde belirli oranda ideolojik tesirini devam ettirmektedir.

2) “4” Sayısını Kutsallaştırma

Uygurların Şamanizm tasavvurunda “4” kutsal sayılardan biri olarak görülmektedir. Uygurlardaki “4”ün kutsallığı tasavvurunun Şamanizmdeki “Dört Yön Tanrısı” tasavvurlarını ideolojik kaynak olarak şekillendiği düşünülmektedir. Ancak Budizm dönemine gelindiğinde atalardaki “4”ün kutsallığı Budizmdeki “Dört Hakikat” (“dört satya”; “azap, sevap, halas, yol”) akidesini ve “Dört anasır” tasavvuru (Budizmde insan vücudunun toprak (safra), su, ateş, nefesten oluştuğu düşünülmektedir.) ile birleşerek daha güçlü bir ideolojik temele sahip olmuştur. İslamiyet döneminde “4”ün kutsallığı “Çehar-yar” (“Çhar”; Chahair” Farsçada “4” anlamındadır. “Çehar-yar” ise “dört yar”, “dört kardeş” manalarına sahip olup bu “dört yar”; Ömer, Osman, Ebu Bekir, Ali’yi göstermektedir.) hakkındaki ifadelerle kaynaşıp İslami niteliğe bürünmüştür. Bu sebeple Uygurlardaki “4” sayısını kutsallaştırma, insanların geleneklerinde ve Şamanın perihonluk faaliyetlerinde devam ettirilmektedir. Örneğin; Uygurlar arasında birinin evine misafir geldiğinde kadınların “4” ekmek alıp gelmesi adeti vardır. Bu adet Güney Şincan Uygurları arasında yaygındır. Ayrıca Uygur Şamanların “peri oyununda” peri oynatılan evin “4” tarafına “4” farklı renkte tuğ takması, dört yön tanrılarını sembolize eder. Şamanların kasidelerinde “çehar-yarlar hakkında” çok sayıda ifade bulunmaktadır. Demek ki şamanlar “4” sayısını hem Dört Yön Tanrılarının hem de “çehar-yarların” simgesi olarak kullanmaktadır. “4” sayısı ile ilgili adetlere Uygurların yaşamında sıkça rastlanmaktadır.

3) “7” Sayısını Kutsallaştırma

“7” sayısını kutsallaştırma, ilkel insanların en eski matematiksel hesap yöntemi (parmak ile basit sayıları sayma yöntemi) ile ilkel toplum şartlarından şekillenen gizemli sayıları kutsallaştırma inancının bir türüdür.

Prof. Abdükerim Rahman’ın: “ Gizemli sayı ‘7’ tasavvurunun Farsların Zerdüştlük dini kültüründe vücut bulan Mani dini ile Uygurlar arasına yayıldığı bilinmektedir. Farslarda kutsal sayı ‘7’ tasavvurunun İran mitolojisindeki 7 Tanrı (Metra; Güneş ve Aydınlik Tanrısı, Nahit; iyilik, kötülük ve Yer Tanrısı, Anahita ve Hubbi; Su Tanrısı, Mirrih; Savaş ve Galibiyet Tanrısı, Kyumaris; İyilik Tanrısı, Yima (Cemşid); Kahramanlık Tanrısı) inancından ortaya çıkmış olması ihtimal dâhilindedir.

Bu noktada ‘7’ sayısı işte bu ‘7’ mukaddes Tanrının niteliği olarak düşünülmektedir.” [9] şeklinde açıklamaları bulunmaktadır.

Kanaatimizce “7” sayısını kutsallaştırma inancının geçmişi, Türk toplumlarının Şamanizm inancında çok eski devirlere kadar uzanmaktadır. Örneğin; Türklerdeki “Ülgen Tanrı” hakkındaki efsanede; “... Ülgen’in ‘7’ oğlu, dokuz kızı varmış. Oğullarının adı Karşit, Buğrahan, Yeşilhan, Burçahan, Karakuş (Kartal), Bahtihan ve Erkanım olup onlar gökte yaşarmış....” [10] şeklinde ifadeler bulunmaktadır. Yine bu efsanede; “... Ülgen ay ile güneş arasında, yıldızların üstünde yaşarmış. Onun huzuruna giden yolda ‘7’ (bazı rivayetlerde dokuz) engel varmış. Bu engeller erkek şaman (kam) geldiğinde kalkarmış...” denilmektedir. Efsanenin muhtevasına bakıldığında; bu efsanenin oluşum zamanının Mani dininin Uygurlar arasına yayılmasından önce olduğunu söylemek mümkündür. Yani Şamanizm inancıyla oluşturulmuştur. Dolayısıyla efsane, bahsi geçen “7 Çocuk Tanrı” hakkındaki ideolojik düşüncenin varlığını ispatlamaktadır. Sonraki dönemlerde Zerdüştlük, Manihaizm kutsaiyet düşüncelerinin atalar arasına yayılmasıyla, onlardaki “7” sayısı hakkındaki tasavvurlar İran mitolojisindeki “7 Tanrı” hakkındaki tasavvurlarla birleşerek güçlü bir ideolojik temele ve gizemli niteliğe sahip olmuştur. Budizm kültürünün yayılmasıyla Hintlerdeki “7” sayısı ile ilgili tasavvurlar Uygur atalarının “7” sayısını kutsallaştırma inancında güçlü bir manevi etki yaratmıştır. Örneğin; Budizm rivayetlerinde “Siddhartaha dünyaya geldiğinde arştaki tanrı ve perileri toplayıp Budizm talimatlarını bildirmiş; onlarla geleceğin burhanı Maytri’yi tanıştırmış, hanesi mayıs ayında bulunduğu mevsimde bütün cihan gösterişli bir halmiş, göllerde nilüferler açılmış, sarayların üstünde kuşlar uçmuş; hanesi Lumbini (Lumbini) bahçesinde girdiğinde onun sağ böğründen Siddhartaha bembeyaz ilah Brahma dinindeki iki yüce tanrı İndira ve Brahma onun elinden tutmuş, ejderhanın sembolü Nanda ve Opananda arştan gövdesinin yarısını yeryüzüne indirerek onu yıkamış. Daha sonra bu çocuk, dört tarafa ‘7’ adım atıp dünyanın köşesiz (yuvarlak) olduğunu ispatlamış. Rivayete göre çocuk doğduktan ‘7’ gün sonra annesi hanına memnuniyet duyarak ölmüş, onun kızkardeşi Mahapira Capati Siddhartahayı eğitmiştir...” [11] diye anlatılmaktadır. Yani bu rivayette “7” sayısı özel bir konumla dile getirilmiştir.

İslamiyet dönemine geldiğinde atalardaki “7”nin kutsallığı tesirini devam ettirmiştir. Nitekim “Kuran-ı Kerim”de; “Padişah dedi: ‘Ben rüyamda 7 zayıf ineğin 7 semiz ineği yediğini ve 7 yeşil başak ile 7 kurumuş başak gördüm. Ey âlimler! Sizler

şayet rüya tabirini biliyorsanız bu rüyamın tabirini yapın'... Yusuf dedi: '7 yıl çiftçilik yapın, alınan mahsullerin birazını ayırdıktan sonra kalanını (ziyan olmaması için) başağı ile saklayın. Çünkü ondan sonra 7 yıl kıtlık gelecek...' ” [12] şeklindeki ayetler ve İslam kültüründen yayılan “7” yıldız (veya yedi gezegen) tasavvuru Uygurların atalarındaki “7” nin kutsallığını ihtiva eden ideolojik düşüncelerin devam etmesini sağlamıştır. Yüce âlim Yusuf Has Hacib “Yedi yıldız” hakkındaki düşüncelerini “Kutadgu Bilig”in “Yedi Yıldız ve On iki Burç Beyanında” şöyle açıklanmaktadır:

Bunların en üstünü Sekenttir (43)

İki yıl sekiz ay bir burçta kalır.

İkinci sırada olandır Onay (44)

Kalır bir burçta tam on iki ay.

Üçüncü Kuruttur (45) gazapta yürür,

Kayarsa yaşayanlar kurur.

Dördüncü güneştir, aydınlattır cihanı,

Yakındır herkese her an.

Beşinci Sevittir (46) sevimlidir kendi,

Bakınca, o görürsün mutludur yüzü.

Ondan sonra bu arzu (47) gelir,

O kime ulaşırsa dileğine erer.

Bunlardan daha altta Yalçık (48) durur,

Güneşe baksan dolun olur.

Uygurların “7” sayısını kutsallaştırma adetleri Uygur Şamanların perihonluk faaliyetlerinde görülmektedir. Örneğin; “çırağ” (kandil) faaliyetinde 7 çift ekmek hazırlanır. “Peri oyununda” şaman tuğu 7 kez döndürür; ayrıca şaman yine 7 çift ekmeğe 7 kandili batırarak okuma faaliyetini gerçekleştirir. Şamanlara göre; 7 çift ekmek “7 Tanrı” için yapılan nezir (adak), 7 kandil “7 Tanrının” (7 sultan) sembolü olarak görülür. Ayrıca “peri oyununda” kullanılan 7 budaklı ağaç dalı, 7 farklı renkte bez parçasından oluşur. Defin töreninde cenaze gömülürken ölünün kardeşlerinin tabut içine 7 kez toprak atması âdeti “7” sayısının mukaddesliğini ideolojik kaynak almıştır.

Yine Uygurlarda “Yedi ölç bir biç”, “Gitmiyorum dediği değirmene yedi kez gider.” şeklinde kalıp sözler bulunur. Burada “7” sayısı “en çok”, “en son sınır” manalarında kullanılmaktadır. Yine Uygurlar arasında “7” sayısı ile ilgili bu tür adetlere sıklıkla rastlanmaktadır.

4) “9” Sayısını Kutsallaştırma

“9” sayısı Uygurların kutsal sayıları kategorisine giren mukaddes sayılardan biri olarak düşünülmektedir. Aslında “9” sayısı ilkel ataların en eski matematiksel kavramlarında en büyük sayı olup kutsiyet düşünceleri ile birleşip “yükseklik”, “sınırsızlık” manaları yüklenerek kutsal sayı derecesine yükseltilmiştir.

Türk halkların “Ülgen Tanrı” hakkındaki efsanesinde: “Ülgen’in... 9 kızı varmış... Ülgen’in kızlarına has isimleri yoktur, her biri ak kızlar veya kızanlardır. Bu kızlar, şamanın ilham perileridir.” [13] şeklinde ifadeler bulunmaktadır. “Oğuzname”de: “Oğuz Han’ın aygırı buz dağına girdi, bundan sonra Oğuz Hakan uzun süre azap çekti... 9 günden sonra Oğuz Han’ın aygırı geldi.” [14] şeklinde açıklanmaktadır. “Kültigin Bengü Taşında”; “Kültigin her zaman 9 farklı ata binip savaşa giderdi”, “Kültigin 9 askeri mızrakladı”, “9 askeri döndürüp bıraktı.” Şeklinde ifadeler mevcuttur. Tarihi kaynaklardan anlaşıldığı üzere Uygur kabileler birliğinde iç dış “Dokuz Uygur”, “Dokuz Oğuz” kabilesi bulunmaktadır. Ayrıca yüce âlim Kaşgarlı Mahmud “Divan-ı Lügâti’t-Türk”te “Hanın idaresindeki vilayetler her geçen gün artıp mertebesi yüksek tuğlar 9’u geçerd; çünkü 9 sayısı “itibar” sembolü olarak düşünülürdü.” [15] şeklinde anlatılmaktadır. Demek ki Uygurların ataları eski dönemlerden itibaren “9” sayısını kutsal sayı sıfatıyla kutsallaştırmaktadır.

Günümüz Uygurlarının sözlü adetlerinde “9”un kutsallığı ile ilgili “bir dokuz ekmek”, “dokuz ay dokuz gün hamile kalmak”, “dokuz kızın doğum sancısı bir günde tuttu.”, “dokuz tel”... şeklinde kalıp sözler bulunmaktadır.

5) “40” Sayısını Kutsallaştırma

“40” sayısı Uygurların atalarının mukaddes sayıları kategorisine giren özel sayılardan biri olup benzer şekilde ataların en eski matematiksel tasavvurları ile ilişkilidir. Yani ataların en eski matematiksel bilgilerin de “5” (beş parmak fikri) temel sayı olup atalar beş parmağın tekrar edildiğinde 10’a ulaşıldığını biliyorlardı. O dönemde “10” en büyük sayı olarak düşünülürdü. Onlar kendi matematiksel tasavvurları ile en büyük sayı “10”un tekrar edilerek (veya toplanarak) mekân, zaman kavramlarını ve sonsuzluk kavramını ifade etmekteydiler. Yani doğu, güney, batı ve kuzeyden oluşan

dört yön ataların matematiksel bilgilerinde en büyük sayı olan “10” temelinde “dört on” (kırk) ile ifade edilip “40” sayısına sonsuzluk manası yüklenmiştir. Yine başka bir yönden; “dört on” (“kırk”) sayısı şamanizminin kutsiyet sistemi içindeki Dört Yön Tanrıları tasavvuru ile ilişkilendirilmiş bir sayıdır. Atalar matematik bağlamında “40” sayısını en büyük sayı sıfatıyla görmüş; nitekim gökyüzündeki sayısız yıldız “40” sayısı ile ifade etmiştir.

“40” sayısını kutsal sayı kabul etme inancı eski dönemlerden itibaren ataların sosyal yaşamında derin tesire sahiptir. Örneğin; “Oğuzname” rivayetinde; “Kırk günden sonra büyüdü, anladı, oynadı.”, “kırk aslana kırk kez karşı koydu.”, “kırk günden sonra, buz dağına gitti.”, “... kırk kulaçlık uzun bir ağacı kaldırdı.” [16] şeklinde ifadeler bulunmaktadır.

Zerdüştlük ve Maniheizm dinlerinin kaynaşması, Farsların astronomik din tasavvurları, yıldızlar hakkındaki tasavvurlar Uygurların atalarının “40” sayısı ile ilgili yıldız tasavvurlarında derin ideolojik tesirler yaratıp “çilten” düşüncesini şekillendirmiştir. Nitekim Uygur şamanlar perihonluk faaliyetlerinde şamanizmdeki “40” yıldız (sayısız yıldız) tasavvurunu “çilten” tasavvuru temelinde devam ettirmiştir.

İslamiyet dönemine gelindiğinde Uygurların ataları geçmişten beri kutsallaştırılan özel sayı “40” İslam dinindeki “40” sayısı ile ilgili düşüncelerle birleşip daha gizemli bir yapıya bürünmüş, ideolojik tesirini sürdürmüştür. Örneğin; “Kuran-ı Kerim”de: “Bu onların cehennem ateşi bizi sayılı gün (yani buzağıya tapılan kırk gün süresince) yakar.” Şeklindeki ifade ve oyularak dini mahiyet yüklenen nesnelere kendilerinin sonu içindir.” [17] ifadesi bulunmaktadır. “Musa dedi:

‘Bütün mahlûkatı besleyen, yetiştiren ve yaşatan Allah’ım! Benim sadece kendim ve kardeşlerim var, sen bizle (itaat etmeyen kavmi) ayırdın. Allah dedi: ‘Onların mukaddes yere girmesi kırk yıl haram kılındı, (bu sürede) onlar yeryüzünde yaşadı. Fasık kavim için kaygılanmayın.’ [18] ‘Biz insana annesine babasına iyilik yapmasını emrettik. İnsanı annesi meşakkatle karnında taşıyıp meşakkatle doğurdu... ta ki o (çocuk büyüüp) güce kuvvete erişip 40 yaşına geldiğinde o: ‘Allah’ım! Senin bana ve anneme-babama verdiğin nimetlere şükretmeyi ve senin razı olduğun iyi işleri yapmak için bana ilham ver, evladımı düzelt (yani evladımı iyi insan kıl), ben hakikaten sana (tüm günahlardan) tövbe ettim, ben hakiki Müslümanlardanım’ dedi.” [19] şeklinde ayetler bulunmakla birlikte hepsinde “40” sayısı özel konumdadır.

İslam dinindeki “40” sayısı ile ilgili düşüncelerin etkisiyle Uygurlar “40” sayısı hakkındaki düşüncelerini İslami gaza için savaşılan 40 sahabenin ruhunun yıldızla dönüşmesi tasavvuruyla ilişkilendirmektedirler.

Demek ki; “40” sayısı günümüze kadar; Uygurların yaşamında, adetlerinde, Uygur Şamanların perihonluk faaliyetlerinde “kutsallık” vasfını sürdürmüştür. Örneğin; Uygur Şamanlar, perihonluk faaliyetlerinde hasta yakınlarına 40 ıslak ekmek, 40 kuru ekmek hazırlar; “peri oyununda” 40 tane kandil yakar. Ayrıca Uygurlar ölenlerin ruhu için “adak” sunar. Uygur sözlü edebiyatında “kırk gece kırk gündüz düğün yapıldı.” Şeklinde ibarelere sıklıkla rastlanmaktadır. Bu durumların tümü Uygurlardaki “40”ın mukaddesliği ile ilişkilidir.

Özetle; Uygurların mukaddes sayı tasavvurları, Uygurların atalarının en eski matematiksel tefekkürlerindeki “en büyük sayı” düşüncesi temelinde şekillenmiş; Şamanizmdeki kutsiyet tasavvuru, âlem tasavvuru ile birleşerek gizemli bir karaktere bürünmüştür. Daha sonra kabul edilen dinin, kültürün etkisiyle bu sayıların gizemli karakteri daha da güçlenerek Uygurların sosyal yaşamında ve inanç geleneklerinde güçlü ideolojik tesire sahip olmuştur.

Açıklamalar:

- [1]. [2]. Abdükérim Rahman: “Uygur Folkloru Hakkında Beyan”, 177.s.
- [3] Lévy Bruhl. : “İptidai Tefekkür”, 1995-yıl Çince Neşri, 202.s.
- [4]. Yukarıdaki Kitap, 216.s.
- [5]. “Oğuzname”, Milletler Neşriyatı, 1998-yıl Neşri, 40-, 43-, 44-, 45-, 48-, 59.s.
- [6]. Kurban Veli: “Bizim Tarihi Yazıtlarımız”, 52.s.
- [7]. Yañ Şeñmin Tüzgen “Eski Uygurlar”, 307.s.
- [8]. “Kuran-ı Kerim”, Milletler Neşriyatı, 1987-Yıl Uygurca Tercüme Neşri, 535.s.
- [9]. Abdükérim Rahman: “Uygur Folkloru Hakkında Beyan”, 559-560. sayfalara bakınız.
- [10]. Yukarıdaki Kitap, 450.sayfaya bakınız.
- [11]. Abdüşükür Muhemmet İmin: “Garbi Yurt Taşkémir Sanatı”, Şıncañ Halk Neşriyatı, 1998-Yıl Neşri, 48.s.
- [12]. “Kuran-ı Kerim”, Uygurca Tercüme Neşri, 241-242.s.
- [13]. Abdükérim Rahman: “Uygur Folkloru Hakkında Beyan”, 450.sayfalar bakınız.
- [14]. “Oğuzname”, Milletler Neşriyatı, 1980-Yıl Neşri, 54.s.
- [15]. Mahmut Kaşgari: “Divan-i Lügati’t-Türk”, 175-176.s.
- [16]. “Oğuzname”, 41-, 61.s.
- [17]. “Kuran-ı Kerim”, Uygurca Tercüme Neşri, 54.s.
- [18]. Yukarıdaki Kitap, 113.s.
- [19]. Yukarıdaki Kitap, 504.s.

XX. Bölüm: Şamanizm İnancını Kaynak Alan Muska Türleri

Uygurların Şamanizm tasavvurunda muska, insanları kötü ruhların (cinlerin-albastıların) zararından koruyan, insanların sağlığını, sıhhatini ve güvenliğini koruyan “kutsal nesnelere”dir. Bu “kutsal nesnelere”, Şamanizm tasavvurunda “Tanrı” olarak görülen hayvanların belli organları, iyi ruhların kullandığı kutsal silahlar, aletler ve dağ türündeki nesnelere kapsamaktadır. Bu muskalar daha çok bebekler, küçük çocuklar ve yaşlı kadınlar için kullanılmaktadır. İnsanların ideolojik tasavvurunda bu tip muskaların doğal “sihre, büyüsel güce” sahip olduğu düşünülmektedir. Bu sebeple çeşitli muska türleri ve bunlarla ilgili âdetler bazı Uygurlar arasında hâlâ devam etmektedir.

1. Kemik Muska

Geleneğe göre bazı Uygurlar, kurdun aşık kemiğini muska olarak kabul edip saygı göstermektedirler. Yine insanlar kurdun aşık kemiğini yanlarında taşıdıklarında, kara basmayacağına, kast (kötü büyü) geçmeyeceğine ve şans getireceğine inanıp boyunlarına takmaktadırlar. Ayrıca yine doğması için dilek dilenmiş olan erkek çocuğun kem (kötü) gözden, hastalıktan korunması için beşiğine asılmaktadır. Uygurların atalarının ilkel inanç tarihine bakıldığında; ataların kurdu kendilerinin “totemi” (“atası”) olarak kabul ettiği, kurdu kendilerinin “Koruyucu Atası” olarak kabul ettiği görülmektedir. Onların “ata” objesi olan “totem” hayvanların baht ve mutluluk getirdiği düşünülmektedir. Yani “Onlar bir kabilenin totemi olan hayvanlara saldırmazdı, saygısızlık etmezdi, onun etini yemezdi. Çünkü bu totemler onlar bahtı, saadeti içindi.” [1] Bu açıdan bakıldığında; bazı Uygurların kurdun aşık kemiğini muska olarak yanında taşıması hem totem hayvanın himayesine erişme, baht ve saadete sahip olma, kendilerini koruma amacındaki ideolojik düşünceler temelinde şekillenmiş hem de animizm inanç tasavvuru ile yoğrulup “ruhsal” bir niteliğe bürünmüştür.

2. Boynuz Muska

Bazı insanlar günümüzde de yılan boynuzunu muska olarak görüp ona saygı gösterirler. Geleneğe göre; insanlar yılan boynuzunu yanında taşırsa insanı büyüye maruz kalmaktan, göz değmesinden korunduğu ve uğur getirdiği düşünülmektedir. Bazı insanların anlattığına göre; yanında yılan boynuzu olan bir insan tandırın yanına gelse tandırda pişirilen ekmekler ateşin üstüne düşmüş, kumar oynayan kişi yılan boynuzu yanındayken kumar oynarsa şans getiririlmiş. Uygulanan bu tip âdetler ataların yılanı “Tanrı” vasfıyla kutsallaştırması ile alakalıdır. Yani Uygurların Şamanizmdeki tanrılar sisteminde yılan “Tanrı” olarak düşünülmektedir. Budizm dönemine gelindiğinde

Hintlerin yılanı “Baht Tanrısı” olarak kabul edip ona tapınma inancı, Hint kültürünün etkisiyle Tanrı Dağının güneyindeki Uygurların atalarının inanç ideolojisine yerleşmiştir. Dolayısıyla ataların inancında yılanın “kutsal baht” getirdiği ideolojik düşüncesi daha da derinleşmiştir. Neticede yılanın boynuzunun “koruyucu”, “şans getirici” muska vasfıyla yanında taşınması âdeti ortaya çıkmıştır.

3. Yün Muska

Bazı insanlar geleneğe göre; devenin yününü muska olarak görüp değer vermektedir. Bazı Uygur kadınları, deve yününün yanında taşındığında kara basmayacağına inanıp hamilelik döneminde deve yününü döşeğinin içine koyar veya deve yününden ip yaparak boyunlarına takarlar ya da deve yününü kıyafetlerinin iç astarına yerleştirir, doğumdan sonra ise deve yününden ip yaparak bebeğin boynuna veya bileğine takar, bebeğin kundağına koyarlar. Bazen de çok yemek yiyen insanlar kara basmaması, vücudun hastalıktan korunması için deve yününü kıyafetlerinin astarına yerleştirirler.

Uygurların arasında deve yününü muska olarak nitelendiren adetlerin ortaya çıkması, yine Uygurların Şamanizmdeki deve hakkındaki inançlarıyla alakalıdır.

Uygurların Şamanizmdeki tanrılar sisteminde deve “kutsal hayvan” olarak görülmektedir. İslamiyet dönemine gelindiğinde İslamiyet’in kabulü ile Arapların deve ile ilgili ideolojik tasavvurları, Uygurların manevi dünyasına girmiş, uyguların Şamanizm inancındaki “Deve Tanrı” hakkındaki ideolojik düşünceler yerini “devede Cebrail aleyhisselamın görüntüsü olduğu” düşüncesine bırakmıştır.

Uygurların deve yününü “koruyucu” muska olarak kabul edip kutsallaştırması aslında Şamanizmdeki animizm inancı sürecinde “Deve Tanrının yününde ruh olduğu” ideolojik düşüncesi temelinde şekillenmiş; İslamiyet devrine gelindiğinde “devede Cebrail A.s in sureti olduğu” ideolojik düşüncesi ile birleşerek etkisini devam ettirmiştir.

4. Deri Muska

Boğa derisi Uygurların inanç tasavvurunda “muska” olarak görülmektedir. Geleneğe göre; bazı insanlar büyüden veya göz değmesinden korunmak için bir mollaya muska yaptırmaktadır. Şöyle ki molla bir beyaz kâğıda “Kuran-ı Kerim”den ayetleri yazarak üçgen şeklinde katlar, sonra kâğıdı boğa derisine sararak muskayı hazırlar. İnsanlar bu muskayı boynuna asar veya kıyafetlerinin astarına dikerler. Bu tip muskaların genellikle boğa derisi ile sarılması şarttır.

Boğa Uygurların Şamanizm inancında “Tanrı” olarak kabul edilen hayvanlardan biri olup eski dönemlerde atalar boğayı “İyilik Tanrısı” olarak düşünüp ona tapınmıştır. Animizm inancı şekillendikten sonra “kutsal hayvan” olarak nitelendirilen boğanın derisinde “kutsal ruh olduğu” düşünülmüştür. Boğa derisinin muska yapıp saygı gösterilmesi işte bu inanç tasavvuru temelinde ortaya çıkmıştır. İslamiyet devrine geldiğinde boğa derisini muska yaparak yanında taşımak “Kuran-ı Kerim”deki muska yazma inancı ile birleşerek ideolojik etkisini daha da derinleştirmiştir.

5. Taş Muska

Uygurlar eskiden beri kaş taşına saygı göstermiştir. Geleneğe göre; insanlar kaş taşını (süs taşını) yanında taşırsa “kızlara nazar değmeyeceği, erkekleri yıldırım, şimşek çarpmayacağı” düşünülmektedir. Tarihi kaynaklar ve arkeolojik incelemelerde belirtildiği üzere; uygurların eski ataları, kaş taşı ve kaş taşı türündeki gösterişli taşlardan güzel ziynet eşyaları yapar, boyunlarına boncuk veya kolye yapıp takarlar; bileklerine bilezik, parmaklarına yüzük ve ellerine halka yaparlardı. Bu noktadan bakıldığında; atalardaki taşlardan yapılan muskayı kutsallaştırma tasavvurunun onların güzellik anlayışı ile birleştiğini söylemek mümkündür.

Ayrıca “göz boncuğu (nazar boncuğu)” da taş türündeki muskanın bir türü olup geleneğe göre insanlar bu boncuğa özel saygı göstermektedirler. “Göz boncuğu” (nazar boncuğu) üstünde beyaz desenleri olan küçük yuvarlak bir taş olup ortasından ip geçirmek için delik açılmaktadır. Anneler bu boncuk taşını bebeklere, çocuklara göz değmemesi (nazar) için çocukların beresine dikerler veya boynuna takarlar. İnsanlara göre dilek dilemek suretiyle doğmuş olan çocuklara nazar değdiğinde boncuk üstündeki beyaz desenler belirginleşmiştir.

Uygurlardaki taşları muska yaparak takma âdeti, Uygurların Şamanizmdeki mukaddes dağ ve taşlara tapınma inancını ideolojik kaynak olarak şekillenmiş, Animizm inancından sonra “taş muskalara” da “koruyucu ruh” niteliği yüklenmiştir.

6. Demir Muska

Bazı Uygurların geleneğinde bıçak, çapa ve balta gibi kesici aletler muska olarak kullanılmaktadır. Şöyle ki; kesici aletlerin kara basmasından koruduğu düşünülmekte, hamile kadınların yastığının yanına konulmakta veya kadınlar doğum yaptıktan sonra annenin yastığının yanına ya da çocuğun yastığının yanına konulmaktadır. İnsanlara göre; kara basmasının sebebi kötü ruhlardır; dolayısıyla kesici bir alet yanında uyduğunda kara basmayacağı düşünülmektedir.

Animizm inancında, hem “kesici aletlerde ruh olduğu” düşünölmekte hem de kesici aletlerin “iyi ruh” özelliğine sahip olduğu düşünölmektedir. Çünkü ilkel toplum şartlarında kesici aletlerin üretilmesi, ilkel insanların tabiat güçlerine karşı koyabilme ve kendilerini koruyabilme gücüne ulaştırmıştır.

Demek ki; kesici aletlerin muska olarak kullanılması aslında kesici aletlerde “kötü ruhları mağlup eden iyi ruhlar olduğu” şeklindeki Animizm inancını kaynak olarak ortaya çıkmıştır. Bu inanç tasavvuru Uygur Şamanların “Azayim Koşuğunda (şiiirinde)” güçlü bir şekilde aksettirilmiştir.

Açıklamalar:

[1]. Yañ Şéñmin Tüzgen “Eski Uygurlar”, Şincañ Halk Neşriyatı, 1998-yıl Uygurca Neşri, 295.sayfaya bakınız.

Sonuç

Şamanizm; insanların düşünme yeteneğinin basit, üretim güçlerinin zayıf, üretim araçlarının çok basit olduğu ilkel toplum şartlarında oluşmuş; ilkel bir dindir. Bu sosyo-üretim şartlarında yaşayan ilkel insanlar hiçbir şekilde korunma, karşı koyma iktidarına sahip olmadığı için doğadaki her gücün baskısına boyun eğmeye mecbur olmuşlardır. Doğadaki gizemli hadiseler, onları “doğüstü ilahi güç” tasavvuruna itmiştir. Onlar itaat etme ve tapınma şekilleri ile kendilerini koruma amacı gütmüştür. Yani somut dünya onların ilkel tefekküründe gizemleştirilmiş ve kutsallaştırılmıştır. Buna karşın üretim güçlerinin ekonomik bağlamda sürekli iyileşmesi, ilkel insanların doğa hakkındaki tasavvurlarının derinleşmesi, doğayı kontrol etme gücünün artmasına bağlı olarak Şamanizmdeki kutsiyet tasavvurlarının etkisi zamanla zayıflamıştır. Artık Şamanizm her ne kadar inanç olmasa da Şamanizmin devam eden ideolojik etkisi yine bazılarının fikri faaliyetlerini önemli ölçüde kontrol etmektedir. Bu kontrol aslında somut dünya hakkındaki hayali duygulardan ibaret bir kurtuluş yoludur.

Özetle; Engels’in belirttiği gibi; “Mevcut dinlerin hepsi sadece insanların günlük yaşamını kontrol eden dış güçlerin insan zihnindeki hayali yansımasıdır....”. İnsanlar işte bu hayali yansıma ile nitelendirilen düşünce yöntemiyle doğayı kavramış ve aksettirmiştir.

4. BÖLÜM

RAHMAN ABDUREHİM'İN “UYGURLARDA ŞAMANİZM” ADLI ESERİNİN TRANSKRİPSİYONU

I. Bab: Şaman Dini Heqqide Omumiy Çüşençe

1. “Şaman” Atalgusiniñ Kélip Çiqişi

Dunyadiki her qandaq dinniñ mexsus kespiy xadimliri bolidu. Bu xadimlar şu din dairiside öziğe xas paaliyetler bilen şugulliniş arqiliq şu dinniñ idiyivi köz qarashirini saqlap qalidu, qoğdaydu ve tarqitidu. Bu şu xildiki diniy étiqad eqidiliriniñ davamlişip bérişidiki muhim terep. Diniy xadimlarniñ paaliyet xaraktérini özliri vekillik qilivatqan dinniñ xaraktéri belgiligen. Diniy xadimlarniñ yene özi vekillil qilivatqan millet dairiside mehsus nami bolidu. Bu nam şu millette ortaqlı bolup, şu diniy xadimniñ paaliyet xaraktérigé asasen qoyulğan bolidu. Şaman diniy insaniyet tarixida en uzun davamlaşqan, étiqad qilingan hem bezi rayon ve milletlerde ta hazirğa qeder öz tesirini saqlap kelivatqan eñ qedimiy ve eñ iptidaiy din. Biz tilğa éliwatqan “şaman” mana muşu iptidaiy dinda intayin muhim orun tutidigan alahide şexs ve sirliq şexs. Şamanniñ alahide ve sirliq boluşini şaman dininiñ xaraktéri belgiligen.

Şamanniñ her qaysi milletlerdiki atilişi oxşaş emes. Şundaqla her qaysi tarixiy devrlerdiki atilişimu oxşaş emes. Mesilen, Şamanni qedimki Uyğur tilida “qam” dep ataydiganliqi uluğ alim Mahmut Qeşqeri’niñ “Türkiy Tillar Divani” da xatirilengen. Yeni Mehmud Qaşqari divanida Uyğur ve Türklerniñ ilahiy küç-qudretke ige kişilerni “qam” dep ataydiganliqini xatirilengen. Büyük mutepekkur, alim Yüsüp Xas Xacib’niñ şahane esiri “Qutadğu Bilik” diki tövendiki misralarda “qam” sözi tilğa élingan:

Seniñde turur, kor, bularniñ emi,
Otağil daro birle, bolğil qami.

Menisi: Seniñde turur, kor buniñ dorisi,

Davala bolup sen hékim-ustisi.

Démek, “qam” sözi “hékim, usta”, “davalıguçı” meniside işlilgen. Buniñdin qariganda, Uyğurlarniñ ecdadi qedimki devrlerde Şamanni “qam”, “qaman” dep atıgan. Hazirqi Uyğurlar “qaman”ni “périxon”, “cinkeş”, “baxşi”, “daxan”, sözliri bilen ataydu. “Périxon” sözidiki “pére” bilen, “başqurğuçı” dégen menilerni bildüridu. “Cinkeş” dégen sözdiki “keş” qoşumçisi “bérlıguçı” “meptun bolğuçı” dégen menilerge ige

bolup, “cinkeş” dégen” söz “cinlarğa bérilguçi”, “cinlar bilen arılaşquçi”, “cinlarğa meptun bolguçi” dégen menilerni bildüridu. “Baxşi” sözi Uyğurlar rayunida nahayiti keñ qollinidu. Türkiye alimi A. İnan qazaq tilidiki “.....” (“baxşi”) dégen söz Budda dini arqiliq sirttin kirgen söz bolup, Budda diniga étiqad qilidigan Moñgullar “.....” “.....” (“ustaz”) meniside qullangan. Şagirtlar “ubaş” (“.....”), diniy ilim béridigan lamalar, (“....”) “....” (“baxşi”) dep atalğan. Türkmenlerde bu söz “saz çélip naxşa éytquçi” “....” dégen menini bildüridu. Çağatay tilida bolsa “baxşi” sözi Uyğurçe xizmet qilidigan “katip” meniside qullinilğan dep qarigan. M. Fuat Koprulu vesiqilirida “baxşi” sözi “.....”, “.....” “yeni ustaz” meniside qullinilğan [1] dep çüşendürgen. “Daxan” sözi eslide “duaxan” söziniñ qiskartilip teleppuz qilinişi bolup, “duaxan” sözidiki “u” tavuşı çüşüp qalğan. “Daxan” dégen söz “dua oqup késel davalıguçi” dégen menini bildüridu.

Moñgul til ailiside teve milletler şamanni “örken”, “boiy” dep atıgan: dağurlar “yadağan” dep atıgan, undin başqa “tinç okyanidiki mélanziyilikler ‘mana’ (Mana) Avstiraliyidiki bezi yerlik ahaliler ‘Aruñkulta’ (Arrunguil ha) dep atıgan bolsa, Amérika qitesidiki İndianlar ‘vakan’ (Wakan), ‘orénda’ (Orenda) yaqi ‘manitu’ (Manitu), dep atıgan” [2].

Xenzuçe tarixiy menbelerde bolsa şaman- “....”dep atalğan. “Şaman” sözi Mancu-Toñgus tillirida “esebiyleşken ussulçı” dégen menini bildüridu. 1692-yili Moskova vekiller ömiki Cuñguğa ziyaretke kelgende, Éyvirt. İsbolant. Énday ve uniñ hemralliri élan qildurğan “Cuñgo sayahet xatirisi” de tunçi bolup, manculardiki “Şaman”ni xelqarağa tonuşturğan [3]. Şuniñ bilen “Şaman” atalgusi xelqara atalguğa aylinip, éptidaiy dinmu “Şamanizm” yeni “Shamanizm” nami bilen atalğan.

Gerçe “Şaman” her qaysi milletlerde ve her qaysi tarixi devrlerde her xil namlar bilen atilip kelgen bolsimu, emma uniñ Şaman dini paaliyetliride tutqan orni mueyyen ortaqliqni saqlap kelgen.

2. Şaman Dininiñ Dairisi

Süniy dinlarniñ peyda boluşı mueyyen millet asasiğa ve mueyyen tarqiliş şeklige ige. Emma şaman dinidiki tebiy din boluş süpüti bilen éptidaiy cemiyet şaraitidiki éptidaiy insanlar arisida peyda bolğan murekkep, istixiylik étiqad idéologiyisi.

Şaman dini “Şaman” atalgusi xelqara atalguğa ayliniştin burun “iptidaiy din”, “iptidaiy étiqad”nami bilen atalğan. Bu iptidaiy din “Şaman dini” atalgusi bilen atalgandin kéyin, bezi kişilerde şaman dini peqet Altay til sistémisidiki milletler arisida

peyda bolgan din deydi qaraş peyda boldi. Démisimu, Altay til sistémisidiki milletlerniñ ecdadliri nahayiti uzun devr étiqad qilgan yaki belgilik étigad adeqlirini saqlap kélivatqan Şaman dininiñ din aqidiliri, étiqad adetliri ve medeniyet alahidilikliri bu milletlerde köp tereplime ortaqlıqqa ige. Altay til sistémisidiki bu milletlerniñ şaman dinidiki mundaq ortqlıqlarnı bu milletlerniñ qandaşlıq baqlınışıdin, ortaqlı cuqlarıyılık yaşaş şaraitidin ayrip qarigili bolmaydu elvette. Biraql, bir nuqltidin qarapla, şaman dini Altay til sistémisidiki milletler arisida peyda bolgan dep qaraş muvapiqlı bolmaydu.

Şaman dini heqqidiki tetqlıqlardın melum bolışıql Amérika qitesidiki indian qebililiri arisidiki iptidaiy étiqad adetliri, cenubiy asiya tinql okyan rayunidiki yerlik xelqlerniñ iptidaiy étiqad adetliri ve afriqidiki yerlik xelqlerniñ iptidaiy étiqad adetliri Altay til sistémisidiki milletlerniñ Şaman dini étiqad adetliri bilen belgilik oxşalıqqa ige. Bu menidin Şaman dini pütkül insanıyetke ortaqlı bolgan étiqad hadisisi dep qaraşqa bolıdu. Emma dunyadiki her qaysi milletlerniñ Şaman dini étiqadidiki roşen perqlerni her qaysi milletlerniñ cuqlarıyılık yaşaş şaraiti, tarixiy özgirışler keltürüp qlıqargan. Énglisniñ pikri boyıql éytqanda: “Barlıql dinlar peqet kişilerniñ kündilik turmuşını kontrol qilip turqlan taşqlı küçniñ kişiler menisidiki xiyali inkasi... İptidaiy devrlerde, dindın ibaret tebiet küçliriniñ kişiler ménisidiki bu xil eñ desleplki inkasi tereqlıyatınıñ qedemmu qedem ilgirişige egişip her qaysi milletler arisida xiyaliy obrazlarnı barlıqqa keltürgen.” [4].

Şaman dini işleplqliriş küçliriniñ seciyisi eñ töven bolgan iptidaiy cemıyetteki satta tepekkurniñ mehsuli. Şuña, Şaman dinini pütkül insanlar arisida tebiy halda peyda bolgan iptidaiy din dep éytaalaymız. Çünki, “Şaman dini tipidiki dinlar dunyaniñ nurgun rayunlirida bir dek bayqaldı” [5].

3. Şaman Dini Bir Xil İptidaiy Din

Şaman dini bir xil iptidaiy étiqad formatsiyisi şundaqla bir xil iptidaiy medeniyet hadisisi. İnsanlar cemıyetiniñ desleplki basquqlirida kişiler yaşaş zörürıyeti tüpeyli özliriniñ cismaniy qudriti bilen tebiet dunyasidiki her bir obyektıpl şeyiniñ küç-qudrıtini sélišturup, özliri bilen obyektıpl şeyilerniñ munasivıtını, perqlini ve qarmuqlarşı halıtını en töven dericide bilışke başlıqlan. Ularniñ obyektıpl şeyiler heqqidiki bilışı mahıyetlik bilış bolmastın, belki obyektıpl şeyiler heqqidiki satta idéal inkaslardın ibaret idi. Ular obyektıpl şeyilerniñ qanunıyetlirini çüşenmıgeqlke, tebiet dunyasidiki her bir obyektıpl türni ilahlaşturqlan, ularqla béqlnqlan, ulardın qorqlan, neticide şaman dininiñ ilahlar çüşenqlisi desleplki qedemde şekillinişke başlıqlan. Şuniñ bilen Şaman dininiñ étiqad

mezmunliri ve étiqad şekilliri ve diniy xadimliri tedriciy halda barliqqa kelgen, Şaman dininiñ qurulmisi téximu mukkemmelişip, iptidaiy dinniñ omumiy gevdisi deslepki qedemde şekillengen. Elvette, Şaman dinidin ibaret bu murekkep iptidaiy étiqad idéologisiniñ şekillinişi nahayiti uzun tarixiy basquçni bésip ötken.

Şaman dini dinmu emesmu? dégen mesile xéli bir mezgiligiçe talaş-tartışliq mesile bolup keldi. Beziler Şaman dinini ilahlarğa atap murasim ötküzüş ve olarğa çoqunuşniñ bir xil şekli, buni din dep qarigili bolmaydu, dep qaridi; beziler Şaman dinini gerçe din dégili bolmisimu, emma iqtidar cehettin éytqanda, o dinga nahayiti oxşaydu, dep qaridi; yene beziler Şaman dinimu din, o dinlarniñ bir türü, dep qaridi [6]. İ. A. Krivélév mundaq dep qaridi: “ Din şunasliq matériyalliri içide Şaman dinini bayan qilidiğan nezeriyivi eser xili köp. Emma, bu eserlerniñ hemmiside birla nuqsan bar. O bolsimu Şaman dinini dinniñ alahide bir xil şekli dep qarış” [7]. Biz Şaman dinini mukemmel bir xil din dep qaraymiz. Çünki, Şaman dinini başqa süniy dinlar bilen sélišdürüp körsekla uniñ heqiqeten mukemmel din qurulmisiga ige igenlikini körival alaymiz. Yeni, birinçidin, Şaman dinida başqa süniy dinlardikige oxşaş sistémliq din pelsepisi bolmisimu, tebiet dunyasi üstide tepekkur yürüzidigan iptidaiy tepekkur usuli bolğan; ikkinçidin, Şaman dinida meydanga kelgen muqeddes diniy kitab, muqim ibadet xanilar ve mutleq turaqliq étiqad usuli ve étiqad şekilliri bolmisimu, emma yéziqsiz muhitta ağzaki meydanga kelgen, étiqad héssiyatini ipadileydiğan diniy quşaqlar, ilahlarniñ insanlar bilen bolğan munasivitini ipadileydiğan epsane ve rivayetler, nisbeten turaqliq tebiy yigiliş-murasim sorunliri, kolléktip yaki yekke halda qerellik ve qerelsiz élip bérilidiğan étiqad paaliyitliri bolğan. Üçinçidin, Şaman dinida süniy dinlardikige oxşaş pütkül insanlar ortağ étirap qilidiğan “Teñri evetken” peygamberler bolmisimu, emma bir uruq, bir qovm yaki bir qebilige vekillik qilidiğan “ruhlar ve teñriler bilen uçrişlaydiğan” şaman bolğan; tötinçidin, şaman dinida süniy dinlardikidek diniy organ ve kespiy diniy xadimler bolmisimu, emma mexsus çoqunuş murasimliriğa ve périxonluq paaliyetlerige başçiliq qilidiğan Şaman ve yademçi Şamanlar bolğan; beşinçidin, Şaman dinida başqa süniy dinlardikidek birlikke kelgen birla gayivi Teñri bolmisimu, emma Kök Teñrini esas qilğan haldiki köp xil étiqad obyéktliri bolğan; altinçidin, Şaman dinida mukemmel éytika ve exlaq çüşençiliri bolmisimu, emma bir qeder turaqlaşqan ve omumlaşqan perhiz çüşençiliri bolğan. Undin başqa yene Şaman dininiñmu başqa süniy dinlardikige oxşaş muxlisliri ve étiqadçiliri bolğan. Şuña, Şaman dinini iptidaiy haldiki bir xil din deymiz. İptidaiy dini

süniy dinlarniñ din ölçimi boyıçe din emes dep qaraş tedriciy tereqqiyat noqtisidin élip éytqanda muvapiq emes.

4. Şaman Dininiñ Xaraktéri ve Alahidiligi

1) Şaman Dininiñ Xaraktéri

Şaman dininiñ xaraktéri heqqide ilim sahesidikilerniñ pikri her xil bolup keldi. Şaman dininiñ xaraktéri mesilisimu Şaman dini tetqiqatidiki talaş-tartışliq mesililerniñ biri bolup keldi. Beziler Şaman dinini köp xudaliq iptidaiy din u Şamanizm içidiki barliq iptidaiy dinlarni öz içige alidu. U köp xil ilahlarğa étiqad qilğaça, uni köp xudaliq din dep ataşqa bolidu dep qarigan, beziler Şaman dini bir xil alahide şekildiki périxonluq dini dep qarigan; yene beziler Şaman dini Kök Teñrini esas qilğan bir xudaliq din dep qarigan; yene beziler Şaman dini addiy haldiki iptidaiy köp xudaliq din emes, périxonluq dinimu emes, Kök Teñrini esas qilğan bir xudaliq dinmu emes, belki iptidaiy, özlükidin peyda bolğan, insanlarniñ köp xudaliq dinidin bir xudaliq dinige ötüş basquçidiki ötkünçi din dep qarigan [8]. Undin başqa İ. Krivélév “Şübhisizki, Şaman dini köp ruhlarğa çoqunidiğan bir terep yaki bir gevde” [9] dep otturiga qoyğan.

Méniñçe, Şaman dininiñ xaraktéri mesilisini mundaq üç cehattin çüşinişke bolidu.

Birinçi, Şaman dininiñ iptidaiy xaraktéri. Şaman dininiñ iptidaiy xaraktérini uniñ iptidaiy cemiyet şaraitida, iptidaiy insanlar arisida peyda bolğanliqidek obyéektip amillar belgiligen. Yani Şaman dini kişilerniñ añ seviyisi, işlepçiqiriş seviyisi eñ töven ve tebiet küçlirige bolğan qarşılıq küçi eñ aciz bolğan ictimaiy formatsiye şaraitida şekillengen. Şuña Şaman dininiñ ilahlar heqqidiki çüşençilirimu intayin sadda bolup, étiqad paaliyiti şekillirimu intayin addi bolğan. Şaman dininiñ omumiy gevdişidin qariganda u yenila iptidaiy étiqad halitini saqlap qalğan.

İkinçi, Şaman dininiñ köp xudaliq din xaraktéri. Şaman dinidiki ilahlar sistémisi mahiyette iptidaiy insanlarniñ tebiet dunyasi ve tebiet küçleri heqqidiki sadda çüşençiliriniñ yigindisi, yeni etrapidiki barliq obyéektip şeyilerni ilahlaşturup tepekkur qilğanlikiniñ neticisi. Şaman dininiñ ilahlar sistémisi intayin murekkep bolup, tebiet dunyasidiki obyéektip şeyilerniñ hemmisige çétilidu. Mundaqça qilip éytqanda, Şaman dininiñ ilahlar sani nahayiti köp. Bu nuqtidin Şaman dinini köp xudaliq din dep qaraşqa bolidu.

Üçinçi, Şaman dininiñ sinipiy xaraktéri. Şaman dini eñ deslep iptidaiy cemiyette yeni sinipsiz cemiyette peyda bolğan. Bu çağda iptidaiy insanlar işlepçiqiriş mévilirini

teñ teqşimat prinsipi boyıçe bölüşetti. İptidaiy insanlar arısında sinipiy bölünüş yoq idi. Şuña Şaman dininiñ deslepki basquçı, yeni tebiet étiqadçılıqı basquçıda iptidaiy insanlarnıñ étiqad çüşençiside ular çoqunidiğan hemme ilahlar baravar orunda turatti. Emma sinipiy cemiyetke qedem qoyğandin kéyin, Şaman dini étiqadidiki teñ hoquqluq ilahlarnıñ imtiyazi ve ornida mueyyen özgirişler peyda bolğan. Yani Şaman dini étiqad çüşençiside Kök Teñri hemme teñrilerge hökümranlıq qilidu dégen idiyivi qaraş hökümran orunğa ötken. Mesilen, Uygurlarnıñ qehrimanlıq eposı “Oğuzname” de Kök Teñriniñ barlıq ilahlarğa hökümranlıq qilidiğanlıqidek din çüşençisi gevdilik ipadilengen. Şaman dininiñ köp xudalıq dindin bir xudalıq dinga yüzlinişini sinipiy cemiyet belgiligen. Şaman dininiñ sinipiy xaraktérge ige bolğan basquçı Şaman dininiñ yuqiri basquçı hésablinidu.

2) Şaman Dininiñ Alahidiliki

Birinçi, Şaman dininiñ mezmuni-tebiet dunyasidiki obyektıp şeyiler bilen satta tepekkurnıñ ğayri birlikidin ibaret. İptidaiy cemiyettiki insanlarnıñ yavayılıq devridiki işlepçiqiriş ve yaşaş şekli kolléktıp haldiki ovçılıq idi. Ular zulmet içide tebiet dunyasiniñ nurgunlığan obyektıp qanuniyetlirini, tebiet qonnidiki sirlarnı çüşenmigen. Her bir obyektıp nesre ular üçün sirlıq uyulğan. Ular tebiet dunyasidiki hayatlıq menbelerdin xuşal boluşsa, tebietniñ qorqunçluq hadisiliridin qattıq qorqunç hés qilğan. Ular sada tepakkur bilen tebiet dunyasidiki xuşallıq ve qorqunç élip kelgen her bir obyektıp nersilerni bilişke ve çüşinişke urunğan. Emma iptidaiy insanlar töven tepekkur halitide ve qilçe himayisiz halette tebietniñ her xil hadisiliri ve tebiet küçliri aldida özliriniñ acizliqini hés qilğan. Her bir hadise ve her bir küç ular üçün ilahiy küç-qudret bilinip, ular asta-asta tebiet küçlirige baş egken, tévingan, uniñdin medet tiligen. İptidaiy hayatta tasdipiy sebebler bilen érişkin ametler üçün obyektıp nersilerge bolğan xoşallıqını ipadiligen. Emeliyette bundaq “ilahiy” nesriler iptidaiy insanlarnıñ töven tepekkur halitidiki satta xayalliriniñ mehsuli idi.

İkinçi, Şaman dini-köp teñrilik din. İptidaiy insanlar köz aldidiki her bir tebiet amilini bir teñriniñ ilahiy gevdisi dep tesevvur qilğan. Hettaki, özliriniñ hayatlıqı üçün zörür bolğan yoruqluq, su, ot, tağlar, derekler, hayvanlar... qatarlıqlarnı ilahiy obrazlar süpitide tesevvur qilğan. Ularnıñ çüşençiside tebiet hadisiliri- yamğur, qar, şamal, quyun, boran, güldürmama, çaqmaq tebiet dunyasiniñ her qaysi pesillerdiki özgirişliri, pesillerniñ almişip turuşı, kéçe-kündüzniñ almişip turuşı...qatarlıqlar ilahlar ve ilahlarnıñ sebebidin dep qaralğan. Asmandiki barlıq cisimlarmu ayrim-ayrim “ilahiy

küç-qudret”niñ obyektip körünüşi hésablaşan; tebiet dunyasidiki oxşaş bolmıǵan hadisiler öz aldığa bir ilahniñ küç-qudretige vekillik qılǵan. Şuña Şaman dinida tabiat bilen hayatlıq otturısındaki her bir organıñ birlik, her bir uçrıış halqiliri bir teñrinin xiyaliy obrazini meydangâ keltürgen. Şuniñ bilen Şaman dinida nurgunlıǵan teñriler topi ve her bir teñri üçün mexsus élip bérilidıǵan simvolluq étiqad şekilliri meydangâ kelgen.

Üçinçi, Şaman dini-tebietniñ sadda tepekkur qılınışı. Şaman dini başqa süniy dinlarǵa oxşaş melum bir pevvuladda şexs teripidin yarıtılıp tarqıtılǵan din bolmastin, belki iptidaiy kolléktipiniñ iptidaiy énída ortaқ şekillengen étiqad çüşençisi. Bu çüşençilerni kényinki evladlar mexsus ögengenmu emes. Peqet iptidaiy çüşençiler ve iptidaiy étiqad paaliyetliri qoynida tuǵulǵan her bir evlad tebiet bilen deslepki uçrıış mezigilida, istixiyilik halda muşu xil iptidaiy étiqad muhiti teripidin qoşuvélingan. Çünki, ecdadlar kényinki evladlarǵa etrapidiki her bir nersini ilahiy obraz dep tonuşturǵan. Ular uçaşqan her bir paaliyetlerde iptidaiy étiqadniñ sirlıq körünüşliri namayen bolǵan. Démek, iptidaiy cemiyyette her bir ezaniñ bivasite uçrışidigini tebiet dunyasiniñ esliy qiyapiti bolastin, belki tebiet dunyasiniñ sirlıqlaşturılǵan, ilahlaşturılǵan, tuyǵu ve sadda tepekkurdiki ilahiy çüşençiler bolǵan. Şuñdin kényinkiler üçün bu iptidaiy étiqadniñ étiqad şekiliri bolsa yiltizi çoñqur enenige aylangan. Şaman dini étiqad tesiriniñ hazirǵa qeder davamlaşıp kélişimu sadda étiqad çüşençiliriniñ insanlar medeniyiti ve añ paaliyitide çoñqur tesirige ige ikenlikini çüşendürüp biridu.

Tötinçi, Şaman dini késel davalaş alahidilikige ige. Şaman dini paaliyetliri içide késel davalaşni meqset qılǵan périxonluq paaliyetliri xéli muhim orunda turidu. Hayatlıqtiki késellik, ölüm ve túrlük tebiy apeter Şamanniñ meydangâ kélişidiki menivi zörüriyetni tuǵdurǵan. Şuña Şaman iptidaiy devrlerde uruq qovm, qebiliniñ bixeterliki ve ezalarnıñ, mal-çarvilarnıñ bixeterlikini qoǵdaydıǵan alahide şexske aylangan.

Şaman dinini bir pütün rohlar dunyasi dep qaraşqimu bolidu. Şaman dinidiki barlıq davalaş paaliyetliriniñ mezmuni animizm çüşençilirini idiyivi menbe qılǵan. Şamanlar périxonluq paaliyitide işlitidıǵan barlıq nersilerge roh çüşençisi bilen muamile qilidu. Şuña ademlerniñ cismaniyitidiki barlıq normalsız hadisilerni rohlarnıñ sebebidin dep qarap, davalaş périxonllıqiniñ hemmiside yaxşı rohlar bilen yaman rohlarnıñ küreş menzirisini ipadileydu. Yene bir cehettin, davalaş périxonllıqini Şaman dinidiki meñgülük rohlar ziddiyiti çüşençisiniñ obrazlışı dep qaraşqimu bolidu.

Beşinçi, Şaman dinida küçlük küreş éni bolidu. Şaman dinida késel boluş ve saqiyiş, balayapetke duçar boluş ve uniñdin qutuluş qatarlıqlar peqet yaxşı rohlar bilen yaman rohlarnıñ gelibe-meğlubiyet otturısındaki keskin kürişi bolup, késeldin saqiyiş ve balayapettin qutuluş yaxşı rohlarnıñ gelibe qilişi bilenla emelge eşidu dep qarilidu. Qedimki devrlerde, yav bilen bolğan küreşlerde gelibe qiliş, öz uruqi üçün qurban bérıp baturlar rohıǵa aylinıştin ibaret eqide-étiqad qedimki kişiler énda çoñqur yiltiz tartqan. Şaman dini çüşençiside yaxşı rohlarnıñ meñgülik meğlubiyiti étrap qilinmaydu. Şundaqla yaman rohlarnıñ meñgülik meğlubiyitimu étrap qilinmaydu. İkki xil rohnıñ kürişimu meñgü yoqalmaydu. Şuña rohlar kürişini muresse qilgili bolmaydu. Adem téniniñ salametliki, saǵamlıki küreş arqılıq kapaletke ige bolidu. Şamannıñ davalaş périxonlıqı del yaman rohlarǵa qarılğan zorlaş vasitisidin ibaret.

Yuqırıqlar şaman dininiñ içki ilahidilikidur. Emdi Şaman dininiñ teşkiliy qurulma ilahidiligi üstide toxtılıp ötimiz.

Süniy dinlar bilen séliştürganda, Şaman dininiñ teşkiliy qurulma cehettiki gevdilik alahidiliklerini tövendiki bir qançe noqtıǵa yigınçaqlaşqa bolidu:

Birinçi, Şaman dininiñ kolléktipçanlıqı Şaman dininiñ her bir étiqad paaliyetliri kolléktip yigilişlar arqılıq élip bérildu. Mexsus étiqad paaliyetlirige Şaman qomandanlıq qildu. Başqılar Şamanga egişip, özliri tévinmaqçı bolğan ilahiy nersilerniñ etrapida mueyyen tertip boyıçe çörgileydu, sekreydu, varqiraydu... téviniş paaliyetlirige pütün uruq, qovm, qebile ezaliriniñ hémisi qatnişidu.

İkinçi, Şaman dinida birlikke kelgen diniy destur bolmaydu, Şaman dini iptidaiy devrlerde peyda bolğanlıqı üçün, uniñ diniy qesidilirimu aǵzaki icad qilingan bolup, qeside mezmunliri bir qeder çuvalçañ bolidu.

Üçinçi, Şaman dinida hem ictimaiy hem diniy mecburiyet öteydiǵan diniy ölima bolmaydu. Süniy dinlarda diniy ölimlarnıñ vezipisi belgilik teyinleş tertipi boyıçe békitilidu. Emma Şaman dinida Şaman saylaş, belgileş tertipi boyıçe turguzulmaydu. Belki “rohlarnıñ terbiyilişini”din ötken ilahide şexs şamanlıq iqtidarıǵa ige bolidu. Gerçe Şamannıñ yaridemçiliri bolsimu, emma olar peqet Şamannıñ şamanlıq paaliyetlirigila yaridemlişidu. Ularnıñ ayrim kespiy vezipisi bolmaydu.

Tötinçi, Şaman dininiñ peygembiri bolmaydu, din tarqatquçisimu bolmaydu, mueyyen din tarqitiş şeklimu bolmaydu. Süniy dinlarnıñ peygembiri bivasite öz Teñrisi bilen munasivat baǵlaydu. Şamanlarmu teñriler ve rohlar bilen munasivet baǵlaydu. Bu

menidin éytqanda, şamanlar peygemberlerge oxşap kétidu. Şamanlarmu Şaman dini étiqad paaliyetliriniñ tarqilişida asaliq rol oynaydu.

Beşinçi, Şaman dininiñ mexsus ibadet xaniliri bolmaydu, peqet nispiy turakliq bolğan ibadet, nezir-çirağ sorinliri adetke muqeddes tağ üsti, ormanliq, keñ dala, simvollar cay (tağ üstige simvol qilingan töpe) yaki uluğ su boyida bolidu. Bundaq sorunlar bir qeder turaqliq bolup, çoñ kölemlik nezir-çirağ, dua-tilavet paaliyetliri muşundaq caylarda élip béirilidu. Mana buni şaman dininiñ tebiy ibadet soruni dep qaraşqa bolidu. Mesilen, “Hunlar devride tağqa çoqunuş bilen asman ilahıga çoqunuş bir-birige ziç biritip ketgen bolup, hangay tégi del ularniñ qurbanliq qilip Kök Teñrige nezir-çirağ ötküzidigan muqeddes tégi idi” [10].

Altınçı, Şaman dinida diniy hökümlerni icra qilidigan mexsus daimiy turuşluq teşkilatlar bolmaydu. Şaman dini tebiy din bolgaçqa mexsus din işlirini başquridigan qatlamliq teşkilatlar şekillenmigen.

Yettinçi, Şaman dinida Şaman dininiñ diniy eqidilirini oxşaş bolmigan pozitsiye, oxşaş bolmigan nuqtinezer bilen şerhleydigan mezhepler şekillenmigen.

Sekkizinçi, Şaman dinida mukemmel diniy qanun-tüzüm tertipliri bolmisimu, emma Şaman dini muxlisliri ve uruq, qebile ezalliri qetiy raiye qilişqa tégişlik dua-tilavet tertipliri ve kişilerniñ ilahlarga bolğan hurmet héssiyatini ipadileydigan til-heriket perhizliri bolidu. Totém çüşençisi bu nuqtini çüşendürüp béreleydu.

Toqquzinçi, Şaman dini gerçe iptidaiy din bolsimu, emma u murekkep iptidaiy biliş şekli ve tepekkur usuliğa ige. Şaman dinida roh, ilah çüşençiliriniñ boluşı, insanniñ yaralmışını tebiet dunyasidiki her xil obyektip nersilerge bağlap çüşendürüşü Şaman dininiñ yenila eñ töven dericidiki pelsepe çüşençisi اساسida şekillengenlikini çüşendürüp béridu.

Oninçi, Şaman dini paaliyetlirige qatnişidigan étiqadçılarga yaş çeklimsi qoyulmaydu. Şaman dininiñ türlü diniy paaliyetlirige barliq ezalar (çoq-kiçik, qéri-yaş, er-ayal, oğul-qizlarniñ hemmisi) qatnişivergen. Hazirgiçe saqlinip kelgen Şaman dini paaliyetliride muşu xil alahidilik gevdilik ipadilinidu. Şaman dinida étiqad perziniñ yaş çéxi belgilenmeydu. Emma başqa süniy dinlarda étiqad perziniñ yaş çéki belgilinidu. Mesilen, İslam dinida oğullar on ikki yaşta, qizlar toqquz yaşta étiqad paaliyetliri perz qilinidu.

On birinçi, Şaman dinida ilahlar, rohlarla simvollar belge yaki simvollar nersiler arqiliq ipadilinip qalmay, yene ularniñ “ilahiy qudriti” ve rohlar dunyasida

boluş zörüv dep qaralğan turmuş boyumlirimu ilahlaşturulidu hem her xil simvolluq belge yaki simvoluq nesriler arqiliq ipadilinidu. Bu xil ehval şamanlarniñ périxonluq paaliyitide gevdilik ipadilinidu.

5. Şaman Dininiñ Din Psixikisi

Baturlar rohıǵa çoqunuş Şaman dininiñ muhim étiqad mezmunliriniñ biri. Şaman dinida uruq yaki qebile üçün baturluq körsitip ölüp ketkenlerniñ rohimu batur ruhǵa aylinidu. Bu rohlar uruq yaki qebile ezalirini qoǵdaş üçün yav ruhi bilen epediy küreş qilidu dep qarilidu. Mana bu Şaman dinidiki baturlar roxini uluǵlaş ve terǵib qilişniñ idiyivi menbesi. Şaman dininiñ périxonluq paaliyetliride uqulidıǵan qesidilerdimu baştin-axir yaxşı rohlarniñ baturlıǵı eks étidu. Bu menidin qarıǵanda, Şaman dinini baturluq rohini tarqatquçı dep qaraşqimu bolidu. Çünki başqa süniy dinlarda méhribanlıq, şükür-qanaet idiyisini esas qilidıǵan diniy eqidiler muhim mezmun qilinsa, Şaman dinida baturluq idiyisi asasiy mezmun qilingan. Baturluq çüşençisi şamanniñ barlıq davalaş paliyetliride ve şamanniñ bimar davalıǵan çağdiki herketliride nahayiti obrazlıq ipadilinidu.

Şaman dini eqidiliride baturluq pisixikisi nahayiti gevdilik bolǵaçǵa, muşu xil eqide-étiqad muhitida qançılıǵan qehrimanlar, batur rohlar ve baturluq heqqidiki epsane-rivayetler barlıqqa kelgen. Bu epsane-rivayetlerniñ maddiy détalıri réallıqni esas qılǵan bolsimu, emma epsane-rivayetlerdiki qehriman şexslerniñ idiyivi, psixik terbiyilinişide baturluq psixikisi muhim orunda turidu. Çünki rivayetlerdiki batur şexsler özliriniñ qanlıq küreşlerdiki gelibisini teñrilerniñ medet bérişidin bolǵan dep qaraydu. Bu nuqtimu şaman dininiñ din psixikisidiki baturluq heqqidiki idéal amillerni gevdilendürüp béridu. Mesilen, Uygurlarniñ ecdadlıri tarixıǵa ait épos ve yadnamilerdiki Oǵuz xaqan, Alıp ertuña, Kültégin, Tunyuquq: Qırǵızlardiki “Manas” dastanida medihiyilengen manas... qatarlıq batur xaqanlar, serkerdiler Şamanizm muhitida yétilgen, vucudida şaman dininiñ étiqad mezmunliridiki baturluq psixikisi ve baturlar rohıǵa çoqunuş idiyisi muccessemengen galib şexsler hésablinidu. Şundaq déyişke boliduki, Şaman dinidiki baturlar rohıǵa çoqunuş baturluq psixikisiniñ idiyivi menbesi. Baturlar rohıǵa çoqunuştin ibaret étiqad qarisi اساسida baturluq psixikisi şaman dininiñ din psixikisiǵa aylangan. Şaman dininiñ périxonluq paliyetliride pütünley déǵudek küreş, yéñiş, qoǵlap çiqiriş, batur rohlarǵa ayliniş esebiy halda terǵib qilinidu. Şamanniñ périxonluq (pére oynap késel davalaş) paaliyitidimu Şaman “esebiyleşken yaman rohlar” bilen küreş kilidu.

Şuniñdek Uygurlardiki Şamanlarnıñ “azayım qoşıqı” dimu izçil halda herbiy qorallar bilen toluq qurallangan batur rohlarnıñ çeñlerdiki baturlıqı, küç-qudriti ekis ettürlidu.

6. Şaman Dinidiki Tebiet Étiqadçılıqı

İptidaiy insanlarnıñ eñ deslepki hayatlıq paaliyiti zulmetke tolğan tebiet qoynida başlangan eyni çağda insanlar tebiet küçliriniñ her xil bésimliriğa qarşı turuşni tebiet küçlirini boysunduruşni bilmeytti. Şundaqla tebiet dunyasidiki obyektip şeyilerniñ küçidin payidilinişimu bilmeytti. Şuña ularniñ deslepki hayatlıq qadimide yüz bérivatqan tebiet hadisiliri ve tebiy qanuniyetler ularniñ iptidaiy éñida xiyaliy çüşençilerni peyda qilğan. Ular tebiet küçliriniñ qarşı turğili bolmaydığan ğayet zor küç-qudriti aldida boysunuşqa mecbur bolğan. Şuniñdek ular özliriniñ hayatlıqını qoğdap qalğan tebiet küçliri, tebiet hadisiliri ve tebiet qoynidiki obyektip nersilerge béqingan ulardin medet tiligen. Şuniñ bilen tedriciy halda iptidaiy insanlarnıñ iptidaiy tepekkurida tebiet dunyasiniñ ilahlaşqan obrazi peyda boluşqa başlığan. Ular öz hayatlıqı bilen izçil halda birlik ve qarmu qarşılıqni saqlap kélivatğan quyaş, ay, yultuz, qatarlıq asman cisimlirini; qar, yamğur, şamal, boran, quyun, hesen-hüsen qatarlıq tebiet hadisilirini; yer, tağ, derya, del-dere, hayvan, quş, ot, su...qatarlıq zémin yüzidiki obyektip şeyilerni maddiy haliti bilen emes, belki “ilahiy küç-qudretke ige” sirlıq xaraktéri bilen tepekkur qilğan. Şuniñ bilen tebiet ilahliri çüşençisi peyda bolğan. Tebiet ilahliri heqqidiki satta çüşençilerniñ obyektı tebiet dunyasidiki obyektip şeyeler ve tebiet hadisiliri bolğan. İptidaiy insanlar özliri “ilah” dep çüşengen obyektip şeyilerge çoqunğan, her xil iptidaiy heriket şekilliri bilen özliriniñ étiqad hissiyatını ipadiligen.

Dunyadiki her qaysi yerlik xelqler arisida tebiet ilahliri dep qaralğan obyektler bir pütün ortaqlıqqa ige bolup kitişi natayin. Çünki ular yaşığan obyektip cuğrapiyilik şarait ilahiy obyektlerde mueyyen perqlerni peyda qilğan. Emma dunyadiki her qaysi yerlik xelqlerniñ tebiet ilahliri içide asman cisimliri ilahliri heqqidiki idiyivi çüşençiler oxşaş bolmisimu, obyektip nuqtisidin qarıganda oxşaydu; undin başqa, yaşığan ve yaşavatqan cuğrapiyilik şaraiti oxşap kitidiğan xelqler “ilah” dep qarığan obyektler oxşap kétidu. Mesilen, Emirkidiki İndianlarnıñ hayvan ilahliri bilen Altay til sistémisidiki milletlerniñ hayvan ilahliri içidimu böre, éyiq qatarlıq hayvan ilahlar bar. Deñiz boyida yaşığan qedimiy xelqlerniñ hayvan ilahliri arisidimu mueyyen oxşaşlıqqa ige hayvan ilahlar bar. Yığip eytqanda, qedimki xelqlerniñ tebiet ilahliri içide zémin ilahliri ularniñ ictimaiy turmuş ve yaşaş şaraiti bilen quyuq içki bağlınışqa ige. Şuña

ular yaşığan cuğrapıyılık şaraitiniñ özara oxşap kėtişi ve perqliq boluşi tebiet ilahliri obyektiniñ rayon xaraktérlik oxşaşlıqı ve perqini keltürüp çıqarğan. Buniñdin qarıganda, tebiet ilahliri obyektiniñ qandaq, qaysı dairide boluşını iptidaiy insanlarnıñ cuğrapıyılık yaşaş şaraiti belgiligen.

Tebiet étiqadçılıqı Şaman dininiñ eñ deslepki étiqad şekli. Şaman dini tebiet étiqadçılıqı اساسida şekillinip, eñ axirida bir pütün idiyivi sistémıga ve étiqad şekillirige ige köp teñrilik dinga aylangan. Tebiet étiqadçılıqı devrini Şaman dininiñ şekilliniş basquçı dep qaraşqa bolıdu.

Tebiet étiqadçılıqı tebiet dunyasidiki hemme nersige çoqunuş dep qaraşqa bolmaydu. Tebiet ilahliri iptidaiy insanlarnıñ ictimaiy turmuşıga daim tesir körsitip turidıgan, ularnıñ hayatlıq paaliyiti bilen çoñqur bağlınışqa ige tebiet küçliri ve tebiet hadisiliri dairisidin halqıp ketmeydu.

İptidaiy insanlarnıñ tebiet ilahliri heqqidiki bilişi pütünley sezgü ve tuyğu paaliyitige tayanğan. Ular özliriniñ iptidaiy haldiki biliş usuli boyıçe özliriniñ hayatlıq paaliyetige paydiliq bolğan tebiet küçlirini yaxşılıq ilahliri; özliriniñ hayatlıq paaliyitige apet élip kelgen tebiet küçlirini yamanlıq ilahliri dep qarap tebiet ilahlirini qarmu qarşı haldiki ikki xil ilahiy xaraktérge ige qilğan. Şundaq déyişke boliduki, tebiet étiqadçılıqınıñ peyda boluşı iptidaiy insanlarnıñ tebiet dunyasi heqqidiki bilişiniñ eñ deslepki başlınişi hésablinıdu.

7. Şaman Dinidiki Şaman ve Périxonluq

Şaman dinida Şaman, Şaman dinidiki bir pütün idiyivi sistéma ve bir pütün din qurulmasınıñ şekillinişidin xélila burun barlıqqa kelgen. Şaman ana uruqdaşlıq cemiyyitiniñ deslepki basquçlırida şekillengen tebiet étiqadçılıqı idiyivi çüşençisini menbe qilğan halda barlıqqa kelgen. Şaman peyda bolğan çağlarda şaman dini texi bir pütün din gevdisige ige emes idi.

Hazırqı ilmiy tetqiqatlar şamanniñ barlıqqa kelgen devrini ana uruqdaşlıq cemiyyitiniñ oturma mevgilige mueyyenleştürıdu. Ana uruqdaşlıq cemiyyitide peqet ana nesebla pütün uruqqa başçılıq qilatti. Uruq aqsaqılı bolğan ayal ve ecdad pütün uruq ezaliriniñ bixeterlikini qoğdışi-késelliklerdin qutuldurişi zörür idi. Bu xil zörüriyetni şamanniñ barlıqqa kélişidiki obyektıp sebev dep qaraşqa bolıdu. Yene bir cehettin élip eytqanda, iptidaiy insanlar késellik ve türlük apetlerniñ sebevini obyektıp dunyadin izdimey, belki bu xil hadisilerni tebiet ilahlirıga bağlıgan. Şuniñ bilen iptidaiy insanlarnıñ éñıda bu xil hadisilege nisbeten sirlıq çüşençiler peyda boluşqa başlıgan.

Animizm çüşençisi şekillengenden kéyin, iptidaiy insanlar késellik hadisiliriniñ sebebini rohlarğa baǵlıǵan. Şuniñ bilen ularniñ tepekkurida késellik hadisiliriniñ sebebi heqqidiki sirlig çüşençiler téximu çoñqurlaşqan Qan. Livi. Bryul bu xil sirlig çüşençe heqqide toxtılıp: “Eñ deslepte késellik heqqidiki çüşençiniñ özila sirlig idi. Şundaq déyişke boliduki, késellik meñgü körgili bolmaydıǵan, ucuzlaşlıqı bolmaydıǵan bir xil sebebtin peyda bolidu dep qaralǵan. Şundaqla bu sebeb oxşaş bolmıǵan nurgun şekiller bilen tesevvur qılınǵan. Bu cehette tekşürğiçiler bilen pikrimiz tamamen oxşaş” [11] dep otturiǵa qoyǵan. Muşu xil sirlig çüşençini idiyivi menbe qılǵan halda késellik sebebini körsitip béridiǵan késellikni davalaydıǵan. Uruq gevdisi içide özliri tepekkur qılǵan tebiet ilahliri bilen insanlarnı baǵlaydıǵan ilahlar bilen insanlarnıñ munasivitini eks ettüridiǵan bir ilahide şexsniñ barlıqqa kéliş zörüriyiti tuǵulǵan. Şuniñ bilen bu zörüriyetni ada qilidiǵan alahide sirlig şexs-şaman barlıqqa kelgen.

Gerçe şaman nahayiti uzun tarixiy devrniñ mehsuli bolsimu ilim sahesidikiler dunyaniñ her qaysi cayliridiki yerlik xelqler içide hazirǵa qeder saqlinip qalǵan şaman ve uniñ paaliyet xarakterini tetqiq qiliş arqiliq şaman heqqide bir qeder omumlaşqan ortaq pikirlerni otturiǵa qoydı. Mesilen, sayıq sovét ittipaqi penler akadémiyisi milletler tetqiqat ornidikiler: “Şaman bolsa késel davalaydıǵan muhim mutexessıs, béşaret béreleydiǵan ve ilahlar bilen alaqa qilalaydıǵan ariliq şexs”[12] dep otturiǵa qoydı. N. Pantosovmu: “mundaqça qilip éytqanda, késellik élip kélidiǵan yaman rohlar (Şayatonlar)ni bimarnıñ üge-boǵumliridin teltüküs quǵlap çiqirip, aǵriq azabi tartanlarǵa medet béridiǵan rohlar doxturi-baxşidur” [13] dep otturiǵa qoyǵan.

Emma, Şamanniñ barlıqqa kélişi heqqide ilim sahesidikilerniñ pikri birdek emes. Bolupmu şamanniñ barlıqqa kelgen devri heqqide oxşaş bolmıǵan pikirler mevcut. Suñ Béylin: “İptidaiy din barlıqqa kelgen ve şekillengen başquçta şaman yoq idi... Uruq aqsaqili bir qeder köp bolǵan diniy nezir-çiraǵ ve périxonluq paaliyetliri bilen şuǵullinatti” [14] dep qaraydu; beziler, insanlarda roh çüşençisi barlıqqa kéliş şamanni vucudqa keltürgen dep qaraydu; beziler, şaman ana uruqdaşlıq cemiyitiniñ axirqi devrliride peyda bolǵan dep qaraydu; yene beziler bu ikki xil qaraşni inkar qilip, ata uruqdaşlıq cemiyitiniñ deslepki mezgilliridimu şamanlar barlıqqa kelmigen, iptidaiy cemiyetniñ axirqi mezgillirige barganda, şaman andin uruq aqsaqili içidin bölünüp çiqqan dep qaraydu [15].

Yuqiriqi qaraşlarnıñ hemmiside déğüdek iptidaiy cemiyyet tereqqiyat mentiqisige ve iptidaiy tepekkur şeklige uygun kelmeydigan bir tereplime pikir-çüşençiler saqlangan.

Bizniñ qarişimizçe, eñ deslepki şaman ana uruqdaşliq cemiyyetide peyda bolğan. Uruq cemiyyeti şaraitida uruq aqsaqili bolğan ayal ecdad hem uruq aqsaqili, hem şaman boluştek qoş mecburiyetni ötgen. Peqet kényinki devrlerge kelgendila andin kespiy xaraktérdiki şamanlar bölünüp çiqıştin ilgiri şaman yoq idi dep qaraş şamanlarnıñ peyda boluş basquçidiki alahide haletni inkar qilğanliq bolidu.

Périxonluq-şamanniñ diniy paaliyetliri içidiki asasiy paaliyet şekli hésablinidu. Périxonluqniñ xaraktéri davalaş bolup, şamanniñ bügünge qeder mevcut bolup turuşidiki muhim ictimaiy esas.

İlim saheside périxonluqniñ peyda boluşı heqqidiki qaraşlar oxşaş emes. Mesilen, doktor Dilmurat Ömer Ependi mundaq deydu: “Méniñçe, Şamanniñ périxonluq paaliyyeti şaman ve şaman dinidin burun peyda bolğan. Şaman dini şekilliniştin ilgiri périxonluq ve périxon mevcut bolup, şaman dini périxonluq اساسida şekillengen ve tereqqiy qilğan” [16]. Dilmurat Ömer Ependi öz qarişida “şaman” bilen “périxon”ni (yeni “...” bilen “.....” ni) ikki xil menide işlekten. Beziler, insanlarnıñ eñ deslepki étiqadi périxonluq bolup, kényin diniy étiqadqa ötken dep qarigan; yene beziler, eñ deslepki din tebiet étiqadçılıqi bolup yavayiliq devriniñ ottura mezgillirige kelgende andin périxonluq basquçığa qedem qoyğan dep qarigan: Sun Béylin bolsa périxonluq bilen din birla vaqıtta peyda bolğan, dep qarigan [17]. Emma yoqiriqi qaraşlarnıñ hemmiside iptidaiy tepekkurdiki sebeb-neticilik munasivet çüşençisige sel qaralğan.

Bizniñ qarişimizçe, périxonluq şaman dininiñ şekilliniş basquçidiki alahide bir xil iptidaiy étiqad şekli bolup o, eñ deslepki şaman peyda bolğandin kényin peyda bolğan.¹⁵ Animizm çüşençisi şekillengendin kényin périxonluq mezmun cehette téximu sirliq çüşençilerge, şekil cehette téximu mukemmel, murekkep peeliyet tertiplirige bolğan. Şaman aşu sirliq paaliyyetler içidiki merkiziy şexs süpitide périxonluq paaliyyetlirige başçılıq qilğan. Yeni Livi Bryulniñ qarişi boyıçe ayıtqanda: “Heqiqetenmu késellik heqqidiki sirliq çüşençiler sirliq vastilerdin paydilinip davalaş ve késellik alvastilirini qoğlap çiqiriş zörüriyitini tuğdurgan” [18]. Bu zörüriyet şamanni emes, şaman élip baridigan xilmu xil périxonluq paaliyyetlirini barliqqa keltürdi. Deslepki basquçtiki périxonluq paaliyyetliri peqet doraş, teqlid qiliş arqiliq élip

¹⁵ Bu xil qaraş apturnıñ şexsiy qarişigila vekillik qilidu.-tehrirdin.

bérididigan nisbeten tertipsiz paaliyet bolup, étiqad çüşençisiniñ çoñqurlışıǵıǵa, ictimaiy işlepçiqiriş küçliri ve vasitiliriniñ tedriciy tereqqiy qilişıǵa eǵişıp peydinpey mukemmellişip bargan.

İlim saheside périxonluq paaliyiti heqqide oxşaş bolmıǵan qaraşlar mevcud. Mesilen, Frazérniñ qarişi boyıçe eytqanda: “périxonluq-astin-üstün qilivétilgen tebietniñ bir xil qanuniyet gevdisi. Xat haldiki heriketke yétekleydigán bir xil qaide-tertip. U bir xil ğeyriy ilim, şundaqla bir xil ünümsiz senet”[19]. Taylor: “Yavayi ademler alahide nişanǵa yétiş üçün simvolluq teqlid qilingán bu xil paaliyetler bilen arzu qilingán nişan otturisida bivasite sebeb-neticilik munasivet bar. Şuña, périxonluq-périxonluqniñ simvol qaidilirini nezeriyivi esas qilǵan bir xil hadise. Şundaqla eqliy qiyas tertipige asaslǵan logikiliq idiyivi gevde”[20] dep qarıǵan. Taylor bu qaraş arqiliq iptidaiy kişilerniñ idiyivi çüşençisi bilen simvolluq heriketniñ birliki périxonluq paaliyitiniñ asasiy gevdisi ikenlikini qoyǵan.

Engliyilik cemiyetşunas Malnoviski: “Roh dairisi içide périxonluq emeliy qollinilidigan hüner, périxonluq içidiki barliq heriketler peqet nişanǵa yétiştiki vasite” [21] dep qarıǵan. Malnoviski périxonluqni taşqi ipadiliniş şekli nuqtisidin tehlil qilǵan. Uniñ qarişıçe, périxonluq hem senet hem hariket xaraktérige ige paaliyet gevdisidin ibaret. İ. A. Krivélev: “Périxonluq, dive-perilerge işiniş bolsa kişilerniñ şaman arqiliq dive-periler bilen heqiqeten uçrişilaydigánliǵıǵa işiniş sebebidin meydǵa kelgen bir xil étiqad herikiti” [22] dep qarıǵan. Dervege, adem bedinidiki késellik hadisisi, aruz tilekler, rohlarǵa işiniş, şaman, bimar ve teqlidiy hariketlerniñ meqsetliq haldiki birlişisi périxonluqniñ asasiy gevdisi hésablinidu. Peqet muşu gevde içide kişilerniñ eñ axırqi nişani ipadilididu. Périxonluq aşu nişanni emelge aşuruşta qollinilidigan vasite, yeni; “xurapatliq ve périxonluq tebiettin taşqiri küçke çoqunuş bolup, nişan emes, belki vasite” [23].

Démek périxonluq-her xil sirlig heriketlerni orundaş arqiliq “ilahiy” vasitilerniñ ve “ilahiy küç”lerniñ yardimide kişilerniñ psixik halitige tesir qilip, ularniñ arzulirini emelge aşuruşni ve ten saǵlamliqini, bixeterlikini qoǵdaşni meqset qilǵan vasitiliq étiqad paaliyiti. Yıǵıp eytqanda, périxonluq paaliyetliri iptidaiy cemiyetniñ mehsuli.

Périxonluq paaliyetliri tövendikidek alahidiliklerge ige:

Birinçi, périxonluq paaliyiti kolléktipçanlıqqa ige. Yeni her qandaq périxonluq paaliyitige qatnişidigan ademlerniñ sani, salahiyiti çeklimige uçrimaydu. Her qandaq türdiki périxonluq paaliyiti şamanniñ başçılıqida aşkara halda kolléktip élip béridu.

İkkinçi, périxonluq paaliyiti bir xil şekil qurulmisığa ige bolmastin, belki meqset, nişanniñ oxşimasliqığa asasen her xil bolidu. Şu sebebtin, périxonluq türleriniñ paaliyet tertiplirimu bir-birige oxşımaydu.

Üçinçi, périxonluq paaliyiti vasitiliq haldiki étiqad xaraktérige ige. Yeni meyli qaysi türdiki périxonluq bolsun, uniñda şaman dinidiki ilahiyet çüşençisi, roh çüşençisi périxonluq paaliyitiniñ mezmuni bolup, kişilerniñ ilahlarğa ve yaxşı rohlarğa bolğan hörmet hessiyyati étiqad hessiyyati baştin- axir toluq ipadiliniyu, bundaq ipadiliniş öz növitide périxonluq paaliyitige qatnaşqan barliq kişilerge nisbeten diniy étiqad, eqidilirini tarqitiş rolını oynaydu.

Tötinçi, her qandaq périxonluq paaliyitiniñ élip bérilişida mueyyen bir nişan bolidu. Périxonluq paaliyetliridiki barliq heriketler yenila axırqı nişan üçün xizmet qilidu. Yeni périxonluq paaliyetliri kişilerniñ késeldin saqiyiş yaki apettin saqliniş; apettin qutuluş yaki birer nesrini telep qiliş...qatarliq nişanlarğa yétiş zörüriyiti tüpeyli élip bérilidu.

Beşinçi, périxonluq paaliyetliride bir qatar simvolluq heriketler ve heriket tertipliri bolidu, şaman birer périxonluq paaliyitini élip barganda, périxonluq paaliyitiniñ heriket qedimni başlaş, davamlaşturuş ve axirlaşturuş qatarliqlarğa baştin-axir özi qomandanliq qilidu. Périxonluq paaliyitiniñ heriket tertipi hergizmu almişip ketmeydu, özgirip ketmeydu. Muşundaq qiliş arqiliq kişilerde işiniş tuyğusini peyda qilidu.

Altınçi, her qandaq périxonluq paaliyitide, şu paaliyetke uyğun kélidigan, mexsus işlilidigan “ilahiy qorallar”niñ yardimide öziniñ “sirliq küç-qudriti”ni küçilik aldida namayan qilidu.

Yuqırıqidek alahidilikler périxonluq paaliyitini bargan séri sirliqlaşturup, ilahiy tüske ige qilğan.

8. Şaman Dinidiki Totém ve Totém Étiqadi

Totém étiqadi şaman dininiñ muhim étiqad mezmuni ve şekilliriniñ biri bolup u iptidaiy insanlarniñ özliriniñ yariliş heqqidiki sadda tepekkuriniñ ve sadda, gümaniy izdinişliriniñ mehsuli. U iptidaiy cemiyetniñ ictimaiy tereqqiyatda, cümlidin insanlar munasivitiniñ ictimaiyliqida muhim rol oynığan. Tebiet étiqadçılıqi iptidaiy insanlarniñ tertipsiz ve keñ dairilik, eñ töven dericisidiki ilahiy çüşençilerniñ inkasi bolğan bolsa, totém étiqadi bir qeder tüzümleşken, merkezleşken étiqad munasivetliriniñ inkasi. Totémizm-totém étiqadi çüşençiliri اساسida barliqqa kelgen. U totém اساسidiki

medeniyet, étiqad ve cemiyet qurulmisiga ige étiqad formisi, şundaqla iptidaiy insanlarniñ öz menbesini izdeştiki eñ deslepki tepekkur şekli. Totém étiqadi bilen hayvan, derexke çoqunuş hem munasivetlik hem perqliq bolup, totém étiqadi bilen hayvan, derexke çoqunuşniñ munasiviti heqqide mundaq qaraşlar bar: “Vahlenki, totém étiqadi bolsa melum bir hayvan, derex yaki başqa tebiy nersilerni bir uruqniñ ortağ ecdadi dep işinidigan katégoriye; étiqad qilingan totém bilen adem otturisida qandaşliq munasiviti bolidu. Bu yenila qandaşliq élip kelgen uruq tüzümidiki cemiyetniñ inkasi. Totém étiqadi adette hayvan, derex étiqadiga oxşımaydu. Adettiki hayvan, derex étiqadi hayvan, derexni ilahlaşturidu. Étiqad qilguçılar uruq ve qandaşliq munasivitini ayrip ketmeydu, hemmisi birlikte étiqad qiliveridu. Emma totém étiqadi bolsa melum bir uruq kolléktipi bilen totém qilingan hayvan, derex gevdisini qandaşliq asadiki guruhçanlıq munasivitini ipadileydu”[24]. Bu qaraş totém étiqadi bilen hayvan, derex étiqadiniñ mahiyetlik perqini ipadileydu. “Totémğa işiniş ve totém étiqadi bolsa hayvanga çoqunuş ve yavayi hayvanga çoqunuştin peyda bolğan” [25] dégen qaraş bilen “Totém étiqadi... tebietke çoqunuş, hayvan, derexke çoqunuş, rohlarga çoqunuş, ecdadqa çoqunuş bilen özara birlişip ketken” [26] dégen qaraş totém étiqadi bilen hayvan, derex étidadiniñ özara bağlinişini ipadileydu. Emma totém obyékti yalguz hayvan, derex bilenla çeklenmeydu, belki u hayvan, derexlerdin başqa uçar quşlar, tebiet hadisilirimu öz içige alidu. Şu nerde éniqki, totém qilingan obyektler tebiet ilahliri dairisidin halqip ketmeydu. Çünki, totém étiqadiniñ obyékti bolğan nesriler totém étiqadi peyda boluştin ilgirila “ilah” dep qaralğan nersilerdür:

1) Totém ve Totém Étiqadiniñ Şekillinişi

“Totém” (“Totem”) sözi şimaliy Amérika İndianlarniñ Ocbuva qebilisi tilida “uruq”, “uniñ uruqi” dégen menilerni bildüridu.

Totém çüşençisi iptidaiy insanlarniñ öz ecdadi hayvan, derex, quşlar ve başqa her xil cansız obyektip nersilerge, tebiet hadisilirige bağlap tesevvur qilişidin şekillengen. 1885-yili Engiliyilik Robrtson. Şims ereb ve başqa milletlerniñ din alahidilikini tetqiq qiliş arqiliq totém étiqadini barliq dinlarniñ başliniş nuqtisi dep çüşendürigan totém nezeriyisini tunci bolup otturiga qoyğan. Şundin kéyin Avstriyilik psixoloq Froid psixika analizi asadida totém nezeriyisini tereqqiy qildurup, totém étiqadi barliq dinlarniñ başliniş nuqtisi bolupla qalmay, belki u yene medeniyet, exlaq ve cemiyet qurulmisiniñ başlinişini dep otturiga qoyğan. Fransiyilik Émil Dorkxéim totém étiqadni périxonluq bilen birleştürüp, ikki terepniñ arilişini insaniyet din étiqadiniñ

başlinişi dep qarıgan [27]. Çünki, totém étiqadi qedimki xelqlerniñ hemmiside omumyüzlük uçraydıgan étiqad ve medeniyet şekli. Totém étiqadi yene iptidaiy cemiyetniñ iptidaiy qurulma asasi ve menivi tüvriki bolup, qedimki kişilerniñ totém étiqadi çüşençisige ait bayazlar, epsane-rivayetlerde bir qeder merkezlik ve obrazliq halda eks ettürülgen. Qisqisi, totém étiqadi şaman dininiñ eñ deslepki étiqad mezmuni ve étiqad şekilliriniñ biri.

Rusiyilik İ. A. Krivélev mundaq deydu; “İptidaiy din tereqqiy qilip melum bir basquçqa yetkende, kişiler barliq mevcudatlar gevdisiniñ özgiridiganliqğa, yeni bõriniñ ademge aylinişi özara bir-biriniñ eksi ikenlikigila emes, belki taşniñ ecdihağa ayniñ sahipcamalğa aylinilaydıganliqğa, qara boranniñ özqirip yolvas bolalaydıganliqğa işengen. Bu xil şekil özgiriş senitidiki xayaliy tuyğuda adem bilen hayvanniñ birdekliki heqqidiki çüşençe eslidin bar bolup, ademniñ menbesi hayvan deydiğan yégi şekilge ige bolğan. Bu del biliş nezeriyiside totém étiqadiniñ barliqqa kélişini mumkinçilik bilen temin etken. Elvette, melum bir xil hayvanniñ ademge özgengerliki heqqidiki bu xil mumkinçilik alliburun kişilerniñ biliş nezeriyiside hazarlinip bolğan bolidu. Bu xil perez totém étiqadi çüşençisiniñ اساسini şekillendürgen”[28]. Mumkinçilik noqtiineziridin qarıganda, iptidaiy insanlarniñ sadda tepekkur basquçıda hayvan bilen ademniñ yaki adem bilen başqa nersilerniñ birdekliki heqqidiki çüşençiler aval şekillinip, andin totém étiqadiniñ menivi asasi deslepki qademde tiklengen boluşi mumkin. Eger aşundaq “birdeklik” qarışı şekillenmigen ehvalda melum hayvan yaki derex ve yaki başqa nersilerni özliriniñ uruq ecdadi dep qarış mumkinçiliktin yiraq bolidu. Freud totém étiqadiniñ kényinki devrlik tereqqiyati heqqide mundaq deydu: “Totém étiqadiniñ yene bir qedemlik tereqqiyati ademleşken étiqad obyektini qobul qiliş bolğan. Ademleşken teñri hayvan totémniñ ornini alğan. Emma buniñliq bilen hayvan totémniñ yoqap ketkini yoq ademleşken ilah bezide melum hayvanga vekillik qilğan. Yeni bezide melum bir hayvanniñ siyaqıda özini pedezligen. Hayvan totém yenila melum bir teñriniñ ayrivertkili bolmaydıgan hemrahıga aylangan yaki epsanilerde teñri aşu xil hayvani baş egdürüp, yenimu ilgirilgen halda uniñ ornini igelligen” [29]. Bu qarış totém étiqadiniñ yuqiri basquçtiki özgiriş halitini çüşendürüp biridu.

Tetqiqatçı, alimlarniñ totém ve totém étiqadi heqqidiki qarışlirida bezi perqler bolsimu, emma totém étiqadiniñ iptidaiy insanlar énidiki ecdad çüşençisi ve qandaşliq çüşençisi اساسida barliqqa kelgen hayvan, derex, uçar quşlar ve başqa nesriler ikenliki heqqidiki qarışliri اساسen oxşas.

Démek, totém-melum bir uruq yaki qebile ezalliri teripidin şu uruq yaki qebiliniñ ecdadi dep qarilip étiqad nişani qilingan, uruq yaki qebile ezalliri bilen bivasite qandaşliq munasivitige ige dep qaralğan hayvan, derex, quşlar ve başqa nersilerni körsitidu. Totém uruq yaki qebiliniñ bolgisi ve nami bolupla qalmaq, belki şu uruq yaki qebile kolléktipiniñ ortağ psixik xarakteriniñ şekilliniş menbesidur.

Totém çüşençisi ve totém étiqadi meydanga kéliş bilen birge totém tüzümüme teñla meydanga kélip, iptidaiy insanlar arisida uruq ve qebile ezaliriğa ortağ bolğan tüzümleşken étiqad enenisi şekillengen. Alimler bu xil tüzümleşken étiqad ve medeniyet formisini “totémizm” dep atıgan. Buni iptidaiy cemiyette şekillengen eñ deslepki étiqad, cemiyet ve kişilik munasivet tüzülmisi dep qarışqımu bolıdu. Totémizm yene iptidaiy millet psixikisi ve iptidaiy milliy rohiniñ yétılışidimu heriketlendurgüç rol oynıgan, şundaqla keyinki hakimiyet qurulmisi ve millet çüşençisiniñ isitixiyilik bixlinişi ilgiri sürgen. Yene bir cehettin élip éytqanda, totém tüzümini eñ deslepki iptidaiy qanun çüşençisiniñ başliniş nuqtisi déyişkimu bolıdu. Çünki kişilerde totémizm çüşençisi şekillengendin keyinla, andin iptidaiy haldiki cemiyet tüzüm-tertip çüşençiliri ve cazalaş ve cazaliniş çüşençiliri bixlinişqa başlıgan. Robertson mundağ deydu: “İptidaiy qebililer oxşaş bolmıgan uruq yaki qandaş guruhlardın terkiş tapqan bolup, her bir uruqta eninivi périxonluqtın köpeygen alahide tüz-totém bar idi. Emma ular öz uruqiniñ totémini yém eytti. Hetta ular uni qebile içidiki başqa uruqlarğa qalduratti. Şundağ déyişke bolıduki, bir uruqniñ totémi şu uruqniñ ecdadi idi. Eger bu xil tüzümge xilaplıq qılınsa, nahayiti éçinişliq aqivetler kélip çıqatti...” [30].

İptidaiy cemiyette uruq, qebile ve qebile ittapaqiniñ öz aldığa ortağ totémi bolğandin taşqiri, yene uruq, qebile ezaliriniñmu öz aldığa totémliri bolğan. Ular öz namliri öziniñ totémi bilen atıgan. Bu bir uruq yaki qebile ezaliriniñ başqa uruq yaki qebile ezaliridin özliri perqlendürüşteki bir xil usuli bolğan. Yene bir cehettin, bir qebile bir qançe yekin uruqlardın terkiş tapqan. Şundaqla bir qebilide bir qançe totém bolğan. Şuniñdek bir uruq içidimu yekke şexs totémliri bolğan. Uruq içide ictimaiy bölünüş yüz berse tebiyy halda totémmu bölünüp ketken yaki uruq teşkili içide bölünme halettiki teñ hoquqluq uruq bolup turğan. Morgan irukizlarniñ uruq totéminiñ bölünüş hadisisini xatirilep mundağ dégen: “Şuniñğa diqqat qılış kérekki böre uruqi hazir kök böre ve sériq böre uruqliriğa; taşpaqa uruqi çoñ taşpaqa ve kiçik taşpaqa uruqliriğa bölünüp ketken” [31]. Uruq totémidiki bundağ bölünüş hadisisi qedimiy xelqlerniñ totém étiqadını esas qilip şekillengen uruq teşkilide köp uçraydu.

Hazırqı tetqiqatlada totém étıqadı ana uruqdaşlıq devriniñ ottura mezzilliride peyda bolğan, bu devrde uruq nesebimu aniliq neseb اساسida belgilengen, eñ deslepki totémnu ana cinsliq bolup, ana uruqdaşlıq devri totém étıqadı eñ güllengen devr bolğan, dep qaralmaqta.

2) Totém Étıqadınıñ Alahidiligi

Birinçi, totém étıqadı-hayvan, derex, quşlar ve başqa nesriler bilen ademniñ birliki ve özara menbelik çüşençisi اساسida şekillengen alahide bir xil étıqad şekli. Yeni u hayvan, derex, quş ve başqa nersilerge çoqunuş اساسida şekillengen.

İkinçi, totém étıqadı-iptidaiy insanlarnıñ qandaşlıq çüşençisi اساسida şekkilengen “ecdad” étıqadçılıqıdin ibaret. Totém étıqadı peyda bolğandin keyin, iptidaiy insanlarda tuğqandarçılıq, qerindaşlıq munasiviti ve qaide-tertipliri heqqidiki çüşençiler deslepki qedemde şekillengen. Şuniñ bilen qandaşlar ara nikahliniş çeklengen. Bir ecdadtin köpeygen kişiler bir uruq teşkili bolup uyuşqan.

Üçinçi, totém belgisi şu uruq aqsaqılıniñ “şah tacisi” bolğan. Uruq aqsaqılıni saylaş ve vezipidin qalduruş mezzilide totémniñ simvoli bolğan baş kiyimini yéñi saylangan uruq aqsaqılığa ötküzüp bəriş murasimi ötküzülgen. Bu eslidiki uruq aqsaqılıniñ vezipisiniñ axırlaşqanlıqını ipadiligen.

Tötinçi, totém étıqadı uruq, qebile içide totém tüzümige ige bolğan. Yeni, totém étıqadı barlıqqa kelgendin keyin, uruq yaki qebile içide totémni qoğdaş, totém (totém hayvan) niñ göşini yemeslik, totémğa dexli-terüz qilmaslıq, xilaplıq qilinsa cazalaş tüzümliri şekillengen, şuniñdek uruq, qebile ezaliri arisida şaman başçılıqıdiki totémğa çoqunuş mezzmun qilingan, totém hayvanlarnıñ ve başqa totém obyektleriniñ heriket-halıtige teqlid qilingan téviniş paaliyetliri, murasimi ve uniñ qaide-tertipliri barlıqqa kelgen.

Beşinçi, totém şu uruq yaki qebiliniñ uruq, qebile nami bolğan. Şuña, iptidaiy cemiyettiki uruq, qebililer özlerini totémniñ nami bilen atıgan. Hetta uruq, qebile ezalirimu özlerini öz totémliriniñ nami bilen atıgan.

Altınçi, totém şu uruq yaki qebiliniñ belgisi bolğan. İptidaiy devrlerde ötküzülgen uruq bilen uruq yaki qebile bilen qebile otturidiki çoñ yéğilişlarda her qaysisi özleriniñ totémniñ térilirini yaki baş süñikni ve yaki totémni ipadileydiğan belgilerini uluğ sanalğan derexlerge yaki aqsaqallar olturidiğan urunlarnıñ üstige ésip qoyğan. Bu şu uruqniñ yaki qebiliniñ guruh belgisi bolğan. Hetta bundaq uruq belgisini

uruq, qebile ezaliriniñ qebrisi üstige élip qoydıǵan yaqı ornıtıp qoydıǵan ehvallarmu bolǵan.

3) Totém Étiqadiniñ İctimaiy Roli

Birinçi, totém étiqadi iptidaiy insanlar topiniñ ortaǵ til ve ortaǵ yaşaş térrituriyisige ige boluşıda muhim rol oynıǵan, yeni bir uruq içidiki barlıq ezalar eñida teqdirdaşlıq çüşençisi şekillendürgen. Konkrét qılıp étyqanda, melum bir totémǵa étiqad qilidıǵan iptidaiy insanlar topi qandaşlıq çüşençisige ige muşu ictimaiy gevdini çüridigen halda ortaǵ til omumiyiliqı ve térritoriye omumiyiliqıǵa deslepki qedemde ige bolǵan. Yeni totém étiqadi şekillengendin kéyin şu totémǵa çoqunidıǵan kişiler ortaǵ yerlik til ve özliri toplışıp yaşaydıǵan zémin dairisige ige bolǵan. Bu cehette totém étiqadi ictimaiy kolléktipiniñ uyuşuş küçini aşurǵan. Yoqirikidek omumiyliq totém étiqadiniñ bivasite möcizlik sebebi bolmisimu, emma totém étiqadi iptidaiy insanlardiki tevelik çüşençisiniñ şekillinişide belgilik alǵa sürüş rolini oynıǵan.

İkkinçi, totém étiqadi iptidaiy insanlarda ayrim-ayrim haldiki teşkiliy qurulmıǵa ige ictimaiy guruhlarnıñ şekillinişide belgilik rol oynıǵan. Yeni totém étiqadi guruhlarnıñ şekillinişide belgilik rol oynıǵan. Yeni totém étiqadi totémdaşlarnı bir xil étiqad çüşençisi asaidiki bir xil ictimaiy tüzüm astıǵa yığıp, kişilerniñ istixiyilik kolléktip yaşaş halitini tüzümleşken ictimaiy kolléktipqa tereqqiy qıldurǵan.

Üçinçi, totém étiqadi uruq, qebile ortaǵ psixika asasınıñ şekiinişide muhim rol oynıǵan. Uruq qebile ezaliriniñ totém hayvani doraş, teqlidiy öginiş hem totém hayvanlar bilen qoyuq arılışış davamıda, totém hayvanniñ xaraktérini alǵan hayvaniy xulq-micez bir uruq yaqı qebile içide bargançe ortaqlışışıqa yüzlenge. Ecdad çüşençisi neticide ecdadniñ micez-xaraktériniñ siñişişini ve özlişişini keltütüp çiqarǵan. Totém hayvanniñ hayvaniy tebiiti şu totémǵa çoqunǵanlarnıñ psixik halitige bivasite tesir körsetken. Şuniñ bilen uruq dairiside ortaǵ psixik halet, oxşınıp kétédiǵan micez xulq peyda bolǵan. Bu bir xil étiqad ve bir xil muhit içide kéyinki iptidaiy millet gevdisiniñ menivi cehettiki birlikini barlıqqa keltürge.

Tötinçi, totém étiqadi totém çüşençisini menbe qılǵan haldiki kolléktip téviniş paaliyetliri ve murasim paaliyetliriniñ barlıqqa kilişide muhim rol oynıǵan. Yeni uruq gevdisi içide gerellik yaqı gerelsiz halda barlıq uruq ezaliri özliriniñ ecdadqa bolǵan hörmet héssiyaı ve étiqad héssiyaıni ipadileydiǵan her xil téviniş paaliyetlirini ve murasim paaliyetlirini élip bargan. Bu xil paaliyetler tedriciy halda étiqad túsini alǵan kolléktip ictimaiy paaliyetlerge aylanǵan.

Beşinçi, totém étıqadı iptidaiy insanlarnıñ eñıda exlaq ve qanun çüşençileriniñ şekillinişide muhim rol oynıǵan. İptidaiy insanlar arisida qandaşlarnıñ özara nikahlinişiniñ çeklinişi, totémǵa dexli-terüz qılış, hörmetsizlik qılış, tillaş, uruş qatarlıq heriketlerniñ çeklinişi ve perhiz dep qarılışı, uruq içide bu perhizlerge buzǵunçılıq qılǵanlarnıñ qattıq cazalinişi totém étıqadını idiyivi menbe qılǵan halda şekillengen.

Yıǵıp éytqanda, totém étıqadı iptidaiy insanlarnıñ iptidaiy işlepçiqiriş, turmuş ve menivi hayatida muhim rol oynıǵan. Kéyin ilim sahesidikiler totém çüşençisini idiyivi menbe qılǵan étıqad ve medeniyet katégoriyisini “totémizm” dep atıǵan.

9. Şaman Dinidiki Animizm Étıqadınıñ Şekillinişi

İptidaiy insanlarnıñ eñıda barlıqqa kelgen roh çüşençisi ve roh çüşençisi اساسida şekillengen roh étıqadı bir xil iptidaiy haldiki menivi paaliyetniñ mehsuli bolup, ilgiri barlıqqa kelgen barlıq étıqad şekillirini yüksek dericide sirliqlaşturup şaman dininiñ étıqad sistémisini mukkemleştürgen. Bu iptidaiy insanlar tepekkuriniñ iptidaiy işlepçiqiriş emeliyeti davamida tedriciy çoñqurlap barganlıqiniñ mehsuli. Yeni özliriniñ cismaniy küç-quğritini deslepki qedemde tonup yetkenlikiniñ neticisi.

Alimler iptidaiy étıqadtiki animizm çüşençisiniñ barlıqqa kélişidiki négizlik amillarni ilmiy halda çüşendürüp oxşaş bolmıǵan nezeriyivi çüşençilerni otturiǵa qoydı.

“Dinşunaslıq omumiy nezeriyisi” dégen kitabta: “Texminen 200-300 miñ yıllar ilgiri öze mañidiǵan ademler aqıl adem basquçıǵa qedem qoyǵan. Aqıl ademler asiya, yavruya, afriqa qitelirige keñ tarqalǵan. Aqıl ademlerniñ méñe sigimi alla burun hazirqi zaman ademliriniñ méñe sigimǵa qarap tereqqiy qılış dairisige yétip baǵan... Aqıl adem basquçi kona taş qoral devriniñ ottura ve axirqi devrlirige mensup bolup, bu devrdiki insanlar mexsuslaşqan, turaqliq şekillerge ige bolǵan esvab, qoral yaraǵlarni yasiyalaydıǵan bolǵan. Murekkep qurumlıq qorallar xéli burunla meydangı kelgen, kona taş qoral devriniñ axirqi mezzgilliride oqya keşip qilingan. Bu ehvaldin qariganda aqıl ademlerniñ eqliy iqtidari abstrakt tepekkur yürgezileydıǵan seviyige yetken, ular turaqliq tesevvur ve ulanma tesevvur qılış iqtidariǵa ige bolǵan. Ularnıñ xiyaliy dunyasida şekillengen melum roh türidiki diniy çüşençiler yüz bériş éhtimali bolǵan işlar bolup qalǵan. Emeliyettimu, bundaq déyiş noqul haldiki perez اساسidila éytilǵan söz bolmastin, belki öni arxéologiyilik pakitlar اساسida ispatlaşqa bolıdu” [32] déyilgen.

1871-yili Engliyilik Tylor “animizm” nezeriyisi arqiliq roh étıqadınıñ barlıqqa kélişi heqqidiki ilmiy qarışını otturiǵa qoydı. U özi toplıǵan pakit matériyalliri اساسida “iptidaiy medeniyet” dégen kitabni yézip “animizm” nezeriyisini deslepki qedemde

şerhligen. Frazér “altun şax” dégen kitabida Tylorniñ otturiğa qoyğan animizm nezeriyisini keñ menide yéşip çüşendürgen. Fransiyilik Lévy Bruhl Frazérniñ animizm nezeriyisi heqqdiki keñ menilik yeşme çüşendürşini ikki noqtığa yigınçaqlap mundaq deydu: “Animizm nezeriyisidiki tesevurniñ özara baǵlınişliq ikki basquçni öz içige alidiganlıqini bilish qiyin emes. Birinçi, iptidaiy insanlar ölüp ketkenlerni çüşide körgen, olar bilen çüşide parañlaşqan, ular bilen qirǵınçlıq qilişqan, ularniñ avazini añlıǵan... Ular çüşide körgen bu xil hadislerdin nahayiti heyran bolǵan hem rohiy halitide özgiriş bolǵan, şuniñ bilen ular bu xil hadisilerniñ obyektip rélliq ikenlikige işengen. Şu sebebtin ular çüşide ayan bolǵan ölüp ketken kişiler bilen yiraqlarǵa ketken kişilerniñ mevcutlıqı oxşaş dep qarap, özliriniñ mevcutlıqiniñmu ikki yaqlimiliqqa ige ikenlikige işengen. Şuniñ bilen bir vaqıtta, ular özlirini bir tereptin hayatlıqqa ve ańǵa ige heqiqiy mevcutluq dep qarisa, yene bir tereptin özlirini öz ténidin ayrılalaydıǵan, ‘xiyaliy’ şekil arqiliq namayan bolıdıǵan yekke rohniñ adettiki étiqadi idi. Çünki, iptidaiy insanlar étiqad asasi bolǵan, qutuluşqa bolmaydıǵan psixik tuyǵuniñ kontrollikini pütünley qobul qilǵan; ikkinçi, ular özlirini eceblendürge tebiet hadisilirini çüşendürmekçi bolǵan yeni, bu hadisilerniñ sebebini izdigen, şuniñ bilen, ular özliriniñ çüşliri ve xiyaliy tuyǵuliri toǵrisidiki çüşençilerni téximu kéñeytken. Ular xuddi özliriniñ, hemraliriniñ ve hayvanlarniñ ténidin körivalǵandek, barlıq canlıqlar ve tebiet hadisiliridin ‘roh’, ‘ervah’, ‘meqset’ lerni körivalǵan, bu bir sadda logikiliq hésablaş bolup, xalıǵançe élip bérilmaytti. Bu xil hésablaş öziniñ başlıniş hemde ulı bolǵan psixik xiyaliy tuyǵulardın saqlinalmıǵindek iptidaiy insanlarniñ eqil-parasitimu bu xil logkiliq héseblaştın saqlinalmaytti” [33]. Lévy Bruhlniñ yekünidin qarıǵanda, Tylor muşundaq psixik ceryanlarnı iptidaiy insanlarda roh çüşençisini ve roh étiqadını peyda qilǵan asasiy sebeb dep qarıǵan. Frazér bolsa Tylorniñ asasiy nezeriyisini qovvetleş bilen birge, yene bezi hadisilerni izahlap, toluqlap ötken. Yeni u, tereqqiy qilmıǵan milletlerniñ depne murasimida cesetlerniñ yéniǵa turmuşta işlilidıǵan qoralsayman, mal-dunyani qoşup depne qiliş adetlirige qarita toluqlima bérıp: “Bu xil hadisilerdin tereqqiy qilmıǵan milletler arisida adem ölgendin kéyin turmuş lazimetlikini baqiy alemde ölgüçiniñ rohi işlitidu, bile kömülgen pullarǵa nerse-kerek sétivalidu deydıǵan qaraşniñ barlıqını bilgili bolidu. Bu iptidaiy insanlarda nersilerdimu roh bolidu deydıǵan çüşençiniñ barlıqını bildüridu” [34] deydu. Animizm nezeriyisi (“hemme nerside roh bolidu” nezeriyisi) heqqide Lévy Bruhl yene yigınçaqlap mundaq dégen: “émeliyette, Tylorniñ bu qimmetlik nezeriyisi, yeni animizm nezeriyisi biz tekşürgen aşu

menbelerge bargançe yéginlaşqan, uniñ şekli bargançe iptidaiy, bargançe üzül-késil bolğan. Logika noqtisidin qariganda, u bargançe kişini razi qilidigan bir xil ilim bolup qaldi” [35].

Amérikiliq dinşunas F. C. Şiriñ: “İptidaiy insanlarniñ kallisida ‘ilah’ yaki ‘din’ dégen uqum bolmisimu emma ular körgili bolmaydigan, mevcut bolğan bir xil küçniñ barlıqini hés qilğan. Çünki, u kişilerniñ hayatıǵa azdurkoptur tesir körsetken. Yeni körgili bolmaydigan bundaq küç daim peyda bolup, iptidaiy toptiki hemme kişiǵe her xil qaide-yosunlarni ögetken. Şuniñ bilen ular körgili bolmaydigan bu xil ilahiy küçke baş egken” [36] dep qarigan.

Suñ Béylin hazirqi xelqlerniñ iptidaiy örp-adetlerini tetqiq qiliş arqiliq roh çüşençisiniñ kélip çiqişi heqqide mundaq köz qaraşni otturiǵa qoyğan: “Nahayiti burunqi iptidaiy cemiyet devride, insanlar ‘hemme nerside roh mevcut’ dep qaraydigan bir xil étiqad basquçini béşidin keçürgen. U çağlarda ay, kün, yultuz, şamal, yamǵur, qar, çaqmaq, hayvan, derex, taǵ, derya, taşlarda hettaki insanlarniñ öz ténidimu roh bolidu, u daim kişilerniñ turmuşıǵa tesir körsitidu deydiǵan qaraş peyda bolğan. İnsanlarniñ öz téni nezeriyiside, adem téni roh ve ayriliştin ibaret ikki qisimdin terkiib tapqan, ölüm bolsa rohniñ tendin meñgülük ayrilişi dégendin ibaret deydiǵan çüşençe mevcut idi. Ular rohniñ ‘mevcut’luq çüşençisige asasen ecdadlarını hörmetleydiǵan bolğan. Ecdadlırimu evladlarını qoǵdıǵan yaman ademler ölse, sirtqa taşlıvetken. Öz qovmi içide cazalınip öltürülgenlerni öz qovmige balayıapet élip kélidigan yaman roh, bundaq rohlar qovm ezalırıǵa qurqunç élip kélidu; xuddi ovçı yolvaş térésini yépinivelip öz küçini aşurǵınıǵa oxşaş başqa qovmlerni boysunduruş ve kontrol qilişni oylaydu dep qarigan...”[37]. Bu xil qaraşmu mueyyen logikiliq اساسqa ige qaraş bolup, iptidaiy insanlardiki roh çüşençisiniñ heqiqeten bir xil tarixiy hedise ikenlikini çüşendürüp béridu.

Rohqa çoqunuş héssiyatiniñ şekillinişi iptidaiy insanlar bilen tebiet otturidiki hayat-mamatlıq küreşte insanlar érişken eñ deslepki sirliq, satta çüşençiler bilen munasivetlik. Yaponiyilik Çityen Dazo 1978-yili çaqirilğan xelqara ilmiy muhakime yiginida diniy héssiyatniñ kélip çiqişi heqqide toxtalganda “Méniñ mundaq bir qarışim bar: insanlarda mukemmel cemiyet tüzülmisi téxi şekillinip bolmiǵan basquçta, ölüm ve tebiet küçlirige bolğan hörmet ve uniñdin qorquş diniy héssiyatni şekillendürgen اساسiy menbe bolup qalğan idi” [38] dégen. Démek, ölüm hadisisi iptidaiy insanlarni ölümniñ arqa körünüşi heqqidiki izdinişke élip bargan. Ölümniñ arqa körünüşi heqqidiki izdiniş

iptidaiy insanlarda roh çüşençisini peyda qilğan ve étiqad héssiyatni şekillendürgen yene bir sebev. Depne qiliş ve depne murasimliri roh çüşençisi ve roh étiqadini idiyivi menbe qilip şekillengen.

İptidaiy insanlarda animizm étiqadini şekillendürgen sovyéktip ve obyéktip sebeblerni tövendikidek bir qançe nuqtığa yiginçaqlaş mumkin: birinçi, iptidaiy insanlarda roh çüşençisi ve roh étiqadini şekillendürgen psixik sebev bolsa, Tylor otturiğa qoyğan animizm nezeriyisidiki çüş paaliyitidir. Çünki, iptidaiy insanlar töven dericilik tepekkur haletide turğaçaqa, çüş bilen réalliqniñ munasivitini çüşenmigen. Şuña ular çüşide körgen nersilerniñ hemmisini roh çüşençisige baqlığan; ikkinçi, yene bir muhim obyéktip sebev şuki, iptidaiy insanlar iptidaiy cemiyetniñ başlirida yeni animizm çüşençisi şekilliniştin ilgiri ölüp ketkenlerni tağ töpisige qoyup qoyğan yaki “ilahiy” derexler üstige élip qoyğan ve yaki taşlıvetken. Cesetlerniñ çaç, tırnaqliriniñ üzlüksiz üşüp turğanlıqini körgen. Bundaq özgiriş iptidaiy kişilerniñ éñida tedriciy halda “adem ölgendin keyinmu yene bir xil hayatlıq adem ténida davamlişivéridiken” deydiğan çüşençisiniñ peyda boluşıǵa sebev bolğan. Mesilen, bir qisim Uygurlarda hazir mu tırnaq alganda tirniqini, çaç alganda çéçini xalıǵan cayǵa taşlıvetmey, tırnaqlarni paxtıǵa yügep işik bosuǵisiniñ oñ yaki sol teripige kömüp qoydiğan (bu heqte axir zaman bolǵanda, “deccal” kélermiş, bu çağda işik bosuǵisige kömülgen tırnaqlar tiken bolup ünüp çiqip, tırnaq igisini qutuldurup qalarmiş, déydiğan qaraş bar); çaçlarni bolsa tamniñ kavakliriǵa tiqip qoydiğan yaki égizraq caylarǵa qoyup qoydiğan adetlerniñ barlıqini uçratqili bolidu. Démek iptidaiy insanlar çüşliride körgen hemme nersini ve cesetlerniñ melum qismida yüz bergen heriketlerni hayatlıqniñ belgisi dep qarap, tebiet dunyasidiki “barlıq mevcut nersilerde roh bolidu” dégen çüşençige kelgen. Bundaq çüşençe Şaman dini étiqadiniñ bir pütün idiyivi gevdisiniñ mukemmelişide eñ muhim orunda turidu.

İzahlar:

- [1].Fu Yügüaň, Miň Xuyyiň: “Mançularniň Şaman Dini Tetqiqatı”, béyciň univérsiteti neşriyati, 1991-yil xenzuçe neşri, 257-bet.
- [2].Malnoviski: ”Périxonluq İlmi Asasidiki Din Ve Epsane”, çuňqo xelq edebiyet-senet neşriyati, 1986 yil xenzuçe neşri.
- [3].Vu Biñen: “Sırlıq Şaman Dunyasi” Senliyen Kitabxanisi Şañxay Şöbisi, 1989-yil xenzuçe neşri, 3-bet.
- [4].B. Mors: “İnsanlar Dinşunasliq”, Bügünki Çuňgo Neşriyati, 1992-yili xenzuçe neşri, 60-bet.
- [5].Lü Daci: “Dinşunasliq Omumiy Nezeriyisi” çuňgo ictimaiy penler neşriyati, 1991-yil xenzuçe neşri, 233-bet.
- [6].Dilmurat Ömer: “Altay Til Sistémisidiki Milletlerniň Şamanizm Étiqadi”, şıncañ xelq neşriyati, 1995-yil xenzuçe neşri, 4-bet.
- [7].İ. A. Krivélév: “Din Tarixi”, Çuňgo İctimaiy Penler Neşriyati, 1984-yil xenzuçe neşri 35-bet.
- [8].Dilmurat Ömer: “Altay Til Sistémisidiki Milletlerniň Şamanizm Étiqadi”, şıncañ xelq neşriyati, 1995-yil xenzuçe neşri, 5-bet.
- [9].İ. A. Krivélév: “Din Tarixi”, Çuňgo İctimaiy Penler Neşriyati, 1984-yil xenzuçe neşri, 36-bet.
- [10]. Dilmurat Ömer: “Altay Til Sistémisidiki Milletlerniň Şamanizm Étiqadi”, şıncañ xelq neşriyati, 1995-yil xenzuçe neşri, 65-bet.
- [11]. Lévy Bruhl: “İptidaiy Tepekkur”, Soda Basma Sariyi Neşriyati, 1995-yil xenzuçe neşri, 255-bet.
- [12]. Sey Çünşiñ: “İnsanlar Cemiyitiniň Şekillinişi Ve İptidaiy Cemiyet Formatsiyisi”, çuğqo ictimaiy penler neşriyati, 1988-yil xenzuçe neşri, 361-bet.
- [13]. N. Pantosov: “Rusiye İmpériyisi Cuğrapiyilik Cégrisiniň Türkistan Qismidin Doklat”, 1907-yil, Taşkent rusçe neşri, “9 bab tarançıldiki baxşı”.
- [14]. Suñ Béylin: “Périxon Ve Périxonluq”, Siçüen Milletler Neşriyati, 1989-yil xenzuçe neşri, 28-bet.
- [15]. Yuqiriqi Kitab, 30-bet.
- [16]. Dilmurat Ömer: “Altay Til Sistémisidiki Milletlerniň Şamanizm Étiqadi”, şıncañ xelq neşriyati, 1995-yil xenzuçe neşri, 154-bet.
- [17]. Suñ Béylin: “Périxon Ve Périxonluq”, 219-bet.

- [18]. Lévy Bruhl: “İptidaiy Tepekkur”, 256-bet.
- [19]. Frazér: “Altun Şax”, Çuñgo Xelq Edebyati Neşriyati, 1987-yil xenzuçe neşri.
- [20]. Lüdaci: “Dinşunasliq Omumiy Nezeriyisi”, 255-bet.
- [21]. Malinowski: ”Périxonluq İlmi Asasidiki Din ve Epsane” 54-bet.
- [22]. İ. A. Krivélév: “din tarixi”, 36-bet.
- [23]. Çén Linşu: “Dinşunasliq Qaidiliri”, Siçüen Onivérsitéti Neşriyati, 1988-yil xenzuçe neşri, 94-bet.
- [24]. Lüdaci: “Dinşunasliq Omumiy Nezeriyisi”, 128-bet.
- [25]. İ. A. Krivélév: “Din Tarixi”, 25-bet.
- [26]. Çén Linşu: “Dinşunasliq Qaidiliri”, 202-bet.
- [27]. Lüdaci: “Dinşunasliq Omumiy Nezeriyisi”, 338-bet.
- [28]. İ. A. Krivélév: “Din Tarixi”, 23-bet.
- [29]. Freud: “Musa Ve Bir Xudaliq Din”, 1989-yil, béyçiñ, xenzuçe neşri.
- [30]. Robertson: “Xristian Dininiñ Kélip Çiqişi”, béyçiñ neşriyati, 1958-yil xenzuçe neşri.
- [31]. Morgan: “Qedimki Cemiyet”, şıñcan xelq neşriyati, 1992-yil uyğurçe neşri, 1-qisim, 178-bet.
- [32]. Lüdaci: “Dinşunasliq Omumiy Nezeriyisi”, 346-bet.
- [33]. Lévy Bruhl: “İptidaiy Tepekkur”, 10-11 betler.
- [34]. Frazér: “Altun Şax”, Çuñgo Xelq Edebyati Neşriyati, 1987-yil xenzuçe neşri.
- [35]. Livi. Bryul: “İptidaiy Tepekkur”, 74-bet.
- [36]. F. C. Şiriñ: “Adem ve İlah”, şañxey xelq neşriyati, 1991-yil xenzuçe neşri.
- [37]. Suñ Béylin: “Périxon Ve Périxonluq”, 208-bet.
- [38]. Çityen Dazo, Vilson: “Cemiyet Ve Din”, siçüen xelq neşriyati, 1991-yil xenzuçe neşri, 7-bet.

II. Bab: Şaman Dininiň Şekillinişi

Şaman dini iptidaiy insanlarniň tebiet dunyasiğa bolgan iptidaiy tonuşiniň inkasi. U iptidaiy insanlarniň iptidaiy, töven dericidiki işlepçiqiriş ve yaşaş şaraitida tebiet dunyasi bilen élip barğan üzülsüz küreşleriniň mehsuli.

1. Şaman Dinini Şekillendürgen Maddiy Şert-Şerait

Şaman dininiň şekilliniş basquçlirida iptidaiy insanlar eň iptidaiy haldiki tebiettin yiğiş, toplaş ve ovçilik şekli bilen turmuş keçürgen. Ularniň yiğiş, toplaş faaliyetliri ve ovçilik paaliyetliri yenila kolléktip haldiki paaliyetler idi. Ularniň işlepçiqiriş qorallirimu nahayiti addiy bolup, qopal taş ve yağar qorallarniň yardimi bilenla kolléktip haldiki ozuqluq yiğiş emgikige qatnaşqan. Bu ceryanda, ular tebiettiki xilmi xil tebiy küçlerniň hucumiğa uçrap turğan. Ularniň “etrapi pütünley yirtquç hayvanlar bilen tolğan idi” [1]. Undin başqa, ular daim dégüdek tebiet hadisiliriniň bésimiğa uçrap turatti. Bu xil tebiet hadisiliriniň bésimi iptidaiy insanlarniň neziride qarşi turğili bolmaydigan qudretlik ilahiy küç hésablangan. Yene bir cehettin, tebiet dunyasidiki bezi hadisiler ve obyéktip nesriler iptidaiy insanlarniň hayatliqi ve bixeterliki üçün zörür bolgan şaraitlarni élip kelgen. Mesilen, quyaş ularğa ozuqluq ve illiqlik élip kelgen; yava mévilik derexler ularni ularni ozuqluq menbesi bilen teminligen; ay nuri kéçe qaraňguluqini orutqan; su ularniň hayatliqini kapaletke ige qilgan... Hetta çoň derexler iptidaiy insanlarni yirtquç vehşiy hayvanlarniň hucumidin qoğdap qalğan boluşu mumkin. Yeni, “ular özini aman-ésen saqlaş üçün derexlerniň üstini makan tutqan boluşu, kem dégende ularniň bir qismi şundaq qilgan boluşu mumkin”[2]. İptidaiy insanlar tebiet dunyasidiki obyéktip şeyiler bilen özliri otturidiki tebiy baglinişlar, seveb-neticilik munasivetler, şeyiler bilen hayatliqniň menbelik munasiviti ve tebiet hadisiliriniň eslidila bar bolgan tebiy qanuniyetliriniň taşqi halitinila köreligen, emma ularniň içki mahiyitini, tebiy qanuniyetlirini çüşenmigen. Şu sevebtin, iptidaiy insanlar özliriniň hayatliqğa bésim élip kelgen tebiet küçliridin qorqqan, ularğa boysunğan; özliriniň hayatliqini kapaletke ige qilgan tebiet küçliridin memnun bolgan, baş urğan. Şuniň bilen tedriciy halda ularniň iptidaiy éñida “tebiettin taşqiri küç” çüşençisi şekillinişke başligan.

İptidaiy insanlar tebiet dunyasi bilen özlüksüz küreş qiliş davamida bara-bara özliriniň cismidiki küç-qudritini hés qilişqa başligan. Bolupmu, qopal, emma turaqlik şekilge ige taş, yağaç, sünek qorallarniň ixtira qilinişi, oqyaniň icad qilinişi iptidaiy insanlarniň cismaniy küçini, qoğdiniş iqtidarini, küreş qiliş iqtidarini aşurğan. Şuniň

bilen ular özlerini qedemmu qedem çüşinişke başlığan. Emma, ular yenila iptidaiy tepekkur halitide turğaçqa, çeklik cismaniy küç-qudriti bilen tebiet dunyasini tizginleşke amalsız qalğan. Şuniñ bilen obyektip dunyani rohlar dunyasıǵa bağlap çüşengen, obyektip dunyani ilahlaşturğan. Neticide, iptidaiy insanlar éñida murekkep ilahiyet çüşençisi ve bir qater iptidaiy étiqad şekilliri peyda bolğan. Şaman dini mana muşu xil xiyaliy çüşençiler ve iptidaiy étiqad şekilliriniñ bir pütün idiyivi gevdisi bolup şekillengen.

Şundaq déyişke boliduki, “Şaman dini tebiet bésiminiñ mehsuli, tebiet bésimu şaman dininiñ peyda boluşidiki eñ négizlik, eñ çoñqur sebeblerniñ biri”[3].

1. Şaman Dinini Şekillendürgen İptidaiy Biliş Nezeriyisi

Şaman dini iptidaiy cemiyetniñ mehsuli. Tebiet bolsa iptidaiy insanlarniñ tepekkur obyektı. Tebiet dunyasi şaman dininiñ ilahlaşqan obyektı. İptidaiy insanlar tebiet küçlirige boysunuşqa mecbur bolğan. Çünki, iptidaiy devrlerde iptidaiy insanlar tebietniñ bésimiǵa aktip qarşı turuş iqtidarıǵa ige emes idi. Şuña ular tebiet küçliri ve tebiet hadisilirini insan küç-qudritudin yüksek dericide yuqiri turidıǵan ilahiy küç dep tepekkur qilğan. Ular üçün tebiet qoynidiki hemme nerse-qar yamğurniñ yéǵışı, güldürmama, çaqmaq, kéçe-kündüzniñ almişip turuşı, pesillerniñ özgirişi, yava mévilerniñ pişisi, quşlarniñ uçuşı, béliq türidiki hayvanlarniñ suda özüşi, yértquç yavayi hayvanlarniñ ademlerni yep kėtişi hetta bir-birini yep kėtişi...qatarlıqlarniñ hemmisi intayin “sirliq” tuyulğan. İptidaiy insanlarniñ tebiet dunyasidiki hemme şeyini sirliqlaşturup tesevvur qilişi-kolléktip haldiki iptidaiy eñ paaliyitiniñ neticisi. “Kolléktip eñ iptidaiy kişilerniñ sezgüside nahayiti muhim orunda turidu, bu hal olarniñ sezgüsini sirliq xaraktérge ige qilğan”[4].

Şaman dininiñ étiqad idéologiyisidin qarıǵanda, iptidaiy insanlarniñ kolléktip éñida tövendikidek bir qançe xil biliş şekilliriniñ omumyüzlük halda mevcut ikenlikini Perez qilgili bolidu: birinçi, iptidaiy insanlar hayatliqniñ deslepki basquçida tebiet dunyasidiki obyektip şeyilerniñ hemmisini özlidiridin yuqiri urunǵa qoyup ilahlaşturğan: ikkinçi, iptidaiy insanlar insanlarniñ yiltizini-insanlarniñ yarılışını tebiet dunyasidiki obyektip şeyiler, hadisiler içidin izdep, özleriniñ menbesini tebiet dunyasidiki hayvan, derex, quş... türlük hadisilerge bağlap tepekkur qilğan; üçinçi, iptidaiy insanlar insanlardila emes, belki tebiet dunyasidiki barlıq canlıq ve cansız nersilerniñ hemmiside ikki xil hayatlıq-çeklik hayatlıq ve çeksiz hayatlıq bolidu, dep qarıǵan. Çeklik hayatlıq-addiy köz bilen körgili bolidıǵan hayatlıq; çeksiz hayatlıq-köz bilen közgili

bolmaydigan, tebiətin taşqiri küç-quədrətkə ige hayatliq həsablangan. Bu iptidaiy insanlardiki peqet özliriniñ sezgüsini mutleqləştürüp, maddiy nersilerdin taşqiri, sezgüdeki menivi hadiselnimu obyektip maddiy nesre dep tepekkur qilganliqiniñ mehsuli. Neticide, iptidaiy insanlarniñ kolléktip éñida bir pütün rohlar dunyasi eks etken.

Mana bular iptidaiy insanlarniñ éñida alla burun şekillengen murekkep, iptidaiy biliş usulliri idi, şundaqla şaman dini pelsepe çüşençiliriniñ menivi asas idi. Şaman dini muşu xil biliş, eks ettürüş şekli bilen bir pütün idiyivi qurulmıǵa ige bolǵan.

2. Şaman Dinini Barliqqa Keltürgen Psixik Amillar

İptidaiy insanlardiki qoruş, xuşal boluş, heyran qiliş, işiniş, teselli tépiş, ümid qiliş, qayǵuruş, azabliniş qatarliq psixik haletler şaman dinini barliqqa keltürgen muhim psixik amillar həsablinidu.

Qoruş psixikisi: İptidaiy insanlar haldiki yaşaş şaraitida, həcqandaq qarşiliq körsitiş vasitisige ige imes idi. Tebiet küçliri daim ularniñ hayatiǵa tehdit élip kéletti. Ularniñ addiy işlepçiqiriş vasitiliridin paydilinip, ğayet zor küç-quədrətkə ige tebiet hadisilirige ve tebiet küçlirige taqabil turuşi, ularni bosunduruşi mümkün emes idi. Şuña iptidaiy insanlar tebiet küçlirige bəqinişqa mecbur bolǵan. Yeni, ular tebiet küçliriniñ ve tebiet hadisiliriniñ “tebiətin taşqiri ilahiy küç” sebebidin mevcut bolup turidiganliqini étirap qilgan. Şuniñ bilen iptidaiy insanlarniñ éñida eñ deslepki ilah çüşençisi şekilinişke başlıǵan. Tebiet dunyasidiki her xil hadiseler ve her xil tebiet küçliriniñ ve himisi iptidaiy insanlarda tebiet ilahliri çüşençisini şekillendürgen asasiy sebeblerniñ biri həsablinidu. Çünki, iptidaiy insanlar daim duç kélivatqan égir azab ularda qorquñç tuyǵusini peyda qilgan. Qorquñç tuyǵusi iptidaiy insanlarni tebiet dunyasiniñ hökümranliqini qobul qilişqa mecbur qilgan. Şuniñ bilen iptidaiy insanlar bu xil qorquñçni maddiy dunyaniñ sebebidin dep qarimay, belki tebiet dunyasiniñ “perde arqisidiki sirliq küçke ige ilahlar”din izdigən. Neticide, iptidaiy insanlardiki qorquñçtin ibaret psixik acizliq ularni “sirliq” tebiet dunyasiǵa çoqunuşqa élip bargan.

Xuşal boluş psixikisi: Tebiet dunyasidiki nurgun nersiler iptidaiy insanlarniñ hayatini qoǵap, ularni ozuqluq bilen teminlep, ularniñ bixeterlikini daim kapaletke ige qilgan. İptidaiy insanlar tebiet dunyasidiki bundaq sirliq nersilerdin memnun bolup, ulardin medet tiligen. Bu türdiki tebiet küçlirini özliriniñ baş panahi, qoǵdıǵuçisi dep qarigan. Şuñin bilen iptidaiy insanlarniñ éñida aman-ésenlik, xuşalliq élip kélidigan yaxşiliq ilahi heqqidiki çüşençiler şekillenişke başlıǵan. İptidaiy insanlar özliriniñ

hayatini kapaletke ige qilğan yaxşılıq ilahliriga türlük şekiller arqiliq rehmitini ipadiligen. Bu xil şekiller kényinki şaman dini murasimleriniñ étiqad şekilliri ve usulliriga aylangan. Şu nesrini perez qilşqa boliduki, iptidaiy insanlardiki qorquş ve xuşaş boluştin ibaret névizlik ikki xil tuygu tebiet küçleriniñ yaxşılıq ve yamanliq ilahliridin ibaret ikki çoñ ilahlar guruppisiga bölünüş çüşençisini barliqqa keltürgen. Çünki, şaman dinida tebiet küçleriniñ mahiyetlik xaraktéri iptidaiy insanlarniñ sadda tuygusida boysundurulğanidi. Şuña şaman dinida yaxşı rohlar bilen yaman rohlar, yaxşılıq ilahliri bilen yamanliq ilahliri otturidiki névizlik ziddiyet çüşençisi izçil ipadilengen.

Heyran qéliş psixikisi: İptidaiy insanlar çeklik cismaniy küç şaraitida tebiet dunyasidiki türlük hadisilerniñ sirini bilmigenliktin, qar-yamğurniñ yéğişi, şamal, boran, qyun qatarliqlarniñ çiqişi, derexlerniñ bix sürüp ösüşi, quşlarniñ kökte pervaz qilişi, hayvanat, ademlerniñ tuğuluşi, ölüşi... Adem ölgendin kényin, bezi cesetlerniñ tézla topraqqa aylinip kėtişi, eksiçe, bezi cesetlerniñ buzulmay saqlinip, qol-put tırnaqliriniñ ve çaç-saqalliriniñ ösüp kėtişi, ölüp ketkenlerniñ hayat kişilerniñ çüşide ayan boluşı, başqılarniñ çüşide yene özliriniñ hayvanlarğa özgirip kėtişi, kökte pervaz qilip uçuş...qatarliq hadisilerge nahayiti hetran qalğan. Şuniñ bilen iptidaiy insanlarniñ éñida istixiyilik halda bu xil hadisilerge nisbeten “tebietin taşqiri küç bar”, “ten ölgendin kényinmu, ölmey meñgü yaşaydığan yene bir xil hayatliq bar” deydiğan xiyaliy inkas peyda bolğan. Bu xil xiyaliy inkas bara-bara şaman dinidiki ilah,roh çüşençilirini barliqqa keltürgen. Şu asasta ilah ve rohlarda béğişlanğan étiqad şekilliri peyda bolğan.

İşiniş psixikisi: İptidaiy insanlar tebiet küçleriniñ ademler üstidin hökümanliq qilalaydığanliqığa, xuşallıqqa çömüş ve apelge yoluquşniñ pütünley ilahlar ve rohlarniñ iradisi boyçe bolidiğanliqığa işengen. Şuniñ bilen tebiet küçleriniñ iptidaiy insanlarniñ éñidiki ilahiy orni muqimlişışqa başlığan. İptidaiy insanlar yene özliriniñ hayvanlardin, derexlerdin, quşlardin ve başqa nersilerdin köpeygenlikigumu şeksiz işengen. Şuniñ bilen tedriciy halda totém çüşençisi barliqqa kélip, muşu xil çüşençilerni baş téma qilğan epsane-rivayetler otturiga çiqqan. İptidaiy kişilerdeki işiniş psixikisi kişilerniñ éñida şaman ilahlariniñ ilahiy orniniñ muqimlişışı üçün psixik esas bolğan.

Qayğuruş psixikisi: İptidaiy insanlar tebiet küçliri daim élip kélidiğan tebiy apetlerniñ yüz birişidin, késellik apetriniñ yamrap kėtişidin ensirigen, apetlerge uçriğanda qattiq qayğurğan. Şuniñ bilen yaxşılıq ilahliriniñ yardım birişini, qutulduruşini tilep, her xil şekiller ve heriket haetliri arqiliq öz héssiyatini bildürüşke

mecbur bolgan. Şuniñ bilen bir vaqıtta, her xil ilahiy şekiller bilen yamanlıq ilahlriniñ balayapetlirige taqabil turuş hessiyyatini ipadiligen. Mesilen, şaman dinidiki késel davalaşni meqset qilidigan périxonluq paaliyetliri, qurğaqçılıq apiti, kelkün apiti, késellik apiti...qatarlıq balayapetlerdin qutuluş üçün kolléktip élip bérilidigan nezir-çirağ paaliyetliri iptidaiy insanlarniñ qayğusini tügitişni meqset qiliş, yamanlıq ilahliri ve yaman rohlarniñ tebiiti heqqidiki çüşençilerni idiyivi menbe qiliş اساسida barlıqqa kelgen.

Iptidaiy insanlardiki azabliniş psixikisumu qayğuruş psixikisiğa oxşaşla şaman dininiñ diniy mezmunliri ve étiqad şekilliriniñ peyda boluşidiki psixik amillarniñ biri bolup hésablinidu.

Undin başqa, ümid qiliş, teselli tépiş qatarlıq psixik amillarnimu şaman dini paaliyetliriniñ peyda boluşidiki muhim psixik amillar dep qaraşqa bolidu. Çünki, iptidaiy insanlar çeklik cismaniy qudriti bilen tebiet küçlirige taqabil uruşqa, tebiet küçlirini boysunduruşqa amalsız qélip, tebietteki “ilahlar”ğa öz hessiyyatini türlük şekiller bilen ipadiligen. Şundaqla türlük simvolluq nersilerniñ bezi özgiriş xususiyetlirini bolsa öz hessiyyatini ilahlarniñ qobul qilğan-qilmiganlıqiniñ belgisi qilip, özlirige menivi cehttin teselli izdigen. Mesilen, perzent tileş, su tileş, aşlıq tileş, xatircemlik tileş, pal éçişi... paaliyetliri iptidaiy insanlarniñ özlirige teselli bériş, çeklik şaraitta ilahlarğa öz arzulirini bildürüş qatarlıq hessiyyat, heriketlerniñ zörüriyitini barlıqqa keltürgen.

Şaman dini iptidaiy insanlarniñ iptidaiy cemiyettiki maddiy ve menivi turmuş éhtiyacini zörür şert qilğan halda barlıqqa kelgen. Ularniñ tebiet dunyasi heqqidiki satta xiyaliy çüşençilerni şaman dini étiqad mezmunliriniñ idiyivi asasi dep qaraşqa bolidu. Şu nesrini estin çıqarmaslıq kérekki, “... ularniñ sezgü ezalirimu xuddi bizniñ sezgü ezalirimizğa oxşaş ezaliridin qurulğan. Emma, ular kolléktip añniñ özliriniñ her bir sezgüsige élip kirgen amillirinila mulahize qilalaytti. Ularniñ éñida meyli qandaq obyekt ayan bolsun, bu obyekt çoqum aprivetkili bolmaydigan sirliq xarakterlarni öz içige alğan bolatti. İptidaiy insanlar birer obyektne tepekkur qilğanda, ezeldin bu obyekt bilen sirliq xarakterini bir-biridin ayirip qarimigan”[5]. Bu menidin éytqanda, iptidaiy insanlar bilen hazirqi insanlarniñ tepekkuri ve şeyilerni eks ettürüş usuli tüptin oxşimaydu. Mana muşundaq mahiyetlik perq bolğaçqa, iptidaiy insanlarniñ éñida obyektip dunyaniñ esliy obrazi emes, belki obyektip dunyaniñ xiyaliy, sirliq obrazi peyda bolğan.

İzahatlar

[1]. [2]. Morgan: “Qedimki Cemiyet”, şincañ xelq neşriyati, 1992-yil uyğurçe neşri, 1-qisim, 37-bet.

[3]. Dilmurat Ömer: “Altay Til Sistémisidiki Milletlerniñ Şamanizm Étiqadi”, şincañ xelq neşriyati, 1995-yil xenzuçe neşri, 19-bet.

[4]. Lévy Bruhl: “İptidaiy tepekkur”, soda basma sariyi neşriyati, 1995-yil xenzuçe neşri, 36-bet.

[5]. Yuqiriqi Kitab, 34-bet.

III. Bab: Şaman Dininiñ Tarixiy Musapisi

Şaman dini uzun devrlik tarixiy tereqqiyatniñ mehsuli. Şundaqla, u tebiet dunyasi heqqidiki iptidaiy tepekkurniñ iptidaiy çüşençilerniñ, aşu xil çüşençiler اساسida peyda bolğan xilmu xil ilahlar tesevvuriniñ, xilmı xil étiqad paaliyetliriniñ omumiy gevdisi. Alimlarniñ şaman dininiñ deslepki idiyivi asasi şekillengen yil-devr heqqidiki pikri اساسen oxşaş, yeni şaman dinini ana uruqdaşlıq cemiyitiniñ ottura mezgilliride şekillinişke başlığan dep qaraydu. Çünki, iptidaiy cemiyetniñ deslepki basquçlırida ana uruq hökümran orunda turğan. Bu çağdiki şamanlıq vezipisini ayallar üstige alğan. Şaman uruq azalirini davalığan, késellik hadisilirini tügetken, dua-tilavet, nezir-çırağ paaliyetlirige başçılıq qilğan. Şaman yene uruq başlıqı bolğan. Ata uruqdaşlıq devrige kelgende, uruq cemeti erlerni اساس qilğan, er şamanlar peyda bolğan. Şuniñ bilen ayal şamanlarniñ imtiyazi erlerge yötkelgen. Er şamanlarniñ hazirqi périxonluq paaliyetliridimu ayalçe yasinişi, ayalçe usul heriketlirini saqlap kélişi, epsane-rivayetlerdiki uçurlar, arxéologiyilik matériyallar eñ deslapki şamanniñ ayal ikenlikini ispatlap béridu. Démek, şaman dini ana uruqdaşlıq cemiyetide barlıqqa kélişke başlığan.

1. Ana Uruqdaşlıq Devridiki Şaman Dini ve Şaman

Ana uruqdaşlıq cemiyeti basquçı şaman dini barlıqqa kélişke başlığan basquç. Şundaqla, iptidaiy insanlarda qandaşlıq çüşençisi şekillengen basquç. Bu basquçta, uruqdaşlıq teşkili içide ayallarniñ turmuş ve işlepçiqiriş emgikidiki orni yuqiri bolup, ular uruq teşkiliniñ barlıq paaliyetlirige başçılıq qilğan. Uruq ezaliriniñ bixeterlikige mesul bolğan. Morgan mundaq deydu: "... qedimki devrde nesil-neseb omumen ayalni اساس qilğan; ene şundaq qilinganliki caylarda, uruqdaşlıq pezer qilingan bir ayal ecdad ve uniñ perzentleridin hem uniñ perzentliri içidiki ayallarniñ perzentliridin terkib tépip, ayal tereptin davamlaşturğan"[1].

Bu devrlerde, iptidaiy insanlarniñ işlepçiqiriş seviyisi intayin töven, şundaqla ularniñ tebietni biliş, tebieti özgertiş éñimu intayin töven idi, şunlaşqa ularniñ tebiet dunyasi heqqidiki çüşençilirimu sirliq ilahiy çüşençilerdin ayrılalmığan. Ular tebietni tebiet dunyasidiki obyektip şeyilerge çoqunuş héssiyati bilen eks ettürgen. Neticide, insanlarda tebiet étiqadçılıqidin ibaret iptidaiy haldiki étiqad şekli şekillengen.

Ana uruqdaşlıq devride şaman dini tebiet étiqadçılıqı mezmuniğa ige bolğandin taşqiri, yene totém étiqadi, ayallarniñ cinsiy ezasiğa çoqunuş, ayal ecdadqa çoqunuş, ayal şamanga çoqunuş, rohlarga çoqunuş qatarlıq étiqad mezmunliriğa ige bolğan.

Bu devrdiki şaman ayal cinstin bolup, uruq teşkili içide périxonluq paaliyetlirige, nezir-çirağ paaliyetlirige ve türlük çoqunuş murasimliriğa başçiliq qilğan. Ayal şamanniñ ictimaiy ornı uruq ezaliri içide eñ yoqiri bolup, u uruqniñ çoqunuş, davalaş paaliyetlirige başçiliq qilğandin taşliri, yene uruqniñ ictimaiy işlepçiqiriş paaliyetlirini başqurğan. Bu dericidiki şaman hem uruq teşkiliniñ başqurğuçisi hem étiqad paaliyetliriniñ başqurğuçisi boluştek qoş mecburiyetni üstige alğan bolup, téxi uruq teşkili içidin kespiy şamanlar bölünüp çıqmıgan.

2. Ata Uruqdaşlıq Devridiki Şaman Dini ve Şaman

Ana uruqdaşlıq cemiyetiniñ axırqi basquçığa barganda, ictimaiy işlepçiqiriş emgikide erler teşebbuskar orunğa ötüp, ayallarnıñ uruq teşkilidiki ictimaiy ornı ve imtiyazi acizlaşqan. Şuniñ bilen tedriciy halda er şamanlar peyda bolup, uruq teşkilide hökümran orunğa ötken. Er cinstin bolğan uruq aqsaqlı hem uruq teşkilini hem uruqniñ barlıq étiqad paaliyetlirini başqurğan. Şundaq qilip, er uruqini esas qilğan cemet çüşençisi şekillengen. “Mal-mülük köplep meydana kelgendin kéyin, nesil-neseb erni esas qilidiğan bolğan; ene şundaq qilinçalıki caylarda, uruqdaşlıq perez qilingan bir er ecdad ve uniñ perzentliridin hem uniñ perzentliri içidiki erlerniñ perzentliridin terkiib tépip, er tereptin davamlaşturup kélingen.”[2].

Bu devrede şaman dininiñ étiqad mezmunliriğa yene erlerniñ cinsiy ezasiğa çoqunuş, er şamanniñ rohiğa çoqunuş, er terep uruq ecdadiniñ rohiğa çoqunuş, qatarlıq étiqad mezmunliri qoşulğan.

Bu devrni şaman dininiñ étiqad mezmunliri téximu çoñqurlaşqan, étiqad şekilliri nisbeten turqalaşqan hem köp xillaşqan, din qurulmisi asasiy cehettin şekillinip bolğan devr dep qaraşqa bolıdu.

3. Qebile ve Qebile İttipaqi Devridiki Şaman Dini ve Şaman

İptidaiy insanlar ata uruqdaşlıq devrige qedem qoyğandin kéyin, erlerniñ ictimaiy işlepçiqiriş ve uruq teşkilidiki hökümranlıq ornı tedriciy yuqiri kütirilgen. İşlepçiqiriş mévisini igellivéliş ve cinsiy igidarçılıq körişiniñ künsayin ötkürlişişige eğişip, siyasiy añmu küçiyip bargan. Adem küçi köp uruqlar adem küçi az uruqlarnı bulañ-talañ qilğan yaki öziğe qoşılğan. Şuniñ bilen bir qançılığan qandaş uruqlardin terkiib tapqan qebile gevdisi şekillengen. Qebiliniñ şekillinişidiki eñ négizlik amel bolsa işlepçiqiriş ceryanı ve işlepçiqiriş munasivetliri arqiliq şekillengen xususiyy igidarçılıq éñidur. Xususiyy igidarçılıq éñi siniplarğa bölünüşniñ menivi asası. Yene bir cehettin élip

eytqanda, qebiliniñ şekillinişi qandaşlıq munasiviti yégin kélidigan uruqlarniñ istixiyilik birlişidinde ayrip qarigilimu bolmaydu.

Ata uruqdaşlıq cemiyetiniñ axirqi mezgilliride mal-mülük ve cinsiy igidarçılıqniñ ailivi xususiylışı téz bolğan. İlgiriki uruqdaşlıq kommunasi uşçaq aililerdin terkiib tapqan. Şuniñ blen birge yene orta qandaşlıq munasivitige ige bolğan yaqi qandaşlıq munasiviti bir-birige yégin kélidigan uruq, qebililer birlişip qebile ittapaqini şekillendürgen. Qebile aqsaqılı orta qandaşlıq ve iptidaiy saglam şekli arqılıq saylap çiqılğan. Bu xil iptidaiy hakimet teşkili bara-bara xanlıq huquqıǵa aylinip, hakimiyet teşkiliniñ ezaliri uruq, qebile aqsöñeklerini şekillendürgen. Morgan yuqırıq nuqtini mundaq izahlıǵan: “Biz qovmdaşlıqiniñ siyasiy xarakterge ige emes ictimaiy xarakterge mayıraq teşkilat ikenliki üstide toxtılıp öttük. Lékin uruq, qebile ve qebililer ittapaqiniñ vucudqa kélişi siyasiy köz qarashniñ tereqqiyat ceryanida mentiqige uyğun bolğan muqerrer basquç bolup hésablinidu. Uruqdaşlıq cemiyetide, qebililer ittapaqi qebilini esas qilmıǵan bolsa qebilimu bolmıǵan bolatti; uruq bolmıǵan bolsa qebilimu bolmıǵan bolatti...”[3].

Démek, qebililer ittapaqini milletniñ iptidaiy gevdisi, qebililer ittapaqiniñ siyasiy gevdisini döletniñ iptidaiy haldiki teşkili formisi dep qarasha bolidu.

Bu devrde, şaman dinidimu mueyyen özgirishler bolğan. Yeni bir cehettin şaman dininiñ étiqad mezmunliriǵa yene baturlar rohiǵa çoqunuştin ibaret yéni bir xil étiqad şekli qoşulğan. Bu xil étiqad şekli öz devridiki uruq, qebile ve qebile ittapaqiniñ siyasiy éni ve siyasiy muddiasini küçlük ipadilgen. Yene bir cehettin uruqdaşlıq devride şaman hem uruq teşkilige hemétiqad paaliyetlirige başçılıq qilğan bolsa, qebile ve qebile ittapaqi devrige kelgende, şamanniñ siyasiy hökümranlıq orni acizlıǵan. U peqet qebile ezalirini davalash ve nezir-çiraǵ paaliyetlirige yétekçilik qiliş vezipisini üstige élip, kespiy şamanlarniñ meydanǵa kélişige ul hazirlıǵan; şaman dininiñ diniy murasimliri ve ilahlar çüşençilirimu qebile ve qebile ittapaqini bir gevde qilğan halda merkezlişişke başlıǵan. Şuniñ bilen bir qançilıǵan uruqlar yaqi bir qançilıǵan qebililer mueyyen bir sorunǵa yigilip téviniş, nezir-çiraǵ ötküzüş ve kélişiş murasimlerini ötküzidigan bolğan; uruqdaşlıq kommunasi devridiki şaman dini çüşençiside bar bolğan “teñ hoquqluq” ilahlar arisidimu mertive perqi şekillinişke başlıǵan. İlahlar heqqidiki bu xil çüşençiler “Oǵuzname”, “Alpamiş”, “Manas” qatarlıq qehrimanlıq dastanliride gevdiplik ipadilididu. Undin başqa, şamanlar arisidimu mertive perqi şekillinişke başlıǵan.

Démek, bu devrni sinipiy cemiyetniñ bixliniş devri dep qarasha bolidu.

4. Sinipiy Cemiyettiki Şaman Dini ve Şaman

İşlepçiqiriş küçliriniñ künséri tereqqiy qilişğa eğişip uruq, qebile içidiki xususiy iqtidarçılıqmu küçeygen. Kişilerniñ tebiet küçlirige qarşı turuş, tebietni özgeriş iqtidarimu künséri ösüp barğan. Şuniñ bilen birge işlepçiqiriş vasitiliri az sandiki kişilerge yaşaşqa mecbur bolğan. Şuniñ bilen işlepçiqiriş vasitilirini köp igilivalğan ve işlepçiqiriş emgikini kontrol qilivalğan kişiler topi hökümran sinip; işlepçiqiriş vasitiliri ve işlepçiqiriş emgikiniñ igilirige béginiş yaşığan kişiler topi hökümranlıq qilinguçi sinip bolup şekillengen. Hökümran sinipqa mensup bolğan hökümran küçler eslidiki uruq, qebile başçilirini asasiy gevde qilip şekillengen aq söñekler tebiqisi bolup, ular eñ deslepki siyasiy hökümranlıq teşkilini teşlilligüçlirige aylinip, öz menpeiti üçün xizmet qilidığan hökümranlıq teşkilini berpa qilğan. Şundaqla, pütkül uruq, qebile içidiki siyasiy, ictimaiy, iqtisaidiy munasivetlerni özleriniñ iradisige boysundurğan. Siyasiy hökümranlıq teşkilige vekillik qilidığan qaide-tertipler hökümranlıq teşkili içidiki birla hökümranıñ iradisini esas qilğan, sinipiy cemiyettiki şaman dinidimu sinipiy cemiyetniñ mahiyetlik terepliri roşen eks etken:

Birinçi, sinipiy cemiyette aliy hökümran-xaqanniñ barlıqqa kélişige eğişip, şaman dininiñ Kök Teñtini esas qilğan köp xudaliq xaraktéri muqimlišip, özide bezi insaniy xususiyetlerni muceşsemleştürgen, erş textide olturdığan Kök Teñri çüşençisi peyda bolğan. Tebiet étiqadçılıqı devride Kök Teñri (asman ilahi) maddiy asmanni obyekt qilğan bolsa, sinipiy cemiyette kelgende, bu ilah-köz bilen körgili bolmaydığan, sözliyeleydiğan, heriket qilalaydığan, çeksiz küç-qudretke ige “ilah” dep tesevvur qilingan. Mesilen, Türkiy tilliq xelqler arisiğa tarqalğan bir rivayette: “... ‘ölgen’ ay bilen quyaş otturisida, yultuzlarniñ üstide yaşarmış. Uniñ huzurığa kiridığan yolda yete (bezi rivayetlerde toqquz) tosaq bar iken. Bu tosaqlar erkek şamanlar (qam) kelgende éçilidiken.... ‘ölgen’niñ sariyida altundin text bar iken. Uniñ téni insağa oxşaydiken...”[4] dep tesvirlengen. Hun teñriqutiniñ özini “asman- zéminda tuğulmuş, kün, ay üstide makan tutmuş hun teñriquti” dep atışmu yuqiriqi riveyette ipadilengen kök ilahi çüşençisi bilen ziç munasivetlik.

İkkinçi, sinipiy cemiyette kespiy şamanlar (er, ayal) köpeygen. Şuniñ bilen bir vaqıtta, şamanlar şamanlıq tarixiniñ uzunqışılıqı ve iqtidariniñ küçlük-acizliqi cehette roşen dericige ayrılğan. “Şamanniñ béşiğa qadalğan buğa müñgüziniñ sani ularniñ tebiqe dericisini bildüridığan belge bolğan”[5].

Üçinçi, sinipiy cemiyettiki şaman dini hökümran siniplarniñ aliy menpeetini ve iradisini qoğdaydıǵan ilahiy qoralǵa aylangan. Şuniñ bilen şamanlarmu tebiy halda hökümran sinipiniñ menpeetini qoğdaydıǵan aqsöñekler tebiqisiniñ terkibiy qismıǵa aylangan. Mana bu sinipiy cemiyettiki şaman ve şaman dininiñ eñ mahiyetlik bir terpi.

Tötinçi, sinipiy cemiyette şamanlar uruq devridiki xalis élip bérilidıǵan périxonluq paaliyetlerini ve nezir-çiraǵ paaliyetlerini heqliq paaliyetke özgertken.

Beşinçi, sinipiy cemiyette, şaman dinidiki çoñ nezir-çiraǵ paaliyetliride nurgun mal-çarvilarnı qurbanlıq qılıp, qan aqquzuş meydanǵa kelgen. Mundaq zor miqdarda qurbanlıq qılış peqet hökümran sinipqa teve aqsöñeklerniñla qolidin kéletti.

Démek, sinipiy cemiyetimu şaman dini yenila öziniñ yuqiri ornini saqlap qalǵan. Emma, hökümran siniplar şaman dininiñ kişiler éñidiki ilahiy ornidin paydilinip, özliriniñ aliy menpeetini qoğdaş üçün, şaman dininiñ din eqidilirini öz iradisige boysundurǵan.

İzahat:

[1]. [2]. Morgan: “Qedimki Cemiyet”, şıncañ xelq neşriyati, 1992-yil Uyǵurçe Neşri, 1-qisim, 123-bet.

[3]. Yuqiriqi Kitab, 197- bet.

[4]. Abdukérim Raxman: “Uyǵur Folklori Heqqide Bayan”. Şiñcan onivérsitéti Neşriyati Uyǵurçe Neşri, 450-bet.

[5]. Dilmurat Ömer: “Altay Til Sistémisidiki Milletlerniñ Şamanizm Étiqadi”, Şiñcan Xelq Neşriyati, 1995-yil Xenzuçe Neşri, 41-bet.

IV. Bab: Uyğurlardiki Şaman Dininiñ Acizlişi

1. Uyğurlardiki Şaman Dini Étiqadiniñ Acizlaşqan Devri

Uyğurlardiki şaman dinimu tebiet étiqadçılıqı, périxonluq, totém étiqadi ve animizm étiqadidin ibaret bir qatar étiqad mezmunlirğa ige bolup, ecdadlirimizniñ étiqad éñida çoñqur yiltiz tartqan. Gerçe şaman dini ecdadlirimizniñ oxşaş bolmıǵan tarixiy devrlerdiki ictimaiy hayatida oxşaş bolmıǵan menivi qudretke ige bolǵan bolsimu, emma, ecdadlirimiz medeniyet devrige qedem qoyǵandin kéyin, medeniyet devriniñ réal telipi ve tereqqiyat süriti şaman dini étiqadini bara-bara suslaşturup qoyǵan. Şuniñ bilen şaman ve şaman dininiñ ictimaiy turmuştiki hökümranlıq ornimu künséri acizlaşqan. Bolupmu mani dininiñ şimaliy yaylaqqıçe tarqılıp bérişini bu xil ehvalni téximu tézletken. Uyğurlarda şaman dininiñ hökümranlıq orni qaçandin başlap acizlişşqa yüzlengen? Bu mesilini çüşiniştin burun teñri téğiniñ cenubi ve şimalida yaşıǵan ecdadlirimiz arisiǵa süniy dinlarniñ tarqalǵan yıl-devrini muhakime qilişqa toǵra kélidu.

Miladiniñ aldi-keynide dunya miqyasida xristian dini, budda dini, Zerdüştlük dini ve mani dinliri arqa-arqıdin peyda bolup, her qaysi dinlar özliriniñ diniy telimatlırı tesirini, medeniyet tesirini dunyaniñ her qaysi caylırğa tarqitişqa başlıǵan. Cümlidin ottura asiya rayonida Zerdüştlük (ateşperestlik) dini, budda dini ve mani dininiñ tesiri nahayiti zor bolǵan.

1) Zaraastura Dininiñ Tarqılışı

Zaraastura dini-“ateşperestlik dini”, “mazdaq dini” yaki “mazdéizm” depmu atilidu. Bu-tebiet étiqadçılıqı ve köp xudalıq diniy étiqad çüşençiliri اساسida, iranlıq zaraastura (miladidin burunqı 628-551-yillarda yaşıǵan) dégen kişi teripidin islah qilinip icad qilingan din. Bu dinniñ din étiqadisi-eñ burun çeksiz yoruqluq peyda bolǵan. Yoruqluqtin ot yaralǵan, ottin başqa mevcudatlar yaralǵan dep qaraştur. Bu xil din eqidisiniñ teñritéginiñ cenubiǵa qaçandin başlap tarqanlıqı heqqide éniq melumat yoq. Emma, “Ben cav deslep xotenge barganda, xoten xani hun teñriqutluqı teripide turǵaçqa, ben cavǵa şaman baxşı arqılıq epsun oquǵanda, ben çav bu şamanni öltürüp, pütün xotenni lertzige salǵan. Bu Şamanizm ve otqa durut oquş étiqadinñ qedimki şak ilahçılıqiniñ bir qismi süpitide xéli uzun saqlanǵanlıqini uqturidu”[1] dégen qaraş bilen “Şincañniñ yerlik tarixi” dégen kitabta körsitilginidek, turpandin tépilǵan yazma xatirilerde xatirilengen turpan rayonida nurgun zaraastura ibadetxaniliriniñ dini işlirini başqurǵanlıqı heqqidiki bayanni birleştürüp qarıǵanda, zaraastura dini eqidiliri ve

medeniyet tesiriniñ miladidin ilgirila teñritéginiñ cenubiğa tarqalğanlıqini perez qılışqa bolıdu.

2) Budda Dininiñ Tarqılışı

Budda dini biraxma dini اساسida icad qilingan din bolup, bu dini Hindistanniñ şerqiy şimaliy qismidiki sakya qebilisiniñ şahzadisi siddxartaxa qavtama (yene bir atılışı “sakyamuni” bolup, miladidin ilgiriki 560-480-yillar yaşigan) icad qilgan.

Budda dininiñ din eqidisi “töt heqiqet” telimati (“azab”, “seweb”, “xalas”, “yol”) ni menbe qilgan halda şekillengen. Öz devride Budda dininiñ alem, insan, ilahiyet heqqidiki telimatlıri şaman dininiñ étiqad çüşençiliridin köp ilgar hem kişilik turmuş heqiqetige yeqin idi. Uniñ üstige Budda étiqad idéologiyisini mezmun qilgan tesviriy senet icadiyiti ve tesviriy senetni ilahiy obraz dericisige kötürüp çoqunuşı şaman dininiñ senet cehettiki kemtüklikini aşkarılapla qalmay, buddizm tesviriy seniiti yeni öziniñ nepisliki, serxilliqi, obrazlıqı bilen insanniñ eqliy iqtidarını, yeni insanniñ tebiitini özgertiş qudrıtige ige ikenlikini ispatlıgan. Şuniñ bilen, Budda dini idéoloqiyisiniñ şaman dini tesiride turuvatqan rayonlarğa tarqılışidiki idiyivi yol hazirlinişqa başlıgan.

Budda dininiñ teñritéginiñ cenubiğa tarqalğan vaqti heqqide mundaq qaraşlar bar: “Xoten diyaridiki buddizm seniiti texminen miladi II esridin başlap keñ berpa boluşqa başlıgan bolup, buni arxéologiyilik qézilmilar üstidiki karbon 14 analizi testiqligan. Bu xoten diyariğa buddizm tarqalğandin kéyin bir mezigil hökümrän tebiqiler arisida davam qilğanlıqını, kéyinçe keñ cemaatçilik arasığa tesir körsetkenlikini yaki qendihar budda seniiti keñ tarqalğan omumiy pikir éqimida andin keñ dairilik meydanğa kelgenlikini körsitidu. Bu miladi II esirdin ilgiri xoten diyarida buddizm seniiti bolmıgan dégen uqumni bermeydu”[2].

“Hazir bizge melum bolğan matériyallardin qariganda, Budda dini udunğa tarqalğan devrni miladidin ilgiriki I esirge quyuş muvapiqraq bolup, muşundaq bolğanda andin udunniñ xanliq nesebi, dölet qorğan vaqti ve “tarixname”diki udun toğrisidiki xatirige mas kélidu”[3]. Bu pikirlerdin qariganda, budda dini eqidiliri teñritéginiñ cenubiğa miladidin ilgiriki I esirlerdin başlap tarqalğan dégen xulasige keliş mumkin. Budda dini étiqadi ve buddizm medeniyiti teñri téginiñ cenubida taki islamiyetkiçe devr sürgen.

3) Mani Dininiñ Tarqılışı

Mani dini ilgiriki zarasatura dini اساسida islah qilingan din bolup, miladi III esirlerde İranliq Mani (miladi 215-277-yillar yaşap ötken) dégen kişi zaraastura dinini

islah qilib, dualizm (.....) pelsepe idiyisini teşebbus qilgan. Bu pelsepivi éqim kéyin mani dininiñ asasiy eqidisige aylangan.

Mani dini étiqad eqidiliriniñ Uyğurlar arisiga qačan tarqalğanliqi heqqidiki qaraşlarda bir az perqler bar. Liugiy mundaq deydu: “Çin Yüen Ependiniñ pikri Pélliot ve Cavinlarniñkige oxşaş. U mundaq deydu: ‘Mani dini péşvaliriniñ çoñguğa kelgen vaqti hazir qariganda “Budda péşvaliri togrusida omumiy xatire”de tañ sulalisiniñ xani xatiriligendek, vuzétyenniñ kéyinki yüenroy yili (694-yili)din baldur emes’. Tyenbav tilliridin burun, mani dinini parslar, tuxrilar çuñgoğa tarqatqa. Cédi yilliridin kéyin mani dinini uyğurlar ottura tüzleñlikke tarqatqan deydikenmiz, mani dinini aldi bilen Uyğurlarğa tarqalğan déyiş kérek. Mani dininiñ uyğurlarğa tarqalğan vaqti bilen ottura tüzleñlikke tarqalğan vaqtiniñ ariliqi ançe uzun emes. Ottura tüzleñliktikiler mani dinini bidiet dep qarap, qattiq çekligen bolsa, Uyğurlarniñ padişah-veziriliridin puqralirigiçe bu dinga étiqad qilgan, şuña mani dini Uyğurlar arisida bir mehel taza ronaq tapqan hemde Uyğurlarniñ tañ sulalisiga kélişi bilen çañyañniñ cenubiy ve şimalidiki caylarğa tarqalğan” [4]. Pélliot çavinlar “toqquz Uyğur xaqani meñgü téşi”ğa ve mani dininiñ Türkçe vesitilirige asasen mani diniğa tunci qétim étiqad qilgan Uyğur xaqani-tañ sulalisiniñ öñlük-söygin topliñini tinçitişqa yardım bergen bökü qağandur. Mani dini 713-yili uyğurlarğa tarqalğan”[5] dep qarigan.

“Qedimki Uyğurlar” dégen kitabta mundaq déyilgen: “763-yili Uyğurlarniñ xaqani bökü xaqan tañ zémininiñ şerqiy teripide mani ustazliridin töt kişi bilen körüşüp, ularniñ tesiri arqisida öz dinini mani diniğa özgertti. U yene bu töt neper kişini qumluqniñ şimaliğa élip bérıp, terep-terepke din tarqatquzdi. Neticide mani dini uyğurlarniñ dölet dini bolup qaldi, bu din ta ğerpke köçkendin kéyinmu 100 yildin artuq vaqitqiçe tarqilip yürdi” [6].

M. Mayillardniñ “qedimki idikut döletiniñ maddiy medeniyet tarixi” dégen kitabida: “Uyğurlar 762-yilidin ilgiri loyañni tazilaşqa barganda. Ularñiñ bökü qağani mani muxlisirini uçratqan. Bökü qağan paytext qara balğasunni qayturuvalğan çağda, u yerde on neper mani dini muxlisini élip qaytip kelgen. Uzun ötmey, bökü qağan özimu mani dinini qobul qilgan hem mani dinini dölet dini qilgan”[7]. Yoqiriqi qaraşlarda otturiğa qoyulğan vaqit éniq bolmisimu, emma şimaliy yaylaqtiki uyğurlarniñ Mani dinini qobul qilgan vaqtiniñ VIII. esriniñ başliriğa togra kélidiganliqini bilgili bolidu. Buniñdin qariganda, mani dini teñritégininiñ cenubiğa “Yipek Yoli” arqiliq VIII. esriniñ başlirila tarqilip bolgan.

4) Nésturian Dininiñ Tarqilişi

Nésturian dini bolsa xristian dininiñ bir mezhipi bolup, bu mezhiptikilerniñ asasiy pikir éqimi eysa-xiristosniñ hem ademliki, hem ilahliqidin ibaret qoş xarakterini inkar qiliş bolup, bu mezhep miladi V. esirlerniñ başlırida Rim impéryiside taze güllengen. 432-yili élip bérilğan épxési (Ephose) yiginida qarşılıqqa uçrıgandin kéyin nésturian mezhipiniñ muxlisleri her terepke kėtişke mecbur bolğan. Ular Sasaniler dölitide qarşı élišqa érişken, şu yerde zorayğan. Süriye, İran rayonlırida qayta tereqqiy qilğan. Kéyin “Yipek Yoli” arqiliq nésturian diniy eqidilirini özlüksiz şerqge tarqatqan. Markopolo öz xatirisida, Uyğur rayonida nahayiti nurgun nésturian muxlisleriniñ barlıqini xatirilgen.

Démek miladi I esirlerdin muxlisleriniñ teñritéginiñ cenubida şaman dini miladi I esirlerdin başlap acizlaşqan; teñritéginiñ şimalida şaman dini miladi VIII. esirlerdin başlap acizlaşqan dep qaraşqa bolıdu. Gerçe süniy dinlarniñ tarqilişi ve qobul qilinişi bilen şaman dininiñ uygurlarniñ étiqad hayati, ictimaiy hayati ve siyasiy hayatidiki hökümranlıq orni axirlaşqan bolsimu, emma u aşkara halettin yoşurun haletke ötüp, yéñidin qobul qilingan süniy dinlarniñ étiqad-eqidiliri bilen siñiş yoli arqiliq evladdin evladqa ötüp, şaman dininiñ bezi étiqad adetleri ta bugünge qeder davamlişip kelgen.

2. Şaman Dini Étiqadınıñ Acizlişidiki Tarixiy Sevebler

İnsanlar éñiniñ tereqqiy qilişiğa egişip, işlepçiqiriş emgiki zor dericide kesipleşken, yéñi ixtiralar, yéñi biliş telimatlıri meydanga kélişke başlığan. Şuniñ bilen birge insanlar tebiet dunyasi bilen uzun vaqit küreş qiliş arqiliq iptidaiy devrlerde sir bolup tutyulğan her bir hadise, obyektip nersilerniñ mahiyetlik tereplirini asta-asta çüşinişke başlığan. Qedimki kişilerniñ tepekkur témisi bargançe kéñiyip ve çoñqurlişip, özlirini tebiet dunyasidiki ve ictimaiy dunyadiki türlük bésimlardin qutulduruşniñ yéñiçe tepekkurlirini yaratqan. Cümlidin ecdadlırimiz arisida yéziqniñ icad qilinişi, xoşna xelqler bilen élip bérilğan ictimaiy alaқiniñ qoyuqlıışı, medeniyet, soda uçrişiliriniñ köpiyişi, ictimaiy birlik içidiki bölünüşniñ üzlüksiz yüz bérıp turuşi iptidaiy tepekkurniñ mehsuli bolğan şaman dininiñ étiqad tesirini bargançe acizlaşturup bargan.

Birinçi, iptidaiy añniñ medeniyet devrige kirişi iptidaiy cemiyettiki ecdadlar tebiet dunyasi bilen tunci uçaşqandin başlapla özliriniñ ümidini tebiet dunyasidiki her bir obyektip nersige bağılığan. Çünki, iptidaiy insanlar üçün tebiet dunyasidiki her bir obyektip nesre teñriniñ simasi idi. İptidaiy insanlarniñ turmuş tecribisiniñ köpiyişiğe

egişip, ictimaiy alaқiniñ vaqit çeklimisini buzup taşlaş zörüriyiti bilen yéziq icad qilingan. Yéziqniñ keñ kölemde işlitilişi, yirik ixtiralarniñ köpiyişi, ictimaiy birlikniñ murekkeplişi insanlarda yéñiçe tepekkur arqılıq tebiet dunyasini tonuş ve eks ettürüş zörüriyitini toğdurğan. İptidaiy tepekkur ve iptidaiy étiqad, medeniyet devriniñ bu xildiki şertlirini qanaatlendürülmigen. Ecdadlardiki tepekkurniñ yéñilinişi bolsa iptidaiy étiqad çüşençisi ve iptidaiy étiqad şekilliriniñ yéñilinişini keltürüp çiqarğan. Şuniñ bilen ecdadlirimiz étiqad qilip kelgen şaman dini eñ axirida dunyani biliş ve eks ettürüş cehettiki yéñi xirisqa duç kelgen.

İkkinçi, sinipiy zulumniñ küçiyişi ve süniy dinlarniñ yarilişi. Miladiniñ aldi-keynide ilgiri-axir bolup, bir qançe dunyevi dinlar meydana kelgen. Bu dinlar eyne devrdiki küçlük sinipiy zulum astida insanperverlik, méhribanliq, baraverlik ata qilguçı bir ilahliq din çüşençilirini merkez qilip şekillengen. Bu xildiki din pelsepiliriniñ yéñi tepekkur usulliri köp sandiki azab çekken töven tebiqe kişiliriniñ qizgin alqışığa érişken. Ular özliriniñ xuşallıqini, adalet heqqidiki arzulirini yéñidin meydana kelgen din pelsepilirige, Yési yekke, yüksek ilahlarga bağılan. Çünki, süniy dinlarniñ muqim ibadet soruni, mukemmel étiqad çüşençiliri, birlikke kelgen ibadet usulliri bar bolup, azab çekküçilerni qoğdığan, menivi cehettin tesellige ige qilğan. Yene bir cehettin élip éytqanda, süniy dinlarniñ uyuşturuş küçi intayin zor bolup, bu dinlar millet, rayon halqip pütkül insaniyet dunyasığa yüzlengen. Şundaq déyişke boliduki, azab çekken töven tebiqe kişiliri süniy dinlarniñ étiqad-eqidilirini nahayiti tézla qobul qilğan. Süniy dinlar terğib qilğan insanperverlk, méhribanliq, baraverlik idiyisi san cehette mutleq üstünlükni igileydiğan ézilgüçlerni özige mayil qilğan. Hökümrän küçler xelq arisidiki mundaq zor buruluşni körüp, özliriniñ eslidiki şaman dini étiqadidin ümitsizlinip, yéñi din eqidilirini qobul qilişqa mecbur bolğan. Cümlidin xanliq textide olturğan qağanlarniñ mani ve budda dinlirini qobul qilişqa mecbur boluşimu xelqniñ sinipiy zulumdin qutuluş üçün özliriniñ esliy étiqadidin yatlaşqanlıqini çüşendürüp béridu. Çünki, hökümrän küçler her qandaq qilipmu yéñi étiqad formisini çekleşke amalsız qalğan. Démek, sinipiy cehette şaman dininiñ hökümrän küçlerniñ iradisi üçün xizmet qilişi, sinipiy zulumniñ künséri ötkürlişi süniy dinlarniñ şaman dini étiqadiniñ ornığa almişişi üçün menivi şert-şarait hazirlap bergen.

Üçinçi, qoruqluk soda yolliriniñ éçilişi ve medeniyet alaқiliriniñ qoyuqlıışı qoruqluk “Yipek Yoli” éçilğandin kéyin, süniy dinlarniñ idiyivi sistémisini menivi menbe qilip, yüksek eqil-parasetniñ qudriti bilen icad qilidiğan, közni qamaşturidiğan,

nepis, reňga-renk din medeniyiti ve çuňqur tepekkurniň mehsuli bolgan biliş telimatliri ecdadlirimizniň iptidaiy étiqad enenisi höküm sürüvatqan iptidaiy medeniyet rayonliriğa bösüp kirişke başliğan. Bundaq yéni hadisiler iptidaiy étiqad ve medeniyet hadisiliridin köp ilgar idi. Yéni biliş telimatliri ve yéni medeniyet formisi iptidaiy étiqad ve iptidaiy medeniyet bilen uçaşqandin kéyin, ecdadlirimizniň yéni étiqad ve yéni medeniyet hadisiliriğe bolgan mayilliqi ve qiziqişi küçeygen. Şuniň bilen eyni devrde medeniyet alaşisi diyarimizğa tosuvalgili bolmaydigan menivi buruluş élip kelgen.

Tötinçi, siyasiy nizalarniň köpiyişi ve ictimaiy keypiyatniň çüşkünlüşi. Şamanizm étiqadiniň axirqi devrliride ecdadlirimiz qurgan xanliqlar arisida siyasiy toqunuş ve talaş-tartışlar üzlüksiz yüz bérup turgan. Xanliq içidimu hoquq talışı küreşliri üzülmigen. Qérindaş uruq qebililerniň parçilinişi tézleşken. Şuniň bilen xelqniň ictimaiy keypiyatida davalguş, ümitsizliniş égirleşqan. Buniňğa egişip, eslidiki Şamanizm étiqad enenisi parçilangan. Axirida, şamanizmniň tesir küçümü acizleşip qandaş xelqler arisidiki ictimait birlik ve étiqad birliki çak-çekidin acrap, yéni étiqad ve yéni medeniyet formisiğa baş egen. Şamanizmniň acizleşişi ecdadlirimiz añ tereqqiyatiniň téximu çoňqurlaşqanliqiniň ipadisi.

Şaman dininiň acizleşişi keltürüp çiqargan amillar köp boluşi mumkin. Emma biz yuqiriqi sebeblerni bir qeder gevdilik ictimaiy sebeb dep qariduq. Şundaqtimu bu nuqtini téximu çoňqur tetqiq qilişqa erziydu.

İzahat:

[1]. Abduşükür Muhemmetimin: “Ğerbiy Yurt Taşkémir Seniti”, Şincañ Xelq Neşriyati, 1998-yil, 93-bet.

[2]. Yuqiriqi Kitab, 97-bet.

3. Li Yinpiñ: “Budda Éli Udun”, Şincañ Xelq Neşriyati, 1995-yil Uyğurçe Neşri, 93-bet.

[4]. [5]. Lyu Gé: “Uygurlar Étiqad Qilgan Mani Dini Üstidiki Tetqiqattin Omumiy Bayan”, “Şincañ İctimaiy Penler Tetqiqati”, 1990-yil, 4-san.

[6]. Yañ Şénmin Tüzgen: “Qedimki Uygurlar”, Şincañ Xelq Neşriyati, 1998-yil, Uyğurçe Neşri, 308-bet.

[7]. M.T. Mayillard: “Qedimki İdiqut Dölitiniň Maddiy Medeniyet Tarixi”, Çuñxua Kitab İdarisi Neşriyati, 1995-yil Xenzuçe Neşri, 65-bet.

V. Bab: Şaman Dininiñ Uyğurlar Ecdadiniñ İctimaiy Hayatidiki Orni

Şaman dini gerçe iptidaiy din formisi bolsiumu, emma iptidaiy cemiyet ictimaiy qurulmisiniñ meydanga kélişi, ictimaiy guruhlarniñ meydanga kélişi, psixik ortaqlıqniñ şekillinişi, şuniñdek iptidaiy ecdadlarniñ tebiet dunyasi bilen uçrişip tebiet dunyasini tepekkur qiliş, biliş ve eks ettürüş qatarliq cehetlerde muhim orunni igileydu.

1. Şaman dini iptidaiy cemiyettiki ecdadlarda uruqdaşliq-qandaşliq çüşençisini şekillendürgen. Ana uruqdaşliq devridin burun iptidaiy insanlarda uruq çüşençisi, qandaşliq çüşençisi yoq bolup, yat cinsliqlar hayvaniy uçrişişlar bilen yaşap evlad qaldurğan. Yeni, bir tuğqan aka-ukilar bilen aç-a-siñillar özara er-xotunluq munasiviti içide kolléktip yaşığan. Bu xil kolléktip yaşaş usulini amérikiliq medeniyetşunas, ırqşunas Morgan: “Qandaşliq nikah tüzümidiki cemet” [1] dep atığan. Totém çüşençisi ve totém étiqadi meydanga kelgendin kéyinla bu xil nikahliniş şekli ağıdurulup, qandaşlarniñ özara nikahliniş çeklengen. Yeni, bir totémdin köpeygen qandaş uruq ezaliri arisida özara kolléktip nikahliniş şekli yoqilip, uniñ ornıga yat uruqtikiler, yat totémdikiler özara nikahliniş tüzümi dessitilgen. Şuniñ blen iptidaiy insanlar arisida tuğqandarçiliq munasiviti deslepki qedemde ornitilğan. Totém-totémdaşlarni perq étiştiki esasliq belge bolup, uruq ezalirimu özlirini totém nami bilen ataydığan bolğan. Yene bir cehettin, totém étiqadi iptidaiy insanlarniñ uruq, qovm ve qebile qatarliq iptidaiy toplar (ictimaiy guruhlar) ni teşkil qilişida menivi esas bolğan. Démek, şaman dinidiki totém étiqadi iptidaiy cemiyettiki ecdadlarniñ ictimaiy birlik hasil qilişida muhim rol oynığan.

2. Şaman dini ecdadlar éñida ilah-roh çüşençisini şekillendürgen. Şaman dinidiki ilah-roh çüşençiliri tebiet dunyasidiki pütkül obyektip nersilerge cétilidu. Şaman dinida her bir obyektip tür ayrim-ayrim halda bir xil tebietin taşqiri rohçanliqqa ige. İptidaiy insanlar mevcut nersilerniñ hemmiside roh bar dep tesevvur qilğan. İptidaiy cemiyettiki ecdadlar özliriniñ sadda tepekkur iqtidaridin paydiliniş, hayatliqniñ arqa körünüşi ve tebietniñ arqa körünüşi heqqide izdengen. İşlepçiqiriş vasitiliriniñ yéñiliniş ve işlepçiqiriş küçliriniñ tebiet küçlirige qarşı turuş iqtidariniñ yoqiri kötürülüşiğe egişip, ecdadlirimizniñ ilah-roh heqqidiki çüşençilirimu sirliqlaşqan, yükseklikke kötürülgen. Ecdadlirimizniñ tebiet heqqidiki izdinişlirimu çoñqurlaşqan.

Yene bir tereptin, ilah-roh çüşençisi iptidaiy medeniyettiñ menivi asasi bolğan. Ecdadlar ilah-roh çüşençisi اساسida xilmu xil iptidaiy senet, örp-adet ve turmuş şekillirini yaratqan. Bu xil medeniyet hadisiliri eyni devrde ecdadlirimizniñ tebiet

ilahliriga ve rohlarga bolgan etiqad hessiyatini ipadilesniñ maddiy şekli hésablangan. Şuña iptidaiy medeniyetniñ her bir halqilirida ilah-roh çüşençiliriniñ idiyivi tesirliri çoñqurlaşqan.

3. Şaman dini ecdadlirimizniñ siyasiy-herbiy işlirida muhim rol oynıgan. Ecdadlirimiz uruq, qebiliniñ çoñ işliri üstide tedbir belgilegende, aldi bilen şamanlarniñ aldi bergen bésariti ve şaman dinidiki etiqad çüşençilirige asaslğan; herbiy yürüşlerde ekser çiqiriş, ekser çekindürüş işlirimu şaman dinidiki etiqad çüşençiliri اساسida élip bérilğan. Mesilen, Simaçyenniñ “Tarixname, Hunlar Tezkirisi”de, Hunlarniñ leşkiriy yürüşliri heqqide mundaq xatirilengen: “... xaqan çédirdin çiqqanda aval künge çoqunup, andin iş başlaytti. Ketçe ayğa çoqunatti, ayğa qarap iş élip baratti. Eger ay tolğan bolsa, hucum qilatti, ay kemtük bolsa, ekser çekindüretti” [2].

4. Şaman dini ecdadlirimizniñ kündilik turmuş adetliride muhim rol oynıgan.

Birinçi, ecdadlirimizniñ eñ deslepki turmuş şekli ovçılıq ve çarviçiliq bolup, ular meyli ovğa çiqsun, meyli yaylaq köçsun hemmiside aval ilahlarga, rohlarga atap nezir-çirağ ötkürüp, ilahlar ve rohlardin xatircemlik, salametlik, muveppeqiyet tilegen. Ov qurallarni, çarva mallarni ot bilen paklap, yaman rohlarniñ apet yetkürüşidin “saqlangan”.

İkkinçi, şaman dini ecdadlirimizda davalaş çüşençisi ve davalaş usulliriniñ şekillinişide muhim rol oynıgan. Ecdadlar şaman dini çüşençisi boyıçe, késelge girihtar bolup qélişni yaman rohlarniñ sebebidin dep qarıgan. Şuniñ bilen ular türlük davalaş usulliridin paydiliniş, öz meqsetlirige yétişni nişan qilğan périxonluq paaliyetlirini élip bargan.

Üçinçi, şaman dini ecdadlarda eñ deslepki exlaq çüşençisiniñ şekillinişide muhim rol oynıgan. Şaman dini etiqadidiki söz-heriket perhizliri iptidaiy exlaq çüşençisiniñ gevdilik ipadilinişi bolup hésablinidu.

Éhtimal, şaman dininiñ ecdadlirimizniñ ictimaiy hayatidiki tesiri yalguz bula bolmasliqi mumkin. Yigip éytqanda, şaman dini ecdadlirimizniñ ictimaiy turmuşida muhim rol oynıgan.

İzahat:

- [1].Morgan: “Qedimki Cemiyet”, Şıncañ Xelq Neşriyati, 1992-yil Uyğurçe Neşri, 48-bet.
- [2].“Tarixname, Hunlar Tezkirisi” 110-cild, Xenzuçe Neşri 2892-bet; Dilmurat Ömerniñ “Altay Til Sistémisidiki Milletlerniñ Şamanizm Étiqadi” dégen kitabiniñ 1-bétidiki statidin élini.

VI. Bab: Uyğurlarnıñ Şaman Dinidiki İlahlar Sistémisi

İptidaiy cemiyette ecdadlarımızniñ tebiet küçlirige qarşı turuş iqtidari intayın töven bolğaçqa, tebiet küçlirige béginiş yaşaşqa mecbur bolğan. Bezi tebiet küçliri ularğa xuşallıq, hayatlıq élip kelgen, ularni qoğdığan; bezi tebiet küçliri ularğa balayıpet, qorquñç élip kelgen. Ecdadlarımız xuşallıq, hayatlıq élip kelgen tebiet küçlirini yaxşı ilahlar; balayıpet, qorquñç élip kelgen tebiet küçlirini yaman ilahlar dep qarığan. Eñ deslepki ilah çüşençisi uruq cemiyetide peyda bolğan bolup, u çağdiki ilahlar ecdadlarımızniñ cismaniy küç-qudritletin üstün turıdığan, ularniñ hayatlıqı bilen ziç munasivetlik bolğan tebietteki obyektip nesriler idi. Uruq çüşençisi peyda bolup, totém étıqadı barlıqqa kelgen, tedriciy halda ecdadlarımızniñ özliriniñ yarılış menbesi, ilahlar heqqidiki çüşençiliri téximu sirliqlaşqan. Tebiet ve tebietniñ arqa körünüşü heqqidiki idiyivi çüşençiler uyğurlarnıñ şaman dinidiki ilahlar dunyasida eksé tip, şaman dininiñ omumiy mezmun terkişige aylangan.

Uyğurlarnıñ şaman dinidiki ilahlar sistémisimu başqa yerlik qedimiy xelqleriniñkige oxşaş murekkep, ilahlar sani köp bolup, birmubir bayan qılış qiyin. Şundaqtımu uyğurlarnıñ şaman dini étıqadidiki ilahiy mezmunlarğa, arxéologiyilik pakitlarğa, epsane-rivayetlerge, bğüngiçe davamlışıp kelgen qalduq şamanlarnıñ périxonluq paaliyetleridiki mezmunlarğa asasen ilahlar dairisini tövendikiçe körsitip ötüş mumkin: uyğurlarnıñ şaman dinidiki ilahlar sistémisini tebiet ilahliri sistémisi, totém ilahlar (ecdad ilahlar) sistémisi ve rohlar sistémisi dep üç çoñ ilahlar sistémisiğa bölüşke bolıdu; xarakterı cehettin yaxşılıq ilahliri, yamanlıq ilahliri ve yaxşılıq hem yamanlıqtın ibaret qoş xarakterge ige ilahlar dep üç çoñ guruppa ilahlarğa bölüşke bolıdu; tebiet ilahliri sistémisini asman ilahliri, yer ilahliri (zémın ve zémın üsti ilahliri) dep ikki çoñ katégoriyige ayrişqa bolıdu; tebiet ilahlirini yene canlıq ilahlar ve cansız ilahlar dep ikki çoñ katégoriyige ayrişqa bolıdu. Emma animizm çüşençiside “cansız” dégen uqum inkar qilinıdu.

1. Asman (Kök) İlahliri tövendikilerni öz içige alıdu:

1) Kök Teñrisi

2) Kün Teñrisi

3) Ay Teñrisi

- 4) Yultuzlar Teñrisi
- 5) Güldürmama Teñrisi
- 6) Çaqmaq Teñrisi
- 7) Yamğur Teñrisi
- 8) Yel (Şamal) Teñrisi
- 9) Qar Teñrisi

Uyğurlarnıñ şaman dinida yuqiriqi teñrilerniñ hemmisi Kök Teñrisi huzurida turidu dep qarilidu.

2. Yer İlahliri (yerni makan qilidiğan, yerdin ozuq alidiğan hayvan, derex, quş, ilahlrinimu yer ilahlrığa teve dep qariduq) tövendikilerni öz içige alidu:

- 1) Yer Teñrisi
- 2) Terep Teñrisi
- 3) Tağ Teñrisi
- 4) Su Teñrisi
- 5) Ot Teñrisi
- 6) Hayvan Teñriler (qoş makanlıqlar türidiki hayvanlarnimu öz içige alidu)
- 7) Derex Teñrisi
- 8) Quşlar Türidiki Teñriler

Quşlar türidiki ilahlar tövendikilerni öz içige alidu:

- 1) Ovçi Qoşlar (bürküt, qarçığa)
- 2) Öy Quşliri (toxu, kök kepter)
- 3) Yava Quşlar (ségiz xan, qağa, huvquş, qarlıgaç)

Uygurlarniñ epsane-rivayetlirige asasen uygurlarniñ ecdadliri özliriniñ “ecdadi” (“totém”) dep qarıǵan hayvan-derexlerni tövendikiçe körsitip ötimiz:

1. Hayvan totém- Kök Böre (bezi rivayette ana böre, yene bezi rivayette erkek böre tilǵa élinidu). Totém heqqidiki ilmiy nezeriyilerge asaslanganda, ecdadlirimiz bürküt, qarçıǵa, aq qu, toxu qatarlıq hayvanlarni totém belgisi qılǵan boluşı mumkin. Bu heqte káyinki bablarda ayrim toxtilimiz.

2. Uygurlar ecdadliriniñ derexlerni totém qılǵanlıǵıǵa dair rivayetler xéli köp uçraydu. Emma bu rivayetlerde qaysi xil derex ikenliki éniq tilǵa élinmiǵan. Peqet İtaliyilik sayahetçi Markopoloniñ xatiriside “éska” (“esca”) dégen bir derex tilǵa élingan.

Uygurlarniñ şaman dinidiki rohlar sistémisi ilah, roh ve cin-şayatunlardin ibaret üç türge bölünidu. Eñ deslepki şaman dini çüşençiside ilahlar tebiettiki obyektip nersilerni körsetken bolsa, ecdadlar añ tereqqiyatiniñ çoñqurılışıǵa egişip, animizm çüşençisi barlıqqa kélip, obyektip “ilahlar” köz bilen körgili bolmaydıǵan, qol bilen tutqili bolmaydıǵan yüksek qudretke ige ilahlarǵa aylangan şundaqla bu “ilahlar” ademleştürülgen. Hetta tebiettiki cansız nersilermu rohçanlıqqa ige qilingan. Şaman dini çüşençiside ilahlarniñ hemmisi asmanniñ üstünki qeviti (erş)de turidu. Kök Teñrisi barlıq teñrilerni başquridu dep qaralǵan; rohlar-yaxşı roh ve yaman roh dep ikkige bölüngen. Yaxşı rohlar bolsa ecdad rohi, şaman rohi, baturlar rohidin ibaret bolup, bu rohlar öz qovm, qebile ezaliriniñ bixeterlikini qoǵdaydıǵan ilahiy rohlar dep qaralǵan; yaman rohlar bolsa cin, alvasti, divilerdin ibaret bolup, ular qovm, qebile ezaliriniñ bixeterlikige ziyan yetküzidıǵan rohlar bolup, qaranguluq içide yaşaydu dep qaralǵan. Buniñdin qarıǵanda, uygurlarniñ şaman dinidiki ilahiyet dunyasi bir xil murekkep, sirliq dunya. Şuña, bu ilahlar heqqidiki çüşençilerniñ uygurlar turmuşidiki étiqad tesirini birmubir tépip çiqip, mueyyen yekünni çiqiriş qiyin. Biz peqet merkezlik halda tallap muhakime qilimiz.

VII. Bab: Uyğurlarnıñ Şaman Dinidiki Tebiet İlahliri

İptidaiy cemiyettiki icadlar tebiet qanuniyetlerini ve tebiet hadisiliriniñ peyda boluş sebeplerini bilmigenliktin, tebiet küçlirige qarşı turuş seviyisi intayın töven şaraitta, tebiet dunyasini ilahiylaşturup tepekkur qilğan, xiyaliy tuyğular arqiliq tebiet dunyasiğa inkas qayturuş-tebiet ilahliri heqqidiki satta çüşençilerni barliqqa keltürgen. Eyni devrde ecdadlirimiz özliriniñ hayatliq kapalitini pütünley “tebiet ilahliri”ğa bağliğan. Ular tebiet hadisiliri élip kelgen balayiapetlernimu tebiet ilahliriniñ sebebidin dep qarığan. Şuniñ bilen bara-bara aşu ilahlarğa béğişlangan dua-tilavet, nezir-çirağ, péixonluq paaliyetliri peyda bolğan. Şundaqla til-heriket perhizliri arqiliq tebiet ilahliriğa hörmet bildürülgen.

1. Asman İlahliri

1) Kök (Asmanğa) ke Tévinış

Ecdadlirimizniñ şaman dini étiqadida Kök Teñrisi barliq teñrilerdin yüksek üstün orunda turdığan muqeddes teñri hésablinitti. “Teñri” söziniñ miladidin ilgeriki III esirlerdila Hun tilida barliqı tarixiy xatirilerde körsitilgen. Meşhur tarixiy Simaçyen “Tarixname, Hunlar Tezkirisi” de Hunlar xenzuçidiki “..” (asman, kök, ilah) sözini “...” (“tangri”) dep ataydığanlıqını xatiriligen. Bu söz kéyin türkiy xelqler tilida saqlinip qalğan. Hazirmu türkiy xelqler “teñri” sözini “ilah” sözi bilen bir menide qollinidu hem “teñri” niñ asmanda ikanlıkige işinidu. “Teñri” sözi qaratmiliqı cehette yenila “asman”ğa (yaki köke) bağlinidu. Maks Mullér “Teñri” sözi heqqide: “Çuñgoniñ tarixiy xatiriliride türkiy xelqlerniñ ecdadi, türkiy xelqler yer ilahığa çoqunatti, ilahniñ nami “.....” (pu-teng-i-li) idi dep körsitilgen. Bu sözniñ birinçi boğumi yerni körsitidu. Kéyinki üç buğumi bilen Moñğul tilidiki ‘tengri’ bir söz bolup, qedimki devrde ‘asman’, ‘asman ilahi’ yaki ‘ilah’ni körsitetti” [1] deydu. “Teñri” sözi yene Uyğurlarnıñ qedimki epsane-rivayetliridimu, bir az qedimki devrlerge mensup meñgü taşlardimu köp uçraydu. Mesilen, türkiy menbelerde “rivayet qilinişçe, alemniñ üsti qevitide ‘Teñri’ isimlik bir yaratquçı ilah türarmış (uni qedimki Uyğur, Türkler ‘yaruq’ yeni yoruq dunya, dep çüşinetti). Alemniñ tövenki qeviti-yer (qarañgu-zulmet dunyasi) bolup, bu ikki dunyaniñ otturisida evlamlarni ziraet-ösümlükler ünidığan topraq ve uni kökertidığan su menbesi bilen teminlep turğuçı ‘éduq’ yeni bext ilahi-omay isimlik bir peri turarmış” [2] dégen rivayet saqlanğan. Bu rivayettimu “Teñri” bilen “asman” çüşençisi ortaqlı menige ige qilingan.

“Esmā Perī” heqqidiki epanide mundaq bayan qilinidu: “Asman malaikiliriñiñ padişahi hemme periştilerdin çiraylıq bolup, yettinçi asmanda turarmış. Tebiättiki barlıq hadisiler şu periştininiñ keypiyatidiki özgirişlerdin kélip çıqqanmış. Yeni perişte közini açsa quyaş çıqıp pütün kainat yoruydiken. U oxlısa cahanni zulmet basidiken, yığılsa yamğur yağidiken. Külse qar yağidiken, ağzını aşısa boran çıqidiken, nepes alsā şamal çıqidiken, qapıqını türse hava buzilidiken, gēzeplense yer tevreydiken, qēşini atsa hesen-hüsen peyda bolidiken. Şuniñ üçün uniñ ismini esma perī dep ataydiken” [3]. İslamiyet tesirige uçrığan yene bir epanede: “Alla bar bolğandin bēri ayal ilah Allaniñ yardımçisi ve meslihetçisi bolup, Allağa yardımlişip pütkül alemni başquridiken. Emma ayal ilah namazni qandaq oquydığanlıqını, her küni neççe qétim oquydığanlıqını bilmeydiken. Peqet başqılar qandaq oqusa, şundaq oquydiken. Bir qétim u Allağa öz vaqtida ibadet qilişni untup qaptu. Alla buniñdin aççıqlinip, ayal ilahni cazalap, uni asmandin zéminga çüşürüp zémında yekke-yigane yaşaşqa mecbur qiptu. Ayal ilah zémında yekke-yigane yaşap intayin zérikiş hēs qilip tupraq üstidiki laydin er adem yaşaptu. Emma bu lay ademniñ cēni yoq bolup sözliyelmeydiken, mañalmaydiken. Ayal ilah öziñiñ Allağa öz vaqtida dua-tilavet qilmay gunah ötküzgenlikidin puşayman qilğanlıqını Allağa bildürüp, Alladin lay ademge can kirgüzüp bērişni tileptu. Alla ayal ilahniñ özi üçün norğun işlarni qilip bergenlikini, uniñ gunahini tonığanlıqını közde tutup telipini icabet qilip, lay ademge birla dem qilğaniken, şuniñ bilen lay ademge can kiriptu; lay adem hēlila uygusidin oyğangandek pusuldap, közlerini uvilap, ormidin turup put-qollirini sozup, qattiq bir esnep, ikki közini éçip ayal ilahqa hōrmet bildürüp, uniñ öziñi yaratqınığa rehmet éytiptu. Bu-adem iken. Ayal ilah ademniñ geplirini añlap nahayiti xuşal bolup, ademniñ bir tal qovurgisidin bir ayalni yaritip, uni hava dep atap, ademge xotun qilip bēriptu. Şuniñdin étibaren zémında insanlar peyda boptu” [4] dep bayan qilingan. Uniñdin başqa “sama yoliniñ peyda boluşı” namliq bir epanide bir ayalniñ ana sütidin ayrılmiğan amraq balisini yirttürüp qoyup, yol boyi izdep mañğanlıqı, uniñ köksidiki sūt u mañğan yolğa éqip “sama yoli” hasil bolğanlıqı bayan qilinidu [5].

Yuqırıqı epanilerdiki asasiy veqelikni birleştürüp qarıganda, eñ deslepki Kōk Teñrisini ayal teñri dep qaraydığan idiyivi çüşençe baş téma qilingan. Gerçe bu epaniler bir pütün ana uruqdaşlıq cemiyyitini inkas qilalmisimu, emma ana uruqdaşlıq cemiyyitidi ana cemet hōkümranlıq éñiniñ tesirini saqlap qalğan. İctimaiy formatsiye

nuqtisidin élip éytqanda, bu epsanilerni ana uruqdaşliq cemiyitide barliqqa kelgen dep qaraşqa bolmaydu.

Yene bezi epsanilerde Kök Teñrisi hemmige hökümranlıq qilidigan er ilah dégen idiyivi çüşençe alğa sürülgen. Mesilen, “A. Anuxin teripidin xatirilengen rivayetke qariganda, ‘ölgen’ ay bilen quyaş otturisida, yultuzlarniñ üstide yaşarmış. Uniñ huzuriga kiridigan yolda yete (bezi rivayetlerde toqquz) tosuq bar iken. Bu tosuqlar erkek şamanlar (qam) kelgende éçilidiken. Beşinçi tosuq tömür qozuq (altun qozuq) yultuzliriga tutuşidiken. ‘Ölgen’niñ sariyida altundin yasalğan text bar iken. Uniñ téni insangá oxşaydiken. Şaman dualirida uniñ nami ‘aq ayaz’, ‘ayaz xan’, ‘yaratqan’, (yaratquçi), ‘yildirimçi’ dep tevsip qilinidiken. Köktin töküldigan rehmet yamgurliri uniñ ağızidin aqqan şali iken. ‘Ölgen’niñ yete oğli, toqquz qizi bar iken. Oğulliriniñ nami qarşit, buğraxan, yeşilxan, burçaxan, qaraquş (qartal), bextxan, erkanim bolup, ularmu kökte turidiken. ‘Ölgen’niñ qizliriga xas isimler toşimaydu. Her biri ‘aq qizlar’ yaki ‘qiyar’lardindur. Bu qizlar şamanniñ ilham periliridur. ‘Ölgen’niñ xizmitide yene başqa rohlarmu bar iken. Bulardin yoruq, şula, qar qatarliqlar bolup, yoruq insanlar bilen ölgén arisidiki ‘alaqıçidur’, omumen, ‘ölgen’ ata teñri süpitide köktiki barliq ilahlarni başquridiken”[6]. Uniñdin başqa, “Oğuzname”de: “... Oğuzxan bir yerde teñrige séginivatqanda, etrap qarañguışip (50-51), asmandin bir kök yoruqluq çüşti. U kündinmu yoruq, aydinmu yoruq idi (52-53), ... Kök Teñri çüşümde bedri maña béşaret (326)” [7] dégen bayanlar bar.

“Asman padişahi” heqqidiki epsanide: “Eslide asmanda nahayitimu çoñ bir mexluq bolğan iken. Uniñ beden quruluşı adettin taşqiri çoñ bolup, bedinidiki tükler tağ bagrida öksen qarigaylardek iken. Ağızi çeksiz ketken diñiz yüzidek keñ bolup, uniñ beden égirliqiga yer-zéminidiki barliq tağlarni yigqanda aran teñ kéleleydiken. Omumen, u qudretlik küçke ige bolup, pütün işlar uniñ iradisi buyiçe bolidiken. Eger u birer işqa aççıqlinip qapiqini türse, şu zaman hava buzulup qar yağidiken. Varqirap qoysa, çaqmaq çekip, yamğur yağidiken. Xuşal bolsa, güller éçilip, bulbul sayrap bahar kélidiken. Esnep qoysa, meyın şamal çiqidiken. Qatiqraq yöttilip qoysa, boran çiqip pütün yer-cahanni körgüsiz topa-çañ astida qalduridiken. Şuña kişiler ‘asman padişahi’ni xapa qilmasliq üçün asmangá taş yaki başqa nersilerni étişqa yol qoymaydiken...”[8] dep bayan qilingan.

Yuqirida tilğa élingan epsane-rivayetlerdiki “Kök Teñri” meyli ayal teñri ve yaki er teñri süpitide tesvirlenmisun, hemmisidila bir neççe ortağ idéal çüşençe

gevdilendürülgen. Biri, pütkül alemge birla teñri (Kök Teñriñ hökümraniq qilidu deydiğan étiqad çüşençisi eks ettürülgen; yene biri “Kök Teñri” ademleştürülgen. Buniña asasen yuqiriqi epsanilerni işlepçiqiriş küçliri bir qeder tereqqiy qilğan, kişilerniñ tepekkur iqtidari nisbeten yuqiriqi kötürülgen obyektip şarait astida meydanga kelgen dep qaraşqa bolidu. Yuqiriqi epsanilerde merkezlik otturiğa qoyulğan “bir xudaliq” din çüşençisi emeliyette sinipiy cemiyetniñ mehsuli bolup, hökümraniq siniplarniñ “xaqan merkez” çüşençisini arqa közünüş qilğan. Yigip éytqanda, bu epsaniler uygurlar ecdadiniñ şaman dinidiki Kök Teñri çoqunuş adetlerini idiyivi menbe bilen teminligen, yeni ular zor ictimaiy munasivetlerni eks ettüridiğan bétimlerni Kök Teñriñ guvahliqidin ötküzüş için, kökte eñ yéqin dep qaralğan muqeddes tağ üstige yigilip, türlük murasim paaliyetlerini élip barğan. Uniñdin başqa xuşalliq yaki qaygusini ipadileş için, Kök Teñrige atap kolléktip haldiki nezir-çirağ, dua-tilavet paaliyetlerini élip barğan. Démek, Kök Teñri ecdadirimizniñ şaman dini étiqadida eñ yüksek orunda turğan.

Hazirmu bezi caylardiki Uygurlar arisida Kök Teñrige çoqunuş, Kök Teñridin yadrem tileş menisini bildüridiğan étiqad adetleriniñ bezi qalduq tesirliri saqlinip qalğan. Mesilen, birewr yéza yaki kent dairiside qurğançiliq apiti yaki késellik apiti yüz berse kolléktip élip bérilidiğan “zara xetme” paaliyiti ve “kök meşripi” eslide Kök Teñrige çoqunuş, kökte minnetdarliqini bildürüş, köktin yamğur tileş, salametlik tileş meqsitide élip bérilidiğan paaliyetler bolup, “zara xetme” paaliyiti hazir kolléktip paaliyet şeklini saqlap qalğan bolsimu, mezmun cehette pütünley islamiy tüş alğan, “kök meşripi” bolsa kolléktip élip bérilidiğan köñül éçiş paaliyetige aylangan. Undin başqa Uygurlar hazirmu asmanga qarap tükürüşni, asmanga qarap tillaşni yaman köridu.

2) Kün (Quyaş) Teviniş

Kün zémini yoritidu ve hayatliq ata qilidu. Ecdadlar kün çiqsila hayatliqniñ başlinidiğanliqığa, kün ultursila pütün alemni qarañquluq qaplaydiğanliqığa, şuniñdek kün nuri bilen pütkül mevcudatniñ yaşnaydiğanliqığa asasen quyaşni ilahlaşturğan, ademleştürgen. Quyaşni zémindin yüksek égizde (kökte) turidiğan hayatliq menbesi, yaratquçi dep qarap çoqunğan. Ecdadlarniñ quyaşni “ilah” dep qarap çoqunğanliqığa dair pakit matériyallar xeli köp uçraydu. “Tarixname, Hunlar Tezkirisi” de Hun Teñriqutiniñ her küni ettigini çédirdin çiqip yéñi çiqqan quyaşqa çoqungandin kéyin, andin işqa kirişidiğanliqi xatirilengen. “Yéñi tañname, Uygurlar heqqide qisse”de Uygur xaqanliriniñ daim dégüdek künçişişqa qarap olturidiğanliqi künniñ çiqışığa

hürmet bildürdiganliqi xatirilengen [9]. Miladi 821-yili tañ sulalisi melikisi teyxéni xotunluqqa alğan Uyğur qağanniñ toluq ismi “Kün Teñride uluğ bolmış quç küçlük bilge qağan” idi.

Arxéologiyilik tekşürüşlerde ispatlinışçe, bundin 4900-yil burunqi devrge toğra kélidigan qedimiy qebridin quyaş ilahıǵa çoqunuş aditini roşen ipadileydiǵan qebre qurulmuş bayqalğan. “1978-yili künçi deryasi sahilidin qézilğan qebriler ilahide bolup, qebrilerniñ etrapıǵa çöridep alte qur çember siman yaǵaç qozuq (1-qurıǵa 85 etrapida, eñ içidiki 6-qurıǵa 52 yaǵaç qozuq) qéqilğan, qozuqlar yiraktin xuddi nur çaqnitip turğan quyaşqa oxşaydu”[10]. yene rayonimizdin tépiǵan arxéologiyilik qézilma boyumlar içide sapal buyumlarınıñ köpinçisi yumılaq şekilde quyaşqa teqlid qilip yasalğan. Eyni devrde ecdadlar yuqiriqi şekiller arqiliqmu özliriniñ quyaş ilahiǵa bolğan étiqadını ipadiligen.

Hazirmu uyğurlar arisida quyaşni uluğlaş menisige ige bezi adetlerni uçratqili bolıdu. Mesilen, cenubiy şıncañ yézilirida uyğurlar öy salǵanda köpinçe öyniñ adlini şerqqe qaritip salıdu hem öyniñ turuşıǵa yumılaq tüñlük qoyıdu. Bu tüñlük yoruqluq menbesi hésablinıdu. Qedimki ecdadlarınıñ çédir öylirimu quyaşqa teqlid qilip yasalğan. Çédir (Kirgiz öy)lerniñ üsti teripige yumılaq tüñlük quyulğan.

Hazirmu bezi caylardiki Uyğurlar küñge qarap çoñ-kıçik teret qilişni, küñge tükürüşni, kün köridigan oçuqçılıqta betqiliq işlerni qilişni yaman köridu. Undin başqa, şamanniñ périxonluq paaliyetliridiki aq tuǵlar, aq latılar, qebre béşıǵa qadaydigan aq tuǵlar yenila quyaş nurıǵa hayatlıqqa simvol qilindu.

3) Ayǵa Tévinış

Ecdadlar qedimki devrde ayni ilah dep qarap çoqunğan. Buniñ sebebini mundaq çüşendüǵrüş mumkin: ay kéçe qarañǵuluqını yoritıdu. Yoruqluq hayatlıqniñ muhim şerti, şundaqla ölgen teñri heqqidiki epsanide éytilginidek yoruqluq teñri bilen insanlar otturısidiki alaқиçi. Bu menidin qarıǵanda, qedimki ecdadlar ayniñ qarañǵuluqını yorutuşını yoruqluq qarañǵuluq üstidin ğalib keldi, yeni yaxşılıq yamanlıq üstidin ğalib keldi dep qarıǵan. Şuña ay tolğan kéçilerni yaxşılıqniñ béşariti, ğelibe qazınış pursiti dep tallıǵan. Mesilen, “Tarixname, Hunlar Tezkirisi”de: “Hunlar... ay tolğan bolsa, hucum qilğan, ay kemptük bolsa ekser çekinidürgen” dégen bayanlarnı uçratqili bolıdu. “Şimaliy sulaliler tarixi, qañqıllar heqqide qisse”de éytilginidek, ular çeñge atlinidigan çağda “ayniñ tuluşı”ni saqlaydigan bolıdu [11]. Undin başqa Uyğurlarǵa ait

yadnamilerdimu “Ay Teñridin qud bolmiş küçlük bilge qağan” [12], “Ay Téñir”, “Ay Tégin”, “Ayxan”... dégendek mertive namliri uçraydu.

Hazirmu Uyğurlar arisida ayğa çoqunuşniñ bezi qalduq adetlerini uçritişqa bolidu. Yézilardiki bir qisim Uyğurlar héli hem hilal ayniñ ağzi yuqiri yaki töven bolsa mol-hosul, bayaşatliq bolidu, hilal ayniñ ağzi qiyisiq bolsa, balayiapet yağıdu, dep qaraydu. Undin başqa yézilardiki bir qisim Uyğurlar arisida hilal ay yéni çıqqanda, uniñga salam bérیدیgan, balilarniñ bedinige sögel çıqip qalsa, béşiğa çaqa çıqip qalsa yéni çıqqan ayğa körsitidigan saqlangan. Bezi kişiler hazirmu ayğa qarap çoñ-kıçık teret qilişni, ayğa qarap tükürüşni, ayni tillaşni yaman köridu.

4) Yultuzlarğa Tévinış

Yultuzlarğa tévinış Uyğutlarniñ Şaman dini étiqadidiki muhim étiqad terkibleriniñ biri. “Oğuzname” rivayitide Oğuz Xaqan asmandin çüşken kök nur içidiki guzel bir qizğa öylengendin kéyin, üç perzentlik bolğanliqi, kençi oğliğa “yultuz” dep at qoyğanliqi bayan qilinidu.

Emma, kéyinki devrlerge kelgende, Uyğurlarniñ şaman dinidiki yultuzlarğa çoqunuş adetleri mani dininiñ qobul qilinişi bilen mani dinidiki astronomiyilik çüşençiler bilen siñişip ketken. Çünki mani moxlisliri astronomiyige (ilmiy nocum), davalaş ilimlirige pişşiq bolup, eyni devrde teñri tégidiniñ cenubi ve şimalida nahayiti tézla yuqiri imtiyazğa ige bolğan. Şuğa Uyğurlar arisida hazirgiçe saqlinip kelgen “qiriq çilten” çüşençisini şaman dinidiki yultuzlarğa çoqunuş bilen mani dinidiki ilmiy nocum çüşençisiniñ özara birlişşidin şekillengen bir xil étiqad çüşençisi dep qaraşqa bolidu.

“Çilten” sözi Pars tilida “qiriq ten”, “qiriq adem” dégen menini bildüridu. Yeni, “qiriq” sani Pars tilida “çehel” (“chehel”) dep oqulidu. Uyğuçe taleppuzda “çehel” söziniñ otturidiki “h” tavuşı çüşüp qalğan Uyğur tilidiki “ten” yaki “beden” sözi Parsçe “tan” (“tan”) déyilidu. “Qiriq ten” nin Pars tilida toluq yézilişi ve oquluşi “çehel ten” (“chehel tan”) bolup, Uyğur tilida “çilten” dep qisqartilip teleppuz qilingan. Beziler yeni “qiriq çilten” deymu atıgan.

“Çilten” ni bezi yaşqa çoñ kişiler İslam ğazatlıri bilen bağlap, ğazat çéñide qiriq sahabe qurban bolup ruhi qiriq yoltuzğa aylinip asmanğa çıqip kektenmiş dep rivayet qilidu. Emma, maral béşi nahiyisiniñ aqsaqmaral yézisidiki qadir baxşiniñ qolyazma xatiriside “çilten” heqqidiki tövendikidek bayanlar xatirilengen: “qiriq çilten” pütkül alemni seyle qilip, pütkül alem xelqige nezer salidu. Sekiz terepni aylinip yüridu. 360 ğayib kişi ularniñ xizmitini qilidu. Sübhi bolğanda namaz bamdatni mekkide oquydu.

Xotbul extap dégen kişiğe beyiet qilidu. Uniñ roxsiti bilen “qiriq çilten” pütkül alemni közitudu. Taruza, rehli murxi –bu yultuzlar on künde dunyani bir aylinip çıqıdu. Birer kişi birer iş qılsa yaqi seper qılmaqçı bolsa, şetirenci bolsa ve yaqi birer hacetke şek keltürse, sekkiz terepke yüzini qılmaslıqi lazim. Şu sekkiz yultuzğa arqısını qilivalsa hemme işi oñ bolidu. Ayniñ 1-, 2-, 21- künliri sekkiz yultuz meşriqte bolidu. Bu künlere panah tilimek yaxşı emes; ayniñ 2-, 12-, 22- künliri bu sekkiz yultuz şerqiy cenubta bolidu. Bu künlere kişiler perzent körelmeydu. Perzent körsimu ölüp kétidu; ayniñ 3-, 13-, 23- künliri bu yultuzlar cenubta bolidu. Bu künlere çüş vaqtida su içse, qattiq ağriqqa gırıptar bolup qalidu; ayniñ 4-, 14-, 24- künliri bu yultuzlar ğerbiy cenubta bolidu. Bu künlere yéñi kiyim kiyiş yaxşı emes; ayniñ 5-, 15-, 25 künliri bu yultuzlar ğerbte bolidu. Bu künlere bala yüzi körse, bala yaman illetlerdin xaliy bolalmaydu; ayniñ 6-, 16-, 26- künliri bu yultuzlar ğerbiy şimalda bolidu. Bu künlere bir némini yoşursa, aşkariliniq qalidu; ayniñ 7-, 17-, 27- künliri bu yultuzlar şimalda bolidu. Bu künlere nikahliniş yaxşı emes, aslanla acrışıp kétidu; ayniñ 8-, 18-, 28- künliri bu yultuzlar şerqiy şimalda bolidu. Bu künlere padişahniñ qéşığa barsa, yaxşı emes, xeterlik; ayniñ 9-, 19-, 29- künliri bu yultuzlar şerqte bolidu. Bu künlere dereşéliş (cirim tikiş), seper qiliş yaxşı emes; ayniñ 10-, 20-, 30- künliri bu yultuzlar asmanda bolidu. Bu künlere deva qiliş yaxşı emes.

Yuqiriqi bayanlarda mani dininiñ astronomiyilik çüşençiliri bilen İslam eqidiliriniñ tesiri asasiy orunda tursimu, emma Uyğurlarniñ şaman dinidiki yultuzğa çoqunuş héssiyatimu belgilik dericide öz tesirini saqlap qalğan. Yeni yultuzlar heqqidiki perhiz adetlerini şaman dinidiki yultuzlarğa çoqunuş heqqidiki étiqad çüşençiliriniñ tesiridin ayrip qaraşqa bolmaydu.

Bir qisim Uyğurlar meyli öydin öyge köçsun ve yaqi öydin sirtqa köçsun cenub asminidiki yultuzlarğa qaraydu. Eger “çilten” dep atildiğan yultuzlar topi del cenub terepte bolsa, öy köçmeydu. Yultuzlar ğerb terepke sürülgende andin öy köçidu. Ularniñ qarışıçe, bu yultuzlar cenub tereptiki vaqıtta öy köşçe, çoqum bir palaketke duçar bolar imiş. Bezi caylardiki yéñi tuğutluq ayallarmu bu yultuzlar cenub asminidiki vaqıtta bovaqni qiriq kün toşmıguçe sirtqa élip çıqmaydu. Ular eger bovaqni bu çağda sirtqa élip çıqsa, bovaq ölüp kétidu dep qaraydu.

Şamanlarniñ pére oyunidimu qiriq yultuzğa (çiltenge) simvol qilingan qiriq tel şam (nökçe) yégilidu. Undin başqa bezi caylardiki Uyğurlar axşimi yultuz sanaşni yaman köridu. Yultuz saqip ketse yerge qarivalidu yaqi yaqısını çişlep töve-istiğpar

éytidu. Uygurlar asmanda her bir ademniñ birdin yultuzi bolidu. Yultuzlarniñ saqip kėtişi ademlerniñ ölgenlikidin dérek béridu, yeni asmandin neççe yultuz saqip ketse, zéminda şunçe adem ölidu dep qaraydu. Éhtimal bu xil çüşençe maniizm şaraitida meydanga kelgen boluşı mumkin.

5) Güldürmamiğa Tévinış

Güldürmama avazi iptidaiy insanlar üçün qarşı turguli bolmaydıǵan vehime idi. Yene bir cehettin güldürmama yamǵur-yéşiniñ béşariti idi. Ecdadlar eyni devrde bu xil tebiet hadisisiniñ mahiyitini çüşenmigeçke, uni tebietin taşqiri bir xil ilahiy küçke baǵlıǵan. İptidaiy cemiyetniñ deslepki basquçlırıda güldürmama bir ilahniñ küç-quğriti dep qaralǵan bolsa, sinipiy cemiyetke kelgende güldürmama Kök Teñriniñ bir türlük ilahiy xisliti dep qaralǵan. Mesilen, “asman padişahi” heqqidiki epsanide haviniñ güldürlişini asman padişahiniñ “varqiriş” dep tesvirligen, yeni güldürmamini asman ilahiniñ gezepliniş keypiyatıǵa baǵlıǵan.

Bezi Uygurlar hazirmu hava güdürlise “asmanda issiq bilen soǵuq çen qilivatidu” dep qaraydu. Bu yerde “issiq” bilen “soǵuq” yaxşı roh bilen yaman roh menide éytilidu. Yene bir xil çüşençide, “zéminda çen bolup qan tökülse, hava qattiq bozulup, hava güdürlep, çaqmaq çéqip yamǵur yéǵıp, boran çiqıp kéter imiş. Bu asmanniñ qattiq gezeplengenlikidin bolarımış” déyildu. Şuña, bir qisim Uygurlar arisida hava güdürligende asmanǵa qarap tükürüşni, asmanǵa qarap tillaşni yaman köridiǵan adetler saqlinip qalǵan. Bu xil adetlerni eyni devrdiki güldürmamiğa tévinış hessiyyatiniñ menivi tesiri dep qaraşqa bolidu.

6) Çaqmaqqa Tévinış

İptidaiy insanlar üçün çaqmaqmu xuddi güldürmamiğa oxşaşla qarşı turguli bolmaydıǵan tebiet hadisisi bolup, ularǵa qattiq vehime élip kelgen. Çaqmaq zéminga çüşüp, del-derexlerni köydürüp taşlıǵan, adem hayvanlarni cénidin cuda qilǵan. Tebiet étiqadçılıǵı devride iptidaiy ecdadlar bu xil hadisini çaqmaq ilahi heqqidiki satta çüşençiler arqiliq inkas qilǵan bolsa, kéyinki bir devrlik terqqiyat basquçıǵa qedem qoyǵandin kéyin, çaqmaq çéqiş hadisisini asman ilahıǵa baǵlap çüşengen. Yeni “asman padişahi” dégen epsanide: “... eger u birer işqa aççıqlinip... varqirap qoysa, çaqmaq çéqip, yamǵur yaǵidiken...” dep bayan qilingan. Buniñdin qariganda, Uygurlarniñ şaman dini çüşençiside çaqmaq çéqiş Kök Teñriniñ gezeplinişidin dep qaralǵan.

7) Yamğur Tévinış

Yamğurğa çoqunuş adetlirimu ecdadlirimizniñ şaman dini éytqadidiki muhim mezmunlardin biri hésablinidu. Yamğur tebiet dunyasidiki yeşilliq ve hayatliqniñ yene bir menbesi bolupmu köçmen çarviçiliq bilen yaşığan yaylaq xelqi üçün yamğur bolmisa bolmaytti. Rivayetlerdin melum boluşıçe, ecdadlirimizda yamğur tilep ötküzüldiğan alahide murasimler bolğan. “Bulut qız” namliq rivayette: “Çeksiz ketken bir çañgallıqta bir qançe aililik adem yaşaydiken. Bu yerde éğir qurğaçılıq apiti yüz bérıp, tériğan aşlıqlar ünmeptu. Amalsizliqtin axir kişiler bu caydin ketmekçi boluşuptu. Lékin ular bu çoñ çañgallıqtin çıqip bolğuçe beriber hayat qalmaydığanlıqini biliptu. Şuña ölümni kütüp olturuştin başqa çare tapalmaptu. Bularniñ arisida eqilliq ve zerek bir qız bar iken. U başqılarğa: ‘Siler méni köydürüñlar, bolmisa hemmimiz halak bolimiz. Méniñ gépimge kirip méni tézek köydürüñlar...’ deptu. Bu gepni añlığan çoñ kiçik hemmeylen heyran qaptu. Ular qızniñ yalvurup turuvélişidin bir işni pemligendek boptu. Axir qızni köydürüşke mecbur boptu. Qızni köydürgen haman asmanni is-tütek qaplap, pütün yer-cahan pijğirim issiqtin xaliy boptu. Uzun ötmey şarqırap yamğur yéğışqa başlaptu. Şuniñdin kéyin kişiler uni ‘bulut qız’ dep atışidığan boptu. ‘Bulut qız’niñ köñli pek yumşaq imiş. Her daim déhqanlarniñ zarini añlısıla yamğur yağduriken. Şuña kişiler ‘bulut qız’ni yaxşı köridiken. Zéminda qurğaçılıq yüz bersıla kişiler ‘bulut qız’ni çaqiridiken”[13] dep bayan qilinidu. “Esmā Peri” namliq epsanide “U... yıglısa yamğur yağıdiken...” déyilidu. “Asman Padişahi” namliq epsanide: “... eger u birer işqa aççıqlinip... varqırap qoysa, çaqmaq çekip, yamğur yağıdiken...” déyilgen. “Ölgen Teñri” namliq epsanide: “yamğur ‘ölgen’ isimlik Kök Teñrisiniñ ağzidin aqqan şali (şölqiy) iken” dep bayan qilinidu.

Uygurlarniñ ecdadliri deslepki çağlarda yamğur yéğış hadisisini “yétiş teñrisi”nin şapaiti dep qarığan bolsa, kéyinki devrlerge kelgende yamğurni asman ilahliniñ ilahiy qudrıtige bağlap tesevvur qilğan. Uygurlar arisida hazırğa qeder saqlinip qalğan “zaraxetme” paaliyiti Kök Teñridin yamğur tileş meqsitide élip bérilidiğan kolléktip paaliyetlerniñ bir cümlisidindir.

8) Şamalğa Tévinış

İptidaiy devrlerde ecdadlar şamalni “yel teñrisi”niñ ilahiy qudriti bilen çıqıdu dep qarığan. Kéyinki devrlerge kelgende şamal yenila asman ilahiniñ ilahiy qudrıtige bağlap tesevvur qilingan. Çünki, köçmen çarviçiliq bilen yaşaydığan xelqlerniñ nural hayatida şamal mölçerligusiz vehime élip kelgen. Eyni devrde kişiler şamaldin iberet bu

xil tebiet hadisisini héçqandaq nesre bilen tosüp qalalmıǵan, xalıǵan çağda toxtalmıǵan. Şamal kişilerniñ iradisige boysunmıǵan. Şuña, kişiler deslep bu xil hadisini “yel teñrisi” çüşençisige baǵlıǵan, kéyin hemme ilahlardin yüksek orunda turidıǵan Kök Teñrige baǵlıǵan. Mesilen, “Esmá Peri” epsanisinde: “... u ... aǵzını açsa boran çiqidiken, nepes alsa şamal çiqidiken...” dep bayan qilingan. “Asman Padişahi” namliq epsanide: “... esnep qoysa, meyın şamal çiqidiken, qattıqraq yötılıp qoysa, boran çiqip pütün yer-cahanni kögüsüz topa-çañ astida qalduridiken” dep tesevvur qilingan.

Hazir uyǵurlar arisida şamal, boranǵa téviniş adetliri yoqalǵan bolsimu, emma bezi kişiler quyunni “cin-avlasti” dep qaraydu. Şuña quyunǵa duç kélip qalsa, “quyun taz” dep tillap, uniñǵa tükiridu. Uniñdin özini qaçuridu. Kışilerniñ qarışıçe quyun ademni bésip ötüp ketse yaki asmanǵa élip çiqip taşlıvetse, adem sarañ bolup qalarmış yaki ölüp kétermiş.

9) Qarǵa Tévinış

Ecdadlarniñ qarǵa téviniş yenila ularniñ qedimki devrlerdiki ictimaiy işlepçiqiriş turmuşı bilen ziç munasivetlik deslepki devrlerde ecdadlar qar yéǵış hadisisini qar teñriniñ ilahiy qudrıtige baǵlıǵan, kéyin yüksek orunda turidıǵan Kök Teñriniñ ilahiy qudrıtige baǵlap tesevvur qilǵan. Şuniñ bilen birge ular qar yaǵsa, mol-muhsul alǵılı bolidıǵanlıǵıǵa, qar adettin taşqiri köp yaǵsa, apet bolidıǵanlıǵıǵa esaslinip, qarniñ yéǵışını ikki xil epsanide asman ilahiniñ ikki qarimuqarşı haldiki rohiy halıtige baǵlap çüşengen. Mesilen, - “Esmá Peri” namliq epsanide: “... külse qar yaǵidiken...” dep bayan qilǵan bolsa, “Asman Padişahi” dégen epsanide: “Eger bu birer işqa aççıqlinip qapiqini türse, şu zaman hava buzulup qar yaǵidiken...” dep bayan qilingan.

Hazir mu Uyǵur déhqanlar qış künliri qar yaǵsa xuşal bolup, uni “xasiyetlik qar” dep ataydu. Eger qar yaǵmisa qattıq endişige çüşidu. Çünki, qıştiki qar zéminidiki barlıq ösümlüklerniñ yépinçisi bolup, yazda mol-hosul élišniñ muhim kapaletliriniñ bri hésablinidu. Undin başqa Uyǵurlar arisida, tunci qar yaǵqanda, dostlar ara bir-birige “qarlıq” taşlışıp, özliriniñ arzu-tileklirini bir-birige yetküzüşidıǵan enenivi adet saqlinip qalǵan.

Yıǵıp éytqanda, şaman dininiñ deslepki étiqad basquçlırıda güldürmama, çaqmaq, yamǵur, qar, şamal qatarlıq tebiet hadisiliri ayrim-ayrim halda güldürmama teñrisi, çaqmaq teñrisi, yamǵur (yéşin) teñrisi, qar teñrisi, yel (şamal) teñrisi qatarlıq teñriler heqqidiki satta çüşençilerge baǵlap tesevvur qilingan. Kışilerniñ tebiet

heqqidiki çüşençiliri çoñqurlişip, şaman dini ilahiyet qurulmisiniñ özgirişi neticiside yuqiriqi tebiet hadisiliri hemmidin üstün turidıǵan Kök Teñriniñ ilahiy qudriti yaki ilahiy küç şeklige bağlap tesevvur qilingan.

2. Zémin İlahliri

1) Muqeddes Taǵ ve Muqeddes Su

Qedimki ecdadlirimizniñ iptidaiy ovçılıq ve köçmen çarvıçılıq turmuşida taǵ intayin muhim otrunni igiligen. Şuniñ üçünmu ular etrapidiki taǵlarni ilahiy çüşençiler bilen bağlap tesevvur qilǵan. Bu xil çüşençiler Uyǵurlarniñ şaman dini étiqadida gevdilik ipadilengen. Uyǵurlarniñ ecdadlırıǵa dair tarixiy matériyallardin melum boluşıçe, ecdadlar “Ötüken Téǵı”, “Teñri Téǵı” ve “Altay Téǵı” qatarlıq taǵlarni uluǵlıǵan. Hunlar devride taǵqa çoqunuş bilen asman ilahıǵa çoqunuş bir-birige ziç birikip ketken bolup, hankay téǵı del ularniñ qurbanlıq qilip, Kök Teñrige nezir-çiraǵ ötküzidıǵan muqeddes téǵı idi. Qedimki Türkler çoqunǵan taǵ teñriniñ turalǵusi hésablinatti. Qedimki Türk ve Uyǵurlarniñ taş aǵabeydiliride ötüken téǵiniñ ularniñ muqeddes téǵı ikenlki, qaǵanniñ xan huzuri aşu taǵqa bina qilinganlıǵı yézilǵan. Bu taǵ muqeddes hoquqniñ simvoli bolup, qaysi xelq ötüken téǵini igilivalsa, şu xelq xanlıq hoquǵıǵa ige bolatti. Miladi 8- esirniñ otturilirida Uyǵurlar qozǵılañ kötürüp, ötüken téǵini igilivélip, Kök Türkler hökümranlıǵını aǵdurup taşlıǵan. Miladi 840- yili qırǵızlar ötüken téǵini igilivélip, Uyǵur xanlıǵını aǵdurup taşlıǵan. Bugünki künge kelgende, Uyǵur, Qazaq qatarlıq milletlerdin şamanlarniñ yamǵur (yéşin) tileş murasimliri asman ilahıǵa eñ yéqin bolǵan cayda-taǵniñ üstide élip bérilidu. Uyǵurlarniñ ecdadlırimu çoñ taǵlarni intayin uluǵlıǵan, hetta taǵni xanlıq hoquqi bilen ziç munasivetlik dep qarıǵan [14]. Teñritéǵiniñ şimali ve cenubidiki ecdadlar uluǵ taǵlarni bégirlap ovçılıq ve çarvıçılıq bilen şuǵullangan. Ular niñ ronaq tépisi ve zoriyişi ene aşu uluǵ taǵlarǵa çemberças bağlangan. “Tarixiy xatirilerde bayan qinişçe, ularniñ hemmisi ‘Teñri’ dégen ilahqa çoqunatti. Ular niñ pütün hayatlıqi teñritaǵ bilen ziç munasivetlik bolǵaçqa, ular teñritaǵqa çoñqur muhebbet bağlıǵanidi. Ular teñritaǵiniñ özini bir ilah, eñ ğalib, birdinbir teqdir belgiligüçi, hayatlıqni her xil menbe bilen teminligüçi dep çüşengen. Şuña bu taǵqa ‘Teñri’ dégen sözni qoşup atıǵan” [15]. Undin başqa arxéologiyilik tekşürüşlerde qézivélingan senet buyumliri ve bayqalǵan qiyataş resimliridimu taǵ obrazi gevdilendürülgen üç burcek, tetür üç burcek, hereçisi şeklidiki resimler nahayiti köp uçraydu.

Uygurlarniñ ecdadliri tağ cinslirininu nahayiti uluğlığan. Arxéologiyilik tekşürüşlerde qedimki cesetlerniñ pütün bedinige yaki yüzlirige reñlik tağ cinslirini sürkep yaki közlrige tuxum çoñluqidiki ikki tal taşni basurup depne qilğanlıqı baygaldi. Hazırmu bir qisim Uygurlar arisida adem bedinidiki bir qisim késelliklerni taş cinsliq nesriler bilen davalaş adetlirini uçratqılı bolıdu. Bundaq davalaş qoralliri égiz caylarda mexsus saqlinidu. Undin başqa taş türidiki her xil şekillik ve her xil reñlik taşlar tekçide etivarlap saqlinidu. Yene reñlik taşlarniñ otturisiga töşük écip zinnet buyumi, tumar, süpitide etivarlap ésivalidiğan adetlernimu uçritişqa bolıdu. Yuqiriqi matériyallardin şuni bilişke bolıduki, ecdadlarniñ şaman dini étiqadida tağ-taşlar ilah süpütide uluğlangan.

Uygurlarniñ şaman dini çüşençiside tağqa çoqunuş bilen suğa çoqunuş bir-birige ziç munasivetlik dep qaralğan. Çünki, tağ bolmisa, derya, su bolmaydu: su bolmisa, hayatlıqmu bolmaydu. Şuña su ilahığa çoqunuş, suni uluğlaşmu Uygurlarniñ şaman dini étiqadida oxşaşla muhim orunda turğan. Rayonimizda bayqalğan qiyataş resimliri ve arxéologiyilik qézilimler içidiki senet buyumlirida suni uluğlaş hessiyyati nahayiti obrazlıq ipadilengen bolup, bulaq, köl, derya-éqin ve dolqunlarniñ resimliri körünerlik dericide gevdilendürölüp sizilğan. Türklerniñ ecdadi heqqide mundaq bir rivayet saqlanğan: “Türklerniñ ecdad atisi-şimüşiri déñiz ilahiniñ qizini alğan. İlahiy qizniñ makani aşid ğariniñ ğerbide bolup, şimvüşiri kéçisi uniñ yénida qonup, déñiz yaqısidiki makanga qaytışida her qétim déñiz ilahiniñ qizi uni aq buğa bilen apirip qoydiken. Bir qétim uniñ qebilisidikiler çoñ kölemlik ov qilmaqçı boptu. İlah qiz érige mundaq cékileptu: ‘Ete ovçılıq qilginiñlarda séniñ ecdadiñ toğulğan ğadrin altun müñgüzlük bir buğa çiqıdu, eger sen atqan oqya oqi uniñğa tegse bir meñgü birge öteyli; eger tegküzelmiseñ munasiviti meñgülükke üzuvéteyli’. Etisi ular etrapni qorşap öv qilivatqanda derveqe héliqi qiz dégen buğini uçritiptu. Şimüşiri bar aman bilen uni qorşığa bolsimu, emma buğa qorşavdin qutulup kétiptu. Şuniñ bilen şimşuri, qorşaqtin buğini özi saqlavatqan muhasire çembirikidin çiqirivetken qebile başlıqi az qatarlıqlarni öz qoli bilen öltürüp, teñrige qurbanlıq qiptu. Şimşuri öziniñ makanığa qaytip kelgende, déñiz ilahi: ‘Sen öz qoluñ bilen adem öltürüpsen, séniñdin qan hidi burap turıdu. Şuña biz meñgülükke ada-cuda bolup kéteyli’ deptu” [16]. “Umay İlah” heqqidiki epsanide: “Alemniñ üstüni yaratquçı ige-teñriniñ turuşluq cayi bolup, u nurluq, parlaq makan iken. Üstünki parlaq makan bilen astınqi qarañgu makanniñ arisida umay bolup, u evladlırığa tupraq ve su menbesini ata qilguçı bext ilahi- ‘Idog’ (qut-bext) dep

atildiken” [17] dep bayan qilinidu. Undin başqa Uyğur xelq çöçekliridin “Altun Patla” dégen çöçektimu, qedimki zamanda bir déhqanniñ paltisi suğa çüşüp kêtip yığlap olturganda, su padişahi déhqanniñ semimiyiti üçün uniñğa suğa çüşüp ketken paltini qayturup bergendin başqa yene bir altun patla ve bir kümiş patla sovğa qilğanliqi bayan qilinidu. “On Uyğur” ve “Toqquz Oguz” heqqidiki rivayette mundaq bayan qilinidu: “Moñğul yurtiniñ künpétişida bir tağ bar bolup, u ‘qut tağ’ déyilidiken. Bu tağniñ bir teripide on say, yene bir teripide toqquz say bar bolup, hemmiside uluğ su aqidiken, Uyğurlar éli ene şu saylarniñ arilirğa caylaşqan bolup, on say terepte olturaqlaşqanliri özlirini ‘On Uyğur’ dése, toqquz sayda olturaqlaşqanliri özlirni ‘Toqquz Uyğur’ dep ataydiken...”[18] déyilgen. “Quçudiki şî cemetniñ şecerisi”de: “Şî cemeti Uyğurlardur... (ecdadi) tunyuquq... köpünçe şî niyexé deryasiniñ yuqiriqi éqinida turatti, nevre-çevriliri tunyuquqni özliriniñ bovisi biletti, şu svebtin şî ularniñ uruq nami bolup qaldi, bu eslide deryaniñ nami idi” [19] dep yézilgan. Bu epsane-rivayetler Uyğurlar ecdadiniñ “Su İlahi”ğa çoqunganliqini, devrlerde özliriniñ mevcutliqini, ronaq tépişi ve güllinişini suğa bağlap, suni ilahlaşturup, hayatliq bilen suniñ munasivitini özliri bilen “İlah”lar munasiviti ornığa qoyup, suğa ilahiy çüşençiler bilen muamile qilğan. Şu sebebtin Uyğurlarniñ Şamanizm étiqadida su, derya-éqin, köl, bulaq qatarliqlar muhim ilahiy obyektlar hésablangan.

Bezi kişilerniñ éytişiğa qariganda, birer çoñ üsteñ, derya yaki su ambiri yar élip ketse, “toxti”, “turdi” yaki “tursun” isimlik erni éğizğa tirik péti bésip üstige topa taşlısa, yar égizi étilip su toxtarmış. Bu xil ehval Uyğurlar arisida yéqinqi devrlergeçe davamlişip kelgen. Bu Şamanizm étiqadidiki ademni su ilahğa tirik nezir qiliş çüşençisini idiyivi menbe qilğan tragédiyilik adise.

Yene qedimki yadnamilerde şimaliy yaylaqtiki ecdadlar sélingah, urxun deryalirini hörmet héssiyati bilen tilğa alğan. Yadnamilerdiki bayanlardin qarışanda, bu uluğ deryalar ecdadlarniñ köpiyişi, güllinişi bilen ziç munasivetlik iken. Şuña ular bu deryalarni ilahiy çüşençiler bilen teripligen, uluğlıgan.

Undin başqa bir qisim Uyğurlar arisida héli hem bulaqni uluğlaş adetleri saqlangan. Yeni muqeddes bulaqlardin perzent tileydiğan adetler saqlinip qalğan.

Hazirmu bir qisim kişiler suğa çoñ-kıçik teret qiliş, suğa tükürüş, suni tillaş, üsteñdiki suğa yunda, exlet qatarliq meynet nersilerni tüküş, qolini yuganda qolini silkiş qatarliq heriketlerni yaman köridu. Bu xil adetni Uyğurlarniñ şaman dini çüşençisidiki suni uluğlaş héssiyatidin ayrip qarigili bolmaydu.

2) Yerge Tévinış ve Terep İlahliri

Uygurlarniñ şaman dini étiqadida yer muhim ilahiy obyektlarniñ biri hésablangan. Yer barliq meişetlerniñ xezinisi, şundaqla u barliq hayatliqniñ makani. Yer bilen insanlarniñ munasivitimu tebiet dunyasidiki munasivetler içisidi eñ négizlik munasivetlerniñ biri. Ecdadlar bu munasivetnimu ilahlaşturup çüşengen. Şuña ularniñ şaman dini étiqadida yer teñrisi esasliq teñrilerniñ birige aylangan. “Qedimki Türkiy xelqler epsaniliride tilğa éylingan üç çoñ teñriniñ biri yer teñrisi bolup, uniñ nami ‘iduq yer-sub’ (muqeddes yer su) dep atalgan. ‘İdiq’ dégen nam aşu étiqadtin kélip çıqqan idiqut-qut bergüçi xuda dégenliktur”[20]. Uygurlarniñ bezi qedimki étiqad çüşençilerde yer teñrisini kök teñri asmandin yerge çüşürgen, şundin kéyin yerdin barliq çanlıqlar ünüp çıqqan depmu qaralgan. Undin başqa “Muyunçur Meñgü Téşi”da: “Kök asmanniñ ve zeminniñ himmiti bilen, men öz xelqime hökümran boldum”, “Kök asman ve zéminniñ himmiti bilen,öz xelqime buyruq çüşürüvatimen” dégen cümliler bar.

Arxéologiyilik tekşürüşlerdimu bezi qedimiy qebrilerdin cesetlerniñ bedinige ve yüzige topa qatlimidiki méniral toplarni sürkep qoyidiğan ehvallar bayqalgan. Hazirmu Uygurlar méyitini berlikke qoyup, kömüştin burun qérindaşliri yete ketmen topini aval méyit üstige çaçidiğan adetler bar. Bu xil adetler Morgan bayan qılıp ötken. İrokizlarniñ méyit uzitiş aditige oxşap kéydu. Yeni “Méyit lehetke qoyulup bolunğandin kéyin başlıqlar bilen barlasilar topa taşlaş üçün qebrini çöridep turatti. Topa taşlaş moysipitlerdin başlinip, her adem balgilime boyıçe üç gürçektin topa taşlaytti; qançe görcek topa taşlaş ularniñ dini teripidin belgilengen bolup birinçi gürciki çoñ ilahqa, ikkinçi gürciki quyaş ilahıga, üçinçi gürciki yer ilahıga atalgan...”[21].

Uygur yézilirida bir qisim ademler tunci sodisida aval pulni yerge taşlivétip, oñ qoliniñ aliqinini topıga sürkivetkendin kéyin, andin pulni qolıga alidu. Bir qisim kişiler topini “eñ pak” dep qaraydu. Yene bir qisim kişiler hazirmu yerni tillaş, yerni uruş qatarliq heriketlerni yaman köridu. Uygurlar arisida yene “uluğ yer yutqay”, “uluğ yer ursun” dep qesem qilidiğan adetlernimu uçratqili bolidu. Yiğip éytqanda, yuqiriqi ehvallarni Uygurlarniñ şaman dinidiki yer ilahıga çoqunuş, yerni uluğlaş héssiyatidin ayrip qarıgili bolmaydu.

Uygurlarniñ şaman dini étiqadida, zémin töt çasa bolidu, töt terepniñ töt ilahi bolidu, küñçişiş, künpétiş, cenub, şimal terepler ularniñ turargahi dep qaralgan. Şuña Uygur şamanlar péri oyunida “oyun” oynilidiğan öyniñ töt témıga terep ilahlirıga atap töt tal çırağ yaqıdu ve tuğniñ béşidiki şaxqa töt xil reñdiki latilarni çıgidu.

3) Otqa Tévinış

Arxéologitilik pakitlarğa asaslänganda, ecdadlar kona taş qoral devriniñ deslepki mezzilliride ottin paydilinişni bilgen. Ot iptidaiyinsanlarniñ ictimaiy hayatida intayin muhim rol oynıgan. Otniñ peyda boluşı insanlar medenieyt tereqqiyatini zor dericide ilgirileş imkaniyitige ige qilgan.

Uygurlarniñ şaman dini çüşençiliride ve diniy paaliyetliride ot intayin muhim orunda turğan. Otqa çoqunuş ecdadlarniñ otni çöridigen haldiki iptidaiy medeniyet şekillirini icad qilişğa türkke bolğan.

“Ot étiqadiniñ peyda boluşı heqqide qedimki türkiy xelqler arisida bezi epsaniler sözlinidu. Qedimki insanlar tebiy méviler ve ot-çöp yiltizlirini ozuqluq qilğanliqi üçün insanlar otqa éhtiyaci çüşmigeniken, Teñri ularğa ot (göş) yéyişni emir qilğandin kéyin otqa éhtiyaci çüşüptü. Şuniñ bilen asman teñrisi ölgén köktin biri qara, biri aq ikki taş evetiptu. Bu taşlar yerge çüşüş bilen bir-birige surkilip ot aptu. Şuniñ bilen insanlar otni bayqap, göşni otta pişurup yéyişke adetliniptu hemde ular bu otni ‘ölgen atimizniñ qudriti’ dep bilip, çaqmaq téşiğa étiqad qilidiğan boptu”[22].

Kéyinki devrlerge kelgende Uygurlarniñ şaman dinidiki ot étiqadi zaraastura dininiñ ot teñrisi heqqidiki eqidiliriniñ tesirige uçrap, ot heqqidiki idiyivi çüşençilerde mueyyen özgiriş bolğan. Mani dini qobul qilingandin kéyin, mani dininiñ “yuruqluq bilen qarañguluqniñ meñgülük kürişi” telimati bilen birlişip téximu murekkep idiyivi çüşençisi şekillendürüp, şaman dinidiki ot étiqadi ve ot teñrisi heqqidiki idiyivi çüşençiler bilen özara birlişip ketken. Bu yerde özara birlişip kетиş yaqi özara tesirlişiş hadisisiniñ yüz bérişi şaman dini, zaraastura dini ve mani dinlirida ortaql bir ilahiy obyekt-otniñ yaqi yuruqluqniñ ecdadlar turmuşidiki muhimliqi ve ecdadlarniñ ot yaqi yuruqluqni icabiy cehttin ilahlaşturup çüşengenliki bilen ziç munasivetlik. Çünki, zaraastura dininiñ bir eqidiside ot axramazdaniñ oqli depmu qarilidu.

Qedimki devrde ecdadlar arisiğa zaraastura dinidiki mumdaq bir epsane tarqalğan: “Qedimki zamanlarda ikki yatarquçi küç-yaxşiliq ve yamanliq teñrisi bolğanımış. Yaxşiliq ve ezgülik teğrisi axramazda bolup, u öz yaremçiliri arqiliq ot, çarava, métal, yer, su ve ösümlükler dunyasini başquridiken. Uniñğa qaralıql barliq nesriler insan turmuşini yaxşılaşqa ve xizmet qilişqa qaritilğaniken. Angiramengo (axraman) bolsa barçe yavuzluq ve yamanliqni başqurğuçni teñri bolup, u axramazdağa qarşı çiqidiken ve özigen qaralıql divilerniñ yardimide insanlarğa azab-oqubet, muşeqqet, küplet keltüridiken. Axraman zor küç ve qudretke ige bolsimu, biraql axramazğa oxşaş hemme

nersige qadir ve qabil emes iken. Şu sebeplik her qétimlik élišta yamanlıq küçi bolğan axraman, yaxşılıq küçi axramazda aldida daim meğlubiyetke uçraydiken. Axramazda yene yoruqluq menbesi quyaş, ot bolsa quyaşniñ bir parçisi dep, bu ikkisige tayinişni ademzatqa çekileptu...”[23].

Gerçe ot étiquadi Uyğurlarniñ şaman dinidiki eñ iptidaiy étiquad şekilliriniñ biri bolsimu. Uyğurlar arisida hazirğa qeder davamlaşıp kélivatqan ot étiquadi bilen munsaiyetlik bolğan bezi adetlerniñ idiyivi menbesi yenila zaraastura dinidiki “ot teñrisi” heqqidiki çüşençiler ve mani dinidiki “yoruqluq teñrisi” heqqidiki çüşençilerniñ tesiridin ayrip qarigili bolmaydu.

Hazir mu Uyğur yézilirida ot étiquadi bilen munasivetlik bolğan çoqunuş adetlerini uçritişqa bolidu. Bolupmu ot étiquadini idiyivi menbe qilğan périxonluq paaliyetliri bir qeder köp uçraydu.

Ot Örüş: Böşüktiki bovaq zavalda qalğan bolsa, şuniñdek bovaqniñ böşüki, böşük cabduqliri, bovaqniñ yögekliri zavalda qalsa, bovaqniñ momisi bir tutam qomuşqa ot yégip, ana bilen bovaqniñ üstidin ot örüydu. Ana bovaqni quçaqlap üç qedemdin yete qétim yötkilidu. Her qétimda üç qétim ot örülidu. Çünki, anlar eger bovaq, böşük, böşük cabduqliri ve yögekler zavalda qalsa, cinniñ şamili tégip kétidu. Cinlar böşükte, yögekler üstide yétip qoyidu, şuniñ bilen bala tuyuqsız çöçüydigan, balini tola qara basidigan bolup qalidu dep qaraydu.

Birersi bovaqni erkitilip qoyup kétip qalgandin kéyin, bovaq tola yigilisa, ana şu kişiniñ izidin isriq yigip, isriqqa ot yéqip, bovaqniñ béşidin üç qétim öruydu. Isriq yigqanda, her yete qedemdin bir tal cemii yete tal isriq yigidu. Bovaqniñ yigilişi bovaqni erkiletken kişiniñ “ot”i bovaqqa ötüp ketkenliktin bolğan dep qarilidu.

Ot teñrisige bégişanğan “Dolan ussuli”: dolan ussuli dolan Uyğurliriniñ ictimaiy hayati bilen çemberças bağlangan. U dulan Uyğurlarniñ yerlik héssiyatini bir qeder toluq eks ettürüp béridigan enenivi senet şekliniñ biri, şundaqtimu bu usulniñ peyda boluşidiki menivi اساسni yenimu ilgirilgen halda tetqiq qilişqa erziydu. Dolan ussuli gerçe qedimiy usul bolsimu, emma tetqiqatçılar bu ussulni peqet “ictimait işlepçiqiriş emgikiniñ mehsuli, yeni dolan xelqiniñ qedimki ovçiliq paaliyiti اساسida şekillengen senet” dégen yekün bilenla çeklendi. Bu xil qedimiy senetniñ eslide kolléktip haldiki menivi zörüriyet اساسida şekillengen iptidaiy étiquad paaliyiti ikenliki, kéyin senet dericisige kötürülgenliki heqqide ilmiy tehlil élip bérilmidi.

Dolan Uyğurliri qedimki devrlerde dolan deryasi vadisidiki keñ ketken ormanlıq içide yérım çarvıçılıq işlepçiqirişi bilen şugullinip kelgen. Peqet yéqinqi devrlerge kelgendila andin yérım ovçılıqniñ ornini déhqançılıq igilep, bir mezigil yérım çarvıçılıq yérım déhqançılıq bilen şugullangan. Hazir pütünley déhqançılıq bilen şugullinidu. Emma ularniñ déhqançılıq tarixi ançe uzun emes.

Qedimki devrde dolan Uyğurliri ovçılıqni asasıq turmuş usuli qilğan. Ovçılıq turmuş réallıqı dolan usuliniñ heriket şekilliride nahayiti roşen ipadilinidu. Dolan usuli axşımı gülxan yéqilip, xelq sazendiliriniñ saz çélip muqam éytişi, xelq qizziqçiliriniñ qiziqclarlıq oyunliri (yeni meşrep oyunliri) mueyyen tertipte orunlaşturulğan meşrep sorunida yigit-qizlar, er-ayallar, bovey-momaylar... kolléktip oynaydığan bir xil usul seniiti. Dolan usuliniñ kéçisi gülxan etrapida kolléktip oynılışı ve uniñda ovçılıq paaliyitiniñ eks etkenlikige asasen dolan usuliniñ iptidaiy étiqad devridiki ovçılarniñ ov gelibisini tebriklep, ot ilahıǵa öz rehmitini, téviniş héssiyatni ipadileş üçün pütün uruq boyıçe ötküzüldi. İnan kolléktip haldiki diniy paaliyetlerge baǵlinidıǵanlıqini perezqılışqa bolıdu. Beziler dolan usuliniñ heriket obrazıǵa asasenla uni “ovçılıq paaliyiti asasıda şekillengen senet” dep yekün çiqardi. Lékin qedimki senetniñ yiltizi heqqide, menivi asası heqqide héçqandaq pikir bayan qılmıdı. Qedimki enenivi senetniñ yiltizini dinşunaslıq nezeriyisige asasen, iptidaiy cemiyettiki iptidaiy étiqad paaliyetliridin izdeş mumkin. Çünki, insanlardiki senet çüşençisi peqet medeniirt devrige mensup idéal hadise bolup, u kişilerniñ işlepçiqiriş seviyisi ve biliş iqtidari bir qeder tereqqiy qilğan şaraitta şekillengen.

Uyğurlarniñ şaman dinidiki “Pére Oyuni” dimu “Çoñ Oyun” axırlaşqandin kéyin, şaman bimarniñ béşidin ot örüydu, “tuǵ”niñ astıǵa ot yaqıdu, bularniñ hemmisi pére oyunida ot ilahıǵa simvol qilinidu. Undin başqa yéqinqi devrlerge kelgiçe Uyğurlar arisida barat ayliriniñ melum bir axşımı qiriq gez uzunluqtiki bir dane xadiniñ uçıǵa maylıq qapaqni çigip, uniñǵa ot yéqip, xadini bir meydanǵa tiklep qoyup, xadiniñ etrapida bir kéçe tüneydıǵan adet davamlışıp şaman dini çüşençiside ot eñ pak, insan ve mal-çarvilarni “qoǵduǵuçı ilah” dep qaralğan. Şınlavniñ “cuñgo bilen ğerbniñ qatnaş alaqsıǵa dair tarixiy matériyallar toplımı” (“.....”)da ğerbniñ tarixiy matériyallarıǵa türkiy xelqler ecdadlırıǵa munasivetlik xatiriler kirgüzülgen. Miladi 6-esirniñ otturilirida şerqiy rim elçisi zémarçus (zemarchuc) ğerbıy türklerge elçilikke çiqip, ottura asıyadiki suǵdiyana élige kelgende, Türkler cin-alvastılarni qoǵlap, apet béşaritiniñ adlini alǵanmış. Yeni zémarçus ve uniñ ademliriniñ etrapini çörgilep, ularniñ

yük-taqilirimu kişiler topi içige koyup, burğa-dumbaqlarni çalğan ve yene qollirida küce, lavuldap turğan meşellerni kötürüp, xuddi telvileşken ademlerdeki uyaq-buyaqa çörgilep, yer-cahanni zil-zilige keltürüp, xuddi cin-alvastilarni qoğlap çiqarğuçılarga aylangan. Qestname oqup bolğandin keyin, zémarçusni ve uniñ hemrahlirini ikki gülxanniñ arisidin ötküzüp, cin-alvastilarni qoğlaş murasimi axirlaşqandin keyin, andin ularni xaqañ hozurığa tekliq qilğan [24].

Hazirmu Uyğur yézilirida ot étiqadini idiyivi menbe qilğan paklaş adetlerini uçratqili bolidu. Yeni Uyğur yézilişlirida kişiler köçürüp kélingen yéñi kélini hurca öyge élip kirıştin burun, işik aldığa gülxan yéqip yéñi kélini yigit bilen bile ottin üç qétim aylandırdu. Yene toy küni yigitniñ bélige utniñ simvoli bolğan qizil reñlik potini bağlap qoyidu. Undin başqa yéñi öy salğanda, pütken tamniñ üstige xar yağaçni çiqiriş aldida öy igisi uluğ rohlarga atap isriq salidu, utniñ simvoli bolğan bir dane qizil reñlik potini xar yağaçqa bağlap, andin xar yağaçni tamniñ üstige alidu. Bu ot ilahiniñ pakizliq ata qilişini, cin-alvastilarniñ apet yetküzüşidin saqlişini tileş menisige ige.

Ot étiqadi uyğurlarniñ şaman dinidiki périxonluq paaliyetliride nahayiti muhim orunda turğan, şundaqla uyğurlarniñ turmuş adetliridimu çoñqur menivi tesirige ige bolğan. Hazirmu yézilardiki bir qisim uyğurlar otqa desseş, külge desseş, kül üstige çoñ-kiçik teret qiliş, otni oynaş, ottin xaliğançe atlas, külniñ üstige exlet töküş, otni tillaş qatarliq heriketlerni yaman köridu.

İzahat:

- [1]. Maks Mollér: “Dinşunasliqqa Muqeddime1, Şañhey Xelq Neşriyati, 1989-yil Xenzuçe Neşri, 91-bet.
- [2]. Qurban Veli: “Bizniñ Tarixiy Yéziqlirimiz”, 52-bet.
- [3]. Abdukérim Raxman Tüzgen “Yipek Yurtidiki Epsane-Rivayetler”, Şincañ Xelq Neşriyati, 1999-yil 2-bésilişi, 95-bet.
- [4]. Menduxu Baş Muherrirlikide Tüzülgen “Cuñgo Altay Til Sistémisidiki Milletlerniñ Epsane-Rivayetliri”, Milletler Neşriyati, 1997-yil, Xenzuçe Neşri, 31-bet.
- [5]. “Bulaq” Jurnili, 1995-yil, 1-sanığa qaralsun.
- [6]. Abdukérim Raxman: “Uyğur Folkleri Heqqide Bayan” 450-bet.
- [7]. “Oğuzname”, Milletler Neşriyati, 1980-yil neşri.
- [8]. “Bulaq” Jurnili, 1995-yil, 1-sanığa qaralsun.

- [9]. Yaň Şeňmin Tüzgen “Qedimki Uyğurlar”, Şıncaň Xelq Neşriyati, 1998-yil, Uyğurçe Tercime Neşri, 306-bettiki statığa qaralsun.
- [10]. Abduqeyyum Xoca: “Ğerbiy Yurt ve Qedimki Medeniyet”, Şıncaň Xelq Neşriyati, 1995-yil, 58-bet.
- [11]. Yaň Şeňmin Tüzgen “Qedimki Uyğurlar”, 305-bettiki statığa qaralsun.
- [12]. S. G. Klyaştorniy: “Bilge Xaqan Meňgü Têşi”, “Tunyuquq Meňgü Têşi”, “Qedimki Türk-Ronik Yéziqidiki ağabeydiler”, Abdubesir Şükür Tercimisi, Şiñcan Xelq Neşriyati, 2000,yil Uyğurçe Neşri.
- [13]. “Bulaq” Jurnili, 1995-yil, 1- saniğa qaralsun.
- [14]. Dilmurat Ömer: “Altay Til Sistémisidiki Milletlerniň Şamanizm Étiqadi”, 1995-yil, Xenzuçe Neşri, 65-bet.
- [15]. Qurban Veli: “Bizniň Tarixiy Yéziqlirimiz”, 31-bet.
- [16]. Abdukérim Raxman Tüzgen “Yipek Yurtidiqi Epsane-Rivayetler”, 192-bet.
- [17]. Yuqiriqi Kitab, 35-bet.
- [18]. Yuqiriqi Kitab, 193-bet.
- [19]. Yaň Şeňmin Tüzgen “Qedimki Uyğurlar”, 301-bettiki statığa qaralsun.
- [20]. Abdukérim Raxman: “Uygur Folkleri Heqqide Bayan” 453-bet.
- [21]. Morgan: “Qedimki Cemiyet”, 1-qisim, 184-bet.
- [22]. Abdukérim Raxman: “Uygur Folkleri Heqqide Bayan” 458-bet.
- [23]. Abdukérim Raxman Tüzgen “Yipek Yurtidiqi Epsane-Rivayetler”, 29-bet.
- [24]. Dilmurat Ömer: “Altay Til Sistémisidiki Milletlerniň Şamanizm Étiqadi”, 61-bettiki statığa qaralsun.

VIII. Bab: Uyğurlarniñ Şaman Dinidiki Hayvan İlahliri

Uyğurlarniñ Şaman dinidiki hayvan ilah çüşençisiniñ peyda boluşini Uyğurlar ecdadiniñ iptidaiy cemiyettiki añ tereqqiyati, işlepçiqiriş usuli ve maddiy turmuş şert-şaraitidiki ayrip qariqili bolmaydu. Eyni devrde ecdadlar ovçılıq, çarviçiliq işlepçiqiriş usuliga tayinip yaşığan. Bir menidin élip éytqanda, ularniñ etrapidiki hayvanlar ularniñ turmuş éhtiyaci üçün zörür bolğan maddiy menbe idi. Yeni ularniñ ozuqluq, kiyim-kéçekliri hayvanlardin kéletti. Kéyinçe bezi hayvanlarniñ köndürülüşge eğişip, ecdadlar aşu hayvanlarniñ cismaniy küçige tayinip herbiy toqunuşlarda mutleq üstünlükni igilep kelgen. Şuniñ bilen ular özliriniñ hayatliqini kapaletke ige qilğan hayvanlarni uluğlığan; yene bir menidin élip éytqanda, bezi yirtquç hayvanlar intayin töven ictimaiy, maddiy şert-şarait astida yaşavatqan ecdadlarniñ bixeterlikige daim tehdit sélip kelgen. Vehşiy hayvanlarniñ başqa aciz hayvanlargila emes, belki insanlargimu tehdit sélip, hemmige hökümranlıq qilişi iptidaiy insanlarni qattiq eceblendürgen. Yene vehşiy hayvanlarniñ çebedesliki, küçlükliki iptidaiy insanlarda aşundaq çebdes, küçlük boluş arzusini oyğatqan. Şuniñ bilen ular bundaq vehşiy hökümran küçlerni bir xil ilahiy küç-qudretke ige dep qarığan.

Uyğurlarniñ Şaman dini étiqadida öy hayvanliri türidiki ilahlardin at, kala, töge, qoy, it qatarlıqlar bar; yavayi hayvanlar türidiki ilahlardin yolvas, arslan, buğa, téke, aqar qatarlıqlar bar: qoş makanlıqlar türidiki ilahlardin taşpaqa, paqa, yılan qatarlıqlar bar.

1. Aile Türidiki Hayvanlar

1) At-Atni Uluğlaş

Tarixiy xatirilerde xatirlinişçe, ecdadlar arisida aq at eñ etivarlıq hayvan hésablangan. Meyli adettiki ictimaiy işlepçiqiriş turmuş emeliyitide bolsa ve yaki herbiy yürüş, qatnaş alaqlirida bolsun aq at ecdadlirimizniñ şamanlıq tarix yaritişida muhim rol oynığan. Menbelerde körsitilişçe, şimaliy yaylaqlarda yaşap ötken ecdadlirimiz herbiy yürüşlerde aq atlıq qoşunni sepniñ aldığa tizğan. “Uyğurlarniñ bir qisim uruq-qebililiri atni ilahlaşturup, uruş teñrиси süpitide uniñğa étiqad qilğan. Epsanilerde éytılışçe, aq atqa uruş ilahi minip yürermiş” [1]. Undin başqa “hazarasp” (“miñ at”) epsanidimu atniñ ilahiy obrazi gevdilendürülgen. Yeni bu epsanide: “Rivayetler éytılışçe, qedimki zamanda tarim boyida miñ uçar at bar iken. Bu uçar atlarni tutuvéliš üçün ularniñ daim kélip su içidiğan buliqığa bihoş qilidiğan dora sélip qoyuptu, muşu héyle bilen uçup kelgen atlarni tutuptu. Qanatlarni qırqiptu ve ularni insan xizmitige

köndürüptu. Şundin başlap aşu cayniñ namini “hazarasp” (miñ at) dep ataydığan boluşuptu” [2] dep bayan qilingan.

Rayonimizda bayqalğan qiyataş resimliridimu at obrazi nahayiti gevdilendürüp sizilgan. Undin başqa arxéologiyilik qézilma matériyallardimu ecdadlarniñ atni uluğlaş adetlerini körüvalgili bolidu. Bundin texminen 3000 yil burunqi devрге mensup qedimiy qebriidin mundaq tarixiy pakitlar bayqalğan: “Teklimakan qumliqi etrapşğa caylaşqan çerçen nahiyisiniñ zağunluq qedimki qebrilirini arxéologiyilik qézip tekşürgende, qebre ögzisidiki tekşilişke... atniñ baş söñiki, atniñ bir dane paqalçıqi (tére bilen toyuqi qaldurup, söñiki élip taşlinip içige qum tiqilğan yasamla paqalçaq)... qatarliqlar qoyulğan, qebre ögzisi astidiki bora élivétilgendin kéyin bora tégidin yene at, tay ve qulan térisi tépilğan” [3]. “Xoten vilayiti lop nahiyisidi senpola qedimki qebristanliqida qéziş élip bérilğanda, bir qebriidin çoqqisiğa öke (pey) qadalğan, mexsus cabduqluq at cesiti tépilğan” [4]. Senpola qedimki qebristanliqidin yene “Méyit bilen bile kömülgen ikki aq boz atniñ cesiti çıqqan. Atlarnimu ademlerni depne qilğanga oxşaş lehet içige qoyup, üstige şax-şumba taşlap topa bilen kögen” [5]. Bu xil arxéologiyilik pakitlar uyğurlarniñ şaman dini étiqadidiki mundaq ikki xil ehvalni çüşendürüp béreleydu: bir cehettin éytqanda, adem bilen at yaki atniñ melum ezalirini bile depne qiliş-şaman dinidiki animizm çüşençisi boyıçe ölgen ademiñ rohi ilahiy atniñ rohi bilen meñgü bile bolidu, dégen menini ipadiligen; yene bir cehettin élip éytqanda, ayrim depne qilingan at bolsa “ilahiy at”, bu xil depne qilingan at hem ilahiy, hem rohiy xaraktérge ige. Depne qiliş usuli ve depne qiliş héssiyati bundaq alahide depne qilingan atniñ rohi yenila ilahiy mertive bilen ecdadlarniñ hayatliq paaliyetlirige başçiliq qilidu, deydiğan étiqad çüşençisi bilen ziç munasivetlik.

Ecdadlarniñ işlepçiqiriş emeliyitidin élip éytqanda, ecdadlarniñ köçmen çarviçiliq işlepçiqirişida, yeni yaylaq köçüş, soda-almaşturuş, leşkiriyy yürüşlerde at muhim rol oynığan. Bolupmu leşkiriyy işlarda at üstidikiler haman gálib urunda turğan. Ecdadlarniñ at bilen bolğan mundaq qoyuq bağlinişi axirqi hésabta ecdadlarni at heqqidiki ilahiy çüşençilerge élip kirgen. Meñgü taş yadikarliqliridin “Kültégin Meñgü téşi” da: “Kültégin ilgiri toqquz qétim her xil reñdiki atlarni minip ceñge qatnişidu. Peqet aq atqa minip qilğan ceñlarde gelibe qilidu, başqa reñdiki atlarni mingende meğlub bolidu, déyilgen” [6]. Démek, aq atni uluğlaş Uyğurlarniñ şaman dini étiqafiniñ muhim mezmuni. Yéqinqi bir mezgillergiçe Uyğur yézilirida köp at qoşulidığan at

harvisiğa at qoşqanda, aq atni harviniñ şotisiğa, başqa atlarni yandamğa qoşidigan adet saqlinip kelgen. Bu xil adetni yenila aq atni uluğlaşniñ qalduq tesiri dep qaraşqa bolidu.

2) Kala- Kalini Uluğlaş

Kalimu ecdadlarniñ ictimaiy hayatida muhim rol oynigan hayvanlarnin biri. Kala ecdadlarniñ ozuqluq, kiyim-kéçek menbesi bolgan. Ecdadlar işlepçiqiriş emeliyitide kaliniñ cismaniy kuçidinmu ünümlük paydilinip kelgen. Qedimki devrlerde Uyşurlarniñ ecdadliri kalini ilah süpitide uluğlaş çüşençisini hindi dininiñ tesiri bilen peyda bolgan dep qarişi mumkin. Budda dininiñ rayonimizğa tarqilişığı egişip, hindi dininiñ bezi étiqad idéologiyisiniñ ecdadlirimizniñ étiqad éñida belgilik tesir peyda qilganliqini éhtimaldin yiraq dep qariğili bolmaydu. Emma, kala uluğliqini noqul halda hindi dinidin kelgen dep qaraşqimu bolmaydu. Çünki, bezi tarixiy menbelerde kala ilahi heqqidiki epsane xatirilengen. “Zémin ve İlahiy Kala” epsanisinde: “Asmanniñ ayal teñrisi zémini yaratqan çağda, akemidiki hava ve çañ-tozanlarni sümürüvelip, arqidinla bir tükürgeniken, uniñ ağızidin çoñ bir şar dumulap çüşüptu. Bu del yer şari iken. Ayal teñri yer şarini tükürgendin kéyin u asmandin pekse çüşüptu. Çünki, u bek çoñ, bek égir iken. Şuña u nahayiti téz tövenlep, asmandin bargançe yiraqlap kétiptu. Ayal teñri yer şariniñ téximu yiraqqa çüşüp kétép, öziniñ izdep apalmasliqidin ensirep, yer şarini muqim toxtatmaqçi boptu. U buqığa müñgüzi bilen yer şarini kötürüp turuşqa emir qilip, yer şarini üzlüksiz peslevériştin toxtitiptu. Ayal teñri yene nahayiti çoñ bir taşpaqini asmandin çüşüp, öziniñ tiniqi bilen çiqqan havadin hasil bolgan suniñ üstide turup, yer şarini kötürüp turğan buqini kötürüp turuşqa buyruptu. Buqa bir müñgüzi bilen yer şarini kötürüp turidiken. Vaqit uzargançe harğinliq hés qilidiken, yer şarini taşlivéteilmigenliktin, uni bir müñgüzdin yene bir müñgüzige yötkeydiken, her qétim yötkelgende, şuan yer tevrep kétédiken” [7]. Bu epsanidin körüşke boliduki, epsanide otturiğa qoyulğini ecdadlarniñ şaman dini çüşençisidiki alem tesevvuri, şundaqla şaman dini étiqadidiki kala ilahi heqqidiki idiyivi çüşençe buniñdin qariğandimu uyğurlarniñ şaman dinida kala ilahi obyekt süpitide uluğlangan. Hazirmu Uyğur yéziliridiki ayrim kişiler yerniñ tégide nahayiti çoñ bir kök kaliniñ yerni kötürüp turidiganliqini, bir müñgüz télip ketkende, yene bir müñgüzige yötkeydiganliqini, kök kala yerni u müñgüzidin bu müñgüzige yötkigende qattiq yer tevrep kétédiganliqini, kök kaliniñ yerni u müñgüzidin bu müñgüzige her yete yilda bir qétim yötkeydiganliqini rivayet qilidu.

3) Töge-Tögini Uluğlaş

Qedimki devrlerdin tartipla ecdadlarniñ ictimaiy turmuşı bilen qoyuq bağlınişliq bolup kelgen. Rayonimizda bayqalğan qedimki devrlerge mensup qiya taş resimliridimu töginiñ ecdadlarniñ işlepçiqiriş, turmuş paaliyetliri bilen bolğan munasiviti nahayiti gevdiendürülüp eks ettürülgen bolup, bu resimlerden töginiñ köçmen çarviçiliq turmuşidiki muhim ornini körüvelişqa bolidu.

Qedimki devrlerdiki iptidaiy étiqad noqtineziridin élip éytqanda, eyni devrdiki insanlar tögini bir xil ilah süpitide uluğlığan. Çünki, töge cismaniy tüzülüş cehette ademdin zor dericide çoñ bolğaçaq ve ademlerni zörür qolaylıqlar bilen temin etkeçke, ecdadlar töginiñ ademlerge bundaq payda, yardım yetküzüşidiki sebeblerni sirliqlaşturup ve uniñga rohiy tús bérıp, töge ilahiniñ himmitidin peyda bolğan dep qarap uniñga çoqunğan. Buniñ bilen töge ilahıga béğişlanğa “töge ussuli” peyda bolğan. İslamiyet devrige kelgende, İslam dininiñ qobul qilinişi bilen ereblerdiki İslam dini xarakterini alğan töge heqqidiki idiyivi çüşençiler uyğurlarniñ şaman dinidiki töge ilahi heqqidiki idiyivi çüşençilerge tesir körsetken.

Tögike çoqunuş uyğurlarniñ şaman dini étiqadida xéli muhim orunda turğan.

Hazırmu yézilardiki bir qisim Uyğurlarda qara basmaydu, qesit ötmeydu, balayiapetke uçrimaydu dep qarap, töge yunini tumar ornida yatlırıga qistirivalidiğan, yip qilip éşip boynıga ésivalidiğan, uni yene bovaqlarni qoğdaydu dep qarap, bovaqlarniñ yastuqi astıga qisturup qoyidiğan adetler saqlanmaqta. Bir qisim kişiler yene töge yuñida mayka toqtup kiyivalsa, yaman rohlarniñ bedenge késellik élip kélişidin saqlangili bolidu dep qaraydu; bir qisim kişilerde İslam dini eqidisi boyıçe tögide cebrailniñ süri bar deydiğan çüşençimu bar. Yigip éytqanda, bular tögini uluğlaş çüşençisiniñ kişilerniñ añ paaliyitidiki qalduq tesiri.

4) Qoy-Qoyni Uluğlaş

Köçmen çarviçiliq işlepçiqirişi şaraitidi ecdadlarğa nisbeten éytqanda, qoy ularniñ işlepçiqiriş igilikide zor salmaqni igilep qalmaq, yene ularniñ hayatliq paaliyitidimu muhim orunni igiligen. Yeni ularniñ esasliq ozuqluq, kiyim-kéçek menbesi bolğan. Ularniñ hayatlıqini daim kapaletke ige qilip turğan. Qoyniñ ilahiy obrazini, qoyni uluğlaşniñ menivi esasini körsitip béridiğan epsane-rivayetler bir qeder kem bolsimu, emma “Oğuzname” éposida Oğuz xaqanniñ qebililer ittapaqiniñ qurultéyida qiriq gölaç kélidiğan ikki xadiniñ tüvige ayrim-ayrim halda aq ve qara ikki qoyni bağlatquzğanlıqini bayan qilinidu.

Hazirgiçe saqlinip qalğan şamanlarniñ périxonluq paaliyetliride qoy xéli muhim orunda turidu. Yeni şamanlarniñ davalaş périxonluqida daim “aq can” (aq qoy), “qara can” (qara qoy)ğa köçürüp oquş zörür dep qarilidu. Şuña şamanlar késellik ehvalığa asasen bimarğa aq yaki qara qoy élip kélişni buyruydu.

Bir qisim uyğurlar hazirmu axşimi cinlar kişilerniñ közige aq öçke bolup körünemiş, şuan tili tutulup qalarmış ya sarañ bolup bolup qalarmış dep qaraydu. Yene öçke göşini tola yése, ademniñ isiri tutidığan bolup qalidu (isiri tutuş-nérvisi aciz kişilerde uçraydığan bir xil rohiy késellik) deydığan qaraşmu bar.

Yéza-qışlaq uyğurlarida ayal kişi yeñgip üç kün ötkendin kéyin, er terep qoyni soyup, qoyniñ boyun söñikini pütün péti pişurup göşini tuğutluq ayalğa pak-pakiz qirivétip, uni öydiki égiz tam tekçisige tik qilip yölep qoydığan adet bar bolup, bundaq qilsa, yéñi tuğulğan bovaqniñ boyni nahayiti tézla tutarmış, eger boyun söñek tekçige yantüraq qoyulup qalsa, bovaqniñ boynimu yantu tutup qalarmış. Bu adetlermu qoyni uluğlaş çüşençiliri bilen munasivetlik boluşi mumkin. Yigip éytqanda, uyğurlarniñ qoyni uluğliqanliqi maddiy turmuş kapaliti bilen munasivetlik.

5) İt-İtni Uluğlaş

İt insanlar eñ burun köndürgen hayvanlarniñ biri bolup, u uyğurlarniñ şaman dini étiqadida xeli muhim orunni igiligen. Uyğurlar arisida it heqqidiki mundaq bir rivayet saqlanğan: kişilerniñ rivayet qilişçe, adem bilen buğday birla vaqitta cennettin qoğlap çiqirilğaniken. Eñ deslepte cennettin zéminga çüşürülgen buğday göli tövidin uçigçe dan tutidiken. Bir küni bir momay poşkal bilen nevrisiniñ teritini sürtivétip, poşkalni taşliviptu. Şuniñ bilen buğday Allağa: “İ Alla, yenila méni cennetke qayturup kektin. Séniñ bendiriniñ méni depsende qilişqa başlidi. Bundaq xorluqqa men çidiyalmidim’ dep nale qiliptu. Alla buğdayniñ nalisini añlap, periştilerge: ‘Siler derhal parşge çüşüp, barliq buğdaylarni yigip erşke qayturup kéliñlar’ dep vehi qiptu. Periştiler yer yüzidiki buğdaylarni orup, biz hazir körüp turuvatqan buğdayniñ halitige kelgende, it sézip qélip Allağa mundaq dep iltica qiptu: ‘ Quderlik Alla, qépqalğa muşunçilik aşliqnimu bolsa maña qaldurup qoyğın, sen hemme aşliqni aldurup ketseñ, men néme yeymen?’. İtniñ nalisini añlap, Allaniñ köñli érip, periştilerge: ‘boptu, buni itqa qaldurup qoyuñlar’ dep cékileptu. Şuña bizniñ hazir yevatqinimiz eslide Alla itqa qaldurup qoyğan aşliq bolup, it baqqanlar itniñ qursiqini toyğuzuşni untup qalsa bolmaydiken” [8]. Gerçe bu rivayette İslam dini étiqad eqidisi asasiy orunda tursimu,

emma uniñda yenila it ademni qutulduvalğan deydigan idiyivi çüşençe éniq gevdilendürülgen.

Hazırmu bir qisim uyğurlar arisida itni uluğlaş héssiyatini ipadileydigan bezi adetler saqlangan. Mesilen, anilar baliniñ süt çışı çüşkende, uni nanniñ arisiğa sélip itqa taşlap bérip, ittin mundaq dep yéni çış tileydu:

Patla çışıñni özüñ al,
Unçe çışıñni maña ber.

Undin başqa anilar latiniñ arisiğa itniñ gendisini sélip yasigan. Bileyzükni bovaqniñ bélikiye sélip qoyidu yaki üç burcek qilip tikilge tumarçiniñ içige it gendisini sélip, uni bovaqniñ boyniğa ésip qoyidu ve yaki kiyim-kéçeklirige tikip qoyidu. Muşundaq qilip qoysa, bovaqqa köz tegmesmiş, bovaqni qara basmasmiş.

Öz hayvanliriniñ uyğurlarniñ şaman dinida ilahlaştıruluşi, uluğlinişidiki seveb, eñ qedimki devrlerdila bu xildiki hayvanlarniñ ecdadlarniñ ictimaiy işlepçiqiriş emeliyitide ular bilen qoyuq içki bağlinişqa ige bolğanliqida.

2. Yavayi Hayvanlar Türidiki İlahlar

1) Yolvas-Arslan ve Ularni Uluğlaş

İptidaiy devrlerde ecdadlarniñ işlepçiqiriş qoralliri addiy, tebiet küçlirige qarşı turuş seviyisi töven bolğaçqa, yolvas ve arslanğa oxşas vehşiy hayvanlarğa taqabil turuşqa amalsiz idi. Çünki, cismaniy küç-quvvet ve çebdeslik cehette yirtquç hayvanlar insanlardin köp üstün turatti. Şuña iptidaiy insanlar yolvas, arslan qatarliq hayvanlarniñ üstünlükini menivi cehettin qobul qilip, ularniñ cismaniy küç-qudritini ilahiy çüşençilerge bağliğan. Yene bir menidin éytqanda, iptidaiy insanlar yolvas, arslan qatarliq hayvanlarniñkidek küç-qudret, çebdeslik ve baturluqqa ige boluşni arzu qilğan. Bu xil arzuniñ réalliqqa aylinişini del aşu küçlük, yirtquç hayvanlar (ilahiy hayvanlar)ğa bağliğan. Yeni yolvas, arslan qatarliq hayvanlarğa çoqunuşni qorquç bilen arzuniñ birlişidinde kélip çiqqan dep qarash mumkin. Yolvas, arslanğa çoqunuş mahiyette bu hayvanlarniñ küç-qudritige çoqunuş bolup, “Yeñgili bolmaydigan” bu xil “ilahiy küç”tin qorquş héssiyati bilen bu xil “ilahiy küç”ke ige boluşni arzu qiliş héssiyatiniñ peyda boluşini aldinqi şert qilğan. İnsanlardiki siyasi hökümranliq éhiniñ küçiyişige eğişip, bu xil batur, küçlük, çebdes hayvanlarniñ nami ilahiy hayvanlarniñ nami süpitide batur şahzade, xaqanlarniñ simvollar namıya aylangan. Tarixiy menbelerde “arslanxan”, “arslan tékin”, “yolvasxan”... dégendek namlar bilen atalğan şexsler xéli köp uçraydu. Çünki, qedimki ecdadlirimiz arisida batur şahzadilerge, serkerdilerge

yolvas, arslan qatarliq “ilahiy” hayvanlarniñ nami bilen nam-emel bérilidigan adetniñ barliqi tarixiy matériyallardin melum.

Eñ qedimki devrlerge mensup qiyataş resimliridimu yolvas, arslan qatarliq yirtquç hayvanlarniñ ilahiy obrazi gevdilendürölüp sizilgan. Bu arqiliq ecdadlar özliriniñ vehşiy yavayi hayvanlarğa bolgan çoqunuş hessiyyatini obrazliq ipadilengen.

Bezi caylardiki Uyğur Şamanlarniñ ta бүгүнге qeder yolvasni “qoğdığuçı ilah” qilip kelgenliki melum. Doktor Dilmurat Ömer bu heqte: “Türkiy til quruppidiki milletlerniñ şaman dinida yolvas şamanniñ daimliq qoğdığuçı ilahi bolup, şaman uniñğa çoqunidu. Mesilen, qumuldiki Uyğur şamanlar ve sancidiki qazaq şamanlar arisida yolvas, arslan qatarliq hayvanlarmu ilahiy hayvan süpitide uluğlangan.

2) Téke-Arqar ve Ularni Uluğlaş

Ecdadlarniñ téke-arqarni uluğliganliqini qedimki devrlerge mensup qiyataş resimliridimu ve hazirgiçe saqlinip qalğan bezi adetlerdinmu bilivélişqa bolidu. Rayonimizdin bayqalğan qiyataş resimliride “Her xil qiyapettiki gulca-arqar, tağ tékisi qatarliq hayvanlarniñ resimlirini alahide qilip, mesilen, arqarniñ téni qametlik, müñgüzliri egmeç oyulğandin taşqiri yene şu egmeç müñgüzliriniñ içi-téşığa téximu mubaliğileştürüp, kiçik arqarniñ resimimu bile oyulğan. Bu xil oyuş usuli ecdadlirimizniñ totémi, iptidaiy diniy étiqad paaliyetliri bilen munasivetlik bolup, adette totémğa ait resimler qiyataşlarniñ közge alahide çéqilip turidigan yerlirige oyulidu. Aşu xil totémğa ait resimlarniñ bir-birige asasen oxşap kétidigan nusxiliri çoğay tağliri, Altay tağliri, altun tağliri ve teñti tağliriniñ başqa cayliridin tépilğan qiyataş resimliri içidimu xéli köp uçraydu” [10]. Gerçe yuqiriqi qiyataş resimliridiki körünüşlerge asasen téke-arqarlarni ecdadlarniñ totém qilğanliqini mueyyenleştürgili bolmisimu, emma bu xil hayvanlarni ecdadlirimizniñ ilah süpitide uluğliganliqini perez qilişqa bolidu. Çünki, hazirmu qumul rayoniniñ qara döve yézisida uluğ zatlarniñ meqberisi üstige ve adettiki qebriler üstige téke yaki arqarniñ baş söñitini élip qoyidigan adetler bar. Undin başqa dolan uyğurliri arisidimu qurbanliq qilingan tékiniñ yaki serkiniñ baş söñikini qebre üstige ésip qoyidigan adetler bar. Bu xil hadisilerni uyğurlarniñ şaman dini étiqadidiki téke-arqarni uluğlaş adetliriniñ qalduq tesiri dep qaraşqa bolidu.

3) Buğa-Buğini Uluğlaş

Ecdadlarniñ şaman dinida buğimu ilahiy hayvan süpitide uluğlangan. Qedimki devrlerde ecdadlarda ovğa çiqip qursiqida balisi bar (qoş qat) ana buğa uçrap qalsa atmay qoyup béridigan bir xil adet bolğan. Çünki, “kimi ay-küni yéqinlap qalğan ana

buğini étip öltürse, şu balağa youluqudu” dep qaralğan. Rayonimizdiki tağlardın bayqalğan qiyataş resimliridimu buğa gevdilendürölüp sizilğan ehvallar köp uçraydu. Gerçe uyğurlarnıñ buğini uluğlığanlıqığa ait tarixiy matériyallar kem bolsimu, emma hazirğice saqlinip qalğan bezi adetlerdin ecdadlarnıñ heqiqeten buğini uluğlığanlıqını bilgili bolidu. Mesilen, dolan uyğurliri arisida buğa térisini tumar süpitide yénığa éşivalidığan adetlerni uçritişqa bolidu. Kişilerniñ qarışıçe, buğa térisini yénıda saqlisa, qara basmasmı, qest ötmesmı. Bu menidin qarıganda, buğa “qoğdıguçı ilah” dep qaralğan.

3. Qoş Mekanlıq Hayvanlar Türidiki İlahlar

1) Taşpaqını Uluğlaş

Uyğurlarnıñ ecdadliri taşpaqınımu ilah süpitide uluğlığan. Mesilen, “zémın ve ilahiy kala” epsanisinde: “... ayal teñri yene nahayiti çoñ bir taşpaqını asmandın çüşüp, öziniñ tiniqi bilen çıqqan havadın hasil bolğan su üstide turup yerşarını kötürüp turğan buqını kötürüp turuşqa buyruptu...” [11] dep bayan qilingan. Bu epsanide otturığa qoyulğını uyğurlarnıñ şaman dinidiki ilahiy taşpaqa çüşençisi bolup, yerşaridiki su bilen quruqluqniñ munasivitini sirlıqlaşturup ilahiy taşpaqa bilen ilahiy kaliniñ yuqiri tövenlik munasivitini ipadileydiğan epsanivi çüşençilerge bağlığan. Quruqluqniñ su üstide turuşı iptidaiy insanlarnıñ tepekkurida yer ilahiy kaliniñ üstide turidu, ilahiy, kala ilahiy taşpaqınıñ üstide turidu, ilahiy taşpaqa suniñ üstide turidu deydiğan sirlıq çüşençilerge aylangan. Obyéktip dunyani ilahiylaşturup tepekkur qiliş iptidaiy insanlarğa ortağ bolğan tepekkur usuli idi.

2) Paqını Uluğlaş

Uyğurlarnıñ şaman dini étıqadida paqını uluğlaş xéli muhim orunda turğan. Bu heqte mundağ bir çöçek bar: “Melum bir padişahniñ üç şahzadisi bar bolup, bir küni padişah perman çüşürüp, üç şahzadini oxşaş bolmığan üç nişanga oqya atquzup, oğ qaysi cayğa çüşse, şu caydiki ailiniñ qızığa öylr qoymaqçı boptu. Çoñ şahzade bilen oturançı şahzade atqan oğ ayrim-ayrim ikki öyniñ hoylisiğa çüşüptu. Şuniñ bilen bu ikisi şu öydikilerniñ qizliriğa öyliniptu. Kenci şahzade atqan oğ kölçekke çüşüptu. Kölçekte bir kök paqa bar iken. Şahzade kök paqına öyliniptu. Paqa xaniş axşimi paqa térisini sélivétip güzel bir birige aylinidiken. Uniñ nepis keştiçilik hüniri bar iken, kündüzi paqa tézisini kiyivélip tamniñ biluñida turidiken. Paqa peri nurgun qétim ézini xeterdin qutuldurup qaptu. Kéyin éri ayalniñ kündüzi sésiq paqığa aylinivalmasliqi üçün paqa térisini otqa taşlivétipru. Epsuski, paqa perimu şuniñ bilen teñ ölüptu”. Hazirmu

bir qisim Uygurlar arisida paqini bovaqlarniñ “qoǵdıǵuçı ilahi” deydiǵan çüşençe bar. Bovaqlar aǵrip qélip, héçnéme yégili-içkili unimay, toxtimay yiglaydiǵan bolup qalsa, ikki paqini bovaqniñ dümisige téñip bösükke bölep qoydiǵan adet saqlinip qalǵan. Bundaq qilsa, bovaqlardiki késellik alvastilirini ve cinniñ şamilini qoǵlap çiqiriş meqsitige yetkili, bolarmış.

3) Yilanni Uluǵlaş

Uygurlarniñ şaman dini étiqadida yilanni uluǵlaş mezmunlirimu bolǵan. Bir qisim kişilerniñ yilanni uluǵlaş heqqidiki idiyivi çüşençilirige asaslǵanda, yilanni uluǵlaş bilen ecdihani uluǵlaş çüşençisi özara birlişip téximu sirliqlaşqan. Budda dini eqidiside “uluǵ maytri” ecdiha derexniñ tüvidin adem bolup tirilidu dep qarilidu. Undin başqa bir qisim Uygurlaryila qiriq yaşqa kirse ecdihaǵa aylinarmış dep qaraydu. Bu xil çüşençilerdin qarıǵanda, uygurlarniñ şaman dinidiki yilanni uluǵlaş qarışı budda dini eqidisiniñ tesirini qobul qilip hem yilanni uluǵlaş, hem ecdihani uluǵlaştin ibaret ikki xil étiqad menisige ige bolǵan. Mundaqçe qilip éytqanda, yilanni uluǵlaş-obyéktip hayvani uluǵlaş, ecdihani uluǵlaş-obyéktip dunyada bolmiǵan xiyaliy tesevvurdiki “ilahiy küç-qudret”ke ige mexluqni uluǵlaştin ibaret.

Hazirmu Uygurlar arisida yilanni uluǵlaşni idiyivi menbe qilǵan bezi adetler saqlinip qalǵan. Mesilen, Uygurlar yilan öyge öginivalǵan yaki mehelliniñ melum bir cayini makan qilivalǵan bolsa, uniñǵa çéqilmaydu. Çünki, bu yilan şu öy yaki mehellini qoǵdarmış, şu öyge yaki mehellige amet élip kélermiş. Mundaq yilangá bihude çéqilip zexmet yetküzse yaki yilanni öltürüvetse, u yilanniñ cüpti kélip zexme yetküzgen yaki öltürgen ademni çéqip öltürermiş yaki şu öy, şu mehellige apet yaǵarmış. Undin başqa bezi kişiler yilan müñgüzini amet, bixeterlikniñ tumari süpitide boynıǵa ésivalidu yaki yénida saqlaydu. Buniñdin qarıǵanda, yilan Uygurlarniñ şaman dinida “qoǵdıǵuçı ilah”, “amet élip kelǵuçı ilah” dep qaralǵan.

Yigip éytqanda, Uygurlarniñ şaman dinida hayvan ilahlar “qoǵdıǵuçı ilah” dep qarilip uluǵlangan.

İzahat:

- [1]. Abdukérim Raxman: “Uygúr Folklori Heqqide Bayan”, 464-bet.
- [2]. Abdukérim Raxman Tüzgen “Yipek Yurtidiki Epsane-Rivayetler”, 35-bet.
- [3]. Abduqeyyum Xoca: “Ġerbiy Yurt ve Qedimki Medeniyet”, 51-bet.
- [4]. [5]. Yuqiriqi Kitab, 119-bet.
- [6]. Abdukérim Raxman: “Uygúr Folklori Heqqide Bayan”, 464-bet.
- [7]. Menduxu Bař Muherrirlikide Tüzülgen “Cuńgo Altay Til Sistémisidiki Milletlerniń Epsane-Rivayetleri”, Milletler Neřriyati, 1997-Yil Xenzuçe Neřri, 30-bet.
- [8]. Yuqiriqi Kitab, 33-bet.
- [9]. Dilmurat Ömer: “Altay Til Sistémisidiki Milletlerniń řamanizm Étiqadi”, řincań Xelq Neřriyati.

Çağlarda, hayvanlar san ve küç-quvvet cehette taza ronaq tépip güllengen devrde idi. Klasik devr şairleri tesvirlengen insaniyet qebililiri derexzarlıqlar, öñgürler ve ormanlıqlar içide yaşaşqan, ular aşu makanlirini igileş üçün yirtquç hayvanlar bilen küreş qilğan, şuniñ bilen bile ular öz tirikçilikini tebiy méviler bilen qamdığan. İnsaniyet yéñila dunyağa kelgende ularda tecribimu, qoral-yarağmu yoq, etrapı pütünley yirtquç hayvanlar bilen tolğanıdı, ular özlrini aman-ésen saqlaş üçün derexlerniñ üstini makan tutqan boluşı, kem dégende ularniñ bir qisimi şundaq qilğan boluşı mumkin” [2]. varvarlıq devride ecdadlar asasen derexlerniñ yava méviliri bilen özlriniñ maddiy éhtiyacını qamdığan, yeni eñ deslep derexler ularniñ hayatlıq paaliyitini zörür şert bilen temin etken. Neticide derex iptidaiy insanlarniñ béqindurğuşisıǵa aylangan, yeni ular maddiy éhtiyac cehette derexlerge béqinğan. Şu asasta iptidaiy insanlar éñıda derexler “qutqazğuşı”, “qoğdığuşı” dep qarilıdığan idiyivi çüşençiler şekillengen. Kéyin bezi derexler ecdadlarniñ “ecdad” çüşençisiniñ obyektıǵa aylangan.

Töven dericidiki ictimaiy işlepçiqiriş, turmuş şaraitida derexler heqqidiki idiyivi çüşençiler tedriciy çuñqurlişip bargan. Yeni iptidaiy insanlar del-derexlerniñ yaşaş alahidilikini sirlıq çüşençilerge bağlap tepekkur qilişqa başlığan. Derexlerniñ ünüp çiqişi, ösüşı, neççe esir hetta neççe on esir yaşışı, köpiyış iqtidariniñ alahide küçlük boluşı, derexlerniñ yene iptidaiy insanlarniñ çüşide ayan boluşı, bezi derexlerniñ méve bérişi, bezi derexlerniñ mévi bermesliki, şuniñdek derexlerniñ pesillerdiki özgirişi qatarlıq tebiy qanuniyetler iptidaiy insanlarni heyran qaldurğan. Ular bu xil qanuniyetlik tebiy hadisilerni tebiyttin taşqiri yene bir xil hayatlıq çüşençisige bağlap tepekkur qilğan. Şuniñ bilen ularniñ derexlerdimu idiyivi çüşençe peyda bolğan. Neticide derexlerge ilah süpitide çoqunuş étiqadı téximu çoñqurlaşqan, sirlıqlaşqan. Eñ deslepte derexlerge çoqunuş derexlerniñ maddiy halitige çoqunuş bolğan bolsa, animizm çüşençisi şekillengen devridiki derexlerge çoqunuş derexler rohıǵa çoqunuşni idiyivi mezmun qilğan.

Hazirmu bir qisim Uyğurlarda mueyyen bir derextin perzent tileydiğan adetler bar. Ular yalğuz qéri derexlerni, qebistanlıqtiki derexlerni “roh bar” dep qarap kesmeydu. Çünki mundaq derexlerniñ şaxlırı késip taşlısa, kesküçiniñ qoli tutmas, puti basmas bolup qalarmış, eger mundaq derexni pütünley késip taşlısa, kesküçi ölüp kétermiş. Şuña hazirmu mundaq derexler kişilerniñ neziride ilahiy derex dep qarilip qoğdalmaқта. Mundaq sirlıq derexlerni qumul, turpan ve cenubiy şıncañ rayonlırida hélihém uçratqılı bolıdu.

Bezi Uyğur şamanlar bezi derexlerni özlriniñ qoğdığuçı ilahi qılğan, yeni dolan Uyğurliri arisidiki bezi şamanlar öyniñ etrapidiki birer yalguz derexni yaqi melum bir qedimiy qebristanliqtiki derexni öziniñ qoğdığuçı ilahi qilip, uniñ şexiğa aq tuğ qadap qoyidu hem qerellik halda u derexniñ tüvige birer malni öltürüp qan qilip buy sélip yéza-qışlaş Uyğurliri arisida hazirmu “mévilik derexler ve kişilerniñ turmuşığa eñ yéqin bolğan mévisiz derexlerde yaxşı rohlar bolidu, emma kişilerniñ turmuş dairisidin yiraqraq turidığan yalguz derexler (toğraq, térek)ni köpinçe yaman rohlar igilivalidu. Kişiler mundaq derexniñ yénidin kéçisi ötüp qalsa yaqi mundaq derexniñ etrapida çoñkiçik teret qilip qalsa ve yaqi mundaq derexlerge qaritip tillap, tükürüp qalsa, derexni igilivalğan yaman rohlar kişini zexmilendürüp, késelge giriqtar qilip qoyidu” deydığan çüşençiler bar. Şamanlarniñ davalaş périxonliqidimu muşu xil çüşençiler alahide gevdilendürüldü.

Démek, Uyğurlarniñ şaman dini étiqadidiki derexlerge çoqunuş bir qisim kişilerniñ éñida hélimu çoñqur idiyivi اساسqa ige.

1. Söget Derixni Uluğlaş

Söget derixi Uyğurlarniñ Şaman dini étiqadida muhim rol orunda türidığan ilahiy derex. Söget derixi derexler içidiki eñ burun kökiridığan, aslan tutidığan derex. Gerçe söget derixi mévisiz bolsimu, emma uniñ ecdadlar turmuşı bilen bolğan munasiviti yéqin. Şu sebebtin “söget derixide yaxşı rohlar bolidu” dep qaralğan. Hazirmu Uyğur Şamanlar “söget derixide yaxşı rohlar bar” dep qarap, yalguz sögetke atap qerellik buy sélip turidu. Undin başqa şaman bimar ténige kirivalğan yaman rohlarni qoğlap çiqiriş meqsitidiki périxonluqta qiriq tal söget notisidin teyyarlanğan kiçik süpürge bilen bimarniñ bedinige urup, siyrip qeside oquydu. Yézilarda yene bahar kelgende kiçik qızlar bostan bolğan sögetniñ notisidin postini soyup élip yete tal yaqi toqquz tal örüme çaç yasap “bostan çaç” tileş meniside béşiğa ésisivalidu.

2. Ücme Derixni Uluğlaş

Ücme deriximu Uyğurlarniñ Şaman dini étiqadida muhim orunda turidığan ilahiy derex. Bir menidin élip éytqanda, ücme derixi hemmidin burun méve béridu. Yene bir étiqad çüşençisidin élip éytqanda, ücme derixi yaxşı rohlarniñ makani dep qarilidu. Bir qisim Uyğurlar hélimu “ücme derixi qiriq yil ömür köridü, yeni u rohlarniñ turalğusi, ücme derixiniñ üstige nurgun uşşaq quşlar rohliri makanlaşqan dep qaraydu. Eger ücme derixi işinki tosuvalğan teqdirdimu, işinki başqa tereptin açsa açiduki, hergiz ücme derixini késivetmeydu yaqi yötkivetmeydu” [3]. Cenubiy şıncañ yézilirida kişiler

hoylisiğa ücme derixi tikip östüridiğan adetni yéqinqi devrlergeçe saqlap qalğan. Bu xil adet ücme derixini uluğlaş çüşençisini idiyivi menbe qilğan.

3. Toğraq Derixni Uluğlaş

Toğraq derixi Uyğurlarnıñ şaman dini çüşençisinde bir qeder çoñqur tesirge ige derex. Dolan deryasi vadisinde yaşavatqan Uyğurlarda yalguz, çoñ toğraq derixini roh yaki cin-diviler makanlışıvalğan dep qarap, mundaq toğraqqa atap buy salidigan adet hazirgiçe saqlinip kelgen. Her qandaq quruluş bundaq toğraq bilen duquruşup qalsa, ular quruluş pilanini özgertse özgertiduki, her giz toğraqni késivetmeydu. Yeni héçkim bundaq toğraqni késivétişke cüret qilalmaydu. Şuña, kişiler adette mundaq “ilahiy” toğraqni qoğdaydu, toğraq derixiniñ etrapığa teret qilmaydu, bundaq toğraq derixiniñ şaxlirini xaligançe sundurmaydu. Bundaq toğraq derixige kim çeqilsa, uni késivetse, şu ademniñ put-qoli tütmas, basmas bolup qalidu yaki sarañ bolup qalidu ve yaki ölüp kétidu dep qaraydu. Undin başqa qebristanliqtiki toğraq deriximu xuddi yuqirida bayan qilingan yalguz “ilahiy” toğraq derixige oxşaşla qoğdilidu. Kişiler uniña çeqilmaydu. Dolan Uyğurliri arisidiki bezi şamalarnıñ cin-periliri melum bir tüp toğraq derixige makanlaşqan dep qarilidu. Yeni bundaq toğraq derixi şamanniñ “qoğdiguçi ilah derixi”niñ obyékti qilnğan. Şuña Şaman mundaq toğraqniñ üstige aq tuğ qadap, qerellik halda uniñ tüvige “qan qiliş” arqiliq “qoğdiguçi ilahiy”ğa nezir qilip turidu.

4. Térek Derixini Uluğlaş

Térek deriximu Uyğurlarnıñ Şaman dini étiqadida muhim orunda turğan. Térek derixi mévisiz derex bolsimu, emma uniñ kişiler turmuşi bilen bolğan munasiviti xélila yéqin. Şuña kişiler “térek derixidimu yaxşı rohlar bar” dep qarigan. Yene bezi çüşençilerde yalguz térek derixi cin-alvastilar teripidin igilivélinidu dep qarilidu. Kişiler bundaq qaraşniñ obyékti bolğan yalguz qéri térek derixige dexli yetküzmeydu, hörmetsizlik qilmaydu, ekişçe uni qoğdaydu. Bimar Şamanniñ körsetmisi boyıçe bundaq térekniñ tüvige buy salidu. Qebristanliq dairisi içidiki téreklermu “rohlar bar térek” dep qarilip qoğdilidu.

Adette méyitni qebrige qoyğandin kéyin, kişiler térek şexiğa bir dane tuğni çigip qebre béşiğa qadaydu. Bu “elem” dep atilidu. Her yilliq qurban héyit küni kişiler tupraq béşiğa çiqqanda, qebre béşidiki “elem”ni yéñilaydu, konilirimu öz orunida qadaqliq turuvéridu. Emma “elem” destisi çoqum térek şexidin yaslidu. Başqa derexniñ şaxliri tuğ destisi qilip işlitilmeydu. Bu xil adetler yenila “térek derixide roh bar” deydigan çüşençini idiyivi asas qilğan.

5. Çilan, Cigde, Şaptul, Öruk, Alma, Anar Qatarliq Mévilik Derexlerni Uluğlaş

Çilan, cigde, şaptul, örük, alma, anar qaraqrlıq mévilik derexlerni uluğlaş Uygurlarnıñ Şaman dini étiqadida nahayiti muhim orunda turidu. Bu mévilik derexlerniñ Şaman dini étiqadidiki muhim ornini mévilik derexlerniñ Uygurlar ecdadidıñ iptidaiy cemiyetniñ deslepki basquçlıridiki çeklik maddiy turmuş şaraiti belgiligen. Yeni yuqırıda bayan qılıp ötkinimizdek, mévilik derexler iptidaiy insanlarnıñ eñ deslepki ozuqluq menbesi, şundaqla eñ deslepki hayatlıqniñ muhim kapaliti bolğan. Eñ töven yaşaş şaraitida ular peqet yava mévilerni yığış arqılıq özliriniñ hayatlıq paaliyitini maddiy ozuqluq şaraiti bilen teminligen. Şuña mévilik derexler ularniñ iptidaiy tepekkurida “qoğdığuçı ilah”qa aylangan. Animizm şaraitida mévilik derexler yaxşı roh çüşençisige bağlangan. Çünki, iptidaiy insanlarnıñ tepekkurida peqet ularniñ hayatlıq paaliyitige paydiliq bolğanlıki obyektip şeyilerniñ hemmisi “yaxşılıq ilahi”, “yaxşı roh” çüşençilirige ige qilingan. Eksice, ularniñ hayatlıq paaliyitige tehdit élip kelgenliki obyektip şeyilerniñ hemmisi “yamanlıq ilahi”, “yaman roh” çüşençilirige ige qilingan. Bu menidin élip éytqanda, Uygurlarnıñ Şaman dinida mévilik derexler yaxşı rohlarnıñ makani dep qaralğan. Şuña Uygurlar arisida yalguz, qéri mévilik derexlerni cin-alvastılar terepidin igilivélingan derex dep qaraydıgan idiyivi çüşençiler uçrimaydu.

Şamanlarnıñ davalaşni-bimar ténidiki yaman rohlarni qoğlap çiqirişni meqset qilğan “pére oyuni”dimu tuğ çigkende, Şamanlar argamça (tuğ)niñ üsti teripige yette putaqlıq çilan şexini yaki şaptul şexini qisturidu. Argamça (tuğ)niñ astinçi uçini örük yaki şaptul şexidin yasalğan qozuqqa bağlaydu. Undin başqa bimarni “paklaydıgan” otnimu cigde, örük qatarlıq mévilik derexniñ otunığa ot yéqış arqılıq teyyarlaydu. Bu xil paaliyetlerde pütünley mévilik derexlerni işlitiştiki yaxşı rohlarnıñ yardimi bilen teltöküs qoğlap çiqiriştur. Hazirmu bir qisim Uygurlar yene tuyuqsız micezi buzulup, bel-puti ağrip qalsa, anar, örük qéqi (güle), şaptul qéqi, alma, amut, çilan, cigde, yañaq qatarlıqlarni birer molliniñ aldığa apirip ayet oqutup, “démide” qilip yeydıgan adetni davanlaşturup kelmekte. Gerçe bu mévilerge mezmun cehette İslam dini ayetliri oqulsimu, emma yene bir menidin qarıganda, bu xil adet mévilerde yaxşı rohlar bolup, ular bedenidiki yaman rohlarnıñ késellik tesirini qoğlap çiqiridu deydıgan idiyivi çüşençini menivi esas qilğan. Yene bir qisim kişiler anar yégende, anarnıñ postini xalıgan cayğa taşlivetmey, tekçige yaki dessilip ketmeydıgan cayğa qoyup qoyidu, bezide anar postini köydürüp rohlarğa buy salidu.

Démek, Uyğurlarnıñ Şaman dini étiqadidiki mévilik derexlerni uluğlaş bolsa “mévilik derexlerde yaxşı rohlar bolidu” deydıǵan étiqad çüşençisini nezeriyivi esas qılǵan halda şekillengen.

İzahat:

- [1]. Çén Linşu Tüzgen “Dinşunaslıq Qaidiliri”, Siçüen Univérsitétı Neşriyatı, 1988-yil, Xenzuçe Neşri, 196-bet.
- [2]. Morgan: “Qedimki Cemiyet”, 1-qisim, 37-bet.
- [3]. Dilmurat Ömer: “Altay Til Sistémisidiki Milletlernıñ Şamanizm Étiqadı”, 98-bet.

X. Bab: Uyğurlarnıñ Şaman Dinidiki Quş İlahliri

Quşlarnı uluğlaş Uyğurlarnıñ Şaman dinida nahayiti muhim orunda turidu. Ecdadlarnıñ iptidaiy étiqadida quş türidiki ilahlarnıñ peyda boluşı ularnıñ iptidaiy ovçılıq turmuş şekli bilen ziç munasivetlik. Töven dericilik işlepçiqiriş vasitiliri şaraitida quşlarnı ovlaş başqa hayvanlarnı ovlaştın köp qiyin idi. Yeni quşlarnıñ ikki qanitığa quşlarnı tayinip kökte pervaz qillalışı eyni devrdiki iptidaiy insanlarnıñ quşlarnı boysunduruş iqtidaridin köp üstün turatti. Bundaq fiziologiyilik iqtidar iptidaiy insanlarnıñ tepekkurida quşlarda insan küç-qudritidin üstün turidığan “ilahiy qudret bar” deydişan ilahiy çüşençini peyda qilğan. Yene bir cehettin, iptidaiy insanlarda quşlarğa oxşas kökte pervaz qiliş qudritige ige boluş arzusi peyda bolğan. Neticide iptidaiy insanlardiki heyran boluş bilen arzu qiliş qarişi quşlarnı ilahlaşturup çoqunuştın ibaret étiqad çüşençisini ve étiqad şeklini barlıqqa keltürgen. Animizm şaraitida “adem ölgendin keyin uniñ rohi ilahiy quşlarğa aylinip kétidu” dep qaralğan. “Türkiy tillar bilen sözlişidığan her qaysi milletlerde quşqa çoqunidığan adet xéli köp idi. Orxun deryasi boyidiki qedimki Türk meñgü taşlırida Uchdy (Uçti) dégen bir söz bar bolup, ademler ölüp ketkenlerni ‘çaçrap ketti’ dégen ibare arqiliq ipadileytti. Taki X. Esirdin keyinmu, ademler ölüp ketkenlerni Boedy Shungar (Şuñqar boldi) dégen söz bilen ipadilidi” [1].

Tarixiy xatirilerde, Uyğurlarnıñ ecdadliri naminiñ xenzuçe yézilişiniñmu quşlar bilen munasivetlik ikenliki heqqidiki bayanlar xatirilengen, yeni “Cnyüenniñ 4-yili (788-yili) Uyğurlar tañ sulalisidin öz millitiniñ namini xenzuçe xet bilen tercime qilip yézip bérişni iltimas qilğanda, ular “Uyğur” menisidiki “.....” dégen xetni “.....” Qilip yazdi hemde buni ‘laçindek çaqqan uçidığan dégen menide’ dep izahlidi” dep xatirilengen.

Arxéologiyilk tekşürüşlerdimu Uyğurlar ecdadiniñ quşlarğa çoqunuş adetliri haeqqidiki pakit matériyallar xéli köp uçraydu. Mesilen, Altay rayonidin yéñi taş qoral devriniñ desleoki basquçığa ait ğar resimliri tépilğan. Köktoqay nahayisiniñ tañbali ta (tamğiliq taş)ğariğa sizilğan resimlerde bir xil qizğuç méniral xam matériyal qilingan. Resimniñ üsti qismiğa oxşas merkezlik ikki yumulaq, yéniğa bulutqa oxşap kétidığan resim sizilğan. Töven teripige béşiğa pey qisturuvalğan qalpaq kiygen, pişaniside neççe onlığan qisqa qoruqlar bar adem resimi sizilğan bolup, uniñ yüz-közliri, qaşlıri, ağızi nahayiti éniq bilinip turidu [2]. Undiñ başqa “timen deryasi sahilidiki qedimiy qebrige depne qilingan ayalniñ... béşiğa uçluq kigiz qalpaq kiyidürülgen, qalpaqniñ yéniğa ikki

tal quş péyi qisturulğan (bezi qebrilerdin tépilğanliriğa ikkidin tartip beş tal, toqquz talğıçe her xil reñdiki quş péyi qisturulğan)” [3].

Yuqiriqi tarixiy uçurlar ve arxéologiyilik pakitlardin qariğanda quşlarğa çoqunuş Uyğurlarnıñ Şaman dini étiqadida ve ictimaiy işlepçiqiriş turmuşida xéli çoñqur idiyivi tesirge ige bolğan. Bezi quşlar ilahiy quş süpitide uluğlangan bolsa, yene bezi quşlar totém (ecdad) süpitide uluğlangan.

1. Qağini Uluğlaş

Qağa ölgen hayvanlarnıñ tapini (göşini) yeydiğan göşxor quş hésablinidu. Uyğurlar arisida hazirğa qeder saqlinip qalğan Şaman dini çüşençiliri ve étiqad adetliride qağa heqqidiki idiyivi çüşençilerni uçratqili bolmaydu. Yeni Uyğurlarnıñ Şaman dini çüşençiliri bilen qağini qandaq idiyivi bağlinışqa ige ikenliki heqqide éniq matériyal menbesi bolmisimu, emma xelqimiz içide hazirğıçe saqlinip qalğan bir qisim idiyivi çüşençilerdin qağini uluğlaşniñ iznalirini uçratqili bolidu. Mesilen, hazirmu bir qisim Uyğurlar qağini “xeverçi quş” dep qaraydu. Şuña birer öyniñ yénidiki derexlerge qağa kélip qonup qağıldisa, kişiler “birer xever élip keldi” yaki “öyge méhman kélidiğan oxşaydu” dep bilip, qağığa qarap:

Xoş xever élip kelseñ ağıziñğa yağ,

Şum xever élip kelseñ ağıziñğa taş.

dep tovlaydu. Buniñdin qariğanda, qağa hem xoş xever hem şum xever élip kélermiş. Bir qisim kişiler hazirmu “qağini öltürüş yaxşı emes” dep qaraydu. Undin başqa Uyğur xelq éğiz edebiyatidimu bu xil qaraş melum dericide öz ipadisini tapqan. Mesilen, “ur toqmaq” namliq çöçekte qağiniñ ilahiy obrazi yaritilğan. Bu çöçekte bir bovay bir qağini tutuvaldığandin kéyin, qağa zuvangın kirip bovaydin qoyup bérişni ötüngeñliki, bovay qağini qoyuvetkendin kéyin, qağa bovayniñ şepqitige rehmet éytiş üçün bovayniñ üç türlü telipini orundap, bovayğa “éçil dastixan”, “altun tézekleydiğan eşek”, “ur toqmaq” qatarliq xasiyetlik, ilahiy xisletke ige nersilerni sovğa qilğanliqi bayan qilingan. Çöçekte ipadilengen qağa heqqidiki idiyivi çüşençini Uyğurlarnıñ Şaman dinidiki “qoğa ilah”qa çoqunuşniñ idiyivi menbesi dep qariğili bolmisimu, emma çöçekte ilahiy qağa obrazi yaritilğanliqığa höküm qilişqa bolidu. Yene bir tereptin, bu xil idiyivi çüşençilerniñ peyda boluşini buddizm şaraitida budda nomliridiki qağa heqqidiki rivayetlerniñ teñritéğiniñ cenubidiki ecdadlar arisida tarqilip belgilik idiyivi tesir qozğığanlıqidinmu ayrim qaraşqa bolmaydu. Yeni budda nom rivayetliri arisida “qağa bilen toz” dégen bir rivayet bolup, uniñda “burunniñ burunisida bocéli éli

(.....)diki kişiler ezeldin quş körüp baqmı8aniken. Eyni çağda şimal terepte Cixuen (.....) dep atilidiğan bir el bolup, bu eldikiler bucéli élige bir qağini élip keptu. Bocéli élidikiler qağini körüpla qaltis yaqturup qaptu hem uni ilahiy quş bilip etivarlap béqip aşlıq, méve-çévilerni bériptu. Künler ötüptu, aylar ötüptu, bu xever yiraqlarğa taraptu. Şuniñ bilen qağılarnıñ hemmisi bocéli élide qağini yaxşı köridiğanlıqini biliptu. Yercahandiki hemme qağılar terep-tereptin uçun kélip san-sanaqsız bolup kétéptu. Pütün elde yuqiri-töven hemme adem qağılarnı bez-beste béqip, qağılarga qattıq hörmet bildürüptu...” [4] dep bayan qilingan. Undin başqa İslam dini rivayetliridimu qağa tilğa élindu. Mesilen, Rabğuziniñ “Qissesul Enbiya” namliq esiride: “Bir küni hezriti Adem mekkini tavab qılışqa ketti. Habil cañgaldı qoy béqip turğan çağda, Qabil kélip uni taş bilen urup öltürdi ve uniñ ölükinı taşlap kétép qaldı. Üç kündin kéyin kélip uniñ ötéxiçe yatqanlıqini kördi. Uni yoşurup qoyay dep oylıdı, lékin yoşuruşni bilmeytti. U atam kélip körüp qalsa, ménimu şundaq qilıdu dep ıztırapqa çüştı-de, Habilniñ ölükinı bir qapqa sélip üç künk ötürüp yürdi. Quşlar yerde qoysa yéyiş üçün Qabilniñ arqısidin uçup yürüşetti. Şu esnada şaytan lein bir qağa sürıtide bolup yene bir qağini öltürüp tumuşqi bilen yerge kömdi. Uni körgen Qabil Habilni hem yerge kömdi. Emma, Hezriti Adem kétéş vaqtıda Habilni tapşurup, bir tüp sögetni guvahçi qilğaniken...” [5] dep bayan qilingan.

Yuqırıqi rivayetlerge esaslanğanda, Uyğurlarnıñ Şaman dinidili qağa heqqidiki ilahiy çüşençiliri kéyin qobul qilingan budda, İslam dinliridiki rivayetlerde tilğa élingan qağa heqqidiki çüşençilerniñ küçlük tesirige uçrığan dep qaraş mumkin.

2. Kök Kepterni Uluğlaş

Kök kepter Uyğurlarnıñ Şaman dini étiqadida xéli muhim orunni igiligen. Uyğurlar arisida kök kepter heqqide mundaq bir rivayet saqlinip qalğan: “Burunqi zamanda bir kişi buğdayni moma tüvige çeş qilip qaplarga qaçılışqa kırışıptu. U qaplarga qaçıla-qaçıla çeş buğdayni qaçilap tügitelmeptu. U eceblinip mominiñ uçığa şundaq qarisa, mominiñ uçığa qonuvalğan bir kök kepterniñ ağızidin buğday tökülüvatqanmış. Héliqi kişi mominiñ uçığa qarığan bilen teñ héliqi kök keptermu uçup kétéptu. Şuniñ bilen buğdaymu çüşüştin toxtaptu. Şundin étibaren Uyğurlar aşu kök kepterniñ simvoli süpitide ünçilerni yumşışıştin başlap taki xaman élišni axırlaşturğanga qeder bir balğam yumşıtilmiğan ünçini moma uçığa bağlap qoyidigan boptu.”

Bu rivayette kök kepter aşlıq ata qilğuçi “ilahiy quş” dégen idiyivi çüşençe ipadilengen. Hazırmu cenubiy şıncañniñ bezi yézilirida muşundaq adetni uçrıtişqa

bolidu. Undin başqa Uyğur Şamanlar roh köçürüş përixonliqini élip barganda, put-qoli tuyuqsız télip ağriş késilige gırıptar bolğan bimarnı “davalaş”ta bimarnıñ ağrığan butıǵa bir dane kök kepterni aq yıp bilen baǵlap, yaman rohlarnı qoǵlap çiqiriş qesidisi oquydu. Şamanlarnıñ qarişice, muşundaq oqusa, bimarnıñ put-qoliǵa kirivalğan yaman rohlar kök kepterge köçüp kétermiş.

3. Qarlıǵaçni Uluǵlaş

Uyğurlarnıñ Şaman dinidiki animizm çüşençisinde quşlardimu roh bar dep qarilidu; yene “yaxşı ademler ölse, rohi ilahiy quşqa aylinip kétidu” depmu qarilidu. Yézilardiki Uyğurlarnıñ hazırǵa qeder qarlıǵaçni uluǵlışını yuqırıqi idiyivi çüşençiler اساسida kélip çiqqan dep qaraş mumkin. Çünki qarlıǵaç Uyğurlarnıñ ailivi turmuşıǵa eñ yéqin quşlarnıñ biri. Uniñ üstige qarlıǵaç her yili baharda qaytip kélip, kişilernıñ öyhucriliriǵa yaki ayvan-péşayvanlarǵa uva salidu. Kişiler qarlıǵaç uvisini hergiz buzuvetmeydu. Yene bir menidin éytqanda, qarlıǵaç kişilernıñ işlepçiqiriş, turmuş paaliyetlirige ziyan-zexmet yetküzmeydu. Şu sebebtin ecdadlar qarlıǵaçni “yaxşılıq quşı” yaki “yaxşı roh” dep qarap uluǵlıǵan boluşı mumkin. Kişiler hazırmu “qarlıǵaç uva salmıǵan öydin beriket qaçidu” dep qaraydu. Şuña qarlıǵaçni etivarlap qoǵdaydu. Kişilernıñ qarişice, qarlıǵaçni tutqan yaki öltürüvetken adernıñ put-qoli titreydiǵan bolup qalarnıñ.

Yézilardiki yaşqa çoñ kişiler qarlıǵaçni uluǵlaşnıñ idiyivi menbesi “paşa bilen yılan” dégen rivayette baǵlap, qarlıǵaç insanlarnı yılannıñ balayıapitidin qoǵdap qalğan déyişidu. Emeliyette bu yehudiylarnıñ qedimki rivayetliridin biri bolup, “Tevrat” arqiliq “İncil”ǵa, “İncil” arqiliq İslam dini rivayetliri arisiǵa siñp kirip, kéyin Uyğurlar arisiǵa tarqalğan.

Yigip éytqanda, Uyğurlarnıñ qarlıǵaçni uluǵlışı ularnıñ yéza igilik işlepçiqiriş ve turmuş paaliyetliri bilen ziç munasivetlik.

4. Ségiz Xanni Uluǵlaş

Ségiz xanmu Uyğurlar uluǵlıǵan quşlarnıñ biri. Adette ségizxan kişilernıñ işlepçiqiriş, turmuş paaliyetlirige héçqandaq ziyan yetküzmeydu. Uniñ üstige u intayin sezgür quş bolup, kişiler uni “xoş xever yetküzgüçi” dep qarıǵan. Ecdadlar ségizxannıñ insanlar turmuşı bilen bolğan munasivetige ve uniñ sezgürlükige اساسen “yaxşı roh” süpitide uluǵlıǵan boluşı mumkin. “Bügünge qeder Uyğur, Qazaq kişiliri ségizxannıñ öyiniñ aldida sayravatqanliqini körse, çoqum yiraqtin méhman kélidiken yaki yiraqtiki

méhmanniñ béşaritiní bérivatidu dep qaraydu. Emma uniña çoqunmaydu, peqet muqeddes quş ornida köridü” [6].

Ízahat:

- [1]. Yañ Şeñmin Tüzgen “Qedimki Uygurlar”, 297-bettiki statığa qaralsun.
- [2]. Abduqeyyum Xoca: “Ġerbiy Yurt ve Qedimki Medeniyet”, 12-bet.
- [3]. Yuqiriqi Kitab, 47-bet.
- [4]. Xen Tiñci: “Nom Bilimliri Xezinisi”, siçüen xelq neşriyati, 1995-yil Xenzuçe Neşri, 454-bet.
- [5]. Rabguzi: “Qissesul Enbiya”, 51-bet.
- [6]. Dilmurat Ömer: “Altay Til Sistémisidiki Milletlerniñ Şamanizm Étiqadi”, 1995-yil Xenzuçe Neşri, 90-bet.

XI. Bab: Uyğurlarniñ Şaman Dinidiki Adem Bedinige Çoqunuş

Şaman dinida adem ténigá çoqunuş adette adem téniniñ melum qismigá yeni ademniñ cinsiy ezasigá çoqunuş bilen xaraktérinidu. Ademniñ cinsiy ezasigá çoqunuş-ayallarniñ cinsiy ezasigá çoqunuş ve erlerniñ cinsiy ezasigá çoqunuştin ibaret ikki xil menige ige. Ademniñ cinsiy ezasigá çoqunuş iptidaiy insanlarniñ özliriniñ peyda boluşi heqqidiki sadda çüßençiliri اساسida şekillengen. Ayallarniñ cinsiy ezasigá çoqunuş hadisisi ana uruqdaşliq cemiyitide-ana cinsini اساسiy neseb birliki qilidigan cemiyette peyda bolğan. Bu devrde iptidaiy insanlar özliriniñ hayatliq menbesini-köpiyiş menbesini aniniñ cinsiy ezasigá bağlap tepekkur qilğan. “Ayal ecdadqa çoqunuş bilen bile barliqqa kelgini ayalniñ cinsiy ezasigá-ayal cinsqa çoqunuş bolup, ayal cinsqa çoqunuş mahiyette ‘ayal ilah’ bilen oxşaş menige ige étiqad. U ayal étiqadqa çoqunuşniñ tereqqiy qilğan şekli. Ularniñ oxşaymaydigan yéri şuki, aldinqisiniñ ipadiliniş şekli bir pütün ayal obraziniñ boluşini telep qilmaydu, belki bivasite halda ayal cinsniñ öz ténige çoqunidu hem simvolluq nesriler bilen ipadileşkimu bolidu” [1].

Uyğurlar ecdadiniñ ayal cinsqa çoqunğanliqi heqqidiki medeniyet izliri rayonimizdin tépilğan qiyataş resimliridimu öz ipadisini tapqan. Undin başqa qedimki qebrilerdin tépilğan arxéologiyilik matériyallar içidimu bu türdiki medeniyet izliri xéli gevdilik orunda turidu. Kөнçi deryasi sahilidiki 4900 yil burunqi devrlerge toğra kélidigan qedimki qebrilerni arxéologiyilik tekşürgende, “bezi qebrilerdin yene yağaç ve taştin nepis işlengen ayal obrazidiki qorçaqlar tépilğan. Bu qorçaqlarniñ köksi ve kasisi gevdilendürülgen. Qorçaqlarniñ yüzitom siziqlar bilen ipadilengendin taşqiri, köksige gevdilik ikki topça çiqirilğan...” [2].

Undin başqa yene “lopnurdiki көнçi deryasi vadisidin tépilğan 3800-4000 yillar burunqi devrge toğra kélidigan ceset yéniğa taş ve yağaçtin obrazliq qilip yasalğan qorçaqlar qoyulğan. Qumuldiki yanbolaq qedimki qebrileridimu ayalğa teqlid qilip yasalğan (uyatliq ezaliri alahide gevdilendürüp yasalğan) yağaç qorçaqlar (erlerniñmu bar) tépilğan. Bularniñ hemmisi matriarxarliq tüzümi basquçidiki omay (ayal)ğa séginidigan iptidaiy étiqadniñ belgiliri idi” [3].

Hazir Uyğurlar arisida bulaqtin perzent tileydigan adet saqlinip qalğan bolup, “ilahiy bulaq”ni ikki xil menige ige dep qaraşqa bolidu. Biri, u suni uluğlaşniñ bir xil şekli; yane biri, u ayalniñ cinsiy ezasiniñ simvoli. Uyğurlar ayallarniñ cinsiy ezasini “paqa” depmu ataydu. Yeni paqa ayal cinsniñ simvoli qilinidu. Şuña Uyğur Şamanlar ayallarniñ tuğmasliq késilini davaliganda, paqiğa oquydu.

Ata uruqdaşlıq devrige kelgende, erlerniñ cinsiy ezasiğa çoqunuş étiquadi peyda bolğan. Şundaqla bu xil étiquad şekli er ecdadqa çoqunuşniñ kélip çiqışığına esas bolğan. Yene bir cehettin élip éytqanda, bu devrde iptidiay insanlar özliriniñ hayatlıq yiltizini ayal cins bilen er cinsniñ qoşuluşığına-ikki cinsniñ birlikige bağılan. Mana buni iptidiay insanlarniñ özliriniñ siri ve menbesi heqqidiki deslepki izdiniş dep qaraşqa bolidu.

Yuqiriqi qebrilerdin yene erlerge vekillik qilidiğan her xil qorçaqlar tépilğan. Hazirmu xoten rayonidiki bezi Uyğur ayallirida axşimi ormanlıqqa kirip, melum bir derextin perzent tilep, uni qoçaqlaydiğan adetler uçraydu. Ayalar perzent tileş meniside axşimi qoçaqlaydiğan “ilahiy dereş” mahiyette er cinsqa vekillik qilidu. Derexniñ putaqliri erlerniñ cinsiy ezasiğa simvol qilinidu. Şamanlarmu birer erge qest qılmaççı bolsa, derexniñ şexidin qozuq yasap, uniña qestname okup, uni öyniñ otturisiğa yaki işik bosuğiniñ astığına çoñqur qéqip kömüvétidu. Bu qozuqmu erlerniñ cinsiy ezasiğa simvol qilinidu.

Qedimki cesetlerge er-ayallıq cinsiy ezasi akahide gevdilendürülüp yasalğan qorçaqlarniñ qoşup depne qilinişi ecdadlar arisida er-ayal ecdadqa çoqunuş étiquadi peyda boluştin burun er-ayalniñ cinsiy ezasiğa çoqunuştin ibaret iptidiay éytqad şekliniñ peyda bolğanlıqini ispatlap béridu. Bundaq alahide yasilip, méyitlar bilen bile depne qilingan qorçaqlar er yaki ayalniñ “ilahiy ezaliri”ğa simvol qilingan. Yene bir cehettin, cesetlerge er-ayallıq cinsiy perqi alahide gevdilendürülüp yasalğan qorçaqlarni qoşup depne qiliş aditi ecdadlarniñ ecdad rohığına çoqunuş étiquadi bilen ecdadniñ cinsiy ezasiğa çoqunuş étiquadiniñ bir gevdige aylinip ketkenlikini, şundaqla bu xil étiquad şekliniñ şaman dininiñ étiquad mezmunliriniñ öuhim terkibiy qismığına aylanganlıqini ispatlaydu.

Adem ténige çoqunuş étiquadi terkibide yene anılarniñ köksini uluğlaş mezmunlirimu bar bolup, buni çoqunuş dericisige kötürülgen dep qaraşqa bolmisimu, emma, anılarniñ köksi ademniñ eñ deslepki ozuqluq menbesi dep qarilip uluğlangan. Şuña Uyğurlar ana sütini qedirleydu. Uni paklıqniñ simvoli dep qaraydu. Anıarmu köksidin bir témim sütinimu yerge ziyade témitivetmeydu. Kişilerniñ qarişice, süt yerge témip ketse, anılarniñ köksi ağırip qalarmış. Qedimki qebrilerdin qézivélingan ayallarığa teqlid qilip yasalğan qorçaqlarniñ köksi ve köks topçisiniñ alahide gevdilendürülüp yasılışinimu ana köksini uluğlaş menisige ige dep qaraşqa bolidu. Mesilen, zağunluq qedimiy qebristanlıqiniñ “85. QZM nomurluq qebriniñ yénidiki kiçik bir qebrige depne qilingan bovaqniñ cesiti téximu alahide... bovaqniñ béşığına alahide toqulğan içi qizquç, teşi kök, tivitliq yuñ bök kiydürülgen. İkki közige ikki dane taş basturup qoyulğan...

bovaqniñ baş teripige qoyniñ yélinidin tikilgen émizek (içide qétip qalğan süt qalduqi bar) sélingan...” [4]. bu qebridin tépilğan axiretlik buyumlar içidiki qoyniñ yélinidin yasalğan émizek süt uluqluqi ve anilar köksiniñ uluqlinişi heqqidiki pikrimizni ispatlap béreleydu.

İzahat:

[1]. Lüdaci: “Dinşunasliq Omumiy Nezeriyisi”, 365-bet.

[2]. Abduqeyyum Xoca: “Ġerbiy Yurt ve Qedimki Medenieyt”, 47-bet.

[3]. Yuqiriqi Kitab, 80-bet.

[4]. Yuqiriqi Kitab, 55-bet.

XII. Bab: Uyğurlarnıñ Şaman Dinidiki Totém Étiqadi

Totém étiqadi Uyğurlarnıñ Şaman dini çüşençisinde nahayiti muhim orunda turidıǵan bir xil étiqad katégoriyisi. Şundaqla u ecdadlarnıñ öz menbesi üstide izdengen eñ deslepki tepekkur şekli. İptidaiy cemiyet şaraitida ecdadlar özliriniñ yaralmışını özliriniñ ictimaiy işlepçiqiriş turmuşıǵa alahide tesir körsetken hayavan, derex ve quşlarǵa baǵlıǵan. Melum menidin éytqanda, ecdadlardiki bu xil étiqad çüşençilirini ularnıñ özlirini çüşinişke baǵlıǵanlıǵınıñ inkasi dep qaraşqa bolıdu. Çünki, tebiet étiqadçılıǵı devride iptidaiy insanlar peqet adem bilen tebiet dunyasi otturisidiki sebebnetıcilik munasivetlerni, tebiettiki obyektıp şeyilerniñ tebiy qanuniyetlirini, tebiet hadisilirini iptidaiy tepekkurida siriqlaşturup, ilahiylaşturup çüşengen bolsa, totém çüşençisi şekillengendin kéyin, bir qeder tüzümleşken totém étiqadi ve adem bilen adem otturisidiki yiraq-yéqinliq munasivitini ipadileydıǵan qandaşlıq çüşençisi barlıqqa kelgen.

Tarixiy menbeler ve hazirgiçe saqlinip qalǵan qalduq étiqad adetlirige اساسen Uyğurlarnıñ Şaman dinida “totém” dep qaralǵan obyektlarni totém hayvanlar, totém derexler ve totém quşlar dep üç gurppıǵa bölüşke bolıdu.

1. Totém Hayvanlar

Bezi epsane-rivayetler, tarixiy uçurlar ve bezi qalduq adetlerdin qarıǵanda Uyğurlarnıñ ecdadlırı hayvanlardın böre, qaplan, şir, éyiq, öçke qatarlıqlarni totém dep qarıǵan.

1) Böre Totémi

Uyğurlarnıñ ecdadi “totem” dep qarıǵan böre bezi rivayette çışı böre, yene bezi rivayette erkek böre dep tesvirlinidu. Bu xil ehvalni ikki xilformatsiyiniñ yeni ana uruqdaşlıq cemiyiti bilen ata uruqdaşlıq cemiyitiniñ roşen inkas dep qaraşqa bolıdu. Mesilen, “Cuname”de xatirilgen Türklerniñ ecdadi heqqidiki rivayette: “Türklerniñ ecdadi aşna isimlik uruq iken. Ular qoşna el teripidin yoqıtılıp, peqet putliri késivétilgen bir oǵul bala saq qaptu. U bir çışı bõriniñ ozuqlanduruşı bilen çoñ boptu. Kéyin böre balidin hamilidar boptu. Oǵul bala ziyankeşlikke uçridıǵandın kéyin, böre idiqut dõlitiniñ şimalidiki taqqa qéçip bérıp, şu yerde on oǵul tuǵuptu. Ular nıñ evladlırı barganséri köpiyip, neççe yüz aililikke yétiptu. Neççe esirler ötkendın kéyin, ular taǵ ğarliridin çiqip curcanlarǵa teve boptu ve altun taǵniñ küngey teripide makanlışıptu” [1] dep bayan qilingan. Yene “Şimaliy sulaliler tarixi”da muşuniñǵa oxşas bir rivayet xatirilengen bolup, uniñda: “Türkler burun ğerbiy déñizniñ ğerbide yaşıǵaniken. Ular nıñ

uruqiniñ ismi aşna bolup, başqiliri qebile iken. Ularniñ hemmisi qoşna el teripidin yoqitiliptu.

Peqet putliri késivétlige bir oğul bala bir çiši bõriniñ ozuqlanduruşı bilen saq qélip çoñ boptu. Bõre bu balidin hamilidar boptu. Kéyin héliqi bala yav leşkerliri teripidin ziyankeşlikke uçraptu. Bu çağda bir evliya héliqi bõrini ğerbiy déñizniñ şerqidiki idiqutniñ ğerbige caylaşqan şimaliy tağqa apirip qoyuptu. Bõre u cayda on oğul tuğuptu. Ularniñ evladliri çoñ bolup köpiyiptu. Ularniñ her qaysisiniñ özige xas ismi bolup, aşna şir ularniñ içidiki biri iken. Aşna şirniñ vaqtıǵa kelgende ular tağdin ayrilip curcanlarǵa teve boptu” [2] dep bayan qilingan. Undin başqa yene “Cuname, Türkler Tezkirisı” de xatirilengen “Türklerniñ kélip çiqişi” dégen rivayettimu: “... ularniñ qebilisidiki çoñlarniñ éytişice, abañbu (...) aka-uka 17 adem bolup... ularniñ hemmisi bõridin tuğulğaniken...” [3] dep bayan qilingan. Bu rivayette, 17 aka-ukiniñ biri bolğan nişidu (...)niñ uǵlı naduluş (...)niñ on xotun alğanliqi, perzentliriniñ hemmisi ana cemey namini famile qilğanliqi sözlinidu. Yuqiriqi rivayetlerniñ mezmunidin qarıǵanda, hemmiside ana ecdad çüşençisi ana bõriniñ totém qilinganliqi arqiliq ipadilengen. “Cuname, Türkler Tezkirisı”de: “Türklerniñ bayriqiǵa altun reñlik altun reñlik bõre béşi çüşürülgen, nõkerler foli (Uyğurçe Bõre) dep atalğan. Bu bõre dégenlik. Ular esli bõridin tuğulğan dégen sözdur. Şuña bu eslini unutmasliqniñ nişani qilingan” déyildiǵan [4]. “1957- yili taşqi moñğuliyiniñ arxéologi dorumcasolo miladi 570-yili Türk xaqani Moyunçurniñ ornatqan bir aǵabeydisini tapqan muşu aǵabeydige bir kök ana bõrini émip turğan bir baliniñ süriti oyulğan” [5].

Uyğurlar ecdadiniñ erkek bõrini “totém” qilğanliqi heqqidimu mundaq rivayetler saqlanğan: mesilen, “Oğuzname”de: “... tañ süzülgende, Oğuzxaqanniñ (137) çedirıǵa künde bir yoruq çüsti (138) u yoruq içidin, kök (139) tüklük, kök yayiliq çoñ (140) bir erkek bõre çiqti (141)... qarisa, leşkerlerniñ aldida (148) kök tüklük, kök yayiliq (149) çoñ bir erkek bõre (150) yol başlap méñivatqan, buniñ bilen (151) ular bõriniñ keynidin (152) egişip ilgilididi (153) erkek bõri yoldin toxtidi. Oğuzmu leşkerliri bilen birge toxtidi (156) ...” [6] dégen bayanlar bar.

“Uyğurlarniñ kélip çiqişi” dégen rivayette mundaq bayan qilingan: “égiz harviliqlar qedimki qizil turalarniñ neslidin iken... Hun Teñriqutiniñ ayali ikki qiz tuğqan bolup, bu qizlar nahayiti çirayliq iken. Bu eldiki ademler u qizlarni periler déyişidiken. Hun Teñriquti: ‘muşu qizlirim qandaq kişilerge cora boluşı mumkin? Ular teñri bilen corilaşsa bolidu’ deptu. Şundaq qilip teñriqut Hunlar éliniñ şimalidiki adem

qedimi yetmigen cayğa égiz bir qorğan saldurup, qizlarni qorğanda caylaşturup: “qizlarni teñtiniñ özi kélip qarşı élišini ötünimen’ deptu. Aridin üç yil ötkende qizlarniñ anisi qizlarni körmekçi bolğanda teñriqut: ‘bundaq qilişqa bolmaydu, ularniñ bu dunya bilen alaşisi üzülgen’ deptu. Yene bir yil ötkende bir qéri böre peyda bolup, kéçekündüz qotğanni yaqilap huvlaydığan boptu. Böre qorğan téminiñ tüvini kolap bir uva yasaptu. Künler ötüvériptu. Böre zadi ketmeptu. Künlerniñ biride qizlarniñ kiçiki açisiğa. ‘dadam méni muşu qorğanda caylaşturup qoyğanda teñri bilen cora boluşumni arzu qilğan. Bügünge kelgende böre peyda bolidu. U bir ilahiy mexluq yaki periştiniñ özi’ deptu ve qorğandin çiqip, borige cora bolmaqçi boptu. Siñlisidin bu sözni añlığan açisi qattiq çöçüp kétip: ‘bu hayvan tursa, uniña cora bolimen déyiş ata-animizmğa qilingan haqaret!’ deptu. Siñlisi açisiniñ sözige qulaq salmay qorğandin çiqip, borige cora boptu. Uniñdin bala tuğuptu. Ularñ evladi köpiyip, bir döletni vuvudqa keltürüptu” [7].

Yuqiriqığa oxşap kétédiğan bir rivayet “Büyük Türk Tarixi” dégen kitabta xatirilengen bolup, uniña: “Qedimki Hun hökümdarlıridin biriniñ bek çiraylıq ikki qizi bar iken. Bu qizlar şunçilik çiraylıq ikenki, peqet teñriler bilen cüp boluş üçün yaritilğandek iken. Qizlarniñ dadisi bolğan Hun hökümdari mundaq qiptu: qizlirini insanlardin yiraq tutuş üçün memlikitiniñ şimaliy teripige nahayiti égiz bir ravaq yasitiptu-de, qizlirini bu ravaqqa orunlaşturuptu. Hökümdarniñ qizliri bilen öyliniş üçün yalvurup çaqirilğan teñri axirida bir kök büriniñ şeklige kiriptu. Kök böre bu qizlarğa öyliniptu. Bulardin toqquz Uğuz, on Uyğur tuğuluptu. Toqquz Uğuz bilen on Uyğurniñ baliliri köpiyiptu” [8].

Obulqasim Bahadır Xanniñ “Şecerei Türk” namliq kitabidimu muşu xildiki bir rivayet bar. Bu rivatyette mundaq bayan qilingan: “Uyğurlar bir uruşta düşmendin meğlub bolup bir tağ qaptilida qamilip qaptu. Mañidiğan yol tapalmay halak bvoluş xevpige duç keptu. Şundaq qiyin ehvalda qalğanda ular ustumtut bir büriniñ tağ terepke qarap kétévatqanliqini körüp qaptu. Xevpte qalğan Uyğurlar büriniñ keynidin méniptu, tağniñ tüvige yétip bargan böre nahayiti çoñ bir garga kirip kétéptu. Uyğurlar bök itip ketken garga kirip méniptu. Qapqarañgu gar içide xéli uzun mañgandin kéyin, garniñ u béşida bir oçuqçılıq körünüptu. Böre garniñ u béşidiki çoñ töşüktin otlar yelpünüp turğan, sular şarqirap éqip turğan cennettek bir yaylaqqa çiqiptu. Uyğurlarmu büriniñ keynidin méñip, şu yaylaqqa çiqip, halakettin qutulup qalğaniken. Şuña Uyğurlar bürini muqeddes ilah hésablap, uniña çoqunidiğan boptu” [9]. “İlahiy Derex Ana” rivayitide,

kök böre ilahiy böre süpitide asmandin nur bolup çüşüp, bir qizni çañgillığa éivalmaqçı bolğan alvastini meğlub qilip, qizni qutuldurup qalğanlıqı bayan qilinidu [10]. Bu rivayettimu böre yenila “qoğdığuçı ilah “ bolup, uniñ insanlar arisida peyda boluşı “Oğuzname” rivayitidi mezmunlar bilen mahiyet cehette oxşaydu. Yeni her ikki rivayette kök böre asmandin çüşüp Uyğurlarniñ ecdadi müşkilattin qutuldurup qalidu.

Omumen, yuqiriqı rivayetlerniñ asasiy mezmunidin qarığanda, totémizm şaraitida Uyğurlarniñ ecdadliri kök börini özliriniñ “ecdadi” dep qarıgan bolsa, sinipiy cemiyet şaraitida kök börini “asman teñrisiniñ elçisi”, kök teñri zéminga çüşürgen “qoğdığuçı ilah” dep qarıgan.

Hazirmu bir qisim Uyğurlarda böriniñ oşuq söñikini “amet élip kélidu. Balaqazadin saqlaydu” dep yanda saqlaydıgan, hetta tumar ornida boynığa ésivalidıgan, böriniñ söñikini bovaqlarniñ yastuqliri astıga “qara basmaydu” dep qisturup qoyidıgan adetlerni uçritışqa bolidu.

2) Qaplan Totém

Uyğurlarniñ ecdadliri içide qaplan (yaki arslan)ni totém qilğan uruq teşkiliniñ bolğanlıqıǵa dair éniq matériyal menbesige ige bolalmisaqmu, emma Mehmud Qeşqeriniñ “Türkiy Tillar Divanı”diki bezi melumatlardin ecdadlar arisida “toña1 dégen bir hayvani totém qilğan yaki uruq nami qilğan bir uruqniñ bolğanlıqıǵa ait bezi uçurlarǵa ige bolalaymiz. Démek, Uyğurlar “toña” dep atilidıgan hayvanǵımu çoqunǵanıdı. Bu hayvan qaplarniñ bir xili idi. Ular mundaq qaplan pilinimu óltürüp qoyalaydu dep qaraytti. Rivayettiki Türklerniñ bir çoñ xaqani alp ertoña (qaplanga oxşaş küçtüñgür adem) dep tariplengenidi [11]. Qedimki rivayetlerde batur şeslerni şu şexs vekillik qilidıgan uruqniñ totémi bilen süpetleydıgan bayanlar köp uçraydu. Mesilen, “Oğuzname” de: “Oğuzxaqanniñ béli böriniñdek idi” dep tesvirlinidu. Tarxiy xatirilerde Uyğurlarniñ qebile ittipaqı terkibide “toña” dep atilidıgan bir qebiliniñ barlıqı melum. Yañ Şéñmin bu heqte toxtilip; “Uyğur ittipakidiki toña qebilisi öz namini muşu hayvan nami bilen atıgan boluşı mumkin. Şundaqla toña qebiliisiniñ ecdadliriniñ qaplarni totém qilğanlıqımu éhtimaldin yiraq emes” [12] dep qaraydu.

Yuqiriqı bayanlarǵa asaslanganda, Uyğurlarniñ ecdadliri arisida qaplan türidiki hayvanlarni totém qilğan uruq teşkili bolğan dep qaraş mumkin. Çünki, tarixta ótken Uyğur xaqanliri arisida özini “arslan tékin”, “arslanxan” dep atıgan xaqanlarmu bolğan. Bu xil namlar xaqanlarniñ uruq ecdadi çüşençisi bilen munasivetlik. Hazirqı Uyğurlar arisida qaplan türidiki yirtquç hayvanlarǵa çoqunuşni idiyivi menbe qilğan qalduq

adetlerniñ izliri asasen yoqalğan. Bu ehval Uyğurlarniñ yaylaq turmuşidin yéza igilik işlepçiqiriş iqtisadığa xéli burunla köçkenliki bilen ziç munasivetlik.

3) Şir Totém

Uyğurlarniñ ecdadliri arisida şirni özlriniñ “ecdadi” dep qarap, uniñğa uruq teşkiliniñ bolğanliqi rivayettin melum. “Basatniñ yekçeşmini yoqatqanliqi” heqqidiki rivayette bu xil totém çüşençisi roşen ipadilini: “Oğuzlar düşmenniñ tuyuqsız hucumiğa uçrap, ademliri patiparaq boluşup, makanni taşlap terep-terepke qéçip ketken çağda, arozniñ oğli çöllükte yoqap kétiptu. Düşmen qebilisi qoğlap çiqirilib, Oğuz qebilisi öz makanığa qaytip kelgende, yitip ketken héliqi balini bir ana şir béqip çoñ qilğaniken. Kişiler uni tépip qebilige qayturup kélip, uniñ étini qorquttin basatqa yötkeptu...” [13], kéyin basat çoñ bolup, qebilisige apet yağdurgan yekçeşmini yoqitip, xelqni xatircem qiptu. Bu rivayette şu nesre éniqki, ana şir béqip çoñ qilğan basat axirqi hésabta teñdaşsız küç-qudretke ige qehrimanğa aylinip, pütün xelqni qoğdıgan. Ana şirniñ baqqanliqi basatniñ teñdaşsız baturğa aylinişidiki muhim amil-uni béqip çoñ qilğan anisiniñ (ecdadiniñ) ana şir bolğanliqida. Buni Uyğurlar ecdadiniñ şir totémiğa çoqunuş héssiyatiniñ roşen inkasi dep qaraşqa bolidu.

Hazir qumul, lopnur qatarliq caylardiki Uyğurlar arisida şirğa çoqunuş étiqadini ipadileydiğan şir ussuli saqlinip qalğan.

4) Éyiq Totém

Uyğurlarniñ ecdadliri arisida yene éyiqni totém qilğan uruq teşkilimu bolğan. Mesilen, “batur eli qurban” dégen rivayette bayan qilinişçe: bir momayniñ melike isimlik bir qizi bar iken. Bir küni momay qizini élip tağqa otun keskili çiqiptu. Ular kémiçiniñ yardimi bilen kémige olturup deryedin ötüp, bük-baraqsan ormanliqqa bériptu. Bu yer qoyuq öksen égiz ormanlar bilen, qaplangan bolup, yavayi hayvanlarmu köp iken. İkkiylen tağ égizidin çiqqanda, melike hacet qilivéliş üçün anisini aldida mañdurivétip, özi arqida qaptu. Anisi bir tağ qaptiliğa kélip olturup qizini kütüptu. Biraq qizi körünmeptu. Anisi arqisiğa qaytip béripmu uni héç yerdin tapalmaptu. U uzun saqlaşqa cüret qilalmay, kémige çiqip öyige qaytiptu. Momay yalğuzsirap uda bir kéçe yiglaptu. Eslide, melike hacet qilip bolup, mañay dep turuşığa, bir aq éyiq uniñ mañar yolini tosuvaptu ve étilib kélip qizniñ boynidin çişlep, uni mürsige élip tağ içkirisige élip kirip kétiptu. Éyiq bir neççe tağdin halqip, bir neççe deryadin késip ötüp, melikini çoñqur tağ öñkürige élip kirip, uni bir taş üstige qoyuptude, öñkürniñ ağızini taş bilen étip qoyup çiqip kitiptu. Melike ornidin turup öñkür ağıziğa bérip, öñkür

ağizini açmaqçı boptuyu, emma taşni midirlitalmaptu. Yoçuqtin sirtqa qarisa közige peqet tik qiyla körünüptu, asti terepni körelmeptu. U anisini séginip, purset tépip bu yerdin qéçip ketmekçi boptu. Köñli buzulup yıglaptu. Bir hazadin kéyin u taşqa yölünüp uxlap qaptu. Qançilik vaqit öttikin, bir çağda u yénidiki tiviştin çöçüp oyğindin kétiptu. Qarisa, yénida aq éyiq turgudek. Éyiq qolidiki yava mévilarni qizniñ ağzığa teñleptu. Şundin tartip melike tağ öñküride yavayi hayvanlardek turmuş keçürüşke başlaptu. Her küni aq éyiq sirtqa çiqip öçke, buğa qatarlıqlarni tutup kélip qizni béqiptu. Bir yildin kéyin, u qiz bir oğul tuğuptu. U şundaq qametlik bolup, ansigila oxşaydiken. Peqet bedinidila azraq sériq tüki bar iken. Anisi uniñğa “eli qurban” dep at qoyuptu. Eli qurban çoñ bolup, dadisi bilen anisiniñ bir-birige oxşımaydığanlıqidin gumanlinip, anisidin hemme ehvalni sorap bilip, purset tépip dadisini öltürüvétip, anisini el içige qayturup koptu. Eli qurban kéyin el içide nurgun baturluqlarni körsitip, şu elde xaqan boptu hem bextlik turmuş keçürüptu.

Uygurlar arisida bu rivayet xéli keñ tarqalğan. Ecdadlar bu rivayettiki idiyivi mezmun arqiliq özliriniñ aq éyiqini totém qilğanlıqini ipadiligen. Yeni bu rivayette eli qurban baş bolğan bu el aq éyiqni “ecdad” qilğan dégen idiyivi çüşençe alğa sürülgen. Undin başqa “Oğuzname” rivayitidimu Oğuzxaqanniñ “... köksi éyiq köksidek idi” dep tesvirlengen.

Hazir Uygurlar arisida éyiq totémi heqqidiki idiyivi çüşençiler asasiğa qurulğan étiqad adetliri asasen yoqalğan.

5) Öçke Totém

Tarixiy menbelerde körsitilişçe, Uygurlarniñ ecdadliri arisida öçke (yaki qoy)ni “ecdad” dep qarap; uniñğa çoqunğan uruq teşkili bolğan. Reşidi yazğan “Camiul Tavarix” dégen kitabta xatirilinişçe, Uygurlarniñ ecdadliri içide öçkini totém qilğan uruqlar bolğan. Yeni, “Ularniñ rivayettiki ecdadliri içide téxi Oğuz xaqan mezgilidiki öçkini totém qilğan töt uruq bolğanidi” [14]. Undin başqa “Oğuzname rivayitiniñ tercimisine izahat” dégen maqalidimu “muhim işlarni muhakime qilidigan yigin sorunlirida, ular aq öçke ve qara öçkilirini égiz yağaçqa ésip qoyatti” [15] dep izahat bérilgen. Bu tarixiy uçurlardin qariganda, Uygurlarniñ ecdadliri içide bezi uruqlarniñ “aq öçke uruqi” ve “qara öçke uruqi” dep atalğanlıqini Perez qilgili bolidu.

Undin başqa yine Uygurlarniñ ecdadliri içide “aq qoy uruqi” ve “qara qoy uruqi” dep atalğan uruqlarniñ bolğanlıqini Perez qilışqa bolidu. Mesilen, “Oğuzname” rivatide: “... qiriq gulaçliq uzun bir yağaçni qadatturdi (361) uniñ tüvige bir aq qoyni

bağlıdı. Sol (363) teripige qiriq ğulaçlıq uzun tüvige bir aq qoynı bağlıdı. Sol (363) teripige qiriq ğulaçlıq uzun bir yağaçni qadatturdi (364)... tüvige bir qara qoynı bağlıdı (366)...” [16] dégen bayanlar bar. Bundaq alahide heyvetlik sorun Oğuz Xaqan uruq, qebililerni birlikke keltürüş yürüşni axirlaşturup, barlıq uruq, qebile aqsaqalliriniñ katta qurultéyini çağiriş üçün teyyarlangan. Katta yigilişlarda éviz yağlaçlarnıñ tüvige bağlangan aq ve qara qoylarnı uruq, qebililer ittipaqi içidiki mueyyen uruqlarnıñ “ecdad” balğisi dep qaraşqa bolıdu.

Emma, kéyinki tereqqiyat basquçlırıda, uruq-qebililer içide ictimaiy ózgirishler ve kişilerniñ idiyivi çüşençiliriniñ ózgirişi sebebidin öçke ve qoynıñ “totém” orni ózgirip, nezir-çırağ paaliyetliride qurbanlıq obyéktiğa aylangan. Bu ecdadlarnıñ ózliri heqqidiki bilişiniñ bir qedem ilgirilgen halda çoñqurlaşqanlıqini çüşendürüp bérıdu.

Yigip éytqanda, ecdadlarnıñ yirtquç, vehşiy hayvanlarnı totém obyékti qilğanlıqı ularnıñ aşu hayvanlardek küç-qudretke ige bolup, tebietni boysunduruş arzusini eks ettürıdu.

2. Totém Derexler

Rivayetlerdim melum boluşıçe, Uygularnıñ ecdadlırı içide derexni “ecdad” (totém) qılıp çoqungan uruqlar bolğan. Mesilen, “Oğuzname”de mundaq bayan qilingan: “Oğuz Xaqan ovğa çıqtı (70) aldidiki kölniñ otturisida bir tüp (71) derexni kördi. Bu derexniñ kavikida (72) bir qız تنها olturatti (73) u intayın sahipcamal idi. Uniñ (74) közliri asmandınmu kökre (75)... idi” [17].

“İdiqut qocu xanlıqı töhpe meñgü teşi”da mundaq bir rivayet xatirilengen: “... Uygurlar yurtida xélin dégen bir tağ bolup, u yurttiki ikki derye ene şu tağni menbe qilğan. Uniñ biri, toxuşı deryasi; yene biri, Şoliñge deryasi dep atilıdu. Bir küni ketçe asmandın derexke şula çüşüptü. İkki derya ariliqidiki xelqler uni közitip turuptu. Bu derex xuddi adem qorsağ kötürgenge oxşaş qorsağ sélip qaptu. Bu şula derexke uda toqquz ay, on kün çüşkendin kéyin héliqi derexniñ qorsiqi yérilıptu. Uniñdin beş bala çiqıptu. Bularnıñ eñ kiçiki erden bökü xaqan iken, qeddi-qametlik iken, u xelqni aynıptu ve yurtini güllendürüptu. Buniñ bilen u aqsağal boptu” [18].

“Büyük Türk Tarixi” dégen kitabtimu bökü xaqan heqqide yoqiriqığa oxşaş bir rivayet xatirilengen: “Uygur élide xolin (qara qurum) namliq bir tağ bar iken. Bu tağdin tolğa ve sélinga namliq ikki derya hasil bolğaniken. Bir kéçisi bu ikki deryaniñ arisidiki yağaçniñ sütiğe asmandın bir zeñger nur çüşüptü. İkki derya arisida yaşıguçi xelq uni diqqet bilen köziniptu. Muqeddes nur derexniñ gevdisige aylarçe turuptu. Derexniñ

gevdisi barganséri kéñiyişke başlaptu. Muñluq muzika ahañliri añlinip, kéçiliri otuz qedem etrapidiki yerge nur çüşüşke başlaptu. Bir küni yağaçniñ gevdisi yérilip, içidin beş bovaq çıqıptu. Bular nurdin tuğulğan muqeddes balilar iken. Hemme kişi bu balilarni nahayiti hörmetleptu. Bu balilarniñ isimliri çoñ-kıçiklik tertipi bilen soñgur tékin, qotur tékin, tükek tékin, or tékin ve bökü tékin dep atılıptu. Bu balilarniñ teñri taeripidin evetligenlikige işengen Uygurlar, bularniñ birini hökümdar qilişni qara qilişptu. Bökütékin güzelligte, eqil ve emeliyet cehette başqılardın üstün bolğini üçün uni hemmeylen birdek qağanliqqa saylaptu. Dağduğiliq murasim qilip textke olturguzuptu” [19].

Dosanniñ “Moñgullarniñ Mexpiy Tarixi” dégen kitabida yuqiriqi rivayetlerniñ yene bir varyanti xatirilengen bolup, uniñda mundaq bayan qilingan: “qara qurum tağliridin éqip çıqıdıñan tolğa, sélinga deryaliriniñ quyulidiğan cayda ‘qomlançu’ dégen yer bar iken. Şu yerde bir-birige yandışip öksen ikki tüp derex bolup, biriniñ nami fistoqa iken. U qarığayğa oxçap kétidiken, arçidek kökirip turidiken. Yene biri yava qarığay iken. Künlerniñ biride mana şu ikki tüp derexniñ arisida uşumtutla bir kicik döñ peyda bolup qaptu. Kün ötkenséri bu döñ égizleşke başlaptu. Döñniñ üstide tañ atquçe şam yorup turidiken, Uygurlar döñniñ aldığa kélip éhtiram bildüridiken. Döñniñ içidin xuddi naxşa éytqandek avazlar añlinip turidiken. Her kéçe ehval şundaq bolidiken. Şam barganséri çaqnap, otuz qedem ariliqni yorutup turidiğan boptu... döñdin uşumtut bir işik éçiliptu. İçide xuddi otavğa oxçap kétidiğan beş öy bolup, her bir öyge kümüş segençükler ésilğan, segençükniñ otturisida birdin oğul bovaq olturğan, bovaqlarniñ ağızida süt émidigan émizgü bar iken. Qebililerniñ aqsaqalliri bu acayip bovaqlarni körüp ularniñ aldığa kélişip, bovaqlarğa qarap hörmet bildürüşkeniken. Bu beş bovaq oğul hava bilen uçraşqan haman heriketlinip öydin çıqışiptu. Uygurlar uniña anilarni teyinlep, bovaq balilarni émitküzüptu. Ularñ tili çıqqanda özliriniñ atanilirini sürüştürgeniken, kişiler ikki derxeni körsitiptu. Beş oğul derexçe çoqunuşuptu. Derex ademge oxşaş tilğa kirip, ularniñ exlaq-peziletlik bolup ösüşü toğrisida vesiyet qilip, ularniñ meñgü yaşışini qutlığaniken. Şu yerdiki kişiler şu beş oğulğa xuddi xanlarğa itaet qilğandewk boysunuptu. Beş oğulniñ eñ çoñiniñ ismi Şuñqar Tékin, ikkinçisiniñ ismi Qotur Tékin, üçinçisiniñ ismi Buqa Tékin iken. Uygurlar bu oğullarni teñri ata qilğanliqi üçün ularniñ içidin birisini xaqañ qilişni qara qilişiptu. Bökü Tékin hem çirayliq hem eqilliq, hem talantliq bolup, nurgun ellerniñ tilini bilidiken. Şuniñ

üçün Uyğurlar Bökü Tékinini xaqañ qılıp, uniña itaet qılğaniken. Mana şu Bökü Tékin xanlıq textide olturğandin kéyin döletni yaxşı idare qılğan, ahalsi köpeygen...” [20].

Undin başqa “ilahiý derex ana” dégen rivayette bayan qılınışıçe: köke taqaşqan bir muz tağniñ bağrida bir bovay qizi bilen yalguz yaşaydiken. Muz tağniñ qapbélidiki öñkürde bir alvasti yaşaydiken. Bir küni héliqi alvasti kélip bovayniñ qizini xotunluqqa bérişke mecburlaydiken. Bovay unimaydiken. Şuniñ bilen alvasti bovayni yep kétidiken. Qiz bolsa qéçip bir qéri derexniñ astıǵa kélidiken. Qéri derex gölini quş qanitidek éçip, qizni qoynıǵa élip alvastiniñ ziyankeşlikidin qutuldurup qalidiken... [21].

İtaliyilik meşhur seyyah Markopolo Şincañdin ötkende bu yerdiki kişiler arisida tarqalğan derextin insan tuǵulğanlıǵı heqqidiki qiziqarliq rivayetlerni xatirilgen. Yeni u öz xatiriside: “Ular (Uyğurlar)niñ éytişçe, özlirige eñ burun hökümranlıq qılğan xaqañ ademdin tuǵulğaniken... (u) ‘esca’ dep atilidiǵan bir derextin tuǵulğaniken” dep yazǵan.

Yuqiriqi rivayetlerniñ mezmunlirini birleştürüp qarıǵanda Uyğurlarniñ ecdadliri qarıǵay ilisige mensup bolğan derexlerni özliriniñ “ecdad” obyékti qılğan. Bu ehval ecdadlarniñ qarlıq taǵlar arisidiki heyvetlik qarıǵayzarlıqlardiki, süyi ve oti mol çeksiz yaylaqlardiki iptidaiy turmuş muhitida turup, özliriniñ ecdadini özlirinñ etrapini orap turǵan qarıǵaylarǵa baǵlap çüşengenlikini eks ettüridu. Yeni rivayetlerde merkezlik tilǵa élingan derex totém lar ecdadliriniñ köçmen yaylaq turmuşiniñ inkasi.

Bezi arxéologiyilik pakitlarǵa asaslanganda, Uyğurlar ecdadiniñ totém derexke çoqunuş tarixini bir qeder uzun dep qaraşqa bolidu. Mesilen, zaǵunluq qedimiy qebristanlıqıdiki “85. QZM” nomurluq qebriniñ yénidiki kiçik qebrige depne qilingan bovaqniñ cesiti téximu alahide bolup,... bovaqniñ cesiti üstige içi oyuvétilgen toǵraq yaǵıçidin yasalǵan teñne şekildiki olaq yépilǵan” [22]. Hazırmu Dolan Uyğurliri arisida bovaq ölüp ketse, toǵraq derixiniñ gölidin nor yasap, uniñ otturisdin uzun boyini boylitip yérip, içige bovaqniñ cesitini sélip, norniñ yene bir bölükini cesetniñ üstige yépip himlap, andin depne qilidiǵan adet bar. Bu xil depne qiliş aditini ecdadlarniñ totém derexke çoqunuş étiqadini idiyivi menbe qilip şekillengen dep qaraşqa bolidu.

3. Totém Quşlar

Ecdadlarniñ quşlarni “ecdad” obyékti qilip, uniña çoqunuşı bir menidin éytqanda, ularniñ öz ecdadniñ menbesini kökte pervaz qilidiǵan quşlarǵa baǵlap çüşengenliki bolsa, yene bir menidin éytqanda, quşlarni “totém” obyékti qiliş ularniñ

iptidaiy cemiyyet şəraitida xuddi quşlardek kökte pervaz qilip, köni boysunduruş arzusuni eks ettürgen. Eyni devrde bu xil arzu Uyğurlarnıñ ecdadlırida xélila küçlük ipadilengen. Xuddi tarixiy matériyallarda körsitilginidek, Uyğurlarnıñ ecdadlıri içide quşlarni bolupmu bürküt ailisidiki quşlarni totém qılğan uruqlarnıñ nisbeten köp boluşı bu nuqtini ispatlap béreleydu.

1) Bürküt Ailisidiki Totém Quşlar

Menbelerde körsitilişçe, Uyğurlarnıñ ecdadlıri içide bürküt ailisige mensup ovçı quşlarni totém qılğan uruqlar bir qeder köp bolğan. Mesilen, Reşidiniñ “Camiul Tavarix” namliq esiride: “Uyğurlarnıñ qedimki epsanılıride, eñ başta Uyğur qebilisini şekillendürgen 24 uruqtiki 20 uruqniñ hemmisi her xil bürkütlerni özige totém qildi dégen qepler bar idi. Bulaiñ içide töt uruqniñ totémi aq bürküt; töt uruqniñ şuñqar; töt uruqniñ Laçın; yene töt uruqniñ qarçığa idi” [23] dep xatirilengen.

Ecdadlarnıñ qedimki devrlerge mensup bolğan qiyataş resimlıride, qedimki qebrilerdin qézivélingan axiretlik buyumlar içide ve bügüniçe saqlinip qalğan şamanlarnıñ périxonluq paaliyetlıridimu bürküt, qarçığa qatarlıq quşlarni uluğlığanlıqığa dair pakit matériyallar xéli keñ uçraydu. Mesilen, Altay rayonidin yéñi taş qoral devriniñ deslepki basquçığa ait ğar resimlıri tépilğan. Köktuqay nahiyisiniñ tañbali tas (tamğiliq taş)ğariğa sizilğan resimlerde bir xil qizğuş méniral xam matériyal qilingan. Resminiñ üsti qismiğa oxşaş merkezlik ikki yumilaq yéniğa bulutqa oxşap kétédiğan resim sizilğan. Töven teripige béşiğa pey qisturulğan qalpaq kiygen, péşaniside neççe onlığan qisqa qoruqlar bar adem resimi sizilğan bolup, uniñ yüz-közliri, qaşlıri, ağızi nahayiti éniq bilinip turidu [24]. Undin başqa “timen deryasi sahilidiki qedmiy qebrige depne qilingan ayalniñ... béşiğa uçluq kigiz qalpaq kiydürülgen, qalpaqniñ yéniğa ikki tal quş péyi qisturulğan (bezi qebrilerdin tépilğanlıriğa ikkidin tartip beş tal, toqquz talğiče her xil reñdiki quş péyi qisturulğan” [25]. Totém çüşençisiğa esaslanganda, qedimki devrlerdiki ecdadlar béşiğa qisturuvalidiğan quş péyini öz uruqniñ totém belgisi qılğan dep qaraşqa bolidu.

Hazırmu Uyğur Şamanlar roh köçürüş pére oynitiş qatarlıq périxonluq paaliyetlıride bürküt yaki qarçığiniñ péyi bilen bimarnıñ ağıriğan caylırini siyrip davalaydu. Buniñda şamanlar “bürküt, qarçığiniñ peyliri bimar ténidiki yaman rohlarni qoğlap çiqiridu” dep qaraydu.

Dolan Uyğurlıri arisidiki er Şamanlarnıñ içide beziliriniñ mexsus ov ovlaşqa salidiğan bürküt yaki qarçığisi bolidu. Ular périxonluq paaliyetlıri bilen şuğullangandin

başqa yene ovçılıqmu qilidu. Bezi Şamanlarnıñ bürküt yaki qarçığa bilen ovçılıq qilişi, biri, eñ deslepki Şamanniñ iptidaiy ovçılıq devride barlıqqa kelgenliki bilen munasivetlik; yene biri, ularnıñ bürküt yaki qarçığını özliriniñ “qoğdıñuçı ecdadi” dep qarığanlıqı bilen munasivetlik. Heqiqeten bezi Şamanlarnıñ bürküt yaki qarçığını öziniñ “qoğdıñuçı ilahi” qilğanlıqı melum.

Adette Uyğur Şamanlar özliriniñ bürkütke oxşaş kökte pervaz qillaydığanlıqını éğizdin çüşürmeydu. Şamanlar périxonluq qilğandimu köp hallarda bürküt siyaqıda yasinidu [26].

Démek, Uyğurlar ecdadi içide köp uruqlarnıñ bürküt ailisidiki quşlarnı özliriniñ “ecdad quşı” dep qarap çoqunğanlıqını ularnıñ qoğdiniş ve arzu qiliş héssiyatidin ayrip qarıgılı bolmaydu. Çünki, bezi şamanlarnıñ özliriniñ bürkütke oxşaş kökte pervaz qilalaydığanlıqını éğizdin çüşürmesliki emeliyette “bürküt ecdad” çüşençisi اساسida peyda bolğan xiyaliy tuyğudin ibaret.

2) Aq Qu Totém

Uyğurlar ecdadınıñ aq quni “totém” qilğanlıqı heqqidiki pakit matériyallar nahayiti kem. Buniñ mundaq boluşı aq qu totém heqqidiki étiqad çüşençisiniñ Uyğurlar arisidiki tesiriniñ alliburun acizlişip ketkenliki bilen munasivetlik. Şundaqtimu Uyğurlarnıñ ecdadlıri arisida aq quni “totém” qilğan uruqniñ bolğanlıqı melum. Mesilen, “néşidu ve uniñ oğulliri” dégen rivayette: “...néşidu (...)niñ ikki xotuni bar bolup, töt oğul tuğuptu, bir oğul aq quğa aylinipkétiptu...” [27] dep bayan qilinidu.

3) Toxu Totém

Uyğurlarnıñ ecdadlıri arisida toxuni “totém” qilğan uruqlarnıñ bolğanlıqını ispatlap béridiğan tarixiy matériyallar kem. Emma “Oğuzname”diki bezi bayanlarnı totém heqqidiki ilmiy nezeriyeler bilen birleştürüp qarığanda, ecdadlar arisida toxuni “totém” qilğan uruqlarnıñ bolğanlıqını perez qiliş mumkin. Mesilen, “Oğuzname”de “... qiriq ğulaçniq uzun bir yağaçni qadatturdi, uniñ uçığa bir altun toxuni asti,... sol teripige qiriq ğulaçliq uzun yağaçni qadatturdi. Uniñ uçığa bir kümüş toxuni asti...” [28] dégen bayanlar bar. Totém nezeriyesidiki körsitip ötülginidek “totém” qilingan obyektler şu uruqniñ “belgisi” hem “nami” uruqlar yaki qebililer ara ötküzülgen çoñ yigilişlarda her qaysi uruq, qebilerniñ özliriniñ totém obyektlerini éğiz caylarğa ésip qoyıdığanlıqı tarixiy matériyallardin melum. Bu menidin qarığanda Oğuz Xaqan pütün uruq, qebile başlıqlirini yigip çoñ kéñeş ötküzgende, qiriq ğulaçliq uzun yağlaçlarğa asturğan altun toxu bilen kümüş toxu qebile ittapaqi içidiki uruq yaki qebililerniñ totém

belgisi boluş mumkin. Yeni ecdadlar içide altun toxu uruqi ve kümüş toxu uruqi bolġan boluşu mumkin.

Omumen qilip  yqanda, Uyurlarniň ecdadliri “tot m” qilip  oqunġan yavayi hayvanlar intayin vehşiy, küçlük hayvanlar bolup, rivayetlerde b re, qaplan, şir,  yiqlardin tuġulġan yaki řu hayvanlar baqqan balilar  oň bolġanda teňdaşsiz baturlarġa aylinip, yirtquç vehşiy k çlerni aġdurup taşlap  z xelqini g llend rġenliki, öz xelqige bař bolup, öz xelqini qoġdġanliqi bayan qilinidu; tot m derexler heqqidiki rivayetlerde derexlerdin adem tuġulġanliqi yaki derexlerniň ademni qutulduvalġanliqi bayan qilinidu; tot m quşlar heqqidiki rivayetlerde ademniň quşlarġa aylinip ketkenliki bayan qilinidu. Bu rivayetlerdiki bayanlar bir cehettin ecdadlarniň iptidaiy cemiyettiki ovçiliq ve çarviçiliq turmuşini eks ett ridu; yene bir cehettin, ecdadlarniň tebietni boysunduruş arzusini eks ett ridu.

 zahat:

[1]. Abduk rim Raxman “Yipek Y rtidiki Epsane- Rivayetler”, řincaň Xelq Neşriyati, 1995- yil neşri, 192-bet.

[2]. Yuqiriqi Kitab, 36-bet.

[3]. Menduxu Bař Muherrirlikide T z lġen “Cuňgo Altay Til Sist misidiki Milletlerniň Epsane-Rivayetliri”, 1997-yil Xenzuçe Neşri, 11-bet.

[4]. [5]. Abduk rim Raxman: “Uygurlar Folklori Heqqide Bayan”, 462-bet.

[6]. “Oġuzname”, Milletler Neşriyati, 1980-yil neşri, 48-49-betler.

[7]. Abduk rim Raxman T zġen “Yipek Yurtidiki Epsane- Rivayetler”, 83-bet.

[8]. Yuqiriqi Kitab, 58-bet.

[9]. Yuqiriqi Kitab, 38-bet.

[10]. Menduxu Bař Muherrirlikide T z lġen “Cuňgo Altay Til Sist misidiki Milletlerniň Epsane-Rivayetliri”, 41-42betler.

[11]. Mehmud Qeşqeri: “T rkiy Tillar Divani”, Xenzuçe Neşri, 3-tom, 358-bet.

[12]. Yaň ř nmin T zġen “qedimki Uygurlar”, 297-bet.

13. Menduxu Bař Muherrirlikide T z lġen “Cuňgo Altay Til Sist misidiki Milletlerniň Epsane-Rivayetliri”, 23-bet.

[14]. Yaň ř nmin T zġen “qedimki Uygurlar”, 298-bettiki statġa qaralsun.

[15]. “Oġuzname Rivayitiniň Tercimisige  zahat”, “řincaň Dařt  Jurnili”, 1978-yil 1-san.

[16]. “Oġuzname”, Milletler Neşriyati, 1980-yil neşri, 61-bet.

- [17]. Yuqiriqi Kitab, 44-45-betler.
- [18]. “Oğuzname”niñ Muqeddimiside Keltürülgen Statqa Qaralsun, 12-bet.
- [19]. Abdukérim Raxman “Yipek Yürtidiki Epsane- Rivayetler”, 100-bet.
- [20]. Yuqiriqi Kitab, 110-bet.
- [21]. Menduxu Baş Muherrirlikide Tüzülgen “Cuñgo Altay Til Sistémisidiki Milletlerniñ Epsane-Rivayetliri”, 41-bet.
- [22]. Abduqeyyum Xoca: “Ėerbiy Yurt ve Qedimki Medeniyet”, 55-bet.
- [23]. Yañ Şeñmin Tüzgen “Qedimki Uyğurlar”, 296-297-betlerdiki statqa qaralsun.
- [24]. Abduqeyyum Xoca: “Ėerbiy Yurt ve Qedimki Medeniyet”, 12-bet.
- [25]. Yuqiriqi Kitab, 47-bet.
- [26]. Dilmurat Ömer: “Altay Til Sistémisidiki Milletlerniñ Şamanizm Étiqadi”, 1995-yil Xenzuçe Neşri, 87-bet.
- [27]. Menduxu Baş Muherrirlikide Tüzülgen “Cuñgo Altay Til Sistémisidiki Milletlerniñ Epsane-Rivayetliri”, 11-bet.
- [28]. “Oğuzname”, Milletler Neşriyati, 1980-yil neşri, 61-bet.

XIII. Bab Uyğurlarnıñ Şaman Dinidiki Rohlar Sistémisi

1. Rohlarnıñ Türliri

Uyğurlarnıñ Şamn dini çüşençisinde rohlar- ilahlar dunyasi, rohlar dunyasi ce cin-alvastiler dunyasi dep üç çoñ türge bölüngen; xaraktéri cehettin, yaxşı rohlar ve yaman dep ikki çoñ türge bölüngen.

1. İlahlar üstünki dunya-erşte yaşaydu. Ularnıñ içide bir asasiy hökümran ilah (Kök Teñri) bolup, başqa ilahlar Kök Teñriniñ huzurida her xil vezipilerni öteydu; yeni, çaqmaq teñrisi çaqmaq çaqtirudi, bulut teñrisi bulut peyda qilidu yaki bulutlarni tarqivétidu; yel (şamal) teñrisi şamal çiqiridu, güldürmama teñrisi asmanda vehimilik güldirligen avaz çiqiridu, yamğur teñrisi yamğur yağduridu, qat teñrisi qar yağduridu, qış teñrisi bilen yaz teñrisi zéminga pesillerni élip kélidu, tağ teñrisi tağlarni başquridu, su teñrisi suni başquridu, yer teñrisi yerni başquridu, zéminniñ töt teripide terep teñriliri bolup, töt terepni başquridu, undin başqa ot teñrisi, otman teñrisi, hayvanlar teñriliri, quşlar teñriliri qatarliq teñrilerniñ ayrim vezipiliri bolidu. Yuqiriqi teñrilerniñ hemmisi insanlar üçün yaxşı hayatliq şaraiti yritip béridu, insanlarni qoğdaydu dep qaralğan.

Kök Teñri hemmidin yüksek, gayet zor küç-qudretke ige teñri bolup, umu insanlarga oxşas yaşaydu. Çirayimu ademlerge oxşaydu. Uniñ baliliri bar bolup, ular bala teñriler hésablinidu. Ularmu ayrim-ayrim halda ilahiy vezipilerni öteydu. Barliq teñriler Kök Teñriniñ iradisi boyıçe iş béciridu. Uyğurlarnıñ ecdadliriniñ ilahlar dunyasi heqqidiki tesevvurini tövendiki epsanidin éniq körüvelişqa bolidu: “ölgén’niñ sariyida altundin text bar iken. Uniñ téni insanga oxşaydiken. Şaman dualirida uniñ nami ‘aq ayaz’, ‘ayaz xan’, ‘yaratqan’ (yaratquçı), ‘yıldırımçı’ dep tevsip qilinidiken... ‘ölgén’niñ yette oğli, toqquz qizi bar iken. Oğulliriniñ nami qarşit, buğraxan, yeşilxan, burçaxan, qaraquş(qartal), bextixan, erkanim bolup ularmu kökte turidiken. ‘ölgén’niñ qizliriğa xas isimlar toşimaydu. Her biri ‘aq qizlar’ yaki ‘qıyan’lardındur. Bu qizlar şamanniñ ilham periliridur. ‘Ölgén’niñ xizmitide yene başqa rohlarmu bar iken. Bulardin yoruq, şola, qar qatarliqlar bolup, yoruq insanlar bilen ölgén arisidiki ‘alaqiçidur’” [1]. Bu epsanidin şu nesre éniqki, erştiki teñriler sözliyeleydu, añliylaydu, hetta insanlarga oxşas paaliyet qilalaydu, toy qilalaydu, perzentlik bolalaydu. “Qedimki Altay epsanileride insani ata teñri ‘ölgén’ bilen ana teñri ‘umay’ yaratqan dep rivayet qilinidu” [2]. Bu Uyğurlar ecdadiniñ “tebiet ilahliri”ni ademleştürüp tesevvur qilğanliqiniñ neticisi.

2. Ademniñ rohi “yaxşı” ve “yaman” dep ikki xil xaraktéridiki rohqa bölüngen. Uyğurlarnıñ Şaman dini çüşençiside şamanlar rohi, seltenetlik xaqanlar rohi, batur serkerdiler rohi ve uruq, cemet ezaliriniñ rohi yaxşı rohlarga mensup, bılarnıñ içide şamanlar rohi, xaqanlar rohi ve batur serkerdiler rohi yüksek rohlar bolup, bu xil rohlar erşke çıqip ilahlarga aylinalaydu. Şuña bu xildiki rohlar ilahiy qudretke ige rohlar dep qaralğan. Ecdadlar rohi adettiki kişiler rohidin küçlük bolup, öz qovmliri arisida yaşaydu, bu xildiki rohlar ebediy öz qovmlirige medet biridu, qovm-qebile ezalirini qoğdaydu, adettiki kişiler rohi ecdadlar rohidin acizraq bolup, bu xildiki rohlarmu qovm-qebile ezalirini qoğdaydu dep qaralğan. Undin başqa şaman dinida yaman rohlar uruq, qebile ezaliri arisidiki yaman niyetlik kişilerniñ rohi, uruq, qebile içide cazalınip öltürgenlerniñ rohi, yaman aqivetke qélip ölhenlerniñ rohi, yat qovmidikilerniñ rohi yaki yav qebilisi ezaliriniñ rohi bolup, bu rohlar cin-alvastilarga aylinip kişilerge ziyan yetküzidü dep qaralğan. Şuña qedimki devrrlerde öz uruq, qebilisi içidiki yaman ademler, cazalanganlar yaki yaman aqivetke qélip ölgenlerniñ cesetliri sirtqa élip çiqilip taşlivétilgen.

Uyğurlar adette ademniñ rohini “can”, “ervah” depmu ataydu. Ervahlar yaxşı rohlar bolup, şamanlar ular bilen uçrişştin aval xuşubuy nesriler bilen buy salidu; adettiki kişilermu ecdadliri rohiğa xuşubuy nesriler bilen qerellik buy sélip turidu. Kişilerniñ qarişiçe, xuş puraq rohlarnıñ eñ yaxşı uzuqluqımıñ, xuş puraq tarqığan hamam ular peyda bolidiken. Çünki, rohlar hayat kişilerdin daim tarqığan buy telep qılarımıñ.

3. Uyğurlarnıñ Şaman dini çüşençiside “cin-alvastilar” pütünley yaman rohlar bolup, ular qarañguluq dunyasini makan qilğan dep qarilidu. Kişiler ularniñ küçlük-acizliqığa asasen, “dive”, “alvasti” ve “cin” dep üç dericige bölgen. Kişilerniñ qarişiçe, “dive” yaman rohlar dunyasida hökümranda bolup, u qarañguluqta, yalguz derex tüvide, eski tamliqta, eski tügmen içide yaşaşımıñ. Şaman dini çüşençiside, dive eñ küçlük bolup, “adem rohiğa daim zexim yetküzüp turidu” dep qarilidu. Adette Uyğur şamanlar zéminda genci-gencivanidu dive, senci dive, sencivani dive, xalidu dive, xalixalu dive, sertan dive, simavati dive, hazaruşi dive, neqqibaş dive qatarliq toqquz serkerde dive bar dep qaraydu (maralbéşi nahiyisi tevesidiki şamanlar şundaq hékaye qilişidu.) şamanlarnıñ éytişiçe, bu diviler nahayiti küçlük bolup, çoñ ademlerniñ rohini zeximleşdürüp, késelge gırıptar qilip qoyalaydiken; qerilarnıñ, égir ayağ, tuğutluq ayallarnıñ ve bovaqlarnıñ roh nahayiti aciz bolup, ularğa bu divilerniñ şamilitégip ketsimu késelge gırıptar bolup qaldiken yaki égirraq bolğnada ölüp kétidiken. “Alvasti”

divilerdin acizraq bolup, umu oxşaşla kişilerge ziyan yetküzidiken. Yeni “alvasti” uruq, qebile içide cazalanganlarniñ, vehşiy ademlerniñ rohi bolup, ular ölgendin kéyin alvastığa aylinip daim kişilerge ziyan yetküzidu dep qaralğan. Şamanlarniñ éytişçe, alvastilar nérvisi aciz yaki cismaniy quvviti aciz kişilerge, bovaqlarğa, égir ayağ, tuğutluq ayallarğa, qérilarğa ziyan yetküzidiken. Alvasti birer ademge ziyan yetküzmeççi bolsa, kéçisi heriket qilidiken. Yeni, axşimi şu ademiñ ölüp ketken momisi, bovisi yaki uniñ yéqin tuğqanliriniñ siyasiğa özgirip, öyniñ téşida turup uni çaqiridiken, eger alvasti çaqırağanda cavab bérıp qalsa, sirtqa çıqip qalsa, birer késelge griptar bolup qalidiken yaki sarañ bolup qalidiken. Alvasti axşimi ademge yeni aq kiyimlik, aq çaçlıq momay siyaqıda yaki aq öçke siyaqidimu uçraydiken. “Cin” Uyğurlarniñ Şaman dini çüşençiside, yaman rohlar içidiki eñ aciz roh hésablinidu, şamanlar cini adette “pakiz cin” ve “meynet cin” dep ikkige bölidu. Şamanlarniñ éytişçe, “pakiz cin” yaxşı roh bolup, eger adem axşimi “pakiz cin”ğa uçrap qalsa, héçqandaq zehmige uçrimasmiş. “Pakiz cin” axşimi aq qiyimlik erkişiniñ siyaqıda uçrarmış. Axşimi mundaq ehvalğa uçriğan adem şu çağniñ özide salam qilip körüşüşi kérekken. Eger şundaq qilsa, u adem birer xisletke muyesser bolup qélişi mumkinen; “meynet cin” özi aciz bolsimu, daim kişilerge ziyan yetküzidiken. Yeni, u axşimi kişilerniñ közige “ot” bolup körünüp qorqitidiken. Köpinçe bovaqlarniñ ténige kirivélip, bovaqlarni azablaydiken. U daim yunda azgili, hacetxana... qatarlıq paskina caylarda turarmış.

Qisqisi, roh çüşençisi şaman dini paaliyetliriniñ merkiziy mezmuni. Şaman başçılıqıda élip bérilidigan baliq périxonluq, nezir-çirağ paaliyetliri yuqiriqidek roh çüşençilirige tayinidu. Şamanlarniñ qarışçe, yaxşı rohlar bilen yaman rohlar otturisdiki “küreş” meñgülük davam étidiken, yaman rohlar içide “cin” ademiñ bedinige kirivélip, ularni her xil késelliklerge griptar qilip qoyidiken. “Dive” bilen “alvasti” undaq qilmaydiken. Mana bu şamanlarniñ bimarniñ késilige “diagnoz qoyuş” ve bimarni “davalaş” tiki étiqad asasi.

2. Şaman Rohıǵa Çoqunuş

Şamanniñ rohiǵa çoqunuş Uyğurlarniñ şaman dinidiki muhim étiqad mezmunliridin biri bolup, bu xil çoqunuş şekliniñ tarixi nisbeten uzun. Şaman dini şekillenişke başlıǵan deslepki devrlerde şaman hem uruq aqsaqılı hem şaman bolup, uruqniñ baliq işliriǵa özi başçılıq qilǵan. Eyni devrde şaman yene ilahlar, rohlar bilen bivasite uçrişlaydigan, rohlar ve ilahlar bilen ademler otturisdiki vasitçi şexs dep

qaralğan. Ana uruqdaşlıq devride ayal şaman eñ uluğ şexs bolup, şaman ölgendin kéyin, uniñ rohi kök teñrisi bilen uçrişlaydu hem uruq ezalirini qoğdaydu dep qaralğan. Ata uruqdaşlıq devrige kelgende, er şamanlarnıñ rohimu oxşaşla kökteñrisi bilen alaqa qilalaydu hem uruq ezalirini qoğdaydu dep qaralğan: “A. Anoxin teripidin xatirilengen rivayetke qariganda, ‘ölgen’ ay bilen quyaş otturisida, yultuzlarnıñ üstide yaşarmış. Uniñ huzurıǵa kiridıǵan yolda yette (bezi rivayetlerde toqquz) tosuq bar iken. Bu tosuqlar erkek şamanlar (qam) kelgende éçilidiken” [3] dep bayan qilingan. Bu rivayet ata uruqdaşlıq devride şaman rohiniñ heqiqeten uluǵlinidıǵanlıǵını, eyni devrdiki kişilerde şamanlarnıñ rohiǵa çoqunuş aditiniñ barlıǵını ispatlap béreleydu.

Animizm çüşençisi şekillengendin kéyin, şamanlar ölgende ularnıñ ténidin acrilip çiqqan “roh”-uluğ roh süpitide tesevvur qilingan. Fuyüguañ miñ xuyyiñ qatarlıqlar mundaq deydu: “Şamanniñ rohimu uruqniñ qoǵdıǵuçı ilahi dep qaralğan. Otqa depne qilǵandaa uniñ ceset külini uruq dairisidiki derya, taǵlarǵa, hettaki her bir taǵnıñ çoqqısıǵa çéçivétidu. Bundaq qılsa, şaman öz uruqiniñ ezalirini, ularnıñ xatircemlikini meñgü qoğdaydiken” [4].

Uyǵurlarnıñ şaman dinidimu eyni devrde muşundaq étiqad mezmuni bolǵan.

3. Ecdad Rohıǵa Çoqunuş

Ecdadlar rohiǵa çoqunuş ikki xil mezmungǵa ige. Biri, uruq ecdadiniñ rohiǵa çoqunuş: yene biri, aile ecdadiniñ (cemet ecdadiniñ) rohiǵ çoqunuş. Uruq ecdadiniñ rohiǵa çoqunuş bir qeder qedimiy, bir qeder keñ menidiki çoqunuş étiqadi hésablinidu. Uruq ecdadıǵa çoqunuş bolsa uruqniñ ana ecdadıǵa çoqunuş bilen uruqniñ ata ecdadıǵa çoqunuştin ibaret ikki xil mezmungǵa ige bolup, ana ecdadqa çoqunuş ana uruqdaşlıq devride şekillengen. “Ayal ecdadqa çoqunuş totém étiqadiniñ terqqiy qilǵan şekli bolup, u işlepçiqiriş küçliriniñ bir qedem ilgiriligen halda rtereqqiy qilǵanlıǵınıñ mehsuli. Ayal ecdadqa çoqunuş bilen totémǵa çoqunuş ana uruqdaşlıq devriniñ deslepki mezgillirige mensup bolǵan merkiziy étiqad şekli. Emma ‘ayal ecdad’qa çoqunuş bolsa tebiet étiqadçılıǵı bilen ecdadqa çoqunuşniñ bölünüp ketkenlikiniñ alamiti” [5]. Kespiy Şamanlar téxi vucudqa kelmigen ana uruqdaşlıq devride uruq başlıǵı ayal bolup, u hem uruq aqsaqılı, hem Şamana dep qaralğan. Şundaqla uruqniñ “ayal ecdadı” dep qaralğan. “Şaman dinidiki Şaman peyda bolǵan devrlerniñ deslepki mezgilliride, şamanlıqni ayalar üstige alǵan yaki şaman ayal uruq aqsaqılıdin özgergen, ularǵa étiqad qiliş bolsa mahiyette ayal ecdadqa étiqad qilişniñ terkibiy qismi idi” [6].

Ecdadqa çoqunuş mahiyette ecdadlar rohiğa çoqunuştin ibaret. Ecdadlar rohiğa çoqunuş bolsa animizm çüßençisiniñ muhim delili. Ecdadlar rohiğa çoqunuş barliqqa kelgendin keyin ölgen ecdadlarni merkez qilğan haldiki depne qilişniñ usul, şekilliri tedriciy meydanga kelgen. 1876-yili Engliyilik Spénsér (Spencer) dininiñ menbesi heqqidiki nezeriyisini otturiğa qoyğan. U öz nezeriyiside, ecdad bolsa “ilah”, ecdadqa çoqunuş hemme dininiñ menbesi bolğan dep qarigan [7].

Ecdadlar rohiğa çoqunuş peyda bolğnadin keyin nisbeten turaqliq bolğan iptidaiy qebristanliqlar ve iptidaiy haldiki depne murasimliri barliqqa kelgen.

1. Şamanizm Étiqadini Menbe Qilğan Depne Qiliş Usulliri

Eñ deslepki depne qilil usulliri asasen yerge depne qiliş, derexke depne qiliş, tağqa depne qiliş, suğa depne qiliş, köke depne qiliş ve otqa depne qiliş qatarliqlarğa bölretti hazirğa qeder rayonimiz tevesidin qézivélingan qedimki qebrilerniñ omumiy ehvalidin qariganda, tupraq (yer)qa depne qiliş bilen derexke depne qiliş usulliri asasiy orunda turidu. Qedimki qebrilerniñ qebre tüzülüşidin qariganda, qedimki qebriler çasa şekilde tik qilip qézilğan. Cesetler kiyimliri bilen puti şerqqe, béşi ğerbke qilip yatquzulğan. Yéniğa ölgüçiniñ hayat vaqtida étiqad qilğan étiqad obyektiriniñ ilahiy obazini ipadileydiğan simvollar ve ularniñ rohi üçün atalğan canliq, cansiz turmuş buyumliri bile kömülgen. Qedimki qebriler asasen bir kişilik, qoş kişilik ve köp kişilik qilip qézilğan bolup, cesetlerni qopal yuñ toqulma buyumlar bilen orap yaki toqulma buyumlarni cesetniñ üstige yépip, uniñ üstige şax-şumba taşlap yaki yağaç tizip, eñ axirida topa bilen kömgen. Tarixiy menbelerde mundaq bayanlarmu bar: “Oğuzlar ölgenlerni depne qilganda, yerni kolap yerlik yasigandin keyin, méyitin yerlikniñ qaq otturisiğa olturguzup, yañin kiriçini tartivatqan haletke keltüretti, yéniğa xencer ésip, qoltuqığa uzun sayliq neyzini qisturup qoyatti, méyit xuddi tirik ademge oxşap qalatti. Ular yerlikniñ üstini oçuq qoyatti, atqa minip yerlikniñ çörisini aylinatti, bundaq ayliniş köp bolğanda neççe yüz qétimğa yétetti. Er-ayal, çoñ-kikiçiklerniñ hemmisi şundaq qilatti” [8]. Undin başqa bovaqlar kömülgen qebrilerde bovaqlarni yağaç normiñ içige élip depne qilğan yaki derex kavikiğa depne qilğan. Qedimiy qebrilerdin melum bolğan bu xil depne qiliş usulliri ve tarixiy menbelerdiki bezi uçurlar ecdadlar arisida yerge depne qiliş bilen derexke depne qiliş usulliriniñ bir qeder köp uçraydiğan, bir qeder omumlaşqan depne qiliş usulliri ikenlikini ispatlap béridu.

Ecdadlarniñ qedimki devrdiki depne qiliş adetliridin qariganda, ular “hemme nerside roh bolidu” deydiğan şaman dinidiki animizmliq étiqadni idiyivi asas qilğan.

Keñ menidiki ecdadlarña çoqunuş uruqdaşlıq devridiki étiqad şekli bolup, hazir Uyğur arisida saqlinip kélivatqan ecdadlar rohiğa çoqunuş peqet tar menidiki, ölüp ketken aile ecdadi, qan-qérindaş ve uruq-tuğqanlarnıñ rohiğa çoquniştin ibaret.

2. Ölgenlerniñ rohiğa atap ötküzilidiğan murasimlar qedimki devrlerde ecdadlar rohiğa çoqunuş uruq ecdadiniñ rohiğa çoqunuş bolup, eyni çağlarda uruq ecdadiniñ rohiğa atap ötküzilidiğan murasimlarmu pütün uruq ezaliriniñ omumyüzlük qattışı bilen uruq gevdisini esas qilğan halda ötküzülgen. Hazirqi Uyğurlar arisidiki ölgenlerniñ rohiğa atap ötküzilidiğan murasimlar peqet bivasite qandaşlıq munasiviti bolğan aile ezaliri içide ölüp ketkenlerniñ rohiğa atap ötküzilidu. Bundaq aile ecdadiga atap, uniñ rohidin medet tilep ötküzilidiğan murasim birqañçe evlad dairisi içidila davamlişidu. Evlادتin evladqa sürülgenséri aile ecdadimu yéñilinip baridu. Yeni bir ailide dada ölüp ketse, uniñ perzentliri ve nerviliri ölüp ketküçiniñ rohiğa hörmet bildürüş ve uniñdin medet tileş mezmunidiki murasimlarni ötküzidu. Çünki, nevriler köp hallarda bovisi bilen momisimila köreleydu; şuña ularğa tonuşluq bolğan aile ecdadimu bova bilen moma bolup hésablinidu. Şuña ular adette ölüp ketken momisi, bovisi yaki ata-anisiniñla rohiğa atap murasim ötküzidu, ularniñ rohidin medet tileydu. Uyğurlar adette ailisi içide ölüp ketkenlerni depne qilğan kündin hésablap uçinçi, yettinçi, yigirminçi, qırqinçi, yüzinçi künliri ve bir yili toşqan künliri kala yaki qoy öltürüp uruq-tuğqan,el-camaetke ölüp ketken aile ecdadiniñ rohiğa atap nezir ötküzidu (bezi caylarda yigirminçi, yüzinçi künliride nezir ötküzülmeydu), kişilerniñ çüşençiside öltürülgen malniñ rohi merhum-ecdad rohiğa mensup boidu. Undin başqa, kişiler her yilliq héyet-ayem künliri ve her hepte içidiki cüme künliri ecdadiniñ qebre béşiğa bérıp dua-tilavet qilidu, her peyşenbe küni, ölüp ketken ecdad çüşige kirip qalğan küni ve yaman çüş körüp qalğan künliri ecdad rohiğa atap buy salidu. Mana bularni Uyğurlarniñ Şaman dini étiqadidiki ecdad rohiğa çoqunuşniñ qalduq tesiri dep qaraşqa bolidu.

4. Baturlar Rohiğa Çoqunuş

Baturlar rohiğa çoqunuş ecdadlar rohiğa çoqunuşni menbe qilğan bir xil iptidaiy étiqad şekli bolup, bu xil étiqad şeklini ecdadlar rohiğa çoqunuşniñ terkibiy qismi dep qaraşqa bolidu. Batur rohlarga çoqunuşniñ peyda boluşı eyni devrdiki uruq, qebililer ara yüz bérıp turğan qanlıq küreşler ceryanida meydanga kelgen iptidaiy insanlardiki siyasiy añ ve hökümranliq éñi bilen ziç munasivetlik. Muşu xil añniñ türtkisi bilen uruq, qebile ezalirida yavdin qorqmasliq, küreşlerde baturla rohiğa aylinişni arzu qilişteq otaq ceñgivarliq héssiyati tedriciy şekillengen.

Cuño edebiyati péşvasi mavdün: “rivayettiki millet qehrimanlirimu, tebiyki, epsanilerdiki ilahlarğa oxşaşla toqup çiqirilğan bolidu. Vahavelenki, iptidaiy insanlarnıñ neziride bu qehrimanlar tebiet hadisilirini kontrol qilip turğuçı ilahlar emes, belki, ularnıñ ecdadi yaki dölet berpa qilğan padişah-xaqanliri bolup sanalğan. Şuña, rivayetniñ xaraktéri tarixiy tezkirilerge nahayiti oxşap kétidu. Mana bu epsane bilen rivayetniñ perqi” [9] deydu. Şundaq déyişke boliduki, xelq arisida barlıqqa kelgen qehrimanlıq heqqidiki rivayet, dastanlar baturlar rohiğa çoqunuşni idiyivi menbe qilğan. Mesilen, Uyğurlarnıñ ecdadliri yaratqan “Oğuzname”, “Alip Er Toña”, “Çaştani İlige Beg” qatarlıq rivayetlerniñ hemmiside batur şexsler çeksiz küç-qudret igisi süpitide tesvirlinidu. Undin başqa yéqinqi devrlerge mensup bolğan “Tunyuquq Meñgü Téşi”, “Kültégin Meñgü Téşi”, “Moyunçur Meñgü Téşi” qatarlıq yadnamilerdimu batur xaqan, batur şahzadilerniñ ceñlerdiki baturlıqı nahayiti obrazlıq til bilen bayan qilingan. Bu yadnamilerdimu ecdadlarnıñ baturluq rohini uluğlaştın ibaret bir xil étiqad héssiyatini gevdilendürüp béridu.

Uyğurlar İslam dinini qobul qilğandin kéyin, ecdadlar éñidiki baturlar rohiğa çoqunuştın ibaret iptidaiy étiqad şekliniñ ornini İslam üçün ğazat qilip qaza qilğanlarnıñ qebrighahini tavapğah qiliş igiligen. Bundaq tavapğahlar rayonimiz teveside xéli köp bolup, her yili nurgun tavapçılar bérıp, nezir-çirağ qilip uluğlarnıñ rohidin her xil késellerge şıpahlıq tileydu, perzent tileydu... Bu xil étiqad aditinimu yenila baturlar rohiğa çoqunuş étiqadınıñ qalduq tesiri dep qaraşqa bolidu.

5. Cinlarğa İşiniş

Uyğurlarnıñ Şaman dini çüşençisinde cin-“pakiz cin” ve “meynet cin” din ibaret ikki xil xaraktérdiki cin guruhığa bölünge. Şamanlarnıñ qarışıçe, cinlar daim qarañgu caylarda, yalğuz derexte, qebriстанlıqta, eski tam, eski tügmen... qatarlıq caylarda yaşaydiken, kündüzi heriket qilmaydiken. Ular adem qiyapitigimu, hayvanlar qiyapitigimu, nesriler qiyapitigimu kireleydiken.

Şaman dini çüşençisinde, “pakiz cin”-“yaxşı roh” bolup şaman bularnıñ yardimi bilen yoşurun yüz bergen işlarni bilivalalaydu. Yüz bəriş aldida turğan işlardinmu adlin xever taplaydu. “Pakiz Cin”lar kişilerge ziyan yetküzmeydu. Şamanlar adette “pakiz cin”larni “maşayix” depmu ataydu. “Cinlar kéçisi heriket qilidu” dep qaralğan bolğaçqa, şamanlar özliriniñ cinlirini kéçisi çaqiridu. Her xil davalaş, pal éçiş xaraktéridiki périxonluq paaliyetliriniñ kéçisi élip baridu.

“Meynet cin”larni “yaman rohlar” depmu qaraydu. Şamanniñ éytişçe, “meynet cin”lar yunda azgili, hacetxana... qatarliq paskina caylarda yaşaydiken. Bu xildiki cinlar axşimi kişilerniñ köziğe apaq çaçliq momay, aq öçke, ot bolup körünüp kişilerniñ ténige ziyan yetküzüp, késelge girihtar qilip qoyidiken. Bu çağda, bimar şamanniñ aldığa élip bérilidu. Şamanniñ körsetmisi boyıçe öy igisi bir parçe késekke yette köz éçip, her bir közge çoğ töküp, buy sélip bimarniñ köziğe héliqidek nesriler körünge cayğa axşimi aprip qoyidu.

Bir qisim Uyğurlar adette cinlar makan tutqan dep qaralğan caylarda yalğuz yatmaydu.

“Meynet cin”larniñ daimliq ziyan yetküzüş obyéktliri yéñi toğulğan bovaqlar, égir ayağ, tuğutluq ayalar dep qaralğaça, adette bovaqlarni, tuğutluq ayallarni, égir ayağ ayallarni öyde yalğuz qoymaydu. Bovaqlarniñ kiyim-kiçek ve sélinçilirini zaval mezigilide yaki kéçisi sirtta qoymaydu. Eger sirtta qalğan bolsa, “bovaqniñ sélinçisida cin yétip qoydi”, “bovaqniñ kiyim-kiçekini cin kiyip qoydi” dep qarap, bovaqniñ momisi bir tutam qumuşqa ot yéqip, bovaqniñ sirtta qalğan turmuş buyumlriniñ üstidin ot örüp, ot bilen paklaydu. Sirttin kirgen ademmu tuğutluq ayal bar öyge üsüpla kirmeydu. Aval başqa öyge bir qétim kirivétip, andin tuğutluq ayal bar öyge kiridu. Eger utturla şu öyge kise, uniñğa egişip kelgen cin bovaq ve uniñ anisiğa zexim yetküzidu dep qaraydu...

Qisqisi, cin şaman dini étiqadida étiqad obyékti dep qaralmisimu, emma kişiler uniñdin qorqidu, uni geyriy küç-qudretke ige dep qaraydu, uni peqet şamanla kontrol qilalaydu, adettiki kişiler uni kontrol qilişqa acizliq qilidu dep işinidu.

6. Alvasti, Divilerge İşiniş

Uyğurlarniñ şaman dini çüşençiside, alvasti, diviler nahayiti küçlük bolup, ularniñ şamili ademniñ bedinige tégip ketsimu, ademni sarañ qilip qoyidu yaki paleç qilip qoyidu yaki tilini tutuldurup gep qilalmas qilip qoyidu, égirraq bolğanda adem ölüp kétidu dep qarilisu. Şamanlarniñ éytişçe, alvasti, diviler qoyun, şamalğa aylinip kişilerge ziyan yetküzermiş; alvasti, diviler asasen yalğuz derexlerni makan tutarmiş.

Uyğur şamanlar dive-perilerni musulman, kapir, muge, cohut, tersa (xristian) perilerge bölgen. Bundaq bölüş usuli İslam dini étiqadi bilen munasivetlik boluşı mumkin. Çünki, hazirqi Uyğur şamanlar musulman dive-perilerni başqa dive-perilerge qariñanda insanlarğa çoñ ziyan élip kelmeydu dep qaraydu.

Uygur şamanlar alvasti, divilerni eñ küçlük perilerdur dep qaraydu. Şuña bu xildiki dive-periler giriptar qılğan késellerni davalıganda, şamanniñ qollinidıǵan “davalaş” usulimu murekkep, sorun keypiyatimu nahayiti sürlük bolıdu. Gerçe şaman dini çüşençiside alvasti, diviler ilah süpitide tesevvur qilinmiǵan, Étiqad dericisige kötürülmigen bolsimu, emma kişilerniñ éñida insan qudritudin üstün küç-qudretke ige “mevcut” nesre dep qaralǵan. Şuña kişiler alvasti, dive-perilerniñ küç-qudritige, ademlerde zexim yetküzeleydiǵanlıǵıa işengen.

Démek, şaman dinidiki animizm (“hemme nerside roh bolıdu”) çüşençisini iptidaiy insanlarniñ éñida yüz bergen bir qétimlik zor “partlaş” dep qaraşqa bolıdu. Bu xil “partlaş” iptidaiy insanlarniñ añ paaliyitini sirliq bir dunyaǵa élip kirgen. Mundaqçe qilip éytqanda, iptidaiy cemiyette peyda bolǵan animizm çüşençisi ve animizmlıq étiqad kéyin insanlar pelsepe munazirisiniñ tüǵını bolup qalǵan.

Şaman dininiñ insanlarniñ añ paaliyitidiki eñ zor muveppeqiyiti del animizm çüşençisiniñ insanlarniñ étiqad çüşençiside hökümran orunni igiligenlikide. Şu sebebtin, şaman dininiñ qalduq tesiri Uygurlarniñ eñ paaliyiti ve turmuş adetleride bügünge qeder davamlişip kelgen.

İzahat:

- [1]. [2]. [3]. Abdukérım Raxman: “Uygur Folklori Heqqide Bayan”, 450-bet.
- [4]. Fyuguan, Miñ Xuyıñ: “Mancularniñ Şamanizm Étiqadi”, Béycin Onivérsitétı Neşriyatı, 1991-yil, Xenzuçe Neşri 110-111 betler.
- [5]. Lüdacı: “Dinşunaslıq Omumiy Nezeriyisi”, 1991-yil Xenzuçe Neşri, 360-bet.
- [6]. Yuqiriqi Kitab, 367-bet.
- [7]. Yuqiriqi Kitab, 337-bet.
- [8]. Yañ Şéñmin Tüzgen “Qedimki Uygurlar”, 286-bettiki statıǵa qaralsun.
- [9]. Mavdün: “Epsane Tetqiqati”, Beyxua Edebiyat-Senet Neşriyatı, 1981-yil Xenzuçe Neşri, 3-4- betler.

XIV. Bab: Uyğurlarniñ Şaman Dinidiki Animizmiq Étiqadni İdiyivi Menbe Qılğan Roh Tesevvuri

Roh çüşençisiniñ peyda boluşi iptidaiy devridiki ecdadlarğa hem menivi rohliniş hem menivi azab élip kelgen. Bu yenila tebiet dunyasiniñ iptidaiy insanlar éñidiki sirliqlaşturulğan inkas. Bu ikki xil ziddiyetlik menivi añ iptidaiy cemiyette şaman ve périxonluq menivi cehettiki zörüriyitini tuğdurğan. Şuniñ bilen Şaman insanlar éñidiki ziddiyetlik tuyguni teñşep turidigan, rohlar bilen insanlar, teñriler bilen insanlar arisidiki vasitiçi şexske aylangan.

1. Roh Tesevvuri Eks Ettürülgen “Azayim Qoşiqi”

“Azayim” söznini N. Pantosov: “Azayim ‘ğzym’ (ezimet) sözidin kélip çıqqan” [1] dep izahlıgan. Şvétsiyilik Gunnar yarıñniñ “Uyğur Xelq Edebiyat Cevherliri” namliq esiride: “périxon périni oynap bolup, andin kéyin dua oquydu. Duani oqup bir yerge yetkende ‘ezimet ilahim, ya diviler ketseñ kétisen! Ketmiseñ boyuñğa bora yögep ot qoyimen!’ dep dua oquydu” [2] dep xatirilengen. Ular beklim şamanlarniñ “azayim” sözi bilen “ezimet” sözini almaşturup işletkinige qarapla “azayim” sözini léksiliq mene cehette “ezimet” dégen menini bildürse kérek dep çüşinip qalğan boluşi mumkin.

Uyğur Şamanlarniñ ayetliride “azatim” sözi “azayim diviler”, “azayim qorçaq” dep köp tilğa élinidu. Qeşqer rayonidiki kişilerniñ égiz tilidimu “azayim” sözi yerlik şeve süpitide köp qollinilidu. “Azayim” sözini morfologiyilik tehliil qılğanda, “aza + y + im → azayim” bolidu. Yeni söz tomuri “aza-“ bolup, birinçi şexs birlik qoşumçisi “-im” qoşulğanda “y” tavuşi qoşulup qélişi Uyğur tili fonétika qaidisige uyğun. Uyğur tilida “aza-“ sözini tomur qılğan “aza+laş→azılaş”, “aza+lap→azilap” dégendek sözlernu bar. “Azılaş”, “azilap” dégen sözler adette “qedirleş”, “qedirlep” dégen menilerde qollinilidu. Yeni, “aza” sözi “qedir” dégen menide işltilidu. Yuqırıqlarğa asaslanganda, “aza” sözini “qedir” “uluğ” dégen menilerni bildüridu dep qaraş, “azayim” sözini “qedirlikim”, “uluğlirim” dégen menilerde işltilgen dep qaraş mumkin. Mundaq bolğanda, “azayim duasi” dégen söz bérilmisi “uluğlirim duasi” dégen menige, “azayim qorçaq” dégen söz bérilmisi “uluğlirim qorçıqi” dégen menige, “azayim diviler” dégen menilerge ige bolğan bolidu.

“Azayim Qoşiqi”ni maralbéşi nahiyisi tevesidiki er-ayal şamanlardin başqa, yene adettiki kişiler arisidimu xéli toluq yadlap béreleydiganlarni uçritişqa bolidu. Men emeliy tekşürüş davamida “azayim qoşiqi”ni bir neççe şamanniñ ağızaki bayanidin xatirilep çiqtim. Baliliq çağlirimda, bovam-momamlarniñ öyide bir tuğqinimizniñ paleç

késilini davalitiş üçün çağırıp kélingen bir ayal şamanniñ paleç “davalaş” üçün bu qoşaqnı oqulğanlıqını añlığanidim. Baliliq çağlırimda yadlıvalğan bir neççe misrani yip uçı qılıp, kéyinki tekşürüşlirimde men uçratqan şamanlardın içkirilep sorap xatirileş pursitige ige bolıdu. Tekşürüşlerdin melum boluşıçe, bu qoşaqnı bilidigan kişilerni xéli köp uçritişqa bolidiken.

Uygur şamanlar bu qoşaqnı kişilerde tuyuqsız yüz bérıdigan put-qoli tutmaslıq, bedini égırlıış, xamuşluq, tili tutuluş, şamal tégiş, sarañ bolup qéliş qatarlıq késellik haletlirige qarita oquydu.

Bu qoşaq mezmun cehette yaxşı rohlarnı çağırış, yaxşı rohlarnı süpetleş, yaman rohlarnı bimar ténıdın qoğlap çiqiriş ve yaxşı rohlarnı öz menzillirige uzıtip qoyuş qatarlıq basquçlarga bölınıdu. Qoşaqa İslam dininiñ bezi tesirlirımu uçraydu, lékin qoşaqnıñ asasiy idiyisi yenile Şamanizm étıqad çüşençisini eks ettürıdu. Tövende biz “azayım qoşıqı”niñ oquluş basquç tertipliri ve esliy tékitsi bilen tonuşup çiqimiz:

1) Yaxşı Rohlarnı Çağırış Basquçı

Dunyaniñ töt teripige oqusa, mudhişler, barçe dive-periler yığılip kélurler. Nesirun Malik Qalı ve fıtehi ve qırıp ve beşrihu ve malik qalı ve ezim.

Ezemtı eleykum ya texti sulaymannıñ peleqi bilen, yer-kök bimali xızir iliyas keldi. Toqquz tuğluq alem ve toqsan miñ leşkerlerniñ yardımı bilen méniñ boluñlar! Méniñ bağrımler siler bilen, iptixar, zepiran bilen, güci-enberler bilen silerniñ heqqiñlarda dut qıldım. Texti suleymanniñ heqqi, yetmiş miñ pir-kamıllarnıñ heqqi yétip kéliñlar! Öyde bolsañlar olturmay, gevdıside bolsañlar turmay, dembesti qedem bilen hazir boluñlar!

Texti suleyman heqqi, hesen-hüsen heqqi, ezrail heqqi, qehri namliqlar heqqi, padişahlıq heqqi, dunyaniñ töt burcek sekkiz qırğıqidın meğribtin meşriqqiçe, kunpatardın kunçıqarğıçe, cenubtin şimalğıçe tümen miñ leşkiri bilen yürğüçiler yette qazi, yette mupti bilen, altun başlıq ayperi bilen, kümüş başlıq kunperi bilen, barlıq ezimet dive-padişahlarnıñ démi bilen, hörliqaniñ höri, zepiranniñ démi bilen, hezriti eli şahiyerdanniñ démi bilen hazir boluñlar!

2) Yaxşı Rohlarnı Süpetleş Basquçı

Ezamtı eleykum dive-periler, rimis miyan ermeni er baya şayatun démi bilen dut qıldım silerge.

Belen atqa mingenler,

Yılan qamça tutqanlar,

Derdi yoqlarnı baqqanlar,

Zor igerlik dö-peri.

Altun iken keşiñlar,
 Yinci-marcan çişinlar,
 Tuzsiz iken eşinlar,
 Kümüş közlük dö-peri.
 Şérin-şikerdur sözliriñlar,
 Çolpan iken süpetliriñlar,
 Sipitlengen saçıñlar,
 Qelem qaşlıq dö-peri.
 Evrişim qalpaq béşiñlarda,
 Lehel tac qéşinlarda,
 Xocisaç bağri saçıñlarda,
 Qemer yüzlük dö-peri.
 Yéşil tuğluq leşkerler,
 Qara saçıñlar béşinlarda,
 Nazunémet éşiñlarda,
 Tolguma saçlıq dö-peri.
 Bulut üstide yürgenler,
 Göher közlük dö-peri.
 Quşqunliriñlar altundin,
 Qorsaqliriñlar sedeptin,
 Kimxab tonluq dö-peri.
 Zigir yéđini yégenler,
 Her xilkiyim kiygenler,
 Tütüni yoq otluqlar,
 İpar buyluq dö-peri.
 Méhriđiyah, yava ottin saçıñlar,
 Zumret iken saçıñlar,
 Zeper cuttur böşükiñlar,
 Sendel çüşeklik dö-peri.
 Sultandimu qayaşıñlar?
 Xalidimu oynaşıñlar?
 Ağçammidu oynaşıñlar?
 Ay-kün süpetlik dö-peri.

Qizil kiyim kiygenler,
 Pitşan bolup yürgenler,
 Şamal bolup uçqanlar,
 Qarçuğa başlıq dö-peri.
 Exfamikin bextiñlar,
 Şuñqar iken quşliriñlar,
 Evrişimken yağlıqiñlar,
 Zor sanlıq dö-peri.
 Tavardimu tuđliriñlar,
 Perhiz iken textiñlar,
 Devr sürgen dö-peri.
 Kümüş iken közliriñlar,
 Altun iken toniñlar,
 Aq mervayitken qepiziñlar,
 Rahet sürgen dö-peri.
 Xar ikenu kunliriñlar,
 Qéri atqa mingenler,
 Kapir xuyluq dö-peri.
 Sehiri seher bolđanda,
 Taetke meşxul bolđanda,
 Ala baldaq elemliriñlar,
 Perşi atlıq dö-peri.
 Mazarlarda turđuçılar,
 Ervahqa qiyin bolup qalđuçılar,
 Çiltin bilen sebeb qilđuçılar,
 Altun başlıq dö-peri.
 Ötkür otluq bolđanlar,
 Miradığa yetkenler,
 Teñrige ğapil bolđanlar,
 Kümüş başlıq dö-peri.
 Texti sulaymangá bargđuçılar,
 Şah-şahistanda turđanlar,

Üç yilliq yolni saettila
 basquçılar,
 Curculus atliq dö-peri.
 Şor deryedin ötkenler,
 Mekke-Medinige barganlar,
 İsmi ezem tilsimatini keskenler,
 Xocan atliq dö-peri.
 Adem oğli-qiziğa,
 Séhir-cadu qilğanlar,
 Mexpiy sözlerni bilgüçiler,
 Qırqim atliq dö-peri.
 18 miñ alemni,
 Sehri eşip yürgenler,
 Yer asti textide,
 Cercem atliq dö-peri.
 Piçaqliriñlar polattin,
 Ğilapliriñlar kümüştin,
 Xenverliriñlar almastin,
 Sahibcamal dö-peri.
 Seyligahiñlar égiz tağ,

Élip keldim güce-yağ,
 Altun éger, qoram saq,
 Quraq kiyimlik dö-peri.
 Oqliriñlar altundin,
 Neyziliriñlar polattin,
 Qiliçliriñlar misradin,
 Qulangá mingen dö-peri.
 Köktin köke uçqanlar,
 Havada oynap yürgenler,
 Égiz tağqa çiqqanlar,
 Aq öylük dö-peri.
 Tağdin tağqa uçqanlar,
 Hékmét éytip yürgenler,
 Ala baldaq elemlikler,
 Yaxşı süpetlik dö-peri.
 Yigin, buy saldim, ezizler hazir,
 Boluñlar! Ğayibler oyun-külke
 bilen,
 Meclis tüzüp hazir boluñlar!

3) Yaman Rohlarni Bimar Ténidin Qoğlap Çiqiriş Basquçi

Adem oğli-qiziğa,
 366 parçe tumuriğa,
 444 parçe ustixeniğa,
 Késel salğan dö-peri.
 Yette eza ariliqiğa,
 Beden, beşiq içige,
 Üçey, yürek, öpkisige,
 Neşter urğan dö-peri.
 Peylirini qurutqan,
 Beden, béğişini köydürgen,

Etlirini sizdurgan,
 Yüreklirini qizitqan,
 Ulkamçidur dö-peri.
 Yüzlirini işşitqan,
 Eqlini bikar qilğan,
 Baş-közini ağırtqan,
 Şeqiq aililik dö-peri.
 Cin evladi şayatun,
 Ervah bilen keldim dö-peri.
 Xudayimniñ bendisi,

Mustapaniñ immiti,
 Çahar yarlar hörmiti,
 Köçkil, ketkil dö-peri.
 Uluğ mazarda şehriñlar,
 Şeher, bazar qibliside,
 Mekanidur dö-peri.
 Yalguz derex tüvide,
 Kona tügmenniñ ornida,
 Uluğ kövrük tégida,
 Apet urğan dö-peri.
 Uluğ yolniñ üstide,
 Köl-ériqniñ boyida,
 Qoristanliq béşida,
 Makaniñlar dö-peri.
 Exlet, kül tökken yerlerde,
 Çahar pay qoyğan égillarda,
 Qan tökken qodañlarda,
 Apet urğan dö-peri.
 Toqquz yolniñ doqmuşida,
 Uluğ suniñ boyida,
 Qoristanliq béşida,
 Makaniñlar dö-peri.
 Xizir İlyas medetkar,
 Vesli ezem pirim bar,
 Pirim emri mende bar,
 Köçkil, ketkil dö-peri.
 Xudayimniñ emrige,
 Xoca eli kerimallaniñ yarliqığa
 pütmiseñlar,
 İsmi ezem démige pütmiseñlar,
 Qirilip kétersiler dö-peri.
 Polat piçaq mende bar,
 Almas oqlar mende bar,

Misran qiliç mende bar,
 Étip, çaparmen dö-peri.
 İmis miyan erba bolsañlarmu-
 Köçüñlar, eşre qilğan
 bolsañlarmu-
 Köçüñlar, can-péyiñlarni
 qirquzmen,
 Köçkil, ketkil dö-peri.
 Veyran iken égiz tağ,
 Misran iken qoyuq bağ,
 Silerniñ esli makaniñlar,
 Çoñ yol, derya dö-peri.
 Qaydin qorquñ çaplısañlar,
 Qaydin acriq çaplısañlar,
 Uni élip ketmiseñlar,
 Caduliriñlarni yugurimen,
 Ölermu sür qillarmen,
 Küçkil, ketkil dö-peri.
 Méniñ étim elidur,
 Eli emes piridur,
 Perizatniñ xanimen,
 Köçkil, ketkil dö-peri.
 Yer-yérige yételmes,
 Hazir boluñlar gayibler-
 Zeñger tuğluq hayur xan,
 İpar buyluq zeperxan,
 Altun başliq perizat,
 Bulutqa mingen buğraxan,
 Tik taraqi leşkerxan,
 Ceyin atliq çıparxan,
 Köçkil, ketkil dö-peri.
 Sepri-taqet ötkendur,
 Edepsizlik qilğanlar,

Sulaymanniñ hörmiti,
Köçkil, ketkil dö-peri.
Enbiyalar hörmiti,
Evliyalar hörmiti,
Şehistanniñ hörmiti,
Köçkil, ketkil dö-peri.
Adem oğli-qizidin,
Apitiñlarni almisañlar,
Qiyamet küni dozaxta köyüp
kétersiler dö-peri.
Allaniñ emrini tutmisañlar,
Sulaymanniñ peliqige
pütmiseñlar,
Yip boyuñlarni yarimen,
Qirilip kétersiler dö-peri.
Sehi qara oquymen,
Vehi kulli oquymen,
Qisse sulayman oquymen,
Qebre burdi oquymen,
Emdi qoyup yatmisañlar,
Qirilip kétersiler dö-peri.

4) Yaxshi Rohlarni Öz Menzillirige Uzitiş Basquçı

18 miñ alemniñ töt teripige oqup yürgenler, barçe dive-periler yigilip, xoşal-xoram halda öz muqamiğa yangayler!

Ezamtu eleykum ya diviler, periler, aq atliqlar, yilan qamçiliqlar, altun kiyimlikler, kümüş kursiliqlar, tütünsiz otluqlar, ünçe çişliqlar kenhan şehriğe bériñlar, töt yol açılığa bériñlar, atisidin qarğış alğanlarniñ qéşiğa bériñlar! Xudaniñ peliqi, sulaymanniñ höküm-peliqi bilen barliq azayim dive-perilerge icazettur. Bu tendin pariğ boluñlar! Kişilerge dexli qilmay, öz muqamiñlarğa yénip ketkeysiler, ruxset berduq.

2. Qoşaqtı İpadilengen Roh Tesviri

Bu qoşaqtı gerçe İslam dini tesiri belgilik salmaqni igiligen bolsimu, emma şamanizmiq tepekkur yenila asasiy orunda turidu. Bu qoşaqtin Uygurlar ecdadiniñ iptidaiy tepekkurida peyda bolğan roh obrazi heqqidiki çüşençilerni körüvalgili bolidu. Qoşaqtiki idiyivi çüşençidin qariganda, rohni tutqili bolmaydu, körgili bolmaydu, rohlar heriket qilalaydu, sözliyeleydu, añliyalaydu. Peqet Şamanlarda rohlar bilen uçrişalaydu. Sözliseleydu, rohlarğa buyruq qilalaydu. Qoşaqtiki tesvirlerdin qariganda, yaman rohlar paskina caylarda, qarañgu caylarda, yalguz derexlerde, yol boylirida, su boylirida, xarabiler arisida, qebristanliqlarda yaşaydu; qoşaqtiki sujit linyisidin qariganda, yaxşi rohlar neyze, qiliç, piçaq ve oqlar bilen qorallinip, aq atlarni minip, kökte pervaz qilidu. Ular öz qovmidiki kişilerni yaman rohlarniñ hucumidin saqlaydu ve bimarlarni yaman rohlarniñ ziyankeşlikidin qutulduridu. Şaman güce (küce), yağ... qatarliq nersiler bilen buy salsa, xuşbuy puraqa havağa tarqalğan haman yaxşi rohlar şaman aldida hazir bolidu. Yaxşi rohlar barliq kişilerniñ niyet-iqbali ve mexpiyitini bileleydu hem bu uçurlarni şamanlarğa yetküzidu. Şaman bilen rohlarniñ uçrişişi “yigin körüş” depmu arlidu. “Yigin körüş” basquçı pal éçiş yaki bimarniñ késilige diagnoz qoyuş basquçı hésablinidu.

Qisqisi, şaman dini çüşençiside, barliq rohlar xuddi hayat kişilerge oxşaş yaşaydu. Emma ularniñ “hayatliqi” meñgülük bolidu. Yaman rohlar-yat qovm yaki qovminiñ rohi (eslidinla bar dep qairilidigan, adem ténidin acrilip çiqmigan “alvasti”, “dive-periler”mu muşiniñ içide) bolup, ular daim purset tapsila başqa qovm ezaliriniñ ténige xevp yetküzidu. Bundaq çağda, şamanga tealluq bolğan yaxşi rohlar “tolluq qorallangan” halda kélip, yaman rohlarni bimar ténidin qoqlap çiqiridu. Adem bedinidiki körünmes késellerniñ hemmisi ene aşu yaman rohlarniñ ziyankeşlikidin peyda bolidu dep qarilidu.

3. Qoşağa İpadilengen Roh Çüşençisi

Qoşağa ipadilengen asasiy nuqtinezer şuki, obyektip dunyadiki hemme nesre öziniñ maddiy gevdisiniñ acrilip çiqalaydığan alahide bir xil hayatlıqqa ige. Bu xil hayatlıq meğgülük bolıdu. Yaxşı rohlar yaman rohlar bilen qançe “qanlıq élišsimu peqet yaman rohlarnı bimar ténidin qoğlap çiqirilaydu. Emma héçqaysisi “mengülük ölmeydu”. Şuña yaxşı rohlar bilen yaman rohlar otturısıdiki küreş meñgü davamlışıdu.

Qoşağa tilğa élingan tacutext, aq at, toluq qorallangan “ezimet” ler şamanniñ uruq, qebilisi içide yaşap ölüp ketken ecdadlarnıñ rohlari ve ular hayat vaqtida işlekten maddiy nersilerdin ibaret bolup, omumiy mentiqidin qariganda, seltenet sürüp ölüp ketken şah-sultanlar, xaniş, şahzadiler ve daniş serkerdiler hazyat vaqtida qandaq yaşıdan bolsa, ular ölgendın kéyin,ularnıñ rohlirimu şundaq seltenet sürüp yaşaydu, ular hayat çégida işlekten nersilerinıñ hemmisi oxşaşla rohqa aylinidu dep qaralğan.

Yaxşı rohlar şamanniñ ilticasığa asasen, bimar ténidiki yaman rohlar bilen élišidu. Buniñdin şuni körüşke bolıduki, késel davalaş şaman üçün élip éytqanda, bir meydan élip bérilidığan “qanlıq küreş” hésablinidu.

Yaxşı rohlar toluq qorallangan halda aq atlarğa minip pütkül alemni seyli qilip yürıdu; yaman rohlar bolsa meynet, paskina caylarda, qarañgu, pinhan caylarda yaşaydu. Rohlardın taşqiri ular işlitivatqan buyumlarnıñ hemmisi rohqa aylangan nersiler boluo, hemmisi “ilahi” nersilerdur. Démek, bu qoşağ şaman dinidiki animizm çüşençisini idiyivi menbe qilğan. Şuña qoşağa tesvirlengen her bir obyekt ve her bir turmuş détalliri tebietin taşqiri küç-qudretke ige ilahiyet süpitide otturiğa çiqirilğan.

4. Qoşağa İpadilengen Réalliq

Bu qoşağ nahayiti keñ réalliq amilliridin tekib tapqan bolup, uniñdiki détallarnıñ hemmisi réal turmuşteki heqiqiy nersiler, ademler ve ademlernıñ küreş paaliyetlirini obyektip maddiy menbe qilğan. Mesilen, qoşağteki “altun tac”, “altun”, “kümüş”, “şahane ton”, “qiliç”, “neyze”, “piçaq”, “taş oq”, “aq at”, “bulut”, toluq qorallangan batur “serkerdiler”, “xanlar”, “xanzadiler”, “tağ-derya”lar... nıñ hemmisi çarviçilik turmuşı bilen yaşaydığan at ustidiki xelqlernıñ turmuş kartinisi bolup, yaylaq turmuşidiki bundaq maddiy şert-şarait qoşağteki idiyivi çüşençide eks etken rohlar dunyasını süretleşte matériyal asasi bolğan. Qoşağa etken réalliq kartisi bizge ecdadlarnıñ at üstidki hayatını, yaylaq hayatını ve ceñlirini eslitidu.

Qoşaqa yine rohlar dunyasi baştin-axir insanlar dunyasiğa teqlid qilingan halda tesvirlengen. Şuniñ bilen birge rohlar dunyasi meñgülik dunya, şundaqla adettiki kişiler köz bilen körelmeydiğan dunya dégen idiyivi qaraş alğa sürülgen.

Qoşaqtiki tebeiet menzirisini “Oğuzname”diki Oğuzxaqan herbiy yürüşlerde duç kelgen hem uniñ herbiy yürüşleriniñ musapisini orap turğan tebiet menzirisige oxşap kétidu; yaxşı rohlarniñ qoralliniş halitimu Oğuzxaqan leşkerleriniñ qoralliniş halitige oxşap kétidu. Undin başqa yaxşı rohlar quşuniniñ sep tüzülüşi ve tuğ sani “türkiy tillar divanı”da izahlap ötüngen qedimki xaqanlarniñ vilayet, aymaqliri köp boluşidin qetiinezir tuğ saniniñ toqquzdin aşmaydiganlıqı heqqidiki tarixiy uçurlar bilen oxşaydu [3]. Démek, qoşaqtiki roh çüşençisi ve roh tesevvuri obyektip réallıq اساسında meydana kelgen.

5. Qoşaqa İpadilengen Yaxşı Roh ve Yaman Roh Çüşençisi

İptidaiy insanlarda roh çüşençisi şekillengendin kéyin, iptidaiy insanlar her xil késellikler ve psixikilik hadiselerini rohlarniñ sebebidin dep qarığan.

İptidaiy insanlar ana uruqdaşlıq cemiyetiniñ deslepki basquçlırida baraverlik ve teñ teqsimatçılıq şaraitında yaşığan. Kéyin qandaşlıq aile éñi şekillinişke başlığan. Mana buni insanlar tarixidiki deslepki şexsiyetçilik éñiniñ bixlinişi dep qaraşqa bolıdu. Eyni devrdiki aile şexsiyetiniñ mezmuni mülük şexsiyeti ve cinsiy şexsiyettin ibaret ikki qisimdin terkib tapqan. İptidaiy insanlardiki mundaq oyğiniş tar menidiki aile, zémin, mal-mülük ve uruq igidarçılıq éñini şekillendürgen. İptidaiy cemiyette şekillengen bundaq igidarçılıq éñi ve şexsiyetçilik éñini başqa-başqa aile ve uruqlar otturisida daim daim yüz bérıp turidiğan nizalarniñ muhim sebebliriniñ biri dep qaraşqa bolıdu. Hökümranlıq éñi şekillinişke başlığan sinipiy cemiyetniñ deslepki mezgilliride iptidaiy insanlar tebiet dunyasidiki qarimuqarşı hadiselerini yaxşılıq ilahliri bilen yamanlıq ilahliri otturisidiki küreş dep çüşengen bolsa, özliriniñ bedini ve tuyğusidiki xoşallıq ve azabliniş hadisilirini yaxşı rohlar bilen yaman rohlarniñ meñgülik ziddiyitige bağığan. Çünli, rohlar (ademler rohi) tendin ayrılıp çıqalaydu, tenge qaytıp kireleydu dep qaralğan. Qoşaqa ipadilengindek adem ténidiki normalsız keypiyat ve azabliniş hadisiliri yaman rohlarniñ zexim yetküzüşü yaqi yaman rohlarniñ bimar ténige kirivélişi sebebidin bolıdu, bu xil azabni peqet yaxşı rohlarniñ yardimi bilen tügetkili bolıdu dep qaraşmu şaman dinidiki yuqiriqi idiyivi qaraş bilen munasivetlik.

Réallıqtiki yaxşılıq bilen yamanlıq, yaxşı adem bilen yaman adem, düşmen uruq, yat qovmidiki kişiler bilen öz uruqi içidiki uluğ kişiler, yaxşı roh ve yaman roh

çüşençisiniñ barlıqqa kėşidiki muhim amil hėsablinidu. Çünki, şaman dini çüşençisi içide yaxşı, uluğ kişilerniñ rohi yaxşı roh xaraktėrige ige bolidu; şuniñdek yaman kişilerniñ rohi yaman roh xaraktėrige ige bolidu dep qaralğan.

İzahat:

[1]. N. Pantsosov: “Rusiye İmpėriyisi Cuğrapiyilik Çėgrisiniñ Türkistan Qismidin Doklat”, 6-tom “Tarañıldiki Baxşı” din ėlindi 1907-yil, Taşkent Rusçe Neşri.

[2]. Gunnar Yarriñ: “Uyğur Xelq Edebiyat Cevherliri”, Milletler Neşriyati, 1997-yil 12-ay neşri.

[3]. Mehmud Qeşqeri: “Türkiy Tillar Divani”, 2-tom, 175-176 betlerdiki izahlarğa qaralsun.

XV. Bab: Hazirqi Uyğurlardiki Şaman

1. Şaman Boluşniñ Şertliri

Hazirmu uyğurlar arisida er-ayal şamanlarni uçritişqa bolidu. Bularnin içide bezi şamanlar mexsus davalaş périxonluq ve pal éciş périxonıqi bilen şugullinidu. Yene beziliri yérım périxonluq ve yérım molliliq bilen şugullinidu. Meyli qaysi xil paaliyet bilen şugullinidıǵan şaman bolsun hemmisi yenila İslam dini eqidiliridiki étıqad çüşençlirini périxonluq paaliyetliriniñ mezmunliriǵa arılaştırup bayan qilidu. bu şamanlarniñ hazirǵa qeder özliriniñ tesirini saqlap kélisidiki muhim bir terep.

Şamanlarniñ éytişıqe, şagirtliqqa kiriş yoli bilen şaman bolǵili bolmasmiş. Rohlar (cinlar yaki maşayixlar) balaǵetke yetkenler içidin birersini tallivélip qiriq kün şagirtliqqa alǵandin kéyin, andin u tebiy halda cinlar, rohlar ve teñriler bilen uçrişalaydıǵan iqtidara ige bolarmış. Cin, rohlar teripidin tallivélinganlar qiriq kün iz déreksiz yoqap kétermiş. Bu ceryanda ular sütsiman soyuqluq bilenla béqilarmış. Qiriq künlük möhlet toşqandin kéyin, yoqap ketkenlerni rohlar öylirige ekilip qoyarmış. Kişilar bundaqlarni “cin epqeçip ketken” déyişidu, bundaq” cin epqeçip ketken”leriniñ rohiy keypiyati alahide bolup, başqılarga arılaşmaydikan, eqil-hoşi normalsiz bolidiken hem heriket qiliqlirimu ğelite bolidiken. Ular peqet şamanliq meqamiǵa yetkendila, andin öz eslige qaytidiken. Şamanlarniñ éytişıqe, cinlar birer kona, yalǵuz derex tüvide yaki kona xarabiliqta ve yaki çet caylardiki qebistanliqlarda şamanliqni ögitermiş. Démek, şaman bolǵuçı aldi bilen bir qétimlik rohiy késelge giriptar boluş basquçini bésidin keçüridiken.

Şamanlarniñ qarişıqe, şaman boluş mezgilide ve şamanga aylangandin kéyin, tövendikidek bir qançe işni orundaş kérek:

1. Muşu mezgillerde şamanga ayliniş aldida turǵan kişi yoqap ketken mezgilide körgenlirini öyge qaytip kélip qiriq kün toşmiǵuçe başqılarga éyitip qoymasliqi kérek eger muddet toşmay turup éytip qoysa, ya saran bolup qalarmış, ya ölüp kétermiş.

2. Ayal şamanlar şamanga ayliniş mezgilliride aq yaki kök renlik kiyim kiyişi şeretken güllük yaki başqa réndiki kiyimlerni kiyiş çeklinidiken.

3. Şaman heqiqiy şamanliq salahiyitige toşqandin kéyin, andin özini aşkarilaydiken bu çagda şaman öz öyiniñ etrapidiki birer yalǵuz derexke bir dane aq tuǵni çigip qoyuşi şertken (bu şu şamanniñ “qoǵdıǵuçı ilahi”niñ nişani qilinidu)

4. Şamanlar peqet seyşenbe, çarşenbe ve şenbe künlirila kün giringendin kéyin, pal éciş (“yigin körüş”), ”davalaş” périxonluqi bilen şugillinalaydiken. undin başqa künliri

périxonluq bilen şugullinalmaydiken. şamanlarniñ éytişiçe, muşu üç künnin axşamliri rohlar(cinlar)niñ şamanlar bilen uçıridiğan vaqtiken. bu üç kün içide kün kirip bolğandin kéyin şamanlar cinlar (rohlar yaki maşayixlar)ni çaqırğan haman peyda bolarmış.)

5. Şamanlar özi muvapiq dep qarığan çağlarda, cinlardin périxonluqni ögengen kona cayğa bérıp qerellik qan qilip turuşi, “qoğdıguçi ilahi”niñ nişani qilğan yalguz derexniñ tüvige qan qilip yaki buy sélip turuşi şertken.

2. Şamanniñ Kiyim-Kéçiki ve Yasinişi

Şamanniñ kiyim- kéçiki ve yasinişi şaman dini paaliyetliridiki muhim terkiblerniñ biri hésablinidu. Şamanniñ kiyimi ve yasinişi iptidaiy cemiyettiki kiyiniş ve yasiniş medeniyetleriniñ muhim ipadisi. U yene şaman dini étiqadida şamanniñ “ilahiy qudriti”ni nanayan qiliştiki asasiy vasitilarniñ biri.

1) Uyğur Şamanlarniñ Kiyim- Kéçiki

Qedimki devrlerde uyğur şamanlarniñ qandaq kiyim-kéçeklerni kiyidiganliqi bizge namelum. Biz peqet hazirqi şamanlarniñ kiyim-kéçeklerini melum cehettinla tonuşturuş öteleyimiz:

“ilahiy baş kiyim”: uyğur şamanlarniñ périxonluq paaliyetliride béşiğa kiyidigan yaki artidigan baş kiyimliri adettiki kişilerniñ baş kiyimlirige asasen oxşaydu. Yeni er şamanlar béşiğa aq doppa yaki aq (yaki kök) reñdiki kulah kiyidu; ayal şamanlar béşiğa aq romal yaki qara romal artidu.

“ilahiy çapan” uyğur şamanlarniñ périxonluq paaliyetliride kiyidigan çapinimu adettiki kişiler kiyidigan çapanlardin ançe perqlinip ketmeydu. Yeni er şamanlar adette aq uzun yektek kiyip périxonluq paaliyetlirige qatnişidu. ayal şamanlar bolsa périxonluq paaliyetliride aq rextin tikilgen uzun xalta köñlek kiyidu.¹⁹ esirniñ axirlirige mensup uyğur şamanlar heqqidiki tarixiy uçurlardin bilişimizçe: “baxşiniñ kiyinişliri başqa tarançılar puqralardin ançe perqlinip ketmeydiken ular başqa tarançılarga oxşaşla uzun yektek ve katla çapan kiyidiken”[1].

Doktor dilmurat ömer endimu bu heqte toxtalganda “uyğurlardiki şamanlarniñ ilahiy kiyiminiñ pasuni adettiki kiyim-kéçeklerniñ pasuni bilen ançe perqlinip ketmeydu emma şaman şehir-cadu qilğanda çoqum aq reñlik kiyim kiyidu. Undin başqa azadliqtin ilgiri şamanlar murasim paaliyetliride ayalçe uzun köñlek kiyetti. Bumu şamanniñ ayal cinstin başlanganliqniñ ispatı” [2] deydu. Biz emeliy tekşürüş davamidimu xuddi dilmurat endi dep ötkendek ehvallarnila uçrattıq.

2) Uyğur Şamanlarnıñ Yasınışı

Hazırkı uyğur şamanlarnıñ yasınışı usuli adettiki kişilernıñ yasınışı usulidin ançe perqlinip ketmeydu. Bezi uçurlarğa asalsanganda, ilgiri er şamanlarmu ayalçe yasınıp périxonluq paaliyetlerini élip baridıǵan ehvallar bolǵan. N. Pantosov ayal şamanlarnıñ yasınışı heqqide; “er baxşılardin başqa yene murasim élip baridıǵan ayal baxşılarmu uçraydiken ayal baxşılar béşiga romal çigmeydiken, çaçlırını uzn qoyuvétip, baxçaytip yüridiken” [3] dep xatirilgen.

Cenubiy şıncañdiki Uyğur şamanlar béşiga ilahiy qalpaq-kök reñlik yaki aq reñlik, üç qirliq kigiz qalpaq kiyidu, bu uyğur tilida “kulah” dep atilidu emma bezi şamanlar séhir-cadu qılǵanda, ilahiy qalpaq kiymeydu. Yeni uzun çaçlırını paxpaytip mörisigiçe qoyuvétudu, bezide çaçlıri bilen yüzini tosvalidu ularnıñ yasınışı sirliq tús alidu. Emma hazır bu xil ehval az uçraydu. Ayal şamanlar ilahiy qalpaq kiyimeydu. adette çeçini tal-tal örüp, arqisiǵa ve qulaq etrapigiçe çüşürüvalidu. Emma hazır bu xil çaç pasonini yatliq bolmıǵan-nariside qızlardila uçratgili bolidu. Bolupmu bu xil çaç pasoni kiçik qızçaqlarnıñ yasınışı aditige aylangán [4]. Emma béşiga aq yaki qara rénik romal artivéliş hem périxonluq hem molliliq qilidıǵan şamanlarda uçraydu.

3. Şaman İşlitidıǵan Diniy Esvablar

Şamanlarda özini ilahiy tús bilen niqablaydıǵan “ilahiy kiyim” ve yasınışı usulidin başqa, yene davalaş périxonlıqi élip barganda mexsus işlitidıǵan “ilahiy qoral”lar bolidu. şamanlar daim işlitidıǵan ilahiy qorallardin ilahiy dap, ilahiy xencer, ilahiy qamça ilahiy argamça, ilahiy dereşéxi, ilahiy tuǵ, ilahiy çiraǵ, ilahiy su, ilahiy ot, ilahiy eynek qatarliqlar bar.

İlahiy dap: şamanlarnıñ périxonluq paaliyitini (pére oyuni) diki eñ esasliq qorallarnıñ biri bolup, u yumilaq qasqanǵa éşek térisini kiriş arqiliq yasilidu. Dap qasqininiñ içki yüzide nurgun tömür halqılar bolidu. Dapnıñ diamétiri adette 30 yaki 50 santime’tir etrapida bolidu. Dap adette bimar ténige kirivalǵan yaman rohlarnı qoqlap çigirişni meqset qilǵan “pére oyuni”da işlitilidu. Şamanlarnıñ éytişiçe, dap şamannıñ barliq cin-ervahlarnı çaqiriş yaman rohlar üstige nere tartip basturup bérişqa buyruq qiliş ve bimar ténidiki yaman rohlarǵa vehime séliš roliǵa ige iken. adette bir qétimliq “pére oyuni”da bir dane yaki üç dane yaki beş dane ve yaki yette dane dap birla vaqitta işlitilidu.

İlahiy xencer: şamanlarnıñ bimar ténidiki yaman rohlarnı bilen élišqanda işlitidıǵan ceñ qorali. Adette şamanlar işlitidıǵan ilahiy xencerlernıñ çoñ-kiçiklikimu

oxsaş bolmaydu. Bezi şamanlarnıñ ilahiy xenciri 50 santimétir uzunluqta bolup, destisige yaki xancer bisiniñ qarşı teripiqe üç tal yaki toqquz tal tömür halqa ötküzülgen bolidu; yene bezi xencelerlerniñ uzunliqi 20 santimétir atrapida bolup bundaq xencerniñ destisi heriketçan, ikki bisliq bolidu.

İlahiy Qamça: Bimar ténidiki yaman rohlarni qoglap çiqirişqa işlitilidu. U adette téridin üç tal tasma tilip, uni üç qat qilip örüş arqiliq yasilidu. Qamça destisi adette 20–30 santimé'tir etrapida bolidu. Bu xil qamça at mingande işlitilidigan qamça bilen asasen oxşaydu.

İlahiy Argamça: Uyğur şamanlarnıñ “pere oyuni” diki eñ esasliq diniy esvablarnıñ biri bolup, “pire oyuni” da tuğ çigkende işlitilidu. Şaman dini çüşençiside bu xil aq argamça köktin zéminga çüşidigan nur(yoruqluq) niñ simvoli bolup, bu “yoruqluq”insanlar bilen ölgén arisidiki ‘alaqıçidur’ [5]. İlahiy argamça ikk qat bolup, uzunliqi 4-5 métir etrapide bolidu. U aq öçkiniñ çupurini yip qilip éşip, yiplarni yene bir qançe qat qilip ésiş arqiliq yasilidu.

İlahiy Derex Şéxi: Şaman dini çüşençiside “qoğdıguçi ilah” dep qaralğan mévilik derexniñ şéxidin teyyarlinidigan bolup, şaman uni “pére oyun ”niñ “tuğ çigiş” basquçida öyniñ pegahidin torusig tartilğan “ilahiy argamça”niñ üstünki béşiğa qisturup qoyidu. Bu xil derex şéxi adette putaqliq çilan şevidin teyyarlinidu, şéxi tépilmisa, başqa mévilik derex şéxi bolsimu bolivéridu.

İlahiy Tuğ: Töt xil reñdki parçe rext tayaqlarğa bayraq şeklide çiqiliş arqiliq yasilip, “pére oyuni” bolidigan öyniñ töt témiga qadilidu. Bu xil tuğlarnıñ réngi aq, kök, qizil, qara, bolup, şaman dini çüşençiside töt terep ilahliriniñ simvoli dep qarilidu.

İlahiy Çirağ: 20 santimétir uzunluqtiki 40 tal qomuşniñ bir uçığa paxta yögep, su méyiğa çilap ot yéqiş arqiliq teyyarlinidu. Bu çirağlarnıñ sani 40 bolup, “çiltén”niñ simvoli süprtide öyniñ töt témiga ve çigilgen tugniñ etrapiga sançilidu.

İlahiy Su: Qaçığa quyup aldin teyyarlangan su yaki süt bolup, “xan süyi” depmu atilidu. Şaman buni “Pere oyuni”axirlaşqanda bimar ténini “paklaş”qa işlitidu.

İlahiy Eynek: adettiki tesvir eyniki bolup, şamanlarnıñ qarışıqe, cin-avastilar bundaq eynektin qorqarmış.

İlahiy Ot: Bir tutem qomuşqa ot yéqiş arqiliq teyyarlinip “pere oyuni” axirlaşqanda, şaman uni bimarnin béşidin örüp, bimar ténini “paklaş”qa işlitidu.

İlahiy dap, ilahiy xencer, ilahiy qamça, ilahiy argamça ilahiy eynek, ilahiy derex şéxi qatarliqlarni şaman daim yénida saqlaydu. Bimarni pére arqiliq “davalaş”ta, şaman

yuqiriqi qorallarni özi élip baridu. Emma ilahiy tuğ , ilahiy tuğ, ilahiy çirağ ilahiy su, ilahiy ot ve başqa nersilerge kéterlik buyumlarni bimar ailisidikiler teyyarlaridu.

4. Şamanniñ Kişiler Neziridiki İqtidari ve Uniñ Asasiy Vezipisi

Şamanlarniñ qalduq tesiriniñ uyğurlar arisida bögünge qeder mevcut bolup turuşidiki muhim sebeblerniñ biri- bir qisim kişilerniñ héli hem şamanlarda alahide, sirliq ilahiy küç qudretniñ barliqığa işengenlikide. Bir qisim kişiler hazirmu şamanlar tövendikidek “iqtidar” ga ige dep işinidu:

1. Şamanlarniñ her birinin öz aldığa başçılıq qilidiğan mazar maşayixliri barliqığa işinidu.

2. Şamanlarniñ rohlar, cin, dive-periler bilen alaqa qilalaydığanlıqığa işinidu. Şuña bezi kişiler şamanlarniñ bimarlarını davalaş ceryanidiki barliq orunlaşturuşığa şertsiz boysunidu

Şvétsiyilik Gunnar Yarniñ guma, qağliq nahiyilirini tekşürüş davamida mundaq ehvallarni xatirilep qaldurğan: “cinlar bezi ademlerqe igilinip qalidu, dégen gep bar. Bir adem bir çünkeş (cinkeş) qilidiğan axunumni qıçqirip kélip çünkeş qildurşa, cinlar: palani yerde balamni émitip olturattim bu erkişi ya bu mezlum kişi kélip bir balamni dessivetti men şuna bu ademni késellum kişi kélip bir balamni dessivetti. Men şuña bu ademni késel qilip qoydum’ dep çünkeş qilğan ademge dep bérür iken, şu Farisi zeban cinkeş axunum dua oqusa, cinlar yigilip kélermiş u cinkeş axunum dua oqup cinlar yigilgandin kéyin, bir cinige su quyup, çinidiki suğa bir nariside balini qaritip olturguzup qoyidiken u baliğa çininiñ içide cinlar körünemiş. Cinkeş axunum:

-Sen bu ademge némişqa eser gildiñ? némişqa bu ademni késel qildiñ? dep cinlardin gep sorisa, cinlar çininiñ süyige qarap turğan baliğa:

-Bu adem bizge u qildi, bu qildi, dep cavab béridiken, baliniñ öpçöriside olturğan başqa çoñ adem ya kiçik bala bolsa, ularniñ közige héç nerse körünmeydiken, héç gep añlanmaydiken emma, çininiñ süyige qarap turğan bala cinlarni köreleydiken, hem cinlarniñ gep sözlirini anliyalaydiken. axunum gep sorıganda, çininiñ süyige qarap turğan u bala: ‘cin u gepni qildi, bu gepni qildi’ dep axunumğa dep bérer iken”[6].

3. Şamanlarniñ rohlarniñ yardimide bimar ténidiki yaman rohlarni ve yaman rohlarniñ apet tesirini qoğlap çiqiralaydığanlıqığa qestname oqup kişiler otturisida méhr- muhebbet yaki gezep-nepret peyda qilalaydığanlıqığa işinidu.

4. Şamanlarniñ her qandaq adem yaki her qandaq iş üstide pal açalaydığanlıqığa işinidu. kişilerniñ qarışiçe, şaman her qandaq kişiniñ ötmüşü, hazır ve kelgüsü heqqide;

bérer késellikniñ peyda boluş sebebi ve uni davalaş tedbiri heqqide: oğrilangan nersilerni qaysi yölünüşteki qandaq ademniñ qaysi çağda oğrilarp ketkenliki heqqide; bundin kéyin néme işlarniñ bolidiğanliqi heqqide; kişilerin könlide néme işlarni oylavatqanliqi heqqide aldin béşaret bérelermiş.

Hazirqi uyğur şamanlarniñ asasiy vezipisini davalaş ve pal éçişteki ikki türge bölüşke bolidu. hazirqi şamanlar muşu ikki xil vezipini şeksiz ada qilalaydiğanliqığa işinidu hem başqilarnimu özliridiki muşu xil vezipini ada qilalaydiğan “sirliq küç-qudret”ke işendürgen. şamanlardiki özlirimu işnidigan hem başqilarnimu işendürgen “sirliq küç” ularniñ davalaş ve pal éçiş vezipisini ada qiliştiki idiyivi qoral hésablinidu.

N.Pantosov ili rayonni teksürüş davemida xatirilgen rivayet yuqiriqi pikirni delilleydu. bu rivayette mundaq bayan qilinidu: bir küni dumninxan bir top nökerlerniñ hemrahliqıda şikarğa çıqıptu. Ovda uniñğa bir yava at uçraptu dumninxan uni qoğlaptu. Qoğla-qoğla axir toptin ayrilip qaptu yava at birdinla közdin gayib boptu. dumninxan yéqinla yerde bir eski tamliqni körüptu. u yerde u ikki kozi qandek qizil, yüzini qoruu basqan, çaçliri taza ösüp ketkan, sériq çapan kiyivalğan derviş süpet bir ademni körüptu. U toxtimastin çörgilevatqudek. dumninxan bu ademni körüp salam bériptu ve uniñdin: “hey, sen néme ademsen, némişqa bikardin çörgileysen?”dep soraptu. Héliqi adem: “hey şahim, men baxşimen men bolsam qalmaq ulusidin. étim davançuq, daçikniñ oğli bolimen men daim muşundaq çörgileş arqiliq bimarlarni davalaymen” dep cavab bériptu xan yene “séniñ xotun – baliliriñ bar iken, undaқта sen qaysi eldin?”dep soraptu davançuq cavaben:”men özüm kayana şehridin, xotun balilirim şu yerde. Xotunumniñ éti damurçén, oğlumniñ éti mungay” deptu. xan soraptu:” bu yerde özün yalguz néme qilivatisen?” Davançuq: “men yalguz emesmen, yénimda şagirtim bar”dep cavab bériptu. xan: “şagirtiñ qeyerde?”dep soraptu. Davançuq:”u siliniñ arqilirida, emma sili körelmeyle”dep cavab bériptu xan: qéni maña körset, men uni körey” deptu.

Davançuq néminidur oqup, bir asmanğa, bir yerge püvleptu andin yene bir némilerni oqup, töt etraptiki çirağqa süyleptu. Xan qandaqtur acayip bir nersiniñ peyda boluvatqinini körüptu. Yeni ikki qanatliq, töt müñgüzlük (buğa müñgüzige oxşaydu), guliçi keñri éçilğan, qolliri çoñ, üç közlük, éğiz- burnidn ot çéçip turidiğan bir nersiniñ adem siyaqığa özgirivatqanliqini körüptü. Dumninxan qorqup kéyip derhal étidin çüşüp, béşini töven saptu ve şu haman bud peresliktin qaytıptu. Davançuq xanniñ qorqup ketkinini körüp, néminidur qayta-qayta oqup süpleptu. Dive şuan yoqaptu. Bu eslide “töt müñgüzlük dive bid”dep atilidiğan dive iken.

Dumninxan davançuqni öziniñ qelesige élip keptu ve uniña oğli kaidxan heqqide sözlep bériptu davançuq:”şahzadige cin çaplışıptu. Yaxşıraq pére oynatmaq lazımdur” deptu şuniñ bilen bir öyge tuğ tartıp, dap-dumbaqlarnı hazir qılıp ,kaidxanğa pére oynaptu. Kaidxan saqıyıptu. Dumninxan intayin xuşal olup, davançuqqa nurgun altun, kümüş, at ve libas-tonlarnı tartuq qıptu. Davançuq nurgun késellernı pére oynaş arqılıq davalap, ularnı xatircem qıptu. Davançuq heqqide “davançuq baxşı pére oynısa, saqaymas késel qalmaydu” deydığan geplarnı tarqılıp kétéptu. nurgun xelq oniña rehmet éytip, uni özliriniñ qutguzguçısı, “ténrimizniñ elçısı” dep qarap uniña beyet qıptu...[7]

Bu rivayette yene, Davançuq baxşiniñ şagirtliridin telim élip yétişken uyğur şamanlarnıñ ehvallirimu bayan qılınıdu.

Gerçe bu rivayet tarixiy çinliqqa iqe bolmisimu, emma bu rivayetniñ kişiler arisiğa tarqılıp, yéqinqi devrlergeçe saqlınıp kélişide, biri, şamanniñ kişiler qelbidiki orni, yene biri kişilernıñ şamanniñ “ıqtidari”ğa bolğan işiniş tuyğusi muhim rol oynığan, rivayette şaman hemmige qadir, sırlıq küç-qudret igisi, u davalaş, pal éçiş meqsidige mutlaq yételeydu deydığan idiyivi çüşençe arqa körünüş qılınğan.

Démek, kişilernıñ davalınış, qoğdınış, arzusi ve aldın bilış arzusi şamanlarnı “ilahiy iqtidar”ğa “sırlıq küç” ke ige qılğan kişilernıñ idiyivi çüşençiside şamanlarnıñ “ilahiy iqtidari”niñ héli mu belgilik tesirge ige boluşı şamanlarnıñ mevcut bolup turuşıdiki menivi esas şuña şamanlar hazirgeçe “özliriniñ “qoğdaş”, “davalaş”, “aldın bilış” vezipisiniñ qalduq tesirini saqlap qalalığan.

İzahat:

- [1]. N.Pantosov:”Rusiyeimpériyisi Cuqrapiyilik Çégrisiniñ Türkistan Qismidin Doklat” 6-tom, tarançilardiki baxşı ga qaralsun,1907-yil, Taşkent Rusçe Neşri
- [2]. Dilmurat Ömer: U Altay Til Sistémisidiki Milletlerniñ Şamanizm Étiqadi, 125-bet.
- [3]. N. Pantosov: “Tarançilardiki Baxsi, 1907-yil,Taşkent Rusçe Neşri.
- [4]. Dilmurat Ömer: Altay Til Sistémisidki Milletlerniñ Şamanizm Étiqadi 124-bet.
- [5]. Abdukérim Raxman: Uyğur Folklori Heqqide Bayan 450-bet.
- [6]. Qunnar Yarrıñ : Uyğur Xelq Edebiyat Cevherlir, Milletler Neşriyati, 1997-yil Uyğurçe Neşri, 302 –bet.
- [7]. N. Pantosov : Tarançilardiki Baxşı, 1907-yil, Taşkent Rusçe Neşri.

XVI. Bab: Şamanlarniñ Bir Neçe Xil Pal Éçiş Usulliri

Pal éçiş- şamanlarniñ muhim diniy paaliyetliriniñ biri. kişilerniñ neziride, pal éçiş –şamanlarda bolidiğan “alahide iqtidar” bolup hésablinidu. hazirgiçe igiligen ehvallardin qariganda, uyğur şamanlar arisida tövendikidek bir qançe xil pal éçiş usulliniñ davamlaşip kélivatqanliqi melum. er-ayal şamanlarniñ pal éçiş usulliri asasen oxşaydu.

1. Boğulup Pal Éçiş (Çünkeşke Qaraş)

Bu xil pal éçiş hacetmenler üçün “sirlıq” pal éçiş usuli hésablinidu pal éçiş oxşaşla seyşenbe, çarşenbe ve şenbe künliri keçqurun élip bérilidu. Pal éçiştin burun şaman qoy méyr, küce, arça yağıçi, buğday kékiki qoy mayıqi bilen öziniñ mazar maşayixliri üçün buy sélip, buy qaçisini işikniñ oñ terep bosuğisiğa qoyup, işinki dağdam eçivétidu. Bu vaqıtta héçqandaq ademniñ işiktin kirip-çıqişığına ruxset qilinmaydu. Şaman işikke yüzlinip olturup, tesvi siyrip “çaqiriş duasi”ni oquydu, aridin beş-on minut ötkendin kéyin, şaman xuddi tutqaqliq késili bar ademdek arqisiğa özini taşlap tolgınıdu, her terepke özini uridu. Bu vaqıtta şamanniñ yademçisi uniñ qollirini çin tutvalidu. Az vaqıt ötkendin kéyn, şaman peskuyğa çüşüp, hacetmenler sorığan soallarığa cavab béridu. soal- cavabiniñ dairisi adette birer késellikniñ sebebi ve davasi, yütken nersiniñ ornı ve uniñ tépiliş- tépilmalıqi, er- ayallıq munasivet mesililiri, bundin kéyin bolidiğan işlar toğrisida aldın béşaret... qatarlıqlarnı öz içe alidu. soal-cavab axırlaşqandin kéyin, şaman asta-asta ésiğe kélip, “uzitiş duasi” oquydu şamanniñ éytişçe, boğuluş- rohlar (maşayixlar)nin sebebidin bolarmış, yeni rohlar öyge kirgendin kéyin şamanniñ gélini boğup, yerge yiqitilip, şamanniñ ağızi bilen hacetmenler sorığan soallarığa cavab bérermiş, şuna, şaman eslige kelgendin kéyin öziniñ néme dégenlikini bilmeydiken. Pal éçiş (çünkeşke qaraş) axırlaşqanda, hacetmenler öziniñ teyyarlığan (pul yaki nan) nersilerni şamanniñ aldığına qoyidu, şaman dua bilen bu nersilerni qobul qilidu. Şuniñ bilen bir qétimlik pal éçiş axırlışidu. bu xil pal éçiş adette “yigin körüş” depmu atilidu.

2. Yüzini Étip Turup Pal Éçiş

Bu xil pal éçiliştin burun, er yaki ayal şaman ve hacetmenler aval teret alidu. Andin şaman rohlar heqqide buy sélip, tevsi sérıp rohlarnı “çaqiriş duasi” oquydu. Dua oqulup bolğandin kéyin, er şaman bolsa yüzini alqanlari bilen tosidu; ayal şaman bolsa romili bilen yüzini tosidu. Şaman muşu halette qiblige aldini qilip yükünüp olturup, hacetmenler sorığan soallarığa cavab béridu soal-cavab axırlaşqandin kéyin, şaman “uritiş

duasi” oqup, pal éçişni axirlaşturidu hacetmenler özliriniñ atiginini şamanniñ aldığa qoydu şamanniñ éytişçe, bu xil usulda pal açidığan şamanlarmu özliriniñ néme dégenlikini bilmesmiş.

3. Ot ve Söñek Arqiliq Pal Éçiş Usuli

Bu bir qeder qedimiy pal éçiş usuli bolup, aratürk nahiyisi dairiside bu xildiki pal éçiş usulini uçritişqa bolidu. Bu xil pal éçiş usulida şaman qoyınıñ targaq söñikini otqa taşlap, otnıñ söñek yüzidiki köyüş, yönülişige ve köyüş sızıqlırıǵa asasen, hacetmenlerniñ qaysi teraptin éhtiyaci bolsa, şu tereptin béşaret béridu, pal éçiş axirlaşqanda, hacetmenlar muvapiq heq béridu.

4. Taş Yaki Qoy Mayıqı Sanap Pal Éçiş

Bu xil pal éçiş mexsus pal éçiş bilen şugullinidıǵan, başqa périxonluq paaliyetlirige arılaşmaydıǵan şamanlarnıñ kespiy pal éçiş usuli bolup, adette 41 tal taş (yaki qoy mayıqı) bilen pal açidu yeni şaman çéçilgen taş (yaki mayaq)larnıñ bir-birige yéqin yaki yiraq çüşkenlikige taş (yaki mayaq)larnıñ taq cüplikige qarap hacetmenlerniñ hazırqı ve kelgusi ehvalidin béşaret béridu. Bu xildiki pal éçiş axirlaşqandimu hacetmanlar şamanǵa muvapiq heq béridu.

5. Ebcéd Hésabi Boyıçe Pal Éçiş

Ebcéd hésabi erp heripiniñ her biri melum bir sanǵa vekilik qilidıǵan, yézilǵan sözlerniñ terkiqidiki herp vekillik qilǵan sanlarnı özara qoşup belgilik sanlıq melumatlarnı tépip çiqqılı bolidıǵan yéziq bilen san ipadileş usuli, bu xil hésablaş usulini klasik şairlar şéir misralirida hem mene hem sanlıq melumatlarnı yoşurun ipadileş uçun qollanǵan.

İslamiyettin kéyin uyǵur şamanlar bu xil hésablaş usulini pal éçiş üçün qollanǵan Ebcéd hésabida,

1: ا, 2: ب, 3: ت, 4: ث, 5: ج, 6: ح, 7: خ, 8: د, 9: ذ, 10: ر, 20: ز, 30: س, 40: ش, 50: حى, 60: خى, 70: ط, 80: ظ, 90: ع, 100: غ, 200: ف, 300: ق, 400: ك, 500: ل, 600: م, 700: ن, 800: و, 900: ه, 1000: ي, ǵa tén bolidu.

Şaman pal açqanda, aval bimarnıñ ismi ve anisiniñ ismi terkiqidiki erp herpliri vekillik qilidıǵan sanlarnı qoşup, yettiçe bölgendin kéyinki qalduq sanǵa asasen, késellikniñ sebebini otturıǵa qoyup, “davalaydu”.

Béşaret bériş ve davalaş tedbirliri:

Qalduq san 1 ge teñ bolsa, bimarnıñ tuǵulǵan küni-yekşenbe, yultuzi-ot, tebiiti qan hararetlik, ustixéniǵa tersa pére apet yetküzidu késellik alametliri: ademzatqa téz-

téz qaraydu, levliri qurup turidu: bu bimarğa yene tehir namliq bir dive apet yetküzidu: apet yetküzüş orni: qéri derexlik arisi. Buninñ davalash tedbiri: bir qara kepter yaki toxuğa “azayim duasi” ni oqup köçürüş, yeni bir dane tuğ bilen köçürüş, tuğni bir derexke qadaş, undin başqa üç cüp bir taq (7 dane) nan pişurup péqir- miskinlerge sediqe qiliş kérek, şundila bimar şipa tapidu.

Qalduq san 2 ge teñ bolsa, bimarniñ tuğulğan vaqti- saiti qemeri, küni düşünbe bolidu. Bimarğa musulman dive ziyani yetküzidu. Késellik alametliri: rohsizlinidu, közi put-qoli, béli ağriydu, ménzi qizip kétidu, sepray özleydu. Bu xil halni peyda qilidiğan diviniñ ismi celusatur bu diviniñ makani: kona tam, veyrane öyler, xarabiy caylar bolup, dive muşundaq caylarda bimarğa ziyani yetküzidu bundaq bimarniñ késellik alametliri yene séhir-cadudin bolidu. Bundaq keselniñ davasi: “inellahe nestape” dégen ayetti oqusa, bimar şipa tapidu.

Qalduq san 3 ke teñ bolsa, bimarniñ tuğulğan vaqti-saiti murxi, küni-seyşenbe, yultuzi-ot. Bundaq bimarniñ késili mislimiyan isimlik diviniñ apet yetküzüşidin bolidu, késellik alametliri: üzlükidin bixud bolidu, gahida titrek bésip kétidu, gahida yüriki, cigiri tartişip ağriydu, çirayi sarğıyidu buni davalash usuli:”quran”diki “al” duasini oquş, yene xani kepidiki yette tüvrükniñ nami (hennan, Mennan, deyyan, borhan, sultan, bediiy us, samavati) ni atap oquş kérek, andin şipa tapidu.

Qalduq san 4 ke teñ bolsa, bimarniñ tuğulğan vaqti-saiti-atarot, küni-çarşenbe, yultuzi-şamal. Bundaq bimarniñ késellik alametliri: put-qoli ağriydu, gahida boyni ağriydu, qattiq gétip qalidu, gahida çirayi sarğıyidu, gahida köküridu, birdem gétip qalidu, gahida çirayi sarğıyidu, gahida köküridu, birdem saqiyip, yene bir dem özgirip qalidu, gahida xuddi arqisidin bir nerse şipirlap eğişip kélivatqandek tuyğu peyda bolup, qattiq qorquń basidiğan basidiğan bolup qalidu. Bundaq késelni peyda qilidiğan diviniñ ismi -qeves permen. Bu diviniñ turargahi: kona mora, hammam(yunda azgili), xarabiy caylar, yalguz derex tüvi buniñ davasi: “azayim duasi” ni oquş ve” sériq can”ğa rohini köçürüş.

Qalduq san 5 ke teñ bolsa, bimarniñ tuğulğan vaqti-saiti-muštiri, küni-peyşenbe késellik alametliri: bimarniñ béşidin ayiğigiçe béğışliri ağriydu. Gahida xudini yoqutidu, uxlisa çöçüydu, gahida titrek bésip kétidu, suni tola içidu put-qolliri qolişip ağriydu. Bundaq késel musulman périniñ apet yetküzüşidin bolidu. Bu périniñ apet yetküzidiğan cayi: her xil éğil, su yaqisi, çarva-mallarniñ öter yoli. Bu késelniñ davasi:

bir qizil kepterge “azayim duasi”ni oqup, rohini köçürse, yene bulaq éši étip yette itni toyğuzsa, axşimi teretsiz oxlimisa, şipa tapidu.

Qalduq san 6 ge teñ bolsa, bimarniñ tuğulğan waqti-saiti zöhre, küni-cüme bolidu. Bimarniñ késili henutacgen dégen musulman périniñ apet yetküzüşidin bolidu. Bimarniñ késellik alametleri: sevda bolup, béliniñ yuqirisi issiq, tövini soğuş bolidu, bimar öziçe gemge patidu, oxlaş mezigilide yürüki ağziğa tiqilip, nepes éliši qiyinlişip, hoşini yoqitidu, zukamdaydu, géli ağriydu, qalaymiqan sözleydu. Bu périniñ apet yetküzüş usuli: uluğ caylarda, gemide, kona moriniñ tüvide, tonurda, kona tügmen yaki çoñ derexniñ tüvide hayvan siyaqida bimarniñ köziğe körünüp késelge muptila qilidu. Bundaq késelniñ davası: 60 höl poşkal, 60 quruq poşkal pişurup, ikki dastixanğa yögep dua qildursa, öyde ‘xetme quran’ qildurup, xuşbuy nesriler bilen buy sélip tursa, “azayim duasi”ni oqup rohini köçürse, tumar yütüp özige hemrah qilsa şipa tapidu.

Qalduq san 7 ge teñ bolsa, bimarniñ tuğulğan waqti-saiti-zehle, küni-şenbe bolidu. Bundaq késellik behtuc kehubi isimlik tersa périniñ apet yetküzüşidin peyda bolidu. Késellik alametliri: bimarniñ köziğe qarañguluq tiqilidu, gahide titreydu, gahida çirayi kökirip kétidu, uxliğan çağda çişilirini guçurlitidu, ağzidin köpük yanidu, şali aqidu, bezide xudini yoqitidu. Bundaq késellik kiçik balilarda, ayallarda, toliraq yüz béridu. Périniñ apet yetküzüş orni: çöl-bayavanda, yollarda, mazarda apet yetküzidu. Késelniñ davası: bir “qara can”ni bimarğa bağlap, yette cüp”çirağ nan” teyyarlap, bir dane tuğ teyyarlap, “azayim duasi”ni oqup berse, şipa tapidu.

Bu xil pal éçiş usuli maralbéşi nahiye aqsaqmaral yézisidiki abduqadir baxşiniñ qolyazma xatiriside xatirilengen bolup, şu xatiridiki bayanlar اساسide élindi.

6. “Quran” Bilen Pal Éçiş Usuli

“Quran” bilen pal éçiş usuli xuddi ebced hésabı bilen pal éçiş usuliğa oxşaşla İslam dini tesiri bilen peyda bolğan bir xil pal éçiş usuli bolup, şaman bundaq pal éçiş usuli arqiliq “pére oyuni”niñ qétim sanini belgileydu. Yeni şaman aval “quran”nin xaligan üç bétini éçip, her bétiniñ yettinçi quridiki ayetniñ baş herpini tépip çiqidu. Andin bu herpler vekillik qilidigan sanlarni tépip hésablaş arqiliq “pére oyuni” niñ qétim sanini belgileydu.

Yuqiriqla hazirqi uyğurlar arisidiki şamanlarniñ béşaret périxonluqiğa mensup paaliyetlerdur.

XVII. Bab: Şamanlarnıñ Périxonluq Paaliyetliri

Uygurlarnıñ étiqad turmuşını tekşürüp körgende, bir qisim uyğur rayonlirida bir qançe xil périxonluq paaliyetleri-davalaş périxonluqi, yamğur tileş périxonluq paaliyetliri, tuğut périxonluqi, paklaş périxonluqi, rohni uzitiş périxonluqi, béşaret périxonluqi qest qiliş périxonluqi, perhiz périxonluqi, apettin saqliniş, périxonluqi qatarliqi périxonluq paaliyetleriniñ qalduq tesirlerini hélimu uçtirişqa bolidu.

Béşaret périxonluq heqqide aldınçı babta xoxtalğaniduk. Tövende uygurlar arisda saqlinip qalğan bir qançe xil périxonluq paaliyeti heqqide toxtilip ötimz.

1. Davalaş Périxonluqi

1) “Pére Oyuni” ve Davalaş Basquçliri:

“pere oyuni” şamaniñ sirlig heriketliri: yaxşı rohlarnıñ yardimi ve ilahiy qorallarnıñ vasitisi bilen bimar ténige ziyana yetküzgen yaman rohlarni qoqlap çiqirip, bimarni davalaş meqsitige yétiş üçün élip bérilidigan bir xil périxonluq paaliyetidin ibaret bolup, u uyğur şamanlarnıñ eñ esasliq périxonluq şekli bolup hésablinidu.

a. Tuğ Çigiş

“Pere oyuni” diki tuğ çigiş ceryani üç başquç boyiçe élip bérilidu:

Birinçi, teyyarlıq başquçi

Şaman özi yaki özi bilen bir neççe hapiz (yerlik tilda “hépiz” depmu atilidu. Öbek tilida saz çélip, naxşa éytidigan xelq seneetkarlırını “hapiz” dep ataydu. Uyğur tilida “hapiz” işingä egişip yüridigan, sufi işanlarnıñ paaliyet sorunlirida hekmet éytidrganlargimu qaritilidu)ni, bir dane, üç dane, beş dane yaki yette dane ilahiy dap, 40–50 santimétr uzunluqtiki xencer (yaki 20 santimétr etrapidiki piçaq), yağaç sapliq séhirlig qamça, 4–5 métr uzunluqtiki ikki qat aq argamça, yette putaqliq çilan şéxi (bezide buni öy igisi teyyarlaydu) bürküt yaki qarçığa péyi qatarlıqlarni élip kélidu.

Bimar ailisidikiler şaptul yaki başqa mévilik derex şéxidin yasalğan bir dane qozuq, cinlarni bağlaşqa işlitidigan ikki métr uzunluqtiki aq yip, kala süti yaki suğa tuz teñşep teyyarlangan “xan süyi “ din bir qaça, bir aq xoraz, 50 santimétrdin qizil, qara, aq, kök réñlik parçe rext, beş métr aq rext, yette öydin tilep çiqqan yette parçe puruç ve 40 çirağ, 40 dane poşkal qatarlıqlarni teyyarlaydu.

İkkinçi pal éçiş basquçi:

Şaman “quran”niñ xaligan üç bétini éçip, her bir betniñ yettinçi quriniñ baş herpini tépip, bu herpler vekillik qilidigan sanlarni hésablaş arqiliq “pére oyuni”niñ

meydan sanini belgileydu. Adette “pére oyuni” şamal tégiş késili, rohiy késsel ve tutqaqliq, déveñlik késellirige gırıptar bolğanlarnı “davalaş” meqsitide oynıladı.

Üçinçi, tuğ çéqiş basquçı

Şaman öyniñ otturisiğa torustin pegahqa tik qilip, ikki qat argamçiniñ bir uçini torusqa, yene bir uçini pegahqa géqılğan qozuqqa çıñ bağlaydu. Andin argamçığa aq rextni yögeydu. Argamçiniñ üsti teripiqe yette putaqliq çılan şexini qısturıdu. Öyniñ töt témığa aq, kök, qızıl, qara réñlik parçe rextlerdin tuğ yasap qadaydu (yeni bu töt xil réndiki tuğlar terep ilahlirığa simvol qilinidu) mana bu “tuğ çıqiş” dep atıladı.

Bir gétimliq “pére oyuni” adette 1, 3, 5, 7, 9, 11, 13... meydan oynıladı. Éñ köp bolğanda 17 meydan oynıladı. Meydan sani bimarnniñ késiliniñ égir- yéniklikige qarap békitilidu. Biz tövende üç meydanğa bölüp oynalğan “pére oyuni”ni bayan qilip ötimz:

b. Birinçi Oyun

Tuğ çigilip bolğandin kéyin, argamçiniñ üstige yene bimar terep yette öydin tilep çiqqan yette xil réndiki puruçlar çigilidu. Tuğniñ üstige qısturulğan yette putaqliq şax bir dane romal bilen orıladı (zurun qilinidu) yaman rohlar késelniñ (bimarniñ) qaysi ezasiğa yigilivalğan bolsa, ularni bimar ténidin qoğlap çiqirivétişmu “zurun” dep atıladı. Tuğ üstige çigilgen putaqliq şax lata bilen orıladı. Şaxni orığan lata çoqum qızıl yaki aq reñde boluşı şert. Uniñdin kéyin yene töt tamğa töt terep ilahlirığa atap birdin çırağ (nökçe) qadilidu ve çıltenlerge atap teyyarlanğan 4 tal çırağ (nökçe) tuğni çöriditip üç qur qilip qadilip yandurulidu. Şaman bimarni tuğniñ yénida olturguzıdu. Hapizlar töt terepte olturıdu. Qolum- qoşnılar ve başqa er-ayallar tuğni çöridep olturuşıdu.

Şaman bir dane çırağni kötürüp bimarni bir neççe gétim aylinip çiqqandin kéyin dua qilidu. Andin tuğni tutup turup tekbir éytıdu. Dua “amin” sözi bilen axırlaşqandin kéyin, adrasman (puraqliq ösümlük) élip kélip tuğniñ astığa qoyulğan buydandiki çoğqa salıdu (bu ıssiq séliš yaki buy séliš dep atıladı) andin şaman ıssiq (yaki buy) qaçisini kötürüp tuğni üç gétim aylinip çiqıdu.

Axirida şaman piyalidiki “xan süyi”ni tuğniñ üstige çaçıdu. andin piyalidiki “xan süyi”ni kötürüp yene tuğni üç qétim aylinip çiqıdu. “xan süyi”ni yene tuğniñ etrapığa üç qétim çaçıdu. Hapizlarmu daplarni çélip tuğni üç gétim aylinip çiqıdu. Şaman daplargımu “xan süyi” din üç gétim çaçıdu.

“Davalaş” soruni başliniş bilen teñ olturğanlarniñ hemmisi dua qilidu. Hapizlar bilen şaman daplarni çélip qeside oquşqa başlaydu. Bu çağda bimar tuğni tutup, tuğniñ

yénida olturidu. Şaman ve uniñ şagirtliri daplarni ténkeş qilip “bismilla, lailahe illella, adem safiella, çahariyar, ikki imam...”dep oquşni davamlaşturidu.

Köpinçe şaman qoliğa dapni elip, qibliniñ oñ teripide olturup, nevai kitabliridiki gezellerni oquydu. Andin “illa tenkeriyimdin” dep uluğ rohlardin medet tilep bar avazi bilen tovlaydu.

Rohlarğa béğişlangan qeside axirlaşqanda, şaman (dapniñ rétimi özgiridu) bimarni yétilep töt etrapini aylinidu. Bu paaliyet axirlaşqanda, şaman dapni qoyup qoyidu, hapizlarmu olturğan ornidin turup şamanniñ herikitige maslışidu. Yeni şaman bimarni élip tuğni aylanduruşqa başlıganda, hapizlarmu ularniñ arqisidin egişip, qolidiki daplarni senemge çélip mañidu. Andin kéyin şaman bimarni yénida olturguzup qoyup, özi tuğni tutup turup dua ve tekbir qilidu. Bu iş axirlaşqandin kéyin şaman tuğni üç qétim aylinip çiqidu. Bimarmu ornidin turup tuğni yette qétim aylinip çiqidu. Arqidin dua yene tekrarlinidu. Şaman tuğqa salam bérivetkendin kéyin, guliçini kérigen péti tuğni çörgileydu. U tuğni asta –asta sekrep aylinidu. Arqidin tuğnin yénidiki bimarmu bar küçi bilen xéli uzunğıçe tuğni piraqiraydu. Bu vaqitta hapizlarmu dap çélişqa kirişip kétidu şaman tuğni qançilik téz sürette aylansa, hapizlarmu dapni pirqıraş süritige teñkeş qilip çalidu. Köpçilik xoşal keypiyatta türlük hörmet sözlirini tilğa élip bar avazi bilen varqiraydu.

Axirida şaman pirqıraşni toxtitidu. Bir azdin kéyin şaman yene bimarni élip birlikte aylinidu, andin aylinişni yene toxtitidu ve bimardin: “köz aldında néme iş yüz berdi? Kök qoçqarni kördüñmü? “dep soraydu. Eger bimar héçnersini körmigenlikini éytse, şaman yiñnige tom yipni ötküzüp, uni bimarniñ tilğa sancip, uniñğa tuğni tuquzup tuğni aylandurğaç yene:” köz aldında néme iş yüz berdi?” dep soraydu. Bu çağda ağıriq asta-asta bimarniñ tilğa yötkilip; “kök qoçqarni kördüm” deydu. Andin şaman tuğni tutup turup tegbir éytidu.

Şaman tuğniñ yénida turup qayta dua qilip bolğandin kéyini bimarni qamçilap urup tuğniñ etrapini aylanduridu.

Şuniñ bilen birinçi “oyun” axirlişip, dem éliš başlinidu.

c. İkkinçi Oyun

İkkinçi oyun başlanganda, şaman bimarni tuğniñ yéniğa olturguzidu. Hapizlar bolsa dap çélip qeside oquşni başlaydu. Bu çağda bimar ornidin turup tuğni çörgileydu. emma şaman öz cayida cim olturidu. Bimar birdem pirqirigandin kéyin tuğniñ yéniğa kélip olturidu, dap çélişmu, qeside oquşmu toxtaydu. Şaman ornidin turup, tuğniñ

yénida olturğan bimarniñ yéniğa kélip oturup, bimar téniniñ melum caylarığa kirivalğan yaman rohlarni bir cayğa yığış meqsitide bimarniñ dümbisini uvulaydu. Uvulaş axirlaşqndin kéyin, şaman öz cayığa bérıp oturidu. Hapizlar dap çélip qeside oquşni yene başlaydu. Şaman yene bimarniñ yéniğa kélip, bimarni başlap tuğni çörgileydu (adette şaman bimarni başlap tuğni yette qétim aylinip çıqudi. şamanniñ öz ornığa qaytış, bimarniñ gésığa kéliş qétim sanımu yette qétim bolidu). Şaman tuğni yette gétim aylinip bolğandin kéyin toxtaydu.

Bu paaliyetlerniñ hemmisi dua tilavet bilen bile élip bérilidu. Şaman ikkinçi qétimda bimarniñ mürisini tuğ terepke basidu. Andin bimarni egeştürüp töt etrapini aylandurup çıqqandin kéyin, şaman özi yalguz tuğni aylinip çıqıp, tuğni tutup turup yene tekbir qilidu. Undin kéyin dap çéliniş bilen guliçini kérip usulğa çüşidu ve tuğni téz sürette pirqiraydu ve xudini yoqatqanğa qeder pirqıraşni davamlaşturidu. Bu çağda köpçilik “alla” dep verqirişidu.

Bu paaliyet axirlaşqndin kéyin, şaman xencerni çiqirip lata arqiliq bimarğa “salidu”. Şaman yene xencerni élip, tuğniñ etrapni yügürüp aylinidu ve xencerni tuğqa urup, arqidin bimarğa “salidu”, andin şaman tuğniñ etrapini avvalqidek üç qétim aylinip bolup, kélip oturup, öziniñ bedinige “xencer salidu”. Axirida xencerni bimarniñ üstige qoyup, béşini silkip turup dua qilidu. Şaman bimar ténidin yaman rohlarni qoqlap çiqiriş meqsitide bimarniñ béşığa yastuq qoyup yatquzup, közliri, boğuzi, şuniñdek bimarniñ her qaysi ezasi (yüzi, qursiqi, dümbisi) ğa küçep, té-téz “xencer sélrş” qa kirişidu. Bu çağda köpçilik yene “alla” dep varqirişidu.

Şaman bimarni örüp düm düm qilğandin kéyin, xencerni tuğdin aylandurup bimarniñ tarğaqliri arisiğa “salidu hem xencerniñ uçini bimarniñ mürisige sancıydu. Bu ariliqta şaman yene quş péyi bilen bimarğa “xan süyi” çaçıdu ve “euzibillahi ezemtu eleykum ya diviler, ya periler, sizemtu eleykum diviler, şayatunlar...” dep turup bimarğa yene bir neççe qétim xan süyi çéçip, bir neççe qétim “xencer salidu”. Andin şaman “alla tövbe” déginçe bimarni cayidin asta yötkep, bimarniñ mürisidin béşığıçe “xencer salğan” din kéyin, xencerni sürtidu.

Bu işlar axirlaşqanda, bimarni ornidin turğuzup tuğniñ yénida olturğuzup qoyup, şaman öz cayığa bérıp oturidu. Hapizlar yene daplarını çélişqa başlaydu. Şaman ornidin turup tuğniñ yéniğa kélip bir qolida xencerni tutup, yene bir qolida tuğni tutup çörgileydu. U bir demdin kéyin bimarniñ yénida toxtap, bimarniñ hemme yérige “xencer sélip”, andin xencerni kötürüp köpçilik terepke étilip baridu. Undin kéyin

derhal arqısıǵa burulup bimar terepke étilip bérıp, unińǵa yene “xencer salıdu”.... Bu işlar tügigendin kéyin, başqa paaliyetlerge ótidu. Yeni, şaman bimarnıń tomurini tutuş, óziniń qolıǵa yıǵne sancış, neyçidin qan aqquzuş.... qatarlıq paaliyetlerni élip barıdu. Bu bimarnıń heqiqeten késelge girihtar bolup qalǵanlıǵını ipadeleydu.

Şaman bir qolıǵa yıǵne sancıp qan çiqirip, yene bir qolini qanǵa tegküzidü, andin xencerni óziniń tilıǵa ve boǵuzıǵa tegküzüpi tuǵniń etrapini aylinip çiqip, bimargá “xencer salıdu”.

“Rohi késeller doxturi” niń bu oyuni sorunǵa qatnaşqan barlıq kişilerniń birlikte “amin” dep dua qılışı belen axirlişidu.

Bimar çarçap ketken teqdirdimu, şaman bimani kimniń qandaq meqsette élip kelgenliki bilen hésabliniş yürmey uni davalavéridu.

Dem éliş vaqtida öy igisi barlıq kişilerge çay berıdu. Bu xil qorqunçlıq davalaş paaliyitide çarçap ketkenlerge ve bimargá soǵuq çay bérilidu. Bu paaliyette ziyade çarçap ketken az bir qisim bimarlar davalinip bolunǵandin kéyin, üç küngiçe yaki bir mezigilgiçe sirtqa çiqirilmaydu. Çünki, bu xil “davaliniş” arqiliq yaman rohlar qoǵlap çiqirilǵan bolup, bimar ténidiki yaman rohlarnıń hemmisi çiqip ketkenmiş.

d. Çoń Oyun

Şaman bimarni tuǵqa ésildurup aylandurǵandin kéyin, uni tuǵniń yénida turǵuzup qoyup, ózi tuǵqa ésilip pırqiraydu. Hapizlarmu uniń heritige ténkeş qilip daplarni çalidu. Şaman pıqirap bolǵandin kéyin, qolıǵa xencerni élip “alla” dep varqirap tuǵniń etrapida yügüreydu ve qolidiki xencerni bimar etrapidiki hava boşluqıda pulañlitip varqiraydu. Undin kéyin bimarnıń bedinige “xencer salıdu” , arqidinla xencerni “xan süyi” ge çilap bimarnıń közlerige ve başqa caylırıǵa “salıdu”. Axirida bimarnıń bedinige “xan süyi” çéçip, xencerni bimarnıń bedinige tegküzüp turup bimar bilen bille tuǵni aylinidu. Undin kéyin yastuqni tuǵniń yénıǵa quyup bimarni yatquzup, uniń dümbisini putiniń alqini bilen uvulaydu. Bu işlar axirlaşqandin kéyin, şaman avvalqıdek bimargá tuǵni tutguzup birlikte ayllinidu. Kün çiqip yoruq çüşkiçe bayraq kişiler çapan, kembegelrekliri rext bilen bimarnıń béşini orap, dapniń teńkeş qılışını bilen bimarni başqa bir öyle élip çiqidu.

Şaman aq (yaki qara) mékiyan yaki xorazni (késel toxu bolsa bolmaydu) bimarnıń béşidin örüp rohini köçüridu. Bezi bimarlar ni toxu bilen uridu. Rohini köçürüş işi tügigendin kéyin, şaman toxuni şagirtlırıǵa bérıp, bimarnıń béşidiki çapani yaki rextni ózi alidu.

Andin şaman élip kélingen qomuşlarni öyge çigilgen tuğdiki lata bilen bağlap ot yéqip, bimarniñ etrapini aylinip turup béşidin ot örüydu (“otlap qaqudu”). Andin qalduq qomuşlarni hoyliğa élip çigip, şu yerde pütünley köydürüvétidu. Bu paaliyetler axirlaşqandin kéyin, şaman qayta dua qilip “xan süyi”ni qomuslar bilen bimarğa çaçidu. Şayatunlarniñ öyide qép qalmasliqi üçün, şu yosunda töt tamdiki çirağlargiçe çaçidu. Tuğ çigilgen pegahdiki qozuqniñ tüvige kiçik orek kolap, uniñ içige may quyup, ot tutaşturulğan piltini orekke taşlaydu.

Rohlarni qoqlap çiqirip bimarni davalaş işliri axirlaşqandin kéyin, bimar sorundin çiqip kétédu yaki ata-anisi ve yaki yademleşküçliri uni élip çiqip kétédu. (Bezide bimar ailisidikiler şamanni öz öyige çaqirip kélidu, bu çağda etrapniki başqa bimarlarmu périge çüşüş üçün bu öyge yigilidu. Davalaş axilaşqanda, bimarlar bir öyge yigilğan ehvalda yaki bir qançe bimar şamanniñ öyige élip bérilganda bimar yademçileri teripidin élip kétédu). Şaman éşip qalğan “xan süyi”ni özi töküvétidu ve périnde işlitilgen argamça, çapan, rext, piyale, qoşuş, bimarniñ béşini origan rext qatarliqlarni özi élip qalidu. toxuni şagirtliriga béridu. Bularni bimar élip ketse bolmaydu. Çünki, şamanniñ qarışiçe, bimarni périge séliš üçün işlitilgen nersilerni bimar terep élip ketse, bimar yene késelge gırıptar bolup qalarmış.

Köp çağlarda bayraq kişiler şamanga köprek, kembegelrek kişiler azraq heq bérıp uni razi qilidu. Şagirtlar pére oyunida işlitilgen barliq nersilerni élip kétédu.

Adette “pére oyuni” kéçisi élip bérilidu. Barliq “davalaş” paaliyetliri axirlaşqandin kéyin, bimarniñ ailisidikiler şamanga yene nandin yettini, mayda pişurulğan poşkaldin yettini ve çiltlenler heqqide teyyarlangan poşkaldin qiriqni béridu. Poşkallarni teyyarlap bolalmıgan bolsa, kéterlik nersilerni şamanniñ özige béridu. Şaman özi teyyarlivalidu. [1]

2) “Xencer Sélip” Oquş ve Quş Péyi Bilen Siyrip Oquş

“Xencer sélip” oquş ve quş péyi bilen siyrip oquş arqiliq davalaş périxonluqi “péri oyuni”din ayrilip çiqqan périxonluq faaliyetleri bolup, bu xil périxonluqniñ paaliyet ceryani bir qeder addiy bolidu. Yeni, bimarniñ melum ezasi yaki hemme yéri agrisa yaki bedini égirlişip ketse şamanniñ aldığa baridu. Şaman bimarniñ késellik alametlirini bilgendin kéyin, bimardin melum bir yalguz derex, eski tam yaki meynet cayniñ yénidin ötken-ötmigenlikini soraydu. Bimar muşundaq ehvalniñ birersiniñ yüz bergenlikini éytqandin kéyin, şaman bu késellikniñ şu caydiki melum bir dive-peri yaki yaman rohlarniñ ziyan yetküzüşidin bolğanliqini éytidu- “xencer sélip” yaki bolmisa

bürküt, qarçığa péyi bilen siyrip oquşniñ zörürlikini otturiğa qoyidu ve şu xil usulda “davalaydu” “xencer sélip” oquşniñ ceryani mundaq: şaman uzun sayliq xencer (yaki heriketçan sapliq piçaq) ni yénida qoyup, aval buyi sélip, yaxşı rohlar heqqide dua qilidu. Andin xencerni qoliğa élip, bimar tenige ziyan yetküzgen yaman rohlarni qoğlap çigiriş üçün “azayim duasi” ni oquşqa başlaydu. Şaman her bir oquş başquçı axirlaşqnda, xencerni aldida yatqan bimarniñ ayıgıdin bēşigēce siyriydu. Her bir basquçta xencerni muşu yosunda üç qétim yaki yette qétim siyriydu. Yaman rohlarni qoğlap çiqirişiniñ axirqi basquçığa barganda, şaman xencerniñ uçini bimarniñ ağırgan cayığa toğrilap, nahayiti téz sürette xuddi xencerni bimarniñ bedinige sancivatqandek haletni ipadilep, bimar bedinige “salidu.” Quş péyi bilen bimarniñ bedinini siyrip oquşniñ ceryani mundaq bolidu: şaman quş péyi bilen siyrip oquşandimu oxşaşla “azayim duasi” ni oquydu. Peqet xencerniñ ornığa quş péyini işlitidu. Yeni, ayet oquğaç quş péyini bimarniñ ayıgıdin bēşigēce yaki bēşidin ayıgēce siyriydu. Davalaşniñ axirqi basquçıda, quş péyi bilen bimarniñ bedinige uridu.

“Davalaş” axirlaşqandin kéyin, bimar şamanğa muvapiq heq bēridu.

3) Roh Yötkeş

Bezi bovaqlar toluq yétilemey bir tere, bir ustixan halette tuğulup qalidu. Buni uygurlar “avaq” bolup qéliş dep ataydu. Bundaq ehvallar çoñlardimu körülidu. Bundaq çağda yaki şaman birnarniñ öyige kélidu ve yaki bimar şamanniñ aldığa élip bērilidu. Şaman bimarniñ halini körgendin kéyin pal écip, bimarğa qursaqtiki çağdila melum bir dive-peri apet yetküzgenlikini yaki melum bir cinniñ bimar ténige kirivalğanliqini éytidu ve yaman rohlarni qorçaqqa köçürüp oquş kéreklikini eytidu. Şuniñ bilen bimar ailisidikilerge bir dane “azayim qorçaq” tikip belgilengen küni élip kélişni buyruydu.

Qorçaq Tikiş: Qorçaq aq lata bilen tikilip, içige paxta tiqilip yasilidu. qorçaqni bimar tereptin çoñ ayallar teyyarlaydu. Adette qorçaqniñ égizliki 50 santimétr etrapida bolidu. qorçaqniñ cinsiy perqi bimar bilen oxşaş bolidu.

Qorçaq Éşi Teyyarlaş: Bimar terep “cin qorçıqi”(“azayim qorçaq”) yasıgandin başqa yene “cin éyiş”, “cin çöçiki” (“cin qaçisi”) ve “cin qoşuqi” teyyarlaydu. “cin éşi” bir qétim nikahlangan yette öylüktin quruq un tilep kélip, uni qazanda qaynavatqan tuz quyulmıgan suğa çéliş arqiliq teyyarlinidu. Bundaq aş adette “umaç” depmu atilidu.

İşlitilip baqmıgan yéñi qaça, qoşuqlar “cin qaçisi”, “cin qoşuqi” qilip işlitilidu.

Belgilengen vaqıt içide bimar terep şaman buyruğan işlarni püttürüp şamanniñ aldığa kélidu. Şaman aval buy sélip, roh çaqiriş duasini oquşandin kéyin, qorçaqni

bimarniñ yénida qoyup, “azayim duasi”ni oquydu. Roh köçürüş paaliyiti axirlaşqandin kéyin, avval bovaq qazan üstide horlandurulidu. Andin bovaqta tuzsiz étilgen “avaq éşi” içküzilidu, qalğini işlitilmigen yéni qaçığa quyulup, qaça içige işlitilmigen yéni qoşuş sélinidu. Şamaniñ körsetmişi boyıçe bimar terep qorçaq ve teyyarlarğan aşni şu kécisila töt yol doqmuşidiki derexke yölep, qorçaqniñ aldığa qaçidiki aşni qoşuqi bilen toxtitip qoyup, arqisigimu qarimay qaytip kélidu. Şamanniñ éytişice, qorçaqni apirip toxtatquçi arqisığa qarap salsa, qorçaqqa köçürülgen yaman roh yene bimar ténige yötkilivalarmış. Adette bu xil paaliyetmu kécisi élip bérilidu.

Eger çoñlarda avaq késil körülse, şaman pal éçiş arqiliq melum bir kişiniñ qestname oqutuşi sebebidin bolğan dep béşaret béridu hem yuqiriqidek usulda “davalaydu” lékin roh köçürülüp bolğan qorçaqni “roh köçürülgen” kécisila şaman körsetken qebistanliqtiki birer derexniñ şexığa ésip qoyidu yaki derexte yölep qoyidu. Bu ehval dolan uygurliri arisida köprek uçraydu.

Tozanlanduruş: Balagetke yetmigen balilar tuyuqsiz oruqlap avaq bolup qalsa, şaman “tozanlanduruş” usuli bilen “davalaydu”. Buniñ usuli mundaq bolidu: bimar terep yette tügmengge bérıp tügmen tozinini yigip kélidu. Şaman bu tozanni avaq baliniñ bedinige her çarşenbe küni bir qétimdin cemii yette qétim süridu ve “tozanlanduruş” epsuni oqup hüridu yaki aşu tozanni xémir qilip népiz yayidu. Andin uni avaq baliniñ pütün bedinige çaplaydu, bumu yette qétim élip bérilidu mana bu “tozanlanduruş” déyilidu. [2]

4) Al Qiliş

Bimarniñ qoli yaki puti ağrip qalsa, şamanniñ aldığa baridu. Şaman pal éçip körüp, buni melum bir yaman rohniñ apet yetküzüşidin dep béşaret béridu hem bimargha “aq can” yaki “qara can” (aq can –aq toxu, aq qoy, aq kepterlerge qaritilidu; qara can-qara toxu, qara qoy, qara kepterlerge qaritilidu) tépip kélişni buyruydu. Bimar uni élip kelgendin kéyin (belgilengen vaqitta), şaman uni bimarniñ putığa yaki qolığa aq yip bilen, “roh köçürüş duası” oquydu. Her bir oquş basquçida şaman qolidiki bürküt yaki qarçığa péyi bilen bimarniñ béşidin ayığığıçe yaki ayığıdın béşığıçe siyrip, süpleydu. “davalaş”axirlaşqanda, bimar şamaniñ körsetmisi boyıçe “can” ni birer qebistanliqqa yaki birer yalguz derexniñ tüvige boğuzlap, şu cayğa kömüvétti. Bu xil “davalaş” usuli köpinçe tuğmas ayallar üçün qollinilidu.

5) Nökçe (Çırağ) Qadap Oquş

Bu xil “davalaş” usuliniñ ceryani mundaq bolidu: eger birmarniñ puti yaki qoli ve yaki béli qerellik (mueyyen bir oxşaş vaqit içide) ağrisa, şamaniñ aldığa baridu. Şaman pal éçiş körüp, melum rohlarniñ apet yetküzüşidin peyda bolğan ağriq ikenlikini éytidu. Bimar terep şamaniñ körsetmisi boyıçe yette çüp bir taq poşkal ve qomuştin yasalğan yette tal çırağ teyyarlaydu. Şaman bimarni yatquzup, uniñ üstige yette çüp bir taq poşkalni destilep tizp, uniñ üstige yette tal çırağni sançip ve yene bimar terep teyyarlığan töt çırağni öyniñ töt témığa sancip yorutup, “roh köçürüş duası” ni oquydu. Bu xil “davalaş” dua bilen axirlişidu. Bu adette “nökçe qadap oquş”dep atilidu.

6) Ketmen Bésip Oquş

Şaman asasen béli ağriydiğanlarni, tuğmas ayallarni muşu xil usul bilen “davalaydu”. “davalaş” ceryani mundaq bolidu: bimar şamaniñ aldığa bargandin kéyin, şaman pal éçip körüp, oxşaşla melum rohlarniñ ziyan yetküzüşidin késelge gırıptar bolup qalğanlıqini éytidu. Andin şaman buy sélip dua qilğandin kéyin, bir ketmenni otqa taşlaydu. Ketmen otta qizarğandin kéyin, bimarni düm yatquzup, ketmenni ottin élip, yalañ ayağ puti bilen qiziq ketmenniñ yüzige dessep, arqidinla bimarniñ béliğe üç qétim desseydu. Her qétim dessigende, şaman rohlardin medet tileydu hem yaman rohlarni qoğlap çiqiriş epsunlirini oquydu. Bundaq desseş tekrar yette qétim élip bérilidu. Şuniñ bilen şaman dua qilip “ketmen básip oquş” ni axirlaştırıdu.

7) Çaçratqu Séliš

Bu xil “davalaş” usuli yüzini, béşini yaki bedinini yara qaplap ketken bimarlar üçün élip bérilidu. “davalaş” ceryani mundaq bolidu: avval şaman yañaqtek çoñluqtiki üç parçe xémirni eylep birleştürıdu. Uniñğa süpköç qilip qoqas otqa kömidu. Andin şaman otqa hürüp epsun oquydu. Çoğqa kömülqen xémir bir azdin kéyin “poñ” qilip étilip, terep-terepke çarçrap kétidu. Şamaniñ qarişiçe bu “çaçratqu séhiri”niñ küçi bilen yara saqiyarmış. [3]

Undin başqa “ot köçürüş” usulimu bar bolup, bovaqlarniñ qursiqi ağırip qalsa yaki tola yığlap aram bermise, “başqılarniñ oti tutup qaptu” dep qarap şamaniñ aldığa yaki “udumi, bar” buvilerniñ aldığa élip baridu. Ular çaval-çatqal, nanniñ köyüki yaki képeklerni alıqiniğa élip süpligendin kéyin, bimarniñ dümbe, qorsaqliriğa domlaydu yaki yuqiriqi nersilerni lata arisiğa élip, uni otta issitip süpligeç bimarniñ ağırgan cayliriğa tegküzıdu. Ot köçürgüçi (şaman yaki böviler) “ot köçürüş” ceryanida tola esnise, bu bimarni heqiqeten”ot tutuvalğan”lıqini ipadilermış. “Davalaş”axirlaşqanda, ot

köçürgüçi” köçseñ köçtüñ, köçmiseñ bora yögep ot qoyimen” dep ot tuturğan rohlarga “buyruq” qilidu.

Yuqiriqi ehvallardin, uygur şamanlarniñ davalash përixanluqiniñ bir qisim rayonlardiki uygurlarniñ idiyivi çüşençiside héli hem mueyyen tesirge ige ikenlikini körüvalgili bolidu.

2. Yamğur Tileş Përixonluqi

“Yadataş” çüşençisi uygurlar arisidila emes, belki pütkül türkiy xelqler arisidimu kén tarqalğan bir xil përixonluq çüşençisidur. Bezi kişilerniñ qarişçe ,”yada taş” arqiliq yamğur yağdurgili, şamal çiqargili yaki qar yağ durgili bolarmış. Türkiy tillar divani dimu şamaniñ “yada taş” séhri bilen yazda qar yağdurganlıqi xatirilengen. Şvétsiyilik Gunnar Yarriñniñ xatiriside: “yadiçi gumida yoq iken. Qağiliq teveside zoñlañ dégen kettide bar. Avval zamandin tartip şu caydin tola yadiçi çiqidu meniñ añliginim: yadataşni suğa sélip duasini oqusa kün çiqarmış. Yadataş tapmaqnıñ bayani mundaq: yadataş küz vaqtida asmandin çüşer imiş. Bédilikke, köklikke, otlaq cayğa çüşidu deydu. Ot bilen qoşup uy yése, u uy her bir azniğanda on-on beşni aznap toxtaydu. şundaq uydin bezi adamlar yada taş tépip alğaniken. Elvette, şundaq uyni öltürüp, yada taşni alğan ademler alte şeerde bar.”[4] dep xatirilengen.

Démek “yada taş” arqiliq şaman asmanga tesir körsitip, yamğur, şamal, qar ve başqa hadisilerni peyda qilalaydu dep qaralğan. hazirmu bezi kişilerde “yada taş” heqqidiki muşundaq çüşençe saqlinip qalğan.

3. Perzent Tileş Përixonluqi

Perzent tileş përixonluqi şamaniñ përixonluq paaliyetliri içide xéli muhim orunda turidigan paaliyetlerniñ biri bolup, hazirmu bezi uygurlar arisda qalduq tesiri saqlinip kelmekte.

Uygur ayallar perzent tilimekçi bolsa, şamaniñ körsetmisi boyıçe érinin hemrahliqida ormanliq içige kirip, melum bir derexniñ aldığa kélip derex gölini quçaqlaydu yaki derex astida éri bilen bir kéçini ötküzidu. Ular muşundaq qilsa, perzent köreleydiganlıqığa işinidu. Xoten uygurliri bu xil derexni “yalğuz oğul” dégen menide ataydu. Undin başqa qumul Uygur ayalliri érinin hemrah qilip, şamaniñ körsetmisi boyıçe” ilahy bulaq” béşığa bérip perzent tileydu. Yeni perzent tiligüçiniñ éri ketmen bilen bulaq közidin üç ketmen lay alidu. eger “ilahiy bulaq” tin ténge çiqsa, oğul perzent köridiganlıqığa işinidu. Eger héç nerse çiqmisa, hamilidarlıqtin umidini üzidu. [5]

Qismen uyğur rayonlirida ayallarniñ qursiqidiki hamila daim déğüdek çüşüp ketse yaki ölük tuğulup qalsa, şamaniñ körsetmisi boyıçe bir eşekni öltürüp balini eşek térisige toğsa, bala hayat qalidu dep qarilidu. [6]

Undin başqa xoten guma nahiyisidiki uyğurlar balini tağ qaptilidiki öñkür aldığa apirip, baliniñ kona kiyimlirini saldurivétip öñkür aldida yalguz qalduridu ve balini öñkürdin üç qétim ötküzidu. Andin yene balığa bir qur yéñi kiyim kiydürüp, balini élip qaytıp kélidu. Kişiler muşundaq qılsa, bala saglam ösüp çoñ bolidu dep qaraydu. [7]

Yuqiriqi périxonluq paaliyetliride önkür, bulaq közi ve dereş göli qatarlıqlar “ana téni” ge simvol qilingan.

4. Paklaş Périxonluqi

“Paklaş” périxonluqi qedimiy périxonluq şekilliriniñ bir bolup, tarixiy matériyallarda xatirilinişçe, uyğurlarniñ ecdadlirida qedimdin tartipla mal-çarvilarğa tuyuqsız késel tegse yaki yiraqtin méhman kelse, avval ikki terepke gülxan yéqip mal-çarvılarni yaki yiraqtin kelgen méhmanlarni gülxanniñ otturisdin ötküzüp “paklaydıgan” adetler bar idi. Hazırqi qalduq périxonluq paaliyetliridimu ot bilen “paklaş” usuli gevdilik ipadilididu. Bu xil ehval uyğurlarniñ şaman dini çüşençiside otniñ eñ deslepki “paklaş” qorali ikenlikini çüşendürüp béridu undin başqa yene su ve süt bilen “paklaş” usulimi bolğan.

Dolan uyğurliri arisida xéli yéqinqi devrlerge kelğiče, uruq- tuğqandarçiliq munasiviti اساسida şekillengen “aq çirağ” ve “qara çirağ” dep atilidigan bir xil cemet teşkili bolğan bolup, her qaysi “çirağ” teşkilige mensup bolğan (qol bergen) ezalar “öy çirigi”, “kala çirig”, “mal çirigi” qatarlıq çirağ paaliyetlirini ötküzüşke hoquqluq bolğan. Bu xil paaliyetniñ muqim ötküzülüş vaqti yoq bolup, paaliyet vaqtiniöy igisi belgiligen.

“Öy çirigi”: Öy çirigi öy içini paklap, aliniñ aman-ésenlikini tileş meqsitide ötküzüldigab bir xil diniy paliyet. Bu xil paaliyet élip bérilganda, avval öy igisi 40 dane höl poşkal (mayda pisurulğan poşkal), 40 dane quruq poşkal maysiz pişurulğan poşkal ve 40 dane çirağ teyyarlaydu. Andin öyge bir qançe molla (islamiyettin ilgiri şaman çağirilğan boluşı mumkin) çağiridu. Ular 40 dane çirağqa ot yéqip öyniñ töt témığa töt çirağni sanciydu, 40 höl poşkal ve 40 dane quruq poşkalni ayrim-ayrim ikki bölek qilip destilep, üstige 7 danidin çirağ sanciydu, eşip qalğan çirağlarni tamniñ tüvige öy içini aylandurup sanciydu. Andin mollilar “quran” oquydu. Axirida mollilar poşkallargä azraqtin égiz téqip, qalğinini öylirige élip kétidu. Adette bu xil paaliyet axşimi élip

béridu (bezide kúndüzimu élip béridu) kişilerniñ qarişiçe, öy içide “çirağ” qılsa, öy içi bala-qazadin xali bolarmış, késellik apetliri öydin çıqip kétermiş.

“Kala ve Qoy Çiriği”: Kala- qoylarğa tuyuqsız késel tegse, inek, sağlıqlarniñ süti tartılıp ketse yaqı tuğmisa kala-qoylarniñ igisi yette cüp, bir taq poşkal teyyarlaydu. Andin bir mollini çaqırıp kélidu. Molla qoy- kalılarni qotanga solatquzuvétip (kala baqıdiganlar “kala çiriği” ötküzidu; qoy baqıdiganlar “qoy çiriği” ötküzidu) qotanniñ işiki aldığa dastixan sélip, dastixanniñ üstige yette cüp, bir taq poşkalni qoyup “quran” oquydu. Bu iş axırlaşqandin kéyin , “quran”ni qotanniñ işiki üstige élip, astidin qoy-kalılarni ötküzidu. Axırıda molla dua qılıp bolup, téğışlik razi qilingandin kéyin kétidu.

Qedimki devrlerde bundaq “paklaş” paaliyetliri ot arqılıq élip bérilğan. Emma İslamiyettin kéyin, İslam dini étiqadınıñ tesiride mezmun cehette İslam dini eqidisini qobul qılıp, şekil cehette şaman dini tesirini saqlap qalğan yeni qedimki devrlerde mal-çarvilarda yuqırqidek késelik alametliri körülgen çağlarda, mal-çarvilarda gülxan arisidin ötküzülüp “paklangan” bolsa, İslam dini şartıda “quran” bilen “paklaş” qa özgergen.

“Otlap Qeqiş”: Böşüktiki bovaq zavalda qalsa(bovaqniñ böşüki ve her xil cabduqlirimi muşuniñ içide), bovaqniñ anisi bovaqni quçıqığa élip, üstige çapan yaqı çoñraq romal ve yaqı bir parçe rextni artip olturidu. Bovaqniñ momisi bir tutam qomuşqa ot yéqip süpköç qılıp, bovaq bilen ansiniñ béşidin ot örüydu. Momay ana-bala ikkiyleniñ béşidin her bir yötkelgende üç qétim ot örüdü. Ana-bala ikkiylen muşu yosunda yette qétim yötkilidu. Ot örüş axırlaşqanda, ana bovaq bilen özini orığan çapan, romal yaqı rextni béşidin almay turupla, bovaqni kötürge péti öyge kirip kétidu.

Undin başqa uyğurlar toy küni yéni kélinni yötkep kelgende, yéni öyge kiriştin burun kélinni ottin aylandurup “paklaydu”. Bir qisim uyğurlar yéni, öy salganda, tam qopurup, öyniñ ögzisini yapıdigan çağda, tamniñ üstige élip çiqilidigan xarğa otniñ simvoli süpitide qizil lata bağlap, andin xarni tamniñ üstige alidu hem öyniñ içige buy salidu. Bumu yéni öyniñ xatircemlikini tileş, yaman rohlarniñ ziyankeşlikidin saqliniş, yéni öyni “paklaş” menisige ige.

5. Rohni Çaqrış Périxonluqi

Bu xil périxonluq köp hallarda balılar üçün élip béliridu. Bala oxlavétip tuquysız çöçüp ketse, baliniñ rohi uni çöçütivétip çıqip ketti dep qarılıp, rohni çaqrış périxonluqi arqılıq baliniñ “rohi qayturup kelinidu”. Uyğurlarda bu xil périxonluqni köpinçe baliniñ momisi orunlaydu périxonluqniñ ceryani mundaq bolidu: ana balini quçıqığa élip öyde

olturidu. Baliniñ momisi baliniñ kiyimini süpürginiñ astıǵa basturup qoyup, öyniñ sirtıǵa çıqip baliniñ ismini çağırıp, andin öyge qaytip kirip baliniñ rohiniñ qaytip kelgen-kelmigenlikini soraydu. Biri “qaytip keldi” dep cavab bergendin keyin balıǵa kiyimlerini kiydüridu. Bu çıqip ketken rohni qayturup kelgenlik menisini bildüridu. [8]

6. Qest Périxonluqi

Qest périxonluqi köpinçe er bilen ayal, yigit bilen qız otturısıdiki insaniy munasivetlerge qarita élip bérilidigan bir xil périxonluq paaliyiti bolup, bu adette “qest qiliş” ve “qestni qayturuş” tin ibaret ikki xil xarakterge ige.

Qest Qiliş: Eger bir ayal öz ériǵe gest qilmaçı bolsa, u şamaniñ aldıǵa bérıp öziniñ meqsiniti éytidu. Şaman hacetmen ayalǵa mévilik derexniñ şexidin bir dane qozuq teyyarlap, belgilengen vaqıtta élip kélişni buyruydu. Ayal şamaniñ tapşuruqi boyıçe belgilengen küni qozuqni élip kélidu. Şaman qozuqqa “qestname” oqup, qozuqni ayalǵa béridu. Ayal şamaniñ tapşuruqi boyıçe uni öz öyiniñ otturısıǵa yaki bosuǵiniñ astıǵa çoñqur qéqip kömidu. Şamaniñ qarişıçe, er bosuǵiniñ astıǵa çoñqur qéqip kömidu. Şamaniñ qarişıçe, er öyge kirip qozuq kömülgen caydin atlap ötkende “qestname” öz tesirini körsitermiş. er ayalǵa qest qilmaçı bolsa, umu oxşaşla şamaniñ aldıǵa barıdu. Şaman hacetmenge bir dane paqa tutup kélişni buyruydu. Hacetmen paqini tutup şamaniñ aldıǵa élip kélidu. Şaman paqini oçaqtiki qoqasqa kömüp “qest name” oquydu, andin hacetmen şamaniñ körsetmisi boyıçe paqini ayalniñ öter yolıǵa kömidu. Ayal kömülgen paqiniñ üstidin atlap ötüp qalsa, “qest” öz kücini körsitermiş. Undin başqa üçinçi şexs er-ayal yaki qız- yigitniñ otturısıǵa soǵuqçılıq salmaçı bolsa, şamaniñ aldıǵa bérıp öz meqsitini éytidu. Şamanda er-ayalǵa teqlid qilip yasalǵan bir cüp tömür qorçaq bolıdu. Şaman hacetmenlerniñ telipi boyıçe qest périxonluqi qilǵanda, avval tömür qorçaqlarnı bir- birige dümbisini qilip cüplep çigip, oçaqtiki köyuvatqan otqa taşlap “qest name” oquydu. Şamaniñ déyişıçe, qorçaqlar otta qizigançe “qestname” niñ tesiride qest qiliǵuçılarnıñ otturısıǵa soǵuqçılıq çüşüp, bir biridin tézla seskinermiş. Bundaq qest qiliş şekilliri köp bolup, her qaysi şamanlarnıñ qest qiliş usulliri bir-birige ançe oxşap ketmeydu.

Qest Qayturuş: Qestni qayturuş périxonluqi qest qilinguçı özige qest qilinganlıqini bilivalǵan ehvalda élip bérilidu. qest qiliş usuli éniqlangandin keyin, şaman qest qiliniş usulini tetürisige yandurup “qestname” oquydu.

Yigip éytqanda, qest qiliş périxonluqi-“issitqu” ve “suvutqu” dep ikkige bölınidu. “sovutqu” biz yuqırıda bayan qilip ötgen qest qiliş paaliyetlirini körsitidu.

“issitqu” adette bir oğul bir qizğa yaki bir qiz bir oğulğa qarita oqutidigan “qestleş” paaliyitidin ibaret. Yeni, bir terep yene bir terepni özige esir qilivéliş (ram qilivéliş) meqsitide şamanga “qest name” oqutidu. Bundaq meqsette kelgen hacetmenlerniñ telipini orundaş üçün şaman bir cüp tömür qarçaqni bir –birige aldini qilip cüplep çigip, uni otqa sélip “qestname” oquydu. Şamanniñ qarişiçe, muşundaq qilsa, er bilen ayal yaki yigit bilen qiz otturisiğa méhir çüşermiş.

Şamaniñ éytişiçe, meyli “qest qiliş” bolsun ve meyli “qestni qayturuş” bolsun hemmsi mexpiy élip bérilidiken. “qest” périxonluqiniñ “séhiriy küçi” qest qlinguçi sézip qalğanga qeder saqlinidiken. şuña qaysi xildiki “qest qiliş” bolsun qest qiliñguçi hergiz sézip qalmasliqi şert iken.

7. Perhiz Périxonluqi

Perhiz périxonluqi kişilerniñ til ve heriket cehettiki çekleş ve çekliniş adetleriñ omumiy atilişi. Mundaqçe qilip éytqanda, kişilerdilki hörmət ve qorquñ hessiyyatiniñ bir türlük ipadilinişi. Hazirmu yézilarda bezi uyğur ayalliri éri, ata bovisi ve er terep atanisiniñ ismini bivasite tilğa almaydu. Şaman dinidiki perhiz çüşencisi ve qalduq perhiz adetliri heqqide tepsili toxtalmaymiz. Çünkü, şaman dinida étiqad obyékti dep qaralğan “ilah”lar heqqide toxtalğanda, aşu “ilahiy” nersilerge munasivetlik til-heriket perhiz adetlerini körsitip ötkeniduq.

Undin başqa “rohni toxtitiş” périxonluqi ve “rohni çağiriş” périxonluqi uyğurlarniñ şaman dini paaliyetliri içidiki “pére oyuni” da xéli gevdilik ipadilinidu. Şuña bu heqte ayrim toxtalmaymiz. Uyğurlarniñ “apettin saqliniş” périxonluqi heqqidiki idiyivi qaraşlarniñ mezmun dairisi kéñ bolup, bu xil périxonluqni axirqi babta ayrim bayan qilimiz.

İzahat:

[1]. N Pantosov: “Rusiye İmpériyisi Cuğ Rapiyilik Çégrisiniñ Türkistan Qümidin Doklat, 6 Tom “Tarañıldiki Baxsi” 1907- yil, Taşkent, Rusçe Neşri.

[2]. Abdukérim Raxman: “Uygur Folklori Heqqide Bayan”, Şincañ Daşö Neşriyati, 1989- yil neşri, 489-bet

[3]. Yuqiriqi Kitab, 490-bet

[4]. Gunnar Yarniñ: “Uygur Xelq Edebiyat Cevherliri”, Milletler Neşriyati, 1997 yil neşri, 304-bet

[5]. [6]. [7]. Dilmurat Ömer: “Altay Til Sistémisidiki Milletlerniñ Şamanizm Étiqadi” Şincañ Xelq Neşriyati 1995-yil Xenzuçe Neşri, 156-157- betler.

[8]. Yuqiriqi Kitab, 159- bet.

XVIII. Bab: Hazırqi Uyğurlardiki Nezir- Çırağ Paaliyetliri

Din bir xil añ formatsiyi boluş süpiti bilen mueyyen mezmun terkipliri ve şekil qurulmılrıǵa ige. Şuniñdek şaman dinimu iptidary din boluş süpiti bilen öziǵe munasip haldiki diniy çüşençilerge ve aşu diniy çüşençiler اساسida şekillegen étıqad şekillirige ige. Şaman dininiñ étıqad şekilliri iptidaiy cemiyetniñ tebiy ve ictimaiy şert- şaraitini çiqış qılıp şekillengen. Şuña şaman dininiñ étıqad şekilliride makan-zaman alahidilikliri roşen gevdilinidu. Şundaqla milliy özǵıçiliklermu belgilik dericide ipadilinidu. Bu nuqtını konkrét étıqad paaliyetliridin éniq körüvalǵılı bolıdu.

Şaman dinidiki nézir-çırağ paaliyetliri şaman dini étıqad paaliyetliri içidiki muhim terkipler bolup hésablinidu. Şaman dinidiki nezir-çırağ paaliyetliriniñ meqsitidin qarıǵanda, bu türdiki paaliyetler animizm çüşençisi اساسida şekillengen. Çünki, nezir-çırağ paaliyetliri kişilerniñ melum meqsetke yétişidiki bir xil vasite. Kişilerniñ qarışçe, nezir-çırağ paaliyetige işlitilgen nersiler (nezir éşi, turmuş buyumliri, qurbanlıq buyumliri)nin hemmisi paaliyet axirida rohqa aylinip ténrilerni (yaki rohlarnıñ) huzurıǵ yétip barıdu. Teñriler (yaki rohlar) nezir buyumlrını qobul qılǵandin kéyin, nezir qılǵuçılarnıñ tileklirini icabet qılıdu. Kişilerniñ çüşençisige اساسen, nezir paaliyetini avval “sovǵa” teqdim qılıp, andn teñri (yaki roh) niñ iltipatıǵa érişiş ceryanı dep qaraşqa bolıdu.

Şaman diniki nezir-çırağ paaliyetliriniñ uyǵurlarnıñ ictimaiy turmuşidiki tesirimu xéli çoñqur. Uyǵurlarnıñ kündilk turmuş adetleride her xil xaraktérdiki nézir-çırağ paaliyetlirini uçritişqa bolıdu. Uyğurlardiki nezir-çırağ paaliyetlirinin dairisi cehttin kolléktip nezir, ailivi nezir ve şexs nezirisi dep üç türge; xaraktéri cehttin kökke nezir qılış, ecdadqa nezir qılış, ölgenler rohıǵa nezir qılış ve cin-ervahlarǵa nezir qılış dep töt türge bölüşke bolıdu. Uyǵurlarnıñ nezir qılış paaliyetide daim déǵudek bir qazan aş (polo) étılıdu qoy- kala yaki at qurbanlıq qılınıdu. qurbanlıq qılış usuli İslam dini qaidisi boyıçe bolıdu. Qurbanlıq qılınǵan hayvaniñ göşi pişurup nezir qılış ve xam nezir (“xam tallaş”) qılıştın ibaret ikki xil usulda nezir qılınıdu. köp hallarda qurbanlıqniñ qöşi pişurulup nezir qılınıdu, xam nezir qılış usuli nahayiti az uçraydu.

1. Kolléktip Nezir

1) Kökke Nezir Qılış

Qedimki devrde uyǵurlarnıñ ecdadlırı kök ténrige eñ yéqin cayda (muqeddes taǵniñ üstide) kök teñrige atap kolléktip halda nezir-çırağ paaliyeti özküzüp tuǵan. Muşu xil adetlerniñ qalduq tesiri yéqinqi mezgillergeçe saqlınıp qalǵan. Mesilen, uyǵurlar

ariside “zara xetme” dep atilidigan bir xil nezir-çirağ murasimi bar bolup, adette bu xil nezir yurtni qurğaqçiliq, késellik apetliri bésip ketkende ötküzületti. Yurt aqsaqalliri, molla-axunlar meslihetlişip, melum bir cüme küni “zara xetme” ötküzüldiganligini aililergiçe xever qilatti. “Zara xetme” kent dairisi içidila ötküzüldigan bolsa, kent dairisdiki barliq aililer şu cüme küni belgilengen cayğa yigilip, her qaysi aile öz aldiga bir qazandin “nezir eşi” teyyarlayti. Nezirge qantaşqan çoñ- kiçik, er ayallarniñ hemmisi yurt aqsaqaliniñ başçiliqida barliq nezir eşiğa birlikte égiz tégip, quran oqup, dua qilip yamğur tileyti yaki yurt ehliniñ türlük késellik apetliridin xaliy boluşini, yurttan memurçiliq, asayişliq boluşni tileytti. Maralbéşi nahiyiside bundaq paaliyet axirida nezir- çirağ camaiti zaratgahliqqa bérrip, her qaysisi özliriniñ ata-bovisi, uruqtuğqanliriniñ qebre bésida dua-tilavet qilip öylirige qaylattı. Qedimki devrlerde bu xil paaliyetlerge şaman başçiliq qilğan. İslam dini qobul qilingandin kéyin, paaliyet mezmuni özgirilip islamiy tús alğan.

Undin başqa yene qumulniñ qara döve yézisidimu kökke nezir qilişniñ bir xil paaliyet şekli saqlanğan. Bu yerdimu uyğurlar her yili 4. ayniñ otturilirida melum bir künni tallap yéza buyiçe yéziniñ sirtidiki alahide bir cayğa yigilip, qoy öltürüp nezir qilip, köktin

Şamal, yamğur, bayaşatçiliq; adem ve çarvamallarga xatircemlik tileydu. Bu paaliyetkimu molla-axunlar başçiliq qilidu. [1].

qisqisi, bu xil paaliyet yéza-qışlaq dairisi içide élip bérilğan.

2) Ecdadqa Nezir Qiliş

Ecdadqa nezir qiliş paaliyiti kolléktip nezir-çirağ paaliyitiniñ bir xil şekli bolup, hazirmu bu xil paaliyet uyğurlarniñ turmuşida belgilik tesirge iğe qeşqer rayonidiki “ordam” paaliyiti ecdadqa nezir qiliş paaliyitiniñ gevdilik ipadilinişi. “ordam” paaliyiti her yili barat aylirida élip bérilidu. Cay-caylardin kelgen hacetmenler ve tavapçılar özliriniñ qurbi yétişiçe çarav mal (yaki göş), aşliq, köktatlarni élip “orda xénim maziri”ğa yigilip, nezirge atiganlirini çoñ daş qazanğa taşlap nezir qilip, uluğ rohlardin bext, salametlik, perzent... tileydu. hazirmu bu xil paalitniñ qalduq tesiri saqlanmaqta.

2. Alivi Nezir

1) Ölüp Ketkenlerniñ Rohiğa Atap Nezir Qiliş

Bu xildiki nezir-çirağ paaliyiti uyğurlarniñ kündilik turmuşida nahayiti muhim orunda turidu. Ölüp ketkenlerniñ rohiğa atap nezir qiliş paaliyeti ölüp ketkenlerni séginiş, eslep turuş, ularniñ rohini “rohlar dünyasi” da xuddi hayat vaqtidikidek “şarait”

qa ige qiliş, ularniñ rohidin medet tileş maqsitide élip bérilidu. Adette uyğurlar méyitni uzitip üçinçi küni “üç nezirisi”(üç künlük nezirisi) ni ötküzidu. Bu nezirge ölüp ketküçiniñ bivasite uruq-tuğqanliridin başqa yene yer-buraderliri, şu aile turuşluq caydiki çağirilğan el-camaet qatnişidu. Nezir igisi kala yaki qoy öltürüp bir qazan aşqa sélip bişurup, nezir éşi teyyarlaydu. Nezirge kirgenlerniñ hemmisi nezir éşiğa égiz tégidu. Undin başqa yene méyitni uzitip yettinçi küni “yette nezirisi”ni, qiriqinçi küni “qiriq nezirisi” ni, yil toşqanda “yil nezirisi”ni ötküzidu. Xoten rayonidiki bir qisim uyğurlarda yuqiriqi nezirlerdin başqa yene ölüp ketkenlerniñ rohiğa atap “yigirme nezirisi”ni ötküzidigan adetmu bar bolup, éhtimal bu şaman dinidiki” üç yette nezirisi” çüşençisiniñ qalduq tesiri boluşı mumkin. Qumulniñ qara döve yézisidiki uyğurlarda ölüp ketküçiniñ rohiğa atap ötküzülidigan yuqiriqi nezirilerdin başqa yene méyitni uzitip yüz kün toşqanda “yüz nezirisi”ni ötküzidigan adet bar.

Doktor dilmurat endi teksürüş davamida yene uyğurlar arisida 7 niñ hessilik sani boyıçe nezir ötküzidigan adetlerniñmu barlıqini igiligen. Yeni u mundaq deydu: “hazir mu türkiytil guruppidiki milletler yenila ölgüçiniñ axiretlik murasimliriğa nahayiti étibar bilen qaraydu. Uyğurlarni misal alsaq, méyitni yerlikide qoyğandin kéyin üçinçi küni depne murasimi ötküzidu. Mal öltürüp, nezir éşi teyyarlap, el-camaet, uruq-tuğqan, dost-buraderlirini murasimğa teklip qilidu. Yettinçi, on tötinçi, yigirme birinçi, yigirme sekkizinçi, otuz beşinçi künliri kiçi tiptiki nezir-çirağ murasimi ötküzidu, qebre béşiğa çiqip sediqe qilğandin başqa, şert-şarait yer bergen uruq-tuğqanlar qoy öltürüp, ölüp ketküçiniñ aile-tavabatini çağirip, ularğa teselli çéyi béridu. Bu murasimlarni “bir yette”, ‘ikki yette’ ... dep ataydu. [2]

Yigip éytqanda, uyğurlarniñ merhumniñ rohiğa atap ötküzidigan nezir-çirağ paaliyiti içide “üç nezirisi” bilen “qiriq nezirisi” bir qeder çoñ tiptiki nezir paaliyiti hésablinidu.

2) “Tilivalğan” Perzentke Atap Nezir Qiliş

Dolan uyğurliri arisida béşiğa bir tal örüme çaç qoyuvalğan balilarni uçritişqa bolidu. Perzentliri ölüp kétép toxtimisa, ata-anilar yéni toğulğan bovaqniñ hayat qélisi üçün birer dañliq mazarğa bérup uluğ rohlarğa atap nezir qilidu hem bovaqqa kokula çaç qoyup qoyidu. Bu çaç taki bala balagetke yetkiçe çüşürülmeydu. Bala balagetke yetkendin kéyin, baliniñ ata-anisi bir qazan nezir éşi teyyarlap, el-camaetni öyige çağirip nezir bergendin kéyin, camaetniñ aldida baliniñ kokla çičini késivétidu. Köpçilik

birlikte dua qilidu. Adette bundaq bala ailide eñ etivarliq bolup, urup-tillaşqa ruxset qilinmaydu.

3) Xeyim-Xeterge Yoluqqanda Nezir Qiliş

Ailidikilerdin birersi tuyuqsız kélişmeslikke yoluqsa, ailidikiler şamanniñ aldığa baridu. Şaman pal éçip, bu palaketniñ melum bir derex yaqı mazardiki rohlarniñ (yaqı dive-perilerniñ) sebebidin bolğanlıqını éytidu. Şuniñ bilen ular şamanniñ körsetmisi boyıçe birer mazarğa atap nezir qilidu yaqı melum bir derexniñ tüvige “qan” qilidu.

4) Çüşi Buzulğanda Nezir Qiliş

Öy igisiniñ çüsi buzulsa yaqı yaman çüş körüp qalsa, buni ecdadlar rohiniñ aççıq gezipidin bolğan dep qarap, şu etiginila bir qazan nezir éşi teyyarlap mehelle camaitige nezir béridu hem ecdadlıriniñ rohiğa atap buy salidu. Bundaq adet cenubiy şıncañ yéziliridiki uyğurlar arisida köprek uçraydu.

Yuqırıqı nezir-çirağ paaliyiti bir ailiniñ ortağ arzusini “emelge aşuruş” üçün élip bérilidu. Şundaqla bir aile kolléktipiniñ ortağ héssiyatını ipadileydu.

3. Şexs Nezirisi

Şexs nezirisi birer şexsniñ melum meqsette özi üçün ötküzidigan nezir paaliyitidir.

Birer kişige tuyuqsız qimmetlik buyum yaqı bayliq uçrap qalsa, derhal birer “can”ni öltürüp “qan” qilidu. Mundaq qiliş şaraiti bolmisa, öziniñ birer barmiqidin bir neççe tamçe qan aqquzup, andin uçrığan bayliqqa ige bolidu. Kişiler bayliq uçrığanda öz vaqtida nezir qilmisa yaqı “qan” qilmisa, uçrığan bayliq şu ademge nésip bolmayla qalmastin, belki u kişi birer bala-qazağa duçar bolidu dep qaraydu. Bayliqqa érişiniñ yene bir şerti şuki, bayliq tépivalğan kişi bu işni héçkimge tinmasliqı kérek.

Undin başqa, şamanlarmu mueyyen bir vaqıtta özliri çoqunup “qoğdığuçi ilah” qilğan yalguz derex yaqı quş(bürküt yaqı qarçığa) qa, şamanlıqını ögengen cayğa atap “qan” qilip turidu yaqı buy salidu. Şamaniñ éytişçe, şaman öziniñ mazara-maşayixlırığa öz qerelide “qan” qilip, buy sélip turmisa, mazar-maşayixlar şamandin aççıqlinip qalarmış, uniñdin yiraqlap kétermiş. şuniñ bilen şamanniñmu séhriy küçi acizlap kétermiş.

Biz yuqırıda nezir qilinidigan hayvanniñ göşiniñ ikki xil usulda nezir qilinidiganlıqını bayan qilğaniduq. Nezir qilinidigan hayvaniñ göşini xam péti nezir qiliş (“xam talaş”) qiliş alahide ehvalda élip bérilidigan bir xil nezir qiliş usuli bolup, buniñda birer ailide melum bir işqa atap béqilivatqan at, kala yaqı qoy tuyuqsız birer

hadisige uçrap ölüş éhtimalliqi bolup qalsa, öy igisi uniñ göşini halal qiliş üçün, uni boğuzlap soyup, ailige kelgen bala-qazani şuniñ bilen uzitiş meqsitide göşni xam péti el-camaetke üleştürüvétidu.

Uyğurlarniñ nezir-çirağlırıda qurbanlıq qilingan hayvanlarniñ göşliri el-camaetke nezir xaraktéride bérilidu. Nezir qilğıuçıarmu nezir éşi ve nezir göşidin teñ behrimen bolidu. Emma, kişiler “qan” qilğan “can”niñ göşini yémey, uni şamaniñ körsetmiş boyiçe “qan” qilingan cayğa kömüvétidu.

İzahat:

[1]. [2]. Dilmurat Ömer: “Altay Til Sistémisidiki Milletlerniñ Şamanizm Étiqadi”, Şıncañ Xelq Neşriyati, 1995 yili Xenzuçe Neşri, 139-140 betlerge qaralsun.

XIX. Bab: Uyğurlar Uluğlap Kélivatqan Simvollar Réñ ve Xasiyetlik Sanlarnıñ İdiyivi Menbesi

Réñ tebiet dunyasınıñ muhim terkiy qismi. Yeni tebiet dunyasidiki her bir obyektip şeyi muayyen reñ perqidin terkiy tapqan. İptidaiy insanlar eñ töven tepekkur, eñ töven işlepçiqiriş şaraitida tebietni çüşiniş ve boyusunduruş iqtidariga ige bolmıganlıqtin, tebiet dunyasidiki barlıq tebret küçlerini, obyektip şeyilerni sirlıqlaştıran, ilahlaştıran, ademleştürgen. Özlirige xoşallıq élip kelgen, hayatini qoğdıran obyektip şeyilerge, tebiet hadisilirige çoqunğan; şuniñdek özliriniñ hayatlıq paaliyitini çekligen tebret küçleri ve obyektip şeyilerniñ reñgimu iptidaiy insanlarnıñ éñida muqeddes orunğa ötken. İptidaiy cemiyetdiki insanlar iptidaiy étiqad paaliyetliride reñler arqılıq “tebiet ilahliri” bilen üzlüksiz héssiyat almaşturuş meqsitige yetmekçi bolğan. Şundaq qılıp tedricy halda şaman dini çüşencisi içidiki esaslıq “tebiet ilahliri” niñ reñgi aşu “ilahlar”ni ve aşu “ilahlarnıñ xaraktéri” ni ipadileydiran simvollar menilerge ige muqeddes ilahiy belge süpitide uluğlangan. Melum menidin éytqanda, reñ uluğlıqini insanlarnıñ güzellik qarışı bilen étiqad çüşençiliriniñ ziç birikişidin şekillengen dep qaraşqa bolıdu. [1]

Şu sebebtin, kéyinçe insanlarnıñ iptidaiy tepekkuridiki reñ çüşençiliri iptidaiy medeniyetniñ her bir halqilirida öz ipadisini tapqan. Rén uluğlıqı iptidaiy étiqadniñ menivi zörüriyitila emes, belki iptidaiy medeniyet reñ qatliminiñ omumiy ipadiliniş şeklige aylangan.

Dunyadiki nurgun xelqlerde reñlerniñ simvollar meniliri heqqidiki çüşençiler bolğiniğa oxşas, uyğurlardimu reñlerniñ simvollar meniliri heqqidiki idiyivi çüşençiler bolğan, bu xil çüşençiler uyğurlarnıñ étiqad, turmuş adetliride ve güzellik qarashlirida gevdilik ipadilinidu.

Uyğurlarnıñ şaman dini çüşençiside “kül reñ” şerg terepni, qizil reñ cenup terepni, aq reñ şerg terepni, qara reñ şimal terepni körsiteti.” [2]. Hunlar tarixiga art matériyallarda körsitilişçe, miladidin 2000 yıl burun batur teñriqut xeq gavzu (Lyu bañ)ni hazirqi datuñ şehiri yénida yette kiçe-kündüz qorşavğa alğan. Xen gavzu başlıq bir neççe yüzmiñ xen sulalisi qoşunliriniñ serq teripini kök atlıq, şerg teripini aq boz atlıq, şimal teripini qara atlıq, cenup teripini qizil toruq atlıqtin teşkillengen 400 miñ hun atlıq qoşunliri qorşivalğan. Démek, buniñdin uyğurlarnıñ étnik terkiyi bilen bivasite munasivetlik qedimiy xelqlerdimu reñ heqqidiki çüşençiler çoñqur idiyivi tesirge ige idi dep qaraşqa bolıdu. İptidaiy cemiyette yene eñ deslepki hésablaş çüşençisi şekillinişke

başlığan. İptidary insanlarnıñ eñ deslepki hésablaş usuli barmaq bilen hésablaş bolup, 5’ni négizlik san qilip hésablaş iptidaiy insanlardiki eñ omum yüzlük hésablaş usuli idi.

Eñ deslepki devrlerde insanlarnıñ iptidaiy tepekkuridiki “sirliq tús bilen oralğan sanlar asasen 10 sannıñ dairisidin halqıp ketmeytti. İptidaiy milletler peqet muşu bir neççe sannıla biletti, peqet muşu bir neççe sannıla atıyalaytti” [3]. Bu yerde körsitilivatqan bir neççe san birdin onğıçe bolğan addiy sanlar bolup, bu sanlarnı iptidaiy insanlar éñıda şekillengen eñ deslepki san çüşençisi dep qaraşqa bolıdu. Kéyin insanlar iptidaiy éñiniñ tedriciy çoñqurlıshısına egişip, mana bu addiy sanlarnı hessilik sani boyıçe hésabliyaydığan bolğan. Emma iptidaiy insanlarnıñ étiqad çüşençisidiki uluğ sanlar iptidaiy tepekkurda sirliq xaraktérğa ige qilingan musteqil sanlar bolup, adettiki addiy sanlardın perqlendürülgen. Yeni “iptidaiy tepekkurda bu sanlar içidiki her bir san bir xil mevcutluq dep çüşinilgenliktin, uniñda bu xil mevcutluqni başqa sanlarnıñ iqtidari dep qaraş ve belgileş éhtiyaci tuğulmıgan.” [4]. Bu menidin qariğanda, uluğ sanlar heqqidiki çüşençilerni iptidaiy tepekkurdiki eñ deslepki san çüşençisi bilen ilahiyet heqqidiki çüşençilerniñ ziç birlişisidin şekillengen dep qaraşqa bolıdu. Çünki, uluğ sanlar kişilerniñ idiyivi çüşençiside mueyyen ilahiy obyektlerğa vekillik qilğan.

İlahiy obyektlerni arqa körünüş qilğan uluğ sanlar ve uluğ sanlar heqqidiki idiyivi çüşençiler qedimiy milletlerniñ hemmiside köp uçraydu. Şuniñdek, uyuqlarnıñ şaman dini çüşencisi ve turmuş, til adetliridimu uluğ sanlarnıñ tesirini keñ türde uçritişqa bolıdu.

1. Reñlerniñ Simvulluq Meniliri

Uyuqlarnıñ şaman dini étiqadida aq, kök, qizil, qara reñler muhim orunda turğan. Her qaysi reñlerniñ öz aldığa simvulluq menisi bar bolup, şamanlarnıñ her xil étiqad ve périxonluq paaliyetliride bu reñlerniñ simvulluq meniliri alahide gevdilendürgeñ. Adette şamanlar töt xil reñdiki latilardin ve başqa şu xil reñ dairisidiki nersilerdin öz tövitide, öz basquçıda paydilinip, axırqı “nişani”ğa yétidu.

1) Kök Réñ

Kök reñ uyuqlarnıñ şaman dini çüşençiside uluğlinidığan muhim reñlerniñ biri hésablinıdu. “oğuzname” éposida: “Bir küni ayxanniñ közi yoridi (3) u bir oğul toğdi (4) bu oğulniñ yüz-çirayi kök idi (5)... Oğuz xaqan bir yerde teñrige séginivatqanda (etrap) qarañgulişip, asmandın bir kök yoruq çüşti. U kündimu nurlaaraq, aydınmu yoruqraq (50-51-52-53 qurlar) Oğuz xaqan ovğa çıqti(70) , aldidiki kölniñ otturisida bir tüp derexni kördi. Bu derexniñ kavidiki bir qiz تنها olturatti. U intayın sahibcamal

idi. Uniñ közi asmandinmu kökre, çéçi su éqimidek, çışı ünçidek idi (71-72-73-74-75-76-77- qurlar).. tañ süzülgende, oğuz xaqanniñ çédirığa kündek bir yoruq çüşti. U yoruq içidin kök tüklük, kök yaylıq çoñ bir erkek böre çıqtı (137–138–139–140–141- qurlar)... kök teñri çüşümde berdi maña béşaret (326)” [5] dégen bayanlar uçraydu. Bu bayanlarnıñ mezmunidin qarığanda, bir cehettin kök reñ ecdadlarnıñ güzellik qarışını ipadilise, yene bir cehettin ilahiy asmanni körsetken, oğuz xaqanniñ gelibiséri ilgiri iliş ve nusret qazınışımı kök reñ çüşençisige bağlangan; “moyunçur meñgü téşi” dimu: “kök asman ve zéminniñ himmiti bilen, men öz xelqimge hökümran bolidum”dégen mezmun uçraydu. Bu menidin qarığanda, kök reñ-seltenet, bext-saadetniñ simvoli süpitide tilğa élingan.

Tarixiy menbelerde xatirilişiçe, hunlarnıñ atlıq qoşunliri içide kök atlıq qoşunlar şerq terepte turatti. Hazırqi şamanlarnıñ “pére oyuni” dimu kök rénlük rextin yasalgan kök tuğ pére oynilidiğan öyniñ şerqiy témığa qadilidu. Emma, şamanlarnıñ “pére oyuni” diki kök reñ terep ilahi (şerq terep) ni ipadileş üçün işlilidu.

Undin başqa Uygurlar qebre béşiğa qadap qoyidigan tuğlar terkibidimu kök reñlik tuğlar xéli köp uçraydu.

2) Aq Rén

Uygurlarnıñ şaman dini çüşençiside aq reñmu muhim orunda turidu. Tarixiy menbelerde xatirilişiçe, hunlarnıñ atlıq qoşunliri içide aq boz atniñ ğerb terepte sep tüzidiganliqi melum. Undin başqa yene bir qisim rivayetlerde, meñgü taş yadikarlıqlirida aq at uluğliqi heqqidiki bayanlarmu xéli muhim orunda turidu. “költégin meñgü téşi” da, költéginniñ toqquz qétim her xil réndiki atlarni minip ceñge kirgenliki, peqet aq at minip qilgan ceñdila ğelibe qilganliqi, başqa reñdiki atlarni minip qilgan ceñliride meğlup bolganliqi xatirilengen. Arxéologiyilik tekşürüşlerdimu aq at depne qiligan qebriler tépigán. Démek, aq atni uluğlaş melum menidin éytqanda aq reñ uluğliqi heqqidiki çüşençiler bilen munasivetlik. Bu nuqtidin qarığanda, aq reñ-ğelibiniñ simvoli dep qaralgan.

Hazırqi uygurlarnıñ périxonluq paaliyitide, bolupmu “pére oyuni” da aq reñ asasiy orunni igileydu. Mesilen, tuğ yasilidigan argamça ve uniñ üstige yögilidigan rextmu aq reñde bolidu. Şamanniñ “qoğdığuçi ilahi” niñ nişani qilingan yalguz derexniñ üstige qadap qoyilidigan tuğmu aq reñde bolidu. Undin başqa qebre béşiğa qadilidigan tuğlarnıñ köpünçisi aq reñde bolidu. Şaman dini paaliyitide aq reñ yene “ölgen” teñri bilen insanlar otturisdiki “alaqıçe”- yoruqluqqa simvol qilingan. uygur tilidimu “aq yol

bosun” ,”aq köñül” dégenge oxşaş turaqlıq ibareler köp işlilidu. Bu ibarilerdimu “aq” sözi “yoruq” meniside işlilgen.

Şaman yene “pére oyuni” oynilidigan öyniñ ğerbiy témıǵa aq rexttin yasalğan aq tuǵni qadap, terep ilahini ipadileydu.

Emma adettiki uyǵur kişiliri aq reñni pakliqniñ, sapliqniñ simvoli dep qaraydu. Bu xil qaraş şamandinidiki aq reñ çüşençisidin nisbeten kéyin peyda bolğan. Yeni islamiyettin kéyin erab medeniyetiniñ tesiride aq reñ- pakliq çüşençisige ige qilingan.

Démeki uyǵurlarniñ şaman dini çüşençiside aq reñ ğélibe, yoruqluqniñ simvoli qilingan.

3) Qizil Reñ

Uyǵurlarniñ şaman dini çüşençiside qizil reñ başqa reñlerge oxşaşla muhim orunda turidu. Mesileni uyǵurlar toy murasimida yigitniñ bélige qizil reñlik “toy potisi” baǵlaydu. Qizgimu qizil reñlik köñlek kiydüridu. Undin başqa yéñi öy salganda, öyniñ üstini yépiştin burun xar yaǵaçqa qizil rextini baǵlap, andin xarni tamniñ üstige élip çiqidu. Bundaq adet dolan uyǵurliri arisida uçraydu. Undin başqa yene şamanlar “pére oyuni” da öyniñ cenubiy témıǵa reñlik tuǵ qadaydu.

Tarixiy menbelerdimu hun atliq qoşunliriniñ içide qizil toruq at minge qoşun cenup terepke sep tüzidiganliqi körsitilgen.

Şimaliy yaylaqtiki ecdadlarniñ cuǵrapiyilik yasaş şaraitidin élip éytqanda, ularǵa nisbeten cenup terep issiq bolup, cenub terepni issiqliq teñrisiniñ makani dep qarigan.

Uyǵurlarniñ şaman dini çüşençiside qizil reñ-ot ilahiniñ simvoli bolup, qizil reñni uluǵlaş “ot ilahi” ğa çoqunuş étiqadi bilen ziç munasivetlik. Şaman dinida yene ot “eñ pañ” dep qaralğan bolup, eñ deslepki “paklaş” paaliyiti ot bilen élip bérilğan. Bu menidin qariganda, ot-pakliqniñ simvoli dep qaralğan emma, hazir kişiler otni xoşallıq, méhir- muhebbetniñ simvoli dep qaraydu.

4) Qara Reñ

Uyǵurlarniñ şaman dini çüşençiside, yaman rohlar qarañguluq içide yaşaydu, ular kéçide heriket qilidu dep qarilidu. Bu xil çüşenqe qarañguluqniñ insanlarniñ turmuş paaliyitini çeklişi, ecdadlarǵa qorqunç élip kélişi ular da azab éñiniñ peyda boluşidiki obyektip sebebnıñ biri bolup qalğan. iptidaiy ecdadlarniñ işlepçiqiriş küçliri seviyisige nisbeten éytqanda, qarañguluqniñ belgisi süpitide ecdadlarniñ qayǵu, azap héssiyatiniñ vehimisini yeñişi mumkin emes idi. Şuniñ üçün qara reñ tedriciy halda qarañguluqniñ simvolıǵa aylangan. Yeni ular özliriniñ azab éñini qara reñ bilen ipadiligen. Gerçe qara

reñ uyğurlarniñ şaman dini çüşençiside étiqad dericisige kötürülmigen bolsimu, emma, u uyğurlarniñ turmuş, kiyiniş, til adetleride yenila öz ipadisini tapqan. Mesilen, tarixiy menbelerde xatirilinişçe, hun teñriquti xen gavzu qoşunlirini yette kéçe- kündüz qorsivalğanda, qara atliq qoşun xen gavzu (Lyu bañ) eskerliriniñ şimal teripini qamal qilivalğan, déyilgen. Hazirqi uyğur şamanlarmu “pére oyuni” da pére oyunilidigan öyniñ şimaliy témiğa qara rexttin yasalğan qara tuğni qadaydu. qara reñniñ şimal terepni ipadilişi şimal terep kélimatiniñ naçar boluşi ve kündüz vaqtiniñ qisqa boluşi bilen munasivetlik, yeni ecdadlarniñ şimal terepni qarañguluq ilahinñ makani dep qariganliqi bilen munasivetlik.

Uyğurlar adette uruq-tuğqan, qan- qérindaşliri ölüp ketse, qara kiyim kiyip, haza tutidu. Adette “haza tutuş” ni “qariliq tutuş” depmu ataydu.

Undin başqa uyğur tilida “qara bastı”, “qara niyet” “qara künler”, “bexti qara”... dégendek turaqliq ibariler bar bolup, bu ibarilerdiki “qara” sözimu “yamanliq”, “bextsizlik”, “derd-elem” dégen menilerge ige bolup, yenila uyğurlarniñ azab éñini ipadileydu.

2. “3”, “4”, “7”, “9”, “40”, Qatarliq Xasiyetlik Sanlar

1) “3” Sanini Uluglaş

“3” sani dunyadiki her qaysi qedimiy milletlerde omumyüzlük uluglinidigan “xasiyetlik” sanlarniñ biri. Bu san yalguz uyğurlardiki qalduq şaman dini paaliyetliridila emes, belki ularniñ turmuş adetliridimu muhim orunda turidu. Çünki “3” sani uyğurlarniñ étiqad çüşençiside küçlük idiyivi اساسqa ige.

Uyğurlarniñ şaman dini çüşençiside, pütkül alem-asman (yoruqluq dunyasi), yer (hayatliq dunyasi) ve yer asti (qarañguluq dunyasi) dep üçke bölüngen. Bu obyektip dunyaniñ eñ deslepki bölünüşü idi. Yene bezi menbelerde alemniñ üç qatlamğa bölüngenliki heqqide bayanlar bar. Mesilen “rivayet” qilinişçe, alemniñ üsti qevitide “teñri” isimlik bir yaratquçi ilah turamiş (uni qedimki uyğur Türkler’yaruq’ yeni yoruqluq dunya, dep çüşinetti). Alemniñ tövenki qeviti- yer (qarañgu- zulmet dunyasi) bolup, bu ikki dunyaniñ otturisida evlamlarni ziraet- ösümlükler ünidigan tupraq ve uni kökertidigan su menbesi bilen teminlep tuğuçi ‘ıduq’ yeni bext ilahi-umay isimlik bir peri turarmış.” [6] Buniñdiki mezmungä qariganda, alem- yuqiri, ottura ve töven dep üçke bölüngen.

Sinipiy cemiyetke qedem qoyğandin kéyin, sinipiy hökümraniqniñ çoñqurlişığığa egişip, şaman dinida ilahlar dunyasimu üç tebiqige bölüngen. Yeni

“bularniñ içide teñri ilahi eñ yuqiri orunda idi, uniñdin qalsa aya) ilah umay ve zémin (yer-su) ilahi turatti. Ecdadlar insaniyetniñ üstide, teñrniñ astida idi.” [7] Démek, uygurlarniñ “3” ni uluğlaş heqqidiki çüşençisi yuqiriği “3” ke munasivetlik bolğan ilahiyet, alem çüşençilirini idiyivi menbe qilip şekillengen.

Buddizm devriye kelgende, “3” ni uluğlaş heqqidiki idiyivi çüşençiler buda dinidiki “3” ke munasivetlik din eqidiliri bilen birlişip, sirlıq san çüşençisi téximu çoñqurlaşqan.

Budda dinida pütkül alem-arzu-heves dunyasi(...), reñlik dunya(...), reñsiz dunya(...) dep üçke bölüngen, undin başqa yene “dozax” mu, “cennet” mu üç türge bölüngen budda eqidiliride yene “üç qabahet yoli”, “üç xeyriyet yoli”, “üç zeher”, (“açközlük”, “hesetxorluq”, “nadanlıq”), “üç göher”, (“budda”, “.....”, “nom”, “.....” . “rahıb”...”) déenge oxşaq “3” ke munasivetlik telimatlar xéli muhim orunda turidu. Budda dinida yene ötmüşniñ buddasi- vipasiyin hazirniñ buddasi- sakyamuni, kelgüsiniñ buddasi- maytri dep qarilidu. Buniñdin qarağanda “3” heqqidiki çüşençiler hindilar arisidimu xéli burunla şekillengen dep qaraşqa bolidu.

Uygurlar budda dinini qobul qilğandin kéyin, budda diniki “3” ke munasivetlik eqide-étiqad çüşençileri, ecdadlardiki şaman dini ilahiyet çüşençiliri, ecdadlardiki şaman dini ilahiyet çüşençiliri اساسida şekillengen “3” ni uluğlaş étiqadığa zor menivi tesir élip kelgen. Şuniñ bilen “3” heqqidiki étiqad çüşençiliri téximu sirlıqlaşqan.

İslamiyet devrige kelgende, “3” heqqidiki étiqad çüşençiliri İslam dini idéologiyisi bilen yugurulup, uygurlarniñ “3” ni uluğlaş héssiyati téximu küçeygen. Yeni “quran kerim” de “siler (qiyamette) üç pirqige bölünisiler. (birinçi pirqe) saadetmenlerdur, saadetmenler qandaq ademlar? (ular name-emali oñ teripidin bérilidigan) ademlerdur. (ikkinçi pirqe) bextsiz ademlerdur, bextsiz ademler qandaq ademler? (ular name-emali sol tereptin bérilidigan ademlerdur). (üçinçi pirqe yaxşı işlarni) eñ aldida qilguçılar bolup, (ular cennetke) eñ aldida kirgüçilerdur”. [8] dégen ayetler bar bolup, “3” ke munasivetlik bolğan mundaq ayetlerni “quran”niñ xéli köp caylirida uçritişqa bolidu.

Démek, uygurlardiki “3” ni uluğlaş étiqadi İslam dini étiqadi şaraitida “3” ke munasivetlik bolğan İslam dini eqidiliri bilen qoşulup, uygur şamanlarniñ périxonluq paaliyetliride, uygurlarniñ turmuş, til adetliride mueyyen dericidiki idiyivi tesirini saqlap qalğan.

2) “4” Sanini Uluğlaş

Uygurlarniñ Şaman dini çüşençiside “4” uluğ sanlarniñ biri hésablinidu. Uygurlardiki “4” uluğliqini şaman dinidiki “töt terep ilahliri” heqqidiki çüşençilerni idiyivi menbe qilip şekillengen dep qaraşqa bolidu. Emma Budizm devrige kelgende, ecdadlardiki “4” uluğliqi Budda dinidiki “töt heqiqet” (“töt satya”- “azab, seveb, xakal, yol”) eqidisi ve “töt anasiri” çüşençisi (budda dinida adem téni tuyraq, su, ot, şamaldin terkiib tapqan dep qaralğan) bilen birlişip téximu küçlük idiyivi asasga ige bolğan. İslamiyet devrige kelgende, “4” uluğliqi “çahar yar” (“çhar”- “chahair” pars tilida “töt” dégenlik bolidu. “Çahar yar” bolsa “töt yar”, “töt qérindaş” dégen menilerge ige bolup, bu “töt yar”- Ömer, Osman, Sidiq, Eli qatarlıqlarni körsitidu.) heqqidiki bayanlar bilen siñişip İslam dini xaraktériga iga bolğan. Şu sebebtin Uygurlardiki “4” sanini uluğlaş kişilerniñ turmuş adetliride ve şamanniñ périxonluq paaliyetliride öz tesirini saqlap qalalığan. Mesilen, Uygur kişiliri arisida biravniñ öyige méhman bolup kirgende ayalar töt nan élip kiridigan adet bar. Bu xil adet cenubiy şıncañ Uygurliri arisida bir qeder omulaşqan. Undin başqa Uygur şamanlar “pére oyuni” da pére oynilidigan öyniñ töt témiga töt xil reñdiki tuğni qadap, töt terep ilahlirini ipadileydu. Şamanlarniñ qesidilirimu “Çahar yarlar heqqide” dégendek cümliler xéli köp uçraydu. Démek, şamanlar “4” sanini hem töt terep ilahlirini ipadileş meniside, hem “çahar yar”larni ipadileş meniside qollinidu. “4” saniğa munasivetlik adetlerni Uygurlarniñ turmuş adetliride xeliköp uçritiş mumkin.

3) “7” Sanini Uluğlaş

“7” sanini uluğlaş-iptidaiy insanlarniñ eñ deslepki matématikiliq hésablaş usuli (barmaq bilen addiy sanlarni sanaş usuli) barliqqa kelgen iptidaiy cemiyet şaraitida şekillengen sirlig sanlarni uluğlaş étiqadiniñ bir türü hésablinidu.

Proféssor Abdukérim Raxman Ependi: “sirlig san ‘7’ aldi bilen parslarniñ zaraastura diniy medeniyitide barliqqa kelgen, mani dini arqiliq Uygurlar arisiğa siñgenliki melum. Parslardiki muqeddes san’7’ çüşençisi İran méfologiye sistémisidiki yette xuda (métra-quyaş ve yoruqluq xudasi; naxit- şad- xuramliq ve paravanliq xudasi; homa-bext-teley ve dölet xudasi; anaxita ve xubbi-su xudasi; mirrix- uruş ve gelibe xudasi; kyumaris-yaxşiliq ve ezgülük xudasi; yima (cemşid)-baturluq xudasi)ğa bolğan étiqadtin kélip çiqqan boluşu mumkin. Bu nuqtida ‘7’ sani ene şu yette muqeddes ilahniñ süpiti hésablinidu” [9] dep qarigan.

Méniñçe, “7” sanini uluğlaş étiqadi Türkiy xelqlerniñ Şamanizm étiqadida nahayiti qedimki devrlerdila bar idi. Mesilen, Türklerdiki “Ölgén Teñri” heqqidiki epsanide: “... Ölgén’niñ yette oğli, toqquz qizi bar iken. Oğullarniñ nami qarşit, buğraxan, yeşilxan, burçaxan, qaraquş (qara tal), bextixan ve erkanim bolup, ularmu kökte turidiken...” [10] dep bayan qilinidu. Bu epsanide yene: “... ‘Ölgén’ ay bilen quyaş otturisida, yultuzlarniñ üstide yaşarmış. Uniñ huzuriğa kiridigan yolda yette (bezi rivayetlerde toqquz) tosuq bar iken. Bu tosuqlar erkek şamanlar (qam) kelgende éçilidiken...” déyilidu. Epsaniniñ mezmunidin qariganda, bu epsaniniñ peyda bolğan vaqti mani dininiñ Uyğurlar arisiğa tarqalğan vaqtidin köp burun. Yeni Şaman dini étiqadi şaraitida meydana kelgen. Şundaqla epsanide otturiğa qoyulğan “yette bala teñri” heqqidiki çüşençe Uyğurlar ecdadliri arisida qedimki devrlerdila “7” sani heqqidiki idiyivi çüşençiniñ barliqini ispatlap béridu. Kéyinki devrlerge kelgende, zaraastura, mani dini ilahiyet çüşençiliriniñ ecdadlar arisiğa tarqilişığı eğişip, ulardiki “7” sani heqqidiki çüşençiler İran méfologiyeye sistémisidiki yette xuda heqqidiki çüşençiler bilen siñişip, küçlük idiyivi اساسqa ve sirlig xaraktérge iğe bolğan. Budda medeniyetiniñ tarqilişığı eğişip, hindilardiki “7” saniğa munasivetlik çüşençilermu Uyğurlar ecdadiniñ “7” sanini uluğlaş étiqadida küçlük menivi tesir peyda qilğan. Mesilen, budda rivayetliride: “Siddxartaxa dunyağa kéliş aldidada erştiki ilah ve hör perilerini yigip budda telimatini sözligen, ularğa kelgüsiniñ burhani maytrini tonuşturğan; xanke maya tevellut mezgilide pütkül cahan tentenige tolğan, köllerde néluper éçilip ketken, qesre gumbiziniñ üstide quşlar pervaz qilişqan; xanike lumbini (Lumbuni) bağçisiğa kirgende uniñ on béqinidin siddxartaxa apaq ilah İndira bilen Braxma qarşı alğan ve qoliğa élip tutup turğan; ecdiha muekkili nanda bilen opananda erştin yérin gevdisini zéminga çüşürüp uni yuyundurğan; şuniñdin kéyin bu bovaq töt terepke yette qedemdin méñip dunyaniñ törsiz ikenlikini ispatliğan. Rivayette déyilişçe, bala tulup yettinçi küni anisi xanike maya xuşalliq içide qaza qilip, uniñ siñlisi mahapira capati siddxartaxağa terbiyiçi bolğan...” [11] dep bayan qilinidu. Yeni bu rivayette “7” sani alahide tilğa élinidu.

İslamiyet devrige kelgendimu ecdadlardiki “7” uluqliqi yenila öz tesirini saqlap qélivergen. “Quran Kerim”diki: “Padişah éytti: ‘men heqiqeten çüşümde yette oruq kaliniñ yette séviz kalini yep ketkenlikini ve yette yeşil başaq ve yette quruq başaqni körüptimen, i erbablar! Siler eger çüş tebirini bilseñlar, bu çüşümge tebir bérıp béqinlar’... Yüsüf éytti: ‘yette yil üzöldürmey tériqçiliq qiliñlar, alğan hosuluñlardin

yéşiş üçün azğinisini xaman tepkendin taşqiri, qalğinini (mite çüşüp ketmesliki üçün) başıqi bilen qoyuñlar. Şuniñdin kéyin qehetçilil bolidiğan yette yil kélidu...” [12] dégen ayetler ve İslam medeniyiti bilen bile tarqalğan “yette yultuz” (yaki “yette pilant”) çüşençiliri Uyğur ecdadlıridiki “7” uluğlıqini mezmun qilğan idiyivi çüşençilerniñ mevcut bolup turuşini menivi ozuq bilen teminligen. Uluğ alim Yüsüp Xas Hacip “yette yultuz” heqqidiki çüşençilerni “Qutadñu Bilik” niñ “yette yultuz ve on ikki burc bayanida” mundaq bayan qilğan:

Bulardin eñ üstün sekentir (43) turur,

İkki yil sekkiz ay bir burcda qaldur.

İkkinçi orunda turidu oñay (44),

Qalur bir burcda u del on ikki ay.

Üçünçi kurudur (45) gezebte yürür,

Qayan barsa barliq yaşarğan qurur.

Tötinçi quyaştur, yorutar cahan,

Yéqin hem udul kelgenni haman.

Beşinçi sevittur (46) söyümlük özi,

U baqsa körürsen xuşallıq yüzi.

Uniñdin kéyin bu arzu (47) kélir,

U kimge yuquşsa, tilekke yéter.

Bulardin tövenrek yalçiq (48) turar,

Quyaşqa udul baqsa tolun bular.

Uyğurlarniñ “7” sanini uluğlaş adetliri Uyğur şamanlarniñ périxonluq paaliyetliride nahayiti gevdilik ipadilinidu. Mesilen, “çirağ” paaliyitide yette cüp poşkal teyyarlinidu, “pére oyuni”da şaman tuğni yette qétim aylinip çiqidu, undin başqa şaman yene yette cüp poşkalğa yette tal çirağni qadap oquş paaliyetlirini élip baridu. Şamanniñ

qarişıçe- yette cüp poşkal- “yette ilah”qa atap qilingan nezir; yette çirağ-yette ilah (yette sultan)niñ simvoli hésablinidu. Undin başqa “pére oyuni”da işlitilidigan yette putaqliq drex şexi, yette xil reñdiki puruçlarmu ve dewpne paaliyitide méyitni yerlikke qoyğanda, méyitniñ qérindaşliri lehet içige yette ketmen topa taşlaydigan adetmu “7” saniniñ muqeddeslikini idiyivi menbe qilğan.

Yene Uyğurlarda “yette ölçep bir kes”, “barmaymen dégen” tügmence yette qétim bériptu” deydiğan idiomlarmu bar bolup, bu yerde “7” sani “en köp”, “eñ axirqi çek” dégen menilerde qollinilğan. Uyğurlar arisida yene “7” saniğa munasivetlik bolğan mundaq adetlerni daim déğüdek uçritişqa bolidu.

4) “9” Sanini Uluglaş

“9” sanimu Uyğurlar ecdadiniñ xasiyetlik sanlar katégoriyisige kirgen muqeddes sanlarniñ biri hésablinidu. Eslide “9” sani iptidaiy ecdadlarniñ eñ deslepki matématikiliq biliş dairiside çoñ san bolup, ilahiyet çüşençiliri bilen birlişip, “yükseklik”, “çeksizlik” menilerige ige qilinip, muqeddes ilahiy san dericisige kötürülgen.

Türkiy xelqlerniñ “Ölgén Teñri” heqqidiki epsaniside: “ ‘Ölgén’niñ... toqquz qizi bar iken... ‘Ölgén’niñ qizliriğa xas isimlar toşimaydu, her biri ‘aq qizlar’ yaki ‘qiyar’lardindur. Bu qizlar şamanniñ ilham periliridur” [13] dep bayan qilingan. “Oğuz name”de: “Oğuz xanniñ éti muz tağ içige kirip ketti, buniñ bilen Oğuzxan uzunğıçe azab çekti... toqquz kündin kéyin Oğuzxanniñ ayğiri hazir bolidu.” [14] dep bayan qilingan. “Költégin meñgü téşi”dimu “Költégin ilgiri-kéyin toqquz qétim başqa-başqa atqa minip ceñge kirdi”, “Költégin toqquz eskerni neyzilidi”, “toqquz eskerni aylandurup saldi” dégen bayanlar bar. Tarixiy menbelerdin melum boluşıçe, Uyğur qebililiri ittapaqqi içide içki-taşqi “toqquz Uyğur”, “Toqquz Oğuz” qebililiri bolğan. Undin başqa uluğ alim Mehmud Qeşqerimu “Türkiy Tillar Divanı”da: “Xanniñ qol astidiki vilayetler her qançe köpiyip, mertivisiyuqiri kötürülsimu tuğliri toqquzdin aşaydu, çünki toqquz sani xasiyetlik hésablinidu.” [15] dep izah bergen. Démek, Uyğurlarniñ ecdadliri qedimki devrlerdin tartipla “9” sanini muqeddes san süpitide uluğlap kelgen.

Hazirmu Uyğurlarniñ til adetliride “9” uluğliğığa munasivetlil bolğan “bir toqquz nan”, “toqquz ay toqquz kün qursaq kötürdi”, “toqquz qizniñ tolğıqi bir künde tutuptu”, “toqquz tel”... dégendek turaqliq ibariler uçraydu.

5) “40” Sanini Uluglaş

“40” sani Uyğurlar ecdadınıñ muqeddes san katégoriyisige kirgen xasiyetlik sanlarınıñ biri bolup, bumu oxşaşla ecdadlarınıñ eñ deslepki matématikiliq çüşençiliri bilen munasivetlik. Yeni ecdadlarınıñ eñ deslepki matématikiliq biliş dairiside “5” (beş barmaq uqumi” négizlik san bolup, ecdadlar 5 barmaqni tekrarlıganda 10 bolidiganlıqini bilgen. Eyni devrde “10” ular saniyalaydıgan, atiyalaydıgan eñ çoñ san hésablangan. Ular özleriniñ matématiklik biliş dairisidiki eñ çoñ san-“10”ni tekrarlaş (yaki qoşuş) arqiliq makan, zaman çüşençilirini ve çeksiz uqumini ipadiligen. Yeni şerq, cenub, ğerb, şimaldin ibaret töt terep ecdadlarınıñ matématiklia biliş dairisidiki eñ çoñ san “10” اساسida “töt on” (qiriq) arqiliq ipadiliniş, “40” sani “çeksizlik” menisige ige qilingan. Yene bir cehettin, “töt on” (“qiriq”) sani Şaman dini ilahiyet sistémisi içidiki töt terep ilahliri çüşençisi bilen bağlinip sirliq san xaraktérige ige bolğan. Ecdadlarınıñ matématiklik çüşençiside “40” sani eñ çoñ sangā aylangandin kéyin, ular asmandiki sansiz yultuzlarnimu “40” sani bilen ipadiligen.

“40” sanini muqeddes san dep biliş qedimdin tartipla ecdadlarınıñ ictimaiy turmuşida çoñqur tesirge ige bolup kelgen. Mesilen, “Oğuzname” rivayitide: “Qiriq künden kéyin Çoñ boldi- mañdi, oyidi”, “qiriq şire”, qiriq bendiñ yasatti”, “qiriq künden kéyin, muz tağ dégen tağniñ bağriğa yétip bardı”, “... qiriq ğulaçlıq uzun bir yağaçni qadatturdi” [16] dégen bayanlar bar.

Zaraastura, mani dinliriniñ siñip kirişge eğişip, parslardiki astronomiyilik din çüşençiliri, yultuzlar heqqidiki tesevvurlar Uyğurlar ecdadlarınıñ “40” sanığa munasivetlik yultuz çüşençiliride çoñqur idiyivi tesir peyda qilip “çilten” çüşençisini şekillendürgen. Şuniñ bilen Uyğur şamanlar périxonluq paaliyetliride şaman dinidiki “40” yultuz (sansiz yultuz) çüşençisige “çilten” çüşençisi اساسida varisiliq qilip kelgen.

İslamiyet devrige kelgende, Uyğurlar ecdadlıri uluglaş kelgen xasiyetlik san-“40” İslam dini çüşençiliridiki “40” sani bilen qoşuşup téximu sirliq xaraktérige ige bolup, öziniñ idiyivi tesirini saqlap qalğan. Mesilen, “Quran Kerim”de: “bu ularniñ ‘duzax oti bizni sanliqlik künlerla (yeni mozayğa çoqunğan 40 künlük vaqıtla) köydüridu’ dégenlikliri ve diniy cehette oyduşup çiqarğan nersiliriniñ özilirini aldiganlıqi üçündür” [17]. “Musa dédi: ‘Perverdégarim! Men peqet özümge ve qérindaşlirimğila igimen, sen biz bilen (itaitiñdin baş tartqan) qovmniñ arisini ayrivetkin’. Alla dédi: ‘Ularınñ muqeddes yerge kirişi 40 yılğice haram qilindi, (bu ceryenda) ular zéminda adişip yüridu. Pasiq qovm üçün qayğuzmıgın” [18]. “Biz

insaanni ata-anisiğa yaxşılıq qılışqa buyruduq. İnsani anisini muşeqqet bilen qorsaq kötürüp, muşeqqet bilen tuğdi... taki u (bovaq ösüp) küç-qudretke tolup, 40 yaşqa yetkende, (u) : ‘perverdigarim! Sėniñ maña ve ata-anamğa bergen némitiñge şükür qılışni ve sen razi bolidiğan yaxşı işni qilişimni maña ilham qilgin, men üçün méniñ evladimni tüzigin (yeni méniñ evladimni yaxşı ademler qilgin), men heqiqeten saña (cimi gunahlardin) tevbe qildim- men heqiqeten musulmanlardindurmen’ deydu.” [19] dégen ayetler bar bolup, bularniñ hemmisi 40 sani alahide tilğa élinidu.

İslam dinidiki “40” saniğa munsivetlik bolğan çüşençilerniñ tesiri astida, Uygurlar “40” sani heqqidiki çüşençilerni İslam gazat uruşida qaza qilğan 40 sahabiniñ yultuzlarğa aylinip ketken rohi dégen çüşençilerge bağliğan.

Demek, “40” sani Uyurlarniñ turmuş adetlide, bolupmu Uygurlar Şamanlarniñ périxonluq paaliyetlide bögünge qeder öziniñ “ilahiy” ornini saqlap kelgen. Mesilen, Uygur şamanlar périxonluq paaliyetlide bimar terepke 40 höl poşkal, 40 quruq poşkal teyyarlatqızdu; “pére oyuni” da 40 tal çirağ yéqilidu. Undin başqa Uygurlar ölgenlerniñ rohiğa atap “qiriq nezirisi”ni ötküzidu. Uygurlarniñ igiz edebiyatidimu “qiriq kiçekündüz toy qildi” dégen ibare köp uçraydu. Ularniñ hemmisi Uygurlardiki “40” muqeddesliki bilen munasivetlik.

Yigip éytqanda, Uygurlardiki muqeddes san çüşençiliri Uygurlar ecdadiniñ eñ deslepki matematikiliq tepekkuridiki eñ çoñ san çüşençisi اساسida şekillengen, şaman dinidiki ilahiyet tesevvuri, alem tesevvuri bilen birlişip sirliq xaraktérge ige bolğan. Kéyin qobul qilingan din, medeniyet tesiride xasiyetlik sanlarniñ sirliq xaraktéri téximu küçiyip barğan hem Uygurlarniñ ivtimaiy turmuşı ve étiqad adetlide küçlük idiyivi tesirge ige bolğan.

İzahlar:

- [1]. [2]. Abdukérim Raxman: “Uygur Folklori Heqqide Bayan”, 177-Bet.
- [3]. Livi. Bryul: “İptidaiy Tepekkur”, 1995-Yil Xenzuçe Neşri, 202-Bet.
- [4]. Yuqiriqi Kitab, 216-Bet.
- [5]. “Oguzname”, Milletler Neşriyati, 198-Yil Neşri, 40-, 43-, 44-, 45-, 48-, 59-betler.
- [6]. Qurban Veli: “Bizniñ Tarixiy Yéziqlirimiz”, 52-Bet.
- [7]. Yañ Şeñmin Tüzgen “Qedimki Uygurlar”, 307-Bet.
- [8]. “Quran Kerim”, Milletler Neşriyati, 1987-Yil Uygurçe Tercime Neşri, 535-bet.
- [9]. Abdukérim Raxman: “Uygur Folklori Heqqide Bayan”, 559-560- betlerdiki statığa qaralsun.
- [10]. Yuqiriqi Kitab, 450-bettiki statığa qaralsun.
- [11]. Abduşükür Muhemmet İmin: “Ġerbiy Yurt Taşkémir Seniiti”, Şıncañ Xelq Neşriyati, 1998-yil neşri, 48-bet.
- [12]. “Quran Kerim”, Uygurçe Tercime Neşri, 241-242-betler.
- [13]. Abdukérim Raxman: “Uygur Folklori Heqqide Bayan”, 450-bettiki statığa qaralsun.
- [14]. “Oguzname”, Milletler Neşriyati, 1980-yil neşri, 54-bet.
- [15]. Mehmüt Qeşqeri: “Türkiy Tillar Divani”, 175-176-betler.
- [16]. “Oguzname”, 41-, 61-betler.
- [17]. “Quran Kerim”, Uygurçe Tercime Neşri, 54-bet.
- [18]. Yuqiriqi Kitab, 113-bet.
- [19]. Yuqiriqi Kitab, 504-bet.

XX. Bab: Şaman Dini Étiqadini İdiyivi Menbe Qılğan Tumar Türliri

Uygurlarnıñ şaman dini çüşençisinde, tumar kişilerni yaman rohlar (cin-alvistilar)niñ zexim yetküzişidin saqlaydığan, kişilerniñ aman-ésenliki ve bixeterlikini qoğdaydığan “ilahiy nersiler”din ibaret. Bu “ilahiy nersiler” şaman dini çüşençisinde “ilah” dep qaralğan hayvanlarnıñ melum ezaliri, yaxşı rohlar işlitidigan ilahiy qorallar ve tağ cinsliq nersilerni öz içige alidu. Bu xildiki tumarlar köprek bovaqlar, kiçik balılar ve éğir ayağ ayalar üçün işltilidu. Bundaq tumarlar kişilerniñ idiyivi çüşençisinde tebiyy “séhriy küç”ke ige dep qaralğan. Şu svebtin bu bir neççe xil tumar türliri ve ularğa munasivetlik bolğan adetler hazirğa qeder bir qisim Uygurlar arisida saqlinip kelmekte.

1. Söñek Tumar

Bir qisim Uygurlar adette büriniñ oşuq söñikini tumar ornida körüp etivarlaydu. Yeni büriniñ oşuq söñiki yanda bolsa, qara basmaydu, qest ötmeydu, amet élip kélidu dep qarap boynığa ésivalidu. Undin başqa yene öziniñ arzuluq oğliniñ yaman köz, ağriq-silaqtin yiraq boluşi üçün uni oğliniñ böşükige ésip quyidu. Uygurlar ecdadiniñ iptidaiy étiqad tarixidin qarıganda, ecdadlar bürini özliriniñ “totém” hayvanlarğa érişşni bext, xuşallıq dep çüşengen. Yeni “ular omumen melum qebiliniñ totémi bolğan hayvanlarğa dexli-teruz qilmaytti. Qarşiliq bildürmeytti, uniñ göşini yémeytti, çünki, uniñğa ige boluşni özliriniñ bext-saaditi üçün dep biletti” [1]. Bu cehtin qarıganda, Uygurlar arisidiki bir qisim kişilerniñ büriniñ oşuq söñikini tumar süpitide yénida saqlışi mahiyette totém hayvanniñ himayesige érişip bext-saadetke ige boluş, özlirini qoğdaş meqsitige yétiş heqqidiki idiyivi çüşençiler اساسida şekillengen hemde animizm étiqad çüşençisi bilen yugurulup “roh” xaraktérite ige qilingan.

2. Müñgüz Tumar

Bir qisim kişiler hazirmu yilanniñ müñgüzini tumar ornida körüp etivarlaydu. Kişiler adette yilanniñ müñgüzini yénida élip yürse, şu ademni qest qiliniştin, köz tégiştin saqlap ametke ériştüridu dep qaraydu. Bezi kişilerniñ éytişiçe, eger yénida yılan müñgüz bar adem tonur yénığa kelse, tonurğa yéqilğan nanlar şuan ot üstige çüşüp kétermiş; qimarvaz qimar soruniğa yılan müñgüzini élip kirse, amet kétermiş. Emeliyette bu xil aetler ecdadlarnıñ yilanni “ilah” süpitide uluğlığanlıqi bilen munasivetlik. Yeni Uygurlarnıñ şaman dinidiki ilahlar sistémisida yılanmu “ilah” dep qaralğan. Buddizm devrige kelgende, hindilardiki yilanni “bext ilah” dep qarap çoqunudigan étiqad çüşençiliri hindi medeniyitiniñ tesiri bilen teñritéginiñ ceenubidiki Uygurlar ecdadliriniñ étiqad idéologiyisige siñip kirgen. Şuniñ bilen ecdadlarnıñ étiqad

éñida yılan “ilahiý bext” élip kélidu deydiǵan idiyivi çüşençe téximu çoñqurlaşqan. Neticide yilanniñ müñgüzini “qoǵdıǵuçı”, “bext élip kelǵuçı” tumar süpitide yénida saqlaydıǵan adet kélip çıqqan.

3. Yuñ Tumar

Bir qisim kişiler adette töginiñ yuñinimu tumar ornida körüp etivarlaydu. Bir qisim Uyǵur ayalliri töge yuñini yénida saqlisa, qara basmaydu dep qarap hamilidarlıq mezgilide töge yuñini körpisiniñ astıǵa basurup qoyidu yaki töge yuñini yip qilip éşip boynıǵa ésivalidu ve yaki töge yuñini çapiniñ iç estirige qisturuvalidu; tuǵuttin kéyin bolsa, töge yuñini yip qilip işip bovaqniñ boynıǵa yaki bilikige çiqip qoyidu ve yaki bovaqniñ bögikige qisturup qoyidu. Bezide qoramıǵa yetken ademlermu qara basmaydu, bedeni her xil késelliktin saqlaydu dep qarap töge yuñini çapiniñ estirige qisturuvalidu.

Uyǵurlar arisidiki töge yuñini tumar süpitide saqlaydıǵan adetlerniñ peyda boluşı yenila Uyǵurlarniñ şaman dinidiki töge heqqidiki étiqad çüşençiliri bilen munasivetlik.

Uyǵurlarniñ şaman dinidiki ilahlar sistémisida töge “ilahiý hayvan” dep qaralǵan. İslamiyet devrige kelgende, İslam dininiñ qobul qilinişı bilen ereblerdiki tögige munasivetlik idiyivi çüşençiler Uyǵurlarniñ menivi dunyasıǵa siñip kirip, Uyǵurlarniñ şaman dini étiqadidiki töge ilahi heqqidiki idiyivi çüşençilerniñ ornini “töğide Cebrail eleyhissalamniñ süri bar” deydiǵan idiyivi çüşençe igiligen.

Uyǵurlarniñ töge yuñini “qoǵdıǵuçı” tumar dep qarap uluǵlışı eslide şaman dinidiki animizmlıq étiqqd çüşençisi boyıçe “töge ilahniñ yuñidimu roh bolidu” deydiǵan idiyivi çüşençe اساسida şekillengen bolup, İslamiyet devrige kelgende “töğide cebrailş eleyhissalamniñ süri bar” deydiǵan idiyivi çüşençe bilen xarakterlinip yenila öz tesirini saqlap qalǵan.

4. Tére Tumar

Buǵa térisimu Uyǵurlarniñ étiqad çüşençiside “tumar” dep qaralǵan. Adette bezi kişiler qest qiliniştin yaki köz tégiştin saqliniş üçün birer mollıǵa tumar pütküzidü. Yeni molla bir parçe aq qeǵezge “Quran Kerim” içidiki ayetlerni yézip, uni üç burçek qilip qatlap, andin qeǵezni buǵa térisige orap tumar yasaydu. Kişiler uni boynıǵa ésivalidu yaki çapiniñ estirige tikivalidu. Bundaq tumar çoqum buǵa térisini bilen orilişı şert.

Bugimu Uyǵurlarniñ şaman dini étiqadida “ilah” dep qaralǵan hayvanlarniñ biri bolup, qedimki devrlerde ecdadlar uni “yaxşılıq ilahi” dep qarap, uniǵa çoqunǵan.

Animizm étiqadi şekillengendin kéyin, “ilahiy hayvan”-buğiniñ térisidimu “ilah rohi bolidu” dep qaralğan. Buğa térisini tumar qilip etivarlaşmu muşu xil étiqad çüşençisi اساسida peyda bolğan. İslamiyet devrige qedem basqandin kéyin, buğa térisini tumar qilip yanda saqlaş “Quran Kerim”diki ayetlerdin tumar pütüş bilen siñişip, idiyivi tesirini téximu çoñqurlaşturğan.

5. Taş Tumar

Uygurlar qedimdin tartipla qastéşini etivarlığan. Kişiler adette qastéşini yénida saqlisa “qizlarğa köz tegmeydu, oğullarni çaqmaq soqmaydu” dep qaraydu. Tarixiy menbeler ve arxéologiyilik tekşürüşlerdin melum boluşıçe, Uygurlarniñ qedimki ecdadliri qastéşi türidiki etivarlıq taşlardin güzel, nepis zibuzinnet buyumlrini yasap boynıǵa marcan qilip asqan; birlikige bileyzük, barmaqlırıǵa üzük, qolıǵıǵa halqa qilip salğan. Buniñdin qarıǵanda, ecdadlardiki taşlardin yasalğan tumarni uluǵlaş çüşençisi ularniñ güzellik qarışı bilen birlişip ketken.

Undin başqa “köz monçaq”mu taş türidiki tumarniñ bir xili bolup, adette kişiler bu xil munçaqnimu alahide etivarlaydu. “Köz monçaq”-yüzide aq çékitliri bar kichik yumilaq taş bolup, uniñ otturisıǵa yip ötküzüş üçün töşük éçilğan bolidu. Anilar mundaq marcan taşni bovaqlarǵa köz tegmesliki üçün bovaqlarniñ doppisıǵa tikip qoyidu yaki boynıǵa ésip qoyidu. Kişilerniñ qarışıçe, arzuluq balılardıǵa köz tegkende, monçaq yüzidiki aq çékitler olturuşup kétermiş.

Uygurlardiki taşlarni tumar qilip éshivélish aditi Uygurlarniñ şaman dinidiki muqeddes tağutaşlarǵa çoqunuş étiqadını idiyivi menbe qilip şekillengen bolup, animizm çüşençisi peyda bolǵandin kéyin, taş tumarlarmu “qoǵdıǵuçı roh” xaraktérige ige qilingan.

6. Tömür Tumar

Bir qisim Uygurlar adette piçaq, patla qatarlıq tiǵlıq qorallarnimu tumar ornida işlitidu. Yeni tiǵlıq qorallar qara bésiştin saqlaydu deo qarap éǵir ayaǵ ayallarniñ yastuǵı yéniǵa qoyup qoyidu yaki ayalar yeñgip bolǵandin kéyin aniniñ yastuǵı yéniǵa ve yaki bovaqniñ yastuǵı yéniǵa qoyup qoyidu. Kişilerniñ çüşençiside, qra bésiş yaman rohlarniñ sebebidin bolidu, tiǵlıq esvabini yénida qoyup uxlisa qara basmaydu dep qarilidu.

Animizm étiqadida “tiǵlıq qorallardimu roh bolidu” dep qaralğan hem tiǵlıq qorallar “yaxşı roh” xaraktérige ige qilingan. Çünki, iptidaiy cemiyet şaraitida tiǵlıq

qorallarniñ ixtira qilinişi iptidaiy insanlarniñ tebiet küçlirige qarşı turup, özlerini qoğdaş iqtidarini aşurğan.

Démek, tigliq qorallarni tumar ornida işlitiş mahiyette tigliq qorallarni tumar ornida işlitiş mahiyette tigliq “yaman rohlarni meğlup qilalaydiğan yaxşı rohlar bar” dégen animizmliq étiqad çüşençisini idiyivi menbe qilğan halda peyda bolğan. Bu xil étiqad çüşençisi Uyğur şamanlarniñ “azayim qoşiqi”da nahayiti gevdiplik eks ettürilidu.

İzahat:

[1]. Yañ Şéñmin Tüzgen “Qedimki Uyğurlar”, Şincañ Xelq Neşriyati, 1998-yil Uyğurçe Neşri, 295-bettiki statığa qaralsun.

SONUÇ

Türkistan, çeşitli medeniyet, din ve kültürlerle ev sahipliği yapmış bir bölgedir. Ancak bunlardan sadece biri bölgeye adını vermiş ve tarihe damgasını vurmuştur ki o da, Türk kültürü ve Türk medeniyetidir.

Türklerin anayurdu olan Türkistan'ın doğu ucundaki Doğu Türkistan'da, yani günümüzde Çin sınırları içinde “Şincan Uygur Özerk Bölgesi” şeklinde adlandırılan geniş bölgede yaşamakta olan Uygurlar, en eski Türk boylarından biridir ve uzun bir tarihî geçmişe sahiptir. Uygur Türkleri, Türk dünyasından uzun yıllar kopuk halde yaşaması ve dış dünyaya kapalı kalmış olmasına rağmen, kendi dinî ve millî kültürlerini korumuş ve günümüze kadar devam ettirmişlerdir.

Çin kaynaklarında Hunların nesilleri olarak kabul edilen Uygur Türkleri köklü ve zengin bir kültürel mirasa sahiptir. Uygur Türkleri, İslâmiyet'ten önce, geleneksel Türk inanışlarının yanında Zerdüştlük, Budizm, Manihaizm ve Nasturî Hıristiyanlığı gibi çeşitli dinlere de inanmışlardır. Araştırma konumuz olan Şamanizm, bahsi geçen dinlerin aksine kitabî bir ürün değildir, yaşamsal deneyimler sonucu oluşan ve doğa şartları karşısında oluşturulan inançlardandır. Şamanizmin müstakil bir din olup olmadığı hususunda çeşitli görüşler mevcuttur. Bu sebeple biz de Şamanizmi bir inanış olarak nitelendirmenin uygun olacağı kanaatindeyiz. Bu inanışa göre, dünya üç kozmik kuşak çatısında birçok kattan oluşmaktadır; gökyüzü, yeryüzü ve yer. Bu kozmik kuşaklar arasında iletişimi ve ulaşımı sağlayan şamandır. Şamanist dünya görüşünde ortak fikre göre yukarı 17 kattan, aşağı ise 7 veya 9 kattan oluşmaktadır. Altay Türklerine göre aydınlık âlemi olan yukarıdaki âlemde (gök) Ülgen ile ona bağlı iyi ruhlar bulunur. Orta dünya da kişiöğulları yaşar. Aşağıdaki dünya da ise, Erlik ile ona tabi kötü ruhlar bulunur. Kudretli Erlik karanlıkta sürgün kalıp kendi ruhları ile gün ışığında görünmedikçe kâinatta Tanrı'nın iradesiyle yaratılmış olduğu şekilde daima muntazam bir tabii tertip hüküm sürer ve bu hal her yaratılan gibi bir gün sonu gelecek olan dünyanın yıkılmasına kadar devam eder.

Günümüzde Uygur Türkleri “şaman” için “perihon” (<peri “cin”- han “okuyucu, okuyan, çağırın”. Örneğin, kıssahan, gazelhan), “bahsı” (<bhiksu “dilenci ve gezginci Budist rahibi”; fa-she 法法 “din ustası, ruhani”; bakçı/bakıcı1), “dahan” (dua-han “dua ile hasta tedavi eden”; darhan “demirci şaman”), “molla”, “büvi” terimi kullanılmaktadır. “Perihon”, “bahşı”, “dahan”, “molla” ve “büvi” denilen bu kişiler bugün daha çok fal bakma, kötü ruhları kovarak hastayı tedavi etme işleriyle

uğraşmaktadırlar. Bunlardan “perihon” ya da “perihonluk” bazı araştırmacılar tarafından “büyücü” veya “büyücülük” anlamında, bazıları tarafından da “Şamanlık” anlamında kullanılmıştır.

Uygur Türkleri arasında Şaman’a yüklenen en önemli misyon hastalıkları tedavi etmektir. Şamanların hançer, hayvan kemikleri ve kuş kanatları ile hasta tedavi etme, mezar ziyaretiyle dilek tutma gibi tipik Şaman uygulamalarının yanı sıra, hatim duası, sadaka verme gibi İslami uygulamaları fal bakma, hasta tedavi etme gibi Şamanlık amacına yönelik kullanma eğilimleri de bulunmaktadır.

Uygur Türklerine göre ruhlar Şaman olacak kişiyi yetişkin kişilerin arasından seçerek kırk gün çirak olarak eğitirler ve seçilen kişi ruhlar, ilahlar ve cinlerle ilişki kurabilecek yeteneğe eriştikten sonra evlerine geri götürülür. Aradan geçen kırk gün seçilen kişinin evinden “kaybolduğu” süre olup, bu sürede çirak sadece süte benzer bir sıvıyla beslenir. Bu tür “cinler tarafından kaçırılan” kişiler kimseye karışmazlar, bunlar ruhsal yönden hasta kişiler olup, davranışları normal değildir. Bunlar, ancak Şaman olduktan sonra kendilerine gelirler. Ruhlar bunlara harabelerde, mezarlıklarda ve eski ağaçların altında Şamanlığı öğretirler. Çiraklardan kırk günlük süre içerisinde gördüklerinin kimseye anlatmamaları, sadece beyaz veya mavi renkli elbise giymeleri, Şaman olduktan sonra kendini açığa çıkarmaları ve evinin etrafında bulunan ağaca beyaz tuğ bağlamaları, Salı, Çarşamba, Cumartesi günleri güneş battıktan sonra faaliyet yapmaları, Şamanlık eğitimi aldıkları yerde belirli zamanlarda kurban sunmaları istenir.

Uygur Şamanları başlarına beyaz veya mavi renkli üç kenarlı kalpak, yani külah, kadın şamanlar ise başlarına beyaz veya siyah örtü örterler. Erkek Şamanlar üzerine beyaz uzun kaftan, kadın şamanlar ise beyaz etek giyerler.

Uygur Şamanları, Şaman ayinleri sırasında ilahi tef, ilahi hançer, ilahi kamçı, ilahi ip, ağaç dalı, ilahi tuğ, ilahi çırağ, ilahi su, ilahi ateş ve ilahi ayna kullanmaktadırlar.

Uygur Şamanlığında ruhlar; ilahlar, ruhlar ve devler olmak üzere üçe ayrılmıştır. İlahlar, yani Tanrılar gökte yaşarlar. Bunlar arasında Gök Tanrı en kudretlisi olup, diğer Tanrılar Gök Tanrı’nın yardımcılarıdır. Ruhlar karakter bakımından iyi ruhlar ve kötü ruhlar diye ikiye ayrılır. Şaman ruhu, hakanların ruhları, kahraman ruhu, kabile ve soy üyelerinin ruhları iyi ruhlar kategorisine aittir. Bunların mensup olduğu aile ve toplumu koruduklarına inanılır. Kabile üyeleri arasında kötü niyetli kişilerin, cezalandırılarak öldürülenlerin, felakete uğrayıp ölenlerin, yabancı veya düşman toplumuna mensup

kişilerin ruhları kötü ruhlar kategorisine aittirler. Bunların ruhlarının cin ve albastılara dönüşüp insanlara zarar verdiğine inanılır. Cin ve albastılar da kötü ruhlar grubunda yer almış olup, bunlar karanlıklar dünyasında yaşarlar. Bunlar güçlü olup olmadıklarına göre, “dev”, “albastı” ve “cin” diye üçe ayrılırlar. İnanca göre, “dev” kötü ruhlar arasında en güçlü olanıdır ve yalnız ağaçların dibinde, harabelerde ve eski değirmenlerde yaşarlar. Devlerin ihtiyar kişilerin, doğum yapan kadınların ve bebeklerin ruhuna zarar verip onları hasta ettiklerine inanılır. Bunların nefesine kapılan insanlar delirir, felç olur veya dili tutulur. Uygur Şamanları devleri de Müslüman, kâfir, mug (atese tapan) cuhut (Yahudi), tersa (Hıristiyan) diye ayırmışlardır. Müslüman devlerin insanlara pek fazla zarar vermediklerine inanılır. Albastılar, devlerden daha zayıf olup, bunlar da insanlara zarar verebilmektedirler. Albastılar daha çok zayıf kişilere, özellikle bebelere ve loğusa kadınlara zarar verirler. Albastılar insanlara daha çok beyaz elbiseli, beyaz saçlı ihtiyar nine görünümünde veya beyaz keçi biçiminde görünür. Cinler kötü ruhlar arasında en zayıf olanıdır. Cinler de “temiz cin” ve “pis cin” diye ikiye ayrılır. Cinler mezarlarda, harabelerde yaşarlar. “Temiz cin” nispeten iyi ruh olup, kişilere pek fazla zararı dokunmaz. Bu cin insanlara beyaz elbiseli erkek görünümünde rastlar. Şamanlar temiz cinlerin yardımıyla gizli olayları bilir, gelecekte haber verirler. Şamanlar, bu cinlere “maşayih” derler. Bu cinler gece hareket ettiklerinden, şamanlar bunları gece çağırırlar ve faaliyetlerini gece vakti yaparlar. “Pis cin” zayıf da olsa insanlara zarar verebilir. Bu cin daha çok beyaz saçlı ihtiyar nine, beyaz keçi ve ateş biçiminde görünür. Pis cinler daha çok bebelere, loğusa kadınlara ve gebe kadınlara zarar vermektedir. Uygur Şamanlarına göre, dev ve perileri çok güçlü ruhlardır.

Geçmişte büyücülük, tabiplik ve şairlik gibi pek çok görevi üstlenmiş olan Şamanların hekimlik fonksiyonu Doğu Türkistan Uygur sahasında “perihon”, “bahşı”, “molla” veya “büvi” denilen kişiler aracılığıyla bugün de devam etmektedir.

Diğer Türk topluluklarında olduğu gibi Uygur Türkleri de bin yıldır Müslüman olmalarına rağmen, eski dinlerinin ve inanışlarının bazı gelenek ve uygulamalarını terk etmeden korumuş, bunları yeni dini anlayışları ile birleştirerek devam ettirmişlerdir. Şamanizm Uygur Türkleri arasında değişik hüviyet kazanarak devam etmekte ve sosyal yaşamın önemli bir bölümünü oluşturmaktadır. İnsanların geleceği önceden bilme, yaşamlarını ona göre ayarlama, tedbir alma, modern tıbbin çaresiz kaldığı hastalıklarını tedavi ettirme, istek ve arzuları Şamanlarca karşılanmakta ve bu toplumsal ihtiyaç

Şamanizmin Uygur toplumunda yaşam alanı bulmasını sağlamaktadır. Uygur Şamanları, bir taraftan Şamanizm uygulama ve geleneklerini İslami anlayışa uydurarak sürdürürken, diğer taraftan İslami inanç ve uygulamaları Şamanlık geleneği ile birleştirmektedirler.

KAYNAKÇA

- Abdurehim, Rahman; Uyğurlarda Şamanizm, Milletler Neşriyatı, Pekin 2006.
- Abudukelimi, Bumairimu; Uygur Türklerinin Dinî İnanışları, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.
- Anohin, A.V; “Altay Şamanlığına Ait Maddeler”, Makaleler ve İncelemeler, Cilt: I, Ankara 1987.
- Bayat, Fuzuli; Türk Kültüründe Kadın Şaman, Ötüken Neşriyat, 2010 İstanbul.
- Buluç, Saadettin; “Şamanizm”, İslam Ansiklopedisi, C. 11, İstanbul 1971.
- Çoruhlu, Yaşar; Türk Mitolojisinin Ana Hatları, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2000.
- Durbilmez, Bayram; “Kırım Türk Halk Anlatılarında Sayı Simgeçiliği”, Millî Folklor Uluslar arası Kültür Araştırmaları Dergisi, Sayı 76, 2007, s. 177-190.
- Eliade, Mircea; Şamanizm İlkel Esrime Teknikleri, (Çev: İsmet Birkan), İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2006.
- Eröz, Mehmet; “Türk Boylarında Kansız Kurban Geleneği”, Türk Kültürü, Ankara 1980.
- Ersürel, Ülkü; Türk Kültüründe Şamanizmin İzleri, Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.
- Esin, Emel; İslamiyet’ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslam’a Giriş, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1978.
- Esin, Emel; Türk Kozmolojisine Giriş, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2001.
- Gömeç, Saadettin; Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü, Akçağ Yayınları, Ankara 1990.
- Gülensoy, Tuncer; “Türklerde Dokuz Sayısı”,(I.Uluslar Arası Türk Folklor Kongresi, Ankara), 1976, Cilt: 4, s.112.
- Günay, Ünver; Harun Güngör, Başlangıçlarından Günümüze Türklerin Dini Tarihi, Rağbet Yayınları, İstanbul 2009.
- İnan, Abdülkadir; Eski Türk Dini Tarihi, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1976.
- İnan, Abdülkadir; Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar, TTK Yayınları, Ankara 2006.
- İnayet, Alimcan; “Bugünkü Uyğurlarda Şamanlık ve Bir Şaman Duası: Azâim Koşığı”, Halkbilimi Dergisi, Sayı: 1-2, 2009.
- İnayet, Alimcan; Adem Öger; “Uygur Türklerinin Mitolojik, Dinî ve Tarihî Kadın Kahramanları Üzerine”, Turkish Studies, Volume 3/7, 2009, s. 523–528.

- Kafesoğlu, İbrahim; Eski Türk Dini, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1980.
- Kafesoğlu, İbrahim; Türk Milli Kültürü, Ötüken Yayınları, İstanbul 2007.
- Kalafat, Yaşar; Altaylardan Anadolu'ya Kamizm- Şamanizm, İstanbul 2004.
- Kalafat, Yaşar; Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 1999.
- Kaşgarlı, Mahmut; Divan-ı Lûgat-İt-Türk Tercümesi, (Çev. Besim Atalay), Cilt: I, Ankara 1998.
- Ligeti, L.; Bilinmeyen İç Asya, (Çev. Sadrettin Karatay), Türk Tarih Kurumu Basım Evi, Ankara 1986.
- Malov, S; "Sarı Uygurlarda Şamanlığın Kalıntıları", Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, Cilt: V, Sayı 2, 2005.
- Necip, Emir Necipoviç; Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü, (Çev. İktil Kurban), TDK Yayınları, Ankara 2008.
- Ögel, Bahaeddin; İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre, TTK, Ankara 1984.
- Ögel, Bahaeddin; Türk Mitolojisi (Kaynak ve Açıklamaları İle Destanlar), Cilt I-II, Selçuklu Tarihi ve Medeniyeti Enstitüsü, Ankara 1971.
- Örnek, Sedat Veyis; 100 Soruda İlkelerde Din, Büyü, Sanat, Efsane, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1995.
- Öztürk, Rıdvan; Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil, TDK Yayınları: 680, Ankara 1997.
- Öztürk, Rıdvan; Yeni Uygur Türkçesi Grameri, TDK Yayınları: 593, Ankara 1994.
- Radloff, Wilhelm; Sibirya'dan II (Aus Sibirien), (Çev. Ahmet Temir), Maarif Basımevi, İstanbul 1956.
- Radloff, Wilhelm; Türklük ve Şamanlık, (Çev: A. Temir, T. Andaç, N. Uğurlu), Örgün Yayınevi, İstanbul 2009.
- Reveydullah, Hamıdullah; Şirip Huştar; Abdükerim Rahman; Uygur Örf Adetleri, Şincan Yaşlar Ösmürler Neşriyatı, Urumçi 1996.
- Roux, Jean Paul; Türklerin ve Moğolların Eski Dini, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2001.
- Roux, Jean Poul; Eskiçağ ve Ortaçağda Altay Türklerinde Ölüm, (Çev: Aykut Kazancıgil), Kabalcı Yayınevi, İstanbul 1999.
- Tanyu, Hikmet; "Türklerde Ateşle İlgili İnançlar", (I.Uluslar Arası Türk Folklor Kongresi, Ankara), 1976, Cilt: IV, s. 290.
- Tanyu, Hikmet; Dinler Tarihi Araştırmaları, A.Ü İlahiyat Fakültesi, Ankara 1973.

Tunç, Zekiye; Şamanizm Üzerine Bir Araştırma, Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.

Tylor, La Civilisation Primitive, (İlkel Kültür), Cilt: I, 1871.

Uraz, Murat; Türk Mitolojisi, Mitologya Yayınları, İstanbul 1992.

Ünal, Mustafa; Dinlerde Kutsal Zamanlar (Takvimler, Dini Gün, Bayram Ve Törenler), IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2008 İstanbul.

Yörükkan, Yusuf Ziya; Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri Şamanizm Şamanizmin Diğer Dinler ve Alevilik Üzerindeki Etkileri, (Hazırlayan: Turhan Yörükkan), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2009.

ÖZGEÇMİŞ

27.01.1987 tarihinde Sivas'ın Suşehri ilçesinde doğdum. İlkokulu Şuşehri Hürriyet İlkokulunda, ortaokulu Suşehri ilköğretim okulunda bitirdim. 2000 yılında Suşehri Kâzım Ayan Anadolu Lisesine başladım, dört yıl süreli lise eğitimini burada tamamlayarak 2004 yılında mezun oldum. Aynı yıl Erciyes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı bölümünü kazandım. 2008 yılında lisans eğitiminden mezun oldum. 2008 yılında Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde Türk Dili ve Edebiyatı tezsiz yüksek lisans eğitimine başladım. 2009 yılında tezsiz yüksek lisans eğitimini bitirdim. 2009 Güz döneminde Nevşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı öğrencisi olarak kabul edildim.